МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 36 (75) № 1 2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціології Київського національного університету імені Вадима Гетьмана

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гриценко Галина Зеновіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінащук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, почесний професор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 9 від 16.05.2025 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано відповідно до Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1136 від 11.04.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03995

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
(просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com, тел.: +38 (044) 529-05-16).

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька.
Періодичність: 4 рази на рік.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність В9. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України
від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)
Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Босак В.В.
ВПЛИВ ЕПІДЕМІЙ НА НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ 1915 – ГРУДЕНЬ 1917 РР.) ... **1**

Войнаровський А.В., Жмуд Н.В.
МЕДИЧНИЙ ПЕРСОНАЛ ЯК ОБ'ЄКТ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ) ... **9**

Гуз А.М.
СТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМНО-СЕКРЕТНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ (1991–2024) ... **14**

Дацків І.Б., Полич М.І.
КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.) ... **20**

Демуз І.О.
СТУДЕНТСЬКИЙ ПРОТЕСТ 1906 РОКУ В ХАРКІВСЬКОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ ... **27**

Дешко П.П.
ПРОБЛЕМА КОНЦЕПЦІЇ «ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ» В КОНТЕКСТІ КЕЛЬТСЬКОЇ ГІПОТЕЗИ ПОХОДЖЕННЯ РУСІ ... **35**

Добровольська Г.О.
МОЛОДЬ І ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ УКРАЇНИ ЗА СУЧАСНИХ УМОВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ... **44**

Драмарецький Б.Б.
ЗНИЩЕННЯ І КОНТРОЛЬ: АНТИУКРАЇНСЬКА БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА ПОЧАТКУ 1920-Х РР. В УСРР ТА ЄВРОПІ ... **50**

Захожай З.В., Доценко В.О., Жолоб М.П.
ПОЗБАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ІУДЕЙСЬКИХ ГРОМАД УКРАЇНИ КУЛЬТОВИХ СПОРУД (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.) ... **59**

Іжак С.Т., Вароді Н.Ф.
ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ТЕРЕБЛЕ-РІЦЬКОЇ ГЕС ... **67**

Квятковський Р.В., Бураков Ю.В.
МІЖНАРОДНА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА ДОПОМОГА УКРАЇНІ В ПЕРІОД 2022–2024 РОКІВ: КОАЛІЦІЯ АРТИЛЕРІЇ ... **80**

Лаврут О.О.
ГРУПИ ПРОДОВЖЕНОГО ДНЯ У ШКОЛАХ УРСР У 1950–1980-Х РР. ... **85**

Lapchenko A.S.
ETHNONATIONAL POLICY OF THE USSR IN THE UKRAINIAN SSR (1923–1933) AND ITS IMPACT ON CONTEMPORARY INTERETHNIC RELATIONS ... **91**

Малініна А.Ф.
ПРУССЬКИЙ КОНСУЛ У КЕРЧІ ЕДВАРД КЕТТЛІ ТА ЙОГО РОДИНА ... **97**

Олійник С.В.
МИХАЙЛО КРИСА («КОБЗАР») – ВИЗНАЧНА ПОСТАТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1943–1952 РР., КОМАНДИР БОЇВКИ УПА ... **103**

Петлінська Ю.В.
МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.) ... **109**

Погуляєв О.І.
ДИНАМІКА ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ В 1987–1994 РОКАХ ... **115**

Potsulko O.A.
THE ROLE OF CENTRAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE IN OBTAINING EDUCATION FOR REPRESENTATIVES OF THE SOUTHERN SLAVS IN THE 19TH CENTURY ... **122**

Робак І.Ю., Демочко Г.Л.
ВИНАХІДНИЦТВО НА СЛУЖБІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЦИНИ В ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ РОЗРОБОК І ВПРОВАДЖЕНЬ НА ДОГОСПІТАЛЬНОМУ ЕТАПІ ... **128**

Руснак Ю.І.
ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ... **135**

Сарнацький О.П.
ПОШИРЕННЯ АГЕНТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ ЦАРИЗМУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ З МЕТОЮ ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ... **144**

Семенов С.В.
ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ДЕПОРТАЦІЙ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ПОВТОРЕННЯ В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ ... **155**

Тищук С.В.
ЗАКОНОДАВЧЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ УКРАЇНИ (1991–2024 РР.) ... **160**

Хардель М.І.
УКРАЇНЦІ СЕРЕД ВИЩОЇ ЕЛІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ЧИННИК ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ВІКІПЕДІЇ ... **168**

Чекаленко Л.Д.
РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ: МИНУЛЕ ЯК ДЗЕРКАЛО СЬОГОДЕННЯ ... **174**

Чирко Б.В.
СОЦІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКІ ПРИЧИНИ Й ТРАГІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1921–1923 РР. В НІМЕЦЬКИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ, ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ З БОКУ БЛАГОДІЙНИХ ІНОЗЕМНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ... **183**

Чорний О.В.
БОЇ ЗА ЧЕРКАСИ НАПРИКІНЦІ ВЕРЕСНЯ – У ГРУДНІ 1943 РОКУ В ІСТОРІЇ БИТВИ ЗА ДНІПРО ... **192**

Шишко О.Г.
ДО ПИТАННЯ ПРО ОГОЛОШЕННЯ У ЛИСТОПАДІ 1921 Р. ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ГОЛОДУЮЧИМ ... **200**

Яцюк М.В.
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ В XIX–XX СТ. ... **207**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Біліченко Л.С.
ВСЕСОЮЗНЕ ТОВАРИСТВО КОЛИШНІХ ПОЛІТКАТОРЖАН ТА ЗАСЛАНЦІВ (1921–1935 РР.) ... **214**

Кірюхіна М.В., Хомяк О.В.
ЖІНКИ В АВІАЦІЇ: ПЕРШІ ПІДКОРЮВАЧКИ НЕБА ... **220**

Меміш О.М.
ПІВДЕННО-СХІДНА АНАТОЛІЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ КОНТЕКСТІ ТУРЕЧЧИНИ (1990–2000-ТІ РР.) ... **226**

Новіков І.А., Ямпольська Л.М.
РОЛЬ АБДУЛЛИ ОДЖАЛАНА – ЛІДЕРА РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ КУРДИСТАНУ – В АНТИТУРЕЦЬКОМУ РУСІ ОПОРУ (70-ТІ–80-ТІ РР. ХХ СТ.) ... **232**

Пєстова Д.О.
ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН) ... **241**

Рамазанов Ш.Ш., Левітас Ф.Л.
МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938 РОКУ: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ ... **246**

Ронай Л.М., Катона Б.О.
СТАНОВЛЕННЯ УГОРСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ПІДПИСАННЯ ТРІАНОНСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ ДО 1927 РОКУ ... **253**

Соколова Н.Д., Олексин І.Я.
СТУДЕНТСЬКІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА В ДЕРТПСЬКОМУ (ЮР'ЄВСЬКОМУ) УНІВЕРСИТЕТІ (1802–1917 РР.) ... **263**

Khalilzade A.
FROM THE DATE OF LAUNCH OF ARTIFICIAL SATELLITES IN AZERBAIJAN ... **270**

АРХЕОЛОГІЯ

Озимчук О.Б., Візітів Ю.М., Коцюбайло В.П.
ФІБУЛИ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК МАРКЕР МІГРАЦІЇ ГОТІВ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ ... **276**

ЕТНОЛОГІЯ

Войтович Н.М., Денис І.З.
ЯК ОДРУЖУВАЛИСЯ ТА РОЗЛУЧАЛИСЯ УКРАЇНЦІ НА ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ ... **284**

Дунайна І.Г., Бондаренко М.І.
УСНА ІСТОРІЯ СЕЛА ГРЕЧАНИКИ: ПОЛЬОВІ РОЗВІДКИ ... **289**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Бистрицька Е.В., Костюк Л.В., Прийдун С.В.
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДУШПАСТИРСЬКОЇ ОПІКИ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ... **297**

Дояр Л.В.
М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ В КАРТКОВИХ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ОПИСАХ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ (1917–2007 РР.): НА ВШАНУВАННЯ 90-Х РОКОВИН ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ... **305**

Левенець О.М.
ПЕТРО СМІЯН: ЖИТТЄПИС, НАУКОВО-ІСТОРИЧНА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1918–2011 РОКИ) ... **314**

Налівайко А.О.
РИСИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ІМПЕРАТОРА ЮЛІАНА ВІДСТУПНИКА В ВІЗІЇ ПРОФЕСОРА М. М. РОЗЕНТАЛЯ ... **324**

Nefodov D.V.
CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY NATIONAL HISTORIOGRAPHY ON THE INDUSTRIAL WORKFORCE IN POSTWAR UKRAINIAN SSR (1946–1965) ... **331**

Полонський Л.Г., Танович Л., Бердниченко Є.О.
ПЕРШИЙ РЕКТОР ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ АНТОН ДМИТРОВИЧ БІЛІМОВИЧ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ **337**

Soloviova A.B.
RIGHT TO REMEMBER: ENSURING PUBLIC ACCESS TO ARCHIVES DURING UKRAINE'S ONGOING WAR **343**

Чекаленко Л.Д.
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ **352**

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Жовта І.І.
УЯВЛЕННЯ МЕДИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА ПРО ХОЛЕРУ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «МЕДИЧНОГО ЗВІТУ ПРО ХОЛЕРНУ ЕПІДЕМІЮ В КИЄВІ 1847 Р.») **362**

Кондратьєв В.Ю.
РОЗВИТОК КІБЕРБЕЗПЕКИ У СВІТІ: ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ **368**

Кравченко Д.Д.
ВНЕСОК НАУКОВОГО КОЛЕКТИВУ ІНСТИТУТУ АВТОМАТИКИ У РОЗВИТОК ГАЛУЗІ АВТОМАТИЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.) **374**

Ругаленко С.І.
ДОРОБОК ІНСТИТУТУ КІБЕРНЕТИКИ АН УРСР У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ПРОЄКТУ ЗДАС В.М. ГЛУШКОВА **382**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Гаврилюк С.В., Надольська В.В.
СПІВПРАЦЯ МУЗЕЇВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ З МУЗЕЙНИМИ ЗАКЛАДАМИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1990-ТІ РР. – ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI СТ.) **389**

Дюкарєв Т.М.
ЕВОЛЮЦІЯ ПРИВАТНОГО КОЛЕКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА: ВІД ПАТРІОТИЧНИХ ЗБІРОК АРИСТОКРАТІЇ ДО СУЧАСНИХ АРТ-КОЛЕКЦІЙ **397**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **403**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bosak V.V.
THE IMPACT OF EPIDEMICS ON THE POPULATION OF LVIV DURING THE FIRST WORLD WAR (JUNE 1915 – DECEMBER 1917) **7**

Voynarovskyi A.V., Zhmud N.V.
MEDICAL STAFF AS AN OBJECT OF STALINIST REPRESSIONS IN THE POST-WAR PERIOD (USING THE EXAMPLE OF THE VINNYTSKA REGION) **13**

Huz A.M.
ESTABLISHMENT OF SECURITY OFFICES IN UKRAINE (1991–2024) **19**

Datskiv I.B., Polych M.I.
KOST LEVYTSKY IN THE LIBERATION STRUGGLES OF UKRAINIANS DURING THE FIRST WORLD WAR (1914–1918) **26**

Demuz I.O.
THE 1906 STUDENT PROTEST AT THE KHARKIV TECHNOLOGICAL INSTITUTE: BACKGROUND, COURSE, AND CONSEQUENCES **34**

Deshko P.P.
THE PROBLEM OF THE CONCEPT OF "OLD RUS` ETHNICITY" IN THE CONTEXT OF THE CELTIC HYPOTHESIS OF THE ORIGIN OF RUS' **42**

Dobrovolska G.O.
YOUTH AND TRADE UNION MOVEMENT OF UKRAINE IN MODERN CONDITIONS: PROBLEMS AND PROSPECTS **49**

Dramaretskiy B.B.
DESTRUCTION AND CONTROL: ANTI-UKRAINIAN BOLSHEVIK POLICY IN THE EARLY 1920S IN THE USSR AND EUROPE **58**

Zakhozhai Z.V., Dotsenko V.O., Zholob M.P.
THE SOVIET AUTHORITIES' DEPRIVATION OF RELIGIOUS BUILDINGS FROM THE JEWISH COMMUNITIES OF UKRAINE (LATE 1920S – EARLY 1930S) **65**

Izhak S.T., Varadi N.F.
HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE TEREBLYA RIVER HYDROELECTRIC POWER STATION **78**

Kviatkovskyi R.V., Burakov Yu.V.
INTERNATIONAL MATERIAL AND TECHNICAL ASSISTANCE TO UKRAINE IN 2022–2024: THE ARTILLERY COALITION **84**

Lavrut O.O.
EXTENDED DAY GROUPS IN SCHOOLS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1950S–1980S **90**

Lapchenko A.S.
ETHNONATIONAL POLICY OF THE USSR IN THE UKRAINIAN SSR (1923–1933) AND ITS IMPACT ON CONTEMPORARY INTERETHNIC RELATIONS **96**

Malinina A.F.
PRUSSIAN CONSUL IN KERCH EDWARD KETTLEY AND HIS FAMILY **102**

Oliinyk S.V.
MYKHAILO KRYSA ("KOBZAR") – A PROMINENT FIGURE IN THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT (1943–1952), COMMANDER OF A UPA COMBAT UNIT **108**

Petlinska Yu.V.
MEDICAL CARE IN THE KHERSON REGION DURING THE YEARS OF NAZI OCCUPATION (1941–1944) **114**

Pohuliaiev O.I.
DYNAMICS OF PUBLIC ACTIVITY OF NATIONAL MINORITIES
OF UKRAINE IN 1987–1994 ..... **121**

Potsulko O.A.
THE ROLE OF CENTRAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE
IN OBTAINING EDUCATION FOR REPRESENTATIVES OF THE SOUTHERN SLAVS
IN THE 19TH CENTURY **127**

Robak I.Yu., Demochko H.L.
DEVELOPMENT OF INVENTIONS ON SERVICE OF NATIONAL MILITARY MEDICINE
DURING THE FIRST DECADE OF THE MODERN RUSSO-UKRAINIAN WAR: HISTORY
OF DEVELOPMENTS AND IMPLEMENTATIONS AT THE PRE-HOSPITAL STAGE **134**

Rusnak Yu.I.
LEGAL ASPECTS OF ENSURING INFORMATION SECURITY DURING
THE RUSSIA-UKRAINE WAR **142**

Sarnatsky O.P.
THE SPRED OF AGENT ACTIVITY OF TSARISARIM'S POLITICAL POLICE
IN WESTERN UKRAINIAN LFNDS DURIN WORLD WAR I TO DESTORY UKRAINIAN
NATIONA LIBERATION MOVEMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE **154**

Semenov S.V.
HISTORICAL PARALLELS OF DEPORTATIONS IN UKRAINE AND THEIR REPETITION
IN MODERN REALITIES **159**

Tyshchuk S.V.
LEGISLATIVE AND REGULATORY REGULATION OF THE ACTIVITIES
OF HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES OF UKRAINE (1991–2024) **167**

Khardel M.I.
UKRAINIANS AMONG THE TOP ELITE OF THE RUSSIAN EMPIRE AS A FACTOR
OF INFORMATION WARFARE ON THE PAGES OF WIKIPEDIA **173**

Chekalenko L.D.
RUSSIFICATION OF UKRAINIANS: THE PAST AS A MIRROR OF THE PRESENT **181**

Chyrko B.V.
SOCIO-ECONOMIC CAUSES AND TRAGIC CONSEQUENCES OF THE FAMINE
OF 1921–1923 IN THE GERMAN AGRICULTURAL COLONIES OF UKRAINE,
ASSISTANCE TO THE STARVING BY FOREIGN CHARITABLE ORGANIZATIONS **191**

Chornyi O.V.
BATTLES FOR CHERKASY (LATE SEPTEMBER – DECEMBER 1943)
IN THE HISTORY OF THE BATTLE OF THE DNIEPER **198**

Shyshko O.G.
CONCERNING THE DECLARATION OF FAMINE IN ODESA COUNTY
IN NOVEMBER 1921 ..... **206**

Yatsiuk M.V.
HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF POLITICAL MOVEMENTS
IN UKRAINE IN THE 19TH–20TH CENTURIES **213**

WORLD HISTORY

Bilichenko L.S.
ALL-UNION SOCIETY OF FORMER POLITICAL PRISONERS (1921–1935) **219**

Kiryukhina M.V., Khomiak O.V.
WOMEN IN AVIATION: THE FIRST CONQUERORS OF THE SKY **225**

Memish O.M.
SOUTH-EASTERN ANATOLIA IN THE SOCIAL AND ECONOMIC CONTEXT
OF TURKEY (1990s–2000s) **231**

Novikov I.A., Yampolska L.M.
THE ROLE OF ABDULLA OCALAN – LEADER OF THE KURDISTAN WORKERS' PARTY IN THE ANTI-TURKISH RESISTANCE (1970s–1980s) **240**

Piestova D.O.
EUROPEAN PRACTICES OF HUMANITARIAN AID DURING THE SECOND WORLD WAR (ON THE EXAMPLE OF SCANDINAVIAN COUNTRIES) **245**

Ramazanov Sh.Sh., Levitas F.L.
THE MUNICH AGREEMENT OF 1938: A VIEW FROM THE 21ST CENTURY **251**

Ronai L.M., Katona B.O.
THE FORMATION OF THE HUNGARIAN-GERMAN DIPLOMATIC RELATIONS AFTER THE SIGNING OF THE TRIANON PEACE TREATY UNTIL 1927 ..... **262**

Sokolova N.D., Oleksyn I.Ya.
STUDENT SCIENTIFIC SOCIETIES AT DUTCH (JURIEV) UNIVERSITY (1802–1917)..... **269**

Khalilzade A.
FROM THE DATE OF LAUNCH OF ARTIFICIAL SATELLITES IN AZERBAIJAN..... **275**

ARCHEOLOGY

Ozimchuk O.B., Vizitiv Yu.M., Kotsyubaylo V.P.
FIBULAES-CLOSURES OF THE VELBAR ARCHAEOLOGICAL CULTURE AS A MARKER GOTH'S MIGRATION PERIOD **283**

ETHNOLOGY

Voitovych N.M., Denys I.Z.
THE MARRIAGE AND THE DIVORCE OF THE UKRAINIANS IN GALICIA IN THE 1920–30s..... **288**

Dunaina I.G., Bondarenko M.I.
ORAL HISTORY OF HRECHANYKY VILLAGE: FIELD RECONNAISSANCE **296**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Bystrytska E.V., Kostyuk L.V., Pryidun S.V.
LEGAL PRINCIPLES OF PASTORAL CARE OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN THE SPHERE OF HEALTH CARE..... **304**

Doiar L.V.
M.S. HRUSHEVSKY IN CARD BIBLIOGRAPHIC DESCRIPTIONS BOOK CHAMBER OF UKRAINE (1917–2007): IN HONOR OF THE 90'S OUTSTANDING UKRAINIAN HISTORIAN..... **313**

Levenets O.M.
PETRO SMIYAN: BIOGRAPHY, SCIENTIFIC-HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES (1918–2011) **323**

Nalivayko A.O.
THE IMAGE OF THE EMPEROR JULIAN THE APOSTATE IN PROFESSOR M.M. ROSENTHAL'S VISION **329**

Nefodov D.V.
CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY NATIONAL HISTORIOGRAPHY ON THE INDUSTRIAL WORKFORCE IN POSTWAR UKRAINIAN SSR (1946–1965)..... **336**

Polonsky L.G., Tanovych L., Berdnychenko Ye.O.
THE FIRST RECTOR OF ODESSA UNIVERSITY, ANTON DMYTROVYCH BILIMOVYCH: LIFE AND ACTIVITY **342**

Soloviova A.B.
RIGHT TO REMEMBER: ENSURING PUBLIC ACCESS TO ARCHIVES DURING UKRAINE'S ONGOING WAR **351**

Chekalenko L.D.
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF STUDIES OF HISTORICAL MEMORY ABOUT THE SECOND WORLD WAR **361**

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Zhovta I.I.
THE PERCEPTION OF DOCTORS OF ST. VOLODYMYR'S UNIVERSITY ABOUT CHOLERA IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE "MEDICAL REPORT ON THE CHOLERA EPIDEMIC IN KYIV IN 1847") **366**

Kondratiev V.Yu.
THE DEVELOPMENT OF CYBERSECURITY WORLDWIDE: THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY **373**

Kravchenko D.D.
CONTRIBUTION OF THE SCIENTIFIC STAFF OF THE INSTITUTE OF AUTOMATION TO THE DEVELOPMENT OF THE INDUSTRY OF AUTOMATION OF TECHNOLOGICAL PROCESSES IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE XX CENTURY) **380**

Ruhalenko S.I.
CONTRIBUTION OF THE INSTITUTE OF CYBERNETICS OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE UKRAINIAN SSR TO THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE V.M. GLUSHKOV'S OGAS PROJECT **388**

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Havryliuk S.V., Nadolska V.V.
COOPERATION OF THE MUSEUMS OF VOLYN REGION WITH MUSEUM INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF POLAND (1990s – the first quarter of the 21st century) **396**

Diukariev T.M.
THE EVOLUTION OF PRIVATE COLLECTING OF UKRAINIAN ART: FROM PATRIOTIC COLLECTIONS OF THE ARISTOCRACY TO CONTEMPORARY ART COLLECTIONS **402**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS **403**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.83) «1915/1917»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.1

Босак В.В.
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВПЛИВ ЕПІДЕМІЙ НА НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ 1915 – ГРУДЕНЬ 1917 РР.)

У статті досліджується вплив епідемій на населення Львова у період Першої світової війни, з червня 1915 по грудень 1917 року. Епідемії початку XX століття співпали з воєнними подіями, політичною та економічною нестабільністю, стали масовим явищем, суттєво вплинувши на соціально-економічне життя Львова. У центрі уваги нашого дослідження є антропонозні інфекційні захворювання (натуральна віспа, черевний і висипний тифи), що поширювалися серед львів'ян у цей період. Метою дослідження є аналіз їхнього впливу на мешканців, визначення соціально-економічних наслідків та оцінка реакції міської влади й медичних установ на ці виклики. Проблема є недостатньо висвітленою в українській історіографії, що зумовлює актуальність даної роботи.

У першій частині статті проаналізовано стан досліджень теми. Існуючу літературу поділено на два блоки: дослідження епідемій на українських землях у широкому контексті (праці Є. Озаркевича, В. Шандри, О. Карліної, А. Подгорної) та історія Львова в роки війни з акцентом на санітарно-епідеміологічну ситуацію (Г. Крамаж, К. Міка). Ці джерела фрагментарно висвітлюють проблему, тому дане дослідження поглиблює науковий дискурс, спираючись на попередні напрацювання автора щодо епідемії холери у Львові.

Основна частина присвячена характеристиці інфекційних хвороб – натуральної віспи, черевного і висипного тифу. Детально описано їхнє походження, клінічну картину, способи поширення та масштаби епідемій у Львові. Натуральна віспа стала наймасштабнішою: у 1915 році зафіксовано 1763 випадки, з них 575 летальних, а пік припав на грудень (396 хворих, 121 смерть). Черевний тиф був менш смертоносним (1482 випадки, 209 смертей), а висипний тиф – найменш поширеним (390 випадків, 36 смертей). Розглянуто заходи боротьби: вакцинація проти віспи, покращення санітарії, дезінфекція. Ефективність цих заходів була обмеженою через воєнні умови – рух військ, наплив біженців, продовольчу кризу.

Дослідження спирається на статистичні дані (таблиці 1 і 2), які ілюструють динаміку захворюваності та смертності. Висновки підкреслюють, що епідемії погіршили санітарну ситуацію, підвищили смертність і ускладнили повсякденне життя львів'ян, а реакція влади була частково успішною лише після 1916 року. Робота заповнює прогалину в історії Львова воєнного часу, акцентуючи на взаємозв'язку епідемій та соціальних процесів.

Ключові слова: *Перша світова війна, Австро-Угорська імперія, Львів, соціально-економічне становище, епідемія, санітарно-епідеміологічна ситуація, вакцинація, натуральна віспа, черевний тиф, висипний тиф.*

Постановка проблеми. Епідемії на початку XX століття були масовим явищем. Вони співпали з Першою світовою війною, а також іншими кризовими явищами – політичною та економічною нестабільністю, що значно вплинуло на соціально-економічне життя населення. Епідемія – це масове поширення інфекційного захворювання серед населення певної території протягом короткого часу. Існує два типи епідемій: Антропонозні – ті, що передаються від людини до людини. Зоонозні – ті, що передаються від тварин до людини (наприклад, сказ, чума). Східна Галичина, зокрема Львів, у воєнний період не стали винятком. Місто зазнало впливу одразу кількох інфекційних хвороб: азійської холери, натуральної віспи, черевного і висипного тифу, та ін. Регулярно траплялися випадки і зоонозних захворювань. Усі ці епідемії позначилися на

соціально-економічному просторі міста, зокрема спричинили зростання смертності, погіршення санітарної ситуації та кризу у повсякденні. Попри важливість цієї теми, вона досі недостатньо висвітлена в українській історіографії. Дане дослідження покликане заповнити цю прогалину, проаналізувавши поширення антропонозних епідемій (натуральної віспи, черевного і висипного тифу) серед населення Львова у період 1915–1917 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема епідемій у першій третині XX ст. є надзвичайно цікавою та дотичною до багатьох напрямів історичних досліджень. Проте, в українській та зарубіжній історіографії тема епідемій й досі залишається недостатньо висвітленою. Наявні фахові публікації з даної проблематики, розкривають її лише фрагментарно. У зв'язку з цим наявну історіографію доцільно згрупувати у два блоки. Перший з них охоплює дослідження епідемій на початку XX ст. на українських землях у широкому контексті. Найперше варто відзначити комплексний збірник наукових праць відомого львівського епідеміолога Євгена Озаркевича (1861–1916 рр.), що були видані вже у період Незалежності. У своїх дослідженнях автор детально аналізує способи поширення інфекційних захворювань, їхні клінічні ознаки та методи лікування, що використовувалися на той час [1, с. 109–114; с. 211–212]. Ці матеріали є особливо цінними для нашого дослідження, оскільки дозволяють зрозуміти підходи тогочасних медиків до протидії чи лікування даних хвороб. Іншим важливим дослідженням є стаття В. Шандри та О. Карліної «Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» [2, с. 37–54]. У ній розглядаються питання поширення таких небезпечних інфекційних захворювань, як чума, холера, тиф, віспа тощо, на теренах «українських губерній» Російської імперії. Особливу увагу приділено заходам боротьби з цими хворобами, що здійснювалися у різні історичні періоди. Також варто відзначити дослідження А. Подгорної, яка аналізує поширення віспи в Європі XVI–XVIII ст., а також заходи боротьби з цим захворюванням на Полтавщині [3, с. 5–17]. Хоча цей матеріал не стосується безпосередньо періоду Першої світової війни, він дозволяє простежити тенденції поширення епідемії на українських землях.

Друга група досліджень стосується історії Львова в період Першої світової війни та включає праці, що безпосередньо або опосередковано розглядають санітарно–епідеміологічну ситуацію та поширення інфекційних хвороб. Генрика Крамаж у монографії «Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta» згадує про епідемії у зв'язку із заходами, які здійснювала львівська гміна для їх подолання [4, с. 52]. Крістоф Мік у праці «Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City» аналізує політичні та соціокультурні зміни в місті в першій половині XX століття, подаючи принагідно статистичні дані про основні інфекційні хвороби в роки Першої світової війни (1914–1916), зокрема тиф та натуральну віспу [5, с. 40]. У нещодавно опублікованій нами розвідці «Епідемія холери у Львові та її вплив на соціальне життя міста (липень–грудень 1915 р.)» зроблено спробу комплексного аналізу причин поширення інфекційних хвороб у Львові під час Великої війни, а також заходів місцевої влади для боротьби з ними [6, с. 76–82]. Відтак дане дослідження розширює вже існуючий науковий дискурс, поглиблюючи розуміння санітарно–епідеміологічної ситуації у Львові в роки війни та її впливу на життя міста.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати вплив епідемій на мешканців Львова у період Першої світової війни (1915–1917 рр.), визначити їхні соціально–економічні наслідки та охарактеризувати реакцію міської влади й медичних установ на спалахи інфекційних хвороб.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

1. Охарактеризувати основні інфекційні захворювання, що поширювалися серед населення міста, їхнє походження та динаміку.

2. Проаналізувати заходи, які вживали міська влада та медичні установи для боротьби з епідеміями.

Виклад основного матеріалу. Охарактеризуємо основні інфекційні захворювання, які поширювалися у Львові в досліджуваний період: зокрема натуральну віспу, черевний і плямистий тиф. Розглянемо їхню клінічну картину, особливості поширення та масштаби епідемій. Попри значну кількість випадків цих захворювань, основна увага міської влади та преси була прикута до спалаху азійської холери. Це пояснюється не лише високою летальністю хвороби, яка значно перевищувала показники смертності від інших інфекцій (співвідношення інфікованих до померлих було набагато вищим), а й швидкістю її поширення, що створювало загрозу епідемії загальноміського масштабу. Окрім того, холера викликала значний суспільний резонанс, оскільки її спалах супрово-

джувалися панікою серед населення, погіршенням санітарної ситуації та посиленням контролю з боку влади, зокрема впровадженням обмежувальних заходів і карантинів [6, с. 78–79]. У даній розвідці окремо не будемо акцентувати на причинах спалаху усіх інфекційних хвороб у Львові під час Першої світової війни, оскільки їх комплексна характеристика представлена нами у попередній роботі. Варто зазначити, що вони були однаковими для усіх епідемічних спалахів: активний рух військ та наплив біженців, незадовільний стан міського простору, продовольча криза [5, с. 99], та ін.

Натуральна віспа є однією з найдавніших відомих людству інфекційних хвороб. Її збудник, вірус variola major, протягом століть спричиняв масштабні епідемії з високою летальністю. Вперше ймовірні згадки про цю хворобу зустрічаються ще у стародавніх цивілізаціях Єгипту, Індії та Китаю, про що свідчать мумії з характерними шрамами та письмові джерела [1, с. 108]. Під час арабських завоювань, натуральна віспа потрапляє з Африки на Європейський континент і після швидкого поширення спричиняє масові епідемії, особливо у XIII–XVII століттях. Захворювання мало значний вплив на соціальну структуру населення, оскільки смертність від віспи особливо вражала дітей і молодих людей до 18 років.

Хвороба спричиняється вірусом натуральної віспи (variola virus), який передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні, розмові), через прямий контакт із зараженими людьми або інфікованими предметами (одягом, постільною білизною). Він може зберігатися на поверхнях і залишатися небезпечним протягом тривалого часу. Інкубаційний період натуральної віспи становить 10–14 днів. У досліджуваний період відомостей про походження і шляхи передачі віспи було вкрай мало: «Зараження цією недугою походить, напевно, від якихось бактерій, які дотепер ще не відкриті, але немає сумніву, що недуга заразна і то в надзвичайно великому ступені» [1, с. 109].

В організмі захворювання проходить кілька стадій: на початковому етапі потрапляння вірусу у хворого спостерігається гарячка (до 40°С), сильна інтоксикація, головний біль, нудота. Через 4–5 днів візуально помітною стає поява червоних плям на обличчі, що швидко поширюються на все тіло. Плями можуть з'являтися також у ротовій порожнині, у гортані та на бронхах. Вони трансформуються у заповнені прозорою рідиною везикули, які пізніше стають гнійними пустулами [7, с. 21–24]. Стадія нагноєння триває від 5 до 8 днів. У разі одужання пустули засихають та залишають глибокі віспяні рубці, про які у народі казали «посіяли на лиці горох». Летальність натуральної віспи зумовлена обширним ураженням судинної системи, що спричиняє інтоксикацію та геморагічні прояви. Ще одним фактором смертності є імунна відповідь організму, яка може призводити до поліорганної недостатності.

Способи діагностики та лікування натуральної віспи під час Першої світової війни були досить примітивними. Лікарі часто не могли з точністю діагностувати природу недугу на основі об'єктивних ознак (висипів, нудоти, тощо). Наприклад, віспу плутали з плямистим тифом. Лікування застосовувалося за симптоматичним принципом: проти болі голови використовували міхур з льодом, гарячку збивали шляхом окутування мокрими простирадлами і внутрішнім прийомом препаратів хініну чи антипірину, від свербіння застосовували борну мазь, для ротової порожнини застосовували полоскання розчином калій хлориду. Даний комплекс заходів міг сприяти одужанню у випадках легкої форми захворювання [1, с. 110–111].

Поодинокі випадки натуральної віспи у Львові фіксувалися ще під час російської окупації (вересень 1914 – червень 1915 р.). Однак у квітні 1915 року, після початку Горлицького прориву, ситуація різко погіршилася було виявено 26 хворих [8, с. 3]. Уже в травні кількість заражених зросла до 80, а смертність досягла 12 осіб [9, с. 2–3]. Влітку 1915 року хвороба переросла в масову епідемію. За три літні місяці зафіксовано 663 випадки, 194 з них стали летальними (близько 29% від показника хворих) [10, с. 2–3; 11, с. 2–3; 12, с. 2–3]. Її поширенню сприяли спекотна погода, хаотичний відступ російських військ, повернення влади Австро-Угорщини та велика кількість біженців. Попри всі зусилля влади, найбільше смертей зафіксували восени – саме тоді епідемія досягла свого піку. Захворіло 704 людини, віспа забрала життя у 260 осіб (36%). Піковою точкою став грудень 1915 р. – 396 нових випадків і 121 померлий. Вакцинація та санітарні заходи дали результат на початку 1916 р. Лише у січні зафіксовано 236 хворих і 93 летальних випадки [13, с. 2–3]. Надалі відомо лише про поодиноких хворих віспою, а з серпня 1916 р. і до кінця досліджуваного періоду недуга не спостерігається. Детальніша статистика щодо кількості хворих та смертності від натуральної віспи подана у таблицях 1 і 2.

Ефективним методом протидії епідемії віспи стало проведення профілактичних щеплень. Одним із ранніх методів профілактики даного захворювання було варіолювання – введення в

організм матеріалу з гнійничкових пустул для створення імунітету. Цей метод застосовували в Китаї, Індії та Османській імперії ще в XVI столітті. Звідти у XVIII столітті він потрапив і до Європи [7, с. 216–219]. У 1796 році англійський лікар Едвард Дженнер експериментально довів, що введення матеріалу коров'ячої віспи створює імунітет до натуральної віспи для людини. Це відкриття стало основою для подальшого розвитку імунопрофілактики [7, с. 249–254]. До середини XIX століття вакцинація проти віспи стала обов'язковою в багатьох країнах Європи, хоча її впровадження зустрічало опір з боку духовенства та частини населення. Вперше на законодавчому рівні в Австрійській імперії його було запроваджено з 1836 р [1, с. 113].

Попри усі переваги, даний спосіб вакцинації мав чисельні летальні ризики та серйозних побічних реакції. Наприклад, на початковому етапі вакцинація відбувалася лише для дітей і проходила у два етапи: спочатку підсадка зараженого матеріалу від тварини до людини, а пізніше збір рідини пухирців з уже заражених таким чином людей до інших учасників вакцинації. Оскільки прищеплення відбувалися з порушенням санітарних норм і через недостатню кваліфікацію лікарів того часу, до ослабленого організму вакцинованого потрапляли не тільки збудник віспи, а й інших сторонніх інфекцій (наприклад сифілісу чи туберкульозу) [7, 145]. Тому, на початку XX ст. використовувалася уже вдосконалена система вакцинації. Вона передбачала прищеплювання дітей тваринною віспою з додаванням гліцерину. Лікар протикав стерильною голкою руку в області передпліччя, на місцях проколів утворювалися гнійники. Усі 14 днів інкубаційного періоду (до моменту рубцювання струпів) необхідно було слідкувати за чистотою тіла. Також процесом було передбачено повторну вакцинацію дітей у віці 10 років [1, с. 113–114]. У Львові обов'язкові щеплення від натуральної віспи були відновлені одразу після повернення австрійської влади, приблизно з початку липня 1915 р. Їх проводили одразу у кількох пунктах. Наприклад, мешканці центральної частини і Личакова могли вакцинуватися у приміщенні Комісаріату середмістя (по вул. Валовій, 29) з 16:00 щотижня протягом понеділка, середи і п'ятниці [14, с. 3].

Черевний тиф – це інфекційне захворювання, спричинене бактерією salmonella enterica серотипу typhi, яке передається переважно через забруднену їжу або воду. Хоча черевний тиф, ймовірно, існував протягом тисячоліть, його важко відстежити в стародавніх джерелах через схожість симптомів з іншими інфекційними хворобами, наприклад з азійською холерою та чумою. Ще на середину XIX ст. хвороба не мала чітко визначиної клінічної картини [2, с. 40].

Черевний тиф став чітко визначеним захворюванням у XIX столітті. У 1829 році французький лікар П'єр Луї виокремив його від інших лихоманок, описавши характерні патологоанатомічні зміни в кишечнику. У цей період хвороба була серйозною проблемою в Європі та Північній Америці, особливо в містах із поганою санітарією. Наприклад, у Великобританії під час індустріальної революції тиф процвітав через перенаселеність і забруднені водні джерела. Одним із відомих випадків є епідемія 1840-х років у Лондоні, коли Джон Сноу, один із засновників епідеміології, почав досліджувати зв'язок між забрудненою водою та інфекційними хворобами (хоча найчастіше його внесок згадують у контексті протидії холері) [15, с. 136–137].

Бактерію salmonella typhi вперше виділив у 1880 році німецький учений Карл Еберт, а пізніше її культивував Георг Гаффкі. Це стало проривом у розумінні причини захворювання. У 1896 році британський бактеріолог Алмрот Райт розробив першу вакцину проти черевного тифу [16, с. 16–17], яку почали використовувати під час англо-бурської війни (1899–1902), значно знизивши смертність серед солдатів. Проте, на початку XX ст. практика вакцинування хворих на черевний тиф не набула масового поширення. Черевний тиф має характерний перебіг, який зазвичай розвивається поступово. Інкубаційний період триває від 6 до 30 днів, залежно від дози бактерій, що потрапили в організм. Основною ознакою тифу є лихоманка, коли температура хворого протягом першого тижня поступово наростає до 39–40°C. Хворі також відчувають сплутаність свідомості («тифозний стан»), сильну втому, апатію, головний біль і втрату апетиту [1, с. 211–212]. Ще одним важливим маркером даного захворювання є розлади шлунково–кишкового тракту: закреп або діарея, здуття і біль у животі. Протягом 2–3 тижнів у інфікованого можуть з'явитися характерні рожеві висипання на грудях і животі, які зникають при натисканні. Без лікування у хворого можуть розвинутися кишкові кровотечі або перфорація кишечника, що загрожує перитонітом і смертю. Хвороба триває 3–4 тижні, якщо організм справляється самостійно.

Оскільки збудник не був відомий до 1880-х (а після його виявлення одразу не відбулося революційних змін у лікувальних практиках), терапія

зводилася до ситуативного полегшення симптомів (як і у випадку з віспою): зниження температури за допомогою льодяних компресів, обмотування мокрими простирадлами або прийняття ванн. З медичних препаратів поширеним було застосування опіатів для зняття болю, а також хінін чи антипірин, хоча їхня ефективність була сумнівною. Проте, без розуміння бактеріальної природи тифу лікування було малоефективним, а одужання залежало виключно від імунітету пацієнта.

Епідемія черевного тифу у Львові не досягла таких масштабів, як спалахи холери чи натуральної віспи. Основними причинами її поширення стали антисанітарні умови в казармах і стайнях російського війська, проблеми з водопостачанням та неконтрольовані сміттєзвалища в місті. Найгостріший період припав на липень–грудень 1915 року. У цей час кількість хворих була найбільшою – близько 766 мешканців, а смертність досягла піку в серпні–жовтні (95 осіб). На початку 1916 р. епідемія поступово йшла на спад: щомісяця виявляли від 20 до 30 нових випадків, а кількість летальних випадків зменшилася до 1–5 осіб. Ще один стрибок захворюваності на черевний тиф відбувся у серпні–грудні 1917 р., проте 90% хворих були госпіталізовані і рівень смертності залишився мінімальним. Загалом у досліджуваний період він складав 14%.

Висипний (плямистий) тиф – це інфекційне захворювання, спричинене бактеріями роду rickettsia. Його історія безпосередньо пов'язана з війнами, оскільки скупченість людей, відсутність гігієни, поширення вошей та гризунів створювали ідеальне середовище для передачі інфекції . Ймовірно, що як і черевний тиф, дана хвороба існувала ще в давнину і класифікувалася очевидцями як пошесть лихоманки. У Новий час висипний тиф став відомим як «таборова лихоманка», його спалахи фіксували під час Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), відступу армії Наполеона з Російської імперії у 1812 р. У 1894 р. епідемію зафіксовано на теренах українських земель (Херсонська губернія) [2, с. 42].

У 1837 році американський лікар Вільям Вуд Герхард нарешті розмежував черевний та висипний тиф, спираючись на клінічні та патологоанатомічні відмінності [17, с. 8–11]. А в 1909 р. французький вчений Шарль Ніколь довів, що висипний тиф передається через вошей, заразившись під час експериментів у Тунісі, за які він згодом отримав Нобелівську премію. Під час Першої світової війни висипний тиф став катастрофою для Східного театру воєнних дій як на фронті, так і в тилу. Ситуація ускладнювалася тим, що на той момент вакцини від даної хвороби ще не існувало. Її розробить польський мікробіолог Рудольф Вайгль аж у 1930-х роках, вирощуючи рикетсії в організмі вошей.

Висипний тиф передається людині через переносників, що робить його тісно пов'язаним із умовами антисанітарії та скупченості населення. Найчастіше люди заражалися через укус або випорожнення інфікованої воші [2, с. 41]. Далі бактерії потрапляють у кров через подряпини чи слизові оболонки. Інші воші також заражаються, коли кусають хворого і передають інфекцію далі, хоча самі гинуть під її впливом. На відміну від черевного тифу, висипний тиф не передається через воду чи їжу – ключовим фактором є переносники.

Інкубаційний період висипного тифу триває 10–14 днів. Хвороба має гострий початок і тяжкий перебіг, особливо без лікування. Основною ознакою є також лихоманка з температурою близько 39–40°C і тримається протягом 1–2 тижнів. Гарячка супроводжується ознобом, сильним потовиділенням та болем голови. Інтоксикована людина відчуває слабкість, марить. Сам висип з'являється на 4–6 день від початку хвороби, спочатку на грудях і животі, потім поширюється на кінцівки та обличчя. Лікування висипного тифу під час Першої світової війни було симптоматичним, аналогічним до черевного тифу.

Висипний тиф, на відміну від черевного, мав менше поширення і у воєнному Львові і спричиняв нижчу смертність. Припускають, що епідемія виникла у період відступу російських військ з міста у червні 1915 р. [5, с. 40]. Найвищий рівень захворюваності зафіксували в червні 1915 року, а також у період з березня по травень 1916 року. Однак навіть у ці пікові місяці кількість зареєстрованих випадків не перевищувала 35 осіб на місяць. Летальність цієї інфекції була найнижчою серед усіх розглянутих епідемій, у середньому становила 9,2%. Щомісячна смертність зазвичай коливалася від 0 до 3 осіб, що свідчить про відносно контрольовану ситуацію порівняно з іншими інфекційними спалахами. Щорічна статистика обох тифів також детально представлена у таблицях 1 і 2 (створені на основі матеріалів Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne [8–13, с. 2–3; 18–44, с. 2–3]).

Заходи боротьби з поширенням епідемій черевного та висипного тифу були схожими. Основний акцент робили на покращенні санітарно-гігієнічних умов: посилювали контроль міського управління за вивезенням сміття і чистотою прибудинкових територій [45, с. 2–6], вдосконалювали систему каналізації [46, с. 63–65], проводили

Таблиця 1

Динаміка поширення інфекційних хвороб (річна кількість хворих ([8–13, с. 3; 18–44, с. 3])

Назва хвороби	1915 р. (червень–грудень)	1916 р.	1917 р.	Загалом
Натуральна віспа	1763	244	0	2007
Черевний тиф	797	340	345	1482
Висипний тиф	70	171	149	390

Таблиця 2

Річна динаміка смертності ([8–13, с. 2; 18–44, с. 2])

Назва хвороби	1915 р. (червень–грудень)	1916 р.	1917 р.	Загалом
Натуральна віспа	575	121	0	696
Черевний тиф	126	45	38	209
Висипний тиф	10	11	15	36

дезінфекцію приміщень де перебували інфіковані [47, с. 4]. Однак оцінити ефективність цих заходів у короткостроковому періоді було складно. Війна тривала і соціально-економічне становище залишалося нестабільним. Наприклад, у 1916 р. ситуацію знову ускладнив Брусиловський прорив російських військ і місто знову наповнила велика кількість біженців (за приблизними оцінками, у Галичині станом на 1917 р. їх було було близько 70 977 [48, с. 3]). Через брак місця їх розміщали великими групами у бараках і епідемічна ситуація знову погіршилася [49, с. 165].

Висновки. Дослідження показало, що епідемії натуральної віспи, черевного та висипного тифу суттєво вплинули на життя Львова в період Першої світової війни з червня 1915 по грудень 1917 року. Наймасштабнішим захворюванням стала натуральна віспа, яка в 1915 році забрала сотні життів, тоді як тифи мали менший розмах і летальність. Пересування військ, наплив біженців, та антисанітарія сприяли поширенню інфекцій. Міська влада намагалася боротися з епідеміями через вакцинацію, дезінфекцію та покращення санітарії. Найефективнішою стала протидія віспі, яку вдалося побороти до середини 1916 р. Тоді як черевний та плямистий тиф підлягали лише симптоматичному лікуванню, оскільки були недостатньо вивченими.

Список літератури:

1. Озаркевич Є. Праці. Львів : Каменяр, 1999. 303 с.
2. Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–54.
3. Подгорна А. «Дитяча чума»: віспа в Європі XVI–XVIII ст. та перші спроби боротьби з нею на Полтавщині. *Сумська старовина*. 2019. № LIV. С. 5–17.
4. Kramarz H. Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta. Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP, 1994. 154 s.
5. Mick C. Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City. West Lafayette : Purde University Press, 2016. 445 p.
6. Босак В. Б. Епідемія холери у Львові та її вплив на соціальне життя міста (червень-листопад 1915 р.). *Етнічна історія народів Європи*. 2025. № 75. С. 76–82.
7. Dixon C. W. Smallpox. London : Churchill LTD, 1962. 512 p.
8. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 4. S. 3.
9. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 5. S. 2–3.
10. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 6. S. 2–3.
11. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 7. S. 2–3.
12. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 8. S. 2–3.
13. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 1. S. 2–3.
14. Bezplatne szczepienie ospy. *Kurjer Lwowski*. №173. 1 lipca 1915. S. 3.
15. Pioneer of epidemiology and anesthesiology – John Snow (1813–1858) / P. Radkowski et al. *Polish Annals of Medicine*. 2024. P. 1–4. URL: https://doi.org/10.29089/paom/193593.
16. Walker N. Edward Almroth Wright. *Journal of the Royal Army Medical Corps.* 2007. Vol. 153, no. 1. P. 16–17. URL: https://doi.org/10.1136/jramc-153-01-05.
17. Middleton W. William Wood Gerhard. *Annales of medical history*. 1935. No. 1. P. 1–18.

18. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 9. S. 2–3.
19. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 10. S. 2–3.
20. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 11. S. 2–3.
21. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1915, 12. S. 2–3.
22. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 2. S. 2–3.
23. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 3. S. 2–3.
24. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 4. S. 2–3.
25. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 5. S. 2–3.
26. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 6. S. 2–3.
27. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 7. S. 2–3.
28. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 8. S. 2–3.
29. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 9. S. 2–3.
30. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 10. S. 2–3.
31. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 11. S. 2–3.
32. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1916, 12. S. 2–3.
33. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 1. S. 2–3.
34. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 2. S. 2–3.
35. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 3. S. 2–3.
36. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 4. S. 2–3.
37. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 5. S. 2–3.
38. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 6. S. 2–3.
39. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 7. S. 2–3.
40. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 8. S. 2–3.
41. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 9. S. 2–3.
42. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 10. S. 2–3.
43. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 11. S.2 –3.
44. *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne.* 1917, 12. S. 2–3.
45. Державний архів у Львівській області (ДАЛО). Ф. 350. Оп. 1. Спр. 3980, 59 арк.
46. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ). Ф. 146. Оп. 22а. Спр. 216, 100 арк.
47. Utrzymywanie porządku i czystości wewnątrz domów. *Kurjer Lwowski*. № 247. 10 sierpnia 1915. S. 4.
48. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАЛ). Ф. 146. Оп. 32. Спр. 182, 3 арк.
49. Kargol T. Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914–1918. Krakow : Historia Iagellonica, 2012. 322 p.

Bosak V.V. THE IMPACT OF EPIDEMICS ON THE POPULATION OF LVIV DURING THE FIRST WORLD WAR (JUNE 1915 – DECEMBER 1917)

The article examines the impact of epidemics on the population of Lviv during the First World War, specifically from June 1915 to December 1917. Epidemics at the beginning of the 20th century coincided with wartime events, political and economic instability, becoming a widespread phenomenon that significantly affected the socio-economic life of Lviv. The focus of this study is on anthroponotic infectious diseases (smallpox, typhoid fever, and typhus) that spread among Lviv residents during this period. The aim of the research is to analyze their impact on the population, identify socio-economic consequences, and evaluate the response of the city authorities and medical institutions to these challenges. The issue remains insufficiently explored in Ukrainian historiography, which underscores the relevance of this work.

The first part of the article analyzes the state of research on the topic. The existing literature is divided into two categories: studies of epidemics on Ukrainian lands in a broader context (works by Ye. Ozarkevych, V. Shandra, O. Karlina, A. Podhorna) and the history of Lviv during the war with an emphasis on the sanitary-epidemiological situation (H. Kramarz, C. Mick). These sources address the issue only fragmentarily, so this study deepens the scientific discourse, building on the author's previous work on the cholera epidemic in Lviv.

The main section is devoted to the characteristics of infectious diseases – smallpox, typhoid fever, and typhus. Their origins, clinical features, modes of transmission, and the scale of epidemics in Lviv are described in detail. Smallpox was the most widespread: in 1915, 1763 cases were recorded, with 575 fatalities, peaking in December (396 cases, 121 deaths). Typhoid fever was less deadly (1482 cases, 209 deaths), while typhus was the least prevalent (390 cases, 36 deaths). The study examines countermeasures: smallpox vaccination,

sanitation improvements, and disinfection. The effectiveness of these measures was limited due to wartime conditions – troop movements, an influx of refugees, and a food crisis.

The research relies on statistical data (Tables 1 and 2), which illustrate the dynamics of morbidity and mortality. The conclusions highlight that epidemics worsened the sanitary situation, increased mortality, and complicated daily life for Lviv residents, with the authorities' response proving partially successful only after 1916. The work fills a gap in the history of Lviv during wartime, emphasizing the interplay between epidemics and social processes.

Key words: *World War I, Austro-Hungarian Empire, Lviv, socio-economic situation, epidemic, sanitary-epidemiological situation, vaccination, smallpox, typhus, typhus fever.*

УДК 94:[323.282:614.1/6](477.44)«1948/1949»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.2

Войнаровський А.В.
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Жмуд Н.В.
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

МЕДИЧНИЙ ПЕРСОНАЛ ЯК ОБ'ЄКТ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті здійснено спробу дослідити розгортання діяльності карально-репресивної системи по відношенню до працівників системи охорони здоров'я на теренах повоєнної Вінниччини. Незважаючи на жорстокі репресії 1930-х років, в процесі яких було знищено значну частину інтелектуалів та фахівців з вищою і спеціалізованою освітою у галузі охорони здоров'я, та важкі втрати у період війни, сталінізм поновлює переслідування всіх категорій, які могли хоча б гіпотетично становити загрозу та викликали підозру у нелояльності до влади. Переможна повоєнна ейфорія виявилася занадто швидкоплинною і весь удаваний лібералізм комуністичної влади, який був необхідністю для антигітлерівської коаліції, швидко змінився на жорсткий варіант довоєнного сталінізму, з його нетерпимістю до інакодумства та можливої опозиційності. До нечисленного прошарку інтелігенції у переважно аграрному регіоні, яким була повоєнна Вінницька область, звичайно належали лікарі. Їх сприймали досить підозріло і тримали під постійною увагою органів безпеки. Особливо загострюється увага до лікарсько-фельдшерської професії після проголошення держави Ізраїль, адже на теренах Поділля значна кількість медичних працівників були євреями. Тому сталінізм розгортає огульну антисемітську кампанію під егідою боротьби з так званим космополітизмом. Це було надзвичайно критично зважаючи на кадровий голод у медичній сфері регіону. Медиків переслідували на підґрунті політичної неблагонадійності, до того ж досить часто за сфабрикованими справами. Підставами для розгортання кримінального переслідування, як правило, були характерні для сталінського тоталітаризму обвинувачення – перебування самої людини чи її родичів на окупованій території, можливі висловлювання зі схвальними оцінками колишніх союзників з антигітлерівської коаліції чи західних капіталістичних країн загалом тощо. Здійснювані сталінським тоталітарним режимом заходи підкреслювали антигуманну сутність та злочинний характер комуністичної влади, що безпідставно нищила своїх власних громадян та особливу ту категорію, від якої залежало збереження життя та охорона здоров'я.

Ключові слова: *медицина, Вінницька область, карально-репресивна система, сталінізм, післявоєнний період, космополітизм, антисемітизм.*

Постановка проблеми. Відбудова життя у повоєнний час є важливим чинником у налагодженні повноцінного функціонування суспільства, одним із важливих складників якого є налагодження соціального добробуту та безпеки здоров'я людей. Запровадження репресивних практик по відношенню до працівників медичної сфери стало одним з факторів які зумовили загострення кризи та насадження страху та почуття незахищеності у населення, а особливо у працівників сфери охорони здоров'я у яких зростало відчуття непевності та страху. Поновлення насильства та переслідування медиків і наслідки цієї політики режиму є досліджуваною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості повоєнного розвитку (1945–1953 рр.) українського суспільства розглядалися багатьма відомими українськими істориками. Зокрема, цю тему відображено у численних дослідженнях В. Барана, В. Даниленка, В. Смолія [1], Ю. Шаповала [2; 3] тощо. Вказані автори наголошували на сталінізмі у повоєнний період як широкомасштабному ідеологічному наступі комуністичного тоталітаризму, що мав на меті втримати під контролем соціокультурне життя народу, розвиток суспільної

думки та суспільних процесів. Сталінську політику після Другої світової війни варто розглядати в контексті реакції на розгортання й поглиблення «холодної війни» та нейтралізації патріотично налаштованої національної інтелігенції. Погромні ідеологічні кампанії не могли зупинити поступальний розвиток народу, однак вони суттєво гальмували його, зводячи українську культуру до рівня провінційності та відсталості.

Одним з важливих чинників, який промовисто увиразнює суть будь-якої політики, є стан системи охорони здоров'я. Специфіці функціонування системи охорони здоров'я зазначеного періоду присвячені праці І. Романюка та Т. Школьнікової [4; 5]. Особливості соціального повоєнного становища Вінниччини досліджують А. Войнаровський та Н. Жмуд [6].

Але саме аналіз проблеми репресивних практик влади на теренах Вінниччини по відношенню до медичного персоналу не знайшло належного висвітлення у наукових дослідженнях.

Джерельною базою для дослідження стали архівні матеріали Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), зокрема, документи Вінницького обкому КП (б) У, а саме довідки та доповідні керівників райкомів КП (б) У та органів МГБ про факти засміченості органів охорони здоров'я особами, які викликають сумніви щодо політичної довіри. Джерела вперше введені до наукового обігу, що й підкреслює новизну [8].

Постановка завдання. На основі аналізу документів партійного керівництва Вінниччини (доповідних, звітів, доносів, аналітичних записок) розглянути та визначити головні пріоритети партійного керівництва у здійсненні управління над сферою охорони здоров'я, визначення пріоритетів у кадровій політиці та цілей і завдань які поставали у сфері медицини.

Виклад основного матеріалу. У процесі повоєнної відбудови системи охорони здоров'я на теренах Вінницької області однією із найбільш гострих проблем постала проблема забезпеченості регіону медичними кадрами. Складність тогочасної обстановки вимагала не лише чіткого визначення змісту діяльності органів охорони здоров'я зруйнованого війною краю, але й з'ясування кількісних і якісних потреб у медичних кадрах та відновлення системи їхньої підготовки, добору й розстановки, укомплектування кадрами сільських лікарських дільниць, налагодження роботи лікарень, поліклінік, амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів та інших медичних структур тощо [4, с. 199].

За офіційними статистичними даними, у Вінницькій області у 1944 р. на 29 поліклінік; 46 дитячих консультацій і 47 санітарно-епідеміологічних станцій припадало лише 202 кваліфікованих лікарі [5, с. 162]. З вищевказаних статистичних даних видно, що наявних фахівців – лікарів, фельдшерів, медсестер – було відверто замало. Упродовж 1944 р. в Україну було реевакуйовано близько 7000 лікарів, із яких понад 2000 повернулися ще до липня 1944 р. [7, арк. 22]. Частина з них потрапили на роботу до районів Поділля.

У результаті цих заходів до кінця 1945 р. кількість лікарів у закладах цивільної медико-санітарної мережі Вінницької та Хмельницької областей вже становила 36,2% їх довоєнної кількості [7, арк. 19]. Це означало, що у розрахунку на кожні 100 лікарів, що працювали у 1940 р. в системі охорони здоров'я краю, вкінці 1945 р. припадало лише 46. Якщо розглянути це по конкретних спеціальностях, то терапевтів нараховувалося 60; хірургів – 42; акушерів-гінекологів – 42; педіатрів – 40; офтальмологів – 39; ларингологів – 34; невропатологів і психіатрів – 38; фтизіатрів – 42; дермато-венерологів – 56; рентгенологів – 28; маляріологів – 69; епідеміологів – 57; бактеріологів – 36; санітарних лікарів – 48; стоматологів – 32; зубних лікарів – 57 [5, с. 167].

Упродовж 1946-1947 рр. забезпеченість системи охорони здоров'я краю кадрами фахівців в краї значно покращилася. Так, за даними ЦСУ УРСР, на кінець 1946 р. на території Поділля загалом чисельність лікарів (без стоматологів) становила 63,7% від їхньої довоєнної чисельності; зубних лікарів – 63,3% [5, с. 165]. Втім, проблема дефіциту висококваліфікованих медичних кадрів не була вирішена, особливо ця нестача відчувалася у сільській місцевості. На початку 1950-х років у більшості медичних закладів сільської місцевості, зокрема лікарень та амбулаторій, жодна штатна посада не була заміщена лікарем. Їх обов'язки змушений був виконувати середній медичний персонал [6, с. 12].

На початок 1948 р. у 65 районах Подільського краю (45 районів Вінницької і 20 районів Кам'янець-Подільської областей) вже налічувалося 1 668 лікарів різних спеціальностей та 83 зубних лікарів, 4 367 особи середнього медичного персоналу [5, с. 168].

Однак, і ці досягнення, як показувала подальша медична практика, не вирішували проблеми дефіциту кваліфікованих медичних кадрів. У 1949 р. у більше як третини сільських районів Поділля не було санітарного лікаря, у 43 – педі-

атра, у 279 – акушера-гінеколога, у 6 – хірурга. У 1950 р. із 65 районів санітарний лікар був відсутній у 18, педіатр – у 3, терапевт – у 2, хірург – у 3, акушер-гінеколог – у 11, дерматолог – у 36. На середину 1950-х років у сільській місцевості діяло 5 лікарень, 10 амбулаторій, у яких жодна штатна посада так і не була заміщена лікарем. Їх обов'язки продовжував виконувати середній медичний персонал [4, с. 201]. У цей час також гостро постала проблема матеріальної забезпеченості лікарів, особливо це стосувалося тих, хто працював у сільській місцевості. Значна частина лікарів і середнього медичного персоналу не забезпечувалися належним житлом, опаленням та освітленням, їм не виплачувалася відповідна грошова компенсація.

Втім, окрім кадрових проблем, пов'язаних із війною, додалися чинники політичного характеру. Партійною директивою з кремля було поставлено завдання перед Вінницьким обкомом партії про виявлення фактів засміченості органів охорони здоров'я особами, які викликають сумніви щодо політичної довіри.

Як приклад реалізації цього розпорядження було проведено перевірку «Про засміченість кадрів антирадянським елементом в Тульчинській районній лікарні і поліклініці» осередком Тульчинського районного відділення МГБ. Дані перевірки виявили наступні ворожі елементи: «Вишневський Юхим Львович, 1909 року народження, єврей, лікар Тульчинської лікарні. В період окупації знаходився у Печерському таборі, працював лікарем, брав систематично хабарі з населення, був у близьких стосунках з румунською адміністрацією табору; Шаргородський Володимир Натанович, 1876 року народження, єврей, зубний технік поліклініки, у минулому меншовик, налаштований антирадянськи; Хусид Аврам Григорович, 1884 року народження, єврей, зубний технік поліклініки, у період окупації був старостою Тульчинського «гетто», мав щільні зв'язки з румунськими окупантами. У 1945 р. був репресований органами МГБ; Чернега Марія Зінов'євна, 1902 року народження, українка, лікар, завідувачка гінекологічним відділенням, дружина колишнього троцькіста; В період окупації Чернега мала зв'язки з лжепартизанським підпіллям, а також з румунською адміністрацією, посібник окупантів; Погрібняк Валентина Михайлівна, 1918 року народження, українка, старша медсестра районної лікарні. В період окупації була в інтимних відносинах з румунським офіцером (співмешканка), при відступі окупантів у 1944 р. виїхала разом з ним, потім повернулася до Тульчина. Підозрюється у співпраці з агентурою румунської жандармерії; Злочевська Антоніна Василівна, 1898 року народження, росіянка, медсестра районної лікарні, антирадянськи себе проявляє, проводить антирадянську агітацію; Шведовська Євгенія Олександрівна, 1882 року народження, українка, медсестра лікарні, антирадянськи налаштована; Буряк Феодосія Іванівна, 1900 року народження, українка, медсестра районної лікарні; Перкель Лев Аронович, 1903 року народження, лікар-хірург, хабарник, має дружину-лікарку Бондареву, німецьку пособницю, співмешкала з німецьким комендантом міста Турбова [8, арк. 1]; Бондарева Явдоха Федорівна, 1911 року народження, лікар, завідувач інфекційним відділенням міжрайонної лікарні, антирадянська особа, особистий пособник німецько-фашистських окупантів, співмешкала з німецьким комендантом Турбівського району; Грінштейн Соломон Фрідович, 1903 року народження, зубний лікар, хабарник, проводить антирадянську агітацію з пропагандою поразки комуністичного режиму, схвально відгукується про американський капіталістичний лад; Журавська Явдоха Федорівна, 1917 року народження, українка, акушерка, пособник румунської окупаційної влади, антирадянськи налаштована особистість» [8, арк. 2].

Таким чином, було виявлено 13 осіб з 38 працівників медичного персоналу (лікарі, медичні сестри), які виявилися політично неблагонадійними, а отже за мірками сталінської системи – небезпечними.

В інших матеріалах МГБ здійснювався аналіз якісних характеристик. Так, зазначалося, що у Вінницькому обласному відділі охорони здоров'я працюють 48 осіб, з них 18 осіб – члени або кандидати в члени ВКП (б). Серед працівників апарату Обласного відділу охорони здоров'я 16 осіб проживали не на окупованій території. Отже, решта вже становили потенційну загрозу. Станом на 1 лютого 1949 року у системі Вінницького обласного відділу охорони здоров'я працювало 5 611 осіб, з 599 членів і кандидатів ВКП (б) із загальної кількості працівників на окупованій території проживали і працювали 343 особи. Партійність була важливим критерієм фахової підготовки медичного працівника [8, арк. 3].

Управління МГБ по Вінницькій області надавало інформацію, що в Обласному відділі охорони здоров'я є працівники, що викликають сумніви з приводу політичної благонадійності. До прикладу, зазначалося: «У секторі постачання,

на посаді завідувача складом працює Грушкін, котрий прибув у місто Вінницю в період окупації і влаштувався на роботу завідувачем складу. Грушкін проводить з оточуючими бесіди антирадянського характеру: «… Нашому уряду не щастить. У 1940 році пшеницю відправляли в Німеччину, а зараз Америку забезпечуємо золотом, але користі від цього ніякої. Не бачили ми хорошого життя і бачити не будемо через усілякі реформи і планування…», А в іншому випадку він заявив: «…До чого ці недільники, раніше жодних недільників не було і хліба було достатньо та черг не було…»» [8, арк. 3].

Таких прикладів було безліч. Так, у черговій доповідній МГБ йшлося, що завідувач статистичним сектором Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Гордон проводить з працівниками закладів антирадянські розмови. Розглядаючи питання про направлення працівників на допомогу колгоспам, Гордон заявила: «…У колгоспи людей відправляє не партія і уряд, а керівники («робітнички») на місцях /висловилась нецензурно/, хліб у колгоспників берете, а в магазинах нічого немає…». У січні 1949 р. з Вінницького обласного відділу охорони здоров'я був звільнений бухгалтер Гольдінер, на підставі «не впорався з роботою». З цього приводу Гордон заявила серед співробітників: «…Це не по Конституції, до літніх людей у нас повага, але нічого собі, кинути літню людину напризволяще, чудові нині закони…». Серед працівників Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Гордон поширює антирадянські анекдоти.

Звинувачення у пропагуванні антирадянських настроїв, наприклад, приписується також старшому бухгалтеру Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Болдирєву, який у період нацистської окупації працював головним бухгалтером управління аптек у Вінниці. У доповідній зазначалося, що він постійно схвально висловлюється про життя за часів німецького режиму [8, арк. 4].

Подібні звинувачення знаходимо й на адресу працівника складу сектору постачання Козюк, яка в період окупації також проживала у Вінниці, була помічена у тісних відносинах з нацистами. До того ж підкреслювалася її неохайність у побуті та безвідповідальне ставлення до роботи.

Репресії торкалися також обслуговуючого персоналу: «Працююча прибиральницею Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Табачнюк у період тимчасової окупації офіційно проживала з німецьким солдатом до визволення Вінниці радянськими військами. Зараз Табачнюк проводить серед працюючих нездорові розмови» [8, арк. 4].

Перевірка медичних працівників на благонадійність ставала приводом для безпідставних репресій. Так, запит заступника Головного санітарного управління Міністерства шляхів сполучення генерал-директора 3-го рангу Захарченко В. до Вінницького обкому КП (б) У надати партійну характеристику на завідувача Вінницького обласного відділу охорони здоров'я тов. Лобанова І. А. мав «рішучі» наслідки. За рішенням бюро Вінницького обкому КП (б) У завідувач Вінницького обласного відділу охорони здоров'я тов. Лобанов І. А. 17 березня 1949 року з роботи звільнений, як такий, що не забезпечує роботу обласного відділу охорони здоров'я. після такого рішення від керівництва Міністерства шляхів сполучення надійшов лист, що тов. Лобанова І. А., враховуючи його високі ділові якості хотіли запросити на керівну посаду до Головного санітарного управління Міністерства шляхів сполучення. Це спонукало обласне (Вінницьке) партійне керівництво переглянути своє рішення як поспішне та необґрунтоване [8, арк. 6–7]. Але сам факт такого звернення від вищих керівних органів був підставою для розгортання репресій без проведення розслідування, за формулою «аби чого не втрапилося». Тобто, підозра у політичній неблагонадійності була достатньою підставою аби усунути працівника з посади та піддати кримінальному переслідуванню та притягнути до відповідальності.

Висновки. Характеризуючи стан діяльності обласної влади на теренах Вінниччини зазначимо, що у кадровому забезпеченні медичним персоналом існували досить суттєві проблеми, критично не вистачало лікарів, фельдшерів. Особливо складною була ситуація у сільській місцевості.

Втім для режиму вагомішими були критерії політичної благонадійності. Особливо підкреслювали партійну належність як якісний показник фахового рівня, що, звичайно, було повною нісенітницею.

Аналізуючи критерії, за якими висувалися звинувачення, визначимо наступне – перебування на окупованій території, можлива співпраця з окупантами, наявність інтимних відносин з окупантами та колаборантами, наявність родичів, які могли виступати у якості колаборантів, причетність родинних зв'язків до колишніх репресованих за політичними звинуваченнями (троцькісти, бухарінці тощо), негативні висловлювання про радянський лад та

вихвалювання капіталістів і їх способу життя. Вишуковувалися найабсурдніші формулювання для звинувачення. Часто у списки потрапляли працівники без конкретних звинувачень – це дає підставу припускати про існування плану по кількості людей, які мали бути репресованими. Такі дії режиму в умовах, коли стан захворюваності у зв'язку з голодуванням, відсутністю профілактичних заходів та медикаментів, великою кількістю постраждалих від війни можна розцінювати як черговий злочин влади проти жителів своєї країни, адже термін громадяни для Вінниччини навряд чи доречний, більшість з них будучи селянами не мали паспортів.

Список літератури:

1. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 13: Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 304 с.

2. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Ю. І. Шаповал; Акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ: Наук. думка, 1993. 349 с.

3. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна. *«УІЖ».* 1990. № 4-8. С. 10–12; 1992, № 1-12.

4. Школьнікова Т. Ю., Романюк І.М. Основні заходи щодо відновлення та розвитку повоєнної медичної галузі. *Гілея: науковий вісник.* 2019. Вип. 142 (№ 3). Ч. 1. Історичні науки. С. 198–202.

5. Школьнікова Т. Ю. Формування медичного персоналу Подільського регіону в період другої половини 40-х початку 50-х рр. XX ст. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* Серія : Історія. ред. кол. Василь Ільницький (головний редактор) та ін. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. Дрогобич, 2020. Вип. 3/45. С. 155–172.

6. Войнаровський Анатолій, Жмуд Наталка. Вінниччина завершального періоду другої світової війни 1944–1945 рр.: соціально-господарське становище. *Історія & Археологія.* Спецвипуск. 1944 рік: європейський та український вимір подій. 2024. С. 7–15. URL:https://journals.cusu.in.ua/index.php/history DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-1

7. Державний архів Вінницької області. Ф. П. 136. Оп. 12. Спр. 33. 188 арк.

8. Державний архів Вінницької області. Ф. П. 136. Оп. 29. Спр. 273. 21 арк.

Voynarovskyi A.V., Zhmud N.V. MEDICAL STAFF AS AN OBJECT OF STALINIST REPRESSIONS IN THE POST-WAR PERIOD (USING THE EXAMPLE OF THE VINNYTSKA REGION)

The article attempts to investigate the deployment of the punitive and repressive system in relation to healthcare workers in the post-war Vinnytsia region. Despite the brutal repressions of the 1930s, during which a significant part of intellectuals and professionals with higher and specialized education in the field of health care were destroyed, and heavy losses during the war, Stalinism resumed the persecution of all categories that could at least hypothetically pose a threat and arouse suspicion of disloyalty to the authorities. The victorious post-war euphoria turned out to be too fleeting, and all the pretended liberalism of the communist government, which was a necessity for the anti-Hitler coalition, quickly changed to a harsh version of pre-war Stalinism, with its intolerance of dissent and possible opposition. Doctors were usually among the small intelligentsia in the predominantly agrarian region of post-war Vinnytsia Oblast. They were viewed with considerable suspicion and kept under constant surveillance by security agencies. Attention to the medical and paramedical profession is particularly heightened after the proclamation of the state of Israel, because in the territory of Podillia a significant number of medical workers were Jews. Therefore, Stalinism launched a widespread anti-Semitic campaign under the auspices of the fight against so-called cosmopolitanism. This was extremely critical given the shortage of personnel in the medical field of the region. Doctors were persecuted on the grounds of political unreliability, and quite often on fabricated cases. The grounds for launching criminal prosecution were, as a rule, accusations typical of Stalinist totalitarianism – the presence of the person himself or his relatives in the occupied territory, possible statements with favorable assessments of former allies from the anti-Hitler coalition or Western capitalist countries in general, etc. The measures implemented by the Stalinist totalitarian regime emphasized the inhumane nature and criminal nature of the communist government, which unjustifiably destroyed its own citizens and the special category on which the preservation of life and health depended.

Key words: *medicine, Vinnytsia region, punitive and repressive system, Stalinism, post-war period, cosmopolitanism, anti-Semitism.*

УДК 93/94(477) :351.078.3
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.3

Гуз А.М.
Національна академія Служби безпеки України

СТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМНО-СЕКРЕТНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ (1991–2024)

У статті здійснено спробу дослідити особливості становлення режимно-секретних органів (РСО) в Україні у 1991–2024 рр. З'ясовано, що перші РСО виникли ще у 20-х роках ХХ ст. Свою діяльність вони зосереджували в органах державної влади, на підприємствах в установах, які провадили діяльність, пов'язану з державною таємницею. У ту добу влада використовувала РСО і для забезпечення охорони власних протиправних дій, адже значний масив інформації відносила до державної таємниці, а усе що не відносилося до державної таємниці піддавала жорсткій, тотальній цензурі.

Після проголошення Україною у 1991 році незалежності постала проблема розбудови РСО в установах України, які займалися питаннями охорони державної таємниці на нових принципах. Адже нове українське законодавство і органи державної влади розвивалися на демократичних принципах, свободі слова та доступу до інформації.

Створений у 1993 році Державний комітет України з питань секретів зайнявся розбудовою системи охорони державної таємниці, в тому числі й основного її елементу РСО. Було прийнято низку нормативно-правових актів, які визначили принципи діяльності РСО. Зокрема, у 1994 році був прийнятий Закон України «Про державну таємницю», який став головним джерелом для провадження діяльності у сфері охорони державної таємниці, у тому числі і для діяльності РСО. «Положення про режимно-секретні органи в міністерствах, відомствах, Уряді Автономної Республіки Крим, місцевих органах державної виконавчої влади, виконкомах Рад, на підприємствах, в установах і організаціях» продовжило практику упорядкування діяльності українських РСО і було основним документом, який регламентував їх діяльність аж до 2003 року. Низка інших підзаконних нормативних актів запровадили правові механізми діяльності РСО в Україні. У досліджуваний період спостерігається зменшення кількості цих установ, що було наслідком демократизації суспільства та скороченням військово-промислового комплексу, у якому вони в основному і зосереджувалися.

Ключові слова: *режимно-секретний орган, державна таємниця, Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації, Служба безпеки України.*

Постановка проблеми. У системі забезпечення охорони державної таємниці сучасної України режимно-секретним органам (РСО) відведено важлива роль. Їх створюють в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, з метою розроблення та здійснення заходів щодо забезпечення режиму секретності [1].

Перші РСО виникли ще за радянської доби у 20-х роках ХХ ст. Проте питання становлення та функціонування цих установ у незалежній українській державі у 1991–2024 рр. не були предметом історичного дослідження. Саме тому для аналізу обрана діяльність РСО в період після проголошення незалежності української держави 1991 року і до 2024 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні українські дослідники зверталися до досвіту діяльності РСО у радянську добу. Вони розглядали діяльність цих органів у контексті радянської системи охорони державної таємниці. У сучасній науковій літературі існує значна кількість досліджень присвячена різним аспектам історії охорони державної таємниці. О. В. Ботвінкін, В. М. Шлапаченко, В. П. Ворожко, А. С. Пашков досліджуючи питання становлення органів охорони державної таємниці радянської доби відзначали і ключову роль секретних відділів (частин) у її забезпеченні [2, с. 71–101]. В. П. Ворожко, Б. В. Бернадський, О. В. Ботвінкін досліджуючи історію охорони державної таємниці часів діяльності Державного комітету України з питань державних секретів, частково зверталися до досвіду розбудови РСО цим органом [3, с. 130–160]. Осо-

бливо варто відзначити дослідження С. О. Князєва присвячене питанням спеціального діловодства [4. с. 19–35]. У ньому він вперше робить спробу систематизувати основні повноваження РСО на підприємствах у 20–80 рр. ХХ ст., зокрема виокремлює основний напрям їх діяльності – ведення секретного діловодства. Досліджуючи питання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні А. М. Гуз, І. П. Касперський, С. О. Князєв показали їх роль та місце РСО у системі охорони державної таємниці [5, с. 3–10].

Разом з тим, діяльність РСО як найважливішого органу у системі забезпечення охорони державної таємниці у сучасну добу потребує окремого дослідження.

Постановка завдання. З огляду на викладене метою цієї статті є дослідження становлення режимно-секретних органів України у 1991–2024 рр.

Виклад основного матеріалу. Вперше про необхідність створення секретних частин, які б могли налагодити порядок обігу секретної інформації у радянській державі, було зазначено у постанові від 30 серпня 1922 року «Про порядок збереження і руху секретних документів» [3, с. 85].

Цей документ став відправним пунктом початку діяльності секретних органів у радянську добу. Зазначений нормативно-правовий акт закріпив повноваження та основні завдання секретних частин. У тоталітарній радянській державі ці органи створювалися на підприємствах і займалися: технічною обробкою секретних документів; забезпеченням ефективності секретного листування; веденням обліку працівників, які допускалися до секретних документів; спостереженням, за обмеженням залучення працівників до секретних документів; наглядом за дотриманням норм відповідних інструкцій із секретного діловодства; збереженням документів секретного діловодства та організацією секретного архіву; контролем за станом секретного діловодства в підрозділах конкретного міністерства чи відомства.

Також у 20-х роках ХХ ст. вводилась уніфікована структура, типова номенклатура посад працівників секретних органів – завідувач, інструктори, секретарі (помічники секретарів), кореспондентів, старших друкарок, помічників секретарів–архіваріусів. Крім того, відповідно до цієї номенклатури в центральних апаратах урядових установ були створені секретні відділи, в інших народних комісаріатах – секретні частини. В главках, управліннях та відділах – секретні частини та секретні відділення. Крім цього, на підприємствах організовувались підвідділи секретного діловодства, шифрувальні відділи тощо.

Ця структура секретних органів була незмінною у 20–30-ті рр. ХХ ст., і лише після Другої світової війни поступово удосконалюється, особливо у 50–80-ті роки ХХ ст., у зв'язку із розширенням їх повноважень і збільшенням секретів радянської тоталітарної держави.

В добу радянської України секретні відділи (частини) були тими підрозділами, які забезпечували специфічні питання охорони секретної інформації в установах на підприємствах.

На відміну від радянських секретних частин (відділів) поняття режимно-секретного органу увійшло у обіг у сфері державної таємниці в Україні у 90-х роках ХХ ст.

У радянську добу спостерігалося постійне зростання секретних органів у зв'язку з тим, що існування цієї держави базувалося на тотальній цензурі та засекречуванні часто не виправданих відомостей і відповідно зростанні масиву секретної інформації.

Тому будівництво РСО в незалежній українській державі потребувало нових підходів. Адже у перші роки незалежності діяльність органів державної влади частково будувалася на основі законодавства колишнього СРСР, а саме постанови верховної Ради України від 12 вересня 1991 року № 1545 «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» [6]. Основним же документом, який безпосередньо регламентував організацію секретного діловодства і роботу РСО, залишалась «Інструкція із забезпечення режиму секретності в міністерствах, відомствах, на підприємствах, в закладах та організаціях СРСР» № 0126 – 1987 року, яка діяла частково в Україні до 2003 року [3, с. 123]. У радянську добу був відсутній закон, який би регламентував діяльність сфери охорони державної таємниці, а її регулювання велося на основі підзаконних нормативно-правових актів.

Прийнятий 02.10.1992 року Закон України «Про інформацію» започаткував формування вітчизняної системи охорони державної таємниці на демократичних засадах [7].

У 1993 році був створений Державний комітет України з питань секретів (05 листопада 1996 року реорганізований у Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації і діяв у цій назві до 13 березня 1999 року) – спеціально уповноважений центральний орган державної виконавчої

влади у сфері охорони державної таємниці [8]. Із метою забезпечення функціонування системи охорони державної таємниці в Україні Держкомсекретів України зайнявся й питаннями приведення діяльності РСО підприємств і установ у відповідність до вимог нового законодавства. За активної діяльності Держкомсекретів України був підготовлений і 21 січня 1994 року Верховною Радою України прийнятий Закон України «Про державну таємницю», який став головним джерелом для провадження діяльності у сфері охорони державної таємниці, у тому числі і для діяльності РСО, які були покликані її забезпечувати [1].

У роботі РСО 90-х років XX ст. спостерігалися типові недоліки пов'язані з: веденням секретного діловодства; обладнанням приміщень, які були призначені для оброблення й збереження секретних документів, і у яких розміщувалися РСО; проблеми з номенклатурами посад співробітників, які підлягали оформленню на допуск до державної таємниці; приведенням діяльності РСО установ у відповідність до вимог нових нормативних документів.

Прийняте у в 1995 році Постановою Кабінету Міністрів № 609 «Положення про режимно-секретні органи в міністерствах, відомствах, Уряді Автономної Республіки Крим, місцевих органах державної виконавчої влади, виконкомах Рад, на підприємствах, в установах і організаціях» продовжило практику упорядкування діяльності українських РСО і було основним документом, який регламентував їх роботу аж до 2003 року [9]. У 2003 році Постанова Кабінету Міністрів від 02.10.2003 року № 1558 скасувала дію цього Положення [10].

Варто зазначити, що Постанова Кабінету Міністрів №609 визначала основні завдання та права РСО. Відповідно до її змісту РСО створювалися в усіх підприємства, установах, органах державної влади установах, незалежно від форм власності, діяльність яких пов'язана з державною таємницею. До складу РСО входили підрозділи режиму, секретного діловодства та інші підрозділи, які безпосередньо забезпечували охорону державної таємниці залежно від специфіки діяльності установи, підприємства. Відповідно до п. 6 Положення РСО забезпечували: недопущення необґрунтованого допуску та доступу осіб до відомостей, що становлять державну таємницю; своєчасне розроблення і реалізацію заходів, що забезпечують охорону державної таємниці; запобігання розголошенню відомостей, що становлять державну таємницю, випадкам втрат матеріальних носіїв державної таємниці, заволодінню державною таємницею іноземними державами, іноземними юридичними та фізичними особами, особами без громадянства та громадянами України, яким не надано допуску та доступу до цієї таємниці; виявлення та закриття каналів витоку державної таємниці в процесі виробничої та іншої діяльності установ, підприємств; забезпечення запровадження заходів особливого режиму діяльності установ, підприємств під час виконання всіх видів робіт, пов'язаних з державною таємницею, та під час здійснення зовнішніх відносин; організація секретного діловодства; здійснення контролю за станом режиму секретності в установах, підприємствах та на підпорядкованих їм об'єктах [9].

Завдяки прийнятим новим нормативно-правовим актам вже у кінці 90-х років XX ст. вдалося налагодити діяльність РСО в Україні на нових принципах. Важливою складовою у діяльності РСО стало затвердження у 1997 році професійних вимоги до фахівців РСО, зокрема, наказом Державного комітету України з питань державних секретів та технічного захисту інформації від 24.01.1997 № 8 «Про затвердження Кваліфікаційного довідника професій працівників режимно-секретних підрозділів», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 08.02.1997 за № 26/1830 [11]. Ще одним важливим документом, який доповнював діяльність РСО став затверджений у цьому ж році «Довідник кваліфікаційних характеристик посад працівників технічного захисту інформації» [12]. Дія цих важливих для діяльності РСО документів продовжувалася до 2003 року.

У 1999 Указом Президента України від 13 березня 1999 року № 250/99 Держкомсекретів України було ліквідовано. Усі функції щодо розробки та забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони державної таємниці та технічного захисту інформації було передано Службі безпеки України.

У 2003 році СБ України був розроблений і затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 02 жовтня 2003 року № 1561-12 «Порядок організації та забезпечення режиму секретності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях», який регламентував та удосконалив діяльність РСО. У цьому новому документі, який регулював особливості забезпечення режиму секретності в установах, у додатку був представлений дуже корисний для діяльності РСО – «Довідник типових професійних кваліфікаційних характеристик основних посад керівни-

ків та інших працівників РСО, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій», затверджений наказом СБ України від 14.07.2003 року № 293, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 5 серпня 2003 року за № 685/8006 [13]. Цей наказ скасував дію попереднього наказу Державного комітету України з питань державних секретів та технічного захисту інформації від 24.01.1997 № 8, який регулював професії працівників режимно-секретних підрозділів.

Цей Довідник мав гриф обмеження доступу «Для службового користування», однак на підставі акта СБ України від 08.04.2015 № 26/4-4696 гриф було знято. Саме цей документ певний час допомагав керівникам РСО установ визначати та встановлювати вимоги до професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад керівників та інших працівників РСО.

Цей Довідник встановлював єдині вимоги до змісту професійної діяльності та кваліфікації працівників РСО підприємства, установи, організації. Крім того він сприяв добору працівників в РСО, підвищенню їх ділової кваліфікації, розподілу завдань та повноважень між керівниками і підлеглими працівниками. Також ним були визначенні посадові завдання та повноваження працівників РСО. У Довіднику визначався загальний перелік основних функцій, виконання яких доручалося цілком або частково працівникові, що займає певну посаду в РСО. Конкретний перелік посадових завдань та повноважень керівників та інших працівників РСО визначався посадовими інструкціями, які розробляли підприємства, установи, організації [13].

На основі Довідника органи державної влади та органи місцевого самоврядування та підприємства розробляли та затверджували довідники типових професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад керівників та працівників РСО. Також цей документ вимагав аби керівники та інші працівники РСО для виконання покладених на них завдань та обов'язків мали відповідний рівень знань та досвід роботи у сфері охорони державної таємниці. У ньому вказувалося, що керівники та працівники РСО повинні були проходити навчання за професійними програмами на курсах підвищення кваліфікації у сфері охорони державної таємниці в перший рік роботи після призначення на посаду, а надалі – не рідше одного разу на 5 років [13].

Разом з цим, документ вказував на те щоб штатна чисельність працівників РСО була такою аби забезпечувала якісне виконання покладених на цей орган завдань, та визначалася залежно від обсягу робіт, пов'язаних з державною таємницею. Також рекомендувалося в установах із значним обсягом робіт, пов'язаних з державною таємницею, за рішенням керівників цих підприємств, установ і організацій вводити посаду заступника керівника з питань режиму, на якого покладати обов'язки керівника РСО.

Наказ Служби безпеки України від 14 липня 2003 року № 293/ДСК «Про затвердження Довідника типових професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад керівників та інших працівників режимно-секретних органів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій» втратив чинність гідно з наказом Центрального управління Служби безпеки України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Служби безпеки України від 14 липня 2003 року № 293/ДСК» від 1 грудня 2016 року № 629, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 грудня 2016 р. за № 1700/29830 [14]. Відтоді, РСО свою діяльність на законодавчому рівні здійснюють на підставі ст. 21 Закону України «Про державну таємницю». Відповідно до норм цього Закону РСО в установах України створюються з метою розроблення та вжиття заходів щодо забезпечення режиму секретності, постійного контролю за їх дотриманням та діють на правах окремих структурних підрозділів [1]. Інший важливий підзаконний нормативний акт «Порядок організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 року № 939 конкретизує особливості організації роботи РСО як основних суб'єктів, які забезпечують організацію режиму секретності в установах [15]. Структуру типового РСО в Україні складають підрозділ режиму, секретного діловодства, підрозділ технічного захисту інформації та інші підрозділи, що забезпечують охорону державної таємниці, залежно від специфіки діяльності.

Станом на 1993 рік в органах державної влади, на підприємствах, установах України існувало близько 20 тис. РСО, у 1998 році їх уже було близько 12 тис. Станом на кінець 2024 року – близько 4 тис. Таке скорочення кількості РСО має різні причини, що може стати предметом нового дослідження.

Висновки. Таким чином в 1991–2024 рр. в Україні в органах державної влади, установах,

організаціях, які провадять діяльність пов'язану з державною таємницею була сформована мережа РСО, які надійно її забезпечували. Прийнята низка нормативних актів сприяла і допомагала професійній діяльності РСО. Значне зниження кількості РСО установ, підприємств, організацій у досліджуваний період насамперед пов'язане із зменшенням обсягів секретних замовлень військово-промислового комплексу України. Адже найбільша кількість РСО зосереджувалася саме у таких установах. Проте, зменшення кількості РСО у досліджуваний період, не завдало шкоди забезпеченню охорони державної таємниці України.

Разом з тим варто зазначити, що система охорони державної таємниці України починаючи з 2020 року активно реформується. У 2021 році до Верховної Ради України внесено проект закону «Про безпеку класифікованої інформації» (№ 8394 у редакції 2023 року), який змінює принципи регулювання цієї сфери. Зокрема це стосується і питань діяльності РСО. У цьому проекті Закону вони втрачають свою попередню назву, пов'язану з радянським минулим, і трансформуються у офіси безпеки. Також змінюються їх повноваження та завдання. Саме ці аспекти у перспективі можуть стати предметом нового дослідження.

Список літератури:

1. Закон України «Про державну таємницю». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text (дата звернення: 20.03.2025).

2. Ботвінкін О. В., Шлапаченко В. М., Ворожко В. П., А.С. Пашков. Історія охорони державної таємниці в Україні: монографія. К.: Видавництво НА СБ України. 2006. 155 с.

3. Ворожко В. П., Бернадський Б. В., Ботвінкін О. В. Нарис історії охорони державної таємниці в Україні: монографія. К. 2012. 188 с.

4. Князєв С.О. Спеціальне діловодство : навч. посіб. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 120 с.

5. Гуз А. М., Касперський І. П., Князєв С. О. та ін. Організація захисту інформації з обмеженим доступом: навч. посіб. К.: Нац. акад., СБУ, 2018. 252 с.

6. Постанова Верховної Ради України від 12.09.1991 «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1545-12#Text (дата звернення: 20.03.2025).

7. Закон України «Про інформацію». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 21.03.2025).

8. ЦДАВО України. Фонд № 5282. Опис № 1. Арк. 1.

9. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 1995 р. № 609 «Про затвердження Положення про режимно-секретні органи в міністерствах, відомствах, Уряді Автономної Республіки Крим, місцевих органах державної виконавчої влади, виконкомах Рад, на підприємствах, в установах і організаціях. URL : //https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609-95-%D0%BF#Text (дата звернення: 21.03.2025).

10. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 року № 1558 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1558-2003-%D0%BF#Text (дата звернення: 22.03.2025).

11. ЦДАВО України. Фонд № 5282. Опис № 1. Спр. 13 Арк. 145-146.

12. ЦДАВО України. Фонд № 5282. Опис № 1. Спр. 14 Арк. 15-18.

13. Наказ Служби безпеки України від 14 липня 2003 року №293/ДСК, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 5 серпня 2003 р. за № 685/8006. «Про затвердження Довідника типових професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад керівників та інших працівників режимно-секретних органів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій». URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/REG8006?an=19 (дата звернення: 22.03.2025).

14. Наказ Центрального управління Служби безпеки України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Служби безпеки України від 14 липня 2003 року № 293/ДСК» від 1 грудня 2016 року № 629, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 грудня 2016 р. за № 1700/29830. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/re29830?an=1&ed=2016_12_01 (дата звернення: 22.03.2025).

15. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 року № 939 «Про затвердження Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях. URL : https://ips.ligazakon.net/document/KP130939 (дата звернення: 22.03.2025).

Huz A.M. ESTABLISHMENT OF SECURITY OFFICES IN UKRAINE (1991–2024)

In the article author made an attempt to investigate the features of the establishment of security offices in Ukrainian 1991–2024. It is found that the first security offices emerged in the 1920s. They concentrated their activities in state authorities, enterprises, and institutions that carried out activities related to state secrets. At that time, the authorities also used security offices to ensure the protection of their own illegal actions, because they classified a significant amount of information as state secrets, and subjected everything that was not state secrets to strict, total censorship.

After Ukraine declared independence in 1991, the problem of developing security offices in Ukrainian institutions that dealt with issues of state secret protection on new principles arose. After all, the new Ukrainian legislation and state authorities developed on democratic principles, freedom of speech, and access to information.

The State Committee of Ukraine on Secrets, established in 1993, began to develop a system for protecting state secrets, including its main element, the security offices. A number of regulatory legal acts were adopted that defined the principles of the security offices activities. In particular, in 1994, the Law of Ukraine «On State Secrets» was adopted, which became the main source for conducting activities in the field of protecting state secrets, including for the activities of the security offices. The «Regulations on security offices in Ministries, Departments, the Government of the Autonomous Republic of Crimea, Local Bodies of State Executive Power, Executive Committees of Councils, at Enterprises, Institutions and Organizations» continued the practice of streamlining the activities of security offices and was the main document that regulated their activities until 2003. A number of other subordinate regulatory acts introduced legal mechanisms for the activities of the security offices in Ukraine. During the period under study, there has been a decrease in the number of these institutions, which was a consequence of the democratization of society and the reduction of the military-industrial complex, in which they were mainly concentrated.

Key words: *security offices, state secret, the State Committee of Ukraine on State Secret and Technical Protection of Information, Security Service of Ukraine.*

УДК 94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.4

Дацків І.Б.
Західноукраїнський національний університет

Полич М.І.
Західноукраїнський національний університет

КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.)

У статті розглядається громадська та зовнішньо-політична діяльність Костя Левицького під час Першої світової війни. Відзначено, що перед початком війни К. Левицький став лідером однієї з найвпливовіших українських політичних сил Східної Галичини – Української націонал-демократичної партії. Він також очолював українські представництва в Галицькому сеймі та Державній Раді у Відні. Вказано, що відразу ж після початку війни 1 серпня 1914 р. галицькі українці утворили міжпартійну організацію під назвою Головна Українська Рада. У її склад увійшли представники трьох галицьких партій – Української національно-демократичної партії, Української радикальної партії і Української соціал-демократичної партії. Під час війни К. Левицький керував міжпартійними об'єднаннями (Головною Українською Радою, Загальною Українською Радою), які мали на меті координацію діяльності українських політичних сил і представлення українських інтересів на міжнародній арені.

Зазначено, що на початкових етапах активної громадської діяльності К. Левицького його ім'я тісно асоціювалося з діяльністю провідних національно-культурних організацій Східної Галичини, що мали українофільську орієнтацію, зокрема з товариством «Просвіта» та Науковим товариством імені Тараса Шевченка.

Описано формування політичних поглядів К. Левицького, його кар'єру як політичного лідера, а також його діяльність у національно-культурних та економічних організаціях, видавничій і публіцистичній сфері. Окремо підкреслено його роль у визвольних змаганнях під час Першої світової війни та державотворчій діяльності в рамках Західноукраїнської Народної Республіки. У період ЗУНР К. Левицький залишався одним із провідних діячів українського галицького політикуму. Він очолював львівську делегацію Української Національної Ради, став одним із тих, хто підтримав рішення про захоплення влади українськими військовими у Львові 1 листопада 1918 року, а після проголошення ЗУНР очолив її перший уряд – Державний Секретаріат.

Ключові слова: *К. Левицький, делегація, Галичина, громадсько-політична діяльність, Державний секретаріат, війна, ЗУНР.*

Постановка проблеми. Історія будь-якої держави та її розвиток у сферах політики, економіки, дипломатії, науки й культури мають персоніфікований характер, оскільки ключовим чинником суспільно-політичного прогресу є вплив конкретних осіб через їхні дії та вчинки. Тому важливим завданням сучасної історичної науки є дослідження життєвого шляху та діяльності видатних українських громадсько-політичних діячів. Однією із таких постатей є Кость Антонович Левицький (1859–1941 рр).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать К. Левицького знайшла відображення в сучасних дослідженнях, з історії українського національного руху. В монографії О. Рубльова на широкому колі архівних джерел та опублікованої мемуарної літератури висвітлена участь уродженців західноукраїнських земель у загальнонаціональних політичних і культурних процесах, починаючи з часів Першої світової війни, доби національно-визвольних 1914–1921 рр. [20, с. 648]. Громадсько-політичну діяльність К. Левицького висвітлено у працях М. Кугутяка [9, с. 535], І. Василик [1, с. 122–135]. Політичну діяльність К. Левицького, як державного секретаря уряду ЗУНР, його внесок у реалізацію національної ідеї та розбудову інституцій влади подають у своїх дослідженнях М. Литвин і К. Науменко [14, с. 368; 15, с. 142–156], С. Макарчук [16, с. 182].

Загалом в історичній науці К. Левицький більше відомий як голова Держсекретаріату ЗУНР і керівник економічних товариств. Сучасна українська

історіографія дозволяє з'ясувати загальнополітичний контекст, у якому діяв політик. При з'ясуванні різних аспектів праці К. Левицького, а саме його партійної, депутатської і законотворчої, просвітньої та кооперативної діяльності, нами надавано особливої уваги виявленню нових фактів.

Постановка завдання. Мета нашої праці полягає у тому, щоб об'єктивно вивчити громадсько-політичну діяльність К. Левицького, встановити його роль у національно-визвольних змаганнях українців початку XX століття. Завдання: етапи формування політичної кар'єри К. Левицького та його місце у визвольних змаганнях українців у період Першої світової війни та його державотворчу діяльність у Західноукраїнської Народної Республіки.

Теоретико-методологічними засадами нашої статті є принципи історизму та наукової об'єктивності, системності, всебічності. При розв'язанні вище зазначених завдань використано такі загальнонаукові та спеціальнонаукові методи дослідження: історіографічний аналіз, логічний, проблемно-хронологічний, описовий, біографічний методи.

Виклад основного матеріалу. Кость Антонович Левицький народився 18 листопада 1859 р. у м. Тисмениця поблизу Станіславова (зараз Івано-Франківська обл.) у сім'ї священника. Навчаючись у Станіславівській гімназії (1869–1878 рр.) він приєднався до народовецького руху. Згодом навчався на юридичному факультеті Львівського та Віденського університетів.

Закінчивши університет К. Левицький працював у канцелярії Галицького намісництва, де здобув перший управлінський досвід. У 1884 р. захистив докторську дисертацію, а з 1890 р. займався приватною адвокатською практикою у м. Львові.

В грудні 1899 р. К. Левицького було обрано до керівництва новоствореної Української ноціонально-демократичної партії (далі УНДП), що проголосила своїм кредом «незалежну Русь-Україну» [5, с. 397–398] та практично була лідером українського політичного життя.

Перша світова війна була серйозним випробуванням для українців, що опинились у складі двох воюючих держав. У політиці обох блоків держав, що розв'язали війну, Україна розглядалася лише як об'єкт територіальної та геополітичної експансії [19, с. 20]. Українська політична еліта Галичини підтримала у військовому конфлікті Австро-Угорщину.

Вже 1 серпня 1914 р. митрополит Андрей Шептицький звернувся до українського народу з відозвою, в якій закликав підтримати Габсбурзький престол у війні. А 21 серпня 1914 р. А. Шептицький у катедральному соборі святого Юра у Львові «закликав населення прикордонних сіл Галичини залишатися вірними Австро-Угорській монархії» [25, с. 1–2].

За твердженням К. Левицького, політичною метою галицьких українців під час Першої світової війни «було порозуміння з обома осередніми державами (Австрією і Німеччиною), створення основи для увільнення наших українських братів і забезпечити вільний розвиток українського народу в Австрії на його національній області» [12, с. 1]. Українська політична еліта Галичини виходила з тези, що «створення незалежної Української держави на Наддніпрянщині відкриє шлях приєднанні до неї згодом підавстрійських земель, але на даний момент українці не могли розвивати ці плани відкрито, оскільки потребували підтримки австро-німецького блоку. У межах Австрії ставилося завдання добитися політичного розмежування українців і поляків» [13, с. 10–11].

Відразу ж після початку війни 1 серпня 1914 р. галицькі українці утворили міжпартійну організацію під назвою Головна Українська Рада (далі – ГУР). У її склад увійшли представники трьох галицьких партій – Української національно-демократичної партії, Української радикальної партії і Української соціал-демократичної партії. Очолив ГУР К. Левицький, заступниками було обрано М. Павлика і М. Ганкевича, секретарем – С. Барана. Всього до складу організації входило 15 осіб. 3 серпня в українській пресі з'явилася перша відозва ГУР з підписом К. Левицького, його заступників і секретаря. У ній зазначалося: «представники українського народу в Галичині, всіх політичних напрямків, зібрались в ГУР, що має бути виразом одної думки й одної волі до діла, що жде його в теперішній хвилі. Український Народе! ГУР кличе Тебе до діла, що ним ти здобудеш нові права, утвориш новий період в історії, займеш місце в ряді країн Європи. До бою, до здійснення ідеалу, що в теперішню хвилю об'єднує ціле українське громадянство. Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце Вільної України!» [4, с. 77–78].

ГУР поставила завдання визначити загальний курс української політики під час Першої світової війни та організувати українське військове формування. Проблема створення Бойової управи як частини ГУР виявилася більш складною, оскільки вимагала вирішення суперечок між січовими та сокільськими та січовими організаціями. Це питання було розв'язане 4 серпня 1914 р., коли

ГУР вирішила приступити до формування «загонів українських добровольців – Українських січових стрільців Легіон УСС виражав сподівання національно свідомої частини галицько-українського суспільства на виборення української держави. Українська бойова управа була створена у складі двох самостійних секцій – організаційної та військової» [29, с. 1].

Іншим важливим політичним центром українського руху на той час став Союз Визволення України (далі СВУ), утворений завдяки зусиллям наддніпрянської політичної еміграції та українців, які проживали в Австро-Угорщині. Про заснування СВУ було поінформовано голову ГУР К. Левицького та митрополита Андрея Шептицького, що позитивно сприйняли цю новину та пообіцяли свою підтримку.

Взаємини між керівництвом ГУР і СВУ були складними, відображаючи розбіжності між наддніпрянським і західноукраїнським політичними лідерами, а також різницю в політичних культурах. Д. Дорошенко зазначав, що керівництво СВУ відчувало неприязнь з боку К. Левицького та М. Василька, бо не хотіло «бути слухняним знаряддям в їх руках» [23, с. 1–2].

К. Левицькому, як голові ГУР, довелося подолати численні труднощі в австрійських міністерських колах, щоб забезпечити створення українських військових підрозділів. На заклик ГУР щодо формування добровольчого українського легіону відгукнулося більше 28 тисяч юнаків, серед яких було багато представників різних організацій. «Січ», «Сокіл», «Пласт». Стурбовані можливістю виникнення великих українських військових сил, польські діячі у Відні домоглися, аби до українського легіону прийняли лише 2,5 тис. чол. Довготривалість вирішення цього питання пояснювалася також тим, що «ледве не всякий вважав себе покликаним переговорювати з урядом в справі стрільців на власну руку» [4, с. 87]. К. Левицький також вів переговори з цього питання з галицьким намісником В. Коритовським і Львівським військовим керівництвом. 14 серпня 1914 р. К. Левицький виїхав до Відня, де відбулося слухання справи про українських добровольців у прем'єр-міністра К. Штюрка, за участю міністрів закордонних справ і оборони. Але ці переговори виглядали, як «вияв політичної куртуазії та ввічливості». Позиція Львівського військового командування не відповідала запевненням, які отримали українські політики у Відні: «Одні говорили одне, а другі робили друге. Але й одні й другі дивилися на нашу добровольчу формацію, як на зайвий, в умовах воєнного часу клопіт» [4, с. 87–88]. Лише в середині серпня 1914 р. К. Левицький отримав від австрійської влади остаточний дозвіл на формування українського військового легіону під назвою «Українські Січові Стрільці», який «за задумом творців, мав стати зав'язком українського війська» [2, с. 15]. 15 серпня 1914 р. до президії української парламентської репрезентації зголосився «полковник генерального штабу, граф Станіслав Шептицький – брат митрополита Андрея Шептицького. К. Левицький і М. Василько запропонували йому обійняти командування Легіону, проте С. Шептицький цієї пропозиції не прийняв» [4, с. 92].

Про ставлення до українських прагнень вищих австро-угорських політичних чинів свідчить маловідомий документ «Заяви і приречення представників і мужів державних Австрії і Німеччини в справі конфігурації українських земель по війні – занятих від початку війни до жовтня 1916» [8, с. 88–89], у якому йдеться про перемовини українського представництва, зокрема К. Левицького, з високопосадовцями імперії. Так, 14 серпня 1914 року він та М. Василько мали бесіду з австрійським прем'єр-міністром К. Штюрком, під час якої намагалися з'ясувати позицію монархії щодо українців, але отримали неясну відповідь.

За дорученням міністра закордонних справ Бертхольда, К. Левицький 24 серпня 1914 р. виїхав до Берліна. Там він мав розмови на високому урядовому рівні. Німецьких урядовців цікавили настрої населення в Галичині. К. Левицький зустрівся з заступником державного секретаря Ціммерманом у міністерстві закордонних справ і полковником Брозе у Генеральному штабі. «Німецька сторона прагнула заручитися підтримкою українців у війні проти росіян. 31 серпня 1914 р. у Берліні австрійський посол Гогенлое запевнив К. Левицького, що Галичина повинна бути поділена на українську й польську частини; цю ж думку ще раз підкреслив мінінстр закордонних справ Бертхольд на нараді з К. Левицьким і М. Васильком 2 вересня» [7, с. 89].

Зазначмо, що зважаючи на заяву К. Левицького про рішучі антимосковські настрої серед галицького населення та погляди українського політичного керівництва, німецькі урядовці визнали українське питання важливим і таким, що потребує більшої уваги. Українському руху обіцяли матеріальну підтримку, а питання України було включено в зовнішньополітичні плани Німеччини. Під час від'їзду до Відня німецькі урядовці пообіцяли К. Левицькому вплинути на

австрійське керівництво, щоб припинити репресії проти українців.

Після переїзду діячів ГУР до Відня було запропоновано план реорганізувати її в головне представництво всіх українців, незалежно від їхнього місця проживання та політичної приналежності. До складу ГУР мали увійти визначні політики Галичини й Буковини з різних партій, а також представники наддніпрянських земель [18, с. 158].

До складу Загальної Української Ради (ЗУР) увійшли представники всіх українських партій Східної Галичини, Північної Буковини та СВУ, проте більшість у ній склали націонал-демократи. ЗУР налічувала 29 осіб і визначалась як керуючий та контролюючий орган загальнонаціональної політики, її ініціативним та виконавчим органом була президія. Існувала ще й «звужена президія Ради», яка складалася з голови К. Левицького і трьох його заступників. Крім того, у складі ЗУР діяв так званий колегіальний секретаріат. У складі ЗУР діяли три територіальні секції: «галицька, буковинська і наддніпрянська. Рада могла створювати свої делегації та організації автономного характеру, однак їх політичні завдання мали відповідати курсу ЗУР» [28, с. 3–5].

12 травня 1915 року ЗУР оприлюднила відозву, підписану К. Левицьким, у якій основною метою організації було проголошено створення на території російської України незалежної Української Держави та організація українського автономного краю в межах Австро-Угорщини. Як голова ЗУР, К. Левицький у квітні та липні 1915 року провів зустрічі з керівниками різних відомств Міністерства закордонних справ Німеччини, під час яких обговорював питання територіальної цілісності українських земель, але конкретних обіцянок не отримав [7, с. 90].

Загалом на засіданнях ЗУР, що проходили під головуванням К. Левицького, обговорювались різноманітні важливі питання. Зокрема, на засіданні 26 травня 1915 року К. Левицький звітував про діяльність організації щодо виїзду сезонних робітників, інтернованих українців та надання економічної допомоги. 16 червня 1915 року на засіданні ЗУР розглядали питання грошової допомоги у вигляді державного кредиту для фінансових установ, а також обговорювали питання повернення українського духовенства та цивільного населення до рідного краю. У липні 1915 року представники ЗУР на чолі з К.Левицьким вели переговори з намісником Ділером, під час яких порушували питання відновлення краю, створення українського університету, використання української мови в адміністративних судах, а також обговорювали господарські справи, цензуру преси і вимагали від влади вжити заходів для покращення стану освіти та шкільництва [27, с. 34]. 7 вересня 1915 р. прем'єр-міністр К. Штюрк повідомив К. Левицького, що Коронна Рада під керівництвом цісаря вирішила після війни провести поділ Галичини, об'єднати Східну Галичину з частиною Волині в окремий коронний край і сприяти його перетворенню у центр тяжіння для всієї України [7, с. 91].

28 січня 1916 р. на засіданні ЗУР обговорювалося питання про західний кордон «суцільної української області в Галичині та в зайнятих краях». На основі статистичних даних історика С. Томашівського і висновків професора С. Рудницького було проведено конференцію і вирішено, щоб Львівський вищий крайовий суд визначив західний кордон Галичини з приєднанням Лемківщини. А також було вирішено видати географічні карти, на яких окреслити кордон «суцільної української області та зазначити українські національні острови на захід від кордону» [21, с. 6].

5–6 квітня 1916 р. під керівництвом К. Левицького відбулися збори Ширшого комітету УНДП, на яких було вирішено з присутніх у Львові членів ЗУР (В. Бачинського, С. Барана, Т. Войнаровського, С. Голубовича, М. Ганкевича, В. Панейка, О. Назарука) створити постійну делегацію ЗУР. Змушений контролювати роботу львівської і віденської організацій ЗУР, К. Левицький у середині травня 1916 р. виїхав до Відня, де 19 травня провів чергові збори віденської делегації. На цих зборах він поінформував присутніх про утворення львівської делегації ЗУР, яка мала комітети на місцях.

Доречно зазначити, що львівська делегація ЗУР провела низку перемовин із галицьким намісником, прем'єр-міністром, міністрами економіки та аграрної політики, а також представниками політичних партій Австро-Угорщини, на яких обговорювались згадані вище вимоги українців. Особисто К. Левицький разом з іншими представниками ЗУР вів переговори з австрійським намісником Діллером, під час яких порушувалися питання економічної відбудови Галичини, створення українського університету у Львові, цензури преси, організації громадських установ у Східній Галичині, запровадження української мови в адміністрацію та освітні реформи. К. Левицький зазначив, що в кулуарах парламенту з'явилася ідея, яка дозволяє не порушувати повноважень ЗУР, створити «нове політичне тіло: (Загальну Українську

Парламентарну Репрезентацію), складену з усіх послів до парламенту і членів палати панів української народності» [22, с. 2]. Ця пропозиція спровокувала дискусію між К. Левицьким, Ю. Романчуком, С. Вітиком, К. Трильовським, проте конкретних рішень прийнято не було.

У вересні 1916 р. президія ЗУР опублікувала «Відклик Загальної Української Ради» за підписом К. Левицького і його заступників. У відозві вказувалося: «закриття українських освітніх товариств, заборона української преси та інші подібні заходи (брутально топчуть культурну свідомість людства). Відзначалося, що українське питання повинно бути справою всіх культурних народів, а бажанням українців є таке уладнання відносин в Східній і Середній Європі, яке б давало українському народові можливість повного й вільного від втручання сусідніх народів національно-політичного розвитку» [6, с. 1].

Свій погляд на тогочасний стан українського питання К. Левицький виклав у статті «Сучасне положенє української справи», опублікованій у часописах УНДП «Діло» і «Свобода» на початку 1917 р. У ній відзначалося, що розв'язання польського питання поставило на порядок денний і вирішення української проблеми. К. Левицький надалі пов'язував її з Центральними державами, водночас наголошуючи, що створення українського коронного краю, включаючи Холмщину, відповідає насамперед інтересам Габсбурзької монархії, яка зможе використати його у протистоянні з росією: «Нині, коли світова війна наближується до кінця, оконечні бої – відбуваються якраз на українських областях: Галичини і Володимирії. Области сі були від початку війни і тепер є головним тереном боїв на Сході, від котрих залежить безпечність, розвій і сила монархії Габсбурґів в будучности. Се вказує на велике значіння українських територій для осередних держав, зосібна для монархії Габсбурґів, і лиш короткозорі політики можуть мріяти про легкодушне трактованє сих територій. Противно! Тяжко збережені і добуті, відповідно перестроєні державно-правним ладом будуть вони творити охоронний вал державний перед російським сусідом, а їх політична орґанізація буде першим етапом освободженя українського народу» [10, с. 1].

4 березня 1917 р. К. Левицький підписав «Проект реконструкції та відновлення Загальної Української Ради, складений урядом УНР» [24, с. 3]. Передбачалося, що відновлена ЗУР буде: «1. захищати інтереси всього українського народу; 2. Ставити українське питання на міжнародній арені; 3. Опікуватися справами Українських Січових Стрільців за посередництвом Бойової управи; 4. Спільно з СВУ працювати над політичною, економічною та культурною відбудовою окупованих територій; 5. Дбати про культурні, економічні та політичні справи такого роду, в яких зацікавлені безпосередньо і одночасно жителі більше, ніж одного краю з українським населенням, приміром Галичини і Буковини, або Галичини чи Буковини і окупованих країв» [24, с. 3]. Кожна українська політична партія мали вислати до ЗУР свого представника, членом ЗУР мав право бути кожний український депутат парламенту.

22 березня 1917 р. до Львова прибув новопризначений австрійський намісник граф Карл Гуйн. Його привітала українська делегація на чолі з К. Левицьким, яка представила вимоги українців: «трактування українського народу як рівноправного на всіх щаблях громадського життя, полегшення становища українських виселенців, економічна відбудова Східної Галичини. К. Гуйн пообіцяв відстоювати справедливість для обох народів і вимагати такого ж ставлення від підлеглих урядовців» [17, с. 2].

Зауважмо, що діяльність К. Левицького у Віденському парламенті в 1917–1918 роках мала велике значення. У 1917 році його призначили членом земельної комісії, а згодом він став заступником голови фінансового комітету. У липні 1917 року К. Левицький був обраний заступником керівника сільськогосподарської комісії. Того ж року він став членом військово-економічного комітету, а згодом – заступником голови збройно-економічного комітету та старостою комісії з питань відбудови країни. У липні 1918 року К. Левицький був обраний заступником голови комітету з питань державних договорів. У своїх парламентських промовах 1917 року він порушував питання бюджету, харчування і реквізицій для військових, захисту воєнних біженців, а також боротьби з голодом у Східній Галичині. Для свого виборчого округу К. Левицький вимагав створення спеціалізованої комісії при міністерстві публічних робіт для відновлення місцевої інфраструктури та надання відпусток військовим під час жнив. Крім того, він пропонував надати українцям керівні посади в Галичині та створити центр для господарської відбудови Східної Галичини [3, с. 1].

На початку жовтня 1917 року відбулися дві зустрічі представників Української парламентської репрезентації (УПР) з австрійськими урядовцями. Від УПР участь у переговорах брали К. Левицький, Є. Петрушевич, Є. Левицький,

Л. Цегельський, М. Лагодинський, від уряду – прем'єр-міністр Е. Зайдлер. Представники УПР висунули вимоги щодо державної адміністрації, господарської відбудови Східної Галичини, організації господарських військових товариств, створення українського університету у Львові та заявили, що українські землі не повинні бути частиною Польської держави. Е. Зайдлер пообіцяв винести ці питання на розгляд парламенту, але обіцянка так і не була виконана.

Сам К. Левицький розглядав Першу світову війну в тісному зв'язку з революційними трансформаціями й акцентував увагу більше на національному, ніж соціальному її аспекті. Він наголошував, що «світова війна перервала органічний процес відродження української нації, що клав основи наших визвольних змагань, та перенесла цей процес на шлях війни, щоб у війні добути зразу висліди тих визвольних змагань, що досі віджили в ідеології українського народу» [11, с. 459].

Таким чином, у роки Першої світової війни К. Левицький залишався одним із чільних діячів української політики в Австро-Угорщині, про що свідчило його обрання головою ГУР, а згодом – ЗУР. К. Левицький також продовжував керувати УНДП. Його зусилля спрямовувалися на чітке представлення й відстоювання українських геополітичних інтересів, що стали особливо актуальними у зв'язку зі змінами на політичній карті Європи.

Його сучасник Василь Лукич (Левицький) зазначав: «Кость Левицький, перебуваючи на чолі Головної Української Ради, а потім і Загальної Української Ради, залізною витривалістю в праці дуже пильно і завзято займався справами. Там виявлявся своїм хистом і зумів об'єднати біля себе людей різної вдачі, характеру і переконань, що несуть відповідальність за пильну і витривалу працю на різних ділянках життя, що є ще більшою його заслугою, що не мав він в нашій минувшині взірців для наслідування» [26, с. 2].

Висновки. Таким чином, як кваліфікований юрист, К. Левицький розумів важливість досвідчених професіоналів та чітко організованої схеми виконавчої гілки влади для ефективного державного будівництва. Рішення Центральних держав про відновлення польської державності посилило внутрішньополітичну кризу в українському русі, що фактично призвело до припинення діяльності ЗУР. Як депутат австрійського парламенту, К. Левицький відстоював інтереси українців у Відні, наголошував на необхідності надання допомоги територіям, зруйнованим військовими діями, і неодноразово виголошував промови, у яких захищав національні та політичні вимоги українців.

Список літератури:

1. Василик І. Громадсько-політична діяльність Костя Левицького (остання чверть XIX ст. – 1919 р.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2005. Вип. 2. С. 122–135.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923: у 2-х т. *НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.* Львів, 1998. Т. 1. 523 с.
3. Внесення і запити українських послів. *Свобода.* Львів, 1917. 23 червня.
4. Голубець М. Рік грози і надій 1914. *Львів, накладом Івана Тиктора*, квітень 1934. 128 с.
5. Довідник з історії України / *за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста.* 2-ге вид. К.: Генеза, 2001. 1136 с.
6. До всіх культурних народів світа. *Відклик Загальної Української Ради*. Свобода. Львів, 1916. 30 вересня.
7. З австрійсько-української політики у час світової війни. Об'єднання неперіодичні. *Збірники статей на теми політичні, економічні й культурні.* К. 1., Листопад 1924. Відень, 1924. 96 с.
8. Заяви і приречення представників і мужів державних Австрії і Німеччини в справі конфігурації українських земель по війні – занятих від початку війни до жовтня 1916. *Об'єднання неперіодичні. Збірники статей на теми політичні, економічні й культурні.* К. 1., Листопад 1924. Відень, 1924. 96 с.
9. Кугутяк М. Історія Української Націонал-Демократії 1918–1919. Т. 1. Київ-Івано-Франківськ: Плай, 2002. 535 с.
10. Левицький К. Сучасне положенє української справи. *Свобода.* Львів, 1917. 6 січня С. 1.
11. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців 1914–1918. Ч. 2. Львів, 1929.
12. Левицький К. Наші визвольні змагання в часі світової війни 1914–1916. *Альманах «Крівавого Року».* Віденський ілюстрований альманах на 1917. С. 1.
13. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. *З ілюстраціями на підставі споминів і документів*. Ч. 1. Львів, 1929. 285 с.
14. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,* 1995. 368 с.

15. Литвин М., Науменко К. Кость Левицький. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. *Уряди. Постаті. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.* Львів, 2009. С. 142–156.
16. Макарчук С. Українська Республіка Галичан. Львів: Світ, 1997. 182 с.
17. Новий намісник граф Гуйн у Львові. *Свобода.* Львів, 1917. 31 березня.
18. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 2000. 346 с.
19. Полянський О. Соборність України: історичний аспект. *«Тернопілля»* 98/99. Тернопіль. 2002. С. 20.
20. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). К.: *Інститут історії України НАН України*, 2004. 648 с.
21. Свобода. Львів, 1916. 5 лютого.
22. Свобода. Львів, 1916. 12 серпня.
23. Свобода. 1954. № 151.
24. ЦДАВО України Ф. 2192. Диктатор Західної Області Української Народної Республіки м. Чортків і м. Кам'янець-Подільськ. Оп. 1. Спр. 9. *Проект реконструкції та відновлення Загальної Української Ради, складений урядом УНР.* Арк. 42.
25. ЦДАВО України. Ф. 4405 Союз Визволення України (СВУ). Оп. 1. Спр. 8. *Звернення митрополита Шептицького А. до населення прикордонних сел Галичини з закликом залишатись вірним Австро-Угорській монархі*. Арк. 1–2.
26. ЦДІАЛ України. Ф. 363. Левицький В. – нотаріус. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–2.
27. ЦДІАЛ України. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 2. *Протоколи і резолюції* 8, 16, 22 засідань з 16 червня 1915 р. – до 23 вересня 1916 р. Арк. 87.
28. ЦДІАЛ України. Ф. 440. Загальна Українська Національна Рада, м. Відень. Оп. 1. Спр. 4. *Резолюція про реорганізацію Головної Української Ради, створення Загальної Української Національної Ради, її склад і повноваження*. Арк. 5.
29. ЦДІАЛ України. Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів армій УНР та ЗУНР. Оп. 1. Спр. 90. *Інформація (намісництва у Львові) про створення у місті Головної Української Ради, очолюваної д-ром Костем Левицьким і її структурної частини Української Бойової Управи.* Арк. 1.

Datskiv I.B., Polych M.I. KOST LEVYTSKY IN THE LIBERATION STRUGGLES OF UKRAINIANS DURING THE FIRST WORLD WAR (1914–1918)

The article examines the public and foreign policy activities of Kostya Levytsky during the First World War. It is noted that before the war, K. Levytsky became the leader of one of the most influential Ukrainian political forces in Eastern Galicia – the Ukrainian National Democratic Party. He also headed the Ukrainian delegations in the Galician Sejm and the State Council in Vienna. It is indicated that immediately after the outbreak of war on August 1, 1914, Galician Ukrainians formed an inter-party organization called the Main Ukrainian Council. It included representatives of three Galician parties – the Ukrainian National Democratic Party, the Ukrainian Radical Party, and the Ukrainian Social Democratic Party. During the war, K. Levytsky headed inter-party associations (the Main Ukrainian Council, the General Ukrainian Council), which aimed to coordinate the activities of Ukrainian political forces and represent Ukrainian interests in the international arena.

It is noted that at the initial stages of K. Levytskyi's active public activities, his name was closely associated with the activities of leading national and cultural organizations of Eastern Galicia that had a Ukrainophile orientation, in particular with the Prosvita society and the T. Shevchenko Scientific Society.

The formation of K. Levytsky's political views, his career as a political leader, as well as his activities in national-cultural and economic organizations, publishing and journalism are described. His role in the liberation struggles during the First World War and state-building activities within the framework of the Western Ukrainian People's Republic is particularly emphasized. During the period of the Western Ukrainian People's Republic, K. Levytsky remained one of the leading figures of Ukrainian Galician politics. He headed the Lviv delegation of the Ukrainian National Council, became one of those who supported the decision to seize power in Lviv by the Ukrainian military on November 1, 1918, and after the proclamation of the Western Ukrainian People's Republic, he headed its first government – the State Secretariat.

Key words: *K. Levytskyi, delegation, Galicia, public and political activity, State Secretariat, War, ZUNR.*

УДК 316.485.22-057.87:061-029:6(477.54)(091)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.5

Демуз І.О.
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України

СТУДЕНТСЬКИЙ ПРОТЕСТ 1906 РОКУ В ХАРКІВСЬКОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ

У статті проаналізовано події 26 жовтня 1906 р. в Харківському технологічному інституті (далі – ХТІ), що стали одним із найбільш резонансних студентських протестів початку ХХ ст. Досліджено передумови конфлікту між студентами та професорсько-викладацьким складом, зокрема з професором В. І. Альбіцьким, а також наслідки цього протистояння для подальшого розвитку закладу. Особливу увагу приділено аналізу розгортання судового процесу та його впливу на академічне середовище інституту.

Методологічною основою проведеного дослідження став міждисциплінарний підхід, що поєднує історичний аналіз, соціокультурний контекст і правову оцінку подій. В якості джерельної бази використано періодичні видання початку ХХ ст. – «Киевлянин», «Новое время», «Рада», «Южный край», аналіз яких дозволив усебічно розглянути тему.

З'ясовано, що події в ХТІ стали важливим етапом розвитку студентського руху та демонстрацією суперечностей як ідеологічного, так і соціального характеру у взаєминах між адміністрацією, професорським складом і студентством. Подальший судовий процес над учасниками протестної акції загострив проблеми академічних свобод, прав студентів та межі впливу адміністративної влади у вищих навчальних закладах початку ХХ ст. Зазначені події спричинили низку наслідків для розвитку вищої технічної освіти і студентського самоврядування. Встановлено, що професор В. І. Альбіцький, ставши фактично об'єктом студентського бойкоту, змушений після того завершити свою педагогічну діяльність. Студентські протести засвідчили наявність глибоких проблем в управлінні вищою технічною освітою, зокрема необхідність реформ у сфері академічної автономії, студентського самоврядування та організації навчального процесу. Вони стали індикатором зростання на початку ХХ ст. демократичних прагнень серед інтелігенції та студентства, підкреслюючи складність процесів формування громадянського суспільства та боротьби за академічні свободи.

Ключові слова: *Харківський технологічний інститут, вища технічна освіта, студентські протести, академічні свободи, судовий процес, В. І. Альбіцький.*

Постановка проблеми. Харківський технологічний інститут (далі – ХТІ) з моменту відкриття у 1885 р. став одним із провідних центрів вищої технічної освіти, сприяючи популяризації інженерних знань та формуванню висококваліфікованих спеціалістів на теренах України наприкінці XIX ст. Тривалий час інститут зберігав традицію продуктивної взаємодії між студентами і професорсько-викладацьким складом, що забезпечувало ефективний навчальний процес і високий рівень розвитку науки. Однак, попри загальний прогресивний вектор, історія ХТІ мала і суперечливі моменти, пов'язані зі внутрішніми конфлікти студентів та адміністрацією, що набували гострих форм. Події 26 жовтня 1906 р. стали одним із найглибших проявів цих розбіжностей. Конфлікт між групою студентів і професором В. І. Альбіцьким був не лише наслідком внутрішніх академічних суперечностей, а й відображенням суспільної трансформації, що охопила Російську імперію на початку ХХ ст. Вимоги студентів щодо академічної свободи й оновлення навчального процесу зіткнулися з прагненням адміністрації зберегти традиційний порядок.

Судовий процес над учасниками конфлікту поставив перед суспільством низку важливих питань: наскільки допустимими є студентські акції протесту у вищих навчальних закладах? Де проходить межа між академічною автономією та адміністративним контролем? Як подібні акції впливали

на кар'єру професорів та загальну атмосферу в університетах? Таким чином, аналіз подій у ХТІ у 1906 р. дозволяє не лише глибше зрозуміти історію конфліктів у вищій освіті, але й простежити, як соціально-політичні процеси впливали на академічну спільноту, професорів, студентів, загалом формуючи систему вищої технічної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події 26 жовтня 1906 р. у Харківському технологічному інституті вперше було висвітлено у праці під редакцією Н. Ф. Киркача [16]. Проте конфлікт між професором В. І. Альбіцьким і студентами розглядався поверхнево, без детального аналізу його причин та наслідків; подія оцінювалася виключно як факт студентського протесту, спрямованого проти професора з огляду на його монархічні погляди. Відсутність дослідження передумов конфлікту, його ходу і впливу на подальшу долю інституту й самого В. І. Альбіцького сприяла формуванню однобічного уявлення про цю подію. Ця праця заклала міцне підґрунтя подальшої традиції в історіографії, в якій образ Василя Івановича Альбіцького розглядався переважно як ученого й викладача з консервативною позицією, а не як видатного науковця у галузях гідравліки й гідротехніки. У подальших дослідженнях, присвячених історії ХТІ, зокрема В. І. Ніколаєнка та Л. П. Савченко [8; 9], зберігається цей підхід.

Конфлікт між студентами і професором В. І. Альбіцьким згадуються також у статтях Н. О. Гончарової [2], О. М. Обершт [11]. Однак там лише констатується факт студентського бойкоту без розгляду його причин. У дисертаційних дослідженнях В. О. Бандуса [1], Л. М. Єршової [3], М. А. Циганюка [17] увага акцентується на тому, що громадянські погляди професора викликали спротив студентів. Навіть у довідкових виданнях з історії ХТІ [4] події 1906 року подаються винятково як студентський протест, спрямований проти професора В. І. Альбіцького, без урахування ширшого контексту соціально-політичних змін у тогочасних вищих навчальних закладах Російської імперії.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз причин і наслідків подій 26 жовтня 1906 р. у Харківському технологічному інституті, що вплинули на подальший розвиток навчального закладу і стосунки між студентами та професорсько-викладацьким складом, а також на академічну кар'єру професора В. І. Альбіцького.

Виклад основного матеріалу. 26 жовтня 1906 р. у ХТІ відбулося загальне студентське зібрання, на якому схвалено резолюцію щодо позиції Учбового комітету інституту [12], в якій висловлювалося здивування з приводу відмови адміністрації визнавати Центральний орган (ЦО) студентства як представницьку структуру студентської спільноти. Натомість комітет розглядав його як орган, репрезентуючий лише окрему опозиційну групу, що, своєю чергою, сприяло внутрішньому розколу серед студентства. Це рішення викликало протест, оскільки ще 23 жовтня на зібранні за участю понад 900 осіб директор інституту професор П. М. Мухачов (1861–1935) визнав ЦО офіційним представництвом студентів ХТІ. Учасники зібрання також наголосили на прагненні студентства дотримуватися мирного характеру протесту і продовжувати навчальний процес. Водночас вони виступили із засудженням можливого закриття установи з боку Учбового комітету ХТІ. Окрім цього, у резолюції заперечувалося право залучення сторонніх осіб до комісії з прийому креслень для забезпечення безпеки професора, котрий піддавався бойкоту [18].

Приводом для екстреного засідання навчального комітету став інцидент за участю професора Василя Івановича Альбіцького (1850–1926(?)) [5]. 26 жовтня 1906 р. о 10:30 ранку в конференц-залі ХТІ працювала комісія з прийому студентських креслень у складі директора П. М. Мухачова, професора В. І. Альбіцького, викладачів О. Я. Миловича (1874–1958) і К. Д. Серебрякова (1871–1930). До зали увійшли представники ЦО разом з іншими студентами, які вимагали, щоб В. І. Альбіцький не брав участі в роботі комісії. Після того, як професор відмовився залишити засідання, майбутні інженери вирішили припинити роботу комісії і закликали викладачів залишити приміщення [18]. Згодом, після деякого часу, залу покинули директор П. М. Мухачов і професор В. І. Альбіцький [5].

26 жовтня ввечері Учбовий комітет провів екстрене засідання, на якому ухвалено рішення про тимчасове припинення діяльності ХТІ. Вже вранці 27 жовтня при вході до закладу було розміщене офіційне оголошення: *«Згідно з постановою навчального комітету від 26 жовтня, інститут закривається до особливого розпорядження»* [18]. Це рішення стало наслідком активного бойкоту професора В. І. Альбіцького, особливо з огляду на попереднє попередження студентів, що в разі застосування примусових заходів навчання в закладі буде призупинено. Таким чином, протестні дії здобувачів освіти призвели до офіційного закриття ХТІ на невизначений термін і затримання під варту студентів-бунтівників.

У зв'язку із загостренням ситуації в інституті та бойкотом професора В. І. Альбіцького викладачі Серебряков і Милович були викликані 28 жовтня 1906 р. на допит до судового детектива у справах особливої важливості. Їхня участь у слідчих діях була пов'язана з необхідністю надання обґрунтувань щодо конфлікту в навчальному закладі. Варто зазначити, що обидва педагоги виконували обов'язки асистентів під час захисту студентських проєктів у професора В. І. Альбіцького [19]. Отже, слідчі дії стали логічним продовженням розслідування ситуації, що виникла внаслідок протестних настроїв серед студентів і суперечливих рішень адміністрації закладу.

Доля заарештованих студентів і механізм їхнього притягнення до відповідальності викликали значне занепокоєння академічної спільноти міста. У зв'язку з цим, ректор Імператорського Харківського університету Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) 29 жовтня 1906 р. звернувся до місцевого губернатора з проханням з'ясувати причини арештів та очікувані правові наслідки для затриманих студентів. За результатами переговорів, очільник закладу передав отриману інформацію представникам студентства, підкресливши, що професорський корпус університету в цілому не підтримує будь-якого страйку як форми протесту. Питання про подальші дії було винесене на розгляд Ради студентських депутатів (РСД), яка після обговорення ситуації в ХТІ ухвалила рішення відмовитися від навіть короткотривалого мітингового заходу [20].

Для остаточного визначення позиції студентської спільноти скликано загальні збори, які прийняли резолюцію Ради студентських депутатів, а також озвучено повідомлення ректора. Резюмувалося, що: арешти студентів ХТІ були пов'язані не з їхньою представницькою діяльністю, а з фактами насильства та активного бойкоту професора В. І. Альбіцького; судовий розгляд справи відбуватиметься у звичайному порядку, без передачі до військового трибуналу; харківський губернатор не вживатиме репресивних заходів щодо студентських старост [20]. Після викладення цих положень було розпочато обговорення [13]. Одним із перших виступив студент Володимир Альбіцький – син професора. У своїй промові він наголошував, що інформація про діяльність батька, зокрема його нібито підтримку погромів і поширення людиноненависницьких ідей, базується на безпідставних чутках. Він також стверджував, що бойкот В. І. Альбіцького є наслідком політичної незрілості студентів-технологів [20].

Попри емоційний характер промови, збори зустріли її стримано. Наступний виступаючий висловив заперечення, наголошуючи на тому, що професор В. І. Альбіцький послідовно протидіяв студентським ініціативам, що і стало причиною ескалації конфлікту [13]. Він також підкреслив, що студентська спільнота ХТІ, хоча й вдавалася до бойкоту, не мала наміру застосовувати некоректні або насильницькі методи. Більшість виступаючих підтримали позицію про недоцільність короткострокового страйку студентів університету як форми протесту проти закриття ХТІ. Вони аргументували свою позицію тим, що інститут має продовжувати навчальний процес, оскільки це є запорукою організаційної стабільності студентського руху [20]. У результаті відкритого голосування питання про оголошення страйку було вирішене негативно. Близько 1000 студентів висловилися проти мітингового заходу, тоді як близько 300–400 осіб підтримали цю ініціативу. Загалом у зборах взяли участь приблизно 1500 студентів. Засідання завершилося о 23:30, остаточно закріпивши позицію університетської студентської спільноти щодо подій у ХТІ [20].

На засіданні 31 жовтня харківська група молодших викладачів Академічного союзу заслухала детальний звіт очевидців про інцидент, який стався за участю професора В. І. Альбіцького [21]. Встановлено, що систематичне ігнорування виборчим органом студентських потреб та обґрунтованих вимог спричинило загострення напруженої атмосфери, що негативно позначилося на організації навчального процесу та викликало різке погіршення ставлення студентства до адміністрації [13]. Водночас, форма бойкоту, спрямованого проти В. І. Альбіцького, не супроводжувалася жодними актами насильства щодо його особи і не могла слугувати обґрунтованою підставою для припинення роботи ХТІ. Закриття закладу в даних обставинах розцінювалося як безпідставне порушення нормального перебігу академічного життя та як фактор, що потенційно міг спровокувати подальше загострення конфлікту [21].

З 1 листопада 1906 р. Учбовий комітет ХТІ активізував діяльність з відновлення навчального процесу та вирішення питання подальшої викладацької діяльності В. І. Альбіцького [19]. Сам професор, усвідомлюючи важливість відновлення занять, активно долучився до обговорень щодо нормалізації академічного життя. 3 листопада 1906 р. відбулося спільне засідання молодих викладачів (представляли інтереси студентства) й Учбового комітету ХТІ (усі штатні професори).

Обговорювалися заходи, спрямовані на заспокоєння студентства та забезпечення умов для відновлення повноцінного навчання [14]. Розглянуто ініціативи про: 1) відновлення роботи ХТІ в найкоротші терміни; 2) запровадження паралельних курсів за дисциплінами В. І. Альбіцького з метою зменшення напруги серед студентів (дана пропозиція, висунута самим професором, була одностайно підтримана учасниками зібрання) [6].

Для більш детального обговорення і прийняття остаточного рішення засідання було перенесене на 7 листопада 1906 р. Дана ініціатива демонструє прагнення адміністрації ХТІ й самого В. І. Альбіцького до конструктивного вирішення конфлікту. Водночас, прийняті рішення свідчать про прагнення врахувати інтереси студентів і забезпечити якісну освітню діяльність навіть у складних умовах внутрішньої напруги. 7 листопада 1906 р. Учбовий комітет ХТІ розглянув телеграму від міністра народної освіти з вимогою негайного відкриття інституту [7], у відповідь на що заняття в установі були поновлені 11 листопада 1906 р. [25, с. 3].

Справу щодо інциденту, пов'язаного з професором В. І. Альбіцьким, 3 листопада передано на розгляд окружного суду. Згідно обвинувального акту, студентам, які брали участь у подіях, висунуто звинувачення відповідно до статті 272, а окремим особам – додатково за статтею 286 тогочасного кримінального уложення. Частину затриманих було звільнено наступного дня, а для інших передбачалася можливість звільнення під заставу, яку дозволено вносити не лише грошима, а й цінними паперами. Враховуючи значний суспільний резонанс цієї справи, її розгляд призначено на 13 листопада. Напередодні було внесено заставу за студентів-технологів: Івашева, Короткевича, Маришева та Лихоніна, а 4 листопада передбачалося внесення застави за Орловського. У слідчому ізоляторі залишалися студенти: Бланк, Данилевич, Родзянко, Рановський та Шевченко. Для забезпечення їхнього звільнення студентами ХТІ організовано збір коштів [22].

Судовий розгляд справи призначено на 23 листопада в окружному суді без участі присяжних засідателів. До кримінальної відповідальності притягнуто таких студентів: Є. М. Короткевич, В. М. Лихонін, Г. Є. Данилевич, М. Г. Родзянко, П. Б. Качкачев, М. А. Рановський, В. М. Івашев, Ф. З. Бланк, О. І. Крамаренко, П. З. Маришев, К. М. Орловський, Г. Г. Шевченко, М. Я. Шашутін. Їм висунуто звинувачення відповідно до статей 13 та 272 Кримінального уложення про покарання, а Короткевичу та Родзянку додатково – за статтею 286. З боку обвинувачення в якості свідків викликано професора В. І. Альбіцького, двох його синів (Володимира і Федора), директора ХТІ П. М. Мухачова та викладачів Миловича і Серебрякова. Кількість місць для громадськості в залі судового засідання обмежувалася однією сотнею. Захист обвинувачених забезпечли присяжні: І. Є. Булгаков, Н. С. Каринський, Б. П. Куликов, М. П. Міхновський, Л. М. Переверзєв, А. С. Сокольський [24].

Судове засідання розпочалося об 11:00 ранку 23 листопада [15]. Головував суддя Т. М. Пітюх, у складі суду були також члени А. М. Івановський і С. Н. Степанов. Обвинувачення підтримував прокурор окружного суду В. М. Войтенко. Судовий пристав доповів про відсутність двох свідків – Федора Альбіцького та Дмитра Бондарева. Першим з них надано медичну довідку лікаря про наявні наслідки струсу мозку. Інший свідок захворів. Присяжний повірений Куликов заявив, що захист позбавлений можливості представити своїх свідків у суді, оскільки вхідні перепустки відбиралися безпосередньо при вході в судове приміщення, що унеможливило їхню присутність. Суд відмовив у виклику додаткових свідків [26, с. 5]. Прокурором в обвинувальному акті відтворено хід подій 26 жовтня 1906 р. в ХТІ: о 10:00 ранку відбулося засідання комісії для розгляду студентських проєктів турбін [15]. Рада була призначена директором ХТІ професором П. М. Мухачовим у складі професора В. І. Альбіцького (голова комісії), а також викладачів О. Я. Миловича і К. Д. Серебрякова. У той самий час біля конференц-залу зібрався натовп студентів, які раптово розчинили двері, увійшли до приміщення та обступили стіл, призначений для роботи комісії. Директор Мухачов запитав про причину їхньої присутності, на що студент Микола Ареф'єв від імені студентської громади заявив, що згідно з ухвалою загального студентського зібрання комісія має залишити залу. Директор відмовився виконати цю вимогу, наголосивши, що ця повноважна рада діє на законних підставах. У відповідь Ареф'єв заявив, що студенти також керуються своїм законним правом і не залишать залу. Коли професор Альбіцький спробував звернутися до студентів, натовп викрикував: *«Встати! Говорити стоячи!»* [26, с. 5]. Він відповів, що, будучи літньою людиною, не вважає за потрібне виступати перед молоддю стоячи. Після вигуку Ареф'єва *«Повернутися до нього спиною!»* частина студентів виконала цей наказ [26, с. 6].

Спроби В. І. Альбіцького продовжити виступ супроводжувалися черговими зневажливими командами Ареф'єва. У цей момент до зали увійшов член комісії інженер-механік Серебряков, котрий чув у коридорі, як один зі студентів висловлював намір *«витягнути Альбіцького з комісії»* [26, с. 5]. Педагоги Серебряков і Милович, передбачаючи можливі негативні наслідки, залишили залу попри спроби директора та В. І. Альбіцького переконати їх не покидати приміщення. Після цього аудиторію покинули і Мухачов, і Василь Іванович, а засідання комісії було зірвано. Студенти залишили будівлю ХТІ, а адміністрація розпорядилася тимчасово припинити заняття [15].

Слідство встановило, що професор В. І. Альбіцький, котрий пропрацював у ХТІ понад 30 років, до 1904 р. користувався повагою серед студентів. Проте після його вступу до промонархічної партії та організації Харківського відділу прихильників монархічного руху – першого регіонального підрозділу цієї партії – частина студентської громади почала відкрито демонструвати негативне ставлення до професора [15]. У 1905–1906 навчальному році ХТІ був тимчасово закритий, що призвело до зменшення конфліктних ситуацій, однак після поновлення занять у вересні 1906 р. студентське середовище радикалізувалося. 14 і 15 вересня загальні студентські збори ухвалили резолюцію про усунення професора В. І. Альбіцького з посади під загрозою бойкоту. Студенти вважали, що членство професора в «такій партії несумісне з його науково-педагогічною діяльністю» [14; 26, с. 6].

Слід зазначити, що 23 жовтня 1906 р. відбулися нові студентські збори, на яких ухвалено рішення про активний бойкот В. І. Альбіцького. Відповідальність за його реалізацію взяв на себе ЦО, до складу якого входило 15 студентів [26, с. 5]. 24 жовтня цей орган розробив конкретний план бойкоту, який передбачав, що під час появи Василя Івановича в аудиторії або на засіданні комісії, група студентів має оголосити йому рішення студентської громади та вимагати, щоб він залишив приміщення [13]. Якщо професор відмовиться, студенти мали вдатися до будь-яких засобів для припинення його діяльності. 26 жовтня бойкот було реалізовано під час засідання виборчої ради, що й спричинило подальші події [15].

Судові слухання проходили без участі присяжних засідателів. Студентам було висунуто обвинувачення за статтями 13, 272, а також у випадку деяких підсудних, – 286 Кримінального уложення [26, с. 5]. Звинувачувані заперечували свою вину, стверджуючи, що не чинили фізичного насильства і не перешкоджали діяльності викладачів. Дехто з них заявляв, що не перебував у конференц-залі в момент конфлікту. Професор В. І. Альбіцький під час допиту наголосив, що його дії відповідали службовим обов'язкам, а бойкот мав явно організований характер. Директор Мухачов підтвердив, що рішення про засідання комісії було ухвалено на законних підставах і він не очікував, що воно завершиться таким інцидентом. Свідки зазначили, що студенти мали серйозні претензії до педагогічного стилю В. І. Альбіцького, який, ніби-то використовував застарілі методи навчання [26, с. 6].

Загалом суд дійшов наступних висновків: 1) щодо звинувачень у перешкоджанні виконанню службових обов'язків встановлено: дії студентів, а саме їхній організований тиск на комісію та професора, створили реальну загрозу їхній безпеці та виконанню ними службових обов'язків; 2) стосовно звинувачень у неповазі до професора встановлено: підсудні студенти Короткевич і Родзянко двічі повернулися спиною до професора Альбіцького під час його звернення, що визнано судом актом демонстративної зневаги, яка, однак, не підпадає під кримінальну відповідальність; 3) визнано відповідальність членів центрального органу: 12 студентів, котрі входили до складу ЦО, заздалегідь узгодили дії щодо бойкоту В. І. Альбіцького та прийняли рішення про здійснення активних дій. Їхні організовані дії були спрямовані на зрив засідання комісії; 4) роль викладачів і дирекції: директор інституту Мухачев та викладачі Серебряков і Милович у своїх свідченнях визнали, що бойкот Василя Івановича був наслідком його політичної позиції та членства у промонархічній партії. При цьому педагоги засвідчили, що студентство масово висловлювало невдоволення рівнем викладання професора [15; 26].

Таким чином, суд визнав частину підсудних винними у створенні перешкод для виконання службових обов'язків членами комісії. Проте було ухвалено пом'якшене рішення через молодий вік обвинувачених, відсутність попередніх судимостей та загальну політичну ситуацію в країні. Крім того, підсудним було винесено умовне покарання у вигляді тимчасового відсторонення від навчання та обов'язку постати перед адміністративною владою у разі повторення подібних дій. Декількох студентів було виправдано через недостатність доказів щодо їхньої активної участі в організації бойкоту. Судом наголошено, що подібні інциденти підривають академічний порядок і дисципліну, але водночас визнано, що питання політичних погля-

дів професорів та їхньої взаємодії зі студентством потребує глибшого розгляду на рівні університетської адміністрації [28].

7 грудня 1906 р. у Харківському окружному суді оголошено остаточний вирок щодо тринадцяти студентів ХТІ. Встановлено, що не існує достатніх доказів для підтвердження висунутих обвинувачень щодо порушення статей 272 та 286 Кримінального уложення. Констатовано що під час інциденту не було зафіксовано прямих погроз на адресу професора В. І. Альбіцького і членів комісії. Свідки, серед яких Альбіцький, Мухачов, Серебряков і Милович, підтвердили, що фізичне насильство або пряма загроза їхньому життю і здоров'ю були відсутні. Викладачі зазначили, що студентський протест був проявом академічного бойкоту, який, хоча й порушував порядок, однак не мав на меті насильницьких дій [29, с. 6].

Незважаючи на загальне виправдання більшості підсудних суд дійшов висновку, що студенти Короткевич, Родзянко та Шашутін своїми діями в конференц-залі все ж вчинили порушення. Суд також розглянув клопотання захисту про припинення справи на підставі автономії вищої школи. Однак апеляцію було відхилено через те, що дисциплінарні органи навчального закладу не могли розглядати правопорушення кримінального характеру [29, с. 6]. Суд визнав Короткевича, Родзянка та Шашутіна винними в образі посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків [29, с. 6]. Як покарання кожен із них був оштрафований на суму 25 карбованців [2, с. 85]. У разі несплати штрафу їм загрожувало п'ять днів арешту: Короткевич і Родзянко мали відбути покарання у в'язниці, а Шашутін – під наглядом поліції. Суд повністю виправдав студентів Лихоніна, Данилевича, Качкачева, Рановського, Івашева, Бланка, Крамаренка, Марищева, Орловського та Шевченка за відсутністю доказів їхньої причетності до висунутих обвинувачень. Відповідно до пункту 771 Кримінального уложення, їх було визнано невинними [29, с. 7]. Таким чином, суд підтвердив, що протест студентів не мав характеру кримінального правопорушення, однак певні дії окремих осіб були визнані неприпустимими з точки зору законодавства, що регулює поведінку у навчальних закладах.

Події цього судового процесу мали довготривалий вплив на розвиток Харківського технологічного інституту, оскільки після нього суперечності між студентами ліберального спрямування та професорсько-викладацьким складом консервативного типу лише посилювалися. Конфлікти між ними набули системного характеру, що відображалося не лише в академічному середовищі, а й на загальній атмосфері навчального закладу [16, с. 32]. Більше того, напруженість спостерігалася не тільки між студентством та адміністрацією закладу, а й серед самих викладачів. Частина професорів підтримувала студентські ініціативи, визнаючи їхні прагнення до оновлення системи вищої освіти та демократизації управління ХТІ. Водночас інша частина професури категорично виступала проти таких змін, розцінюючи їх як дестабілізацію навчального процесу та загрозу академічним традиціям.

Для професора В. І. Альбіцького цей судовий процес став переломним у його педагогічній кар'єрі. Попри багаторічну викладацьку діяльність і значний внесок у розвиток гідравліки й інженерної освіти, конфлікт зі студентами значно підірвав його авторитет, оскільки студентська громада відкрито висловила недовіру професору, а адміністрація інституту не змогла врегулювати ситуацію без залучення судових інстанцій, подальше його викладання стало неможливим [9, с. 6–7]. Після широкого резонансу цієї справи постать Василя Івановича Альбіцького стала символом конфлікту між традиційними та модернізаційними тенденціями у вищій школі початку XX ст. [11, с. 69]. Педагогічна кар'єра видатного професора-гідравліка фактично завершилася, що стало наслідком як студентського бойкоту, так і проявом загальної кризи системи вищої технічної освіти в умовах суспільно-політичних трансформацій [8, с. 28]. Судовий процес відобразив глибокі суспільні зміни у вищих навчальних закладах імперії в контексті боротьби між консервативними та ліберальними тенденціями.

Висновки. Події 26 жовтня 1906 р. в Харківському технологічному інституті стали важливим етапом у розвитку студентського руху та демонстрацією суперечностей у взаєминах між адміністрацією, професорським складом і студентством. Судовий процес загострив проблеми академічних свобод, прав студентів та межі впливу адміністративної влади у вищих навчальних закладах початку XX ст. Рішення суду показало відсутність юридичних підстав для засудження більшості студентів, але, разом із тим, визначило відповідальність окремих осіб за порушення академічного порядку. Це засвідчує намагання влади зберегти контроль над ситуацією, не допускаючи ескалації конфлікту. Ця подія спричинила низку наслідків для роз-

витку вищої технічної освіти і студентського самоврядування. Суперечності між студентами та викладачами мали як ідеологічний, так і соціальний характер. Професорсько-викладацький склад інституту не мав єдиної позиції: одні підтримували студентів, інші засуджували їхні дії. Центральною фігурою конфлікту став професор В. І. Альбіцький, котрий, будучи об'єктом студентського бойкоту, фактично змушений завершити свою педагогічну діяльність. Студентські протести засвідчили наявність глибоких проблем в управлінні вищою технічною освітою, зокрема необхідність реформ у сфері академічної автономії, студентського самоврядування та організації навчального процесу. Вони стали індикатором зростання на початку XX ст. демократичних прагнень серед інтелігенції та студентства, підкреслюючи складність процесів формування громадянського суспільства та боротьби за академічні свободи.

Список літератури:

1. Бандус В. О. Науковий доробок професора В. О. Добровольського (1884–1963) в галузі матеріалознавства та загального машинознавства : дис. … д-ра філософії в галузі історії : 032. Харків, 2020. 355 с.
2. Гончарова Н. О. Політизація національного руху студентської молоді. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2005. № 9. С. 81–86.
3. Єршова Л. М. Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX століття) : дис. … д-ра пед. наук : 13. 00. 01. Житомир, 2015. 609 с.
4. Історія університету: події і факти (1870–1920) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». *Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»*. URL: https://surl.lu/vcghyv (дата звернення: 17.03.2025).
5. *Киевлянин.* 1906. № 298, 28 октября. С. 3.
6. *Киевлянин.* 1906. № 306, 5 ноября. С. 2.
7. *Киевлянин.* 1906. № 309, 8 ноября. С. 4.
8. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку. 1885–2010 / ред. В. І. Ніколаєнко ; уклад.: В. І. Ніколаєнко та ін. Харків : НТУ «ХПІ», 2010. 408 с.
9. Ніколаєнко В. І., Савченко Л. П. Про нові підходи до висвітлення історії вищих навчальних закладів (на прикладі Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Збірник наукових праць. Тематичний випуск : Актуальні проблеми історії України.* 2006. № 8. С. 3–10.
10. *Новое время.* 1906. № 11001, 28 октября. С. 2.
11. Обершт О. М. Поміркований російський націоналізм на території українських земель (початок XX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2016. № 15. С. 64–72.
12. *Рада.* 1906. № 40, 31 жов. С. 2.
13. *Рада.* 1906. № 42, 2 лис. С. 3.
14. *Рада.* 1906. № 43, 3 лис. С. 4.
15. *Рада.* 1906. № 62, 25 лис. С. 3.
16. Харьковский политехнический институт, 1885–1985. История развития / ред. Н. Ф. Киркач. Харьков : Вища шк., 1985. 224 с.
17. Циганюк М. А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності I Державної думи : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2017. 247 с.
18. *Южный край.* 1906. 28 окт. С. 4.
19. *Южный край.* 1906. 31 окт. С. 4.
20. *Южный край.* 1906. 1 ноя. С. 3.
21. *Южный край.* 1906. 2 ноя. С. 3.
22. *Южный край.* 1906. 4 ноя. С. 4.
23. *Южный край.* 1906. 7 ноя. С. 4.
24. *Южный край.* 1906. 10 ноя. С. 4.
25. *Южный край.* 1906. 17 ноя. С. 3–4.
26. *Южный край.* 1906. 24 ноя. С. 5–6.
27. *Южный край.* 1906. 25 ноя. С. 5.
28. *Южный край.* 1906. 30 ноя. С. 4.
29. *Южный край.* 1906. 15 дек. С. 6–7.

Demuz I.O. THE 1906 STUDENT PROTEST AT THE KHARKIV TECHNOLOGICAL INSTITUTE: BACKGROUND, COURSE, AND CONSEQUENCES

This article analyses the events of October 26, 1906, at the Kharkiv Technological Institute (hereafter KTI), which became one of the most resonant student protests of the early 20th century. The study explores the background of the conflict between students and the faculty, particularly involving Professor V. I. Albitsky, as well as the consequences of this confrontation for the further development of the institution. Particular attention is given to the analysis of the judicial process and its impact on the academic environment of the institute.

The research is based on an interdisciplinary approach that combines historical analysis, sociocultural context, and legal evaluation of the events. The source base includes early 20th-century periodicals such as «Kievlyanin», «Novoye Vremya», «Rada», and «Yuzhny Kray», whose analysis enabled a comprehensive study of the topic.

The article establishes that the events at KTI marked a significant stage in the development of the student movement and revealed deep ideological and social tensions in the relationships between the administration, faculty, and students. The ensuing trial of the protest participants intensified debates about academic freedom, student rights, and the limits of administrative authority in higher education institutions of the time. These events had a lasting impact on the evolution of higher technical education and student self-governance. It is shown that Professor V. I. Albitsky, effectively boycotted by the students, was forced to end his teaching career thereafter. The student protests revealed the existence of deep problems in the management of higher technical education, including the need for reforms in the areas of academic autonomy, student self-governance and the organisation of educational processes. They also reflected the growing democratic aspirations among the intelligentsia and student body in the early 20th century and emphasized the complexity of civil society formation and the struggle for academic freedoms.

Key words: *Kharkiv Technological Institute, higher technical education, student protests, academic freedoms, judicial process, V. I. Albitsky.*

УДК 930.85(=161):94(4-11:364):159.922.4
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.6

Дешко П.П.
КЗ «Мукачівський професійний аграрний ліцей імені Михайла Данканича»
Закарпатської обласної ради

ПРОБЛЕМА КОНЦЕПЦІЇ «ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ» В КОНТЕКСТІ КЕЛЬТСЬКОЇ ГІПОТЕЗИ ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

У статті з'ясовано проблему концепції «давньоруської народності» в контексті кельтської гіпотези походження Русі. Актуальність теми зумовлена необхідністю критичного переосмислення традиційної історіографії, що базується на ідеї «спільної колиски» східних слов'ян, яка є наслідком політизованих наративів. Запропонований підхід дозволяє розширити розуміння етногенезу Русі та її культурно-історичних зв'язків із іншими народами Європи. Виявлено неспроможність традиційного підходу, що ґрунтується на ідеї «спільної колиски» східних слов'ян. Натомість встановлено, що значний вплив на формування протоукраїнського етносу мали кельтські племена рутенів. Дослідження базується на трьох постулатах: аналізі писемних джерел, дослідженні топонімічного матеріалу та вивченні археологічних даних. Проаналізовано історичні тексти, що засвідчують зв'язок Русі з кельтськими рутенами, розглянуто топонімічні свідчення їхньої присутності в Східній Європі, а також досліджено археологічні матеріали, що підтверджують контакти між кельтами та слов'янами. Дослідження свідчать, що вплив кельтських культур на слов'янські спільноти простежується від пшеворської до черняхівської культури, охоплюючи період до VII століття. Міграція кельтів-рутенів могла відбутися в проміжку між 469 роком (після розпаду гунської імперії) та 562 роком (утворення Аварського каганату) або навіть у значно ранній період. Отримані результати мають значення для переосмислення етногенезу Русі та слов'янських народів. Запропонована концепція демонструє, що формування ранньоукраїнської етнічної ідентичності відбувалося в тісній взаємодії з іншими європейськими культурами, що ставить під сумнів традиційну концепцію ізоляціоністського розвитку східних слов'ян.

Ключові слова: *давньоруська народність, Русь, кельти, рутени, етногенез, кельтська гіпотеза, походження Русі, черняхівська культура.*

Постановка проблеми. У російській історіографії продовжують домінувати концепції так званої «давньоруської народності» та «спільної колиски», які визначають основні теоретичні підходи. Водночас ці ідеологічні конструкції мають значення лише в контексті конкретної суспільно-політичної парадигми певної держави, проте виявляються неспроможними витримати критику в межах глобального наукового дискурсу. Протягом століть багато українських і світових науковців спростовували ці псевдонаукові теорії, що слугують інструментами імперського наративу. Натомість російська академічна традиція продовжує підтримувати їх, керуючись політичними інтересами кремлівської верхівки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників, які піддали сумніву й спростували концепцію «давньоруської народності», слід відзначити С. Й. Смаль-Стоцького [41], Ю. В. Шевельова [32; 33], Г. П. Півторака [18; 19; 20], К. М. Тищенка [25; 26; 27; 28], Л. Л. Залізняка [11; 12; 13], В. Г. Балашука [1] та інших видатних учених, чиї праці є важливим внеском у критичний аналіз цієї проблематики.

Постановка завдання. Метою дослідження є критичний аналіз концепції «давньоруської народності» з огляду на кельтську гіпотезу походження Русі. У роботі розглядається неспроможність традиційного підходу, заснованого на ідеї «спільного етнічного кореня» східних слов'ян, та обґрунтовується вагомий вплив кельтських племен рутенів на процес формування протоукраїнського етносу.

Виклад основного матеріалу. Концепція спільної «давньоруської народності» передбачає спільну територію, культуру, етнічну ідентичність та мову [18, с. 58; 36, с. 82]. Щодо території, дійсно існувала спільна територія, проте розмаїття племен не сприяло формуванню єдиної народності. На півночі мешкали балти, на північному сході – фінно-угри, на півдні – тюрки тощо. Слов'яни ж були розділені густими непрохідними лісами й болотами. Що ж до нібито спільної мови, це питання варто розглянути окремо. З огляду на це,

держава Русь має більше колоніальний характер, ніж етнічно-національний.

Одним із ключових аргументів проти концепції «давньоруської народності» є мовна неоднорідність населення Русі, що унеможливлює існування єдиної етнічної спільноти в межах цього державного утворення. Мови різних етнічних груп, зокрема праукраїнського етносу, почали формуватися задовго до виникнення Русі, що заперечує тезу про їхню первинну етнічну єдність. Навіть церковнослов'янська мова, заснована на староболгарських і македонських діалектах південних слов'ян, не могла виконувати функцію об'єднавчого чинника для східнослов'янських племен, балтських народів і фінно-угорських груп, які населяли територію Київської Русі в X–XII століттях.

Відповідно до досліджень К. М. Тищенка, українська мова має десять історичних свідчень, які підтверджують її розвиток та існування:

I. Перший свідок існування праукраїнської мови – верхньолужицька мова.

II. Другий свідок існування праукраїнської мови – полабська мова.

III. Третій свідок існування праукраїнської мови – лідсько-лоївське пасмо ізоглос.

IV. Четвертий свідок давности низки українських мовних рис (XI–XII ст.) – новгородські грамоти.

V. П'ятий свідок прадавніх складників української мови (IV ст.) – ґотська мова.

VI. Шостий український свідок (II ст. н. е.) – кельтські сусіди. *Кельтський родовід суфікса* **-ина**.

VII. Сьомий український свідок – народно-латинський майбутній недоконаний час (II ст. н. е.).

VIII. Восьмий український свідок як «годинник» для праслов'янської (II ст. н. е.) – список М. Сводеша. *Зіставлення списків Сводеша слов'янськими мовами*.

IX. Несподіваний дев'ятий український свідок (V ст. до н. е.) – скіфи. *Аристофан про скіфську вимову*.

X. Десятий український свідок – сама українська мова [25].

Особливості розвитку української мови та процеси формування українського етносу виключають можливість існування концепції «давньоруської народності» X–XII століть, адже українська мова й етнос почали формуватися задовго до появи цієї штучної конструкції.

За К. М. Тищенком, давні елементи української мови сформувалися під впливом мов прадавніх народів. Зокрема, фонема **-г-** [ɦ] походить від скіфів, закінчення **-ина** – від кельтів, словотвірний суфікс **-ар** – від ґотів, а форми майбутнього недоконаного часу (*їстиму*, *житимеш*) із закінченнями **-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть** – під впливом латинської мови римлян [27; 28].

На основі вищезазначеного можна навести приклади слів, що мають суфіксальні форми **-ина**, запозичені з кельтської мови: *людина, дівчина, хлопчина, родина, тварина, перлина, драбина*. Слова із суфіксом **-ар**, який походить із ґотської мови, представлені наступними прикладами: *друкар, писар, жнивар, косар, школяр, муляр*. Форми майбутнього часу недоконаного виду, які виникли під впливом латинської мови римлян, можна навести на таких прикладах: *їстиму, їстимеш, їстиме, їстимемо, їстимете, їстимуть*.

Українська мова успадкувала значну кількість рис із праслов'янської, що підтверджує її давність і самодостатність на рівні з іншими слов'янськими мовами. Г. П. Півторак визначив ключові особливості української мови, які мають праслов'янське походження:

– закінчення **-у** в род. відмінку однини іменників чол. роду з давньою основою на **u**: *солоду, меду, дому, верху, полу*;

– закінчення **-ові, -еві** (**-єві**) в дав. відмінку однини іменників чол. роду цієї самої групи типу *солодові, медові, домові*, а потім – і всіх інших іменників чол. роду;

– чергування приголосних **г, к, х** зі свистячими **з, с, ц** у дав. та місц. відмінках однини іменників: *дѣвцѣ*, слузѣ, на березѣ, на рѣцѣ, в книзѣ;

– кличний відмінок іменників: *жено, друже, княже, брате, земле, владико, учителю*;

– форми дав. відмінка займенників *мені, тобі, собі*;

– форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часів І дієвідміни: *може, убиває, іде, живе, поучає*;

– закінчення **-мо** в дієсловах 1-ї особи множини теперішнього і майбутнього часів: *даємо, поставимо, питаємо, помагаємо* та ін. [18, с. 45].

А видатний український мовознавець Ю. Шевельов визначив такі етапи розвитку української мови:

– протоукраїнський – VII–XI ст.,

– давньоукраїнський – XI–XIV ст.,

– ранньосередньоукраїнський – XV–XVI ст.,

– середньоукраїнський – середина XVI – перші роки XVIII ст.,

– пізньосередньоукраїнський – XVIII ст.,

– сучасний – від останніх років XVIII ст. до сьогодні [30, с. 176; 32].

Ю. В. Шевельов у своїх працях стверджував, що українська мова сформувалася на основі **галицько-подільського та києво-поліського діалектних ареалів**. Учений виділяв такі мовні ареали:

– галицько-подільський,
– києво-поліський,
– полоцько-смоленський,
– новгородсько-тверський,
– муромо-рязанський [33, с. 8–11].

Натомість Г. П. Півторак пропонував іншу концепцію, згідно з якою можна умовно виділити народності, зокрема: галицько-волинську; поліcько-київську; смоленсько-полоцьку; псковсько-новгородську; володимиро-суздальську [19, с. 179]. На думку Півторака, кожна з цих народностей мала власні політичні й культурні центри, окреслену територію, особливі культурні традиції, спільне економічне життя, а також відчуття своєї «малої батьківщини» [19, с. 179]. У праці «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови» (1988) Г. П. Півторак запропонував виокремлення шести діалектних макрозон: галицько-волинської; карпатської; поліської; полоцько-смоленської; псковсько-новгородської; ростово-суздальської [20, с. 236].

Слід відмітити, що пеньківську культуру (V–VIII ст.), яку часто пов'язують із слов'янами-антами, вважають складовою частиною процесу етнокультурного формування слов'ян. Територія празько-корчацької культури (V–VII ст.) збігається з ареалом проживання склавінів, які згадуються Йорданом і Прокопієм у VI ст. Відповідно, склавіни виступали носіями празької культури. **Мови племен склавінів і антів згодом стали основою для формування північного та південно-західного діалектних ареалів української мови** [7].

Таким чином, можна зробити висновок, що українська мова є давньою мовою сформованого українського етносу, який виник задовго до появи концепції «давньоруської народності» (X–XII ст.) або російської нації.

Однак ми наголошуємо, що концепція «давньоруської народності» не витримує критики з погляду кельтської теорії походження Русі. Кельтське плем'я рутенів відіграло ключову роль у становленні протоукраїнського етносу, його ідентичності, ендоніму та формуванні могутньої держави Русі задовго до появи так званого «давньоруського народу»; ця концепція була сконструйована московськими істориками для штучного обґрунтування пріоритету російського (московського) етносу в історичному процесі.

Згідно нашої теорії, кельти-рутени, які проникли на територію сучасної України, відіграли роль у формуванні праукраїнського етносу, залишивши свій ендонім, що згодом став назвою визначної держави – Русі. У Нарбонській Галлії (сучасна південна Франція) мешкало кельтське плем'я рутенів, в давнину згадані Юлієм Цезарем [37], Плінієм Старшим [38], Марком Луканом [40], Григорієм Турським [39] тощо. С. П. Шелухін виводив назву «рутени» від кельтського «Ruthenia», що означає «шлях» («route»). Натомість В. Г. Скляренко припускав, що вона походить від кельтського «roudos» («червоний»), згадуючи Марка Лукана, який називав рутенів «flavi rutheni» (руді рутени).

Наша теорія ґрунтується на трьох основних постулатах:

I. Аналіз писемних джерел, які дозволяють простежити згадки про рутенів у античній і середньовічній літературі.

II. Дослідження топонімічного матеріалу, що підтверджує взаємозв'язки між назвами, зокрема, назвою «Ruthenia».

III. Вивчення археологічних даних, які допомагають реконструювати культурно-історичний контекст перебування рутенів на території сучасної України.

I. Перший постулат – аналіз писемних джерел.

Греки іменували Рутенію «Дромос» («біг», «шлях»), а її народ – дромітами. Симеон Логофет (Метафраст) описував русів як дромітів, з роду франків, що, можливо, були асимільованими кельтами. Він також писав, що назва «дроміти» пов'язана зі швидкістю («біг»), а руси отримали своє ім'я через сильного Роса [9]. Зазначений автор пише: «Того ж року прийшла Русь, звана також Дромітами, з роду Франків, на Константинополь, на 10 тисяч човнів» [6, с. 70].

Інший подібний текст Симеона Логофета: «Русь, вони ж Дроміти, таке мають ім'я (Руси) за для якогось сильного Роса, прозвані так після того, як визволилися через якусь божу раду чи натхнення від прикростей тих, що їх подолали і володіли. Ім'я Дромітів дістали через те, що швидко бігають. А вони з роду Франків» [6, с. 70].

Контроль рутенами Чорного моря підтверджує назва Тендрівської коси – «Ахіллів Дром». Це вказує на можливий вплив рутенів у формуванні Чорноморської Русі [9]. Польський хроніст Ґалл Анонім, який творив наприкінці XI – на початку XII століття, також ототожнює Русь із кельтським етносом рутенів у своїй історичній оповіді:

«Contigit namque uno eodemque tempore Boleslavum regem RUSSIAM, RUTHENORUM vero regem Poloniam», що перекладається як: «Сталося те, що в той самий час король Болеслав III вторгнувся в Руссію, а король рутенів вторгнувся в Польщу» [21, с. 50].

Подібну термінологію використовує і хроніст Суґерій, абат монастиря Святого Дені (бл. 1081–1151), який ототожнює правителя Русі з королем рутенів, застосовуючи титул «Rex Ruthenorum». Зокрема, у його тексті згадується «Atavae Regis Ruthenorum filiae», що перекладається як «Атави, дочки короля рутенів» [21, с. 50]. Ця згадка стосується Анни Ярославни, доньки Ярослава Мудрого та королеви Франції, а ім'я «Atavae» інтерпретується як «Анна» [21, с. 50].

Отже, аналіз середньовічних джерел свідчить про асоціацію Русі з давньою Рутенією, що вказує на можливий зв'язок Київської Русі з кельтським етносом рутенів, а не виключно зі скандинавськими племенами, хоча останні також мали значний вплив на формування державності.

Одним із доказів висунутої концепції є міграційний потік кельтів-рутенів. У V столітті, за 1300 км. від столиці рутенів міста Родез (сучасний Прованс, Франція) їхня присутність зафіксована в християнських катакомбах Зальцбурга (Juvavum) у тодішній провінції Норік. Зокрема, йдеться про Одоакра, короля рутенів: «Anno Domini CCCCLXXVII Odoacer Rex Rhutenorum Geppidi Gothi Ungari et Heruli Contra Ecclesiam Dei Sevientes Beatum Maximum cum sociis suis Quinquaginta in hoc speleo Latinantibus ob Confessionem Fidei Trucidatos Precipitarunt Noricorum quoque Provinciam ferro et igne Demoliti sunt» [34, с. 22].

Цей текст перекладається українською так: «Року Божого 477 Одоакр, король рутенів, а також гепідів, готів, унгарів і герулів, виступаючи проти Церкви Божої, жорстоко стратив благочестивого Максима разом із його п'ятдесятьма учнями, які молилися в цій печері, і скинув їх у прірву. Провінцію Норік він спустошив вогнем і мечем».

У цьому уривку зазначено, що Одоакр, король рутенів, стратив єпископа Максима та його учнів. Водночас вірогідно, що Одоакр мав германське походження. Важливо відзначити, що він повалив останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула, ставши правителем Італії. Ця подія, що сталася 476 року, традиційно вважається датою падіння Західної Римської імперії.

Згадка про Одоакра в Зальцбурзі, що знаходиться за 1300 км. від Родеза, може свідчити про значні міграційні процеси рутенів. Ймовірно, вони пересувалися через Дунай та Чорне море, що могло сприяти їхньому проникненню на територію сучасної України.

Ідея про зв'язок Одоакра з давніми русами знайшла своє відображення у «Літописі» Самійла Величка. Гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький наголошував на спадковості українського козацтва від русів із Ругії: «Навіть Стародавній Рим, який володів багатьма державами й монархіями і пишався колись своїми шістьмастами сорока п'ятьма тисячами війська, в давні віки взяла й чотирнадцять літ тримала далеко менша, проти згаданої, збірна бойова сила русів із Ругії від Балтицького, або Німецького помор'я, на чолі яких стояв тоді князь Одонацер, – сталося це в році 470 після Різдва Господнього. Отож ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу!» [4, с. 51].

Таким чином, у джерелах простежується концепція історичної тяглості між рутенами, русами та українським козацтвом, що може свідчити про складні етнокультурні процеси, які відбувалися в Європі упродовж століть.

С. Е. Цвєтков зазначає, що, згідно з описом Юлія Цезаря, рутени межували з лемовіками на території Галлії, тоді як Тацит вказує, що балтійські руги сусідували з племенами лемовіїв. Обидва народи мали подібне озброєння, зокрема короткі мечі та круглі щити [31, с. 206–207]. На підставі цього Цвєтков ототожнював рутенів із ругами, а лемовіків із лемовіями.

З іншого боку, О. Й. Пріцак висуває гіпотезу, що в мові ріпуарських франків відбувалася ґутуралізація приголосних звуків, зокрема перехід «t» у «d», а згодом у «g» (ruti > rudi > rugi) [21, с. 49]. Унаслідок цього рутени, зазнавши впливу ріпуарських франків, стали відомими як руги [21, с. 48–49]. Саме через це чернець Оттона I Адальберт називав русів ругами [21, с. 47].

Отже, незалежно від того, чи руги були похідними від рутенів, чи лише перебували під їхнім культурним впливом, історичні джерела зафіксували їхню тісну взаємодію, що згодом призвело до їхнього ототожнення.

II. Другий постулат – дослідження топонімічного матеріалу.

О. М. Щодра зазначає, що, за твердженням А. Г. Кузьміна, католицькі місіонери Ебон і Герборт використовували однаковий термін – «Рутенія» – як для позначення Київської Русі, так і для Балтійської Ругії [35].

Згідно з висунутою нами концепцією, це можна пояснити тим, що частина рутенів мігрувала до Балтійського Помор'я, тоді як інша частина переселилася в Подунав'я. Про їхню присутність у Балтійському регіоні свідчить низка топонімів, які зберегли назву рутенів: Ruge, Rugenhof, Rugeshus, Rugard, Ruschvitz [17], Rugenwalde [31, с. 206–207].

Разом із тим, у Раффельштеттенському митному статуті (між 904 і 906 рр.) згадується територія «Ruzaramarcha» (Руська марка), розташована на правому березі Дунаю, в межах колишнього Ругіланду, що охоплював частину Східної Баварії, землі Зальцбурга, Нижньої та Верхньої Австрії. У цьому документі містяться відомості про торговельні зв'язки, які підтримували купці з різних регіонів, зокрема з Ругії (Київської Русі) та Богемії [5, с. 10–11].

Однак згадка про топонім «Ruzaramarcha трапляється ще раніше – у грамоті східнофранкського короля Людовіка II Німецького від 863 року [21, с. 41]. Це свідчить про давній культурний та економічний вплив Русі в регіоні. Наявність численних топонімів, пов'язаних із рутенами-русами, також підтверджує їхню присутність у Подунав'ї: Ротуларіус, Реодарій [5, с. 11], Росдорф, Руська Мюль [35].

Крім того, в різних регіонах Європи зафіксовано значну кількість топонімів, які можуть бути пов'язані з рутенами або русами (див. рис. 1). Це слугує додатковим аргументом на користь гіпотези про їхню ймовірну міграцію на територію сучасної України.

ІІІ. Третій постулат – вивчення археологічних даних.

Археологічні дані підтверджують нашу концепцію щодо взаємодії населення Українського Закарпаття з кельтами у V–IV ст. до н. е. Так, Е. О. Симонович та І. П. Русанова припускають, що ці контакти можна простежити за характерними артефактами, зокрема браслетами з півсфер, залізними та бронзовими поясами, фібулами, ножами, мечами, а також наявністю опідумів [24, с. 62–67].

Вплив кельтської культури простежується в таких археологічних культурах, як пшеворська, зарубинецька, оксивська та черняхівська. Наявність кельтських фібул, зброї та прикрас у похованнях цих культур свідчить про їхню інтеграцію в латенський культурний простір [15, с. 218]. Яскравим прикладом взаємодії між слов'янами та кельтами є пшеворська культура, в межах якої сформувалася кельто-слов'янська спільнота [15, с. 227].

Кельтський вплив простежується й у поховальних обрядах, зокрема в традиції згинання мечів та наконечників списів, що підтверджують численні археологічні знахідки [29, с. 115]. За твердженням В. С. Ідзьо, у Галичині цей вплив проявився не лише в ритуалах поховання, а й у формуванні слов'янської керамічної традиції, зокрема в поши-

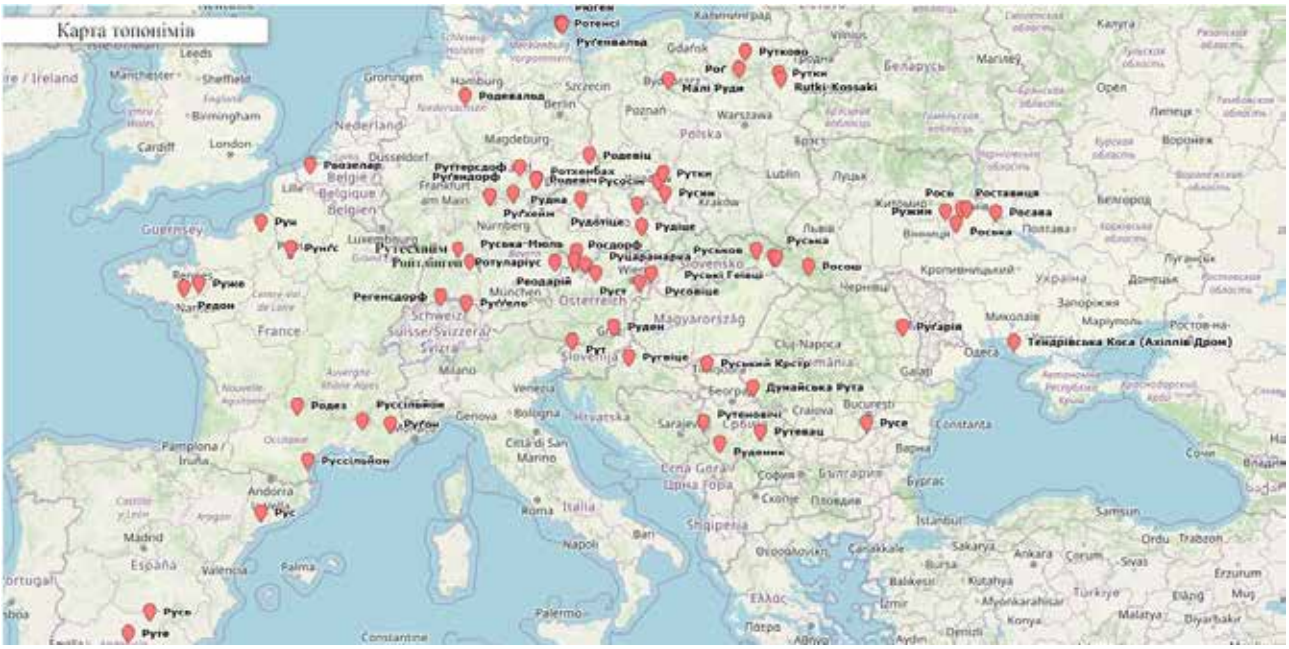

Рис. 1. Карта топонімів, пов'язаних з етнонімами «рутени», «руги», «русини»

Джерело: Сформоване автором

ренні округлих мисок, штампованих орнаментів, двосічних мечів тощо [15, с. 232].

Черняхівська археологічна культура, що датується кінцем II–V століття, а за М. Ю. Брайчевським – II–VII століттям [3, с. 17], ймовірно, відображає археологічний вплив рутенів. Г. М. Казакевич наголошує, що антропологічні дані свідчать про змішання слов'янського населення Верхнього Подністров'я з нащадками кельтів Центральної Європи. Ймовірно, їхні діалекти могли зберігати значний кельтський компонент навіть у цей період [16, с. 237].

Одним із підтверджень кельто-слов'янської взаємодії є схожість орнаментальних мотивів у кераміці. Зокрема, зигзагоподібні, колоподібні та ромбоподібні візерунки були поширені як у латенській, так і в черняхівській культурах, хоча спосіб їхнього використання мав певні відмінності. Також спостерігаються технологічні подібності, за М. Б. Щукіним, черняхівська культура базувалася на кельтських гончарних традиціях, і в III–IV ст. виробничі технології черняхівців значною мірою відповідали кельтським традиціям Центральної та Західної Європи. Це, на думку дослідників, може свідчити про своєрідний «кельтський ренесанс» у Східній Європі [15, с. 217–218].

Кельтський вплив простежується в культурному та мовному аспектах. Як стверджує К. М. Тищенко, у праукраїнському мовному просторі зафіксовані численні сліди контактів із кельтами. Зокрема, він виокремлює так званий «шостий український мовний свідок» (II ст. н. е.), що відображає вплив кельтських сусідів, зокрема через поширення суфікса **-ина** в українських словах *люд**ина**, дівч**ина**, род**ина**, твар**ина**, драб**ина*** тощо. Крім того, К. Тищенко вказує на запозичення з кельтських мов в українську, серед яких *слуга, влада, ліки, бевзь, щит, молитися, сало* [26, с. 34].

Ці дані узгоджуються з висновками, викладеними у дослідженні «Генезис та становлення Русі (VI–X ст.)» [7] та статті «Походження Русі в контексті кельтської теорії», опублікованій у виданні «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки», 2024 рік, том 35 (74), № 3, с. 28–31 [9]. Згідно з цією концепцією, ймовірна міграція кельтів-рутен відбулася між 469 р. (після розпаду гунської імперії) та 562 р. (утворення Аварського каганату). Однак вони могли з'явитися в Наддніпрянщині ще раніше, що підтверджується археологічними свідченнями. У подальшому рутени, ймовірно, асимілювалися зі слов'янами, які на той час входили до союзу з гунами.

Історичні джерела також вказують на тісні контакти між кельтами та гунами. Перший видатний правитель європейської гунської імперії Баламир здобув перемогу над готами Германаріха, а згодом помстився Витимиру за вбивство антського царя Божа. Цікаво, що син Улдіна, правителя західного гунського каганату, носив ім'я Ругіла (Руа). Він керував Паннонією та Галлією, і ймовірно, його ім'я має зв'язок із місцевими традиціями, що вказує на можливий кельтський вплив.

Отже, комплексні археологічні, мовні та історичні дані підтверджують значний кельтський вплив на слов'янські культури, що простежується від пшеворської до черняхівської, а також у мовних запозиченнях і традиціях сусідніх народів. Це свідчить про глибші етнокультурні взаємодії, що мали місце на території сучасної України упродовж кількох століть.

Висновки. У процесі дослідження з'ясовано, що концепція «давньоруської народності» є ідеологічною конструкцією, яка не витримує наукової критики. Виявлено, що традиційна теза про існування єдиної етнічної спільноти східних слов'ян у X–XII ст. базується на штучних узагальненнях

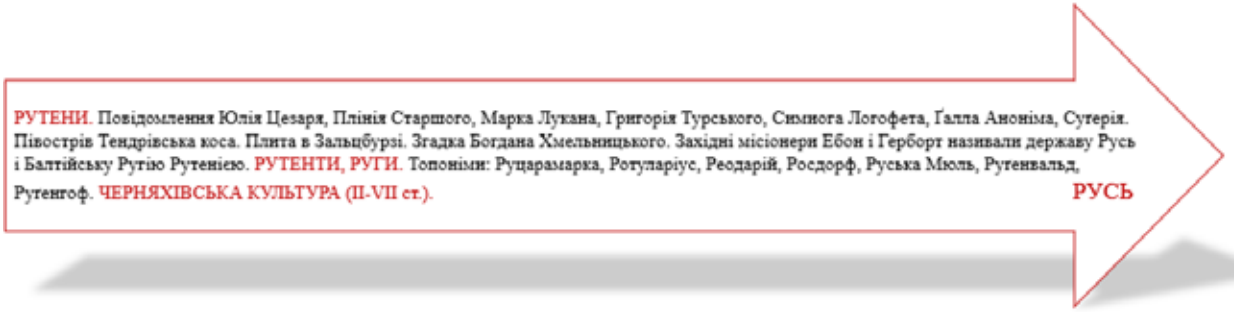

Рис. 2. Головні елементи трансформації рутен в Наддніпрянську Русь

Джерело: Сформоване автором

та не враховує мовну, культурну й етнічну строкатість Русі.

На основі аналізу писемних джерел встановлено, що поняття «Русь» у середньовічних текстах асоціювалося з кельтським плем'ям рутенів, які залишили свій слід у формуванні ранньої державності. Дослідження топонімічного матеріалу підтвердило наявність численних географічних назв, пов'язаних із рутенами, що свідчить про їхнє переселення та інтеграцію в регіоні. Вивчення археологічних даних засвідчило культурний вплив кельтів на слов'ян, що простежується в матеріальних пам'ятках, особливостях поховальних обрядів та мовних запозиченнях.

Таким чином, встановлено, що Русь мала складну етнокультурну природу, а її формування відбувалося під впливом різних народів, зокрема кельтів-рутенів. Це дає підстави розглядати історію Русі не лише в контексті слов'янських традицій, а й у ширшому європейському вимірі, що ставить під сумнів імперські наративи про «спільну колиску» східних слов'ян.

Список літератури:

1. Балушок В. Г. «Давньоруська народність»: Що насправді ховається за терміном? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 20. 72–83.
2. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 228 с.
3. Брайчевський М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури. *Археологія.* 1957. Вип. 10. С. 11–24. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Braichevskyi_Mykhailo/Pro_etnichnu_prynalezhnist_cherniakhivskoi_kultury.pdf?PHPSESSID=g26q2301ihv1ge6jfd03rh18o2 (дата звернення: 25.04.2024).
4. Величко С. В. Сказание о войне козацкой с поляками / Археографічна комісія УАН. – К.: Друкарня УАН, 1926. Т. 1. 312 с.
5. Галенко О. І. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. *Наукові записки.* 2006. Вип. 29. С. 6–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_29_3. (дата звернення: 22.07.2024).
6. Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Русі. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1895. 126 с.
7. Дешко П. П. Генезис та становлення Русі (VI–X ст.): кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «магістр» / П. П. Дешко; МОН України; ПВНЗ «МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука»; Ф-т. географії, іст. та туризму; Каф. іст., теорії держ. і права та філософії. Рівне: 2024. 88 с.
8. Дешко П. П. Кельтська концепція походження Русі в контексті археології. *Актуальні питання та перспективи інноваційного розвитку науки та освіти в умовах євроінтеграції*: збірник тез доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 14 листопада 2024 року). Рівне, 2024. Ч. І. С. 96–97.
9. Дешко П. П. Походження Русі в контексті кельтської теорії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Т. 35 (74), № 3. С. 28–31.
10. Дешко П. П. Становлення української мови X–XVII ст. *Збірник студентських наукових праць*. Рівне, 2020. № 2 (14). С. 170–177.
11. Залізняк Л. Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 2–14.
12. Залізняк Л. Л. Києворуська версія україногенези. Аргументи «за» і «проти». *Українознавство*. 2023. № 1 (86). С. 93–107.
13. Залізняк Л. Л. Первісна історія України. Київ: Вища школа, 1999. 263 с.
14. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica / пер., комм. Е. Ч. Скржинской. Москва: Восточная литература, 1960. 436 с. URL: https://web.archive.org/web/20181011172928/https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/iordan/02.php (дата звернення: 11.08.2023).
15. Ідзьо В. С. Кельтська цивілізація на території України. Львів: «Львівський Ставропігіон», 2015. 358 с.
16. Казакевич Г. М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 358 с.
17. Молчанова А. А. Балтийские славяне и Северо-Западная Русь в раннем Средневековье. Москва, 2008. URL: http://rodnovery.ucoz.lv/forum/16-42-1 (дата звернення 20.07.2024).
18. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: «Академія», 2001. 152 с.
19. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.
20. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ: Наукова думка, 1988. 277 с.

21. Пріцак О. Й. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела: в 2 т. / О. Й. Пріцак. Київ: Обереги, 1997. Т. 1. 1080 с.

22. Скляренко В. Г. Походження етноніма русини. Життя у слові: Зб. наук. праць на пошану акад. В. М. Русанівського. Київ: Видавн. дім Д. Бураго, 2011. С. 96–104.

23. Скляренко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. Київ: Довіра, 2006. 119 с.

24. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. – первой пол. I тыс. н. э. / гол. ред. Б. А. Рыбаков. Москва: Наука, 1993. 327 с.

25. Тищенко К. М. Десять історичних свідків прадавности української мови. *Вісник НТШ*. 2023. № 67. С. 64–76.

26. Тищенко К. М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 4. С. 31–44.

27. Тищенко К. М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 1. *Мовознавство*. 2023. № 1. С. 14–28.

28. Тищенко К. М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 2. *Мовознавство*. 2023. № 2. С. 18–43.

29. Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. Прага: Издательство Чехословацкой Академии Наук, 1961. 215 с.

30. Христенок В. Ф. Критерії періодизації історії української літературної мови. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2009. Вип. 2. С. 172–177.

31. Цветков С. Э. Начало русской истории. С древнейших времен до княжения Олега. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2012. 429 с. URL: https://www.phantastike.com/history/nachalo_russkoj_istorii_s_drevn_vremen/djvu/view/ (дата звернення: 01.06.2024).

32. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. В. Вакуленка та ін. Харків: «Акта», 2002. 1054 с.

33. Шевельов Ю. В. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З пробл. східнослов. глотогонії: Дві ст. про постання укр. мови. Київ: Вид. дім «KM Academia», 1994. 33 с.

34. Шелухін С. П. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. Прага: A Fiśer, Straśnice, 1929. 134 с.

35. Щодра О. М. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі: передумови і початки формування імперії русів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 481 с. URL: https://docs.google.com/file/d/1DqeDDBXI4ReqdNh5V3VFusi1CV1ovNCK/edit?usp=docslist_api&filetype=msword (дата звернення: 16.06.2024).

36. Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця: «Консоль», 2005. 545 с.

37. Gaius Iulius Caesar. Commentarii de bello Gallico. Liber I: 45; Liber VII: 5, 7, 64, 75, 90. URL: https://la.m.wikisource.org/wiki/Commentarii_de_bello_Gallico (дата звернення: 11.08.2023).

38. Gaius Plinius Secundus. Naturalis Historia. Liber III: 37; Liber IV: 109; Liber XIX: II: 8. URL: https://la.m.wikisource.org/wiki/Naturalis_Historia (дата звернення: 11.08.2023).

39. Gregorius Turonensis. Historia Francorum. Liber X: 8. URL: https://la.m.wikisource.org/wiki/Historiarum_Francorum_libri_X_-_Liber_X (дата звернення: 11.08.2023).

40. Marcus Annaeus Lucanus. Pharsalia. Liber I: 400. URL: https://la.m.wikisource.org/wiki/Pharsalia/I (дата звернення: 11.08.2023).

41. Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache. Wien: Buchhandlung der Szewczenko-Geselschaft der Wissenschaften in Lemberg, 1913. 550 s.

Deshko P.P. THE PROBLEM OF THE CONCEPT OF "OLD RUS` ETHNICITY" IN THE CONTEXT OF THE CELTIC HYPOTHESIS OF THE ORIGIN OF RUS'

The article examines the concept of the «Old Rus' ethnicity» in the context of the Celtic hypothesis of Rus' origin. The relevance of this topic stems from the need for a critical reassessment of traditional historiography, which has long been shaped by politicized narratives advocating the notion of a «common cradle» of the Eastern Slavs. This approach expands the understanding of the ethnogenesis of Rus' and its cultural and historical connections with other European peoples. The inadequacy of the traditional approach, based on the idea of a «common cradle» of the Eastern Slavs, has been identified. Instead, it has been established that the Celtic Ruteni tribes played a significant role in the formation of the Proto-Ukrainian ethnos. The study is based on three key postulates: the analysis of written sources, the study of toponymic material and the examination of archaeological data. Historical texts confirming the connection between Rus' and the Celtic Ruteni have been analyzed, toponymic evidence of their presence in Eastern Europe has been considered, and archaeological materials confirming contacts between Celts and Slavs have been studied. Research indicates that the influ-

ence of Celtic cultures on Slavic communities can be traced from the Przeworsk culture to the Cherniakhiv culture, extending up to the 7th century. The migration of the Celts-Ruthenians may have occurred between 469 AD (following the collapse of the Hunnic Empire) and 562 AD (the formation of the Avar Khaganate) or even significantly earlier. The findings hold particular significance for reinterpreting the ethnogenesis of Rus' and the Slavic peoples. The proposed concept illustrates that the formation of early Ukrainian ethnic identity was deeply intertwined with interactions with other European cultures, thereby challenging the conventional notion of the Eastern Slavs' isolated development.

Key words: *Old Rus' ethnicity, Rus', Celts, Rutheni, ethnogenesis, Celtic hypothesis, Origin of Rus', Cherniakhiv culture.*

УДК 331.105.449(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.7

Добровольська Г.О.
Академія праці, соціальних відносин і туризму

МОЛОДЬ І ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ УКРАЇНИ ЗА СУЧАСНИХ УМОВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена дослідженню проблем і перспектив взаємодії молоді та профспілкового руху в Україні за сучасних умов соціально-економічної нестабільності й воєнного стану. Зазначено, що українська молодь стикається з такими проблемами, як зростаюче безробіття, низька заробітна плата, відсутність соціальних гарантій, зниження рівня довіри до державних та громадських інституцій, підвищення рівня еміграційних настроїв. Встановлено, що воєнний стан не лише загострив існуючі проблеми, а й створив нові перешкоди для реалізації молодіжної профспілкової політики. Особливий акцент зроблено на вимушеній міграції та внутрішньому переміщенні молоді, зниженні рівня їх економічної безпеки та психологічного комфорту. Визначено, що за сучасних умов спостерігається тенденція до скорочення чисельності молодих людей в профспілках. Здійснено аналіз основних документів Федерації профспілок України, які визначають пріоритети її молодіжної політики, механізми залучення молоді до процесу ухвалення рішень та формування кадрового резерву профспілок. Проаналізовано основні ініціативи профспілок, спрямовані на активізацію молодіжної політики: створення молодіжних рад, проведення всеукраїнських форумів, освітніх заходів, інформаційних кампаній, реалізацію молодіжних проєктів, активізацію міжнародної діяльності. Особливу увагу приділено волонтерській діяльності профспілкової молоді. Визначено основні проблеми, які постали перед профспілками під час роботи з молоддю за сучасних умов. Серед них – низький рівень розвитку громадянської свідомості та активності української молоді, відсутність чіткої профспілкової ідеології, мотивації вступу до профспілок, відсутність фінансів, слабка поінформованість молодих людей про діяльність профспілок. Зроблено висновок про необхідність більш активної взаємодії профспілок з державними структурами, бізнесом та міжнародними партнерами для створення ефективних програм зайнятості та соціального захисту молоді в Україні. Стверджується, що у перспективі недостатня увага до проблем молодого покоління може становити серйозну загрозу не тільки для розвитку профспілкового руху, але й для всієї країни.

Ключові слова: *воєнний стан, захист прав, молодіжна політика, молодь, профспілки, профспілковий рух.*

Постановка проблеми. Молодь є стратегічним ресурсом соціально-економічного розвитку країни, водночас однією з незахищених верств населення. Саме молоді люди найчастіше стикаються з нестабільними умовами зайнятості, низькими зарплатами та обмеженими можливостями професійного розвитку. Особливо ці проблеми загострилися за сучасних умов, коли в Україні було введено воєнний стан. За таких обставин питання взаємодії молоді та профспілкового руху, основна діяльність якого спрямована на представництво інтересів, забезпечення соціального захисту та відстоювання трудових прав, у тому числі цієї категорії населення, набуває особливої актуальності.

Крім того, модернізація, збереження та подальший розвиток сучасного українського профспілкового руху неможливі без омолодження його лав, обов'язковості представництва молоді у виборних органах профспілок усіх рівнів, залучення її до процесу ухвалення рішень.

Дослідження даної теми дозволяє оцінити сучасний стан взаємодії молоді та профспілок в Україні, визначити ефективність існуючих профспілкових ініціатив, окреслити основні проблеми, що заважають активній участі молодого покоління у профспілках, а також спрогнозувати подальші перспективи цих взаємовідносин. Це обумовлює його значущість як у науковому, так і у практичному аспектах, оскільки сприятиме розробці ефективних механізмів залучення молодих людей до профспілкової діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем співпраці молоді та громадських організацій, специфіки молодіжної політики в умовах воєнного стану, ролі молоді

у її формуванні, механізмам, що сприяють залученню молодих людей до громадських ініціатив, присвячені наукові праці таких дослідників, як: М.І. Бабкіна, Є.І. Бородін, І.В. Єрмоленко, В.О. Красноноженко, О.М. Кузьмук, К.А. Мікуляк, А.С. Острікова та ін.

Проте питання взаємодії молоді та профспілкового руху України за сучасних умов поки досліджено недостатньо.

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних проблем і перспектив взаємодії молоді та профспілкового руху в Україні за сучасних умов.

Виклад основного матеріалу. Українська молодь постійно стикається з серйозними викликами на ринку праці, а саме: нестабільність зайнятості, низька заробітна плата, відсутність ефективного соціального забезпечення і соціальних гарантій, недостатній рівень обізнаності щодо своїх прав на робочому місці. Воєнний стан ще більше загострив ці проблеми та звузив подальші перспективи для молодих людей. Погоджуємося з думкою дослідників Острікової А.С. і Бородіна Є.І., що ситуація з молоддю в Україні в умовах війни є складною та непередбачуваною. З одного боку, молоді люди є одним з найбільших рушіїв волонтерського та громадського руху, з іншого – однією з найбільш незахищених соціальних груп [5, с. 322].

Слід зазначити, що за сучасних умов кількість молоді в Україні постійно скорочується. Так, чисельність молодих людей віком від 14 до 35 років в українському суспільстві станом на 2024 р. становило приблизно 7 млн, що на 3 млн менше у порівнянні з 2022 р. [2]. На жаль, ця тенденція у найближчі роки буде лише посилюватися, що може призвести до катастрофічних наслідків. Це підтверджують дані соціологічного дослідження, проведеного Gradus Research та Advanter Group у травні 2024 року, 83% молодих українців зазначили, що хочуть виїхати за кордон [2].

З початком повномасштабної війни в Україні чимало молоді вже емігрувало з країни. За оцінками Центру економічної стратегії станом на кінець листопада 2024 р. за кордоном перебувало 5,2 млн українських біженців. Серед них молодь віком від 14 до 35 років складала 31% [16].

Суспільні настрої української молоді стали предметом дослідження, яке було проведене дослідницькою агенцією Info Sapiens у 2024 р. Його результати демонструють, що за рік значно зменшилася частка молоді, яка планує повернутися в Україну, спостерігалося зниження рівня довіри молодих людей до всіх державних інституцій, громадських і волонтерських організацій. Серед найбільш актуальних проблем, які турбували молодь, називалися проблеми здоров'я, в тому числі психічного, брак грошей, фізична небезпека, неможливість самореалізації, мобілізаційна кампанія [4].

Отже, вимушена еміграція, внутрішнє переміщення, фізична небезпека, підвищений рівень стресу через війну, відчуття невизначеності щодо майбутнього, низький рівень довіри до державних і громадських інституцій все це негативно впливає на молодіжний потенціал країни.

Актуальною на сучасному етапі залишається проблема низької працевлаштованості молоді: серед шукачів роботи в червні 2024 р. 35% становили особи віком до 25 років та 24% віком 25–34 роки. Водночас, упродовж півріччя 2024 р. зросла частка безробітних молодих працівників віком до 25 років [17].

За таких обставин молоді люди особливо потребують профспілкового захисту, розробки нових механізмів їхньої підтримки.

Загальна чисельність членів профспілок станом на 1 січня 2023 р. становила 2 млн 928 тис. 699 осіб. Серед членів профспілок молодь складала 1 млн 29 тис. 464 особи, або 35,1%, зокрема працюючої молоді – 369 028 осіб, студентської молоді – 559 тис. осіб та учнівської молоді – 100,5 тис. осіб. У порівнянні з 2021 р. кількість молоді у профспілках зменшилась на 158 тис. осіб або на 13%. Найбільше представництво молоді серед членів профспілок було у профспілках освіти і науки (512,9 тис. осіб або 49,8% від загальної чисельності молоді), охорони здоров'я (128 тис. осіб або 12,44%), агропромислового комплексу (83,9 тис. осіб або 8,16%), металургів (41,8 тис. осіб або 46%) [10].

Слід зазначити, що проблеми молоді завжди були в центрі уваги вітчизняних профспілкових об'єднань. Це відображено у резолюціях з'їздів Федерації профспілок України (ФПУ), постановах Ради та Президії, рішеннях членських організацій.

Завдання молодіжної політики профспілок визначені у Стратегії діяльності ФПУ та її членських організацій «Час дій та якісних змін» на 2021–2026 рр., яка була прийнята на VIII з'їзді Федерації профспілок України. Зокрема, розділ 11 «Молодому поколінню – нові можливості» передбачав: підтримку ініціативної та цілеспрямованої молоді у профспілковому русі та надання їй можливостей для самореалізації у профспілках; залучення молодіжних структур до діяльності

та прийняття рішень профспілкових організацій; реалізацію заходів щодо забезпечення молоді першим робочим місцем шляхом ініціювання Програми гарантій зайнятості молоді та стимулювання роботодавців; встановлення рівня стипендіального забезпечення студентів та учнів на рівні, не нижчому від прожиткового мінімуму відповідно до Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [14].

В умовах воєнного стану розвиток молодіжного профспілкового руху, захист соціально-економічних і трудових прав молоді, яка працює та навчається, сприяння зайнятості, підвищення рівня її добробуту, особистого розвитку та професійних компетенцій також займали пріоритетне місце серед напрямків діяльності профспілок України [12].

Важливою складовою взаємовідносин профспілок і молоді була внутрішньоспілкова робота, яка спрямована на формування усвідомленого членства молодих людей, розширення можливостей їх участі в процесах ухвалення рішень на всіх рівнях профспілкових ланок, омолодження профспілкових кадрів. З цією метою профспілкові організації впроваджували нові молодіжні ініціативи та організовували різноманітні заходи.

Так, у 2008 р. Президія ФПУ затвердила Положення про Молодіжну Раду ФПУ [8]. Основною її метою визначено впровадження й реалізація молодіжної політики у профспілках для ефективного захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів профспілкової молоді, підготовки дієвого кадрового резерву профспілкових лідерів.

Сьогодні Молодіжна рада Федерації профспілок України є дорадчим і консультаційним органом, створеним із молодіжних профспілкових лідерів. Як свідчить аналіз документів, основна її діяльність сконцентрована на інформаційній роботі, навчанні молодих профспілкових лідерів та міжнародному співробітництві [6]. Так, з метою вирішення проблем молоді, популяризації профспілкового руху Молодіжною радою профспілок було започатковано проведення всеукраїнських молодіжних форумів. Зокрема, у грудні 2024 р. у м. Києві відбувся ІІІ Всеукраїнський молодіжний форум «Молодь для України. Україна для молоді. 2.0 Освічена молодь – основа успішної відбудови країни». У ньому взяли участь профспілкова молодь із різних галузей економіки, студенти, військові, а також представники молодіжних громадських об'єднань України та міжнародних профспілкових організацій. Крім того, до участі у заході було запрошено представників керівництва профспілкових об'єднань, профільних міністерств, державних органів та установ, представників об'єднань організацій роботодавців. Форум став платформою для обговорення актуальних питань та викликів, з якими стикається молодь у період війни, її роль у процесах відновлення, розвитку країни та модернізації профспілкового руху, створення нових можливостей для української молоді, а також для діалогу між урядом, роботодавцями, міжнародними партнерами та молодіжними організаціями громадянського суспільства. Зокрема, під час заходу наголошувалося, що одним із пріоритетних завдань сьогодні як для держави, так і для профспілок, є сприяння поверненню молодих українців з-за кордону, шляхом створення для них гідних можливостей для професійної самореалізації, соціальних гарантій та підтримки у відкритті бізнесу [13].

З метою сприяння ефективності діяльності молодіжних рад, які були утворені у галузевих профспілках, вносилися зміни до їх статутів. Молодіжні лідери стали членами президії, членами виборних органів відповідних рівнів. Це, безперечно, сприяло ефективному представництву та відстоюванню інтересів молоді на рівні вищих керівних органів профспілок. Крім того, молоді профспілкові лідери беруть активну участь в удосконаленні законодавства та нормативно-правової бази щодо освіти, першого робочого місця, колективно-договірного регулювання трудових відносин тощо.

Воєнний стан значно активізував міжнародну діяльність профспілкового руху, особливо щодо вирішення проблем молоді та інформування міжнародної спільноти про ситуацію в Україні. Завдяки міжнародній співпраці з європейськими профспілками було втілено проєкти, що надавали підтримку молодим українським працівникам за кордоном. З метою привернення уваги до проблем української молоді представники вітчизняних профспілок брали участь у міжнародних конференціях, конгресах, форумах, зустрічах. Міжнародні профспілкові організації надавали фінансову підтримку та гуманітарну допомогу. Так, Молодіжною радою профспілок було підготовлено відеоматеріали про перший рік війни, профспілкову та волонтерську діяльність, які продемонстровано на конференції солідарності з Україною 24 лютого 2023 року. Представники профспілкової молоді брали участь у таких міжнародних заходах, як: конференція Labour star у Тбілісі, демонстрація на підтримку України у Стокгольмі, в роботі Конгресу Європейської

конфедерації профспілок та молодіжному заході «Power to the Union Youth» [6].

Одним з основних напрямків молодіжної політики профспілкового руху за сучасних умов стало посилення правозахисної діяльності. Профспілки надають юридичні консультації молодим працівникам з питань звільнення, переведення, призупинення трудових відносин, допомагають у складанні звернень до суду, а також роз'яснюють зміни у трудовому законодавстві під час воєнного стану. Здійснюють контроль за дотриманням трудових прав молодих працівників, у тому числі мобілізованих, зокрема, забезпечення збереження робочого місця та соціальних гарантій.

З метою захисту прав української молоді профспілки посилили свою адвокаційну діяльність на міжнародному рівні. Так, у вересні 2023 р. голова Молодіжної ради долучилася до кампанії щодо підтримки резолюції солідарності з Україною від британських профспілок GMB, ASLEF та NUB, яка була підтримана на конгресі Британських тред-юніонів [6].

Важливе місце у роботі профспілок з молоддю за сучасних умов відіграє проведення навчання і підготовка молодого профспілкового активу. Так, у 2022–2023 рр. за підтримки Міжнародної організації праці з метою професійної підготовки та базового навчання, у тому числі молодих профспілкових лідерів та активістів, у межах освітнього проєкту «Посилення стійкості профспілок в Україні» було проведено 12 онлайн-семінарів та підготовлено методичні рекомендації щодо особливостей діяльності профспілкових організацій в умовах воєнного стану [11]. У грудні 2023 р. за підтримки представництва Фонду Фрідріха Еберта в Україні для молоді ФПУ було організовано та проведено семінар «Захист прав молоді в умовах війни» [6].

Актуальним у сучасних умовах для профспілок стало вміння надавати психологічну підтримку молоді, допомагаючи їй справлятися з посттравматичним синдромом та стресом воєнного часу. З цією метою у 2024 р. ФПУ спільно з Union to Union (Швеція) реалізували проєкт «Ментальне здоров'я на робочих місцях – психологічний клімат в умовах війни», в рамках якого проводилися семінари-тренінги з питань психологічної безпеки, ментального здоров'я, першої домедичної допомоги [15].

В умовах воєнного стану важливою складовою роботи профспілкової молоді стала волонтерська діяльність: надання підтримки військовим, внутрішньо переміщеним особам та постраждалим від бойових дій. Члени профспілок організовували благодійні ярмарки, збирали кошти та гуманітарну допомогу, виготовляли маскувальні сітки та окопні свічки, облаштовували пункти незламності та укриття [7].

Проте слід визначити низку проблем, з якими стикаються профспілки під час роботи з молоддю. Перш за все, це нестабільна соціально-економічна ситуація в країні та відсутність ефективної державної програми підтримки молоді. По-друге, це низький рівень розвитку громадянської свідомості та активності української молоді, пасивність молодих членів профспілок. Вирішення цього питання потребує тісної взаємодії між державою та профспілками, адже саме від умов, створених державою, значною мірою залежить рівень розвитку громадянського суспільства. Підтримуємо твердження доцента М.І. Бабкіної, що сьогодні постає необхідність переосмислення молодими громадянами внутрішньої мотивації до активної діяльності в соціальному середовищі. Ефективність формування громадянської активності молоді у процесі соціальної взаємодії значним чином залежить від запровадження на державному рівні різних програм, проєктів [1, с. 110].

На жаль, і досі не сформовано чіткої профспілкової ідеології та дієвих механізмів мотивації молоді до вступу в профспілки. Традиційні форми профспілкової роботи з молоддю виявляються малоефективними, а запровадження інноваційних підходів відбувається надто повільно. Вагомим чинником, що ускладнює реалізацію молодіжної політики профспілкового руху, залишається її недостатнє фінансування.

Крім того, низький рівень залученості молоді до управлінських процесів і механізмів ухвалення рішень у профспілкових організаціях значно обмежує її вплив на формування актуальних цілей і практичних завдань профспілкового руху. Погоджуємося з дослідницею І. В. Єрмоленко, що саме перехід від моделі «роботи з молоддю» до «молодіжної участі» є надзвичайно важливим аспектом, оскільки здатний забезпечити врахування потреб молоді відповідно до їх проблем [3, с. 81].

Але головною проблемою залишається недостатня обізнаність молоді щодо діяльності громадських організацій, у тому числі профспілкових. Це підтверджують результати дослідження Харківського інституту соціальних досліджень. Серед 700 опитаних молодих людей лише 23–24% чули про них, і лише 11% можуть назвати конкретні назви міжнародних, всеукраїнських чи місцевих молодіжних організацій. Відповідно

76–77% молоді взагалі не знають про молодіжні організації чи ініціативи, що діють у громадах [9].

Висновки. Таким чином, профспілки України відіграють важливу роль у підтримці молоді в сучасних умовах. Проте подальша ефективність їхньої діяльності напряму залежить від активного залучення молодого покоління до профспілкового руху. Взаємодія профспілок та молоді має перспективи розвитку лише за умови посилення соціального діалогу на всіх рівнях з питань соціального захисту молоді та покращення її добробуту, більш активного застосовування у профспілковій роботі цифрових технологій та інноваційних методів, приділення більше уваги розвитку молодіжного лідерства. З огляду на втрати серед молоді у військовій та цивільній сферах, вимушену міграцію та демографічну кризу, недостатня увага до проблем молодого покоління може становити серйозну загрозу не тільки для розвитку профспілкового руху, але й для всієї країни. Тому необхідно розробляти та впроваджувати спеціальні соціальні програми, які дозволять зберегти молодь в Україні, створювати умови для її самореалізації, професійного зростання та підвищення громадської активності.

Молодіжна політика профспілок має відповідати сучасним потребам молодої людини як у професійній сфері, так і у суспільному житті. Для цього потрібен новий формат молодіжної роботи у профспілках, упровадження таких методів роботи, які будуть зрозумілими та привабливими для молоді. Ці аспекти становлять перспективний напрям для подальших наукових досліджень.

Список літератури:

1. Бабкіна М. І. Формування громадянської активності молоді у процесі соціальної взаємодії / *Педагогічні науки: теорія та практика.* 2022. № 3. С. 110–116. DOI: https://doi.org/10.26661/2786-5622-2022-3-16
2. Длігач А. Україна стрімко втрачає молодь: чим це загрожує і як цьому завадити. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2024/10/19/7480346/
3. Єрмоленко І.В. Роль молоді у формуванні молодіжної політики в Україні: виклики та можливості / *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2023. Випуск 1(57) С. 78–83. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280796
4. Костюченко Т., Волосевич І., Info Sapiens Вплив війни на молодь в Україні. Дослідження. 2024. URL: https://surl.li/ssjltg
5. Острікова А.С., Бородін Є. І. Публічне адміністрування молодіжної політики в умовах війни в Україні: перехід від гуманітарного реагування до процесів відновлення. *«Наукова весна» 2023:* матеріали XIII Міжнародної науково-технічної конференції аспірантів та молодих вчених. (Дніпро. 1–3 березня 2023 р.). Дніпро : НТУ «ДП», 2023. С. 322–324 https://surl.li/kxaupv
6. Підсумкова інформація про діяльність ФПУ у 2023 році: протидія викликам і загрозам під час воєнного стану. URL: https://surl.li/hmexne
7. Пріоритети профспілкової діяльності в умовах війни. URL: https://surl.li/sbcnub
8. Положення про Молодіжну Раду ФПУ: Постанова Президії ФПУ № П-20-8 від 03.04.2008, останні зміни № П-19-10 від 15.05.2019 URL: https://surl.li/gdtdzs
9. Презентація дослідження «Інтереси та громадська діяльність молоді в Україні» 26.11.2024 https://surl.lu/mevwln
10. Про зведені статистичні дані членських організацій Федерації профспілок України за 2022 рік: Постанова Президії ФПУ № П16/4 від 30.03.2023. URL: https://surli.cc/lsuzok
11. Про підсумки навчання профспілкових працівників, активістів та членів профспілок у 2022/2023 навчальному році та завдання на 2023/2024 навчальний рік: Постанова Президії ФПУ № П20/11г від 30.10.2023. URL: https://surl.li/ikvwni
12. Про пріоритетні напрями діяльності Федерації профспілок України в умовах воєнного стану та основні заходи у вересні-жовтні 2024 року: Постанова Президії ФПУ № П25/6г від 17.09.2024. URL: https://surl.li/hymesa
13. Резолюція III Всеукраїнського молодіжного форуму «Молодь для України. Україна для молоді. 2.0 Освічена молодь – основа успішної відбудови країни». URL: https://surl.li/tfhziz
14. Стратегія діяльності ФПУ та її членських організацій «Час дій та якісних змін». VIII з'їзд Федерації профспілок України. 2021. URL: https://www.fpsu.org.ua/images/documents/СТРАТЕГІЯ_web.pdf
15. Триває спільний проєкт ФПУ і Union to Union (Швеція) «Ментальне здоров'я на робочих місцях – психологічний клімат в умовах війни». URL: https://surl.li/jouese
16. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження Центру економічної стратегії / Вишлінський Г. та ін. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/
17. Яценко Л. Основні характеристики ринку праці України у першому півріччі 2024 року. URL: https://surl.li/kfdixc

Dobrovolska G.O. YOUTH AND TRADE UNION MOVEMENT OF UKRAINE IN MODERN CONDITIONS: PROBLEMS AND PROSPECTS

The article is devoted to the study of the problems and prospects of interaction between youth and the trade union movement in Ukraine in the conditions of socio-economic instability and martial law. It is highlighted that Ukrainian youth faces such problems as growing unemployment, low wages, lack of social guarantees, declining trust in state and public institutions, and increasing emigration processes. It is established that martial law has not only aggravated existing problems, but also created new obstacles to the implementation of youth trade union policy. Special attention is focused on forced migration and internal displacement of young people, decrease in the level of their economic security and psychological comfort. It is determined that in modern conditions there is a tendency of reducing the membership of young people in trade unions. The analysis of the main documents of the Federation of Trade Unions of Ukraine, which determine the priorities of its youth policy, mechanisms for involving young people in the decision-making process and the formation of a personnel reserve of trade unions, was carried out. The main initiatives of trade unions aimed at activating youth policy were analyzed: the creation of youth councils, holding all-Ukrainian forums, educational events, information campaigns, implementation of youth projects, and activation of international activities. Special attention was paid to the volunteer activities of the youth in trade union. The main problems faced by trade unions while working with young people in modern conditions are identified. Among them there is the low level of civic consciousness development and activity of Ukrainian youth, the lack of a coherent trade union ideology and motivation of joining trade unions, lack of finances, poor awareness of trade union activities by young people. The author made a conclusion on the necessity of more active interaction of trade unions with state structures, business and international partners in order to create effective programs of employment and social protection of youth in Ukraine. It is stated that in the future, insufficient attention to the problems of the younger generation may pose a serious threat not only to the development of the trade union movement, but also to the entire country.

Key words: *martial law, protection of rights, youth policy, youth, trade unions, trade union movement.*

УДК 341.43:94(477)«1920»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.8

Драмарецький Б.Б.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗНИЩЕННЯ І КОНТРОЛЬ: АНТИУКРАЇНСЬКА БІЛЬШОВИЦЬКА ПОЛІТИКА ПОЧАТКУ 1920-Х РР. В УСРР ТА ЄВРОПІ

У статті висвітлюється внутрішня та зовнішня політика більшовиків початку 1920-х рр. направлена на контроль або знищення українців як на захопленій території України, так і за кордоном. В обох випадках використовувався популізм та відверта брехня для показу «квітучого» і вільного життя в побудованому ними соціалістичному суспільстві з метою створення ілюзії про свободи та можливості економічного розвитку. Вони повністю контролювали ЗМІ в УСРР і одночасно розпочали знищення церкви, як «ідеологічних конкурентів». А у Європі створювалися начебто «незалежні» ЗМІ які фінансувалися російськими комуністами і повністю від них залежали. Через такі видання та інформаційні агентства відверто комуністичні «рупори» впливали на світогляд як західного читача, так й українського політичного емігранта. Одночасно такі часописи збирали та обробляли персональні дані українців, які опинилися за кордоном. Радянська влада також активно маніпулювала неузгодженістю політичних інтересів між різними групами українців. Фактично агенти Москви були присутні в переважні більшості емігрантських організацій і емігрантській пресі. В обох випадках використовували й відвертий терор. В Україні – це репресії та організація масового штучного голоду, а в Європі – створення бойових загонів, що проводили терористичні акти під виглядом українських організацій й фізична ліквідація найбільш ненависних опонентів. Була також впроваджена й переселенська політика: в УСРР з метою поширення «російського світу» заселялося населення з віддалених регіонів РСФРР, а в європейських країнах проводилася політика повернення, адже велика кількість українців за кордоном була небезпечною для більшовицького режиму. Робилося це шляхом залучення відомих українських діячів та посиленням роботи пробільшовицької преси. Засоби використовувалися будь-які – брехня, улещання, підкуп, шантаж, погрози розстріляти сім'ю, публікація закону про амністію тощо. При цьому, московське керівництво зневажало будь-який закон, навіть власний. Таким чином, вбачаємо певну подібність московсько-більшовицької політики як у відношенні до українців в УСРР, так й щодо українців за кордоном – контроль або знищення. Відрізнялися лише тактика і методи та її здійснення. Тож, гібридна війна першої половини 1920-х рр. набирала обертів.

Ключові слова: *Україна, політична еміграція, більшовики, окупація, голод, репресії, політичні вбивства.*

Постановка проблеми. Відродження української державності 1917–1921 рр. настільки налякало російських шовіністів, що після захоплення України більшовицький режим відразу розпочав наступ на українську ідентичність, фактично продовживши попередню політику Російської імперії. Московські «вожді» були переконані що можуть довільно визначати кордони держав [23, с. 145].

Звичайно не обійшлося й без популізму: «мир-народам», «фабрики-робітникам», «землю-селянам» – усі ці лозунги мали створити ілюзію про свободи та можливості економічного розвитку і значна частина людей повірила брехливим обіцянкам та підтримала більшовицьку партію. Воно й не дивно, адже попередня політика Російської імперії призвела до того, що в Україні знаходилися величезна кількість «любителів російського світу». Найбільші українські міста залишалися русифікованими (йдеться не лише про росіян, а й зрусифікованих євреїв, українців та ін., які були ще більшими шовіністами доводячи свою приналежність до великоросів). В містах також проживало близько 80% членів КП(б)У які, переважно, мали імперські погляди та ледве приховували ненависть до всього українського, як і до існування української державності загалом. Саме у містах прояви українофобії набули найрізкіших форм [8, с. 36]. Таким чином, незважаючи на проголошені лозунги про вільний розвиток культури, мови та різноманітні свободи, усі спроби національного культурного відродження були жорстко припинені. Користуватися в управлінні українською мовою, впроваджувати її в культурно-освітні установи було заборонено. Члени РКП(б)

відверто зневажали, а то й ненавиділи все українське, однак, на перших етапах, змушені були рахуватися з потужним національним рухом. Водночас перед лідерами більшовицької партії які захопили владу не шляхом виборів або іншим законним шляхом, а прямою збройною агресією постало дві проблеми: по-перше, «упокорення» і контроль над населенням окупованих території, по-друге, «нейтралізація» та фізичне знищення українців, які перебували на той час за кордоном.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження реалізація більшовицької програми по знищенню і контролю над населенням України підконтрольних територій та української політичної еміграції логічно поділяється на дві групи. До першої віднесемо розвідки, в яких визначається внутрішня політики більшовицького керівництва направлена на знищення та підкорення населення окупованих українських територій. Йдеться не лише про трансформацію більшовицьких поглядів щодо пролетарської держави (М. Фролов [23]), а й організацію штучних голодоморів (О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан; О. Гладун, О. Рудницький, Н. Кулик [2; 5]), антицерковну політику (Ю. Мицик; А. Зінченко [12; 7]) та методи реалізації українізації (М. Парахіна; Н. Ідріс [16; 8]). Зокрема, М. Фролов правомірно вказує, що захопивши владу, замість проголошених демократичних реформ, більшовики «нав'язали суспільству ідею соціалістичної революції», культивуючи «тези про те, що диктатура пролетаріату може бути реалізована тільки у вигляді диктатури більшовицької партії» [23, с. 144, 154]. В подальшому українці на собі відчули усі наслідки «пролетарської диктатури» у вигляді формування тоталітарного режиму, репресій та геноциду. Саме тому вкрай важливими є праці Асоціації дослідників голодоморів в Україні, оскільки як радянська, так й сучасна російська історіографії замочують або спотворюють факти, щоб приховати цілеспрямовану політику РКП(б) знищення українців. Фактично відбувався як фізичний, так і духовний етноцид, адже голод розпочався з руйнації церкви, а влада «грубо втручалася в церковні справи, обмежувала проголошені навіть радянською конституцією громадянські права духовенства та віруючих, насаджувала агентуру серед духовенства, провокувала конфлікти й розколи» [12, с. 89], а активісти глумилися над духовними витоками нації. Відтак, вкрай важливим є викриття правди про політичні злочини комуністичного режиму, оскільки «безпам'ятство і бездуховність, як ракова пухлина, роз'їдають душу нації – її історію, культуру, традиції, самобутність» [2, с. 6].

Другий блок присвячений українській політичній еміграції, й у першу чергу, лідерам ЗУНР, УНР та Гетьманщини – Є. Петрушевичу, С. Петлюрі, В. Винниченку і П. Скоропадському (Г. Папакін; В. Піскун). Так, досліджуючи період еміграції Павла Скоропадського, Г. Папакін правомірно робить висновок, що погляди гетьмана зазнали суттєвих трансформацій і у його служінні Україні не було нічого особистого та амбітного. Він думав лише про майбутню незалежну Україну, практично не сподіваючись за свого життя побачити її звільненою від більшовиків, самостійною та суверенною [15, с. 8]. У свою чергу, В. Піскун аналізує еміграційний період Симона Петлюра. Дослідниця ґрунтовно вивчила діяльність ДУ УНР та інші практичні дії С. Петлюри, який продовжував чинити найактивніший опір більшовицькому захопленню влади, залишаючись найзапеклішим і непримиримим ворогом, який стояв на їхньому шляху до світового панування [17, с. 14].

Не менш важливими для нашого дослідження є розвідки Р. Тимченко, О. Мустафіна, Д. Шурхало [22; 13; 24], в яких визначаються методи здійснення більшовицьким режимом політики по ліквідації своїх політичних опонентів. Радянська влада не лише маніпулювала неузгодженістю політичних інтересів між наддніпрянцями і галичанами та намагалася це використати для власних інтересів, але й розгорнула дипломатичну та шпигунську діяльність для полювання на лідерів українського спротиву в екзині. Використовувала вона також українських діячів для проведення спецоперацій на Заході. Фактично агенти Москви були присутні в переважні більшості емігрантських організаціях і в емігрантській пресі. Через нібито незалежні видання та інформаційні агентства відверто комуністичні «рупори» створювали ілюзію про «розквіт» усіх об'єднаних в СРСР народів, а головне – впливали на світогляд як західного читача, так й українського політичного емігранта. Такі часописи мали спонукати українців повертатися, одночасно збираючи та обробляючи персональні дані українців, які опинилися за кордоном ОГПУ.

Джерельну базу становлять матеріали, документи та роздуми М.Лозинського політичної історії Галичини в період національної революції. Наголосимо, що його п'ята книга «Галичина в рр. 1918–1920» видана уже в період еміграції, у Відні 1922 р., тому автор зазначає, що робота містить не лише акти державної влади, пресу і т.п. які були

зібрані в еміграції, а й мемуари, оскільки він сам був учасником тих подій [11, с. 166]. Важливими є й щоденники В. Винниченка [3; 4] видані Канадським Інститутом Українських Студій на початку 1980-х рр. Володимир Винниченко був не лише очевидцем тих подій, а й вагомим політичним діячем, що особисто творив історію. Водночас для нашої розвідки найбільш цінним є збірник документів про діяльність глибоко законспірованого відділу ЦК КП(б) України – «Закордоту», виданий Національною академією СБУ [6]. Спецслужби посідали ключової позиції в державному механізмі радянської держави і саме вони виконували основну діяльність по створенні картотеки на політичних емігрантів, інформаційного впливу, проведенні терористичних операції та фізичному знищенню української діаспори.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати більшовицьку політику початку 1920-х рр. направлену на знищення українців як на завойованих територіях, так і за кордоном.

Виклад основного матеріалу. Окупація України і впровадження нової імперської політики призвели до величезного спротиву населення яке змушено було зі зброєю в руках боротися за власне життя та свободу. І тоді московське керівництво черговий раз вдалося до популізму: номінально визнало незалежність української державності (УСРР), щоправда за умови погодження населення з нав'язаним політичним ладом, впровадили нову економічну політику (НЕПу) яка послабила економічний свавілля та припинила грабунок (експропріації), а також проголосило політику українізації спрямовану на заспокоєння українців, які прагнули національно-культурного відродження та були обурені відвертими проявами українофобії. Однак жодних альтернативних думок про «спрямовуючу роль комуністичної партії» не допускалося, а керівництво юридично незалежної УСРР мало виконувати накази Москви, так як партійна структура мала жорстку централізацію і жодних думок про інші шляхи розвитку, крім рішень кремлівського керівництва, не допускалося.

Стосовно ж законів про розвиток національної культури та мови – це був лише тактичний крок зроблений на певний проміжок часу, а після виконання поставлених завдань, українізація мала бути завершена. Таким досягненням вважалося, за Л. Кагановичем, нове індустріальне будівництво в Україні [14, с. 92]. Партійне керівництво і русифіковане населення України не могло дочекатися згортання українізації ледве приховуючи свою ненависть до всього українського. Типовим, для того часу, є заява другого секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя який вказав, що російська культура – прогресивна, міська та неминуче переможе українську – відсталу, сільську [16, с. 307]. Його думка була опублікована у провідній партійні газеті «Коммунист» в березні 1923 р. Тож навіщо вивчати відсталу культуру, якщо навіть «вождь світового пролетаріату» В. Ленін вважав національну культуру проявом ліберально-буржуазного націоналізму. Фактично, українізація була лише методом, який використала влада, щоб відвернути увагу українців від творення національної державності.

Одночасно більшовицькі вожді організовують перший штучний голод, який протягом 1921–1923 рр. забрав близько 2 млн. життів (лише прямі демографічні втрати становили 935.8 тис. осіб, а непрямі – 1.029.0 тис. [5, с. 22, 25]). Приводом стала посуха, що охопила південні, східні та частково центральні губернії України. Однак, якщо б з України не вивозилося продовольство, голоду можна було уникнути. Та людожерській владі голод був надзвичайно вигідним адже за його допомогою можна були відразу вирішити низку проблем:

Перше, і головне, – «упокорити» населення. Україна «палала» від повстань. Чисельні загони, особливо на Півдні, контролювали значну територію, повстанський рух проникав до лав червоної армії, державних установ, розвалював транспортне сполучення, запобігав більшовицьким грабункам. Тож, вирішено було вбити українців голодом. Голодуюча людина неспроможна чинити опір. Недарма після 1923 р. повстанський рух, який раніше був «питанням життя і смерті для Радянської України» [9, с. 24], різко пішов на спад.

Друге – знищення «ідеологічних конкурентів». Йдеться не про політичну ідеологію, адже знищення опозиційних до РСДРП(б) партій розпочалося відразу після жовтневого перевороту 1917 р. і продовжилося в подальшому, допоки в країні не залишилася єдина політична сила – більшовики. Мова йде про релігію. Насаджуючи власну «віру» з відповідним «пантеоном богів»: Марксом, Енгельсом, Леніним, героями: Щорс, Фрунзе, Чапаєв та ін. й своєрідним «аналогом раю» – побудовою комунізму, більшовики прагнули до цілковитої ліквідації церкви. Але більшість населення було віруючим і церква мала величезний авторитет Тому, найпростіший засіб по ліквідації «конкурентів» більшовики вбачали у фізичному знищенні духовенства. У результаті тільки за перші 3 роки радянської влади було

вбито більшість, з майже 200 тис. священнослужителів [12, с. 89].

Під час першого штучного голоду збільшилися не лише репресії проти духовенства, а й розпочався нечуваний грабунок церкви. Так, 8 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову про тотальну і примусову передачу церковних цінностей на користь голодуючих. Березнем 1922 р. датовано й лист В. Леніна членам політбюро ЦК РКП(б) і голові ВУЦВК М. Калініну, в якому вказано на необхідність скористатися голодом для економічного і політичного розгрому церкви. Це означало, що особи запідозрені в утаюванні цінностей або інвентарних описів церковного майна підлягали різноманітним покаранням, аж до розстрілу. У свою чергу, голова ЦВК України М. Скрипник щоб засудити якомога більше священнослужителів запропонував губкомісіям притягати їх до кримінальної відповідальності за загублення описів церковного майна, складених до 1917 р., або за недостачу церковних цінностей за цими описами. Звичайно, репресивним заходам під час вилучення передувала широка агіткампанія та пропаганда відповідного декрету про необхідність врятування голодуючих [2, с. 48–49].

Тож, бачимо яскравий приклад відношення більшовицького керівництва до закону. Вони зневажали будь-який закон, навіть власний. На той час уже був прийнятий декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Очевидно, що протягом 197–1921 рр. церкву нещадно грабували, і, у першу чергу, самі ж більшовики. Але відповідальність за це покладалася виключно на церковне керівництво. Відтак, у 1922 р. розпочалися нові судові процеси. Наголосимо, що нехтування законністю заради політичних, а то й особистих інтересів пройде червоною лінією через усе існування «соціалістичного режиму».

Звіти ДПУ показують механізм втручання в церковні структури. Наприклад, подільський губернський відділ ДПУ звітував про те, що чекісти відшукали парафіяльного священика, який мав особисті рахунки з головою місцевої єпархії, провели з ним «відповідну» роботу та видали гроші і, врешті, завербували [7, с. 106]. Не зайво відзначити, що утримання «сексотів» і організація церковного розколу вимагала колосальних грошових витрат.

Третє – переселенська політика. В Україну, особливо південно-східного регіону, ще у «теплі» хати померлих від голоду українців відразу починають заселяти привезене населення з російських губерній. Особливо до міст. Зокрема, перепис 1923 р. зафіксував збільшення міського населення від 500 тис. до 1.3 млн. (3.8–4.7 проти 5 млн. осіб за переписами 1920 р. і 1923 рр.) [19, с. 24; 21, с. 126] при колосальній смертності.

Таким чином, використовуючи популізм та відверту брехню, більшовицькі лідери зуміли вплинути на емоційний стан частини громадян, особливо люмпенізованого його прошарку, які не розумілися в політиці, економіці, міжнародних відносинах та культурних пріоритетах. Метою цього впливу було викликати ненависть до існуючої політичної системи та збільшити чисельність власних прихильників. Реальною ж політикою стають репресії, фізичне винищення незгодних, абсолютний контроль над «словом», нехтування законністю та організація масового голоду. Люди які повірили популістам про мир, свободу, економічне процвітання та ін., в результаті отримали тоталітарний режим, гинули від репресій або в ГУЛАЗі, помирали від голодоморів.

Другою «проблемою» для більшовицької фракції першої половини 1920-х рр. стали українці за кордоном. Потужний національний рух у Європі був представлений: урядом Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в екзилі – Української Національної Ради (УНРади) (Євген Петрушевич), гетьманським рухом (Павло Скоропадський) та Державним центром Української Народної Республіки (ДЦ УНР) (Симон Петлюра). Усі вони становили небезпеку для існування радянського режиму, хоча й різного ступеня.

Так, для Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича головним ворогом вважалася Польща, а з представниками Радянської України, навіть, були встановлені теплі відносини. Не міг пробачити Є. Петрушевич й С. Петлюрі підписання 22 квітня 1920 р. Варшавського договору між УНР та Польщею про спільну боротьбу проти російських більшовиків. У той же час більшовики були територіально далеко і за часів існування ЗУНР не претендували на захоплення цих територій. Скориставшись цими протиріччями, московське керівництво встановило добрі відносини із Є. Петрушевичем, з метою використати позицію Диктатора ЗУНР у власних цілях, намагаючись підживлювати конфлікти з С. Петлюрою. Робилося це з метою послаблення позиції уряду УНР за кордоном. Водночас добре пам'ятаючи, що 1919 р. «Галицьке правительство привело на Велику Україну 100.000-ну армію, з того 40.000 війська здатного до бою, яке зараз пішло у бій з більшовиками» [11, с. 166]. Тож, про незалежність якоїсь там ЗУНР мови не велося.

Прихильники гетьманської держави Павла Скоропадського пропагували монархічну ідею Української Держави, основними засадами якої було визначено: трудову монархію, клясократичний лад та гетьманат з роду гетьмана. П.Скоропадський категорично не сприймав будь-які ліві течії, у тому числі й РКП(б), тож для більшовиків він залишався ворогом. Щоправда, на першому етапі він дотримувався думки про необхідність тісного федеративного зв'язку між українцями та росіянами, ймовірно під приводом України. Однак українці побачили у федерації національну зраду, а росіяни – зраду імперській ідеї, яка не припускала жодних федерацій, а тим більше з провідною роллю неросіян. Спостерігаючи в еміграції шалене неприйняття бодай обмежених прав українства, П. Скоропадський «дійшов дуже важкого для себе висновку про повну несумісність російського та українського національних рухів» [15, с. 84–85]. Очевидно, що гетьман будучи поборником незалежної української державності, тим паче категоричне не сприймав соціалізм, він також становив загрозу для більшовицької фракції.

Найбільш ненависним для більшовицької влади початку був ДЦ УНР, що виконував роль уряду в екзині. Саме він чинив найбільш активний опір захопленню України, проголосивши своєю метою спрямування зусиль на визнання ДЦ УНР державами світу, надання ними матеріальної, моральної та військової підтримки у підготовці й проведенні на території України пропагандистських, розвідувальних і військових акцій з метою визволення від радянського режиму [18, с. 442–443].

Зважаючи на значну чисельність національно налаштованих українців за кордоном, більшовицький уряд розпочав здійснювати кроки по їхній нейтралізації або фізичному знищенню. Йдеться не лише про офіційні заяви радянських дипломатів та торгпредів з метою добитися від уряду тієї або іншої країни видачі або, хоча б, заборони діяльності найбільш ненависних для більшовиків представників української політичної та військової еліти, а й впливу на свідомість як пересічних українців, що перебували за кордоном, так й іноземних громадян. Робилося це шляхом залучення відомих українських діячів на свій бік та посиленням роботи пробільшовицької преси за кордоном. Засоби використовувалися будь-які – брехня, улещання, підкуп, шантаж, погрози розстріляти сім'ю тощо. Звичайно, не гребував Кремль й «шпигунською грою» та політичними вбивствами. Тож, гібридна війна першої половини 1920-х рр. набирала обертів

Першими завданнями на міжнародній арені стали заміна національних українських дипломатичних місій на радянські та заборона діяльності уряду УНР за кордоном. Декларативно закріпивши у Конституції УСРР від 10 березня 1919 р. можливість проводити прямі відносини з урядами іноземних держав, більшовики, під приводом начебто законних підстав, почали захоплювати майно за кордоном, що належало уряду УНР або українським кооперативам. А міжнародні договори закріплювали неможливість підтримки українців за кордоном й зобов'язували заборонити перебування антибільшовицьких організацій. Наприклад, підписуючи Ризький мир 18 березня 1920 р. радянська сторона шантажувала поляків продовженням війни, якщо вони будуть відстоювати інтереси УНР. Внаслідок, 5 стаття договору «зобов'язувала обидві сторони не створювати і не підтримувати організації, які воюють з другою договірною стороною». Пізніше, 18 жовтня 1920 р. один з видатних українських діячів Євген Чикаленко у своєму щоденнику записав: «Тепер же поляки будуть утихомирювати і ополячувати свою частину України, а росіяни будуть намагатися обрусити – свою» [1, с. 356].

Другим завданням була «нейтралізація» українців за кордоном і, за можливості, повернення їх до УСРР. Більшовицькі інформатори розповідали про «безнадійність» подальшої боротьби за незалежність України та «квітуче» життя у лоні вільних народів СРСР. Розклад української політичної еміграції московське керівництво поставило у пряму залежність від надання грошових коштів україномовним часописам, публікаторам замовних статей тощо. Так, 26 квітня 1922 р. спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з М. Фрунзе створила окремий таємний фонд, куди щомісячно управління Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців. Крім того, Наркомат продовольства й управління Ради народного господарства УСРР повинний був щомісячно переказувати по 500 млн крб, а управління Наркомату фінансів УСРР доручалося переказати на користь ДПУ з конфіскованих цінностей 30% [17, с. 8]. Внаслідок, на Заході з'явилася величезна кількість підконтрольних Москві ЗМІ. Начебто незалежні більшовицькі «рупори» розгорнули справжні інформаційні атаки направлені на середовище українських біженців. Так, на початку 1922 р. у Варшаві створюється україно-американське товариство «Космос» серед «акціонерів» якого були радянські більшовики Х. Раковський та О. Шумський. Пізніше, правління «Космосу»

отаборилося в Берліні, де знаходилися і його друкарські потужності. Хоча частина накладів додруковувалася у Харкові. З 1923 р. у Відні видається «Нова громада» на противагу «Новій добі» В. Винниченка. Часопис мав спонукати українців повертатися (а у випадку галичан – переїжджати) до Наддніпрянської України. Зокрема, одна з авторів написання статей – Н. Суровцева згадувала, як разом з формальним засновником і редактором журналу С. Вітиком нібито для «Нової громади», але фактично для влади УСРР та ОГПУ, збирали й обробляли персональні дані українців які опинилися за кордоном створюючи «картотеку» для спецслужб. Організаційні функції та підбір авторів здійснював перший секретар представництва УСРР у Відні Н.Калюжний.

У 1924 р. увага більшовицького керівництва з Німеччини та Австрії переключилася на Францію. Зупинилися на «Паризькому віснику», а потім вирішили створити і видання «для українців». За тим же шаблоном його назвали «Українськими вістями». Не забуваючи про людоловство, «Українські вісті» демонстрували, що у Франції існує українська громада, налаштована на підтримку СРСР і приязних французько-радянських відносин, а також просувати ідеї «звільнення» українських земель від польської і румунської окупації – звісно за сценарієм Москви [13].

Ще однією пасткою для українських емігрантів стала декларація про амністію. 12 жовтня 1921 р. ВУЦВК приймає постанову «Про утворення міжвідомчої комісії з проведення амністії згідно з міжнародними договорами УСРР». Вона мала складатися з представників ВУЧК, НКЮ, Верховного Трибуналу, НКІС і НКВС й проводити амністію стосовно осіб, які під неї потрапляли згідно підписаних УСРР міжнародних договорів. 30 листопада ВУЦВК ухвалив декрет про амністію, що звільняв від карної відповідальності всіх рядових військових формувань, що зголосилися бути лояльними до нової влади [22, с. 320]. І хоча С. Петлюра видав указ в якому застерігав військових від такого кроку, наголошуючи, що там їх чекає знищення або заслання. Однак відсутність засобів до існування та невизначене становище поступово впливало на думку українців за кордоном щодо можливого повернення на Батьківщину.

Сприяли поверненню й заклики відомих українських діячів. Причини таких заяв були різними. Одні повірили радянській пропаганді, другим пообіцяли високі державні, наукові або інші посади, треті втратили віру в ефективність боротьби, у четвертих не було коштів для елементарного виживання, п'яті були арештовані і під страхом смерті змушені робити заклики повертатися, шості переживали за власні сім'ї, які знаходилися в заручниках. Так трапилося із керівником Партизансько-повстанського штабу Юрієм Тютюнником. Більшовицькі агенти створили псевдо-антирадянську підпільну організацію – «Вищу військову раду» і через неї запропонували Ю. Тютюннику повернутися до України та очолити повстанський рух. Прибувши до УСРР він був одразу заарештований і «поставлений перед вибором – смерть або співпраця з органами ГПУ, Ю. Тютюнник погодився на друге. У листах до В. Затонського та О. Шумського він почав вихваляти радянську владу та критикувати діяльність С. Петлюри й української еміграції» [22, с. 324]. Були й ті, хто продовжував вважати себе комуністом, революціонером і готовий був йти на співпрацю з Москвою за умови, що їм дадуть можливість будувати «український соціалізм». Зокрема, ще у 1920 р. В. Винниченко писав листи до Д. Мануїльського і В. Затонського пропонуючи свої послуги на випадок війни з Польщею, а приїхавши до Москви у тому ж році намагався переконати В. Леніна, що Закордонна група українських комуністів послала його «стати до праці на користь комуністичної революції..» [10, с. 228, 237]. Однак, коли В. Вінниченку запропонували стати радянським послом, він відмовився – це було не та посада, на яку розраховував. Знайшлося й пояснення. У «Щоденнику» В. Винниченко пише: «А я сьогодні піду випроховувати дозволу виїзду з Росії за кордон. Піду ще раз понижуватися, ще раз стояти в передпокоях, ще раз посмішками, словами, думками доводити, що я ….що я не хитрую, що я, справді, революціонер, що я тільки українець-революціонер…» [3, с. 445]. Виїхавши до Європи, В. Винниченко продовжує закликати українців повертатися. Так, 1924 р. він записав: «Вважаю, що для української національної справи визнання Союзу Совєтських Республік є факт позитивний, бо цим самим хоч визнається українська держава хоч би в «союзі», хоч би декларативно» [4, с. 292].

Звісно, можемо говорити про складність і неоднозначність ситуації але факти свідчать, що політичні демагоги навіть зі зміною політичної системи можуть втекти до Європи, проживаючи там у достатньо комфортних умовах. У той же час, люди які їм повірили і повернулися до УСРР відразу потрапляли у жернова політичних репресій. Вони не мали можливості приїхати, а в разі незгоди, повернувшись за кордон. Для пересічних людей повернення означало квиток у один кінець.

Майже усі вони через деякий час були засуджені, потрапляли до в'язниці, Сибіру або розстріляні.

Третім завданням стало проведення терористичних акцій та політичні вбивства. Уже на початку 1920-х більшовики складали списки «найзапекліших ворогів радянської влади», серед яких були Петлюра, головний розвідник УНР Змієнко та ін. Ставилася вимога припинити їхню діяльність будь-яким чином – завербувати, дискредитувати, ліквідувати – залежно від обстановки [24]. Так, 21 травня 1920 р. «при ЦК КП(б)У засновується відділ, що має на меті ведення агентурно-розвідувальної та інформаційної роботи за кордоном, у прилеглих до України країнах (Південь – Польщі по лінії Гомель, Люблін, Краків, Галичина, Буковина та Бессарабія) та за фронтом у зайнятій ворогом частині України з питань політичного, економічного і воєнного характеру» [6, с. 7]. Співробітники відділу за сприяння особових відділів та армійських підрозділів мали право проникати за межі радянської зони проводячи там розвідувальні операції. Також передбачалося організація бойових загонів, що діятимуть як петлюрівці.

Наголосимо, що найбільш небезпечним для себе московські більшовики вважали український національний рух. Ще у 1922 р. Ленін на засіданні політбюро ЦК РКП(б) сказав: «Ніякі Денікіни, Юденичі нам не страшні, бо їхні програми застаріли. Нам, більшовикам, страшний лише один лідер – Петлюра, програма якого небезпечна для нас: до того часу, доки житиме Петлюра, доти не закінчиться рух повстанців проти нас, ми не можемо чекати спокою на Півдні. Тому Петлюру необхідно вбити. Доручаю Сталінові як представникові партії, а Дзержинському й Трилісеру по лінії ЧК виконати це завдання» [20, с. 207–208]. І завдання виконувалися. Наприклад, керівник Партизансько-повстанського штабу Юрій Отмарштайн. був убитий 5 травня 1922 р. під час відвідання табору військових у Щипіорно (Польща) більшовицьким агентом [17, с. 7–8]. Заарештований, а пізніше убитий був і один з найактивніших командирів повстанських загонів, генерал-хорунжий А Гулого-Гуленко, а на С. Петлюру розпочалося справжнє полювання. Радянські спецслужби змогли навіть заслати своїх представників у найближче оточення Головного Отамана. До такого оточення потрапив більшовицький агент П. Жидківський та дружина професора П. Зайцева, що головував на засіданнях за участю С. Петлюри і через яку вони мали доступ до важливих урядових матеріалів УНР. Завданням В. Зайцевої було отруїти Головного Отамана [22, с. 317]. Загалом, лише у Варшаві С. Петлюра пережив кілька спроб замаху. Більшовики також постійно вимагали від поляків його видачі, тому С. Петлюра мусив змінювати кожного дня місце свого перебування. Очевидно, що така ситуація завершилася трагічно і 25 травня 1926 р. радянський агент С. Шварцбард застрелив Симона Петлюру у Парижі.

Висновки. Захоплення влади та агресія московських більшовиків проти України зовсім не означала контролю її території та покірності населення. Україна палала від повстань, а за кордоном знаходилася потужна політична еміграція. Тому комуністично-тоталітарному режиму необхідно було «нейтралізувати» або фізично знищити українців які не погоджувалися служити новій владі. Так розпочалася справжня гібридна війна.

На окупованих територіях члени РКП(б) впровадили: По-перше, нову економічну політику (НЕПу) та українізацію. Це мало «заспокоїти» українців адже проголошений НЕП припиняв відвертий грабунок, а українізація давала надії на відродження української культури та мови. Та мета була зовсім інша – нове індустріальне будівництво та виробництво зброї. І щойно вона була досягнута, політика НЕПу та українізація були згорнуті; По-друге, знищення повстанського руху, проведення репресій проти духовенства і грабок церкви, а також переселення до України населення з російських губерній. Найкраще це можна було зробити організувавши штучний голод 1921–1923 рр. Масова загибель українців була вкрай бажана Москві адже голод не давав можливості чинити супротив, а у вижившим формував покірність. Усе це відбувалося на фоні повного контролю засобів масової інформації та зневаги до будь-яких законів.

Політика проти української еміграції була подібною, відрізняючись лише тактикою та методами: По-перше, московські більшовики намагаються заборонити діяльність уряду УНР за кордоном міжнародними договорами. По-друге, відбувається підміна національних українських дипломатичних місій на радянські. По-третє, впроваджується так зване людоловство – дії направлені на повернення українських емігрантів, адже українська еміграція становила небезпеку для тоталітарного режиму. Москва через підконтрольні європейські ЗМІ розпочала справжні інформаційні атаки на українських біженців. Ще однією пасткою для українських емігрантів стала декларація про амністію. Та найбільш небезпечними були заклики відомих українських

діячів повертатися до УСРР, бо люди які їм повірили відразу потрапляли у жернова політичних репресій. По-четверте, терористичні акції та вбивства комуністичними агентами відомих українських політичних діячів. Більшовики засновували відділ для проведення агентурно-розвідувальної та інформаційної роботи за кордоном, організовували бойові загони, що діяли як петлюрівці та складали списки української еліти, що являла собою «найзапекліших ворогів радянської влади». Однак боротьба за відродження української держави продовжилася. Більшовикам так і не вдалося створити покірного імперській тоталітарній владі українця.

Зауважимо, що питання знищення української політичної, військової, наукової та ін. еліти московськими більшовиками потребує подальшого розвитку.

Список літератури:

1. Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 6. С. 337–366. URL:: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pviu_2011_6_16. Дата звернення 20.12.2024)
2. Веселова О. М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. 273 с.
3. Винниченко В. Щоденник. Т. 1. 1911–1920. Редакція, вступна стаття і примітка Григорія Костюка. Видання Канадського Інституту українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка. Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. 500 с.
4. Винниченко В. Щоденник. Т. 2. 1921–1925. Редакт. Григорій Костюк УВАН у США. Комісія для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка. Упорядк. текстів і примітки Олександра Мотиля. Едмонтон, Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту українських Студій, 1983. 700 с.
5. Гладун О.М., Рудницький О.П., Кулик Н.В. Демографічні втрати України під час першого радянського голоду 1921–1923 рр. *Демографія та соціальна економіка.* №4 (38), 2019. С. 11–29.
6. «Закордот» в системі спецслужб радянської України: Збірник документів. Київ: Вид-во НА СБУ, 2000. 213 с.
7. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 104–114.
8. Ідріс Н. Антиукраїнські настрої у містах УСРР за доби українізації» у 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. *Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал*, 2010. № 5. С. 36–39.
9. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. Т. 6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: П. П. Гудзенко (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1977. 544 с.
10. Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. Київ: Альтернативи, 2005. 373 с.
11. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. 228 с.
12. Мицик Ю.А. Московський патріархат. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.
13. Мустафін О. «Троянські вісті». Український Мюнхгаузен та інші помічники більшовицьких людоловів. Як і кого з українських діячів більшовики використовували для спецоперацій на Заході. *Історична правда*, 29 лютого 2024 URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/02/29/163694/) (Дата звернення 23.12.2024)
14. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.
15. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: перші роки на еміграції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 81–95.
16. Парахіна М. Теорія боротьби двох культур» – у пошуках російсько-українського історіографічного консенсусу (минуле і сучасне однієї концепції). *Український історичний збірник*, 2012. Вип. 15. С. 303–316.
17. Піскун В.М. С.Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції: міжнародний і український контексти. *Український історичний журнал*, 2009. № 3. С. 4–14.
18. Разіцький В.Й., Герасименко О.О. Конфлікти в середовищі української політичної еміграції в 20–30-х рр. ХХ ст. *The 10th International scientific and practical conference "Science, innovations and education: problems and prospects"* (May 4–6, 2022) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. С. 441–446. URL: https://surl.li/dgyguz (Дата звернення: 23.11.2024)
19. Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918–1923. За пять лет работы ЦСУ. Москва, 1924. 481 с.

20. Сергійчук В. Велика українська народна війна. *Соціологія і публіцистика Збірник наукових праць*. Випуск 2 (29), 2022. С. 201–222.

21. Тарапон О. Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР–УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 126–137.

22. Тимченко Р. Українська еміграції та політика більшовиків 1921–1923 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2014. Вип. 10. С. 311–329.

23. Фролов М.О. Трансформація поглядів більшовиків на концепцію пролетарської держави (1914–1921 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2007. Том 1 № 21. С. 144–156.

24. Шурхало Д. Велике полювання: радянські спецслужби проти лідерів українського спротиву в екзині. Радіо Свобода, 25 листопада 2022. URL: https://surl.lu/fqnbed (Дата звернення: 23.12.2024)

Dramaretskiy B.B. DESTRUCTION AND CONTROL: ANTI-UKRAINIAN BOLSHEVIK POLICY IN THE EARLY 1920S IN THE USSR AND EUROPE

The article highlights the Bolsheviks' domestic and foreign policy of the early 1920s aimed at controlling or destroying Ukrainians both in the occupied territory of Ukraine and abroad. In both cases, populism and outright lies were used to show a "flourishing" and free life in the socialist society they built in order to create the illusion of freedoms and opportunities for economic development. They completely controlled the media in the Ukrainian SSR and simultaneously began to destroy the church as an "ideological competitor." And in Europe, supposedly "independent" media were created that were funded by Russian communists and were completely dependent on them. Through such publications and news agencies, openly communist "mouthpieces" influenced the worldview of both Western readers and Ukrainian political emigrants. At the same time, such publications collected and processed personal data of Ukrainians who found themselves abroad. The Soviet government also actively manipulated the inconsistency of political interests between different groups of Ukrainians. In fact, Moscow's agents were present in the vast majority of emigrant organizations and the emigrant press. In both cases, outright terror was used. In Ukraine, it was repression and the organization of mass artificial famine, and in Europe, the creation of militant groups that carried out terrorist acts under the guise of Ukrainian organizations and the physical elimination of the most hated opponents. A resettlement policy was also implemented: in the Ukrainian SSR, people from remote regions of the RSFSR were settled in order to spread the "Russian world," and in European countries, a policy of return was implemented, as a large number of Ukrainians abroad were dangerous to the Bolshevik regime. This was done through the involvement of prominent Ukrainian figures and the strengthening of the pro-Bolshevik press. Any means were used – lies, flattery, bribery, blackmail, threats to shoot the family, publication of an amnesty law, etc. At the same time, the Moscow leadership despised any law, even its own. Thus, we see a certain similarity between the Moscow-Bolshevik policy towards Ukrainians in the Ukrainian SSR and towards Ukrainians abroad: control or destruction. Only the tactics and methods and its implementation differed. Thus, the hybrid war of the first half of the 1920s was gaining momentum.

Key words: *Ukraine, political emigration, Bolsheviks, occupation, famine, repression, political murder.*

УДК 323.12(=411.16):(47+57)«192/193»(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.9

Захожай З.В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Доценко В.О.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Жолоб М.П.
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ПОЗБАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ІУДЕЙСЬКИХ ГРОМАД УКРАЇНИ КУЛЬТОВИХ СПОРУД (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР. XX СТ.)

У статті досліджується політика радянської влади щодо позбавлення іудейських громад України культових споруд наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Проаналізовано ідеологічні та політичні чинники, що призвели до масштабного закриття синагог. На основі архівних документів показано, як більшовицька верхівка, спираючись на марксистсько-ленінську доктрину про релігію як шкідливий світогляд, перейшла від обмежень до системного руйнування релігійного життя євреїв. Ключову роль у цьому відіграли адміністративний і фінансовий тиск на об'єднання віруючих (завеликі податки та страхові збори, вимоги проведення капітального ремонту культових споруд). Розкриваються механізми закриття синагог: організація фіктивних зборів «трудящих», маніпуляції з підписами, переслідування активістів громад. На кількох прикладах показано, як під приводом «культурних потреб» синагоги перепрофілювалися під клуби чи читальні, а відсутність віруючих на зібраннях, що мали легітимізувати відповідну процедуру, трактувалася як їхня «добровільна» відмова від користування культовими спорудами. При цьому влада ігнорувала порушення власних інструкцій, що забороняли пряме втручання у справи громад. Окрема увага приділена суперечностям між офіційною риторикою про свободу віросповідання та реальною практикою радянської держави. Незважаючи на численні скарги віруючих до влади, репресивні методи лише посилювалися, супроводжуючись пропагандою атеїзму в пресі. Ліквідація іудейських культових споруд була складовою ширшої кампанії зі знищення єврейських традиційних структур. Використання «легальних» інструментів (податків, технічних експертиз) маскувало політичну мету – викорінення релігії як елементу ідентичності та утвердження тотального контролю над суспільством. Дослідження підкреслює трагедію єврейських релігійних громад, яких в умовах сталінських репресій було позбавлено вагомих соціокультурних опор.

Ключові слова: *євреї, релігійна громада, радянська влада, антирелігійна політика, культова споруда.*

Постановка проблеми. Дослідження радянської політики щодо закриття синагог та ліквідації іудейських громад в Україні на межі 1920–1930-х рр. набуває особливої ваги у контексті сучасних викликів. По-перше, ця тема проливає світло на механізми тоталітарних режимів у придушенні культурної та релігійної ідентичності. Сьогодні, коли російська агресія проти України супроводжується маніпуляцією історичними наративами, аналіз радянських репресій нагадує про небезпеку використання державного апарату для знищення національного різноманіття. По-друге, досвід українських євреїв міжвоєнного періоду є складовою відновлення багатоголосої історії України. У процесі деколонізації та формування громадянської ідентичності критично важливо згадувати спільноти, чиї права систематично порушувалися. Це дозволяє протистояти спрощеним інтерпретаціям минулого та підкреслити значення діалогу в суспільстві. Крім того, сучасне посилення антисемітизму та ксенофобії в світі робить актуальним вивчення історичних коренів дискримінації. Аналіз радянської політики показує, як державний атеїзм і боротьба з «релігійними

пережитками» переплітalися з етнічними стереотипами, створюючи ґрунт для системних порушень прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уже на початку 1930-х рр. з'явилася низка праць, присвячених становищу іудейських громад, які частково базувалися на українському матеріалі. Зокрема, це праці М. Шейнмана «Про рабинів та синагоги» [34] і М. Шахновича «Кому слугує "релігія Ізраїлю"?» [32]. У публікації Й. Кравця «Проти релігії – за соціалізм» [15] та брошурі Л. Кіржніца «Трудящі євреї в боротьбі з релігією» [11] будівництво соціалізму пов'язувалося з відмиранням релігійного світогляду, а отже ліквідацією релігійних громад. Насадження концепції безальтернативності злиття націй при соціалізмі, затвердження у 1970-і рр. міфологеми про утворення нової історичної спільності «радянський народ» безпосередньо позначилося на подальшому існуванні серед вітчизняних науковців низького рівня зацікавленості минулим національних спільнот, зокрема історією їх релігійного життя. Поодинокі праці тих років розглядають історію радянських юдеїв міжвоєнної доби через призму атеїстичної пропаганди. Такий спрощений підхід характерний для роботи Т. Кічко «Іудаїзм без прикрас» [12] та праці М. Шахновича «Реакційна сутність іудаїзму» [33].

Після проголошення незалежності України вітчизняні науковці, відмовившись від компартійних стереотипів та отримавши доступ до раніше засекречених архівних матеріалів, почали наближатися до неупередженого відтворення картини релігійного життя євреїв. Тенденціям релігійного життя єврейської спільноти України в 20-х рр. XX ст. присвятив окремий розділ у свого дослідження «Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр.» О. Козерод [13]. Економічний тиск державно-партійного апарату на іудейські общини, форми й методи агітаційно-пропагандистської більшовицької роботи, спрямованої на викорінення іудаїзму з'ясовувала О. Вітринська [7]. Окремі публікації присвячувалися функціонуванню іудейських громад та їх непростим взаєминам з радянською владою в регіональному масштабі або ж у межах міста. Так, І. Луковенко [16] відтворив основні тенденції розвитку іудейського життя на Донбасі. Описуючи життя євреїв Запоріжжя, В. Орлянський окреслив обставини, які заважали належному функціонуванню іудейських общин міста [18]. Історію іудейської общини головної синагоги української столиці вивчав М. Кальницький [10]. Однак, питання позбавлення українських юдеїв культових споруд у 1920–1930-ті рр. залишалось малодослідженим.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика механізмів позбавлення радянською владою іудейських громад України культових споруд на межі 20–30-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Протягом 1920-х рр. відбулися якісні зміни в державно-церковних відносинах. Більшість релігійних організацій обрали курс політичної лояльності до радянської влади. Було накопичено практичний досвід регулювання різних сторін життєдіяльності релігійних громад, їх відносини з державними, громадськими, господарськими та іншими організаціями. Загалом влада виконала «буржуазно-демократичну» програму в частині вирішення «релігійного питання», що, однак, не було кінцевою метою компартійної верхівки.

К. Маркс у «Критиці Готської програми» зазначав: «Буржуазна "свобода совісті" не є чимось більшим за вияв терпимості щодо всіх можливих видів релігійної свободи, натомість робітнича партія намагається звільнити совість від релігійного дурману» [17, с. 30]. Пізніше В. Ленін продовжив думку свого ідеологічного наставника, яка вичерпно пояснює ставлення більшовиків до релігії: «Ми вимагаємо, щоб релігія була особистою справою відносно держави, але ми аж ніяк не можемо вважати релігію особистою справою відносно нашої власної партії. Відносно партії соціалістичного пролетаріату релігія не є приватною справою. Партія наша є союзом свідомих, передових борців за звільнення робітничого класу. Такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до несвідомості, темряви чи мракобісся у вигляді релігійних вірувань» [5, с. 147].

Настрої нестерпного ставлення до релігії, які існували серед певних прошарків робітництва та лівих елементів у партії, час від часу нагадували про себе акціями антирелігійного екстремізму. Прихильники таких поглядів наполягали виключно на застосуванні методів «революційної диктатури», а точніше – суворих адміністративних заходів, аж до закриття культових споруд та розпуску релігійних громад. Найбільш гучно представники вказаної течії знову нагадали про себе широким верствам суспільства наприкінці 1920-х рр., закликаючи здійснити остаточний наступ на релігію з метою «її відправлення на звалище історії» [1, с. 291].

У 1929 р. в СРСР відбулася зміна політичного курсу, який негативно позначився на функціонуванні іудейських громад України. Руйнування

перевірених роками методів здобуття матеріальних ресурсів супроводжувалися знищенням традиційного укладу життя євреїв, одним із ключових елементів якого була релігія. Суспільство було штучно поділено на два антагоністичні табори: робітникам і селянству протиставлялися «буржуазно-капіталістичні верстви». Останні було оголошено реакційними, антирадянськими, з ними влада закликала вести нещадну боротьбу. Релігійні інституції як провідники «буржуазної ідеології» потрапили до когорти «непримиренних ворогів трудового народу» [6, с. 198].

Зазначені зміни відповідали вимогам, до виконання яких більшовицький лідер В. Ленін закликав своїх прибічників у працях, присвячених релігійному питанню: «Ми мусимо боротися з релігією. Це – абетка всього матеріалізму. Проте марксизм не є матеріалізмом, який зупинився на абетці. Марксизм іде далі. Він каже: цю боротьбу необхідно пов'язати з конкретною практикою класового руху, спрямувати на усунення соціальних коренів релігії. Марксист повинен бути матеріалістом, тобто ворогом релігії, але матеріалістом діалектичним, тобто ставити справу боротьби з релігією не абстрактно, не на ґрунт теоретичної, завжди собі рівної проповіді, а конкретно на ґрунт класової боротьби, в руслі якої маси виховуються найкраще» [19, с. 25].

З ініціативи НКВС СРСР розпочалася робота над новим законопроєктом, який мав узгодити положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» із запланованим наступом більшовицького режиму на релігійні організації. У роботі над ним, яка тривала до 1929 р., взяли участь Антирелігійна комісія ЦК ВКП(б), НКВС, НКЮ, ОДПУ СРСР. Зрештою, зміст «Положення про культи та культове майно» продемонстрував подальше звуження прав церкви та віруючих [6, с. 198].

Останню крапку в перегляді радянського законодавства, яке регулювало церковно-релігійні відносини, поставили зміни до конституції СРСР, внесені у тому ж таки 1929 р. Їх дублювала 8 стаття оновленого основного закону УСРР: «В Українській Соціалістичній Радянській Республіці церкву відокремлено від держави і школу від церкви і воля релігійних визнань і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами».

Центральна рада Союзу войовничих безбожників, на одному із своїх засідань, спробувала пояснити, як потрібно тлумачити зміни до Конституції: «Заміна поняття "свобода релігійної пропаганди" в законі словами "свобода релігійних сповідань" показує, що діяльність віруючих у сповідуванні своїх релігійних догм обмежено середовищем віруючих і розглядається як тісно пов'язана з віровченням культу терпимої в нашій державі релігії. Будь-яка пропагандистська й агітаційна діяльність церковників та релігійників не може розглядатися як діяльність, дозволена законом про релігійні громади, а, навпаки, розглядається як така, що вийшла за межі свободи віросповідання і підлягає дії кримінального та цивільного кодексів, оскільки вона їм суперечить» [14, с. 174].

Того ж року було розіслано директиву ЦК ВКП(б), в якій підкреслювалося, що релігійні організації залишилися єдиною контрреволюційною силою в СРСР. Таким чином було подано команду щодо застосування проти них репресивних заходів [3, с. 107].

В уявленні більшовиків релігія стала засобом опору куркульства успіхам соціалізму. Комуністи розпочали масштабну антирелігійну акцію, в ході якої віруючих позбавляли можливості повноцінно задовольняти свої духовні потреби. Саме 1929 рік став точкою відліку процесу масової ліквідації релігійних громад в Україні шляхом позбавлення їх права на користування культовими спорудами, що тривав усе наступне десятиліття [18, с. 75].

Соціалістичні відносини, на думку більшовиків, мали радикально вплинути на світогляд населення. Тому, аби підтвердити означене переконання, представники радянської влади мусили вдаватися до ідеологічних маніпуляцій. Серед документів про позбавлення релігійних громад їх культових споруд повсякчас можна було знайти типові за змістом висновки, які досить часто копіювалися з одного протоколу до іншого: «Сталіндорфський РВК враховує, що населення Ізлучистої сільради колективізовано на 93% і, з огляду на це, знову підійняло питання перед РВК, а також на перевиборах рад, де взяло участь 95% виборців, про перетворення синагоги в будинок культури. Депутати ради цілком підтримують дане клопотання населення сільради та прохають ВУЦВК підтвердити закриття синагоги та передати помешкання для використання його на культурні потреби села» [28, арк. 83].

Компартійний діяч О. Ярославський в одній із своїх статей, опублікованій 1931 р., закликав: «Колективізація сільського господарства, перехід на соціалістичні рейки нашого господарства, справжня глибока культурна революція, повне звільнення від ідеології експлуататорів – потребує непримиримої антирелігійної пропаганди» [35, с. 24]. Щоб унаочнити успіхи боротьби з

релігією шляхом закриття синагоги, ініціатори ліквідації релігійних громад посилалися на появу значної кількості атеїстів серед місцевих жителів. Восени 1930 р. в місті Калюс Ново-Ушицького району на вимогу «працюючого єврейського населення» зачинено синагогу Клюз Хеселева. Прийняте рішення, як стверджували комуністи, нібито стало наслідком успішно проведеної антирелігійної пропаганди місцевими культурно-просвітницькими установами, в ході якої «перевиховані віруючі маси прийшли до висновку, що молитовня їм непотрібна» [24, арк. 8]. В протоколі про закриття культової споруди, що знаходилася в місті Махнівка Бердичівської округи, зазначалося: «У місті 65% безвірників, таке цифрове співвідношення вичерпує питання нагальної потреби передати синагогу Клюз на вимогу працюючих під єврейську читальню» [25, арк. 234]. Четвертого вересня 1929 р. на загальних зборах профспілок кустарів і вчителів, бідноти та компартійного активу цього ж міста розглядалося питання про передання культурно-просвітницькій установі будівлі ще однієї синагоги – Нової. П'ятого жовтня 1929 р. на загальних зборах юнацької секції було ухвалено закрити синагогу та пристосувати її споруду для задоволення культурно-просвітницьких потреб місцевих жителів. Також і на загальних зборах єврейських жінок Махнівки розглядалося питання щодо переобладнання синагоги у клуб, з огляду на відсутність у місті будівлі для проведення культурницької роботи [24, арк. 60]. Зазвичай вилучені з користування віруючих будівлі синагог переобладнували у робітничі клуби швейників або шкірників (до цих професій належало чимало євреїв) та отримували назву імен євреїв-революціонерів: Рози Люксембург, Мойсея Володарського, Мойсея Урицького [4, с. 30].

Одночасно зі зборами мешканців окремого міста або села та зібраннями членів місцевих осередків провладних громадських об'єднань, на яких від імені населення більшовики позбавляли общини їх культових споруд, скликалися збори віруючих задля обговорення питання про збереження приміщення за релігійною громадою. Оскільки такі зібрання проводилися під пильним наглядом радянської влади, на них, згідно офіційних документів тієї пори, була присутня незначна кількість людей або ж взагалі ніхто не приходив. У цьому випадку влада констатувала недостатню кількість членів у громаді, що ставало офіційною причиною припинення її функціонування. Так, під час закриття синагоги в Махнівці, незважаючи на те, що збори скликалися двічі, першого разу прийшло 12 осіб, вдруге ж віруючі на зібрання зовсім не з'явилися [24, арк. 60].

Радянська влада тиснула на членів релігійних громад не лише з метою подання заяв щодо припинення своєї участі у справах общини (адже «добровільний» вихід певної кількості осіб із громади ставив під загрозу подальше її існування), а ще й з приводу порушення клопотань про закриття власних культових споруд. Так, у лютому 1930 р. в місті Яришові Могилів- Подільської округи заяву про закриття синагоги підписало 18 осіб із числа п'ятдесятки. Виправдовуючи закриття культової споруди, працівники місцевих органів влади звертали увагу на те, що більшість засновників громади на той час вже померли або залишили місто [25, арк. 234].

Дозволяючи собі вдаватися до відвертих маніпуляцій із числовими показниками, які визначали склад релігійних громад, одночасно більшовики швидко викривали випадки завищення кількості відвідувачів молитовних будівель членами управлінь культових общин. Коли в місті Вознесенську Миколаївської округи було порушено питання про закриття Болгарської синагоги, член ради іудейської громади Цвік подав на розгляд місцевої влади клопотання, засвідчене близько 600 підписами, не робити цього. Комуністи відреагували миттєво – наказали віруючим особисто засвідчити підписи протягом трьох днів, наперед знаючи про неможливість реалізації даної процедури. Вже перші викликані до міліції особи, підписи яких знаходилися на аркуші з проханням залишити синагогу у користуванні віруючих, були змушені «підтвердити» припущення влади щодо фальсифікації кількості відвідувачів культової споруди [8, арк. 90].

У кількох районних центрах Вінницької округи існувало до десяти синагог у кожному, проте з них лише невелика кількість офіційно перебувала в користуванні релігійних громад. Влада часто не могла знайти уповноважених нелегалізованих общин, – адже ті не бажали сплачувати страхові внески та витрачати кошти на потреби, пов'язані з реєстрацією. У подібних випадках культові споруди, посилаючись на відсутність віруючих, влада закривала без особливого клопоту [9, с. 113].

НКВС УСРР до численних районних виконавчих комітетів надсилав з грифом «Цілком таємно» спеціальні інструкції, що вміщували перелік вказівок та методів, які мали стати у нагоді працівникам державних органів під час закриття культових будівель.

Закриття культових споруд ініціювалося районними виконавчими комітетами, комісіями окружних виконавчих комітетів (згодом обласних) у справах культів, які отримували план «згори». Комісії бажали діяти через інші заклади – житлові товариства, санітарні та пожежні служби, органи фінансового контролю. Інспекції, які вони направляли, під час перевірки фіксували бруд, шум, виявляли значну кількість пошкоджень, для усунення яких у громади бракувало коштів. Згодом звіти інспекторів слугували приводом для припинення орендного договору з громадою [4, с. 34].

Під час обстеження синагоги міста Іванків на Київщині, яке відбулося наприкінці 1931 р., члени комісії склали висновок: «Будинок із соснових брусів на дубових підвалинах та стовпах, збудований близько 40 років тому. Основні стовпи зі східного боку підгнили, вони потребують негайної заміни, підсипка землі під підлогою теж осунулася у великій залі. На другому поверсі, в залі жіночої молитовні, потрібна перекладка груби та полагодження оцинкування. Такий стан будинку є небезпечним, коли не зробити капітального ремонту. З метою уникнення катастрофи, яка може статися під час перебування у ньому віруючих, комісія до проведення ремонту не дозволяє користуватися цим будинком» [30, арк. 21].

Сумнівів не викликало те, що вимоги влади здійснити ремонт культової споруди були лише приводом для обмеження віруючих у праві задовольняти духовні потреби. Про це свідчить, хоча б лист уповноважених іудейських громад Дніпропетровська, надісланий 8 червня 1932 р. на ім'я очільника ВУЦВК Г. Петровського, про масове припинення функціонування синагог міста: «Після закриття найбільших синагог, із 40 існуючих у Дніпропетровську залишилося тільки 12, причому менш важливих, місцева влада в останній час розпочала здійснювати заходи й щодо інших, кінцевою метою яких мало бути їх закриття. Так, 27 березня громадам 6 синагог було оприлюднено вимогу здійснити ремонт на суму для кожної окремо від 25 до 30 тис. карб. Вимоги щодо ремонту мають шаблонний характер, майже до всіх вони спільні, начебто всі будівлі однаково зношувалися, незважаючи на те, що будувалися і ремонтувалися у різний час. Ремонт за вказаною вимогою мав закінчитися до 12 квітня, тобто протягом двох тижнів, – і це в розпал будівельного сезону, коли існує значний дефіцит матеріалів, необхідних для його здійснення» [29, арк. 45].

Реєстри технічних оглядів містили забагато розпоряджень, які мала виконати громада. Тож, члени общини під тиском місцевих органів влади змушені були скликати збори, на яких приймалося рішення щодо припинення діяльності релігійної громади в культовій споруді за браком коштів, необхідних як для проведення ремонту, так і для інших витрат, пов'язаних із її діяльністю.

Опрацьованим засобом закриття культових споруд та ліквідації релігійних громад для радянської влади були різноманітні податки, страхові платежі та земельні ренти. Оскільки до релігійних общин було таке ж ставлення, що й до приватних підприємств, на них накладалися значно вищі податки ніж на державні заклади. Більше того, досить часто суттєво скорочувалися терміни їх сплати. Представники влади намагалися ускладнити збір коштів, використовуючи залякування, покарання та заборони. Кількаденне зволікання з оплатою могло призвести до закриття культової будівлі. Сума, яка стягувалася з культового приміщення, не була сталою та повсякчас зростала [20, с. 96]. Так, у Бердичеві 1931 р. на іудейську громаду, яка діяла в Качанівській синагозі, місцевий фінансовий інспектор наклав податок у розмірі 340 карб., що на 260 карб. перевищувало суму, яку община сплачувала протягом попередніх років [27, арк. 35]. 10 квітня 1929 р. НКФ СРСР видав обіжник за № 398, згідно якого культові будівлі, передані в безкоштовне користування релігійних громад, підлягали обкладанню місцевим податком не лише в містах, як було до цього, але і в сільській місцевості [22, арк. 96]. Закриття храмів за несплату податків у трактуванні радянської влади не мало нічого спільного з переслідуванням релігії, оскільки це торкалося виключно фінансових питань [20, с. 96].

Позбавляючи релігійну громаду права на користування культовою спорудою, місцева влада, з метою пом'якшення конфліктної ситуації, що могла бути викликана виконанням владного рішення, пропонувала віруючим продовжувати задовольняти свої духовні запити в інших богослужбових приміщеннях. У листі адміністративного відділу Кам'янець-Подільського ОВК до НКВС УСРР, надісланого 18 травня 1930 р. з приводу закриття синагоги Шнайдереше-Шіль та передачі її приміщення культурно-просвітницькій установі «Кіно для кустарів», зазначалося: «Попри те, що релігійну громаду змусили залишити синагогу, її члени матимуть змогу задовольняти свої релігійні потреби в інших 28 синагогах даної місцевості, на кожну з яких припадає близько 35 віруючих, тоді як в одну синагогу може вміститися аж 300–400 осіб» [31, арк. 68]. Слід, однак, визнати

формальність такого реверансу, до якого змушена була вдаватися влада з метою виконання всіх законодавчих приписів, необхідних для вилучення культової будівлі з користування громади.

Насправді все не було так досконало, як хотіли показати працівники державних установ. У скаргах на дії місцевих органів влади, що надсилалися віруючими до ВУЦВК, можна віднайти протилежне. Уповноважені іудейської громади у місті Сталіно, яка мала припинити свою діяльність, нарікали на те, що найближча діюча синагога знаходилася аж у Маріуполі [26, арк. 84]. Подібні негаразди спіткали єврейських віруючих одного з віддалених районів Дніпропетровська, у якому із 12 синагог не залишилося жодної діючої [29, арк. 46]. У таких випадках іудеї потрапляли в патову ситуацію. Для того щоб відвідати синагогу в суботу, вони мали порушити одну із заповідей дотримання шабату, яка забороняла віруючим цього дня пересуватися на відстань, більшу за тисячу кроків [16, с. 171].

Більшовики надавали справам ліквідації релігійних громад «великого політичного значення». Тому масовий процес закриття культових будівель широко висвітлювався у пресі. Наприклад, допис про «передачу для культурних потреб трудящих» двох синагог Кременчука вміщувалася у, здавалося б, далекому від політики першому номері за 1929 р. «Записок наукового краєзнавчого товариства «Кременчуччина» [2, с. 52].

Вищі органи влади стежили за дотриманням вимог щодо відповідного оформлення документів про закриття культових споруд. НКВС УСРР навіть розробив спеціальний зразок висновку про припинення діяльності релігійної громади в культовій будівлі. НКВС України по-фарисейськи застерігав місцеву владу розглядати закриття богослужбових споруд виключно «як результат проведення виховної і культурно-освітньої роботи серед населення, а не як спосіб для придбання помешкання». Обіжник № 50 ВУЦВК від 17 лютого 1931 р. забороняв співробітникам органів місцевої влади брати участь у громадських зборах з приводу обговорення питання про закриття культових споруд, збирати підписи для засвідчення заяв щодо припинення діяльності релігійних громад і тим паче вдаватися до адміністративного тиску на громадян у цьому питанні. Усупереч цьому, на місцях постійно траплялися випадки самовільного закриття культових будівель головами селищних рад або районних адміністрацій без дотримання належного оформлення документації [21, с. 907]. Віруючі продовжували потерпати від дій влади. З районів до центру надходила значна кількість скарг із приводу незаконних передач приватним особам церковних сторожок, які перебували на правах оренди в користуванні релігійних громад; заборони проведення богослужінь серед тижня; взяття на облік виключно тих священнослужителів, які погоджувалися придбати в держави облігації тощо.

Висновки. Попри пропаганду комуністами атеїстичного світогляду, відносини держави з іудейськими громадами України протягом переважаючої частини 20-х рр. XX ст. загалом були поміркованими. Проте з кінця 1920-х рр. «фундаменталістські» підходи більшовиків почали визнаватися партійно-державною верхівкою єдино придатними у боротьбі з релігією. Поступово викристалізувалася державно-партійна доктрина, яка передбачала використання силових методів для поширення атеїстичного світогляду. Вже незабаром влада вдалася до масового порушення прав віруючих на користування культовими спорудами. Підставами для їх закриття ставали відмова релігійної громади від будівлі через непосильну орендну плату, «ініціатива» населення, в основі якої лежав політичний тиск, «потреба» у приміщенні для влаштування культурно-просвітницьких заходів.

Список літератури:

1. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. М.: Политиздат, 1991. 400 с.
2. Антирелігійний рух на Кременчуччині. *Кременчуччина (записки товариства).* 1929. № 1. С. 52.
3. Бабинов Ю. А. Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика. Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. 232 с.
4. Бейзер М. Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем. М., 2002. 176 с.
5. Белимов А. Ф. Кто такие меннониты? Фрунзе: Издательство «Кыргызстан», 1967. 60 с.
6. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964): Монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
7. Вітринська О. В. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921–1929 роках: дис. .. канд. іст. наук. Полтава, 2016. 254 с.
8. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-118, Оп. 1, Спр. 300.

9. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах. Донецк: Апекс, 2007. 312 с.
10. Кальницкий М. Синагога Киевской иудейской общины. Київ: Институт Иудаизма, 1996. 28 с.
11. Киржниц Л. Д. Трудящиеся евреи в борьбе с религией. Москва, 1931. 56 с.
12. Кичко Т. К. Иудаизм без прикрас. Киев: Изд-во АН УССР, 1963. 190 с.
13. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. Київ: СПД Савчина, 2003. 313 с.
14. Козирева М. Е. Релігійна політика в німецьких національних районах півдня України 20–30 рр. XX ст. Наукові праці. Політологія. 2009. Випуск 185. Том 197. С. 42–46.
15. Кравець Й. Проти релігії – за соціалізм! Харків: ДВОУ, 1933. 64 с.
16. Луковенко І. Іудаїзм в Донбасі: дорадянські, радянські та пострадянські реалії. *Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби»* (15–16 жовтня 2009 року). Полтава: ПНПУ, 2010. С. 170–175.
17. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения [В 30-ти т.]. Т. 19. М.: Госполитиздат, 1959. 677 с.
18. Орлянский В.С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье). Вып. 3. 1921 – июнь 1941 г. Запорожье: «ЭТТА-ПРЕСС», 1999. 102 с.
19. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. М.: Политиздат, 1977. 144 с.
20. Пасечник О.А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920–1941 годах. Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. 188 с.
21. Росовський В. Доля католицьких храмів на Поділлі (20–30-ті роки XX ст.). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник. Книга І.* Львів: «Логос», 2009. С. 904–910.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Ф.5, Оп. 3, Спр. 1071.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7., Спр. 197.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 203.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 202.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 172.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 185.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 179.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 192.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 195.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, Оп. 7, Спр. 196.
32. Шахнович М.И. Кому служит «религия Израиля»? Ленинград: Прибой, 1930. 96 с.
33. Шахнович М.И. Реакционная сущность иудаизма: Краткий очерк происхождения и классовой сущности иудейской религии. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 236 с.
34. Шейнман М. О раввинах и синагогах. М.: 1930. 32 с.
35. Ярославский Е. Против национализма. Против религии. Сборник статей. Москва-Ленинград: ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. 78 с.

Zakhozhai Z.V., Dotsenko V.O., Zholob M.P. THE SOVIET AUTHORITIES' DEPRIVATION OF RELIGIOUS BUILDINGS FROM THE JEWISH COMMUNITIES OF UKRAINE (LATE 1920S – EARLY 1930S)

The article examines the policy of the Soviet authorities in depriving the Jewish communities of Ukraine of religious buildings in the late 1920s – early 1930s. The ideological and political factors that led to the large-scale closure of synagogues are analyzed. Based on archival documents, it is shown how the Bolshevik leadership, relying on the Marxist-Leninist doctrine of religion as a harmful worldview, moved from restrictions to the systematic destruction of the religious life of Jews. The key role in this was played by administrative and financial pressure on associations of believers (excessive taxes and insurance fees, demands for major repairs of religious buildings). The mechanisms of the closure of synagogues are revealed: the organization of fictitious meetings of "workers", manipulation of signatures, persecution of community activists. Several examples show how, under the pretext of "cultural needs," synagogues were repurposed as clubs or reading rooms, and the absence of believers at gatherings that were supposed to legitimize the relevant procedure was interpreted as their "voluntary" refusal to use religious buildings. At the same time, the authorities ignored violations of their own instructions that prohibited direct interference in community affairs. Special attention is paid to the contradictions between the official rhetoric about freedom of religion and the real practice of the Soviet state. Despite numerous complaints from believers to the authorities, repressive methods only inten-

sified, accompanied by the propaganda of atheism in the press. The liquidation of Jewish religious buildings was part of a broader campaign to destroy Jewish traditional structures. The use of "legal" instruments (taxes, technical expertise) masked the political goal – the eradication of religion as an element of identity and the establishment of total control over society. The study highlights the tragedy of Jewish religious communities, which were deprived of significant socio-cultural supports under Stalinist repressions.

Key words: *Jews, religious community, Soviet authorities, anti-religious policy, religious building.*

УДК 94(477.5)«192»:334.712/.713
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.10

Іжак С.Т.
Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці ІІ

Вароді Н.Ф.
Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці ІІ

ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ТЕРЕБЛЕ-РІЦЬКОЇ ГЕС

Стаття присвячена аналізу будівництва Теребле-Ріцької гідроелектростанції (ГЕС), яке тривало у 1949–1956 роках і стало ключовим етапом розвитку енергетичної інфраструктури Закарпаття. У дослідженні розкрито основні проблеми, які виникали під час реалізації проєкту, зокрема нестачу робочої сили, дефіцит сировини та труднощі з логістикою.

В статті розглянуто основні причини затримки будівництва, яке планувалося завершити по проекту у 1954 році, але через великий косплекс обставини тривало до 1956 року. Визначено, що одним із головних чинників уповільнення робіт була обмежена доступність кваліфікованих робітників в достатній кількості у регіоні. Залучення місцевої робочої сили не забезпечило необхідного рівня ефективності через низький рівень підготовки кадрів.

З'ясовано, що дефіцит будівельних матеріалів, таких як цемент, сталь, деревина та інші ресурси, також значно вплинув на темпи виконання робіт. Відсутність достатньої кількості якісних матеріалів у регіоні ускладнювала будівельний процес та спричиняла додаткові витрати на транспортування та модернізацію полотна. Логістичні труднощі, пов'язані з транспортуванням матеріалів до віддаленого будівельного майданчика в гірській місцевості, зумовили необхідність створення нових транспортних маршрутів та вдосконалення інфраструктури.

Розкрито, що успішне завершення будівництва у 1956 році стало можливим завдяки оптимізації логістичних операцій, наполегливій праці робітників та поступовому вирішенню організаційних проблем, але не у повному обсязі. Доведено, що будівництво Теребле-Ріцької ГЕС стало важливим кроком у соціально-економічному та енергетичному розвитку Закарпатської області, забезпечивши основу для подальшої електрифікації в регіоні.

Дослідження базується на матеріалах Ужгородського відділу Закарпатського обласного державного архіву. Проаналізовано документи фондів Р-1097 та Р-1914, що дало змогу відтворити деталі будівельного процесу, оцінити ключові виклики, проблеми, прорахунки оригінального проєкту та визначити його значення у сфері всебічного регіонального розвитку.

Ключові слова: *Теребле-Ріцька ГЕС, Закарпатгесбуд, Закарпаття, економіка, економічний розвиток, енергетика, Теребля, Ріка, будівництво ГЕС, історія енергетики, регіональний розвиток.*

Постановка проблеми. Водні ресурси Закарпаття завжди були на одному із перших позицій по перспективності у розвитку. Ідея можливості побудови гідроелектростанції на двох річках Теребля та Ріка вперше прийшла на ум Австро-угорських інженерів ще на початку XX століття. У часи Чехословацької Республіки розробили перші точні проекти. Втілення у життя задуму мало місце у кінці 40-х та на початку 50-х років минулого століття. Оскільки спорудження унікальної споруди генерації електричної енергії було важливим та не простим завданням залишило за собою багато матеріалів вартих дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі поверхові аспекти історії будівництва Теребле-Ріцької ГЕС розглядалися у працях Р. Офіцінського та Н. Вароді, однак вона не втілилася в окреме вузько направлене дослідження.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в тому, щоб охарактеризувати історико-економічні аспекти будівництва Теребле-Ріцької ГЕС. Висвітлити проблеми, труднощі та процес спорудження унікального об'єкта Закарпатської області.

Основним джерелом для дослідження є матеріали Ужгородського відділу Закарпатського обласного державного архіву. Опрацьовано матеріали двох фондів, а саме Р-1097 та Р-1914.

Виклад основного матеріалу. Чеський інженер Кріжка в 1923 році розробив унікальний про-

ект, який базувався на використанні природного перепаду висот між річками Теребля і Ріка. Подібні проекти були розроблені і угорськими проектувальниками до та після чехів. Для річки Теребля він запропонував побудувати дамбу висотою 45 метрів, яка могла б вмістити до 45 мільйонів кубічних метрів води. Обидві річки протікають паралельно по хребту Бовцарський, але на різних висотах. Річка Теребля розташована на 200 метрів вище, ніж Ріка, а відстань між їх найвищими точками складає всього 4 кілометри. В результаті воду з річки Теребля планувалося постійно транспортувати до турбін проектованої гідроелектростанції на річці Ріка через відвідний тунель діаметром 2,7 метра довжиною 3700 метрів і напірний трубопровід [1, арк. 1–7].

Однак, на той час регіон належав Чехословаччині, і через історичні обставини влада не реалізувала цей унікальний проект, було лише підготовлено відповідну документацію.

Після того, як Закарпаття потрапило під радянське правління, Українське відділення науково-дослідного та проектного інституту «Гідроенергопроект» доручило львівській проектувальній та вимірювальній групі вивчити можливості використання місцевих водних енергетичних ресурсів. Після виконання робіт, будівництво Теребле-Ріцької гідроелектростанції планувалося розпочати в лютому 1949 року, а тривалість робіт була визначена на чотири роки. Згодом цей період був подовжений ще на три роки. У роки будівництва (1949–1956) на будівельний майданчик прибули фахівці, обладнання та робоча сила з усього Радянського Союзу, Чехословаччини та НДР. Згідно з умовами репараційного закону, турбіни виготовляла фінська компанія «Francis», а генератори, які виробляли електричну енергію, були виробництва Уралу. Крім того, фінська компанія виготовила 380-метровий металевий напірний трубопровід діаметром 2,15 метра, який був прокладений в гірському схилі [1, арк. 1–7].

Швидкість потоку води в трубопроводі становить 18 кубічних метрів на секунду. Нахил тунелю, виритого в скелі, відхиляється на 37 градусів від горизонтальної позиції, створюючи падіння для стікаючої води, яка протікає через 350-метрову трубу. Товщина стінки труби складає 2,5 см, а діаметр – 2,2 метра (виготовлена у Фінляндії). Вода через цю трубу прискорюється та подається до трьох турбін у головному корпусі гідроелектростанції [1, арк. 1–7].

Турбінні агрегати для електростанції були виготовлені компанією «Ураелектроприлад» (Союз Радянських Соціалістичних Республік, Свердловськ). Системи постачання масла були вироблені в Фінляндії, а системи регулювання обертів – в Швеції. Кожна турбіна при максимальному навантаженні виробляє 9 МВт електричної енергії. Турбіни працюють на 600 обертів на хвилину [6, арк. 1–7].

Перед початком робіт було створено спеціальний підрозділ на базі «Дніпрогесбуд», який отримав назву «Закарпатгесбуд». Для початку будівництва головна організація передала кілька активів. За введенням балансу, що зберігається в Державному архіві Закарпатської області, дочірня організація отримала наступні активи (табл. 1).

У першій статті «Заплановані роботи та закупівлі» вся сума складається з запланованих закупівель. У цей період були придбані відсутні та необхідні будівельні машини, а також обладнання. Крім того, з опису видно, що була накопичена значна кількість сировини, що сприяло безперешкодному початку будівництва.

Також знайдені документи містять заплановані витрати на будівництво в цілому. Назва цього документа: «Годовой титульный список капитальных работ», що в перекладі на українську означає «Річний титульний список інвестиційних робіт». Цей опис складали на кожен рік, розраховуючи вартість робіт, які будуть виконані протягом року.

Згідно з описом, затвердженим 26 жовтня 1950 року, загальна вартість будівництва становила 186 265,9 тисяч рублів (за цінами на 1 січня 1950 року). Згідно з описом, протягом 1950 року «Закарпатгесбуд» здійснив роботи на суму, що

Таблиця 1

Основні частини вступного балансу «Закарпатгесбуд» на квітень 1949 року

№	Назва статті балансу	Ціна (в рублях)
1.	Заплановані роботи та покупки	292837,44
2.	Основні засоби	380978,08
3.	Обладнання та матеріали	299638,30
4.	Зарплати	50442,88
5.	Грошові кошти	1367858,49

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 11, арк. 1–7.

відповідала 25 850 тисяч рублів для створення гідроелектростанції [11, арк. 1–3].

З цього опису видно, що в 1950 році основна увага була приділена підготовчим роботам. Найбільші кошти були витрачені на будівництво водовідвідного тунелю, електрифікацію, створення тимчасових та постійних житлових приміщень. Важливу роль відіграла також науково-дослідницька робота (зокрема геодезичні обміри). Крім того, важливим аспектом було створення інфраструктури для безперешкодного початку будівництва [11, арк. 1–3].

Будівництво гідроелектростанції розпочалося з облаштування поселення для робітників та створення водосховища, для чого було зайнято значну територію – загалом 662 гектари землі. Для таких масштабних територіальних втручань необхідною є документація та регулювання, щоб захистити права та майно постраждалих громадян та організацій. У цьому контексті була створена комісія для визначення шкоди, завданої земельним ділянкам і майну через будівництво [4, арк. 1–47].

З архівних документів, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, видно, що в селі Вільшани було переміщено 160 господарств, що торкнулося 1229 осіб. Крім того, в селах Бовцар і Нижній Бистрий довелося перемістити ще 21 господарство. Загальна сума компенсації для постраждалого населення склала 1,497 мільйона рублів, а загальні збитки від затоплення та інших втручань оцінювалися в 8 мільйонів 887 тисяч рублів [5, арк. 1–42].

Водосховище гідроелектростанції було збудоване в 1955 році. Площа водного дзеркала становить 80 гектарів, що при мінімальному рівні води зменшується до 72 гектарів, а при максимальному рівні води розширюється до 90 гектарів. Глибина водосховища досягає 8 метрів, його довжина перевищує 10 км, а середня ширина складає 100 метрів. Загальний об'єм води, який воно може вмістити, складає 24 мільйони кубічних метрів. Висота греблі становить 45 метрів, а її довжина – 153 метри. Для будівництва було використано 200 000 кубічних метрів бетону [40, арк. 1–19].

Віктор Льовушкін був призначений на першу керівну посаду в проекті гідроелектростанції, а Микола Зіневич, керівник «Дніпрогесбуду», отримав обов'язки головного інженера. Разом із ними працювали 11 інженерів і технічних спеціалістів, а також головний бухгалтер [7, арк. 1–70].

У 1950 році Рада Міністрів СРСР дала наказ Міністерству енергетики розпочати будівництво вузькоколійної (750 мм) залізничної лінії довжиною 35 км, яка починалася від села Теребля та вела до території греблі, проходячи через населені пункти: Буштино – Теребля – Колодне – Кричово – Драгово – Вільшани. Метою цього інфраструктурного проекту було забезпечення будівельними матеріалами та покращення зв'язку з навколишніми районами. На цій залізничній лінії працювали вузькоколійні паротяги типу ПТ-4, що були виготовлені у Фінляндії. Їхня максимальна швидкість становила 35 км/год [14, арк. 1–6].

Будівництво не йшло за планом і супроводжувалося численними труднощами. Детально про труднощі звітує Григорука (керівник будівництва «Закарпатгесбуд»), у своєму листі до заступника міністра Івана Дмитрієва (міністерство енергетики СРСР) в квітні 1952 року. Згідно з наданими даними, загальна вартість необхідних будівельних матеріалів становила 4080,5 тисяч рублів. Однак на 1 квітня 1952 року було поставлено матеріалів на суму лише 1795,2 тисяч рублів. Таким чином, недостаюча частина складала 2285,3 тисяч рублів. Ці факти серйозно гальмували хід будівництва. Крім того, виникли проблеми з типом залізничних рейок. Замість тих, що були передбачені планом, було поставлено рейки з більшою вантажопідйомністю, що призвело до збільшення витрат на 400 тисяч рублів. Інші проблеми виникли з деревиною. Замість передбачених матеріалів було поставлено значно гіршу деревину, яку використовували для виготовлення шпал та мостів [24, арк. 6–10].

Загальна вартість проекту становила 5 мільйонів рублів, і було виділено 457 гектарів земель, що належали різним власникам, для реалізації проекту. Цей крок був вкрай важливим для процесу створення гідроелектростанції, оскільки забезпечував необхідні будівельні матеріали та інфраструктурні умови для будівництва. За даними архівних матеріалів, зберігаються схеми, які показують, що вузькоколійна залізниця кілька разів перетинала річку Теребля [24, арк. 1–6].

Будівництво було масштабним і вимагало реалізації численних допоміжних об'єктів для забезпечення належних умов життя для будівельників та майбутніх мешканців поселення. Архівні документи детально описують, що перед будівництвом гідроелектростанції першочергово планувалося зведення житлових приміщень та соціальних об'єктів, серед яких 25 житлових будинків та 29 гуртожитків на 2039 місць, дитячий садок на 25 дітей, загальноосвітня школа на 40 осіб, лікарня на 25 ліжок, амбулаторія, пологовий будинок, пекарня, медичний центр, кінотеатр, клуб та інші об'єкти [9, арк. 1–10]. Крім того, планувалося

Рис. 1. Напрямок вузькоколійної залізничної лінії

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 192, арк. 15.

створення постійного поселення, яке включало б і манеж для коней [7, арк. 1–4], п'ять їдалень, лазню з душовими, 17 промислових об'єктів, серед яких дробарня для каменю, а також маршрут через Бовцарський хребет, сільські дороги і внутрішні залізничні лінії для подальших будівельних робіт [9, арк. 1–10].

Під час подальших архівних досліджень було проаналізовано інші плани. Один з таких документів – це «Сводный хозяйственно-финансовый план», або українською «Консолідований господарсько-фінансовий план». План містив такі розділи (табл. 2).

З архівних даних чітко видно, що для реалізації будівництва була необхідна велика база робочої сили. Для розміщення цих робітників вимагалося велика кількість житлових приміщень. Це питання було вирішено керівництвом через гуртожитки, де кожному працівникові виділялося дуже мало місця. За записами, на одного робітника припадало всього 4 м². За житло треба було сплачувати орендну плату, яка становила 42 рублі. Зважаючи на дані 1951 року, згідно з якими протягом року використовувалося в середньому 800 місць для ночівлі, розрахунки показують, що за надання

Таблиця 2

Консолідований господарсько-фінансовий план на 1951 рік

Планова стаття	Одиниця виміру	Усього	Пояснення
Кількість всіх житлових будинків Площа житлових будинків	шт. м²	66 10460	З каменю – 15/1620 м², з дерева – 1/327 м², інші – 50/8513 м²
Площа житлових приміщень в тимчасових будинках Площа житлових приміщень в постійних будинках	м² м²	4887 6173	Не житлові будинки – 340 м²
Площа житлових будинків з підключеною електроенергією	м²	5000	-
Кошти, витрачені на будівництво житлових будинків	тисяча рублів	1968	З каменю – 1480 тис. руб., з дерева – 276 тис. руб., інші – 212 тис. руб.
Заселена житлова площа	м²	8800	Гуртожиток на 3200 м², місць для 800 осіб
Кількість проживаючих робітників (разом з їхніми сім'ями)	шт.	1900	Кількість будівельних працівників – 1700, члени родин – 200

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 87, арк. 1–3.

послуг було отримано 249660 рублів доходу. Однак витрати, спрямовані на утримання житлових приміщень, склали 402822 рублі [16, арк. 1].

Для обслуговування цих споруд та їхнього адміністрування були необхідні робітники. У наведеному вище плані також вказано кількість та заробітну плату персоналу, який виконував різні завдання на житлових територіях. У підтримці житлових приміщень брали участь працівники наступних професій [16, арк. 2] (табл. 3).

З отриманих даних можна зробити висновок, що серед працівників, які брали участь в обслуговуванні житлових будинків та інших споруд, найбільше заробляли бухгалтери. Відносно велика кількість працівників, а саме 26 осіб, виконувала свої обов'язки з утримання гуртожитків. Середня місячна зарплата серед персоналу житлових будинків була вищою, ніж у працівників, що забезпечували обслуговування комунальних організацій. Різниця становила в середньому 19,63 рубля на місяць. Важливо також зазначити, що наведені суми відображають значення до деномінації 1961 року.

Під час будівництва щорічно використовувалось понад 300 різних механізмів та землерийних машин, а також 100 транспортних засобів. Згідно з архівними документами, протягом будівництва, з 1949 по 1956 рік, було використано 420 000 кубічних метрів бетону, для чого витратили 84 000 тонн цементу, 250 000 кубічних метрів щебеню, 90 000 кубічних метрів піску, 80 000 кубічних метрів дробленого каменю, 700 тонн металевого матеріалу, 1910 тонн рейок та 32 000 кубічних метрів дерева. На схилах гори також було встановлено металевий насосний трубопровід довжиною 380 метрів та діаметром 2,15 метра. Крім того, було переміщено і оброблено понад 1900 тисяч кубічних метрів ґрунту [40, арк. 1–15].

На фоні великого обсягу робіт виникли серйозні проблеми. У середині 1951 року Міністерство енергетики СРСР створило комісію, завданням якої було оцінити хід будівництва. До цього часу проект тривав уже 2,5 роки. За початковими планами запуск першої виробничої лінії був запланований на кінець 1952 року, а остаточне завершення будівництва гідроелектростанції – на 1954 рік. Однак, аналізуючи поточну ситуацію (на основі архівних документів), можна зробити висновок, що цей план було неможливо виконати за наявних ресурсів [19, арк. 1–2].

Таблиця 3

Кількість робітників та їхні заробітні плати відповідно до Консолідованого господарськ-фінансового плану на 1951 рік

Посада	Кількість робітників	З них, хто працює в гуртожитках	Річний фонд заробітної плати (руб.)	З них, для тих, хто працює в гуртожитках (руб.)	Розрахункова середня заробітна плата за місяць (руб.)
ОБСЛУГОВУВАННЯ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ					
Керівники житлових будинків	5	3	40000	24000	666,67
Бухгалтери	3	2	27000	12000	750
Діловоди	2	1	12000	6000	500
Коменданти	3	2	18000	12000	500
Прибиральники	12	10	54000	45000	375
Охоронці	3	2	13500	9500	375
Сантехніки	2	1	14000	7000	583,33
Електрики	2	2	14000	7000	583,33
Теплотехніки	6	4	42000	28000	583,33
Разом	**38**	**26**	**234500**	**156000**	**546,30**
ОБСЛУГОВУВАННЯ КОМУНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ					
Відповідальні за лазні	1	-	7600	-	633,33
Теплотехніки	2	-	10000	-	416,67
Механіки	2	-	16000	-	666,67
Пральники	4	-	24000	-	500
Працівники клубів	2	-	10000	-	416,67
Разом	**11**	**-**	**67600**	**-**	**526,67**

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 87, арк. 1–3.

З результатів роботи комісії видно наступні дані (табл. 4).

Зібрані дані свідчать про те, що жоден з двохрічних планів будівництва не було повністю виконано працівниками та керівництвом будівництва. Найбільше відставання спостерігається в будівництві дамби та турбінного будинку. Ці об'єкти є ключовими, і вже третину та п'яту частину робіт за планом слід було завершити на той момент. Причини затримок детально викладені в документі, який був складений комісією.

Основними причинами відставання вважаються, перш за все, низька кваліфікація працівників та нестача спеціалістів. Згідно з доповіддю, жоден з двох керівників будівництва не мав інженерної освіти. З дев'яти керівників будівельних підрозділів лише троє мали відповідну кваліфікацію. З дев'ятнадцяти тунельних бурильників лише чотири мали належну освіту. Крім того, проблемою є відстані між будівельними майданчиками, що ускладнює роботу і так недостатньо чисельного робочого контингенту. Доповідь також зазначає, що багато працівників та керівників хотіли б покинути свої робочі місця. Причинами є відстані, неналежне харчування та кліматичні умови, які, за словами спеціалістів комісії, створюють труднощі. Крім того, існує великий дефіцит наступних спеціалістів: електроенергетиків, зварювальників, механіків, трактористів, монтажників, операційників екскаваторів [19, арк. 2–3].

Також були значні проблеми з логістикою робочої сили. Через великі відстані працівники витрачали 10–15% робочого часу на транспортування. Причинами цього були неналежне харчування (яке, згідно з описом, не враховувало місцеві смаки та звичаї), проблеми з постачанням хліба та високі ціни на їжу в місцевих їдальнях [19, арк. 3].

До важливих проблем належить також рівень забезпечення електроенергією. Згідно з доповіддю, за 2,5 роки будівництва вдалося задовольнити лише 10–25% енергетичних потреб будівництва. Причинами цього є відсутність фінансування з боку міністерства, що призвело до затримки запуску високовольтних ліній на 1,5 роки [19, арк. 3–4].

Іншою складністю стала логістика постачання сировини. Причиною цього є відстань до найближчої залізничної станції, що складала 40 км (у той час ще будувалася вузькоколійна залізнична лінія). Іншими факторами були незадовільний стан з'єднувальних доріг. Їх обслуговування було важким процесом, але не було виконано належним чином і вчасно, що призвело до значного зменшення амортизаційного терміну транспорту.

Таблиця 4

Результати роботи комісії, яка здійснювала нагляд за процесом будівництва Теребле-Ріцької ГЕС, на середину 1951 року

Назва будівельного об'єкта	Одиниця виміру	Загальна кількість робіт за планом	Кількість робіт за планом на два роки	Фактично виконано за два роки	Виконання двохрічного плану (%)	Відставання від двохрічного плану (%)
Тимчасове житло	$м^2$	11580	10000	6000	60	-40
Соціально-культурні будівлі	$м^3$	14700	12000	9850	82	-18
Виробничі та складські приміщення	$м^3$	39000	35000	28000	80	-20
Дороги та мости	км	12,3	10	7	70	-30
Вузькоколійна залізниця	км	15,2	12	2,5	21	-79
Деревацийний тунель	м	3750	1500	400	26	-74
Гребля та бетонування	%	100	35	0	0	-100
Будівля турбіни	%	100	20	0	0	-100
Електричні проводи110 Kw/h	%	100	100	80	80	-20
Капітальні інвестиції	млн. рублів	185	84,7	42,3	50	-50

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 111, арк. 1.

Також виникли проблеми з придбанням запчастин, зокрема шин для автомобілів і акумуляторів. В результаті автопарк протягом тривалого часу не міг виконувати покладені на нього завдання, і його ефективність становила приблизно 50–60% [19, арк. 4–5].

Виникли проблеми з деревиною, виготовленням основи для дамби, будівництвом тунелю (основними проблемами стали відсутність електроенергії та кваліфікованої робочої сили, через що будівництво тунелю могло б затягнутися на 3–4 роки), запуском бетонного заводу, укладанням залізниці та багатьма іншими аспектами. Комісія звернулася з відкритим листом до відповідних міністерств з метою вирішення існуючих проблем [19, арк. 8] (табл. 5).

На будівництвах працювало понад 2000 працівників, які займалися різними спеціальностями. Найвищий рівень зайнятості було досягнуто у 1954 році, коли в будівництві брали участь 2736 осіб. З архівних документів щодо будівництва гідроелектростанції відомо, що всі інженерно-технічні спеціалісти були набрані з запорізького «Дніпроґесбуду». Середня річна заробітна плата будівельників складала 7297 рублів. Орієнтовна вартість робіт на 1 липня 1950 року (за цінами, затвердженими Міністерським радою СРСР) становила 213,3 мільйона рублів [43, арк. 1–5]. У 1956 році 102 працівники були нагороджені значком «Відмінник у соціалістичному змаганні з будівництва гідроелектростанцій СРСР». Того ж року гідроелектростанція була успішно введена в експлуатацію [36, арк. 1–3].

Після обстежень 1951 року політика будівництва змінилася. До бюджету були додані значні суми, а також було проведено більше робіт для запуску Теребле-Ріцької ГЕС [22, арк. 1–6].

Підсумовуючи, у 1952 році «Закарпатгесбуд» запланував виконати більші обсяги робіт порівняно з 1951 роком. Різниця у вартості, виражена в рублях, становила приблизно 15 000 тисяч рублів, що дорівнює близько 50% в процентному співвідношенні. Порівняно з виконаними роботами за майже три роки, це складає 70%. Головна увага, як і в попередні роки, була зосереджена на будівництві. Найбільші суми були виділені на будівництво дамби, спускного тунелю та вузькоколійки. Значні витрати також були заплановані на основну будівлю. З планів також виявляється, що лінія високовольтного електропостачання (110 кВт/год) була готова на більше ніж 90% на той момент. Подібних результатів було досягнуто й у будівництві автомобільних доріг. Подальший серйозний розвиток отримав житловий район, оскільки, відповідно до пропозицій, більша частина запланованих коштів була вкладена в покращення місткості та комфорту житлових приміщень [22, арк. 1–3].

У досягненні цих результатів значну роль відіграла робота комісії з перевірки, яка діяла в попередньому році. Експертний звіт повідомляв про серйозні труднощі, а також окреслював можливі рішення для їх подолання. Відносно успішно ці питання були вирішені.

Таблиця 5

Список рішень, запропонованих комісією для вирішення вказаних проблем на середину 1951 року

Проблема	Рішення
Енергозабезпечення	Розширити Ужгородську ТЕЦ новим потужним котлом.
Логістика	Зобов'язати відомства, відповідальні за дороги області, відремонтувати дороги від Хуста до місця будівництва в 2 та 3 кварталі поточного року. Надати для транспорту, що працює на будівництві, 260 комплектів автогуми, 100 акумуляторів та 5 тонн пружинної сталі. Зобов'язати Міністерство енергетики передати ще 250 транспортних засобів, зокрема платформи та автобуси. Забезпечити всі необхідні матеріали для будівництва вузькоколійної залізниці до 1 кварталу 1952 року. Також передати 50 вантажних вагонів для залізниці.
Будівництво	Для якнайшвидшого будівництва дамби на місці створити невеликий бетонний завод з міксерами ємністю 1250 літрів. Прискорити будівництво зовнішнього бетонного заводу. Використовувати ще два крани для більш ефективної роботи. Набрати кваліфікованих робітників до 50% від загальної кількості. Створити всі умови для будівництва тунелю, забезпечити важкою технікою, електроенергією та достатньою кількістю кваліфікованих працівників. Зобов'язати колгоспи Закарпаття постачати робочу силу з відповідною кваліфікацією (зокрема бурильників тунелів, бетонних спеціалістів).

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 111, арк. 8–14.

Проте досі спостерігається значне відставання у будівництві греблі, тунелю, залізничної колії та будівлі турбінного залу. Для кращої репрезентації

У загальному підсумку ці результати не можна вважати задовільними, оскільки згідно з початковими планами перші механізми мали бути введені в експлуатацію вже в другій половині 1952 року. Однак, оскільки ані головна будівля, ані гребля не були готові, це виявилося неможливим. Однак значного прогресу було досягнуто в розвитку залізничної мережі, яка до кінця 1952 року, за планами, досягла рівня готовності 33%. Загалом середній рівень готовності основних елементів гідроелектростанції на момент звіту становив 12,75%, що є критично низьким. Таким чином, введення в експлуатацію гідроелектростанції у 1954 році виявилося неможливим завданням.

Найбільші події будівництва відбулися в 1953–1954 роках. Це підтверджується кількістю актів приймання, що зберігаються в Закарпатському обласному державному архіві. Наприклад, у 1954 році було зафіксовано 114 таких документів. Ці записи переважно стосуються здачі різних частин греблі. Сама гребля складається з кількох великих бетонних блоків, які по черзі встановлювали один за одним. Крім того, варто зазначити велику кількість заяв про несправності, які були складені під час будівельного процесу. Більшість проблем виникло з електричним обладнанням. Як можливі причини можна вказати виробничі дефекти, зношеність, непідготовленість будівельного персоналу та часті перебої в електропостачанні [28, арк. 1–114].

Пакет документів містить витрати на проектні роботи та обстеження протягом років, які виконала львівська проектно-кошторисна група українського відділення Інституту гідроенергопроектів «Гідроенергопроект». Загальні витрати на обстеження можна визнати високими. Інститут надав рахунок до «Закарпатгесбуд», який був оплачений в повному обсязі. Рахунок містить наступні елементи (табл. 6).

Загалом, з урахуванням наведених вище даних можна сказати, що витрати на проектні та дослідницькі роботи були досить високими. Найбільшу частину суми, приблизно 53%, складають витрати на інженерні та геологічні дослідження. Ці витрати виправдалися, оскільки при будівництві греблі виникло багато проблем, пов'язаних з м'якістю та осіданням ґрунту. Про труднощі та їх вирішення повідомляють як робітники, так і керівники будівництва у своїх звітах. У відповідь на це були змінені плани, в результаті чого були розроблені та реалізовані додаткові заходи щодо запобігання зсувам та укріплення берегів [28, арк. 1–114].

До інших витратних робіт належать топографічні та геодезичні роботи, а також проєктування підземних ліній і обладнання. Топографічні

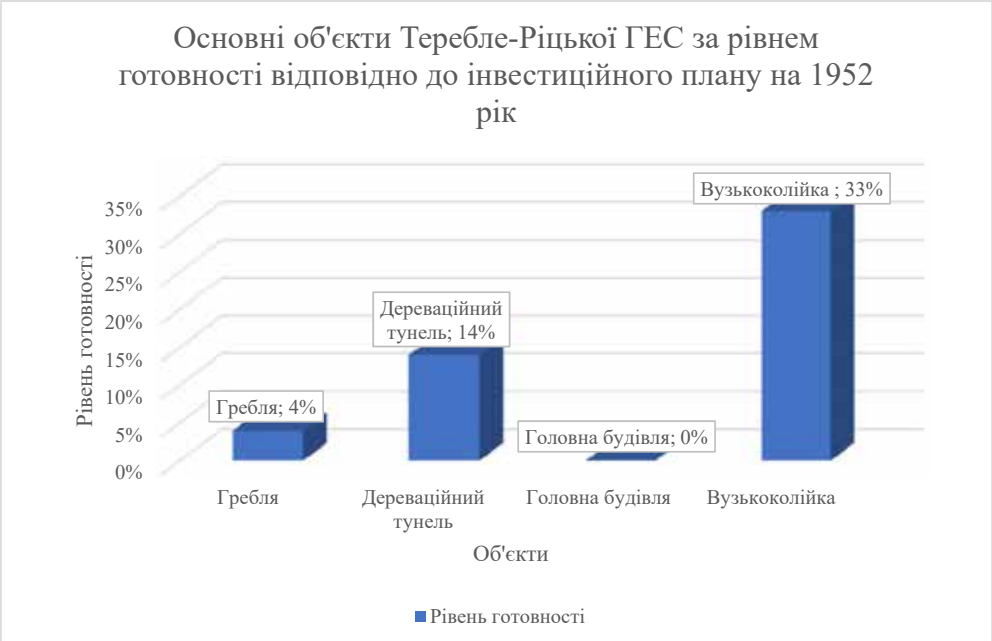

Рис. 2. Основні об'єкти Теребле-Ріцької ГЕС за рівнем готовності відповідно до інвестиційного плану на 1952 рік

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 111, арк. 1.

Таблиця 6

Витрати на проектування за рахунком від 12 січня 1954 року

Назва роботи	Сума (в рублях)	Частка у загальній сумі
Топографічні та геодезичні роботи	233789	10,27%
Інженерні та геологічні роботи	1211569	53,22%
Гідрометричні роботи	152519	6,70%
Роботи по зміцненню та береговій захисту	6480	0,28%
Деревацийний тунель та вирівнююча шахта	66041	2,90%
Проект електричного живлення бетономішалки	24700	1,08%
Лінія високої напруги 110 Kw/h	50076	2,20%
Постійний житловий комплекс	60694	2,67%
Зовнішнє водопостачання	5780	0,25%
Підземні лінії та обладнання	258782	11,37%
Лісопереробний майданчик	4580	0,20%
Автодороги до лісопереробного майданчика	5610	0,25%
Проект вузькоколійки	59860	2,63%
Інші під'їзні шляхи	18510	0,81%
Захист від зсувів	11400	0,50%
Загалом	2276530	100%

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 370, арк. 3–5.

роботи виявилися надзвичайно важливими для подальшого створення креслень, оскільки інженери отримали точне уявлення про рельєф та поверхневі умови місцевості [28, арк. 1–114].

Саме креслення, підготовлені проєктним бюро, були ретельно опрацьованими роботами. Більшість із них виконані вручну та мають детальні зображення.

У 1953 році було виконано одну з найменших за вартістю робіт за весь період будівництва. З робочих планів 1954 року видно, що на початок року працівникам вдалося виконати роботи на суму 114500 тисяч рублів. Виходячи з виконаної частини робочого плану 1952 року, загальна вартість робіт, виконаних у 1953 році, становила приблизно 20000 тисяч рублів [26, арк. 1–5].

У 1954 році виконано вдвічі більше робіт, ніж у попередньому році. Запланована вартість становила 40000 тисяч рублів. 80% робіт припадало на будівельну діяльність. Цей рік вважається найпродуктивнішим за весь період будівництва [26, арк. 1].

У п’ятому році будівництва витрати, виражені в національній валюті, досягли високого рівня. Із загальної вартості запланованих робіт на звітний рік у 40 000 тисяч рублів приблизно 80% припадало на будівельні роботи. Цей показник однозначно свідчить про те, що даний період був переважно присвячений саме будівництву. Найбільші витрати було спрямовано на зведення греблі, яка складала 46% від загального обсягу будівельних робіт. Друга за значимістю сума була витрачена на будівництво відвідного тунелю, що становило 32% від запланованих витрат на об’єкти. Загалом ці два об’єкти формували 78% від загальних витрат на будівельні роботи [26, арк. 1].

Крім того, у досліджуваному році було заплановано завершення кількох статей витрат. Серед них були будівництво та обслуговування доріг, зведення житлових будинків, пожежної станції, гаражів, мостів. Одночасно з цим планувалося завершення будівництва вузькоколійної залізниці та лінії електропередачі високої напруги. Серед інших витрат виділялися кошти, спрямовані на знесення будівель. У звітному році було зруйновано більшість будівель у відселених селах для облаштування водосховища [26, арк. 1–2].

Спочатку запланований рік здачі в експлуатацію, 1954, виявився недосяжним, оскільки більшість ключових елементів гідроелектростанції не були готові. Проте, на основі звітних даних можна обчислити ступінь їхньої готовності на початок року. Для кращого представлення даних, на нашу думку, доцільно систематизувати їх у вигляді графічної діаграми [22, арк. 1–6].

Згідно з даними 1954 року, середній рівень готовності основних елементів гідроелектростанції становив 62,75%. Найближчим до завершення було будівництво вузькоколійної залізниці. Однак, цей об’єкт зіткнувся зі значними проблемами, серед яких інженерні помилки, використання неякісних матеріалів, затримки в логістиці та фінансуванні. Одночасно з цим будівництво греблі велося з серйозними затримками, про що

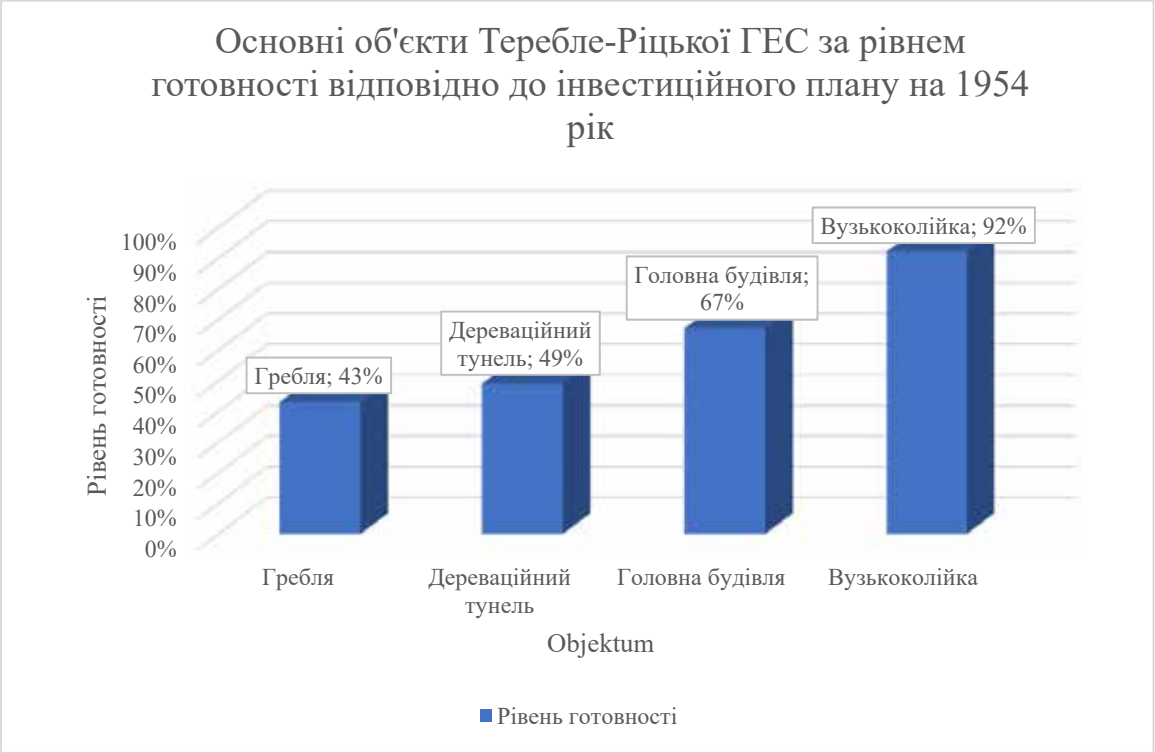

Рис. 3. Основні об’єкти Теребле-Ріцької ГЕС за рівнем готовності відповідно до інвестиційного плану на 1954 рік

Сформував: Сілвестер Іжак. Джерело: Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 344, арк. 1–5.

повідомляють у звітах керівників будівництва за 1954 рік. Найкритичніші помилки, які гальмували завершення будівництва, здебільшого стосувалися помилок у вимірах. У приймальних документах окремих секцій зазначаються відхилення в межах 1–1,5 метра від початкового плану, які важко і переважно на місці виправляли будівельники [28, арк. 31–92].

У серпні 1955 року в межах «Закарпатгесбуду» було створено пускову комісію, основним завданням якої було оцінити рівень готовності Теребле-Ріцької гідроелектростанції та підготувати план введення її в експлуатацію. Головою комісії було обрано інженера Кожевнікова. До складу членів комісії також увійшли інженери Василевський, Ільїнський та Нікітін [29, арк. 1].

Згідно з протоколом першого засідання, план введення в експлуатацію мав бути розроблений інженером Нікітіним протягом дуже короткого терміну – всього за два дні. Документ також повідомляє про серйозні проблеми, пов’язані з фінансуванням (це явище мало кілька причин, серед яких були неналежне ставлення робітників, оскільки звіти не були підготовлені та подані вчасно, а також відсутність або втрата деяких рахунків). Для вирішення цих проблем були призначені інженери Василевський і Ільїнський, які повинні були скласти список відсутніх документів. Проте одночасно з цим у протоколі зазначено, що два члени комісії (інженери Мотанцев і Ільїнський, які обидва працювали на будівництві гідроелектростанції) не були присутні на місці будівництва, тому не могли брати участь у роботі. Як день для засідань було визначено кожну середу. Протоколи подальших засідань повідомляють про вирішення вищезгаданих проблем, а результати виявились задовільними, тому гідроелектростанцію було введено в експлуатацію в 1956 році [29, арк. 1–13].

Об’єкти гідроелектростанції на момент завершення будівництва включали наступне: бетонну дамбу висотою 45 метрів на річці Теребля, за 1,5 км вниз за течією від села Вільшани; водосховище на тій самій річці з площею затопленої території 193,8 гектарів і водним дзеркалом площею 1,6 квадратних кілометрів; 100-метровий тунель з діаметром 7 метрів, який прокопали під горою Бовкар, довжиною 3700 метрів та з діаметром 2,15 метра; тунель для спуску води, що був прокладений уздовж схилу гори. Станція мала також ґрунтову конструкцію гідроелектростанції на річкових вимірювальних приладах. Останнє стано-

вило 37 метрів у довжину, 16,4 метра в ширину та 19,1 метра у висоту [43, арк. 1–3].

Витрати на великі будівельні проекти повернулися до держави через 6–7 років після початку виробництва електроенергії, у 1956 році. Потужність гідроелектростанції становить 27 000 кВт, і вона виробляє в середньому 123 мільйони кВт·год електроенергії на рік (залежно від рівня води в річці) [44, арк. 1–6]. За початковими планами, цей успішний приклад мав би продовжуватися будівництвом інших гідроелектростанцій на гірських річках Закарпаття. Однак увага до малої гідроенергії була відволікана на великі гідроелектростанції та атомні електростанції, які з'явилися в СРСР. Як результат, ця гідроелектростанція залишилася єдиною в Європі, що використовує енергію двох річок для виробництва електроенергії.

Коли гідроелектростанція вже працювала на повну потужність, радянські фахівці розглядали можливість будівництва атомної електростанції на тому ж місці. Водосховище площею 160 гектарів здавалося ідеальним для запланованої атомної станції, оскільки воду з водосховища планували використовувати для охолодження реакторів [45, арк. 1–6]. Таким чином, було поставлено два важливі завдання. Однак ці плани так і не були реалізовані. У радянську епоху гідроелектростанція була строго охороняємим об'єктом, стратегічно важливим підприємством, до якого можна було отримати доступ лише за наявності відповідного дозволу на безпеку. Охоронці конфіскували камери для забезпечення безпеки території [8, арк. 1–20].

Висновки. Будівництво Теребле-Ріцької гідроелектростанції з 1949 по 1956 рік стало важливою віхою в енергетичних розробках Закарпаття, яке було проаналізовано на основі матеріалів Державного архіву Закарпатської області. Під час будівництва виникли численні труднощі, серед яких найбільш важливими були нестача робочої сили та кваліфікації, обмежена доступність сировини і логістичні труднощі. Ці фактори призвели до того, що проект не був завершений за планом у 1954 році.

Нестача робочої сили стала серйозною перешкодою для будівництва, оскільки в регіоні була обмежена кількість доступної робочої сили, а кількість необхідних фахівців була дуже низькою. Крім того, значна частина наявної робочої сили не мала відповідної кваліфікації, що ускладнювало процес будівництва і збільшувало його тривалість.

Обмеження в постачанні сировини також стали значною проблемою під час будівництва. У регіоні було обмежене постачання матеріалів, і якість сировини (особливо для електроенергії та деревини) залишала бажати кращого, що затримувало темпи будівництва і збільшувало витрати на проект. Проблеми з цементом, сталлю та іншими будівельними матеріалами ускладнили будівельний процес і вплинули на розвиток інфраструктури.

Логістичні труднощі також відіграли критичну роль у будівництві. Завдяки віддаленому розташуванню та недостатній інфраструктурі транспортування та доставка матеріалів на будівельний майданчик часто ставали проблемою. Без належної організації транспортних маршрутів та оптимізації логістичних операцій, а також створення необхідних складів для комплектуючих, завершення будівництва було б неможливим.

В цілому, будівництво стало важким фінансовим тягарем, і загальна сума проекту перевищила 200 мільйонів рублів. Протягом будівництва кожного року застосовувалося більше ніж 300 різних механізмів і землерийних машин, а також 100 транспортних засобів. Згідно з архівними документами, протягом будівельного періоду з 1949 по 1956 роки було використано 420 000 кубічних метрів бетону, для чого було потрібно 84 000 тонн цементу, 250 000 кубічних метрів дробленого каменю, 90 000 кубічних метрів піску, 80 000 кубічних метрів будівельного каменю, 700 тонн металевих матеріалів, 1910 тонн залізничних рейок і 32 000 кубічних метрів деревини. На схилі гори також було встановлено 380-метрову металеву напірну трубу діаметром 2,15 метра. Більш того, було переміщено і оброблено понад 1900 тисяч кубічних метрів ґрунту на території.

Список літератури:

1. Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.), Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 3, арк. 1–7.
2. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 7, арк. 1–70.
3. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 11, арк. 1–7.
4. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 12, арк. 1–47.
5. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 13, арк. 1–42.
6. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 19, арк. 1–7.

7. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 20, арк. 1–4.
8. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 25, арк. 1–20.
9. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 26, арк. 1–10.
10. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 27, арк. 1–14.
11. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 45, арк. 1–3.
12. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 46, арк. 1–7
13. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 49, арк. 1–31.
14. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 50, арк. 1–6.
15. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 72, арк. 1–12.
16. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 87, арк. 1–3.
17. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 102, арк. 1–34.
18. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 103, арк. 1–2.
19. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 111, арк. 1–21.
20. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 145, арк. 1–16.
21. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 146, арк. 1–22.
22. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 165, арк. 1–6.
23. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 175, арк. 1–52.
24. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 192, арк. 1–18.
25. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 317, арк. 1.
26. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 344, арк. 1–5.
27. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 346, арк. 1–4.
28. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 370, арк. 1–114.
29. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 399, арк. 1–13.
30. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 417, арк. 1–9.
31. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 418, арк. 1–8.
32. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 437, арк. 1–9.
33. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 450, арк. 1–41.
34. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 467, арк. 1–9.
35. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 469, арк. 1–7.
36. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 470, арк. 1–3.
37. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 493, арк. 1–9.
38. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1097, Оп. 1, Спр. № 520, арк. 1–19.
39. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1914, Оп. 1, Спр. № 7, арк. 1–19.
40. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1914, Оп. 1, Спр. № 18, арк. 1–19.
41. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1914, Оп. 1, Спр. № 32, арк. 1–13.
42. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1914, Оп. 1, Спр. № 33, арк. 1–5.
43. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1914, Оп. 1, Спр. № 34, арк. 1–5.
44. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1914, Оп. 1, Спр. № 129, арк. 1–5.
45. Держархів Закарпатської обл., Ф. Р–1914, Оп. 1, Спр. № 134, арк. 1–6.

Izhak S.T., Varadi N.F. HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE TEREBLYA RIVER HYDROELECTRIC POWER STATION

The article analyses the construction of the Tereblya Rika hydroelectric power plant (HPP), which lasted from 1949 to 1956 and became a key stage in the development of the energy infrastructure of Zakarpattia. The study reveals the main problems that arose during the project implementation, including a shortage of labour, a shortage of raw materials, and logistical difficulties.

The article discusses the main reasons for the delay in construction, which was planned to be completed in 1954, but due to a large complex of circumstances, it lasted until 1956. It is determined that one of the main factors behind the slowdown was the limited availability of skilled workers in sufficient numbers in the region. The involvement of local labour did not provide the required level of efficiency due to the low level of training.

The shortage of construction materials such as cement, steel, timber and other resources was also found to have a significant impact on the pace of work. The lack of sufficient quality materials in the region complicated the construction process and caused additional costs for transport and upgrading the track. The logistical difficulties associated with transporting materials to a remote construction site in mountainous terrain necessitated the creation of new transport routes and infrastructure improvements.

It is revealed that the successful completion of construction in 1956 was made possible by optimising logistics operations, hard work of workers and gradual solution of organisational problems, but not in full. It is

proved that the construction of the Tereblya Rika HPP was an important step in the socio-economic and energy development of the Zakarpattia region, providing the basis for further electrification in the region.

The study is based on the materials of the Uzhhorod Department of the Zakarpattia Oblast State Archives. The documents of the funds P-1097 and P-1914 were analysed, which made it possible to recreate the details of the construction process, assess the key challenges, problems, and miscalculations of the original project, and determine its significance in the field of comprehensive regional development.

Key words: *Tereblya-Rika HPP, Zakarpatgesbud, Zakarpattia, economy, economic development, energy, Tereblya, Rika, HPP construction, history of energy, regional development.*

УДК 355/359:623.4(477)«2022/2024»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.11

Квятковський Р.В.
Національна академія сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного

Бураков Ю.В.
Національна академія сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного

МІЖНАРОДНА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА ДОПОМОГА УКРАЇНІ В ПЕРІОД 2022–2024 РОКІВ: КОАЛІЦІЯ АРТИЛЕРІЇ

Дослідження історії сучасної російсько-української війни є важливим завданням у сфері воєнно-історичної науки. У контексті повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, глобальної боротьби за безпеку та суверенітет нашої країни особливу значущість набуває міжнародна підтримка та солідарність, надання військової техніки та озброєння Силам оборони України з боку світової спільноти.

Від початку повномасштабної війни Україні була надана значна міжнародна матеріально-технічна допомога, яка включала, зокрема, артилерійські системи, реактивні артилерійські комплекси та боєприпаси до них. Ці засоби стали критично важливими для забезпечення оборони України, яка вимагала негайних і ефективних дій для протидії значній військовій потузі Російської Федерації.

Міжнародна підтримка України в період 2020–2024 років прийняла форми як двосторонніх, так і багатосторонніх відносин, зокрема шляхом формування коаліцій за видами зброї, зокрема Коаліції артилерії, з єдиною метою – відновлення територіальної цілісності та суверенітету України.

Ключову роль у цьому процесі відіграли такі країни, як США, Великобританія, Франція, а також низка країн Європейського Союзу, які не тільки надали технічну допомогу, але й активно сприяли формуванню міжнародної коаліції підтримки України у сфері озброєнь.

У цій статті узагальнено процес міжнародної матеріально-технічної допомоги Україні в період з лютого 2022 по грудень 2024 року, зокрема щодо артилерійських засобів та реактивної артилерії. Проаналізовано те, як країни-партнери взаємодіяли між собою, а також узагальнено результати їхніх спільних дій у контексті підтримки України. Проаналізовано роль і значення артилерійських систем, реактивної артилерії та боєприпасів, наданих міжнародними партнерами, у зміцненні обороноздатності України та веденні бойових дій в період 2020–2024 років.

Ключові слова: *артилерія, боєприпаси, військово-промисловий комплекс, Ленд-Ліз, міжнародна військова допомога, міжнародна коаліція, озброєння та військова техніка, російсько-українська війна, Рамштайн, Сили оборони України.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, що триває з 2014 року та набула повномасштабного характеру у 2022 році, виявила критичну залежність України від міжнародної матеріально-технічної допомоги. Одним із ключових напрямів цієї підтримки стала передача артилерійських систем, реактивної артилерії та боєприпасів, що відіграли вирішальну роль у стримуванні противника, контрнаступальних діях та зміцненні обороноздатності України.

На тлі виснаження власних ресурсів Україна отримала значну міжнародну матеріально-технічну допомогу, зокрема від США, Великої Британії, Франції, Німеччини та інших держав. Водночас механізми надання такої допомоги, рівень координації між країнами-партнерами та вплив міжнародних ініціатив, таких як Коаліція артилерії у форматі «Рамштайн», потребують системного аналізу.

Важливим аспектом дослідження є масштаби, динаміка та механізми надання Україні артилерійських систем, боєприпасів і технологічної підтримки з боку ключових держав-партнерів. При цьому залишається недостатньо вивченим процес формування та реалізації міжнародних механізмів військової допомоги.

Актуальним є також вивчення питання координації постачань, адаптації виробничих потужностей артилерійських систем і боєприпасів до зростаючих потреб України та здатності країн-

партнерів забезпечувати стабільні поставки та адаптацію західних артилерійських комплексів до потреб Сил оборони України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжнародна матеріально-технічна допомога Україні стала об'єктом наукових досліджень, що відображені в численних публікаціях, звітах та аналітичних матеріалах як українських, так і зарубіжних учених. Дослідники аналізують масштаби міжнародної підтримки України, роль країн-партнерів у цьому процесі, а також механізми їхньої взаємодії.

Зокрема, Павло Ткачук, Лілія Питльована та Юрій Бураков досліджували щоденні інформаційні матеріали ЗМІ щодо міжнародної військової допомоги Силам оборони України та систематизували результати у довідниках за перший (частина 1) [1] та другий (частина 2) [2] роки повномасштабного російського вторгнення.

Ірина Тихоненко аналізувала матеріально-технічну допомогу Україні з боку США та союзників, розглядаючи її крізь призму міжнародного позиціонування Америки [3].

Ольга Сухобокова здійснила огляд та аналіз підтримки України з боку країн Балтії на початку повномасштабної російсько-української війни [4], а також дослідила роль Великої Британії в мобілізації та згуртуванні світової спільноти на підтримку України [5].

Американські військові аналітики Майкл Кофман (Michael Kofman) і Франц-Штефан Гаді (Franz-Stefan Gady) у своїх дослідженнях розглядали стратегічний вплив міжнародної допомоги на хід війни, зокрема ефективність артилерійських систем і роль міжнародних коаліцій у форматі «Рамштайн» [6].

Попри значущість цих досліджень, питання міжнародної матеріально-технічної допомоги, зокрема формування та діяльності коаліцій, потребує подальшого аналізу та наукового осмислення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження масштабів, динаміки та механізмів міжнародної матеріально-технічної допомоги Україні в період 2022–2024 років, зокрема в межах таких форматів міжнародної взаємодії, як Коаліція артилерії. Окрему увагу буде приділено аналізу внеску ключових країн та їхніх військово-промислових комплексів у створення та функціонування багатосторонніх механізмів військової підтримки України.

Виклад основного матеріалу. Оскільки на початку 2022 року на Заході вважали, що Україна не зможе вести повномасштабну війну проти росії, питання передачі важкого озброєння навіть не розглядалося. Перша військова допомога була зосереджена переважно на постачанні зброї, призначеної для партизанської боротьби.

Напередодні повномасштабного вторгнення США спільно з Великою Британією передали Силам оборони України кілька тисяч протитанкових комплексів Javelin і NLAW, великокаліберні кулемети, стрілецьку зброю та боєприпаси. Окрім цього, було надано системи безпеки, різноманітне обладнання та комплектуючі [7].

У січні 2022 року США надали країнам Балтії – Литві, Латвії та Естонії – дозвіл на передачу Україні озброєння американського виробництва. Естонія передала протитанкові ракети FGM-148 Javelin, а Латвія та Литва – зенітні ракетні комплекси FIM-92 Stinger [8].

Інші країни-члени НАТО та ЄС також надавали військову допомогу Україні. Наприкінці лютого 2022 року Польща поставила боєприпаси різних калібрів, а Чехія передала автоматичні та снайперські гвинтівки, кулемети. Велика Британія надала легкі броньовані системи захисту та протитанкові ракети малої дальності. Уряд Данії схвалив оборонний пакет допомоги Україні на суму 22 млн євро [9].

На початку березня 2022 року ситуація змінилася: Україна продемонструвала здатність ефективно вести сучасну війну та успішно протистояти так званій «другій армії світу». Це змусило Захід переглянути стратегію підтримки союзників і внести корективи у власну оборонну політику.

В першій половині березня 2022 року, в межах ініціативи ООН, Болгарія, Словаччина та Польща виділили Україні 70 бойових літаків МіГ-29 і Су-25 [10].

Німеччина у березні 2022 року передала Україні протитанкові гранатомети Panzerfaust і 500 ракет для ПЗРК Stinger. Наприкінці місяця вона також надала 1500 зенітних ракет для ЗРК «Стріла-10», кулемети MG3, продуктові набори та медикаменти [11].

Ухвалений 16 березня 2022 року додатковий пакет допомоги Україні від США, включав 800 зенітних ракет для ПЗРК Stinger, 2 тис протитанкових ракет Javelin та інше протиброньове озброєння. Окрім цього, Україна отримала тактичні БпЛА, гранатомети, гвинтівки, пістолети, кулемети, а також боєприпаси для гранатометів, мінометів та стрілецької зброї. До пакета також увійшли бронежилети та шоломи [12].

6 квітня 2022 року Сенатом США одноголосно ухвалено закон про Ленд-Ліз для України. Документ надав президенту США право оперативно постачати Україні військову допомогу, аналогічно

до програми часів Другої світової війни. 9 травня 2022 року президент США Джо Байден підписав цей закон, офіційно запровадивши його в дію [13].

У подальшому, платформою для об'єднання зусиль для надання допомоги Україні, координації постачання зброї та техніки став формат дипломатичних зустрічей «Рамштайн», що був ініційований у квітні 2022 року.

Назва цих зустрічей походить від місця проведення першої – бази Повітряних сил США «Рамштайн», що розташована в німецькому місті Рамштайн-Мізенбах, у федеральній землі Рейнланд-Пфальц. Подальші зустрічі проходили в різних форматах (в тому числі онлайн) та локаціях, але всі вони отримували неофіційні найменування «Рамштайн-2», «Рамштайн-3» тощо [14].

З лютого 2022 по грудень 2024 року в рамках «Контактної групи з питань оборони України» всього відбулось 24 таких засідання у форматі «Рамштайн».

Станом на грудень 2024 року контактна група «Рамштайн» об'єднувала більше 50 країн, що координують військову допомогу Україні. В рамках цієї ініціативи було сформовано 8 окремих коаліцій за напрямками військової підтримки, серед яких протиповітряна оборона, авіація, морська коаліція, артилерія, бронетехніка, ІТ, дрони та розмінування.

За майже три роки існування формату «Рамштайн» країни-союзники задекларували надання військової допомоги Україні на суму понад 145 млрд доларів США. Це дозволило українським військовим отримати критично важливі для протистояння російській агресії сучасні системи ППО, ракетні та артилерійські комплекси, танки, броньовані машини тощо [15].

Коаліція артилерії фактично почала формуватися в червні 2022 року, коли в рамках формату «Рамштайн», на зустрічах міністрів оборони союзників України, були обговорені конкретні кроки щодо надання артилерійської підтримки Україні. Саме на цих зустрічах США, Великобританія, Франція та інші країни обговорили можливість постачання різноманітних артилерійських систем, включаючи гаубиці та самохідні установки, а також боєприпаси для українських збройних сил. З часом країни, що вже надавали допомогу, почали об'єднувати свої зусилля в межах більш організованої коаліції.

До січня 2024 року в рамках зустрічей у форматі «Рамштайн» Україна неодноразово отримувала артилерійські системи, ракетні комплекси та боєприпаси до них. Зокрема, за результатами восьмої, дев'ятої, десятої та дванадцятої зустрічей та в результаті восьми рамкових контрактів укладених у вересні 2023 року Європейським оборонним агентством (EDA) з європейською промисловістю на спільну закупівлю 155 мм боєприпасів [16].

18 січня 2024 року в Парижі, в рамках «Контактної групи з питань оборони України» у форматі «Рамштайн» та в рамках ініціативи «Українська армія майбутнього», країни Заходу створили Коаліцію артилерійських спроможностей (Коаліцію артилерії) під головування Франції та США. Її учасниками стали держави, що володіють передовими технологіями у сфері артилерії та пов'язаних з цим видом озброєння системами [17].

На початку до Коаліції увійшли такі країни, як США, Франція, Німеччина, Велика Британія, Польща, Словаччина, Австралія, Канада, Італія, Швеція, Нідерланди, Норвегія, Іспанія, Литва, згодом приєдналися ще декілька країн. Всього, станом на кінець 2024 року, до Коаліції артилерії приєдналось понад 20 країн, а конкретний перелік усіх країн-учасниць не розголошується.

Крім того, Чехія започаткувала «чеську ініціативу» з постачання боєприпасів. У рамках цієї ініціативи у 2024 році в Україну поставлено понад півтора мільйона снарядів великого калібру [18].

Польща приєдналася до ініціативи, очолюваної Чехією, щодо придбання за межами ЄС артилерійських снарядів для України та зробила значний внесок у цю «снарядну коаліцію» у 2024 році, точна сума якого не розголошується [19].

В січні 2024 року Франція оголосила про виробництво 78 нових самохідних артилерійських установок Caesar для України протягом 2024 року. Шість з них, придбані Україною, планувалося доставити найближчими тижнями. Решта потребувала спільного фінансування. Крім того, Франція збільшила виробництво 155 мм снарядів до 3 тис на місяць, що становить приблизно 36 тис на рік [20].

Станом на листопад 2024 року ЄС поставив Україні понад 980 тис артилерійських снарядів, з планом перевищити 1 млн до кінця року. А в рамках окремої ініціативи, очолюваної Прагою, до кінця 2024 року було поставлено 500 тис снарядів [21].

У листопаді 2024 року країни-учасниці Коаліції артилерії обговорили план дій на період до 2027 року щодо забезпечення потреб Збройних Сил України. Цей план включає постачання передових артилерійських систем, засобів управління вогнем, розвідки та боєприпасів, а також забезпечення оперативної сумісності українських військ із силами НАТО [22].

Станом на грудень 2024 року, в рамках Коаліції артилерії, створеної в форматі «Рамштайн», досягнуто значних результатів у наданні військової допомоги Україні.

У 2024 році Україна, в рамках Коаліції артилерії, отримала майже 40 млрд євро фінансової допомоги, з яких 30% становили гранти, а решта – пільгові кредити. США оголосили про додатковий пакет допомоги на суму близько 6 млрд доларів, включаючи 2,5 млрд доларів на допомогу, що охоплює артилерійські системи та протитанкові системи [23].

Окрім діяльності у форматі «Рамштайн», важливим елементом міжнародної підтримки України стала, підписана 12 липня 2023 року на саміті НАТО у Вільнюсі, Спільна декларація про підтримку України.

Декларацію підписали лідери країн Великої сімки (G7) – США, Японії, Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії та Канади – а також президенти Європейської ради та Європейської комісії. Станом на грудень 2024 року до Спільної декларації приєдналися ще 24 країни, що довело загальну кількість підписантів до 31.

Цей рамковий документ підтвердив, що «безпека України – невід'ємна частина безпеки євроатлантичного регіону, а її підтримка триватиме стільки, скільки буде потрібно» та закріпив довгострокові зобов'язання країн-підписантів щодо безпекової, політичної, економічної та військової підтримки України [24].

Висновки. Аналіз міжнародної матеріально-технічної допомоги Україні в період з лютого 2022 по грудень 2024 року показав, що артилерія та ракетні комплекси, передані в рамках функціонування Коаліції артилерії, стали критично важливими елементами оборони України в умовах широкомасштабної агресії росії проти України. Допомога країн-партнерів за результатами зустрічей у форматі «Рамштайн» забезпечила значну підтримку в забезпеченні необхідними засобами для ведення оборонних та контрнаступальних операцій.

Завдяки програмі Ленд-Лізу, Спільній декларації про підтримку України та іншим механізмам військової допомоги Україна отримала значний обсяг озброєння. Ці програми стали важливим доповненням до інших платформ підтримки, зокрема до ініціативи «Рамштайн» та закріпили довгострокові зобов'язання міжнародних партнерів щодо допомоги Україні, в тому числі озброєнням та технікою військового призначення.

Подальше вивчення цих аспектів дозволить глибше зрозуміти особливості міжнародної взаємодії у сфері оборони в умовах сучасної війни, допоможе оцінити вплив міжнародної допомоги на перебіг російсько-української війни та визначити перспективи подальшої підтримки України в контексті її оборонних потреб.

Список літератури:

1. Ткачук П.П., Питльована Л.Ю., Бураков Ю.В. Міжнародна військова допомога Силам оборони України: хроніка подій. Частина перша (лютий–грудень 2022 р.): довідник / за ред. Ю.В. Буракова. Львів: Національна академія сухопутних військ, 2024. 613 с.

2. Ткачук П.П., Питльована Л.Ю., Бураков Ю.В. Міжнародна військова допомога Силам оборони України: хроніка подій. Частина друга (січень–грудень 2023 р.): довідник / за ред. Ю.В. Буракова. Львів: Національна академія сухопутних військ, 2024. 825 с.

3. Тихоненко І.В. Допомога Україні як інструмент позиціонування США на міжнародній арені. *Науковий журнал «Політикус»*. 2023 Вип. 1. С. 136–141. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-1.20

4. Sukhobokova O.O. Political and military assistance of the Baltic States to Ukraine in the first months of full-scale Russian-Ukrainian war. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects:* monograph / L.M. Alekseyenko, O.I. Tulai, M.D. Alekseyenko et al. Riga: Baltija Publishing, 2022, P. 661–670. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-79

5. Sukhobokova O.O. Formation of an international military-technical coalition support for Ukraine: The British factor. *Proceedings of the International Scientific-Practical Conference "The War in Ukraine – a Challenge to Euro-Atlantic Civilizational Values"* (Uzhhorod, Ukraine, June 24–25, 2024). Riga: Baltija Publishing, 2024. P. 70–74. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-451-1-16

6. Gady F.-S., Kofman M. Ukraine's Strategy of Attrition. *Survival.* 2023. Vol. 65, Issue 2. P. 7–22. DOI: https://doi.org/10.1080/00396338.2023.2193092

7. The Washington Post. *Military trainers, missiles and over 200,000 pounds of lethal aid: What NATO members have sent Ukraine so far*. URL: https://surl.li/uibefj (дата звернення: 21.03.2025).

8. Politico. *Baltic states step up in arming Ukraine against potential Russian incursion*. URL: https://surl.li/ehfmmd (дата звернення: 21.03.2025).

9. The Times. *British anti-tank weapons sent to defend Ukraine from Russia*. URL: https://surl.li/ggoyoj (дата звернення: 21.03.2025).

10. The Independent. *Ukraine set to receive 70 fighter jets from EU nations, officials say*. URL: https://surl.li/gwwbhn (дата звернення: 21.03.2025).

11. Лівий Берег. *Німеччина передала Україні 1500 зенітно-ракетних комплексів «Стріла» та 100 кулеметів MG3*. URL: https://surl.li/kaoiuq (дата звернення: 21.03.2025).

12. Радіо Свобода. *Байден анонсував додатковий пакет військової допомоги Україні на 800 мільйонів доларів*. URL: https://surl.li/weuwzh (дата звернення: 21.03.2025).

13. Politico. *In the fight against Putin, Senate unanimously approves measure that once helped beat Hitler*. URL: https://surl.li/diribt (дата звернення: 21.03.2025).

14. Air Force Magazine. *Long-Term Ukraine Aid to Be Discussed at Ramstein Meeting*. URL: https://surl.li/ytobmi (дата звернення: 21.03.2025).

15. Офіційний вебсайт Міністерства оборони України. *«Рамштайн» у цифрах: 25 зустрічей і понад 145 млрд доларів допомоги Україні*. URL: https://mod.gov.ua/news/ramshtajn-u-czifrah-25-zustrichej-i-ponad-145-mlrd-dolariv-dopomogi-ukrayini (дата звернення: 21.03.2025).

16. European Defence Agency. *EDA signs framework contracts for joint procurement of 155mm ammunition*. URL: https://surl.li/nptcbk (дата звернення: 21.03.2025).

17. Le Monde. *Guerre en Ukraine: la France prend la tête d'une coalition destinée à organiser le soutien militaire à Kiev pour l'artillerie*. URL: https://surl.lu/ssiaxh (дата звернення: 21.03.2025).

18. РБК-Україна. *САУ Caesar, Krab, Zuzana і не тільки. У Міноборони розповіли про роботу коаліції артилерії*. URL: https://surl.lu/ssiaxh (дата звернення: 21.03.2025).

19. УНІАН. *Польща зробила «значний» внесок в снарядну коаліцію, яку створила Чехія*. URL: https://surl.li/vbtorx (дата звернення: 21.03.2025).

20. DW. *Союзники України створюють у Парижі «артилерійську коаліцію»*. URL: https://surl.gd/edfxoy (дата звернення: 21.03.2025).

21. Reuters. *EU has supplied Ukraine with over 980,000 shells, Borrell says*. URL: https://surl.lu/movzhg (дата звернення: 21.03.2025).

22. Дзеркало тижня. *Коаліція артилерії обговорила потреби на фронті до 2027 року*. URL: https://surl.li/qksrxi (дата звернення: 21.03.2025).

23. Welt. *Ukraine erhielt 2024 knapp 40 Milliarden Euro Hilfe – Biden kündigt weiteres Paket an*. URL: https://surli.cc/lvgjvm (дата звернення: 21.03.2025).

24. Офіційний вебсайт Посольства США в Україні. *Спільна декларація про підтримку України*. URL: https://surl.li/ptkoxl (дата звернення: 21.03.2025).

Kviatkovskyi R.V., Burakov Yu.V. INTERNATIONAL MATERIAL AND TECHNICAL ASSISTANCE TO UKRAINE IN 2022–2024: THE ARTILLERY COALITION

Researching the history of the modern Russo-Ukrainian war is an important task in the field of military-historical science. In the context of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, the global struggle for the security and sovereignty of our country, international support and solidarity, the provision of military equipment and weapons to the Defense Forces of Ukraine by the world community are of particular importance.

Since the beginning of the full-scale war, Ukraine has received significant international material and technical assistance, which included, in particular, artillery systems, multiple launch rocket systems, and ammunition for them. These means became critically important for ensuring the defense of Ukraine, which required immediate and effective actions to counter the significant military power of the Russian Federation.

International support for Ukraine in the period 2020–2024 took the form of both bilateral and multilateral relations, in particular through the formation of coalitions by type of weapons, including the Artillery Coalition, with the sole purpose of restoring the territorial integrity and sovereignty of Ukraine.

Key roles in this process were played by countries such as the USA, Great Britain, France, as well as several countries of the European Union, which not only provided technical assistance but also actively contributed to the formation of an international coalition to support Ukraine in the field of armaments.

This article summarizes the process of international material and technical assistance to Ukraine in the period from February 2022 to December 2024, in particular regarding artillery and rocket artillery. It analyses how partner countries interacted with each other, and summarizes the results of their joint actions in the context of supporting Ukraine. The role and significance of artillery systems, rocket artillery, and ammunition provided by international partners in strengthening Ukraine's defense capabilities and conducting combat operations in the period 2020–2024 are analyzed.

Key words: *artillery, ammunition, military-industrial complex, Lend-Lease, international military assistance, international coalition, armaments and military equipment, Russian-Ukrainian war, Ramstein, Ukrainian Defense Forces.*

УДК 373.3/.5.091.321.398(477)»1940/1980»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.12

Лаврут О.О.
Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ГРУПИ ПРОДОВЖЕНОГО ДНЯ У ШКОЛАХ УРСР У 1950–1980-Х РР.

У статті охарактеризовано діяльність груп продовженого дня у другій половині 1950–1980-х рр. Вони відігравали важливу роль у житті школи. Групи продовженого дня покликані були, фактично, замінити потенціал сімейного виховання. Адже, батьки учнів, в основному, працювали і не могли собі дозволити через матеріальні і соціальні аспекти займатися власними дітьми. У роботі акцентовано, що такі осередки покликані були підмінити цінності родинного виховання радянсько-суспільними. Саме у групах продовжували реалізовувати основні напрями виховання «радянської людини» засобами гри, переглядом і коментарями фільмів та мультфільмів, екскурсіями тощо. На педагогів покладалися і навчальні функції, оскільки тут відбувалося вивчення уроків, виконання домашніх завдань. Окрім цього, у групах мали дотримуватися й режимних моментів: сон, прогулянка, ігри.

У статті також проаналізовано аспекти, на які варто було звернути увагу органів освіти. Часто групи продовженого дня ставали логічним продовженням уроків, які школярі виконували протягом довшого часу, аніж встановлені санітарні норми. З одного боку, діти мали виконати домашнє завдання, а з іншого це забирало часу із інших видів діяльності. Виховний процес залишався теж важливим у групах. У роботі акцентовано на тому, що дітей долучали до гуртkової діяльності, де вони мали змогу розвинути свої знання, уміння та нахили. У деяких школах бракувало достатньої матеріально-технічної бази для організації життєдіяльності учнівства: кімнат для ігор, для сну, літератури тощо. Ці питання намагалися вирішити із допомогою батьківства, підприємств та організацій, проводячи збори, наради, фінансуючи, що було під силу. Групи продовженого дня встановлювали й час перебування у них дітей різних вікових категорій, що також пов'язувалося із роботою їх батьків та відсутністю можливості старшого покоління бути із дітьми.

У статті зазначено про зростання кількості груп продовженого дня і їх контингенту протягом зазначеного періоду. Держава максимально продовжувала контролювати діяльність педагогів і дітей, формувати їх світогляд і виховувати колективну свідомість.

Ключові слова: *школа, радянське суспільство, учні, виховання, навчання, група продовженого дня, діяльність.*

Постановка проблеми. Здобуття освіти молодим поколінням є важливим поступом до його становлення та подальшого життя. Перебування у школі передбачає не лише урочну діяльність, а й поза її межами. Після занять діти мають змогу залишитися вдома із близькими дорослими або у школі із педагогами. Групи продовженого дня покликані не лише забезпечити догляд за дитиною, а й зважати на її розвиток і навчання. За радянських часів останнє характеризувалося усуспільненим життям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності груп продовженого дня (далі – ГПД) цікавило дослідників. О. Логвиненко проаналізував здійснення обов'язкової шкільної освіти в УРСР у 1950–1960 – х рр., зупинившись на причинах відкриття ГПД, їх кількісному складі, який зростав [12, с. 375–386]. Дослідники торкалися й організації навчально-виховного процесу в умовах ГПД, методики проведення різних активностей зі школярами, їх оздоровлення та ролі педагога. Серед таких – О. Жигайло, Ю. Дідик [9, с. 213–217], В. Дубровський [8, с. 65–70] та інші [13; 14; 18]. Вони стосуються педагогічного спрямування. О. Лаврут охарактеризувала становище школи в УРСР у другій половині 1940-х–1980-х рр. [10]. Вона звернула увагу на формування світогляду школярів [11, с. 85–88].

Постановка завдання. Проте проблема впливу суспільних чинників на діяльність ГПД залишилася поза увагою дослідників. Метою наших наукових пошуків є характеристика діяльності ГПД в умовах функціонування радянського суспільства у другій половині 1950-х–1980-х рр. Це обумовлює виконання таких завдань: вивчення історіографії питання та його джерельної бази; діяльність дітей і педагогів у групах продовженого дня; з'ясування місця ГПД у шкільній освіті зазначеного періоду в

УРСР; окреслення перспектив подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. ГПД покликані були надати не лише освіту, а й продемонструвати турботу держави про батьків вихованців, зокрема жінок, які мали рівні права із чоловіками і мали змогу працювати. Оскільки в цих групах вихователі мали як правило педагогічну освіту, то завдяки їм держава частково прагнула підвищити успішність школярів, якість навчання та подолати проблему другорічництва. Інша мета, яку переслідувала держава – виховання «радянської людини», яка б багато часу проводила у школі, де створені умови задля її формування через урочну, позаурочну систему; яка б відривала дітей від традиційного сімейного виховання. «Комуністична партія та радянський уряд в останні роки багато здійснила для удосконалення форм громадського виховання». Поряд із навчально-виховними закладами нового типу – школами-інтернатами – організовано групи і школи продовженого дня. Головне їх завдання – створити єдину всеохопну систему, яка б забезпечила різнобічний розвиток дітей, сформувала у них риси «нової людини». Місія ГПД була важливою: вона залишалася складовою системи, адже лише в урочній діяльності неможливо здійснити всебічний розвиток і виховання дитини. ГПД мала можливості розвивати у школярів фізичний, естетичний, творчий та інтелектуальний потенціал. Вона не повинна була стати продовженням урочної системи. До цієї діяльності мали долучитися піонерські і комсомольські організації [7, с. 171].

Наприкінці 1950-х рр. почали відкривати такі перші групи і школи. Нормативним підґрунтям їх діяльності стала прийнята пізніше постанова «Про організацію шкіл з подовженим днем» від 22 березня 1960 року [12, с. 375–386]. Згідно із Законом УРСР «Про народну» від 28 червня 1974 р. у школах за умов наявності необхідної матеріально-технічної бази та кадрового потенціалу мали функціонувати школи або групи продовженого дня. Вони покликані були забезпечити перебування та розвиток дитини у закладах освіти у той час, коли їх батьки працювали [16, с. 6].

У школі продовженого дня дитина перебувала 10 – 12 годин, що давало можливість педагогам глибоко вивчити індивідуальні особливості, інтереси учнів, різноманітно і цікаво організувати позакласну і позашкільну роботу. Умови та особливості роботи у такому закладі відкривали б «широкі можливості для міцного зв'язку навчання і виховання. У розв'язанні важливого державного завдання – виконанні Закону про всеобуч» ці школи виявилися досить ефективними. Подальше розширення середньої освіти, посилення ролі громадського виховання, як однієї із вирішальних умов розвитку молодого покоління, вимагало значних матеріальних витрат. Школи, як зазначали, вигідні із економічного погляду, оскільки утримання учнів коштувало дешевше за школу-інтернат. Школи продовженого дня створені відносно недавно, їх контингент зростав, що пояснювалося визнанням батьків та громадськості [17, с. 1].

Якщо простежити кількісну динаміку ГПД, то у 1960/1961 н.р. в УРСР працювало 2 319 шкіл із такими групами, а всього ГПД – 4 336, де перебувало 131,8 тис. учнів, а у 1967/68 н.р. – ці показники складали 8 221, 26 304 і 911,4 тис. відповідно. У середині 1980-х рр. питома вага учнів, котрі відвідували ГПД в СРСР склала близько 38%, в УРСР – майже 45 відповідно. Це були найвищі показники в СРСР [16, с. 9]. На фінансування ГПД виділялося близько 5% освітнього фонду УРСР [15, с. 11].

Діяльність дітей та педагогів була регламентованою. Вівся журнал обліку учнів ГПД школи, де вихователі і керівники гуртків вели облік школярів. Сюди вносилися відомості і про стан здоров'я учнів, заповнення якого здійснювалося зі шкільним лікарем у рубриці «Показники здоров'я». У журнал обов'язково писали про проведення екскурсій, перегляд фільмів та інших заходів, що проводили із дітьми. Була присутня й інформація про батьків вихованців. Цими справами займалися органи народної освіти, серед яких виділяли такі області: Донецьку, Кіровоградську, Миколаївську, Дніпропетровську та м. Київ. Заслуговувала на увагу організація навчально-виховної роботи у школі продовженого дня № 76 м. Горлівка, де дотримувалися режимних моментів та організації освітнього процесу. Діяльність педагогів спрямована на удосконалення роботи учнівства, яке мало продуктивно працювати, але не враховували особливості розвитку дітей, їх навантаження; самостійно спостерігати, мислити, користуватися підручником, забуваючи про інші джерела інформації, маніпулюючи їх свідомістю і відсутністю умов до формування і розвитку критичного мислення. Тому, заняття носили суворо регламентований характер, водночас писали про диференційований підхід до дітей, наступність у роботі, урізноманітнення форм і методів роботи з ними, використовуючи можливості навчального обладнання кабінетів.

Проте зазначали і про недооцінку значення таких шкіл і груп. У Харківській, Волинській,

Закарпатські областях були відсутні певний час такі школи і на шпальтах періодичної преси писали про байдужість органів народної освіти здійснювати роботу із впровадження їхньої діяльності. Закиди йшли у бік органів освіти деяких регіонів, які недооцінювали їх потенціал. До прикладу, у Львівській, Полтавській, Херсонській, Хмельницькій та Ровенській областях функціонували 1–2 школи, де не виконувався щороку «Закон про всеобуч» і відомі випадки дитячої безпритульності [17, с. 1]. А у 1966/1967 н.р.у школах Київщини навчалося більше 45,3 тис. учнів, із яких 18% перебували у ГПД, у 1970/1971 н.р. – 66 тис. дітей, або більше 27% відповідно [4, с. 35].

Це залежало і від дотримання режиму дня у школі і вдома, що полягало у врахуванні вікових особливостей дитини, раціональному використанні часу, чергуванні різних видів діяльності, різноманітності видів і форм роботи із дітьми. У багатьох школах уроки співів, фізичної підготовки, переносили на другу половину дня, що пояснювали так: «Це дає можливість учителеві контролювати виконання робіт з найбільш важливих предметів» [17, с. 1]. Згідно із вимогами, якщо у школі було 4 ГПД, то вона мала використовувати потенціал бібліотеки, читального залу, якщо вони взагалі там функціонували, фізкультурний або ігровий майданчик, ігрові кімнати і гуртки для молодших школярів: технічного моделювання, ракетомодельний, ігри та іграшки, «Умілі руки» (вишивання, в'язання) [1, с. 182].

Оскільки діти довгий час перебували у закладі освіти, то їм мало бути організоване дворазове харчування. Чверть учнів, переведені на продовжений день, звільнялися від плати за харчування, із них 10% – повністю і 15% – платили до половини вартості харчування. Проте перевірки показали, що у багатьох закладах діти харчувалися неорганізовано, у одних школах – один раз, у інших – два. У більшості областях УРСР передбачені бюджетом асигнування повністю не використовувалося [17, с. 1].

У інформації про роботу відділу народної освіти Самбірського міськвиконкому станом на 1 грудня 1979 року зазначалося, що відділ спрямовував свою роботу на втілення у життя рішень XXV з'їзду КПРС, виконання постанови ЦК КПРС і ради Міністрів СРСР від 22 грудня 1977 р. № 1111 «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці». Відділ освіти «…своєчасно і правильно націлює педагогічні колективи підлеглих установ на подальший розвиток загальнообов'язкової середньої освіти, вдосконалення навчально-виховного процесу, усвідомлення педагогічними колективами, учнями і їх батьками необхідності рішучого повороту загальноосвітньої школи до поліпшення молоді до праці, обґрунтованого вибору професії» [5, с. 41]. У місті зменшилася кількість дітей, які навчалися у 2 зміну і складала лише 5%. ГПД охоплено 41% учнів 1–7 класів, що на 6% більше порівняно із попереднім навчальним роком. Гарячим харчуванням охоплено майже усіх школярів, кількість посадкових місць у них відповідало нормативним вимогам [5, с. 41].

У інформації про роботу відділу народної освіти Турківського райвиконкому Львівської області вказувалося на зростанні мережі ГПД у районі до 106, яка охоплювала близько 3 700 учнів або кожного третього учня 1–8 класів. Позитивний досвід роботи ГПД мали Боринська, Ільницька середні школи. Особливо акцентували на самостійності діяльності учнів під час виконання домашніх завдань та позитивних взаємостосунків між педагогами та учнями. Ставили у приклад і оформлення інтер'єру у народному стилі, використовуючи потенціал ужитково-прикладного мистецтва та природній матеріал [5, с. 52].

Київський облвно Міністерству освіти УРСР надало «Інформацію про впорядкування режиму роботи груп продовженого дня і дошкільних дитячих закладів станом на 15 січня 1985 р.». Він повідомляв, що режим роботи груп продовженого в школах узгоджено з режимом роботи підприємств, господарств, організацій і установ. У грудні 1984 р. усі школи провели батьківські збори, опитування батьків, спільні наради із керівниками підприємств, господарськими організаціями і установами, які врахували побажання та можливості один одного. Тому, внесені зміни у режим роботи груп. ГПД для учнів 1–3 та підготовчих класів закінчували роботу о 17 годині – 24%, о 17.30 – 65,8 і о 18.30 і пізніше – 10,2 відповідно. Для учнів 4–8 класів закінчували працювати о 17 годині – 8,1, о 17.30 – 55,8 о 18.30 і пізніше – 36,1% відповідно. Щодо днів роботи, то для учнів 1–3 і підготовчих класів 6 днів працювали 79,3% ГПД, 5 днів – 20,7 відповідно. Для учнів 4–8 класів – 6 днів – 91 і 5 дів – 9% відповідно [3, с. 25]. Разом з тим у школах створені 109 суботніх і 37 щоденних чергових ГПД для учнів 1 – 8 класів, проведена робота з упорядкування режиму роботи закладів з урахуванням прохань батьків. Часто у ГПД вихователями були класні керівники [3, с. 26].

Проте спостерігалися і хиби у роботі ГПД. Зокрема, згідно із перевіркою ГПД в Стуженян-

ській середній школі встановлено про відсутність єдиного розпорядку дня, з якого видно коли у дітей відпочинок, обід чи прогулянка. Кожен вихователь писав розклад, який був для нього зручний. Іноді були відсутні виховні плани: на півріччя, тиждень або щоденні. Школярі мало перебували на свіжому повітрі – по 10–15 хвилин щоденно, і не мали чіткої мети на прогулянці; бракувало часу на вивчення пісень, хороводів, фізкультурних хвилин. Адміністрація не звертала увагу на те, як проходила виховна робота у ГПД. Домашні завдання виконували довго. Діти з групи 1 класу виконували завдання із математики близько 50 хвилин, але окрім цього предмета мали ще зробити українську мову та читання. Згідно із санітарними нормами учням на виконання домашнього завдання відводилося від 45 до 60 хвилин. Очевидно, що вони не дотримувалися, адже ще треба було виконати завдання і з інших предметів. Щодо другокласників, то вони повільно виконували завдання, а вихователів це влаштовувало: вони не робили зауваження їм. Можливо, педагоги знали особливості дітей і вважали це природнім процесом. На виконання математики діти теж витратили 50 хвилин [1, с. 181].

Тому, інспектори надали рекомендації до поліпшення діяльності ГПД. У понеділок – проводити заняття гуртків художньої самодіяльності, де діти розучували танці, пісні, займалися художнім читанням, малюванням, ліпленням, проводили бесіди про митців. У вівторок рекомендували проводити роботу із піонерами або жовтенятами на різні теми. У середу дітей запросили б до гуртків, у четвер – долучали до трудового виховання, доглядаючи за квітами, клумбами та одягом; у п'ятницю – фізичним вихованням та рухливими іграми; а суботу – позашкільними заходами: перегляд кіно та мультфільмів, організація екскурсій, зустрічі з виробничими бригадами та представниками підприємств, організацій або установ. Зазначали, що дотримання такого розкладу допомогло б учням зосередити зусилля на розв'язанні певних завдань і питань [1, с. 182].

Недостатньо приділяли увагу створенню належних умов функціонування груп продовженого дня. Зокрема, у м. Кіровоград були відсутні кімнати для денного сну дітей, медичного кабінету, а їдальня не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам, умови для позакласної роботи. Подекуди ГПД комплектували учнями механічно, без урахування вікових особливостей дітей, що призводило до поступового відсіву дітей. ГПД потребували й відповідних педагогічних кадрів [17, с. 1]. У закладах бракувало спортивного інвентаря та ігор: відсутні скакалки, м'ячі, гімнастичні та інші набори для ігор. Або дітям не давали ті ігри і обладнання, яке було наявне у школі [2, с. 157]. Такі висновки робили інспекторські перевірки, спілкуючись із дітьми. Педагоги віддавали перевагу навчальній діяльності у ГПД, а не розвитку дитини [1, с. 183].

Тому, пропонували скласти єдиний режим для усіх груп, а адміністрації подбати про обладнання ігрових майданчиків та іграшок для дітей (м'ячів, настільних ігор тощо), організувати гуртки для школярів. Адміністрація, класовод, організатор мали відвідувати заняття ГПД. Відповідальність за час виконання домашніх робіт покладалася на вихователів груп і повинен бути таким: для 1 класу – 45 хвилин, для 2–50 відповідно, для 3–1 годину і 4 класу – 1,3 год. відповідно. Хоча самі вихователі не мали змоги контролювати обсяг завдань, це повинні були здійснювати класоводи. Водночас зазначали, що вони не повинні пояснювати матеріал, це були функції тих, хто задав домашнє завдання. Виникало питання: якщо дітям необхідно було уточнити, роз'яснити, і лише після цього вони могли щось робити? Тут жорстко керувалися «Правилами для учнів», де зазначалося про самостійність і своєчасність виконання домашніх завдань. А яким чином це мало виконуватися? [1, с. 183].

Серед недоліків роботи вихователів ГПД виділяли те, що у більшості вони займалися організацією харчування і ігровою діяльністю дітей, дещо відсуваючи виховну роботу, не підтримували контакти із класоводами, учителями-предметниками, учнівськими організаціями шкіл та позашкільними установами. Вихователям закидали їх ігнорування тематичними політінформаціями, що не входило безпосередньо до їх обов'язків [5, с. 53].

Робота ГПД перевірялася інспекторами шкіл, які надсилали свої висновки у відділи освіти. У доповідній записці завідуючому Миколаївському облвно тов. Рубану-Задольському М.Л. та завідуючому Братським райвно Бонч-Брує вичу В.М. від інспектора шкіл облвно Кривохижі Г.І. про виконання Братським райвно пропозицій облвно щодо результатів фронтальної перевірки шкіл району у січні 1972 р. зазначалося, що це питання вивчалося у Григорівській і Братській № 2 середніх та Михайложуківській і Шевченківській восьмирічних школах. Перевірка встановила, що керівники і педагогічні колективи шкіл сприйняли зауваження членів комісії і своєчасно почали ліквідовувати хиби власної діяльності [6, с. 4].

Тому рекомендували вказати конкретні заходи із патріотичного, естетичного, атеїстичного, трудового і фізичного виховання; поліпшити матеріальну базу, долучивши до вирішення цього питання місцеві органи влади і батьків [2, с. 157]. Варто було звернути увагу на планування та організацію навчально-виховної роботи з боку органів народної освіти, обласних інститутів удосконалення учителів [17, с. 1].

Вказівки березневого і квітневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС з інтенсифікації виробництва, прискорення соціально-економічного розвитку суспільства акцентували на «…зміцненні дисципліни і організованості наполегливої боротьби проти всього того, що суперечить соціалістичним нормам життя», й перебували у центрі уваги відділів народної освіти, шкіл та позашкільних закладів. Вони вказали на необхідність «кардинально поліпшити якість навчання, виховання дітей та молоді, забезпечити їх активну участь у суспільно корисній праці, творчо долучитися до виконання завдань, які випливали із "Основних напрямків загальноосвітньої та професійної школи"» [6, с. 169].

Висновки. Отже, групи продовженого дня залишалися важливою складовою шкільної освіти. Вони покликали були виконати певні функції. Серед них – навчальна, яка полягала у продовженні освітнього процесу, коли діти виконували домашні завдання: самостійно або за допомогою вихователя. На це відводився певний час, що встановлювалося санітарними нормами, проте вони часто не виконувалися через значний обсяг завдань, брак достатньої підготовки педагогів. У ГПД школярі мали й розвивати власний потенціал шляхом організації відповідної діяльності: гурткової, екскурсійної, ігрової. Це залежало як від матеріально-технічного забезпечення конкретної школи, так і від суб'єктивних факторів: можливості і бажання вихователя, школярів і їх батьків. Останні покладали на ГПД свої сподівання щодо власних дітей, оскільки перебували, як правило, у цей час на роботі. Виховний аспект полягав також у продукуванні дітям ідеологем радянського суспільства.

Перспективами подальших наукових пошуків може стати вивчення інших аспектів шкільного життя в УРСР зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. Р 6014. Оп. 1. Спр. 352. 193 арк.
2. Державний архів Запорізької області. Ф. Р 4492. Оп. 1. Спр. 124. 179 арк.
3. Державний архів Київської області. Ф. Р 144. Оп. 10. Спр. 391. 116 арк.
4. Державний архів Київської області. Ф. Р 144. Оп. 9. Спр. 1310. 35 арк.
5. Державний архів Львівської області. Ф. Р 163. Оп. 9. Спр. 1282. 90 арк.
6. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 2817. Оп. 6. Т. 2. Спр. 757. 124 арк.
7. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. 194 арк.
8. Дубровський В. Л. Група продовженого дня як одна із форм становлення особистості учня у початковій школі. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки.* 2019. № 2. С. 65–70. DOI: https://doi.org/10.31654/2663-4902-2019-PP-2-65-70.
9. Жигайло О., Дідик Ю. Самопідготовка молодших школярів з математики на заняттях у групах продовженого дня. *Актуальні питання гуманітарних наук. Педагогіка*. 2014. Вип 8. С. 213–217.
10. Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині XX ст.: вимір України : монографія. Слов'янськ : Друкарський Двір, 2020. 531 с. : іл., табл.
11. Лаврут О. О. Формування «радянського» світогляду учнів початкової школи засобами підручників (на прикладі «Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мово»). *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 122. С. 85–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_122_22 (дата звернення: 10.03.2025).
12. Логвиненко Олександр. Загальнообов'язкова освіта в Україні: досвід і проблеми 50–60-х рр. XX ст. *Політика здійснення загальної обов'язкової освіти.* С. 375–386. URL: https://surl.li/sztrxo (дата звернення: 17.02.2025).
13. Продовжений день у школі : методичні рекомендації. Київ : Радянська школа, 1977. 168 с. (Б-ка передового досвіду. нар. освіта).
14. Сокуренко, Н. Ф. Години здоров'я в групах продовженого дня : методичні рекомендації. Київ : Здоров'я, 1974. 104 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Оп. 15. Спр. 8889. 211 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Оп. 32. Спр. 2093. 136 арк.

17. Школи і групи продовженого дня. *Радянська освіта*. 1963. 7 вересня. № 71. С. 1.

18. Школы и группы продленного дня : организация учебно-воспитательного процесса. Київ : Радянська школа, 1986. 528 с.

Lavrut O.O. EXTENDED DAY GROUPS IN SCHOOLS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1950S–1980S

The article describes the activities of after-school groups in the second half of the 1950s–1980s. They played an important role in the life of the school. After all, after-school groups were designed to replace the potential of family education. After all, the parents of the students, in general, worked and could not afford to take care of their own children due to material and social aspects. The work emphasizes that such centers were designed to replace the values of family education with Soviet-social values. It was in the groups that the main directions of educating a «Soviet person» continued to be implemented through games, watching and commenting on films and cartoons, excursions, etc. Teachers were also entrusted with educational functions, since this was where lessons were studied and homework was done. In addition, the groups had to observe regular moments: sleep, walks, games.

The article also analyzes the aspects that should have been paid attention to by educational authorities. Often, extended-day groups became a logical continuation of lessons that schoolchildren performed for a longer time than the established sanitary standards. On the one hand, children had to do homework, and on the other hand, this took time away from other types of activities. The educational process also remained important in the groups. The work emphasizes that children were involved in club activities, where they had the opportunity to develop their knowledge, skills and inclinations. Some schools lacked a sufficient material and technical base for organizing the students' life: rooms for games, for sleeping, literature, etc. These issues were tried to be resolved with the help of parents, enterprises and organizations, holding meetings, conferences, financing what was possible. Extended-day groups also established the time of stay of children of different age categories, which was also associated with the work of their parents and the lack of opportunity for the older generation to be with children.

The article notes the growth in the number of extended day groups and their contingent during the specified period. The state continued to control the activities of teachers and children as much as possible, to shape their worldview and to educate collective consciousness.

Key words: *school, Soviet society, pupils, education, training, extended day group, activity.*

UDC 323.1(47+57):94(477)]»1923/1932»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.13

Lapchenko A.S.
State Biotechnological University

ETHNONATIONAL POLICY OF THE USSR IN THE UKRAINIAN SSR (1923–1933) AND ITS IMPACT ON CONTEMPORARY INTERETHNIC RELATIONS

This article attempts to analyze the nature of the Bolshevik national policy in the Ukrainian SSR from 1923 to 1933 and to demonstrate how Soviet ethnonational policy influenced the linguistic, cultural, and ethnopolitical situation in the Ukrainian SSR (hereafter Ukraine). For this reason, new sources are not introduced into scientific circulation. The study also seeks to examine the territorial and interethnic conflicts that arose due to the policies of indigenization, Russification, deportations, and border changes and to consider how this legacy affects society in contemporary Ukraine.

The research is based on macrohistorical and alternative approaches, which made it possible to identify new aspects of the «Ukrainization» process in the restructuring of society based on utopian ideas of building communism.

The main goal of the publication is to draw attention to unpredictable scenarios. In the early 1920s, the Bolshevik leadership of the USSR introduced the policy of «Ukrainization» with the aim of:

1. Creating an impression in the global community of the remarkable development of Soviet republics.

2. Finding common ground with the Ukrainian peasantry.

3. Addressing growing social contradictions.

4. Controlling the national revival process.

5. Compensating for the loss of political influence.

However, in the 1930s, when the national revival extended beyond the command-administrative system, this policy was terminated. Repressions then intensified with renewed force.

The administrative redrawing of borders in the Soviet Union was an important part of its ethnonational policy, which had a significant impact on interethnic relations in post-Soviet countries. This redrawing was carried out for several reasons: to strengthen control over regions, to satisfy political or economic interests, and to achieve ideological goals. The redrawing of borders often led to ethnic and territorial conflicts that are still felt today. The Soviet authorities sometimes altered borders to increase their influence over certain territories or national minorities, integrating them into Soviet republics. This allowed the Kremlin to create greater «unity» within the USSR and suppress any nationalist movements.

For example, in Western Ukraine, during the formation of Soviet republics, administrative border changes influenced their political and social structure. Mass deportations, particularly of the Crimean Tatars, were carried out to prevent the concentration of certain national groups in a single area.

Consequences of Border Redrawing: Interethnic Conflicts – The redrawing of borders led to numerous territorial disputes between states that emerged after the collapse of the USSR. Classic examples include conflicts in Nagorno-Karabakh, Transnistria, Donbas, Crimea, and the Caucasus. Population Imbalance – Administrative boundaries often did not correspond to the actual ethnic composition of the population, leading to situations where certain ethnic groups became minorities in areas where they had previously been the majority. This caused social and political problems in the republics after they declared independence.

The redrawing of borders by the Soviet Union created complex ethnopolitical conditions for post-Soviet countries, which continue to influence contemporary interethnic relations, territorial conflicts, and political processes in these states.

Key words: *«indigenization», «Ukrainization», Ukrainian village, repressions of Soviet power, new economic policy.*

Statement of the problem. In the current socio-political situation, which is shaped by many factors (both internal and, most importantly, external, particularly Russia's encroachments on the state sovereignty of our country), there arises an urgent need to reassess outdated stereotypes and to uncover suppressed or falsified issues and events of the 1920s – early 1930s in the context of the so-called "Ukrainization" in the Ukrainian SSR and in areas of compact Ukrainian settlement in other Soviet republics.

The period of communist dictatorship under Stalin's «ideal» proved to be a tragic era in Ukrainian history. It was a time of unprecedented ethnocide – its scale remains staggering, though we still lack a precise number of victims of this tragedy. Moreover, it was a time when the national elite, intellect, national consciousness, spiritual culture, and historical memory were subjected to humiliation and destruction. This was a period when the ruling Communist Party, under the guise of economic recovery following World War I and the civil wars, pursued a great-power imperial policy of denationalizing the Ukrainian people.

That is why this article examines "Ukrainization", the Holodomors, repressions, deportations, the deliberate "mixing" of the population, and the imposition of the dominant Russian language as mandatory, not only in the context of the past but also in relation to the present. These very processes have shaped the modern Ukrainian informational, cultural, and political space.

Analysis of recent research and publications. Recent studies dedicated to the period of the 1920s–early 1930s in Ukraine focus on a comprehensive analysis of Soviet policies, particularly Ukrainization, the Holodomor, repressions, deportations, and Russification. These works emphasize that despite the initial support for national revival, the Soviet regime quickly shifted to harsh repressive measures aimed at suppressing Ukrainian identity.

Most researchers note that this led to a new wave of Russification and repression against the Ukrainian intelligentsia. In particular, following the Holodomor of 1932–1933, mass arrests and persecution of cultural and scientific figures took place, significantly undermining national consciousness and Ukraine's cultural development. Modern foreign and domestic studies confirm that the Holodomor was a deliberately organized act of genocide against the Ukrainian people.

Overall, contemporary scholars highlight that Soviet policies in Ukraine during the 1920s – 1930s had catastrophic consequences for the Ukrainian people, resulting in mass population losses, the destruction of national culture, and long-term effects on the development of Ukrainian identity. However, these studies do not draw direct parallels with the present.

Task statement. The purpose of this article is to analyze the origins of the Bolsheviks' national policy and to consider its impact on contemporary interethnic relations on the basis of already published historical research. Research objectives: to thoroughly analyze the nature and circumstances that determined the coercive nature of the Bolshevik national policy in the period from 1923 to 1933. To study the evolution of Ukrainianization processes, conducting a parallel study of measures aimed at suppressing any manifestations of national revival at the same time; to examine the main goals and strategies of the "Soviet Ukrainianization" policy and determine their impact on Ukrainian society; to analyze the differences and similarities between Ukrainianization and Russification in the context of their impact on the national consciousness and cultural landscape; to study the factors that contributed to the change in policy goals from Ukrainianization to Russification and their impact on socio-political processes in Ukraine during this period.

The study deeply incorporates the principles of macrohistorical analysis, covering a broad chronological and geographical context to understand the impact of the Bolshevik national policy on Ukrainian society. In particular, it takes into account global historical events that were determined by national and ideological trends of the era, as well as their impact on the process of Ukrainization. Particular attention is paid to the coordination of the process of "Ukrainization" with the concepts of utopian ideas of communism.

Outline of the main material of the study. The main positive outcome of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 was that it laid the foundation for the development of the Ukrainian language as the language of state administration. Although Ukrainian statehood did not maintain its independence at the time, its achievements became the basis for subsequent linguistic revivals in the 20th century. As I. Lysiak-Rudnytsky wrote, «It would be a mistake to speak of the defeat of the Ukrainian revolution. It did not achieve its ultimate goal, but it internally transformed Ukrainian society...» [13, p. 222].

That is why, when the Bolsheviks first seized power in Ukraine, they did not even want to hear about the Ukrainian language. Over time, however, due to the lack of popularity of Bolshevik ideology in Ukraine,

they changed their stance on the Ukrainian language. They realized that the establishment of Soviet rule in Ukraine was impossible without the involvement of the Ukrainian intelligentsia and peasantry. Therefore, throughout 1919, the Soviet leadership altered its tactics regarding the Ukrainian language in Ukraine. At that time, the People's Commissar for Nationalities, Joseph Stalin, emphasized that «the main thing now is not to lose control over Ukraine»[11, p. 65], and therefore, concessions were necessary.

Moreover, at that moment, the Bolsheviks faced the task of shaping a positive international image of the USSR as a state that upheld the right of nations to self-determination. This was precisely what the global community demanded from the USSR following the end of World War I. Without gaining the support of Ukrainians living outside the Soviet Union, this would have been impossible.

Due to these considerations, the Resolution «On Soviet Power on Ukraine» (the title of the resolution once again underscores the strategic direction of this policy) called for «turning the Ukrainian language into a tool of communist education for the working masses» [6, p. 13]. Thus, Ukrainization was to become a crucial element of Bolshevik policy.

That is why, in April 1923, the XII Congress of the RCP(b) proclaimed the policy of «korenevization» [19, p. 83]. The Ukrainian version of this policy went down in history under the name «Ukrainization». The very fact of using the term "Ukrainization of Ukraine" is quite paradoxical in the context of Ukrainian history, and even in history as a whole. It is hard to imagine equally absurd expressions, such as, for example, "Russification of Russia", "Polonization of Poland", or "Germanization of Germany"... [19, p. 89]. This concept in itself points to the Bolshevik government's attempt to justify its policy, which, before 1923, aimed at the denationalization of Ukrainians, stripping them of their historical memory, language, and culture. However, the official policy of "korenevization" was presented as a measure to promote the development of the languages and cultures of national minorities. In reality, its true goal was different – to strengthen Soviet power in national republics. Hence, the term "korenevization" itself comes from the Bolshevik goal to «root» themselves in the local environment [15, p. 99], which implied communicating with the population in its language and involving representatives of the indigenous nationalities in the party and state apparatus.

Despite this, at the beginning of the 1920s, the leadership of the Ukrainian SSR remained predominantly non-Ukrainian. Ukrainians made up only 35% of the personnel in government bodies, and their share in leadership positions was even smaller. In the collegiums of the people's commissariats, Russians (47%) and Jews (26%) dominated, while Ukrainians made up only 12% [8].

However, the primary goal of the korenevization policy was not to increase the number of Ukrainians in the state apparatus but to strengthen the ruling party's influence in Ukraine. As a result, of the 3,702 responsible workers at the provincial, district, and regional levels, only 797 spoke Ukrainian. The situation at the republican level was even worse – only 20.1% of the officials were Ukrainians [8].

This dismal statistic was also acknowledged by one of the leading Bolshevik figures, Nikolai Bukharin. Speaking at the XII Congress of the RCP(b) in April 1923, he openly described the composition of the Communist Party organization in Ukraine as "Russian-Jewish" [1, p. 12]. These facts are especially striking when compared to the results of the 1926 census, which showed that 80% of Ukraine's population were Ukrainians, while representatives of other nationalities made up only 20% [12, p. 70].

On August 1, 1923, a decree titled «On Ensuring the Equality of Languages and Promoting the Development of Ukrainian Culture» was issued [33, p. 256]. According to this decree, the use of the Ukrainian language became mandatory at all levels of government administration. This meant that employees of party and Soviet institutions were required to learn Ukrainian and, most importantly, to use it extensively in their daily work (government documents, meetings, and official correspondence were also to be conducted in Ukrainian). However, the Red bureaucracy and officials of the CP(b)U openly boycotted these decrees and mocked them, thereby ridiculing the Ukrainian language. But were their actions solely motivated by their attitude toward the Ukrainian language? Probably not, as Moscow's "korenevization" policy also involved the purging ("cleaning") of administrators. The softening of the language policy was intended to prompt active action from those who were not supporters of the communist ideological doctrines.

Professor Y. Shapoval, in his works, demonstrated how reports from the GPU viewed the «counter-revolutionary» role of the non-communist, pro-Soviet Ukrainian intelligentsia. It was seen as «counteraction to the policy of Ukrainization» [21, p. 77]. In particular, the professor Didusenko, mentioned in one of the GPU reports, emphasized: «Ukrainization is not being carried out sincerely. In words, it is Ukrainization, but in reality, it is Russification. All sectors of the

country are controlled by non-Ukrainian elements» [21, p. 233]. Additionally, at secret meetings, it was emphasized that representatives from the center, who would participate in «party work among more backward nations», must strictly maintain a tone of support and assistance to the national progressive elements in their communist and Soviet work, never allowing anything in their actions or speeches that would resemble asserting the right to impose or decide, or to simply manage, formally relying on the authority of the center [5, p. 152–153].

Thus, the Bolsheviks' national policy in the field of interethnic relations from the outset was overtly distorted, politicized, and class-ideologically driven. Therefore, the actual results of the «korenevization» and «Ukrainization» policies turned out to be one-sided, short-lived, and had exclusively propagandistic aims.

What happened to Ukrainians outside the Ukrainian SSR at this time? On the territory of Russia (for example, Kuban, which was 60% Ukrainian at the time), the republic's government did not respond to the population's requests for "Ukrainization." Although there were even several appeals to the central authorities to reunite Kuban with Ukraine. Since such appeals were not satisfied, uprisings began. Then, as a compromise, the "Ukrainization" of the Kuban and other regions of Russia with a compact Ukrainian population was allowed. Thus, the policy of "Ukrainization" applied by the All-Union Communist Party of Bolsheviks in Ukraine and a number of other territories inhabited by Ukrainians, including the Kuban, seems to be a temporary measure aimed at strengthening the Bolshevik regime in the national margins. But it is precisely these Bolshevik actions that intensify the comprehensive study of the Ukrainian language, led by the Ukrainian University of Science and Technology. With the assistance of M. Skrypnyk, two important research centers were founded: The Institute of Linguistics and the Institute of Scientific Language. Also at this time, six volumes of the Russian-Ukrainian Dictionary were published under the editorship of A. Krymsky (a prominent Ukrainian polyglot linguist, historian, writer, and translator of Crimean Tatar origin). Y. Shevelev called this dictionary «one of the monumental monuments of the Ukrainian cultural revival of the 1920s» [22, p. 32]. The greatest advantage of this dictionary compared to the dictionaries of previous years can be seen in the fact that it recorded an already developed multifunctional literary language. In total, by 1929, about 30 different terminology dictionaries in Ukrainian had been published.

Thus, the result of this policy was that Ukrainian culture moved beyond the boundaries of ethnographic provincialism in the Russian Empire and began to develop as an independent culture, capable of fully expressing its creative potential. It also contributed to processes that were not part of the Bolshevik plans. For example, movements for the expansion of the republics' independence began. In particular, writer M. Khvylovy, between 1925 and 1927, initiated a literary debate about the ways of building Ukrainian culture and proposed freeing it from Russian influence, reorienting towards European traditions and spiritual achievements. He strongly expressed this in slogans such as «Away from Moscow,» «Give Europe,» and others. Moreover, M. Khvylovy began speaking about the competition between Ukrainian and Russian cultures, opposed the «Russian conductor,» put forward the theory of «national revival,» and called for «immediately siding with the active young Ukrainian society, which represents not only the peasant but also the worker, and thereby put an end forever to the counter-revolutionary idea of building Russian culture in Ukraine» [18, p. 576–621].

J. Stalin interpreted this as an attempt to push the party toward national rebirth. At the end of the 1920s and the beginning of the 1930s, the process of «Ukrainization» began to gradually wind down. «Ukrainization» was reclassified as «Petliurist» and «bourgeois-nationalist,» accompanied by a struggle against «Skrypnykism.» In 1929, a trial took place in the case of the «Union for the Liberation of Ukraine» – a fictitious organization fabricated by the UPRR's GPU to discredit the Ukrainian intellectual elite. 474 people were tried, mostly representatives of the Ukrainian intelligentsia. Fifteen individuals were sentenced to death, and 192 were sent to concentration camps. At the beginning of the 1930s, M. Skrypnyk also fell victim to repression. Initially, Skrypnyk was publicly criticized at party meetings. After one such meeting, at which he was once again accused of nationalism, M. Skrypnyk shot himself in his office (was it a suicide?). In 1933, M. Khvylovy also committed suicide, which raises many questions.

The world-renowned jurist and author of the term «genocide,» Raphael Lemkin, considered the liquidation of Ukraine's creative elite in the 1920s and 1930s to be part of a broader policy of extermination, specifically the Soviet genocide of Ukrainians. «The first blow was aimed at the intelligentsia – the brain of the nation, to paralyze the rest of the body» [23, p. 55]. Other steps of the genocide included the liquidation of the national church and the mass extermination through the 1932–1933 famine of the primary bearers

of Ukrainian national identity – the peasants. Thus, a spiritually and physically broken Ukraine was to become an integral part of the Soviet empire.

Interestingly, the «Ukrainization» policy was never formally revoked.

Conclusions. The policy of «Ukrainization» in the 1920s–1930s, though officially declared as a step toward the development of Ukrainian culture, was in reality part of a Bolshevik assimilation strategy aimed at subjugating Ukrainians and maintaining control over Ukraine. All efforts toward Ukrainization were superficial and short-lived, as most Soviet structures remained Russian-speaking, leading to the dominance of the Russian language in the workplace.

The consequences of this policy had a catastrophic impact on national consciousness and the linguistic identity of Ukrainians, as it created a linguistic «mix» in which Russian became the primary language for career advancement, leaving Ukrainians bilingual. The long-term effects of Soviet policies, which prevented the full implementation of Ukrainization, are still felt today. A significant portion of Ukraine's population continues to use Russian, a direct result of Russia's prolonged linguistic and cultural dominance.

Bibliography:

1. Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах. *Большевик*. 1926. №8. С. 8–15.
2. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. Київ: Либідь, 1993. 287 с.
3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ, 1998. 276 с.
4. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL : http://history.org.ua/LiberUA/ehu/2.pdf (дата звернення 28.07.2024)
5. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с. URL: https://surl.lu/ijrmkd (дата звернення 28.07.2024)
6. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж, Нью-Йорк: 77 Siverian chronicle. 2020. № 5.400 с.
7. Єфіменко Г. Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 355–370.
8. Коропатник М. Політика коренізації: українізація, її суть, причини, наслідки. 2020. URL: http://referat-ok.com.ua/politika-politologiya/politika-korenizacii-ukrajinizaciya-jiji-sut-prichini-naslidki. (дата звернення 28.07.2024)
9. Криворучко О. І. Микола Хвильовий – речник українського відродження 1920-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2010. Вип. 17. С. 130–133.
10. Кульчицький С. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Київ, 1995.
11. Кульчицький С. В. Сталін Йосиф Віссаріонович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stalin_J (дата звернення 30.03.2025).
12. Лапченко А. С..Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 Харків, 2017. 286 с.
13. Лисяк-Рудницький І. П. Між історією й політикою: ст. до історії та критики укр. суспільно-політичної думки. Мюнхен: Сучасність, 1973. 441 с.
14. Мазур І. В. Національний склад населення та його трансформація у губернських центрах України в 1920–1926 рр. *Історія: Збірник праць. 2009. Політологія.* Онлайн бібліотека. URL: http://politics.ellib.org.ua/pages-4979.html. (дата звернення 28.07.2024)
15. Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. Київ, 1997. Ч. 2. 410 с.
16. Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. Київ, 2014. 406 с.
17. Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2000. 255 с.
18. Хвильовий М. Твори: у 2 т. Т. 2: Повісті. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи. К.:, 1990. 926 с.
19. Цвілюк С. А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. Одеса: Маяк, 2004. 200 с.
20. Цит. за: Шевельов Ю. Покоління двадцятих в українському мовознавстві. *Портрети українських мовознавців*. К., 2002. С. 8–30.

21. Шаповал Ю. І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 350 с.

22. Шевельов Ю. «Українізація: радянська політика 1925–1932 років». *Сучасність.* 1993. № 5. С. 36–57.

23. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Київ: Інститут історії України, 2003. 392 с.

Лапченко А.С. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СРСР В УСРР (1923–1933 РР.) ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУЧАСНІ МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ

У статті здійснено спробу проаналізувати характер національної політики більшовиків в 1923–1933 роки на території УСРР та показати, як етнонаціональна радянська політика позначилася на мовній, культурній та етнополітичній ситуації УСРР (далі в Україні). Саме тому до наукового обігу не вводяться нові джерела. Також здійснено спробу дослідити, які територіальні та міжетнічні суперечності виникли через політику коренізації, русифікації, депортацій і зміни кордонів та розглянуто, як ця спадщина впливає на суспільство в сучасній Україні. Дослідження ґрунтується на принципах макроісторичних та альтернативних підходів, що дозволило виявити нові аспекти процесу «українізації» у перебудові суспільства на основі утопічних ідей будівництва комунізму.

Основна мета публікації – привернути увагу до непередбачуваних сценаріїв. На початку 1920х рр. більшовицьке керівництво СРСР ввело політику «українізації» з метою:

1. Створення враження в глобальному співтоваристві про вражаючий розвиток радянських республік.

2. Знаходження спільної мови з українським селянством.

3. Розв'язання наростаючих суспільних протиріч.

4. Контролю процесу національного відродження.

5. Компенсації втрати політичного впливу.

Проте, у 1930-х роках, коли національне відродження вийшло за межі командно-адміністративної системи, цю політику припинили. А репресії розгорнулися з новою силою.

Адміністративне перекроювання кордонів у Радянському Союзі було важливою частиною етнонаціональної політики, що мало значний вплив на міжетнічні відносини в пострадянських країнах. Це перекроювання здійснювалося з кількох причин: для зміцнення контролю над регіонами, задоволення політичних чи економічних інтересів, а також для досягнення ідеологічних цілей. Перекроювання кордонів часто призводило до етнічних і територіальних суперечностей, які відчуваються і сьогодні. Радянська влада іноді змінювала кордони для того, щоб підсилити своє вплив на певні території або національні меншини, інтегруючи їх до складу радянських республік. Це дозволяло Кремлю створити більшу «єдність» СРСР і придушити будь-які націоналістичні рухи. Так у Західній Україні під час створення радянських республік було здійснено адміністративне перекроювання кордонів, що вплинуло на їхню політичну та соціальну структуру. Масові депортації, зокрема кримських татар, здійснювались з територій, з метою уникнення концентрації певних національних груп на одній території.

Наслідки перекроювання кордонів:

Міжетнічні конфлікти. Перекроювання кордонів призвело до численних територіальних суперечок між державами, які виникли після розпаду СРСР. Класичними прикладами є конфлікти в Нагірному Карабаху, Придністров'ї, Донбасі, Криму, а також на Кавказі.

Дисбаланс населення. Адміністративні межі часто не відповідали реальному етнічному складу населення, що призвело до того, що певні етнічні групи опинилися в меншості на території, де вони раніше були більшістю. Це зумовило соціальні й політичні проблеми в республіках після їхнього проголошення незалежними державами.

Перекроювання кордонів Радянським Союзом створило складні етнополітичні умови для пострадянських країн, які мають вплив на сучасні міжетнічні відносини, територіальні конфлікти та політичні процеси в цих державах.

Ключові слова: *«коренізація», «українізація», українське село, репресії радянської влади, нова економічна політика.*

УДК 94(477.74-25):341.81
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.14

Малініна А.Ф.
Бердянський державний педагогічний університет

ПРУССЬКИЙ КОНСУЛ У КЕРЧІ ЕДВАРД КЕТТЛІ ТА ЙОГО РОДИНА

У своїй статті авторка детально аналізує біографію Едварда Кеттлі, акцентуючи увагу на його походженні, кар'єрі та діяльності в якості прусського консула в Керчі. Кеттлі народився в Санкт-Петербурзі у 1816 році в англійській родині торговців, яка була добре інтегрована в британську спільноту Російської імперії. Його родинне коріння простежується до XVII століття, зокрема до прапрадіда Стівена Кеттлі, який заснував торговий бізнес у Лондоні. Авторка досліджує торгову діяльність родини Кеттлі, зазначаючи, що батько Едварда, Роберт IV Кеттлі, представляв компанію Cattley & Co, яка спеціалізувалася на міжнародній торгівлі. Саме завдяки родинним зв'язкам у комерційній сфері Едвард Кеттлі отримав значний досвід у веденні бізнесу та міжнародних економічних відносинах. Щодо дипломатичної кар'єри, дослідження висвітлює призначення Кеттлі на посаду прусського консула в Керчі у 1845 році. Його головним завданням було представництво інтересів Пруссії в регіоні, який ставав дедалі важливішим для міжнародної торгівлі, особливо в контексті морських перевезень через Чорне та Азовське моря. Консул займався підтримкою прусських купців, контролем торговельних угод, а також забезпеченням безпеки судноплавства. Авторка статті спирається на багатий архівний матеріал, зокрема на документи Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz у Берліні, що дозволяє реконструювати деталі діяльності Кеттлі на консульській посаді. Важливу роль відіграють також наукові публікації, що аналізують розвиток мережі прусських консульств у Південній Україні, а також британські архіви, що містять інформацію про взаємодію Кеттлі з британськими та прусськими дипломатами. У статті також розглядається особисте життя Едварда Кеттлі: його одруження з Клеменс Елізою Кемп у 1843 році, народження дітей та подальші етапи життя після завершення дипломатичної служби. Окремо аналізується переїзд Кеттлі до Бердянська у 1848 році та його спроби розширити прусську консульську мережу в цьому регіоні. Таким чином, дослідження не лише заповнює прогалини у вивченні дипломатичної історії Півдня України, а й вводить до наукового обігу унікальні дані про англійського торговця та дипломата, який відіграв значну роль у розвитку міжнародної торгівлі та консульської служби в XIX столітті.

Ключові слова: *Пруссія, Британія, консул, Керч, міжнародна торгівля, дипломатія.*

Постановка проблеми. Важливим маркером прогресу експортної торгівлі через міста-порти Півдня України стало розширення там мережі іноземних консульств, серед яких було і засноване у 1845 р. консульство Пруссії в Керчі.

Ініціатором та першим за хронологією прусським консулом в Керчі став Едвард Кеттлі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До останнього часу консульська діяльність Едварда Кеттлі була практично обійдена в історіографії. І тільки у 2020–2021 рр. І. Лиман і В. Константінова написали дві статті, в яких про Кеттлі йдеться в контексті розгляду історії всіх прусських консулів на Півдні України [24–25].

Постановка завдання. Уточнення переважно на архівних справах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz у Берліні подробиць діяльності Кеттлі на консульській посаді, висвітлення інших аспектів його біографії та родинних зв'язків і є метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Англієць Едвард Кеттлі народився у Петербурзі 17 квітня 1816 р. Його генеологія простежена до народженого близько 1580 р. прапрапрапрапрадіда, Стівена Кетлі, і народженої у 1581 р. прапрапрапрапрабабусі Елізабет Джуб, які одружились у 1609 р. у Нормантоні [9; 24–25].

Майбутній прусський консул народився у столиці Російської імперії, бо туди на початку XIX ст. перебрався з Англії його батько, народжений у 1787 р. Роберт IV Кеттлі [9], представляючи компанію «Cattley & Co». Щодо історії виникнення цієї компанії Марі-Луїза Карттунен у своїй захищеній в університеті Хельсінки дисертації писала, що Стівен Кеттлі (перший), 1725 року народження, прийшов до Лондона пішки з рідного Йоркширу. Стівен Кеттлі (перший), проявивши себе в британській столиці найкращим чином, заснував власний торговий будинок і одружився з дочкою свого лендлорда Анною Боде, отримавши разом із нею

щедре придане. Що сталось першим, заснування Кеттлі торгового будинку чи його одруження, Марі-Луїза Карттунен не з'ясувала, втім, небезпідставно припустила, що шлюб був першим.

У Стівена та Анни Кеттлі (в дівоцтві Боде) народились кілька доньок і син Джон, які дожили до зрілого віку. Втім, для продовження свого бізнесу Стівен Кеттлі обрав не рідного сина, а Роберта – сина свого брата. Роберт певний час вів справи разом із дядьком, а згодом і успадкував лондонський бізнес Стівена Кеттлі. Інший племінник Стівена Кеттлі, молодший брат Роберта, Стівен Кеттлі (другий), у 1772 р. був відправлений до Петербургу, аби набрався досвіду в Лондонському торговому будинку. В столиці Російської імперії Стівен Кеттлі (другий) у партнерстві зі своїм рідним братом Робертом та двоюрідним братом Джоном (сином Стівена Кеттлі (першого)) у 1784 р. і відкривав компанію «Cattley & Co» [17, с. 203–204], до якої у 1802 р. доєднався батько прусського консула.

Пропрацювавши 5 років у Петербурзі, у 1807 р. молодий Роберт Кеттлі був змушений повернутись до Англії у зв'язку із приєднанням Російської імперії до континентальної блокади його батьківщини. Діяльність у Петербурзі він відновив тільки в 1813 р., швидко досягши комерційного успіху на ниві експортної діяльності [27, с. 94].

Згідно з даними родинного генеолога Тіма Кеттлі, повтореними Стівеном М. Харрісом, Роберт Кеттлі став єдиним іноземцем, нагородженим російським імператором орденом Святого Володимира [14, с. 60]. Втім, зрозуміло, що батько Едварда Кеттлі був єдиним іноземним кавалером цього ордену в кращому випадку на певний момент, адже, скажімо, серед прусських підданих, які також були нагороджені орденом Святого Володимира, були Фрідріх Генріх Карл, принц Прусський, генерали Густав фон Альвенслебен, Карл фон дер Гребен, Генріх фон Діст, Герхард Іоганн Давід фон Шарнхорст.

Марі-Луїза Карттунен писала про батька прусського консула в Керчі як про старшого члена на той час однієї з найвпливовіших англійських сімей Петербургу [18, с. 13].

Помер Роберт Кеттлі 18 квітня 1859 р. Поховали батька прусського консула в Керчі в Чепстоу [9] – маленькому місті на південному сході Уельсу.

Едвард Кеттлі був старшим не лише серед чисельних дітей Роберта Кеттлі, але і серед всіх онуків Річарда Кеттлі.

Станом на 1835 р., майбутній прусський консул був британським підданим і камердинером [16, с. 421] у Петербурзі, і там же 20 квітня 1843 р. одружився зі своєю одноліткою Клеменс Елізою Кемп.

Згідно з ресурсом «Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube», 2 жовтня 1844 р. вже в Криму народився син цього подружжя – Едвард Аббс Кеттлі [9].

Згодом Едвард Аббс, якого в Російській імперії йменували Дмитром Дмитровичем, також став купцем, що займався торгівлею зерном і лісом. Частиною родинного бізнесу Кеттлі були лісопильні в Йорку [14, с. 60]. Дружиною Едварда Аббса Кеттлі і, відповідно, невісткою прусського консула в Керчі була американка Луїза Гарріетт Роупс [28], донька Вільяма Хупера Роупса, купця і очильника заснованої його батьком фірми «Ropes & Co», який став американським послом у Петербурзі в 1850 р. [27, с. 96] Луїза Гарріетт Роупс народилась у Лондоні в тому ж році, що і її чоловік. Весілля Едварда Аббса та Луїзи Гарріетт відбулось у 1869 р. у Хакні, районі Східного Лондона [9]. За даними Юлії Манке-Девлін, Едвард Аббс Кеттлі з дружиною залишив Російську імперію і перебрався до Англії у 1872 р. [27, с. 96].

Невістка прусського консула, яка професійно займалась музикою, пішла з життя 17 січня 1903 р. у британському місті Тенбі – морському курорті в південно-західному Уельсі. Сам син прусського консула в Керчі Едвард Аббс Кеттлі помер у Петербурзі 26 січня 1912 р. [9].

Луїза Гарріетт Кеттлі (в дівоцтві Роупс) стала матір'ю онуків консула Едварда Кеттлі Вільяма Едварда Кеттлі, який народився 6 березня 1870 р. у Петербурзі та помер у 1950 р., і Льюїса де Монморансі Кеттлі, що народився 16 січня 1872 р. також в столиці Російської імперії і помер 10 лютого 1962 р. у Іпсвічі – портовому місті на сході Англії, за 80 миль від Лондона.

Те, що Едвард Кеттлі та його дружина перебрались мешкати з Петербургу до Керчі (що відбилось, зокрема, і в факті хрещення у 1844 р. саме у Керчі їхньої дитини), не можна не пов'язувати з тим фактом, що народжений у Петербурзі 24 квітня 1817 р. молодший брат Едварда Чарльз Роберт Кеттлі ще у 1841 р. став віце-консулом Британської імперії у Керчі [14, с. 60–61], перебуваючи на цій посаді до травня 1854 р. У Національному архіві (Велика Британія) зберіглося листування консула Кеттлі із Лондоном за 1843–1849 та 1851–1854 рр. На відміну від старшого брата, який згодом був «торгуючим» ("trading") прусським консулом, Чарльз Кеттлі, як і більшість інших британських консулів у регіоні, був кон-

сулом «не торгуючим» (“non-trading”, “Consul de carriere”, a career consul”).

Доволі недовго проживши в Керчі після переїзду туди з Петербургу, саме Едвард Кеттлі виступив ініціатором створення там прусського консульства, звернувшись 10 грудня 1844 р. із відповідним листом до надзвичайного посланника Пруссії і повноважного міністра при російському імператорському дворі. Пропонуючи себе на посаду прусського консульського представника в Керчі, Кеттлі посилався на почуте ним від капітанів прусських суден бажання мати хоча б віце-консульство своєї держави в місті на Керченській протоці.

Напевно, в швидкому просуванню справи сприяли зв’язки Кеттлі в Петербурзі: ідею одразу підтримав знайомий батька майбутнього консула віце-консул Пруссії у Петербурзі Йоганн Бернгард Кемпе. Підтримав ідею і єдиний тоді прусський консул в регіоні – Іоган Альбрехт Бок.

Через 7 місяців після початку бюрократичної процедури, 12 липні 1845 р. Кеттлі був призначений вже не віце-консулом (як пропонував 10 грудня), а консулом Пруссії в Керчі [12, арк. 2, 8–9, 11, 13, 15–16; 24, с. 47–48; 25, с. 161].

Саме в такому статусі він фігурує вже на першому аркуші архівної справи прусського консульства в Таганрозі від 10 грудня 1845 р., де описується актуальне як для Таганрогу, так і для Керчі питання навігації на Азовському морі та в Керченській протоці [11].

Важливо, що так само як до створення прусського консульства в Керчі консул в Одесі писав у звітах про стан судноплавства не лише в Одесі, але і в інших портах Чорного та Азовського морів, тепер Кеттлі описував передбачені консульським регламентом 1796 р. (зі змінами) аспекти не лише щодо безпосередньо Керчі, але і стосовно інших портових міст Азовського моря [12, арк. 25–26, 30; 22, с. 48].

Показово, що у відповідних справах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz кореспонденція за підписом Кеттлі написана переважно французькою мовою.

І ще одна важлива для розуміння консульської практики річ: Едвард Кеттлі офіційно представляв у Керчі інтереси не тільки Пруссії, будучи ще й віце-консулом Сполучених королівств Швеції та Норвегії [10], утворених в результаті шведсько-норвезької війни 1814 р. і таких, що проіснували до 1905 р.

Відповідаючи і за інші порти Азовського моря, Кеттлі мав змогу добре до них придивитись і оцінити їх потенційні можливості, що підштовхнуло його до наміру змінити місце проживання і перебратись із Керчі до Бердянська. Саме цей намір Кеттлі висловив 4 листопада 1848 р. у своєму листі з Бердянська до Одеси, адресованому тамтешньому консулу Пруссії Треббіну. Аби останній не хвилювався з приводу зміни Едвардом Кеттлі (який офіційно продовжував бути консулом Пруссії у Керчі) місця проживання, Кеттлі писав, що його переїзд цілком відповідає інтересам Пруссії. Йшлося про те, що Кеттлі виступив з ідеєю розширення мережі консульств Пруссії на Азовському морі і пропонував запровадження посади прусського віце-консула або консульського агента у Бердянську. Причому цю ідею Кеттлі висловив як Треббіну, так і ще раніше Міністру закордонних справ Пруссії і прусському послу в Петербурзі [12, арк. 49; 24, с. 48].

Втім, в жодному з наявних у нашому розпорядженні джерел Кеттлі не фігурує як прусський консульський представник у Бердянську, хоча факт його проживання саме в цьому приморському місті принаймні до березня 1849 р. зафіксований у тому числі і в низці його листів, що відклались у справі Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz [12, арк. 53–54]. В цих листах Кеттлі все ще підписувався як консул у Керчі, і в такому ж статусі він значився у списках консулів у виданнях «Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848» [13, с. 128] і «Illustrirter Kalender für 1849» [15, с. 110].

У базі даних Еріка Амбургера присутнє твердження, що Едвард Кеттлі не тільки переїхав до Бердянська, а, залишивши посаду прусського консула у Керчі у 1848 р., наступного року вже був британським віце-консулом у Бердянську [10]. Втім, не знайдено жодного підтвердження цьому ні в джерелах, ні в дослідженнях з історії консулів Великої Британії у Бердянську [24, с. 49].

Станом на 1850 р. Едвард Кеттлі вже мешкав далеко від Азово-Чорноморського узбережжя, повернувшись до Балтики, де неподалік Петербургу мав заміську резиденцію [27, с. 96].

Служіння інтересам Пруссії вже було позаду, і тепер Едвард Кеттлі зосередився на британській громаді Петербургу. Коли ж у 1865 р. агент Лондонської Російської компанії у Петербурзі Чарльз Моберлі через свій 78-річний вік не зміг здійснити поїздки до Кронштадта, Москви та Архангельська для обстеження там стану церковного майна Російської компанії, саме Едвард Кеттлі виявився єдиним, хто проявив жваву зацікавленість відповідними питаннями і взаєминами між капела-

ном та англійською колонією в Кронштадті. Тож Едвард Кеттлі і був призначений на посаду агента Лондонської Російської компанії у Петербурзі [17, с. 266]. Цікаво, що колишній прусський консул посів місце свого дядьки, адже Чарльз Моберлі був братом матері Едварда.

При прийнятті рішення про призначення Едварда Кеттлі агентом Лондонської Російської компанії у Петербурзі була взята до уваги та обставина, що ще раніше він був тимчасовим виконувачем обов'язків скарбника британської факторії («British Factory») в Петербурзі [17, с. 266]. Якщо з першої половини 1860-х рр. він був тимчасовим виконувачем обов'язків скарбника цієї факторії, то з 1869 по 1874 р. він вже був її повноправним скарбником. А саме скарбник, якого щорічно обирали члени британської факторії, вважався найважливішою «офіційною» персоною громади [17, с. 63].

Едвард Кеттлі залишив Російську компанію у 1881 р. [27, с. 104] і перебрався до Англії [27, с. 96]. Його дружина Клеменс Еліза Кеттлі (в дівоцтві Кемп) померла незадовго до того, 1 липня 1880 р. Вже перебравшись до Борнмуту, 21 січня 1886 р. 70-річний колишній прусський консул у Керчі взяв другий шлюб із Маргарет Френсіс Алінгтон. Народжена у селі Свінхоуп Маргарет Френсіс була на 28 років молодшою за свого чоловіка. Ця дружина Едвард Кеттлі померла у 44-річному віці 19 червня 1898 р. у Боскомбі, передмісті Борнмуту [9].

Сам колишній прусський консул у Керчі Едвард Кеттлі теж помер у Борнмуті. Це сталось 15 березня 1895 р. [9]. Борнмут був і є популярним серед англійців, і передусім англійських пенсіонерів, містом-курортом на березі Ла-Маншу, в графстві Дорсет. Тож те, що Едвард Кеттлі вирішив провести кінець свого життя там, не є дивним. Згодом таке ж рішення прийняв, скажімо, славнозвісний англійський класик світової літератури XX ст., один з фундаторів високого фентезі Джон Роналд Руел Толкін (1892–1973).

На сьогодні до родинного дерева нащадків прапрапрапрапрадіда і прапрапрапрапрабабусі прусського консула в Керчі Едварда Кеттлі внесено вже 517 осіб, що стало результатом тривалої роботи, якою в останні десятиліття займались Джоан Харкер Кеттлі, Тім Кеттлі, Бетті Ковені, Джеральд Ковені, Джон Девід Хіллз, Еріка Хіллз і Ребекка Хатчінсон [9]. Нині за листування по цих питаннях відповідає Еріка Хіллз із Австралії.

До цієї ж справи певною мірою долучився Університет Лідса, де ще в 1982 р. був створений Лідський російський архів, який нині нараховує близько 650 колекцій рукописів, фотографій та інших архівних матеріалів, які стосуються англо-російських контактів у XIX–XX ст. [19]. Наряду з колекцією українського дисидентського самвидаву радянських часів «Смолоскип» там зберігається і колекція «Cattley, Family» (LRA/MS 1406). В цій колекції – папери 1800–1999 рр. англійською, німецькою, російською та французькою мовами [8]. Крім того, у Лідському російському архіві знаходиться і «Whishaw Collection» (LRA/MS 811) з англо-, німецько- та російськомовними паперами цих родичів Кеттлі за 1823–2010-ті рр. [29].

Висновки. Таким чином, перший за хронологією консульський представник Пруссії у Керчі, за ініціативи якого це консульство і було влаштоване, не був, на відміну від більшості представників мережі прусських консульств, пов'язаний із Пруссією ні етнічною приналежністю, ні підданством. Англієць Кеттлі мав широкі родинні зв'язки як у Великій Британії, так і в Російській імперії, що суттєво допомагало йому як у веденні бізнесу, так і в консульській службі, яка, втім, для нього була другорядною і не тривалою.

В біографії Едварда Кеттлі все ще залишається не з'ясованих моментів, тож перспективи подальшого вивчення тематики полягають передусім у заповненні цих лакун, а також у створенні комплексного дослідження з історії прусської консульської мережі на Півдні України.

Список літератури:

1. Константінова В. Віце-консул Великої Британії у Бердянську Харві Роберт Лоу та його рапорти. *Scriptorium nostrum*. 2016. Вип. 3. № 6. С. 76–91.

2. Константінова В., Лиман І., Ігнатова А. *Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство.* Бердянськ: ФО-П Ткачук О.В., 2016. 184 с.

3. Лиман І., Константінова В. Британський консул у Бердянську Вільям Георг Вагстаф. *Scriptorium nostrum*. 2015. Вип. 3. С. 72–90.

4. Лиман І., Константінова В. З'єднуючи Британську, Російську і Німецьку імперії: родина британського віце-консула Джона Ґрієвза в авангарді модернізації на Півдні України. *Україна модерна*. 2018. Вип. 25. С. 194–222.

5. Лиман І., Константінова В. На захисті інтересів Великої Британії у Північному Приазов'ї: консул Джеймс Ернест Наполеон Зораб. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. Вип. 2. С. 139–156.

6. Лиман І., Константінова В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії Наук України, 2018. 630 с.

7. Лиман І., Константінова В., Данченко Є. Британський консул і промисловець Джон Грієвз. Бердянськ: Видавець Ткачук О.В, 2017. 200 с.

8. Cattley, Family. *Library. University of Leeds*. URL: https://explore.library.leeds.ac.uk/special-collections-explore/20013. (дата звернення: 26.03.2024).

9. Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250. (дата звернення: 26.03.2024).

10. Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: https://www.amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=82498&mode=1. (дата звернення: 31.03.2024).

11. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz. III, HA MdA II Nr. 451: Konsulat in Taganrog, Bd. 2. 1845–1868.

12. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz. III, HA MdA II Nr. 456: Konsulate in Kertsch auf der Krim und in Berdjansk. 1845–1868.

13. Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 1848. 845 s.

14. Harris S.M. British military intelligence in the Crimean War, 1854-1856. London-Portland: Frank Cass Publishers, 1999. 182 p.

15. Illustrirter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe. Leipzig: J.J. Weber, 1849. 252 s.

16. Intelligenzblatt Nr. 120. *St. Petersburgische Zeitung*. 31. März 1835. S. 421.

17. Karttunen M.-L. Making a communal world. English merchants in imperial St. Petersburg. Academic dissertation to be publicly discussed, by due permission of the Faculty of Social Sciences at the University of Helsinki. Helsinki: Helsinki University Press, 2004. 326 p.

18. Karttunen M.-L. The British factory at St. Petersburg: A case study of a nineteenth-century. *NGO*.

19. Leeds Russian Archive Collections. *Library. University of Leeds*. URL: https://library.leeds.ac.uk/special-collections/collection/728. (дата звернення: 26.03.2024).

20. Lyman I., Konstantinova V. British Consul in Berdyansk Cumberbatch, great-greatgrandfather of modern Sherlock Holmes. *Scriptorium nostrum*. 2017. Vol. 2. № 8. Pp. 195–202.

21. Lyman I., Konstantinova V. British consulates in port cities of the Northern Black Sea and Azov Region of the second half of the 19th – early 20th centuries. *East European Historical Bulletin*. 2019. Vol. 12. Pp. 44–53.

22. Lyman I., Konstantinova V. British consuls in Berdyansk: Connecting regions and countries. *Британські адреси Півдня України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 листопада 2021 р.)*. Київ: ТОВ «Геопринт», 2021. С. 11–13.

23. Lyman I., Konstantinova V. British vice-consul in Berdyansk John Edward Greaves. *Scriptorium nostrum*. 2016. Vol. 2. № 5. Pp. 86–108.

24. Lyman I., Konstantinova V. Network formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian lands in the 19th century: Case study of the port city of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. Vol. 18. Pp. 45–55.

25. Lyman I., Konstantinova V. Prussian consuls on the Southern Ukrainian frontier in the 19th century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies*. 2020. Vol. 35. Pp. 145–173.

26. Lyman I., Konstantinova V. William George Wagstaff – British consul, responsible for Ekaterinoslav Province and ports of the Sea of Azov. *Istoriia i kultura Prydniprov'ia: Nevidomi ta malovidomi storinky*. 2016. Vol. 12. Pp. 57–62.

27. Mahnke-Devlin J. Britische migration nach russland im 19. Jahrhundert: Integration-Kultur-Alltagsleben. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. 297 S.

28. Mary Emily Ropes. *Curiosmith*. URL: https://curiosmith.com/pages/mary-emily-ropes. (дата звернення: 26.03.2024).

29. Whishaw Collection. *Library. University of Leeds*. URL: https://explore.library.leeds.ac.uk/special-collections-explore/20462. (дата звернення: 26.03.2024).

Malinina A.F. PRUSSIAN CONSUL IN KERCH EDWARD KETTLEY AND HIS FAMILY

In the article, the author analyses in detail the biography of Edward Kettley, focusing on his background, career and activities as the Prussian consul in Kerch. Kettley was born in St. Petersburg in 1816 to an English family of merchants who were well integrated into the British community of the Russian Empire. His family roots can be traced back to the 17th century, in particular to his great-great-grandfather Stephen Kettley, who founded a trading business in London. The author explores the trading activities of the Cattley family, noting that Edward's father, Robert IV Cattley, represented Cattley & Co, a company specialising in international trade. It was thanks to his family connections in the commercial sphere that Edward Cattley gained considerable experience in doing business and international economic relations. As for his diplomatic career, the study highlights Kettley's appointment as Prussian Consul in Kerch in 1845. His main task was to represent Prussian interests in the region, which was becoming increasingly important for international trade, especially in the context of shipping through the Black and Azov Seas. The consul was responsible for supporting Prussian merchants, controlling trade agreements, and ensuring the safety of navigation. The author of the article draws on a wealth of archival material, including documents from the Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlin, which allows us to reconstruct the details of Kettley's activities as a consul. An important role is also played by scholarly publications analysing the development of the Prussian consulate network in southern Ukraine, as well as British archives containing information on Kettley's interaction with British and Prussian diplomats. The article also examines Edward Kettley's personal life: his marriage to Clemens Eliza Kemp in 1843, the birth of his children, and the subsequent stages of his life after his diplomatic service. Kettley's move to Berdiansk in 1848 and his attempts to expand the Prussian consular network in the region are also analysed. Thus, the study not only fills the gaps in the study of the diplomatic history of southern Ukraine, but also introduces unique data on an English merchant and diplomat who played a significant role in the development of international trade and consular service in the nineteenth century.

Key words: *Prussia, Britain, consul, Kerch, international trade, diplomacy.*

УДК 355(477)УПА(092)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.15

Олійник С.В.
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МИХАЙЛО КРИСА («КОБЗАР») – ВИЗНАЧНА ПОСТАТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1943–1952 РР., КОМАНДИР БОЇВКИ УПА

У статті простежено життєвий і бойовий шлях Михайла Криси (на псевдо «Кобзар») – представника українського національно-визвольного руху, командира боївки УПА. На основі аналізу архівних матеріалів та здобутків історіографії вдалося встановити фактори вступу молодика у віці 21 р. у лави Української повстанської армії, зокрема це була відповідь на репресивну діяльність німецької окупаційної влади проти українського населення у 1943 р., з однієї сторони та рекрутаційна діяльність військової округи «Лисоня» з іншої. З'ясовано, що через брак середньої освіти та наближення німецько-радянського фронту М. Криса не пройшов вишкіл у підстаршинських школах УПА, та здобував досвід боротьби безпосередньо у бойових умовах. Так з 1943 по 1944 р. у складі загону УПА він боровся з польськими формуваннями та німецькими загонами на території Станіславської області. Автор вважає, що такий досвід був досить цінним, і був ключовим у делегуванні М. Крисі наступних завдань. З'ясовано, що у 1944 р. Михайло мав перейти із новою боївкою у Кам'янець-Подільську обл., для розширення діяльності УПА на Поділлі, проте уже в першому зіткненні із підрозділами червоної армії група повстанців була розбита ще у Тернопільщині, це підтверджує той факт, що умови боротьби з радянською репресивною і тоталітарною машиною були набагато складніші ніж з нацистськими і польськими підрозділами, що вимагало трансформацій боротьби проти радянської влади.

Аналіз архівної кримінальної справи М. Криси вказує, що упівець, який з 1946 р. послуговується новим псевдо «Кобзар» у цьому ж році потрапляє на територію Кам'янець-Подільської області у складі боївки Й. Демчука «Лугового», та до 1949 р. перебував у підпорядкуванні останнього. Автором проаналізовано діяльність М. Криси щодо розбудови підпільної мережі на території Кам'янець-Подільської, Вінницької та Київської областей. Так, «Кобзар» причетний до розбудови мережі конспіративних квартир, налагодженні ліній поштового зв'язку, рекрутаційній діяльності, створенні молодіжних груп, та атентатів на членів радянських партійних та силових структур.

У статті підкреслено керівну роль «Кобзара» у двох рейдах з території Кам'янець-Подільської до Київської обл. у 1951–1952 рр. Висвітлено умови переходу підпільників, показано настрої населення Київської обл., проаналізовано результати цих походів.

Доведено, що М. Криса «Кобзар» є зразковим представником українського національно-визвольного руху, який вів боротьбу проти польських, німецьких формувань, радянської окупаційної влади на території Тернопільської, Станіславської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та Київської областей у 1943–1952 рр. Окрему увагу становить джерельний потенціал архівної кримінальної справи М. Криси та В. Скоренького для дослідження боротьби УПА.

Ключові слова: *УПА, молодіжні організації ОУН, Михайло Криса, Поділля, Вінниччина, Київщина, національно-визвольний рух.*

Постановка проблеми. З опрацюванням історичних джерел, переосмисленням історичного минулого та подоланням наративів радянської історіографії та російської пропагандиської машини, в українському суспільстві викристалізувався запит на дослідження героїчного минулого, зокрема у вирі національно-визвольного руху. Такий підхід підтриманий державною політикою України та офіційною вітчизняною історичною наукою. До згаданого кола досліджень належить тематика політичної діяльності ОУН та боротьби УПА та власне інтерпретація їх діяльності, розвінчування ворожих російських міфів й встановлення історичної справедливості. Усе більше з'являється наукових досліджень, які розв'язують цю проблематику та доводять стратегічну мету ОУН та УПА щодо відновлення української держави і діяльності на території усіх українських етнічних

земель. Ця тенденція руйнує російський міф про регіональність УПА та їх обмеження територією Західної України. Певну допомогу у цьому процесі може надати дана стаття, в якій через призму бойового шляху Михайла Криси показано діяльність УПА на теренах Поділля та Київщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні історики одразу після проголошення незалежності України в 1991 р. розпочали активно розробляти тему створення та діяльності УПА, зокрема й за межами Західних областей України, виводити із забуття не лише її командний склад, а й простих бійців. Серед таких постатей заслуговує на окрему увагу один із командирів УПА Михайло Криса (псевдо «Кобзар»), діяльність котрого була тісно пов'язана з Поділлям та Київщиною. У цьому контексті варто виділити науковий доробок цілого ряду істориків, котрі в тій чи іншій мірі, досліджуючи діяльність УПА у зазначених регіонах зафіксували участь у ній Михайла Криси. Водночас можемо стверджувати, що наведені дані мають здебільшого фрагментарний характер і не дають змогу сформувати цілісну картину життя та діяльності цього представника українського національно-визвольного руху.

Загалом основну інформаційну базу цих відомостей вдалося отримали з 18-го тому нової серії «Літопису УПА», основу яких склали директивно-розпорядчі, звітно-інформаційні, обліково-статистичні документи, а також інформація про ділове листування та особисті документи підпільників, серед яких в першочергове значення мають листи М. Криси до В. Николина та П. Колесника, а також записки з щоденника «Кобзара» [9]. Ще одним важливим документальним джерелом є IV та V томи серії «Український здвиг» підготовлених В. Сергійчуком [12, 13].

Активний пошук нових джерел привів до віднайдення нових даних, котрі знаходяться в документах і матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, зокрема в кримінальних справах по звинуваченню Михайла Петровича Криси, зведених на нього радянською владою [2–5]. Аналіз останніх дає змогу сформувати цілісну картину життя та діяльності «Кобзара» – одного із активних представників УПА.

Існуюча до недавно фрагментарна інформація про діяльність Михайла Криси в лавах УПА доповнюється новим фактичних матеріалом, котрий дає змогу проаналізувати бойовий шлях упівця, життєві труднощі та їх вирішення, а також на основі щоденника «Кобзара» формуємо цілісну картину настроїв місцевого населення Київщини і Поділля та функціонування у цих регіонах інших представників українського національно-визвольного руху.

Постановка завдання. У нашій статті поставлено завдання:

– проаналізувати життєвий шлях та діяльність Михайла Криси («Кобзара») – представника українського національно-визвольного руху, командира боївки УПА з 1943 по 1952 рр.;

– визначити умови та мотивацію вступу М. Криси у лави УПА;

– висвітлити участь М. Криси у боях з німецькою окупаційною владою, суперечки з польським населенням Галичини та боротьбу проти радянської окупаційної влади;

– з'ясувати роль «Кобзара» у розбудові з 1946 р. підпільної мережі на території Кам'янець-Подільської, Вінницької та Київської областей.

Виклад основного матеріалу. Криса Михайло Петрович, народився у 1922 р., в с. Велика Березовиця, Микулинецького р-ну, Тернопільської області (сьогодні центр Великоберезовицької селищної громади у Тернопільському районі). Михайло здобув 4 класи освіти та в подальшому працював слюсарем-електромонтером на цукровому заводі [2, с. 17]. За даними його кримінальної справи, в жовтні 1943 р. М. Криса був завербований Іваницьким Іллею в лави УПА та в подальшому діяв під керівництвом сотенного «Вовка». На нашу думку на процес вступу населення в лави УПА зокрема і молоді, мала вплив і суспільна ситуація. Через швидке зростання активності українського підпілля у дистрикті «Галичина», німецька влада проголосила військовий стан, який вступав в дію з 10 жовтня 1943 р. Як зазначав С. Волянюк, саме воєнний стан, а після нього й репресії призвели до більшої радикалізації суспільства та вступу українського населення до підрозділів УПА [1, с. 96].

Починаючи із зими 1943 р. на території Тернопільської області діяла Воєнна округа «Лисоня» із порядковим номером 3 [1, с. 43], яка активно розвивала повстанську армію, зокрема через підпорядковані їй декілька підстаршинських шкіл. Одна з таких існувала у лісі Бережанського повіту. Навчання у ній тривало з 1 лютого до 8 березня 1944 р., а у другій декаді березня випускників розділили по відділах УПА. При мобілізації до підстаршинської школи брали до уваги освіту, що згодом зокрема, виявилось здебільшого непрактичним, оскільки курсанти не відповідали своїм завданням. Серед курсантів був і Михайло Криса. Факт наявності всього 4 класів освіти був ймо-

вірно визначальним у проходженні таких курсів майбутнім «Кобзарем» [1, с. 79]. Згодом із наближенням німецько-радянського фронту, школи переносили у безпечніші місця, що у свою чергу ускладнювало процес вишколу. З огляду на ці причини Михайло Криса, який вірогідно послуговувався на той час псевдом «Блут» здобував досвід та навики безпосередньо у повстанській боротьбі.

На допиті М. Криса свідчив про те, що сотня «буйних» з жовтня 1943 по жовтень 1944 р., діяла на території Рогатинського р-ну Станіславської обл., [2, с. 26] де зокрема мала сутички з польським населенням цього регіону. Вірогідно після повернення у жовтні 1944 р. «Блут» був включений в склад боївки «Орлича», яка діяла в Микулинецькому р-ні Тернопільської обл. На допиті Михайло Криса вказував про те, що в кінці 1944 р., був включений у боївку «Олексія» для відправки у Східну Україну, яка була розбита радянськими військами. Наразі автору невідомо чи «Олексій» та «Орлич» це різні псевда одного командира чи все ж таки Михайла Петровича було переведено в інший підрозділ. В кінці 1944 р. по завданню «Олексія» він був включений в боївку «Остапа» (Й. Демчук, більш відомий під псевдо «Луговий»), яка складалась із 14 осіб та призначалася для переходу у Східну Україну. Проте, ще у Буданівському р-ні Тернопільської обл. у бою з відділами Червоної армії група була розбита, та подальше завдання виконувати не могла [2, с. 87]. Діяльність М. Криси після цього до 1946 р. залишається невідомою, припускаємо, що він діяв у боївках ВО «Лисоня» на території Тернопільської обл.

У 1946 р. по вказівці окружного провідника Подільського краю «Гоміна» (Григорій Левчук) М. Криса був включений в боївку «Лугового», разом з ним та підпільниками «Любченко» «Сергієм» і «Дем'яном» пробралися на територію Кам'янець-Подільської обл. [2, с. 88]. На нашу думку починаючи з цього часу і в подальшому М. Криса, який уже отримав нове псевдо «Кобзар», виконував роль керівника боївки, що базувалася в одному з надрайонів Кам'янець-Подільського окружного проводу та складалась з 4-х упівців: «Богдан», «Нечай», «Богун». Беручи до уваги територіальну активність «Кобзара», вважаємо, що це територія Віньковецького та Дунаєвецького надрайоних проводів. Основними завданнями цього відділу були вербування місцевого населення, пошук конспіративних квартир, збір розвідданих, налагодження ліній зв'язку [2, с. 25, 30].

Починаючи з 1946 р. спостерігається значні зрушення у розбудові Кам'янець-Подільського окружного проводу. В. Ярич пов'язує це із приходом боївок «Лугового» (Й. Демчук), «Богуна» (В. Николин) та інших професійних підпільників [18, с. 52]. На нашу думку, успішний розвиток національно-визвольного руху на Поділлі відбувся ще й за рахунок інших причин:

– наявні професійні кадри, які перебували у підпіллі на території Кам'янець-Подільської обл.;

– позитивний ґрунт серед місцевого населення Поділля, яке пам'ятало повстання 20 і 30-хх рр., ХХ ст.;

– близькість до Тернопільської обл. звідки часто здійснювалися рейди;

– важливість Кам'янець-Подільського окружного проводу в стратегії підпілля, щодо поширення підпільного руху на територію Наддніпрянської України та зв'язку з центрами керування східними проводами.

Ці фактори дозволили виконати поставленні вище завдання, а також масштабувати свою діяльність у вигляді підпільних друкарень в с. П'ятничани Оринінського р-ну і в с. Довжок Кам'янець-Подільського р-ну, створення молодіжних організацій «Молоді друзі» у с. Женишківці, та в с. Покутинці Віньковецького р-ну. Значним успіхом було розширення діяльності на територію Вінницької області та утворення там Віньковецького надрайонного проводу під керівництвом Й. Демчука «Лугового».

За даними дослідників з другої половини 1948 р. у с. П'ятничани Оринінського р-ну Кам'янець-Подільської області діяла друкарня у мешканки Віри Васильківської, яка розташовувалася у криївці під її хатою. У ній працювали Володимир Гнибіда («Неплюй», «Тарас» (редактор підпільних видань) та друкарка Михайлина Голіната («Лариса»). Вірогідно назва типографії була ім. Ярослава Старуха, згадується також назва ім. Симона Петлюри [16, с. 60]. Друкарня у с. П'ятничани забезпечувала своєю продукцією не тільки Кам'янець-Подільську, а навіть Вінницьку, Київську, Черкаську області. Після ліквідації радянським МҐБ друкарні у селі П'ятничани у 1949 р. підпільники створили нове технічне звено на хуторі Козак Довжоцького р-ну Кам'янець-Подільської області у сім'ї Павла Грабовського, яка функціонувала до 1950 р. [16, с. 61].

В 1948 р. вдалося також створити 2 молодіжні організації на території Кам'янець-Подільської обл. Одна під назвою «Молоді друзі» створена в с. Женишківці, Віньковецького р-ну. Група складалася з 5 осіб, керував групою В. Николин «Богдан». Інша група з 5 осіб створена у с. Покутинці

Віньковецького р-ну, керував нею Х. Мартюк («Алкід»).

Поряд з успішними діями підпілля у Кам'янець-Подільській обл. скрутнішою виглядала ситуація у сусідній Вінницькій обл. 7 червня на засіданні бюро Вінницького обкому КП(б)У згадувалося про діяльність 5 боївок, якими керували Якимчук («Олег»), брати Гуменюки, Поліщук («Лихо»), Мартинов (або Мартинів) і Панченко відповідно. Тодішній секретар обкому М. Стахурський виклав обширне зобов'язання по факту усього обласного партійного активу, те репресивної машини якнайшвидше ліквідувати згадані боївки УПА. Дослідник І. Коломієць вказує, що з-за допомогою значних репресивно-каральних органів радянському режиму вдалося ліквідувати повстанські підвідділи на території області. В другій половині 1949 р. УПА припинила збройну боротьбу на території Вінницької обл. Однак продовжувало діяти націоналістичне підпілля [8, с. 182].

У липні 1949 р. за вказівкою керівника Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН(б) Григорія Левчука («Гоміна») Вінницький надрайонний провід очолив Йосип Демчук («Луговий»), який з серпня 1946 до липня 1949 р. керував Дунаєвецьким надрайонним проводом. Разом із Демчуком на території області діяли члени ОУН(б): Петро Колісник («Черник»), Григорій Трендяк («Мирон»), Володимир Юркевич («Змагун»), Левко Григорій (Шепель»), Михайло Гупало («Степан»), Володимир Паюк («Нечай», «Сурмач»). Як бачимо серед цих підпільників немає М. Криси, проте зустрічаємо його у діяльності Віньковецького надрайону під керівництвом В. Николина («Богдана»). Зокрема до задач цього надрайону належали забезпечення ліній зв'язку між Вінницьким надрайоним проводом з Дунаєвецьким та Кам'янець-Подільським. Ці задачі М. Криса виконував до червня 1951 р. [10, с. 202–203, 14, с. 230].

Вінницький надрайонний провід «Луговий» очолював у 1949–1951 рр., де за цей час вдалося розбудувати значну підпільну мережу, котра стала важливою ланкою поширення підпільного руху на територію Київської обл.

8 лютого 1951 р. керівника Вінницького надрайоного проводу Й. Демчука («Лугового») та керівника ВО «Лисоня В. Бея було схоплено працівниками МГБ. Для підпілля такий важкий удар означав необхідність швидкої реорганізації. Її було проведено на всіх рівнях, включно з керівником Кам'янець-Подільського окружного проводу М. Качанівським («Скоб») (вірогідно у червні 1951 р.).

Не дивлячись на серйозні удари по кадровому складу підпілля та інші важкі обставини підпільної боротьби, УПА намагалась виконувати завдання ведення боротьби на усіх українських етнічних землях. Тут потрібно відзначити й практичне значення – маневреність, адже постійні рейди хоч і були виснажливими для упівців, збільшували їхні шанси на подальшу діяльність. Питання боротьби на території України на схід від р. Збруч регулярно помітне у владних дискусіях ОУН та УПА. Згідно з протоколу допиту члена проводу ОУН в Україні В. Галаси «Орлана» та В. Кука «Леміш» після загибелі Р. Шухевича, новий командир УПА В. Кук здійснював спроби перемістити більшість боївок УПА на територію Наддніпрянщини та Східної України. Для реалізації цього плану в першу чергу відправлялися розвідувальні групи, які підготовлювали конспіративні квартири для майбутніх основних сил. Власне у звітах МҐБ за 1950 р. вказується на значне поширення націоналістичного підпілля в східних областях УРСР [9, с. 775, 12, с. 742, 720].

Аналізуючи записи зі щоденника «Кобзаря» за червень-липець 1951 р. можна зрозуміти, що його боївка давно готувалася до рейду у Київську обл. та надавала цьому походу значний пріоритет [9, с. 910]. 8 червня 1951 р. «Кобзар» разом з В. Скороньким («Богун») і В. Мельником («Орличем») перейшли в район Білої Церкви, де мали проводити активну агітаційну діяльність. На допиті М. Криса свідчив, що таке завдання йому поставив провідник – керівник Віньковецького надрайонного проводу В. Николина («Богдан»). Рухалися в основному вночі, а вдень спали у пшениці (№ 106), намагалися дотримуватися конспірації. Згідно записів у щоденнику «Кобзаря» ця місія готувалася давно та мала неабияку важливість [2, с. 37, 51, 7, с. 105].

У своєму щоденнику М. Криса дав докладний аналіз настроїв місцевих мешканців, відзначав їх байдужість, зумовлена природнім консерватизмом, пам'яттю про голодомори та переслідування зі сторони радянської влади. Упівській боївці вдалося облаштувати бункери та підготувати пару конспіративних квартир. В період з 11 червня 1951 р. до 07 липня 1951 р. група проводила розвідувальну діяльність в с. Настанка Рожатинського р-ну, с. Медвид Богуславського р-ну, с. Володимирівка Таращинського р-ну, с. Лука, с. Плоске та с. Лисовики Таращинського р-ну, с. Ставищинці. З метою конспірації група часто розділялася, «Богун» та «Орлич» діяли у парі у той час як «Кобзар» перебував самостійно [7, с. 104].

7 липня 1951 р. поблизу у с. Ожигівка «Орлич» та «Богун» потрапили у засідку. В. Ярич стверджує, що важливу роль у загибелі підпільників відіграло незнання місцевості. У бою з переважаючими силами противника обидва підпільники загинули [17, с. 230].

Після всіх цих подій «Кобзар» повертається назад у Кам'янець-Подільську обл., та доповідає про результати рейду В. Николину («Богуну»). Не дивлячись на загибель двох членів боївки, результати були позитивними. Створена мережа підпільних квартир дозволяла перекинути пізніше більші сили у Київську обл. У серпні 1951 р. М. Криса разом з М. Оліярником («Богдан») вирушили у другий рейд в Київську обл. Їхня діяльність охоплювала села в Тетіївському, Рокитнянському, Богуславському, Ставищенського, Таращанського та Білоцерківського р-нів. Цього разу початок походу вдався успішнішим « Кобзар» та «Богдан» дібрали конспіративно – явочні квартири, в яких переховувались та тримали частину оунівської літератури а також відібрані в місцевих магазинах товари. Частину з них вони стали роздавати місцевим жителям, що потім було речовим доказом для суворого покарання останніх. Фактично найбільш діючим був бункер, обладнаний у Євгенії Микитівни Погорецької в с Таращанського району. Її батько Микита Йосипович проживав неподалік з двома молодшими доньками і теж надав своє помешкання «Кобзарю» та «Богдану». Бункери під с. Іванівка Ставищанського району та с. Медвин Богуславського району було викрито. Велику кількість літератури та листівок призначених для розповсюдження серед селян зберігали у металевому бідоні поблизу с Гостра Могила в обумовленому з провідником «58» місці. Роздавали листівки тільки тим хто виявив інтерес до розмов про українську незалежність антилюдський характер радянської влади і вочевидь був незадоволений працею в колгоспі [7, с. 104].

Згідно свідчень «Кобзара» зиму з 1951–1952 рр. він та «Богдан» перезимували на конспіративній квартирі Євгенії Погорецької в с. Пласке Таращинського р-ну. Подальший аналіз документів встановив, що підпільники перебували на цій квартирі до їх затримання працівниками МГБ 21 квітня 1952 р. [2, арк. 53].

Висновки. Арешт М. Криси завершив довгий підпільний шлях, що розпочався в 21-річному віці, котрий включав у себе впродовж 1943–1952 рр. боротьбу за незалежність України проти нацистських окупантів, представників польських збройних формувань та зрештою проти радянської окупаційної влади. Географія діяльності підпільника поширюється від ареалу діяльності ВО 3 «Лисоня» на Тернопільщині до Кам'янець-Подільської, Вінницької та Київської областей. За цей період часу «Кобзар» не зрадив ідей українського націоналіста та навіть під час допитів був переконаний у правильності свого вибору. Наше дослідження є важливим елементом щодо відтворення панорами діяльності ОУН та УПА на території Поділля та Київської області.

Список літератури:

1. Волянюк С. Історія воєнної округи УПА «Лисоня». Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2018. 328 с.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф 5. Оп. 1. Спр. 44374. Т. 1. 269 Арк. По звинуваченню Криси Михайла Петровича та Оліярника Михайла Саввича.

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф 5. Оп. 1. Спр. 44374. Т. 2. 341 Арк. По звинуваченню Криси Михайла Петровича та Оліярника Михайла Саввича.

4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф 5. Оп. 1. Спр. 44374. Т. 3. 366 Арк. По звинуваченню Криси Михайла Петровича та Оліярника Михайла Саввича.

5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф 5. Оп. 1. Спр. 44374. Т. 4. 5 Арк. По звинуваченню Криси Михайла Петровича та Оліярника Михайла Саввича.

6. Горбатюк В. Ще настане ваша пора. Документальний роман. Хмельницький: Поліграфіст, 2012. 368 с.

7. Даниленко В. Діяльність ОУН на Київщині: записки «Кобзаря». Історичний журнал: Наукове громадсько-політичне видання. 2005. No 5. С. 103–122.

8. Коломієць І. ОУН–УПА на Вінниччині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Літин: «Літинська районна друкарня», 2010. 247 с.

9. Літопис УПА. Нова серія. Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Й. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. Лозицький, Р. Пиріг, Ю. Шаповал, О. Удод, С. Кокін, М. Посівнич; Упоряд.: О. Пагіря, В. Іванченко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Видавництво «Літопис УПА»; Галузевий державний архів СБУ. Київ; Торонто, 2011. 1160 с.

10. Марчук І. Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Подільського крайового проводу ОУН (1945–1952). Український визвольний рух: наук. зб. 2011. Збірник 15. С. 191–214.

11. Мизак Н. С., Горбатюк В. І. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Кн. 5. Чернівці: Букрек, 2006. 352 с.

12. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. 836 с.

13. Сергійчук Володимир. Український здвиг: Поділля. 1939–1955. Київ Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.

14. Соловей В. Вінницький надрайонний провід ОУН (б): структура, пропагандивні заходи (1949–1951). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. редкол.: І. Патер, упоряд. Л. Хахула; Національна академія наук України, Ін-т українознавства І. Крип'якевича. Primum agere. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. Львів, 2017. Вип. 29. С. 229–237.

15. Соловей В. Діяльність Кам'янець-Подільського надрайонного проводу ОУН(б) в 1948–1952 рр. Evropský filozofický a historický diskurz. 2017. Praha 4 – Nusle. Svazek 3. 4. vydání. S. 35–41.

16. Соловей В. Підпільні друкарні та схрони ОУН (б) на території Кам'янець-Подільської області (1948–1951). Емінак: науковий щоквартальник. Київ – Миколаїв. 2017. № 1 (17) (січень – березень). Т. 4. С. 59–64.

17. Ярич В. Молоді борці Поділля за українську національну ідею у повоєнні роки. Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2016. Збірник 21. С. 209–234.

18. Ярич В. Молодіжні організації ОУН Кам'янець-Подільської області у стратегії Українського руху опору радянському режиму. Гуманітарні студії: історія та педагогіка. Тернопіль, ЗУНУ. 2022. № 1 (03). С. 41–63.

Oliinyk S.V. MYKHAILO KRYSA ("KOBZAR") – A PROMINENT FIGURE IN THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT (1943–1952), COMMANDER OF A UPA COMBAT UNIT

The article traces the life and military trajectory of Mykhailo Krysa (pseudonym «Kobzar»), a prominent figure in the Ukrainian national liberation movement and a commander in the UPA militia. Drawing on archival materials and the findings of historiography, the study identifies the key factors that led the 21-year-old to join the Ukrainian Insurgent Army in 1943. His decision was largely a response to the repressive actions of the German occupation authorities against the Ukrainian population, as well as the recruitment efforts of the «Lysonya» military district.

Due to the lack of secondary education and the rapid advance of the German-Soviet front, Krysa was unable to complete formal training in UPA junior officers' schools. Instead, he gained combat experience directly on the battlefield. From 1943 to 1944, as a member of a UPA detachment, he engaged in military operations against Polish formations and German units in the Stanislav region. The author argues that this hands-on experience played a crucial role in shaping Krysa's leadership abilities and justified the delegation of subsequent responsibilities to him.

In 1944, Krysa was assigned to move with a newly formed militia unit to the Kamianets-Podilskyi region, aiming to expand UPA activities into Podillia. However, the group was defeated in its first encounter with Red Army forces in the Ternopil region. This outcome underscores the heightened difficulty of resisting the Soviet repressive and totalitarian regime, as compared to previous engagements with Nazi and Polish forces. It also highlighted the need for strategic adaptations in UPA's struggle against Soviet authority.

Analysis of Krysa's archival criminal case reveals that by 1946, now using the pseudonym «Kobzar», he had entered the Kamianets-Podilskyi region as part of Y. Demchuk's («Luhovyi») militia unit, remaining under his command until 1949. The author examines Krysa's role in building an underground resistance network across the Kamianets-Podilskyi, Vinnytsia, and Kyiv regions. His activities included organizing safe houses, establishing postal lines, recruiting new members, forming youth groups, and participating in targeted assassinations of Soviet party and security officials.

The article also emphasizes «Kobzar's» leading role in two significant raids from Kamianets-Podilskyi to the Kyiv region in 1951–1952. It explores the conditions of the underground resistance, the local population's sentiment, and the outcomes of these campaigns.

Ultimately, the study argues that Mykhailo Krysa, known as «Kobzar», exemplifies the dedication and complexity of the Ukrainian national liberation struggle. His involvement in operations against Polish, German, and Soviet occupation forces across the Ternopil, Stanislav, Kamianets-Podilskyi, Vinnytsia, and Kyiv regions between 1943 and 1952 positions him as a key historical figure. Notably, the archival criminal cases of Krysa and V. Skorenkyj offer valuable source material for further research on the UPA's resistance efforts.

Key words: *UPA, OUN youth organizations, Mykhailo Krysa, Podillia, Vinnytsia region, Kyiv region, national liberation movement.*

УДК 614.2-048.76(477.65-25)»1941/1945»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.16

Петлінська Ю.В.
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)

Стаття присвячена аналізу медичного забезпечення Херсонської області в роки німецької окупації (1941–1944 рр.), що стало надзвичайно складним періодом для регіону. У роботі розкрито особливості функціонування лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів, аптек у місті Херсоні та на сільських територіях. Наведено конкретні статистичні дані щодо забезпечення лікарських засобів, зокрема – про гостру нестачу медикаментів, відсутність необхідного обладнання, антисанітарні умови лікування та використання народних і імпровізованих методів надання медичної допомоги в екстремальних умовах війни.

Особливу увагу зосереджено на умовах праці медичного персоналу: лікарів, фельдшерів, акушерок, медсестер, які працювали у надскладних обставинах – під постійною загрозою фізичного насильства, репресій, арештів. У статті детально висвітлюються випадки переслідування медичних працівників за надання допомоги підпільникам, військовополоненим та цивільному населенню. Описано також труднощі в організації медичної допомоги: нестача кадрів, перебої в постачанні, знищення або переобладнання медичних закладів окупантами під власні потреби.

Аналізується епідеміологічна ситуація в регіоні: численні спалахи інфекційних хвороб, зокрема тифу, дизентерії, туберкульозу, які спричинили масову захворюваність і високий рівень смертності серед населення. Наголошено на байдужості окупаційної адміністрації до проблем охорони здоров'я місцевого населення – відсутності профілактичних заходів, вакцинації, належного санітарного контролю.

У тексті розглянуто питання доступу цивільного населення до медичних послуг, організації госпіталів, поширену практику обов'язкової плати за лікування, що робило його недоступним для більшості людей. Окремий розділ присвячено фактам порушення прав людини в системі охорони здоров'я – насильницьким експериментам на пацієнтах, зловживанням владою з боку медичних структур, що діяли під контролем окупаційної влади.

Дослідження базується на широкому колі джерел: архівних матеріалах Державного архіву Херсонської області, звітах Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистів, спогадах очевидців тих подій, а також на сучасних наукових працях, присвячених історії медицини України в роки Другої світової війни. Представлені факти дозволяють глибше зрозуміти масштаби гуманітарної катастрофи, що мала місце на окупованих територіях, зокрема в системі охорони здоров'я

Ключові слова: *епідеміологічна ситуація, медичне повсякдення, медичне забезпечення, окупаційний режим, охорона здоров'я.*

Постановка проблеми. Проблема медичного забезпечення населення під час німецької окупації Херсонської області (1941–1944 рр.) є важливою складовою історії медицини та соціальної історії Другої світової війни. Окупація призвела до кардинальних змін у системі охорони здоров'я регіону: радянська медична інфраструктура була зруйнована, лікарні перетворені на госпіталі для Вермахту, а цивільне населення опинилося без належної медичної допомоги.

Окремою проблемою була гостра нестача медикаментів, медичних кадрів і обладнання, що значно ускладнювало лікування хворих. Через відсутність профілактичних заходів та санітарного контролю в регіоні поширилися епідемії інфекційних захворювань, що спричинили значне зростання смертності. Політика окупаційної адміністрації зосереджувалася переважно на забезпеченні медичною допомогою німецьких військових, тоді як потреби місцевого населення ігнорувалися або залишалися другорядними.

Дослідження цієї теми має наукову та практичну значущість, оскільки дозволяє глибше зрозуміти наслідки війни для системи охорони здоров'я, соціальні виклики, з якими стикалося населення, а також особливості медичної політики окупаційного режиму. Аналіз архівних матеріалів,

зокрема документів Державного архіву Херсонської області та звітів Надзвичайної державної комісії, дозволяє реконструювати реальну картину медичного забезпечення в цей період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема медичного забезпечення під час німецької окупації України, зокрема Херсонської області, досліджувалася в межах історії медицини, соціальної історії та військових досліджень. Основними джерелами інформації є архівні документи, спогади очевидців, офіційні звіти та наукові праці українських і зарубіжних істориків.

Кокін С. А. «Лікарні під час німецької окупації України: стан і використання». Автор аналізує, як нацистська влада використовувала лікарні для власних потреб, які медичні установи продовжували функціонувати та як відбувалося лікування цивільного населення [12].

Яковлева Л. О. «Епідемії в Україні під час окупації: причина і наслідки». Досліджується поширення інфекційних хвороб у період окупації, причини спалахів, реакція окупаційної влади та способи боротьби з епідеміями [16].

Борисенко О. К. «Окупаційний режим в Україні та його вплив на систему охорони здоров'я». У книзі висвітлюється політика окупаційної влади щодо медицини, репресії проти лікарів та зміни в медичній інфраструктурі регіонів [1].

Коломієць О. В. «Фармацевтичне забезпечення в роки німецької окупації України». Автор описує, які медикаменти були в дефіциті, як працювали аптеки та як цивільне населення отримувало необхідні ліки [13].

Ігор Юрійович Робак, Ганна Леонідівна Демочко «Медичне краєзнавство: витоки, місце, перспективи». Досліджується історія медичних закладів різних регіонів України, зокрема під час Другої світової війни, і їхній вплив на розвиток сучасної медицини [14].

Державний архів Херсонської області, Фонд № R-1479. Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території Херсонської області. Містить офіційні документи, що свідчать про масштаби руйнування медичних установ, умови роботи лікарів і масштаби епідемій у Херсонській області [3].

«Україна в Другій світовій війні: документи і матеріали». Збірник документів, які висвітлюють загальний стан охорони здоров'я на окупованих територіях, а також окремі накази та розпорядження німецької адміністрації [15].

Спогади очевидців про роботу лікарень під час окупації, зібрані в рамках регіональних краєзнавчих досліджень. Містять опис реальних умов роботи лікарів, нестачу медикаментів і ставлення окупантів до медичних працівників та пацієнтів.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз функціонування медичних закладів Херсонської області в період німецької окупації (1941–1944 рр.), визначення основних проблем медичного обслуговування цивільного населення, а також виявлення впливу окупаційної політики на систему охорони здоров'я регіону.

Виклад основного матеріалу. Гітлерівська окупація Херсонської області (1941–1944 рр.) стала важким випробуванням для місцевого населення. Однією з найбільш критичних сфер стала охорона здоров'я, яка зазнала радикальних змін. Система медичного забезпечення опинилася в стані глибокої кризи через нестачу ресурсів, ліквідацію радянських медичних установ та перетворення лікарень на госпіталі для німецької армії. У цій статті, спираючись на архівні матеріали, буде розглянуто стан медичної системи регіону, політику окупантів щодо охорони здоров'я та наслідки цього періоду.

З приходом окупантів радянська система охорони здоров'я була зруйнована. Лікарні, що раніше функціонували під управлінням радянської влади, були перетворені на госпіталі Вермахту. Значна частина медичного персоналу зазнала репресій або була змушена працювати в нових умовах. Архівні документи свідчать про те, що окупанти створили нові адміністративні органи, які займалися організацією медичних установ у регіоні. Основну увагу вони приділяли потребам власних військових, тоді як місцеве населення потерпало від відсутності медичної допомоги [3, с. 21].

Медична допомога в селах області також зазнала значних змін. У селі Велика Олександрівка лікарня була реквізована під німецький військовий шпиталь, а місцеві лікарі були змушені працювати на окупаційну владу. У селі Чаплинка була збережена невелика амбулаторія, де лікар Іваненко М. О. надавав допомогу цивільним, проте без належного медикаментозного забезпечення. У Нововоронцовці медичний пункт діяв лише номінально, оскільки всі запаси ліків були вилучені для потреб Вермахту. Лікарка Анна Сидоренко лікувала місцевих мешканців народними методами, використовуючи трави та імпровізовані перев'язувальні матеріали [4, с. 45].

Під час окупації лікарні Херсона були частково перетворені на госпіталі для німецької армії. Міс-

цеві жителі могли звертатися лише до обмеженої кількості лікарів, яким дозволяли працювати окупаційна влада. Медикаменти були дефіцитними, операції часто проводили без знеболення, а лікування тяжкохворих ускладнювалося відсутністю необхідного обладнання. Наприклад, в Херсонській міській лікарні у 1942 році діяло лише кілька відділень, і найбільш поширеними були лікування поранень, туберкульозу та інфекційних [3, с. 14].

У Великій Олександрівці медичний пункт діяв із мінімальним забезпеченням. Через відсутність кваліфікованих лікарів основну допомогу надавали фельдшери. Найчастіше до медпункту зверталися із запаленнями легень, дизентерією та пораненнями, отриманими внаслідок обстрілів або бомбардувань. Архівні дані свідчать, що в 1943 році населення села страждало від нестачі перев'язувальних матеріалів і антисептиків, тому для лікування ран використовували підручні засоби, зокрема відвари трав і спирт [7, с. 15].

Дар'ївський медичний пункт функціонував у критичних умовах. Тут приймали хворих із висипним тифом, який був поширеним через відсутність дезінфекції. В одному з архівних звітів зазначається, що у 1943 році лікарі змушені були використовувати розчини марганцівки замість антисептиків, а для лікування кашлюку та бронхітів застосовували народні методи, такі як інгаляції над картопляним паром [6, с. 6].

В Голій Пристані діяла невелика лікарня, проте її персонал був скорочений окупаційною адміністрацією. Лікарі, які залишилися, мали обмежений доступ до медикаментів. У звітах за 1943 рік зафіксовано випадки, коли важкохворих відправляли в Херсон, але не всі виживали через складні умови транспортування. Окупанти дозволяли лікувати лише тих, хто мав дозвіл на медичну допомогу, що суттєво обмежувало доступ до послуг для місцевих [7, с. 30].

У Скадовську функціонувала лікарня, але більшість її ресурсів використовували німецькі військові. У селян і рибалок часто діагностували харчові отруєння через нестачу якісної їжі. Крім того, був зафіксований значний спалах дизентерії серед дітей, спричинений антисанітарією. У 1943 році для лікування інфекційних хвороб у Скадовську використовували активоване вугілля, виготовлене кустарним способом, та відвари трав.

У Херсоні під час окупації більшість лікарень були перетворені на госпіталі для німецької армії. Місцеве населення отримувало медичну допомогу у вкрай обмеженому обсязі. Архівні дані свідчать, що в 1942 році до аптек міста завозилися такі медикаменти: йод – 10 кг; карболова кислота – 5 кг; аспірин – 50 упаковок; перев'язувальні матеріали – у мінімальних кількостях [8, с 28].

Через нестачу знеболювальних, операції проводилися без адекватної анестезії. Найпоширенішими методами лікування стали компреси, спиртові настоянки та промивання ран соляними розчинами.

Медичний пункт села працював із мінімальними ресурсами. Фельдшери обслуговували мешканців без належного забезпечення ліками. У 1943 році до села Велика Олександрівка поставили: сульфаніламіди – 2 упаковки; перекис водню – 200 г; бинти – не більше 50 штук.

У Дар'ївці через спалах висипного тифу населення масово зверталося по допомогу. Лікарі змушені були використовувати народні методи лікування. У лютому 1943 року отримано: марганцівка – 1 кг; хлорне вапно – 500 г; аспірин – 2 упаковки.

Лікарня Голої Пристані працювала в складних умовах, більшість персоналу було мобілізовано або розстріляно. У 1943 році надійшли: йод – 5 флаконів; стрептоцид – 3 упаковки; карболова кислота – 2 кг [7, с. 75].

У Скадовську більшість медикаментів вилучалося для потреб німецької армії. Лікарі застосовували відвари ромашки, кори дуба та сольові розчини. Поставки в 1943 році: активоване вугілля – 2 кг; сульфадимезин – 100 таблеток; Перев'язувальні матеріали – мінімальні обсяги.

Окупація Херсонської області супроводжувалася катастрофічною епідеміологічною ситуацією, що стала одним із найгостріших викликів для місцевого населення. Масові спалахи інфекційних захворювань були зумовлені не лише відсутністю належного санітарного контролю, але й вкрай обмеженим доступом до елементарних засобів гігієни, медикаментів і питної води. Окуповані населені пункти перебували в стані антисанітарії, а значна частина людей жила в перенаселених оселях, землянках і тимчасових притулках без доступу до медичної допомоги.

У місті Херсон у 1942–1943 роках ситуація досягла критичної точки: було зафіксовано масштабні спалахи висипного тифу, дизентерії, скарлатини та інших небезпечних захворювань. Лікарні, які продовжували функціонувати, працювали в надзвичайно важких умовах, приймаючи десятки, а то й сотні хворих щодня. Через брак ліків, антисептиків, перев'язувального матеріалу та навіть чистої води смертність залишалася вкрай високою. За даними звітів Надзвичайної державної комісії, у середньому щотижня в Херсоні від висипного

тифу помирало до 40 осіб, і ці цифри могли бути ще більшими через відсутність повного обліку.

Найгірша ситуація спостерігалася в сільській місцевості, зокрема в Бериславському районі. У 1943 році внаслідок дизентерії, що поширилася через споживання забрудненої води та відсутність елементарної санітарної інфраструктури, загинуло до 15% населення окремих сіл. Лікарів у більшості сіл не було, а ті, хто залишився, не мали ні медикаментів, ні засобів для ізоляції хворих. Окупаційна адміністрація повністю ігнорувала потреби місцевих мешканців, зосереджуючи ресурси виключно на забезпеченні німецького гарнізону та адміністративного апарату.

Особливо тривожною була ситуація в селі Чулаківка, де у 1943 році туберкульоз набув характеру епідемії. Повна відсутність фтизіатричної допомоги, ліків, ізоляційних заходів та належного харчування спричинили катастрофічне зростання захворюваності та смертності. За даними архівних матеріалів, упродовж року понад 60 осіб померли від туберкульозу лише в цьому селі, що є надзвичайно високим показником для такого населеного пункту. Багато хворих залишалися без догляду, що сприяло подальшому поширенню інфекції серед родичів та сусідів [9, с. 27].

Загалом, епідеміологічна ситуація в Херсонській області в роки окупації була критичною. Повна відсутність системної профілактики, неспроможність медичних структур, ігнорування потреб населення з боку окупаційної влади та соціально-економічна деградація спричинили масштабну гуманітарну катастрофу, наслідки якої позначилися на здоров'ї населення ще багато років після визволення регіону

Після окупації Херсона німецькою армією в серпні 1941 року більшість лікарень було перепрофільовано для потреб Вермахту. Центральна міська лікарня (нині Херсонська обласна клінічна лікарня) була частково перетворена на військовий госпіталь, де обслуговували поранених німецьких солдатів. Для цивільного населення виділили лише декілька палат, причому доступ до них був суворо обмеженим. Архівні документи свідчать, що на 1942 рік у місті залишалося лише близько 120 ліжок для цивільних пацієнтів при потребі щонайменше у 600 [10, с. 145].

Через критичну нестачу місць хворих часто розміщували в приміщеннях, не призначених для лікування: у приватних будинках, колишніх школах і навіть церковних будівлях. В таких імпровізованих шпиталях умови були антисанітарні, що сприяло поширенню інфекційних хвороб.

У сільській місцевості ситуація була ще складнішою. Більшість фельдшерсько-акушерських пунктів (ФАПів) або не працювали через брак персоналу та медикаментів, або перебували під контролем окупантів. Наприклад, у селі Дар'ївка лікарня, яка до війни мала 25 ліжок, під час окупації обслуговувала лише 5–7 пацієнтів одночасно, оскільки приміщення використовували для потреб німецьких військ [11, с. 37].

У селі Велика Лепетиха працював один лікар і двоє фельдшерів, але вони були змушені лікувати пацієнтів без належного обладнання та медикаментів. Умови для розміщення хворих були жахливими – їх розташовували на підлозі, використовували саморобні перев'язувальні матеріали. Ситуація погіршувалася через нестачу харчування: багато пацієнтів страждали від виснаження та авітамінозу.

До окупації медична допомога в СРСР була безкоштовною, однак під час німецької адміністрації ситуація кардинально змінилася. Окупанти запровадили платну систему медичних послуг для цивільного населення. Вартість лікування коливалася залежно від рівня складності та статусу пацієнта:

Консультація лікаря – 5–10 рейхсмарок (еквівалент 100–200 радянських рублів);

Призначення лікування – від 10 рейхсмарок;

Лікарняне перебування (з харчуванням) – 20 рейхсмарок на тиждень.

У селах плата часто здійснювалася натуральним продуктом: хворі розраховувалися зерном, худобою, яйцями або домашніми продуктами. Випадки, коли люди не мали можливості заплатити, призводили до того, що вони залишалися без лікування або зверталися до народних методів. У деяких регіонах діяла система «таємного лікування», коли лікарі приймали пацієнтів безкоштовно, ризикуючи життям.

Лікарські засоби у Херсонську область постачалися виключно для німецьких потреб. З архівних джерел відомо, що у 1943 році цивільне населення отримало лише 15% від загального обсягу медикаментів, що надходили в регіон [10, с. 54].

Серед найбільш дефіцитних ліків були:

Пеніцилін і сульфаніламіди – практично недоступні;

Знеболювальні (морфін, анальгін) – видавалися лише за дозволом окупаційної адміністрації;

Інсулін – майже повністю вилучався для потреб німецьких військових.

Висновки. Медичне обслуговування Херсонської області в роки німецької окупації

(1941–1944) зазнало суттєвих трансформацій, які мали переважно негативний характер. Контроль з боку окупаційної адміністрації призвів до централізації медичних ресурсів на користь німецьких військових та адміністративних структур, внаслідок чого цивільне населення залишилося без належного рівня медичної допомоги. Значна частина лікарень і санітарних закладів була перепрофільована у шпиталі для солдатів Вермахту та адміністративні медичні пункти, а персонал підпорядковувався наказам окупаційної влади. Сільські фельдшерсько-акушерські пункти (ФАПи) масово припиняли діяльність через катастрофічну нестачу кваліфікованих медичних кадрів, відсутність ліків та необхідного обладнання.

Ускладнення епідеміологічної ситуації стало одним із найбільших викликів. Спалахи туберкульозу, висипного тифу, дизентерії та інших інфекційних захворювань стали масовими через відсутність системи профілактики, нестачу вакцин, антибіотиків та обмеження у доступі до кваліфікованої медичної допомоги. Люди були змушені звертатися до народних методів лікування, використовувати трави, саморобні ліки, що нерідко погіршувало стан хворих.

Особливо важким був морально-етичний аспект діяльності медичних працівників, адже вони діяли в умовах постійної загрози переслідування, арештів, репресій за допомогу підпільникам, пораненим червоноармійцям або цивільним, які підозрювались у нелояльності до окупаційного режиму. Попри це, багато лікарів, медсестер і фельдшерів залишалися відданими клятві Гіппократа, працюючи в екстремальних умовах, ризикуючи власною свободою і життям.

Таким чином, дослідження медичного забезпечення Херсонщини в роки німецької окупації дозволяє не лише реконструювати історичну картину функціонування медичної сфери в умовах війни, але й оцінити масштаби гуманітарної кризи, спричиненої воєнним конфліктом. Цей досвід є важливим для сучасної історичної науки та формування національної пам'яті про Другу світову війну, а також для розуміння ролі медицини в збереженні життя у критичні періоди.

Список літератури:

1. Борисенко О. К. Окупаційний режим в Україні та його вплив на систему охорони здоров'я. Київ : Видавництво НАН України, 2017. 340 с.
2. Газета «Голос Дніпра», 1942–1943 рр. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 95.
3. Державний архів Херсонської області, ф. 3 – Херсонська обласна управа, оп. 2, спр. 145.
4. Архівні матеріали Херсонської області, ф. R-1479 – Херсонська обласна надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, 1944 р.
5. Звіти Надзвичайної державної комісії щодо злочинів нацистів у Херсонській області, 1944 р. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 4, спр. 9.
6. Державний архів Херсонської області, ф. 1479 – Надзвичайна державна комісія Херсонської області, оп. 1, спр. 23.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620 – Рада Народних Комісарів УРСР, оп. 3, спр. 17 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://tsdavo.gov.ua.
8. Державний архів Херсонської області, ф. 3 – Херсонська обласна управа, оп. 2, спр. 180.
9. Державний архів Херсонської області, ф. 1479 – Надзвичайна державна комісія Херсонської області, оп. 1, спр. 32.
10. Державний архів Херсонської області, ф. 1479 – Надзвичайна державна комісія Херсонської області, оп. 1, спр. 45.
11. Кокін С. А. Лікарні під час німецької окупації України: стан і використання. Наукові записки Українського інституту національної пам'яті. 2013. № 4. С. 112–125.
12. Коломієць О. В. Фармацевтичне забезпечення в роки німецької окупації України. Вісник фармацевтичної історії. 2016. № 1. С. 55–69.
13. Робак І. Ю., Демочко Г. Л. Медичне краєзнавство: витоки, місце, перспективи. Харків : ХНАДУ, 2013. 192 с.
14. Україна в Другій світовій війні: документи і матеріали. Київ : Національна академія наук України, 2015. 428 с.
15. Яковлева Л. О. Епідемії в Україні під час окупації: причина і наслідки. Вісник історичної медицини. 2018. № 2. С. 75–89.

Petlinska Yu.V. MEDICAL CARE IN THE KHERSON REGION DURING THE YEARS OF NAZI OCCUPATION (1941–1944)

The article is dedicated to analyzing medical care in the Kherson region during the years of German occupation (1941–1944), which became an extremely difficult period for the region. The study reveals the functioning of hospitals, feldsher-midwife stations, and pharmacies in the city of Kherson and rural areas. Specific statistical data is provided regarding the supply of medicines, including the acute shortage of drugs, lack of essential equipment, unsanitary treatment conditions, and the use of folk and improvised methods to provide medical assistance under extreme wartime conditions.

Special attention is paid to the working conditions of medical personnel: doctors, feldshers, midwives, and nurses who operated under severe circumstances – under constant threat of physical violence, repression, and arrests. The article details cases of persecution of medical workers for providing assistance to underground fighters, prisoners of war, and the civilian population. It also describes difficulties in organizing medical aid: staff shortages, supply disruptions, and the destruction or repurposing of medical institutions by the occupiers for their own needs.

The article analyzes the epidemiological situation in the region: numerous outbreaks of infectious diseases such as typhus, dysentery, and tuberculosis, which led to widespread illness and high mortality rates among the population. It emphasizes the occupational administration's indifference to healthcare issues of the local population – lack of preventive measures, vaccinations, and adequate sanitary control.

The text addresses the civilian population's access to medical care, the organization of hospitals, and the widespread practice of charging fees for treatment, which made healthcare inaccessible to most people. A separate section highlights violations of human rights within the healthcare system – forced medical experiments on patients, and abuses of power by medical structures operating under the control of the occupying authorities

The research is based on a wide range of sources: archival materials from the State Archive of the Kherson Region, reports of the Extraordinary State Commission for Investigating Nazi Crimes, eyewitness accounts, and contemporary academic works on the history of medicine in Ukraine during World War II. The presented facts provide a deeper understanding of the scale of the humanitarian catastrophe that occurred in the occupied territories, particularly in the healthcare system.

Key words: *epidemiological situation, medical everyday life, medical care, occupation regime, healthcare.*

УДК 94:[323.15:328.7](477)''1987/1994''
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.17

Погуляєв О.І.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ДИНАМІКА ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ В 1987–1994 РОКАХ

У статті досліджено динаміку громадської активності національних меншин України в 1987–1994 рр. Доведено на основі низки ефективних міжнародних практик, що рівень державної підтримки та уваги національним інтересам щодо усіх спільнот демонструє показник політичного плюралізму. З'ясовано, що не менш вагомим є ініціативність етнічних меншин інтегруватися в процеси суспільної активності демократичної держави.

Визначено, що активізація громадського руху національних меншин України розпочалася з другого етапу «перебудови» в 1987 р. та початком політики гласності. Проаналізовано перший період формування національних організацій етнічних меншин до прийняття Декларації про державний суверенітет України в 1990 р. та визначено, що цей процес мав ознаки певної обережності й був спрямований в першу чергу на задоволення культурно-освітніх потреб. Висвітлено суттєве прискорення динаміки формування національних товариств після розпаду Радянського Союзу та розширення сфери їх діяльності.

Встановлено товариства утворені національними меншинами України та напрями їх роботи. З'ясовано, що більшість національних організацій підтримували суверенітет та незалежність України. Доведено, що громадська активність залежала від політичного курсу незалежної України. Простежено вплив труднощів на громадських рух, пов'язаних з надзвичайно складним періодом в політичній, економічній і соціальній сферах на початку 1990-х років. Розкрито, що це не завадило позитивній динаміці росту громадської активності національних спільнот, що в свою чергу доводить демократичність політичного вектору України в перші роки незалежності. Розглянуло проблему корінних народів України. Підтверджено, що Верховна Рада України першого скликання до 1994 р. забезпечила основну правову базу для забезпечення національних потреб та захисту етнічних меншин від проявів дискримінації. Висвітлено підтримку національних меншин з боку України, інших держав та міжнародних організацій.

Ключові слова: *національні меншини, корінні народи, громадські організації, національні товариства, етнополітика, євреї, румуни, поляки, кримські татари.*

Постановка проблеми. 13 грудня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про національні меншини (спільноти) України». Попереднім законодавчим актом був закон «Про національні меншини в Україні» від 1992 р. Сучасні реалії вимагають озирнутися на історію становлення організацій національних меншин на початку 1990-х років, щоб ретроспективно проаналізувати шлях України у сфері етнічної політики. Необхідно виробити принципово нові підходи та принципи політики розвитку етнічних меншин у XXI ст.

Процеси організації національних товариств також мають вагоме значення в низці аспектів суспільно-політичного життя. Такі структури часто виступають посередниками між етнічними спільнотами та державними органами, сприяють культурній дипломатії, міжнародним відносинам. Водночас вони також вирішують індивідуальні запити духовного розвитку, спілкування та взаємодії з людьми своєї етнічної приналежності та традицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Великий внесок в дослідження становища національних меншин України, розвитку міжетнічних взаємин зробили і продовжують робити наукові співробітники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. В. Котигоренко, О. Калакура, Л. Ковач та інші дослідили місце етнічних меншини України в політичних процесах на зламі XX і XXI ст. [16]. Специфіку єврейських громадських організацій висвітлив С. Кальян [9]. Місце більшості етнічних меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст., а також роль лише німецької меншини в міждержавних відносинах першої половини 1990-х років з'ясував В. Коцур [12; 13]. Громадську активність кримських татар вивчали Н. Беліцер, Я. Дашкевич [2;

4]. Розбудову культурно-мистецького життя меншини України, зокрема польської, засобами громадських організацій простежив В. Пекарчук [17]. Особливості діяльності російських товариств простежили як вітчизняні, так і зарубіжні історики, серед яких Т. Гринюк, В. Кошелюк, Б. Орловська [1; 3]. Також не менш вагомим джерелом дослідження активності національних меншин України є різноманітна нормативно-правова база [7; 8; 18].

Постановка завдання. Мета статті вимагає простежити динаміку громадської активності, формування національних товариств етнічних меншин України. Нижньою хронологічною межею дослідження є початок політики гласності в 1987 р., а верхньою – звершення законотворчої діяльності Верховної Ради України першого скликання в 1994 р.

Виклад основного матеріалу. В історіографії одночасно вживаються поняття «етнічні меншини» та «національні меншини». В нормативно-правових документах не простежується різниця між цими термінами. Етнічні меншини охоплюють такі ознаки, як спільні походження, мова, культура, традиції та в більшості випадків релігійні переконання. Очевидно, що ці поняття дуже близькі між собою. Проте контекст національних меншин свідчить про політичний характер і вказує на політичну активність спільноти [6, с. 149, 391].

Володимир Трощинський доводить, що в Україні протягом тривалого часу відсутня ефективна модель державної етнополітики, яка б забезпечила високу активність меншин суспільно-громадському житті [19]. Витоки цього становища беруть початок з радянських часів. В роки «перебудови» на території України етнополітична ситуація набула таких рис:

– прагнення титульного етносу – українців – до формування власної державності та бажання різних етносів під впливом цієї тенденції виявляти власну ідентичність;

– непослідовність політики національних відносин, хаотичність у формах і проявах національно-культурного самоутвердження;

– регіональна специфіка етнонаціональних процесів;

– радянській владі бракувало ефективного та реального досвіду у сфері формування національної політики.

Зрештою це зазвичай призводило до декларативних заходів замість практичних кроків, особливо законодавчих [16, с. 427–428].

В роки радянської «перебудови» керівництво СРСР все ще прагнуло й надалі контролювати процеси, пов'язані з національними рухами в різних союзних республіках. 18 квітня 1988 р. було створено Комісію Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання. У 1990 р. цю комісію було перетворено в Комісію Верховної Ради УРСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин. Протягом березня-липня 1990 р. було прийнято Закон «Про утворення Державного комітету СРСР у справах національностей». 9 липня 1991 р. при Кабінеті Міністрів України утворено Комітет у справах національностей (працював до червня 1993 р.). Одним із завдань цього комітету було створення умов для задоволення соціально-культурних потреб, відродження та розвитку культур і мов національних груп, які проживають на території республіки, а також сприяння діяльності їх громадських формувань [18].

25 червня 1992 р. було прийнято Закон України «Про національні меншини в Україні». Статті Закону гарантують громадянам України, незалежно від їх національного походження, рівні громадянські права і свободи. Стаття 3 Закону визначає термін «національні меншини». Також на законодавчому рівні було гарантовано право національних меншин на освіту рідною мовою, як у державних навчальних закладах, так і через діяльність національно-культурних товариств та розвиток культури [8]. Це був рамковий закон, він діяв до 1 липня 2023 року.

Організації етнічних меншин на теренах України існували задовго до перших років відновлення державної незалежності у 1991 р. Однак між організаціями, які існували, скажімо, в умовах імперій чи радянського періоду української історії, немає інституційного чи поколінного зв'язку. Організації етнічних меншин, які існують сьогодні або діють з 1991 року, виникли або в роки радянської «перебудови», або в перші роки відновлення державної незалежності [15, с. 256]. Ідентифікація себе в суспільстві, прагнення захищати свої права та інтереси в державі національними меншинами визначається кількома аспектами:

– публічне визначення своєї приналежності як окремої етнічної спільноти;

– вимоги на державному рівні щодо визнання своєї самобутності в етнокультурному різноманітті;

– захист культурних і політичних прав в рамках чинного законодавства або лобіювання відповідних законодавчих рішень.

Такий захист особистих етнічних інтересів може варіюватися від вимог здобувати освіту

рідною мовою та організовувати культурні асоціації до територіальної чи політичної автономії чи навіть сепаратистських закликів і дій [3, с. 361–362].

Наприклад в 1994 р. були спроби антидержавної діяльності окремих організацій національних меншин. Так, за підтримки окремих політичних сил Румунії Товариство румунської культури ім. М. Емінеску та Християнсько-демократичний альянс румунів України прагнули загострити ситуацію шляхом роздування питань територіальної цілісності держави, а також проблем пов'язаних з освітою, правовим захистом прав румунів в Україні, які нібито були знехтувані. Про це повідомили в місцевій пресі, прозвучали заклики до міжнародної спільноти. За таку діяльність керівники цих організацій отримали попередження від Міністерства юстиції України [12, с. 150]. Загалом такі дії внесли своєрідний дисбаланс у життя Чернівецької області в середині 90-х рр.

Питання про статус кримськотатарського народу було порушено під час дебатів 12 лютого 1991 року у Верховній Раді УРСР. Однак на той час з різних причин отримати статус корінного народу виявилося проблематично. Законодавчого роз'яснення потребувало також питання статусу караїмів і кримчаків як корінних народів [2]. Закон України «Про корінні народи України» було прийнято лише 1 липня 2021 року. Відповідно до його положень кримські татари, караїми та кримчаки мають статус корінного народу України [7].

На початок 1991 р. в УРСР діяло 87 національно-культурних товариств. Вони почали виникати навесні 1989 р. Це були громадські об'єднання, створені для практичної реалізації мовних, культурних, релігійних, інформаційних і комунікаційних потреб національних меншин країни. Серед цих 87 національно-культурних товариств було 22 єврейських, 8 російських, 8 польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, 2 караїмських, 2 молдовських [22, с. 339]. Спочатку товариства діяли в рамках товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжжям (у радянському форматі таких структур). Наприклад, у січні 1989 р. у Маріуполі була створена грецьке міське товариство, офіційно зареєстроване як клуб грецької мови при Товаристві рідної мови імені Тараса Шевченка Українського фонду культури в Донецьку. В червні 1989 року в Донецьку було організовано єврейський культурно-освітній центр «Алеф», який офіційно підтримував курс «перебудови» [10, с. 35].

Однак така ситуація не могла тривати довго, зважаючи на відцентрові процеси всередині СРСР та зростання національних рухів і прагнень до етнокультурної самоідентифікації. Почалася консолідація суспільств, очолюваних нонконформістами, правозахисниками та національно орієнтованою інтелігенцією. Такі товариства діяли в різних містах України. Паралельно відбувався процес офіційного організаційного розвитку: розробка статутів, програмних засад діяльності, підвищення кваліфікації кадрів, офіційна реєстрація в органах державної влади.

Після проголошення незалежності України до кінця року активізували свою діяльність 150 національно-культурних товариств етнічних меншин. Протягом 4-х років їх кількість зросла до 237 (16 із всеукраїнським статусом). Вони представляли інтереси 38 національностей. У 1989 р. була створена Рада національно-культурних товариств. В незалежній Україні в лютому 1993 р. ця структура отримала статус представницького органу національних товариств як дорадчий орган при Міністерстві національностей та міграції [11, с. 99].

На початковому етапі своєї діяльності організації етнічних меншин зосереджувалися на вивченні рідної мови. Також з 1991 року такі організації отримали можливість офіційно зареєструвати свою діяльність та спрямувати свої зусилля на національно-культурне відродження. Це включало вивчення мови та вивчення її історії, відродження традицій і звичаїв, пошук і збереження культурної спадщини та історичної пам'яті.

Громадяни вступали в товариства на добровільних засадах. Вони прагнули реально вплинути на процеси національно-культурного відродження своєї етнічної спільноти та інтегруватися в суспільство нової України. Вони мали певну матеріальну базу для реалізації своїх завдань. Хоча характерною проблемою був гострий дефіцит приміщень. Займаючись творчою, навчальною і виховною роботою, не варто розглядати діяльність організацій національних меншин виключно через фольклорно-етнографічний простір. Їх функції були значно ширшими. Про це свідчить, зокрема, створення Ради національних товариств України та Головної редакції літератури мовами національних меншин [20, с. 17].

Загалом в Україні проживало 130 різних національностей [16, с. 425–426]. Найчисельнішою національною меншиною були росіяни – понад 11 млн. осіб (22,1%). Традиційно чисельними на українських землях були єврейська, польська,

німецька, чеська, кримськотатарська етнічні меншини. Проте під час радянського періоду їх частка значно знизилася. Перепис населення 1989 р. демонструє наступні дані чисельності національних меншин України: євреї 486 тис. (0,95%), румуни і молдавани 459 тис. (0,9%), білоруси 440 тис. (0,85%), болгари 233 тис. (0,45%), поляки 219 тис. (0,43%), угорці 163 тис. (0,3%), татари і кримські татари 133 тис. (0,25%), греки 98 тис. (0,2%), німці 37 тис. (0,07%), чехи і словаки 17 тис. (0,03%), інші 388 тис. (0,75%) [21, с. 83]

З другої половини 1980-х років активізувався процес еміграції євреїв на історичну батьківщину, а також в США. Тому становлення та розвиток єврейських національно-культурних товариств розділилося на два напрямки: 1) розбудова традиційних об'єднань на території України; 2) організація товариств спрямованих на підготовку до еміграції [9, с. 417].

Незважаючи суттєве зниження чисельності євреїв в Україні внаслідок еміграції, ті хто залишилися досягли зуміли досягти чи не найвищої динаміки формування національних товариств, установ, навчальних закладів в перші роки незалежності України. 14 січня 1991 р. було створено Асоціацію єврейських організацій та общин України (Ваад України), яка включала 120 єврейських об'єднань. Згодом було засновано Товариство єврейської культури України з відділеннями в більшості міст. 29 єврейських громад було зареєстровано як релігійні. 1992 р. відновило свою роботу Відділення єврейської історії і культури в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень Академії наук України. Також діяло два єврейські театри: «Штерн» і «Мазлтов» в Києві, 20 фольклорних та естрадних ансамблів, Міжнародний Соломонів університет (заснований 1991 р., а навчальний процес розпочався 1993 р.). Восени 1994 р. в Україні розпочалося навчання в 4 школах з єврейською мовою викладання та 5 релігійних недільних школах [5, с. 52].

Молдавани і румуни згідно перепису 1989 р. разом становили 0,9% населення України чисельністю 459,4 тис. осіб. На початку 1990-х рр. інтереси молдаван були представлені лише на регіональному рівні. В Одесі діяла Обласна національно-культурна асоціація молдаван, а в Ізмаїлі – Обласний християнсько-демократичний альянс молдаван. Українськими румунами в Чернівцях було засновано 4 організації: Товариство румунської культури ім. М. Емінеску, науково-педагогічне об'єднання «Арон Пумнул», товариство репресованих «Голгофа», Румунське спортивне товариство. Також працювали центри румунської культури в селах Біла Церква і Глибокий Потік Закарпатської обл. [5, с. 83, 115].

Перебудова та проголошення незалежності України активізували не лише громадську діяльність кримських татар, але й повернення на етнічну батьківщину – Кримський півострів. 1989 р. ще в Узбекистані було засновано «Кримськотатарський національний рух», який стояв на позиціях центристського напрямку, автономізму та підтримував українські національно-демократичні сили. «Національний рух кримських татар» 1987 р. співпрацював з комуністичними організаціями в Криму. 1991 р. Другий Курултай кримських татар задекларував національний суверенітет, прапор і гімн та створив Меджліс кримськотатарського народу. Виконавчим органом курултаю став Меджліс кримськотатарського народу. 31 серпня 1992 р. було засновано Духовне управління мусульман Криму, яке звісно має вагоме значення не лише для кримських татар [4, с. 384–385].

1988 р. на базі «Товариства радянсько-польської дружби» було створено Польську культурно-освітню секцію, яка згодом зросла і стала Культурно-освітнім товариством поляків України. Того ж року виникло Товариство польської культури Львівщини, а до 1990 р. такі організації з'явилися в Чернівцях, Тернополі, Івано-Франківську, Луцьку, Рівному, Житомирі, Стрию, Самборі. В жовтні 1991 р. на II конгресі поляків України було створено «Спілку поляків України», а згодом «Федерацію польських організацій України». Вагоме значення для поляків України мало відродження свободи релігійного життя. Було створено три католицькі єпархії: Львівська, Кам'янець-Подільська та Житомирська, які охоплювали понад 320 католицьких парафій, зареєстрованих протягом 1991–1994 рр. Важливо зазначити, що польська меншина України, в порівнянні з іншими, найбільше піддалася українізації. На початку 1990-х рр. 2/3 українських поляків визнавали українську мову рідною [17, с. 106–107].

1993 р. в Одесі засновано Асоціацію болгарських національно-культурних товариств і організацій України, яка об'єднала 8 товариств Одеської, Миколаївської, Кіровоградської, Запорізької областей, м. Києва і Криму створених в 1989–1992 рр. У 1989 р. грецьке населення с. Старомлинівка Донецької обл. спробували відновити національний Старомлинівський район, який був ліквідований у 1959 р., проте зазнали невдачі через опір радянських силових структур. Федерацію

грецьких товариств України було утворено лише в 1995 р., яка об'єднала грецькі організації 8 областей та м. Києва утворені напередодні. [14, с. 93].

Переважно регіонального масштабу наприкінці 1980-х років активізували громадську діяльність угорська меншина України. На Закарпатті проводилися обласні фестивалі угорського фольклору «Народні джерела». 1988 р. в Ужгородському державному університеті було відкрито Центр гунгарології. 1989 р. розпочало свою діяльність Товариство угорської культури Закарпаття, яке у 1993 р. зросло до 28 тис. членів [5, с. 140].

Невпинне зменшення чисельності німецького населення України, з 516 тис. згідно імперського перепису 1897 р. до 37,8 тис. у 1989 р., не знизило громадську активність німецької меншини. Наприкінці 1992 р. було зареєстровано товариство німців України «Відергебурт», покликане забезпечити усесторонній захист і реалізацію прав в сфері релігії, економіки, культури. Того ж 1992 р. в Києві було відкрито центр німецької культури «Відершталь» [13, с. 82–83].

Словацькі національні організації були представлені лише культурно-освітніми товариствами. 1992 р. на Закарпатті були утворені Товариство ім. Людовика Штура і «Матиця словацька». Культурні інтереси чеської меншини в Україні були представлені переважно невеликими регіональними товариствами у Львівській, Волинській, Закарпатській, Рівненській та Одеській областях [5, с. 120, 167–168].

Проголошення незалежності України докорінно змінило статус росіян з титульної нації на національну меншину, культура, мова суспільне становище, яких перестало бути центром сфери державних інтересів. Російська громадська активність в СРСР розвивалася майже безперешкодно якщо не суперечила радянській комуністичній доктрині та перебувала найбільш сприятливих умовах. Тим не менш демократизація суспільства наприкінці 1980-х на початку 1990-х років відкрила нові можливості не лише народам радянських республік, але й самим росіянам. В Україні функціонували 27 російських громадських організацій. Найбільшим осередком був Київ, в якому в 1990 р. з'явилися республіканське товариство «Русь» і культурно-просвітницьке товариство «Руське зібрання». В 1991 р. виникло «Пушкінське товариство», а 1993 р. – національно-культурне товариство «Київська Русь». Основними їх напрямками роботи були пропаганда російської культури і мови, а також збереження російсько-українських зв'язків в усіх сферах. У Львові восени 1994 р. відбувся Перший конгрес російських громад західних областей України [1, с. 181–182].

Якщо націоналістичний характер організацій етнічних меншин обумовлений ростом рівня свободи в суспільстві, то серед росіян він виходить з психологічного фактору: втратою відчуття батьківщини в республіках, де росіяни не були більшістю. Хоча реальних причин побоювання не існувало адже Україна від проголошення незалежності і протягом десятиліть гарантувала повагу національних інтересів російської меншини та захищала від будь-яких проявів дискримінації.

Висновки. Процес формування організацій національних меншин в Україні розпочався наприкінці 1980-х років. Однак на той час такі організації базувалися на існуючих товариствах радянського зразка та контролювалися радянською владою. Згодом ці структури етнічних меншин почали організовувати та очолювати представники національної інтелігенції, дисиденти та правозахисники. Спочатку напрям діяльності організацій національних меншин охоплював переважно культурно-освітній розвиток. Це була природня реакція на асиміляторську радянську політику спрямовану ліквідувати національну ідентичність та сформувати так звану «радянську людину».

У перші роки відновлення незалежності Україні довелося вирішувати питання щодо формування власної моделі етнічної політики, яка мала базуватися на засадах демократії, культурного розмаїття, етнічної та релігійної толерантності з урахуванням як державних інтересів. На законодавчому рівні цей процес триває й досі, що доводять закони «Про корінні народи України» 2021 р. та «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 р.

Усвідомлення принципово нових реалій було складним завданням на початку 1990-х років. Відповідно до них Україна мала визначити титульну націю та етнічні меншини. Важливо було подолати наслідки колоніальної спадщини, адже русифікованими були майже всі національні меншини, що проживали в Україні.

Становлення організацій національних меншин відбувалося в межах радянських інститутів влади. Іноді допускалася співпраця та допомога від країни походження меншини. Вже після прийняття Декларації про державний суверенітет України в 1990 р. національні товариства отримали свободу самоврядування. Подальше проголошення незалежності прискорило динаміку формування організацій етнічних меншин та корінних

народів, що було закономірним процесом забезпеченим плідною правотворчою діяльністю Верховної Ради України першого скликання, незважаючи на всі кризові явища в її середовищі.

Список літератури:

1. Orłowska B. A. Російська меншина в Україні: сучасні виклики: Mniejszość rosyjska na Ukrainie – współczesne wyzwania. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 2020. Вип. 42. С. 180–188. DOI: https://doi.org/10.31861/mhpi2020.42.180-188
2. Беліцер Н. *Кримські татари як корінний народ*. К.: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2018. 168 с.: іл.
3. Гринюк Т., Кошелюк В. Політико-географічні аспекти розвитку російських національних меншин у державах колишнього СРСР у пострадянський період. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 360–366.
4. Дашкевич Я. Р. Кримські татари. Енциклопедія історії України: Т. 5. Інститут історії України НАН України. К.: «*Наукова думка*», 2008. 568 с.
5. Етнічний довідник. Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. Гол. ред. кол. В. Євтух. *Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України*. К., 1996. 176 с.
6. Етнократологічний словник: Енцикл.-довід. слов. За ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого та Г. В. Щокіна. К.: МАУП, 2007. 576 с.
7. Закон України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text
8. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text
9. Кальян С. Єврейські громадські організації: специфіка становлення та діяльності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 32. С. 415–427.
10. Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу в суспільно-політичному просторі регіону. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 5(67). С. 32–53.
11. Ковач Л. Національно-культурні товариства України: сучасний стан та проблеми розвитку. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 40. С. 97–107.
12. Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2019. 594 с.
13. Коцур В. В. Німецька національна меншина в українсько-німецьких міждержавних відносинах першої половини 1990-х років. *Молодий вчений*, 2017. Вип. 1. С. 82–86.
14. Коцур Л. М. Етнополітичні виклики в Україні наприкінці 1980-х у 1990-х рр.: хронологія подій. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*, 2020. Вип. 9/2. С. 88–125. DOI: https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9/2-88-125
15. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 256–273.
16. Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження. авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В., Кочан Н. І., Ляшенко О. О., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В., Панчук М. І. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с.
17. Пекарчук В. Шляхи розбудови культурно-мистецького життя етноменшини України засобами загальноукраїнських та професійних громадських організацій: тенденції 1990–2000-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія.* 2014. Вип. 2, ч. 3. С. 105–110.
18. Постанова від 9 липня 1991 р. № 7 Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79%D0%B0-91-%D0%BF#Text
19. Трощинський В. Інтеграційна модель державної етнополітики: зарубіжний досвід для України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. Вип. 1. С. 94–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2018_1_18
20. Хрящевська Л. М. Національно–культурні об'єднання як прояв національного відродження та розвитку етнічних меншин в 90-х роках XX століття. *Молодий вчений*. 2016. № 1(2). С. 16–20.

21. Чорний С. М. *Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник.* Київ: ДНВП «Картографія», 2001. 85 с.

22. Якубова Л. Д. Національні меншини України. Енциклопедія історії України: Т. 7. Інститут історії України НАН України. К.: «Наукова думка», 2010. 728 с.

Pohuliaiev O.I. DYNAMICS OF PUBLIC ACTIVITY OF NATIONAL MINORITIES OF UKRAINE IN 1987–1994

The article examines the dynamics of public activity of national minorities in Ukraine in 1987–1994. It is proved on the basis of a number of effective international practices that the level of state support and attention to national interests of all communities demonstrates an indicator of political pluralism. It is found that the initiative of ethnic minorities to integrate into the processes of public activity of a democratic state is no less important.

It is determined that the activation of the public movement of national minorities in Ukraine began with the second stage of «perestroika» (restructuring) in 1987 and the beginning of the policy of glasnost («transparency»). The first period of the formation of national organizations of ethnic minorities before the adoption of the Declaration on State Sovereignty of Ukraine in 1990 is analyzed and it is determined that this process had signs of a certain caution and was aimed primarily at satisfying cultural and educational needs. The significant acceleration of the dynamics of the formation of national societies after the collapse of the Soviet Union and the expansion of the scope of their activities are highlighted.

The societies formed by national minorities of Ukraine and the directions of their work were studied. It was found that the majority of national organizations supported the sovereignty and independence of Ukraine. It was proved that public activity depended on the political course of independent Ukraine. The impact of difficulties on public movements associated with the extremely difficult period in the political, economic and social spheres in the early 1990s was traced. It was revealed that this did not prevent the positive dynamics of the growth of public activity of national communities, which in turn proves the democratic nature of the political vector of Ukraine in the first years of independence. The problem of indigenous peoples of Ukraine was considered. It was confirmed that the 1th The Supreme Council of Ukraine by 1994 provided the basic legal basis for ensuring national needs and protecting ethnic minorities from manifestations of discrimination. The support of national minorities by Ukraine, other states and international organizations was highlighted.

Key words: *national minorities, indigenous peoples, public organizations, national societies, ethnopolitics, Jews, Romanians, Poles, Crimean Tatars.*

UDK 378(091)(477)«19»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.18

Potsulko O.A.
Donetsk National Medical University

THE ROLE OF CENTRAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE IN OBTAINING EDUCATION FOR REPRESENTATIVES OF THE SOUTHERN SLAVS IN THE 19TH CENTURY

The article analyzes the role of central educational institutions of Ukraine in the education of representatives of the Balkan Slavs. South Slavic youth preferred to receive education at the Kyiv Academy, Kharkiv University, the South Slavic boarding house in Mykolaiv, and others. Since 1856, when Balkan Slavs were exempted from paying for their education, children from poor families (peasants, artisans, teachers, and others) also had the opportunity to study at central educational institutions of Ukraine. Balkan Slavs came to Ukraine not only to get an education, but also to find work. Feeling pressure from the Austro-Hungarian and Turkish authorities, many representatives of the South Slavic peoples could not find work in their homeland. And the south of Ukraine provided them with the opportunity to do what they loved. The acquisition of education in Ukraine by the South Slavs with a high level of science and culture objectively corresponded to the national interests of the Balkan peoples and aroused gratitude on their part. The undeniable positive role of the Mykolaiv South Slavic boarding school in training intellectuals for the Balkan countries, primarily Bulgaria: hundreds of its students became teachers, doctors, agronomists in their homeland, and after the liberation of the country took an active part in the construction of a national state. South Slavs who worked in Ukraine, as well as some students, published in periodicals and separate works their research on the history, culture, and education of the South Slavic peoples, and left memories of the years spent in Ukraine. In Kharkiv and Kyiv, Poltava and Odessa, and in other cities, works by South Slavs were published in the second half of the 19th century. Many of the Balkan Slavs, who had only dreamed of temporary relocation related to obtaining education or finding work, gradually came to the idea of staying in the southern Ukrainian lands forever.

Key words: *education, South Slavs, Kyiv Academy, Kharkiv University, South Slavic boarding house.*

Problem Statement. The people of Ukraine, which is building an independent state, is part of European civilization, having a rich cultural heritage, centuries-old experience of communication with neighbors, including the South Slavic peoples. The disclosure of the historical ties of Ukraine with the South Slavic peoples contributes to the strengthening of its authority in the community of European peoples. It was in the central educational institutions of Ukraine in the 19th century that the South Slavs received both higher and specialized education. This is explained, first of all, by the small number of educational institutions in their homeland, the economic and political instability in the Balkans, as well as the fact that Ukraine at that time was already a country with a high level of science and culture, which objectively corresponded to the national interests of the Balkan peoples of Slavic origin.

Analysis of recent research and publications. The source base of the problem under study is very diverse. Among the sources are documents from the history of cultural, church and scientific ties of Ukraine with the South Slavic peoples [2; 6]. It should be said that for almost every representative of the South Slavs who came to study in Kyiv, Odessa, Kharkov, Nikolaev, a file was opened, where biographical information, various data on his education, receipt of financial assistance and much more were entered. The development of the problem was also based on periodicals [1; 8], a reference book [4]. The collective work «Bulgarians in the Northern Black Sea region» [3; 5] contains many interesting and valuable data concerning the migration and stay of Bulgarians in the Northern Black Sea region. This is the first and only work of this kind, it is fundamental in nature, based mainly on archival and documentary sources and examines a wide range of issues related to the history of the migration of Bulgarians to the south of Ukraine and their role and significance in the economic, political and cultural life of Ukraine.

However, individual judgments and conclusions of the authors require a critical approach. Many interesting facts from the history of the establishment and development of political, economic, church and cultural ties between the Ukrainian and South Slavic peoples in the 19th century are included in the dissertation work of Pavlyuchenko A. V. [7], where the author paid close attention to the issues of education of representatives of the South Slavs in the central educational institutions of Ukraine. In general, the historiographical review shows that the degree of study of the role of central educational institutions of Ukraine in obtaining education by representatives of the southern Slavs in the 19th century is insignificant. Most studies examined individual aspects of the problem, specific historical material within a narrow chronological framework.

The aim of the article is to identify the role of central educational institutions of Ukraine in the education of representatives of the Balkan Slavs in the 19th century, the content of the educational process, and the participation of South Slavic youth in the public life of contemporary Ukraine.

Presentation of the main material. Two main reasons drew the southern Slavs to Ukraine in the 19th century: the desire of young people to get an education and the opportunity for many to find work.

The South Slavic youth who studied in Ukraine received both secular and theological education. In quantitative terms, most of them entered theological schools, seminaries or the Kyiv Theological Academy. There were many significant reasons for this: firstly, the material security of the students of the synodal educational institutions was better than that of secular ones; secondly, there was already a tradition of the southern Slavs receiving a theological education; thirdly, it is necessary to mention the special aura of heroism that existed around the clergy of the southern Slavs. For most of them, the priest was not just the first, but often the only teacher, and often the leader of the rebellious people. In the 50–70s of the 19th century, especially in Montenegro, Serbia, Bosnia and Herzegovina, one could see priests in the front ranks of the fighters against foreign oppression, with weapons in their hands.

Thus, it is known that in 1863, several representatives of the South Slavic clergy graduated from the Kyiv Academy: Father Moses, priests Nikolai and Yakov Pavlovich, to replace them in the same year, three more clergymen were sent by the South Slavic clergy to enter the Bethany Seminary (near Zagorsk), two of whom: Zhivojin Jovičić and Aleksey Georgievich were deacons. Later, they were supposed to enter the Kyiv Academy [2, p. 301].

In social terms, the South Slavic youth who studied in Ukraine were not homogeneous. Although official circles tried to attract mainly children from wealthy families to study, in reality this was far from the case. Low-income South Slavs were attracted to Ukraine by the fact that they could count on a state scholarship.

In 1866, I. D. Delyanov petitioned for the appointment of scholarships for Austrian Slavs [2, p. 160]. And already in the following year, 1867, ten scholarships were appointed for southern Slavs who wanted to study at Odessa University, so that they could subsequently work in Ukraine as gymnasium teachers [2, p. 272]. From a letter from Boishich V. to Raevsky M. F. dated January 25, 1869, it is known about the desire of a student from Zadar to study at one of the Ukrainian educational institutions and receive a scholarship [2, p. 61]. In 1882, a similar desire was expressed by the Croat Oblak V. [2, p. 330].

In the second half of the 19th century, South Slavic youth studied in more than 15 cities in Ukraine. Research suggests that during this period at least a thousand young men and women received an education in educational institutions in Ukraine. In 1853, Prince Danilo himself sent a Montenegrin youth to study at Kharkov University. That same year, given the need for educated people, permission was granted to place several Montenegrins in military educational institutions [2, p. 314]. From Akhmatov's A. P. letter to it is known that Raevsky M. F. insisted on the transfer of all South Slavic students from the Kyiv Academy to Moscow «with the beneficial goal of warding off the harmful influence of the Little Russian element that dominates in Kyiv» [2, p. 25]. But Raevsky's request remained unanswered. In the 60s and 70s of the 19th century, Iliya Shushak, Milutin Kuzman, the nephew of I. Subbotich, the Bulgarian Dobre Voynikov from Shumla, the Serb M. Mrazovich and many other representatives of the southern Slavs received an education in the central educational institutions of Ukraine [2, pp. 63, 259, 297, 301, 310].

Among the educational institutions of Ukraine where South Slavic youths were educated in the second half of the 19th century, the South Slavic boarding school in Nikolaev (1867–1892) was widely known. Several hundred young Bulgarians, Serbs, Montenegrins and other people from the Balkan Peninsula studied there. The overwhelming majority of the boarding school's students were Bulgarians.

On May 23, 1862, the Minister of Public Education A. V. Golovnin asked the Ministry of Foreign Affairs whether it would recognize the possibility

of henceforth concentrating people from the South Slavic lands in the south of Ukraine and limiting itself to providing them with secondary education, rather than spending the funds intended for scholarships for the Balkan Slavs on providing benefits to South Slavic students at various universities in the country [4, p. 83]. It was recommended to «place newly arrived Slavs in the gymnasium in Nikolaev, if one is established, or in Kherson...» [6, p. 54]. The Minister of Public Education proposed, firstly, to provide the South Slavs primarily with «a thorough general, gymnasium education», which in their homeland would open up for them «access to all practical activities», whereas with a university education in the Balkan lands, «still so uneducated», the young Slavs would not find a use for their knowledge [4, p. 85]. Secondly, the southern Slavs who come to Ukraine and who are provided with state stipends must be concentrated in one of the gymnasiums. Thirdly, it is desirable to establish a closed educational institution for them – «a state boarding school, in which the government could look after them», that is, keep a close eye on their behavior and way of thinking. The Nikolaev gymnasium was planned to be opened in the fall of 1862. However, the lack of necessary funds did not allow the establishment of a special boarding school for the southern Slavs by the opening of the gymnasium.

On November 14, 1862, the Nikolaevskaya Gymnasium opened with a state-run boarding school for Russian students, and the first South Slavic boarder appeared here only eleven months later. The boarding school at the gymnasium was never officially called South Slavic, and it was not destined to become so, since at the time of its liquidation – January 1, 1866 – the South Slavs did not make up even half of the students [4, p. 86].

The Asian Department proposed to the Ministry of Public Education a candidate, worthy in its opinion, for the post of educator of South Slavic youth. The candidate turned out to be the Bulgarian Todor Minkov (born in the city of Ruse, in 1854 he joined the Bulgarian volunteer legion formed by the Russian authorities during the Crimean War). Minkov presented to the Asian Department his ideas on the organization of the education of Balkan Slavs in Ukraine. He considered it a mistake to provide the opportunity for children of the poor to study in Ukraine and gave preference to the education of those from wealthy families, since the latter, due to their social background, were less receptive to radical ideas. In Minkov's opinion, the age of the students was also of no small importance: he advised inviting them to Ukraine while they were still children, so that «the character and way of thinking of South Slavic boys could be given a direction pleasing to the government» [4, p. 87].

On September 24, 1863, T. Minkov was appointed «the acting room supervisor» at the boarding school of the Nikolaevskaya Gymnasium. The following requirements were imposed on boarders – southern Slavs – upon admission to this boarding school: they must be of the Orthodox faith, no older than fifteen and no younger than ten years old, must be able to read and write in Russian and know the four rules of arithmetic.

The first boarder from the southern Slavs was the Bulgarian Dimitar Vavov, accepted to the boarding school on October 4, 1863, and in May 1864 he was joined by Todor Ganev, Alexey Drumov and Yakov Petkovich: «... the named Bulgarians are prepared in the sciences for admission to the 3rd grade of the gymnasium; but they do not speak russian at all, therefore they were left in the boarding school to prepare in this language, and then they will be placed in a class corresponding to their knowledge» [4, p. 88]. In October 1864, among the boarding school students (all of whom were simultaneously students of the gymnasium) there were 25 russians, 8 Bulgarians and 1 Serb; 13 Serbs and Bulgarians, enrolled as candidates and awaiting a call to Nikolaev, in the south of Ukraine, applied for 6 vacant places [4, p. 88].

In addition to the general gymnasium classes, the boarders were given additional lessons in gymnastics, dancing, music and church singing. In May 1865, the pedagogical council of the gymnasium decided to introduce the teaching of the Bulgarian language for Bulgarian boarders. However, the decision was half-fulfilled: classes in Bulgarian or Serbo-Croatian were taught at the boarding school either by older students or by South Slavic students invited during the holidays. According to Minkov, most of the foreign South Slavs who arrived in Nikolaev in 1863-1865 showed great abilities.

In early March 1865, the head of the gymnasium administration, B. A. Glazenap, proposed abolishing the boarding school at the gymnasium and placing young Slavs in private apartments. On March 11, 1865, a meeting of the council of the Minister of Public Education was held, to which the trustees of the St. Petersburg, Kharkov and Odessa educational districts and the manager of the Nikolaev educational institutions were invited. The participants in the meeting spoke in favor of abolishing the boarding school at the Nikolaev gymnasium. It was stipulated

that the age of children should not exceed eleven years. It was proposed not to allow any leniency for southern Slavs compared to russian students either upon admission to the gymnasium or during their subsequent studies there, since any deviations from the established order put them in a privileged position. The South Slavic youth studying in Nikolaev did not remain aloof from the democratic ideas that became widespread among students in Ukraine in the first half of the 1860s.

On July 6, 1866, P. N. Stremoukhov filed a petition with the new Minister of Public Education to re-establish a boarding school for southern Slavs in Nikolaev, since, in his opinion, it was impossible to constantly control the behavior of young Slavs. On February 10, 1867, the opening of a private boarding school, founded by T. Minkov and named South Slavic, took place. Its first students were 15 southern Slavs from among the state scholarship holders of the gymnasium [8, p. 599].

The creation of the South Slavic boarding school marked the end of a five-year search for a form of education for South Slavic youth in Ukraine that would best meet the plans of government circles. A closed educational institution allowed its students to be kept under the constant control of the administration outside of school hours, to vigilantly monitor the behavior and way of thinking of young Slavs, and to weaken their contacts with advanced Ukrainian youth. The new structure of the boarding school opened access to people from wealthy strata of the population of the Balkan lands, who were considered more politically reliable. The private nature of the boarding school gave the authorities the opportunity to pursue a more flexible policy and control the activities of Minkov (he was in government service as an official on special assignments under the Minister of Public Education).

The education of the southern Slavs in Ukraine, a Slavic country (which made it easier to acquire), with a high level of science and culture, objectively corresponded to the national interests of the Balkan peoples and evoked their gratitude. Famous participants in the liberation struggle of the Bulgarian people against Ottoman rule emerged from among the boarders: Panayot Volov, Mikhail Grekov, Petr Yenchev, Atanas Uzunov, the founders of the socialist movement in Bulgaria Dmitr Bakirjiev, Nikola Gabrovsky, Georgi Kirkov, prominent figures in its culture and science: writers Aleko Konstantinov, Georgi Stamatov, the famous theater figure Vasil Nalburov and others [4, p. 91].

In 1867, in the village of Preslav, Berdyansk district, where Bulgarian settlers lived, an idea arose to open a school with funds from the Bulgarian colonists. The peasants of the Preslav, Romanovskaya and Tsarevodarov volosts (communities) collected 45,000 rubles for this purpose, with which they built the school. The gymnasium, as this educational institution was officially called, was opened in 1874, and the following year, 1875, it was transformed into a teachers' seminary (pedagogical school), where they also taught in Russian, which negatively affected the attitude of the Bulgarian colonists towards the seminary, since they repeatedly raised the issue of teaching here in Bulgarian. But all their attempts were in vain. In 1873, in the same village of Preslav, on the initiative of Bulgarian colonists, a zemstvo one-class primary school was created, which two years later was transformed into a boys' and girls' school, and in the 90s another one-class primary school was added to them [3, p. 180].

In addition to the one-class Bulgarian schools in the south of Ukraine, in the second half of the 19th century, Bulgarian settlers created two-class, primary public, parochial schools, where teaching was conducted, unfortunately, mainly in russian.

The curriculum of primary public schools included the following subjects: the law of God; russian language; arithmetic; Slavic language (Church Slavonic) and singing.

The children of the Bulgarian colonists could receive primary education in either three or four years. The three-year course of study included the study of the following subjects: 1) explanation of the catechism and sacred history; 2) Bulgarian language; 3) arithmetic and basic geometry; 4) geography; 5) brief natural history; 6) domestic history; 7) trade; 8) drawing; 9) russian language; 10) Greek. The four-year course of study included: 1) divine law, theology and explanation of man's purpose as a Christian and citizen; 2) Bulgarian literature; 3) Latin; 4) Slavic language (Church Slavonic); 5) mathematics and mechanics; 6) domestic history; 7) general history; 8) natural history; 9) physics; 10) agronomy; 11) civil law; 12) trade; 13) French; 14) Greek [5, p. 153–154].

Graduates of Ukrainian educational institutions from the southern Slavs later occupied various high positions in the state structures of Serbia, Bulgaria, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, and other southern Slavic lands. Thus, from 1873, the Department of Slavic Studies at Kharkov University was headed by Marin Drinov, a Bulgarian by origin. In 1881, Drinov received an invitation to occupy the high post of president of the Bulgarian State Council. But he did not accept this offer, «remaining true to his sympathies and inclinations for modest, scholarly

work» at Kharkov University until the end of his days (he died on February 28, 1906) [1, p. 134–135].

In the educational institutions of Ukraine in the second half of the 19th century, about twenty southern Slavs worked, among whom were Serbs, Croats, Slovenes, Macedonians, that is, representatives of almost all southern Slavic peoples [7, p. 17]. They worked in universities, at the Higher Women's Courses, in gymnasiums, in Slavic boarding schools and at pedagogical courses, teaching Serbian, German, geography, physics, nature, history and other disciplines.

In addition to receiving an education, the southern Slavs also came to the south of Ukraine in search of work. From a letter by the Serb Kostic M. M. it is known that in 1869, together with his family, he came to the south of Ukraine, to the region of Slavic-Serbia, to teach at a school opened on the initiative of the southern Slavic settlers for their children. Classes at the school began on September 13, 1869. In the first year of study (1869–1870), 37 students were accepted, who took their knowledge very seriously. Since 1870, the following subjects began to be taught at the school: 1) Philaret's catechism; 2) church-biblical history before the division of the churches; 3) holy scripture, an introduction to it with short rules on the interpretation of holy scripture and the interpretation of several festive and weekly gospels; 4) general history; 5) russian language; 6) Church Slavonic language; 7) Serbian language; 8) physics; 9) church singing [2, p. 233]. For the education of girls, additional subjects were introduced at the school, such as economics and handicrafts, which were taught by Kostić's wife and «one young lady from Kotor, who was taken out of necessity» [2, p. 232].

Living side by side with the Ukrainians, the South Slavic colonists often formed friendships with many of them. For example, a true friendship connected the Serb P. Ostojic with the Ukrainian scholar and civil activist P. G. Zhitetsky. It was based on similar views on the Slavic question, the problem of the survival of the Ukrainian language and other Slavic languages. In one of his letters from Belgrade, P. Ostojic, being satisfied with the fact that P. G. Zhitetsky's letter was written in Ukrainian, wrote: «I completely agree with you that the Slavic union and Slavic brotherhood should be based on and arise from the joint and mutual respect of each Slavic people with its language and national characteristics, but not on the wonderful and fantastic idea of some kind of universal Slavic language. Without equality between all members that make up one union, there is not and cannot be brotherhood and love» [7, p. 18].

Many of the southern Slavs, who thought only about temporary resettlement, could not foresee that a number of weighty reasons would arise that would influence their decision to remain in the southern Ukrainian lands forever.

Conclusions. Firstly, the 19th century was truly a century for the southern Slavs when they could, having come to the south of Ukraine, freely receive secondary and higher education in the central educational institutions of Ukraine. Secondly, it was primarily children from wealthy southern Slavic families who could receive an education. The southern Slavic youth who studied Ukraine received both secular and spiritual education. Thirdly, among the educational institutions of Ukraine where South Slavic youth studied in the second half of the 19th century, the South Slavic boarding school in Nikolaev (southern Ukraine) enjoyed wide popularity and fame. During its existence (1867–1892), several hundred young Bulgarians, Serbs, Montenegrins and other people from the Balkan Peninsula studied there. The overwhelming majority of the students were Bulgarians. In addition to the South Slavic boarding school, South Slavic youth studied at the Kyiv Theological Academy, Kharkov University and other educational institutions, but mainly in the south of Ukraine. Fourthly, the education of the southern Slavs in Ukraine objectively corresponded to the national interests of the Balkan peoples. Fifthly, another significant reason forced the southern Slavs to go to the south of Ukraine – the search for work. Many of the southern Slavs, who thought only about temporary resettlement related to the search for work or education, gradually came to the idea of staying in the southern Ukrainian lands forever.

Bibliography:

1. Горина Л. В. Марин Дринов о Паисии Хилендарском. Руско-български връзки през вековете. Българската Академия на Науките. София, 1986. С. 133–136.

2. Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М.Ф. Раевского. 40–80 годы XIX века. К., 1975. 576 с.

3. Калоянов В. Бележки за културно-просветното дело на българите в Запорожка област (Украина). Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Велико Търново: Аста, 1992. Т. 1. С. 180–187.

4. Лифанов В. Р. Николаев. 1789–1989. Страницы истории: справочник / В. Р. Лифанов, В. А. Миющенко. Одесса: Маяк, 1989. 166 с.

5. Люлюшев Марин. Поглед върху българските централни училища в Бесарабия през втората половина на XIX в. Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Велико Търново: Аста, 1993. Т. 2. С. 152–161.

6. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890. 163 с.

7. Павлюченко О. В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). 07.00.03. Загальна історія. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. К., 1993. 29 с.

8. Попруженко М. Г. Императорский Новороссийский университет. Исторический вестник. 1915. май. С. 590–605.

Поцулко О.А. РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ У ЗДОБУТТІ ОСВІТИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ПІВДЕННОГО СЛОВ'ЯНСТВА У XIX СТОЛІТТІ

У статті проаналізована роль центральних навчальних закладів України в отриманні представниками балканського слов'янства освіти. Південнослов'янська молодь віддавала перевагу здобувати освіту в Київської академії, Харківському університеті, Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві та інших. З 1856 року, коли балканські слов'яни були звільнені від платні за своє навчання, то й діти з незаможних родин (селян, ремісників, вчителів та інших) теж отримали можливість навчатися в центральних навчальних закладах України. Балканські слов'яни приїжджали в Україну не лише здобути освіту, але й знайти роботу. Відчуваючи тиск з боку австро-угорських і турецьких влад, багато представників південнослов'янських народів не могли в себе на батьківщині знайти роботу. А південь України надавали їм можливість займатися улюбленою справою. Здобуття південними слов'янами освіти в Україні з високим рівнем науки і культури, об'єктивно відповідало національним інтересам балканських народів і викликало вдячність з їхнього боку. Незаперечна позитивна роль Миколаївського Південнослов'янського пансіону у підготовці кадрів інтелігенції для балканських країн, насамперед Болгарії: сотні його вихованців стали на батьківщині вчителями, лікарями, агрономами, а після звільнення країни брали активну участь у будівництві національної держави. Південні слов'яни, які працювали в Україні, як і деякі студенти, публікували в періодичних виданнях та окремими працями свої дослідження з історії, культури, освіти південнослов'янських народів, залишали спогади про роки, проведені в Україні. У Харкові та Києві, Полтаві та Одесі, в інших містах виходили у другій половині XIX століття праці південних слов'ян. Багато хто з балканських слов'ян, які мріяли лише про тимчасове переселення, зв'язане з одержанням освіти або пошуком роботи, поступово приходили до думки залишитися в південноукраїнських землях назавжди.

Ключові слова: *освіта, південні слов'яни, Київська академія, Харківський університет, Південнослов'янський пансіон.*

УДК 355.48(477:470):001.894:621.3:61
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.19

Робак І.Ю.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Демочко Г.Л.
Харківський національний медичний університет

ВИНАХІДНИЦТВО НА СЛУЖБІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЦИНИ В ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ РОЗРОБОК І ВПРОВАДЖЕНЬ НА ДОГОСПІТАЛЬНОМУ ЕТАПІ

Історичний досвід доводить, що війни спонукають людство до потужних досягнень у багатьох галузях науки та техніки. Нинішня російсько-українська війна не є винятком. На підставі відкритих джерел простежено розвиток і впровадження українських та зарубіжних інновацій у практику військової медицини Сил Оборони України у перше десятиліття цієї війни на догоспітальному етапі, оцінено та узагальнено початковий досвід їх застосування на полі бою, проаналізовано проблеми, з якими зіткнулися розробники та військовослужбовці у ході впровадження науково-технічних новацій і розглядають шляхи їхнього розв'язання. Головну увагу приділено інноваціям, пов'язаним з електротехнікою. Наведено приклади нових організаційних форм проведення досліджень та реалізації перспективних проєктів, пов'язаних із науковим узагальненням досвіду медичної науки та практики воєнного часу. Продемонстрована потужна та різнобічна робота українських вчених, інженерів, техніків, підприємців, інвесторів, військових тощо. Зроблено висновок, що розвиток електротехніки для тактичної медицини в Україні має й міжнародне значення. Адже в сучасному світі багато «гарячих точок» та їх кількість збільшується. Електротехніка потреб війни розвивається динамічно і дуже швидко. І українські розробки надають цьому процесові потужного імпульсу. На досвіді російсько-української війни, яка триває, вказано на окремі напрями електротехніки для української тактичної медицини, що увійдуть в історію науки та техніки. Це дистанційна діагностика на базі телемедицини, роботизовані системи евакуації поранених (евакуаційні дрони), мобільні шпиталі, оснащені новітнім електрообладнанням тощо. Українська медична електротехніка, стимульована війною, дає неоціненний імпульс розвитку теорії та практики цивільної медицини.

Ключові слова: *автоматика, автоматичні пристрої, електровимірювальні прилади, електротехніка, електротехнічне устаткування, історія науки та техніки, методи електровимірювань, обчислювальна техніка, тактична медицина, телемеханіка.*

Постановка проблеми. Глобальні процеси свідчать, що в часи негараздів і потрясінь людське суспільство здійснює чи не найякісніші стрибки в розвитку багатьох напрямів науки та техніки. Війна є таким найпотужнішим чинником винаходів і раціоналізацій, як і катастрофи, епідемії, стихійні лиха тощо. Мобілізуючи всі свої сили, людство винаходить, апробує та впроваджує інновації. Плідними для практики на війні стали міждисциплінарні винаходи на стику медицини та електротехніки. Міждисциплінарний підхід дозволяє по-новому поглянути на запити та потреби часу і створити принципово нові продукти в галузях електротехніки, автоматики, телемеханіки та медицини. Те, що вчора ще було передовими винаходами, сьогодні вже стало славетними сторінками історії науки та техніки. І сучасна російсько-українська війна в цьому плані не стала винятком.

Постановка завдання. У запропонованій розвідці автори ставлять перед собою мету оцінити та узагальнити досвід тактико-медичних інновацій у контексті міждисциплінарного наукового пошуку, пов'язаного з електротехнікою, за останні десять років, коли на теренах України точиться російсько-українська війна. Під такими інноваціями автори розуміють науково-технічні розробки для надання медичної допомоги на догоспітальному етапі, націлене на усунення попереджуваних при-

чин смерті, за принципами, що враховують загрозу від бойових дій, головним чином на полі бою. Це дозволяє розкрити означену тему та продемонструвати потужну різнобічну роботу українських науковців, інженерно-технічних працівників, підприємців, військовиків тощо. Догоспітальний етап є першим з чотирьох рівнів надання медичної допомоги. Другий, третій та четвертий рівні вважаємо перспективними напрямами для подальших досліджень [1; 2, с. 18, 21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для дослідження використовувалися наявні відкриті джерела, зокрема, офіційний сайт Міністерства оборони України, нормативно-правові акти та керівні державні документи з організації медичного забезпечення Збройних Сил України, матеріали наукових установ, патенти, матеріали з офіційних сайтів громадських організацій, благодійних фондів, що дозволяє отримати цінну наукову інформацію з окресленої тематики.

Питання запровадження інновацій завжди цікавило українську громадськість, медиків, науковців різних галузей. Особливо актуальним воно стало з початком Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил (АТО/ООС), коли на шпальтах газет, наукових журналів, інтернет-видань почали з'являтися повідомлення про новинки військового часу. Для підготовки статті автори використовували доступні Інтернет-ресурси, статті у наукових журналах, університетських вісників, збірки наукових праць Української військово-медичної академії, енциклопедичні видання, наукові та навчально-методичні праці, навчальні посібники тощо.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна, що почалася 2014 р., та повномасштабне вторгнення агресора 2022 р. поставили перед українським суспільством низку складних, але вкрай важливих завдань – в першу чергу розробити ряд інновацій для надання допомоги на полі бою. Адже вже в перші роки війни, коли вона ще носила локальний характер, цифри людських втрат вже жахали. Так, за період з 14.04.2014 до 31.12.2019 кількість жертв сягнула приблизно 41–44 тис. осіб, з яких 13–13,2 тис. загиблих та 29–31 тис. поранених [3].

Із початком антитерористичної операції на сході України проведено аудит відомчих медичних служб, який продемонстрував у своєму висновку чималі проблеми як суто медичного, так і технічного характеру. Зокрема, військовослужбовці не були укомплектовані індивідуальними засобами медичного захисту, а наявні просто не вміли використовувати. Військові формування не мали броньованого транспорту для транспортування поранених з поля бою. Медичне обладнання, низка автоматичних пристроїв та електротехнічне устаткування морально та технічно застаріло, а лікарські бригади не забезпечувалися засобами життєдіяльності. При цьому навіть самі медики не були обізнані з особливостями перебігу бойових патологій, застосовували неправильну тактику лікування, мали проблеми із діагностикою, що надалі створювало проблему для тилових спеціалістів, провокувало ускладнення у пацієнтів [4]. Цікаво склалася ситуація і з закупівлею медичного оснащення згідно з вимогами міжнародних протоколів. Через те, що старезне вже недієве майно, але із необмеженим терміном придатності, ще зберігається на складах, то списати його не виявлялось можливим, отже й закупити нове прогресивне електротехнічне устаткування – зась!

На підставі Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» в Україні при Національній академії медичних наук України Постановою НАМН України від 22.11.2018 р. № 8/3 «Про створення при Президії НАМН України позаштатного відділу військово-медичної науки» створено позаштатний відділ військово-медичної науки. Очолив його генерал-майор медичної служби Ігор Лурін. Метою відділу було створення умов для організації та координації провадження спільної наукової діяльності та виконання сумісних проєктів, пов'язаних з науковим узагальненням досвіду медичної науки та практики при проведенні АТО/ООС на національному рівні [5].

Отже, підтримка медичних інновацій, зокрема – впроваджень від вітчизняних учених – набуло надважливого законодавчо затвердженного значення. Медичних інновацій у сфері військової медицини очікували усі, і чи не найбільше ті, хто безпосередньо стикався із різними бойовими травмами – медики та їхні пацієнти на різних ділянках: на полі бою і в тилу.

Потужна робота розгорнулася в усіх ланках – в закладах вищої освіти, науково-дослідних інститутах тощо. Цікаво й те, що спільна біда підштовхнула суспільство до самоорганізації. І в плані медичних інновацій також. 2020 року в Україні, в м. Луцьку створено громадську організацію Технопарк «Центр медичних інновацій», який став креативним простором для медичних закладів, влади, представників бізнесу, інвесторів [6]. Підтримка найперспективніших технологічних стартапів талановитих науковців – основна мета діяльності організації.

Для першого (догоспітального) рівня треба зазначити, що мета дії лікарів у даному сег-

менті – надання екстреної медичної допомоги та лікування хворого до 2 діб, догляд за пораненим на полі бою чи у зоні ведення бойових дій. Ефективна медична допомога на полі бою досягається високим рівнем теоретичної та практичної підготовки медичного персоналу [7, с. 42].

Медична електротехніка та телемедичний скринінг. Вітчизняна медична електротехніка сьогодні активно використовується як для потреб цивільного населення, так має і потужний потенціал для запровадження у лікуванні військових. Все більше автоматичні пристрої замінюють ручне приладдя. І електровимірювальна техніка для артеріального тиску, яким набагато зручніше користуватися в екстрених умовах, далеко не єдиний приклад. Далі – більше.

Цікавою стала новітня розробка – український апарат для низькочастотної електротерапії, розроблений та удосконалений за новими методиками фірмою «Радмир» за участі та наукової підтримки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» [8; 9]. Постійний електричний струм незначної сили, який використовується в методиці гальванізації, позитивно діє на організм людини та має протизапальну, лімфодренажну, гіпоалергенну і седативну дії. Додатковою можливістю електротехніки є зміна полярності електродів з пульту управління. Апарат формує сім видів струмів, його можна використовувати для діадинамофорезу, ампліпульстерапії, флюктуоризації, короткоімпульсної електроанальгезії.

Завдяки одеським та харківським науковцям отримала новий імпульс і озонотерапія та світлодіодна терапія. Сьогодні у медицині активно використовується методика внутрішньовенного введення озонового фізіологічного розчину, який має імуномоделюючу, протизапальну, бактерицидну, фунгіцидну та аналгетичну дію. Апарат BOZON-MOF – переносний модернізований модуль – після використання у пацієнтів показує нормалізацію параметрів оксидантної та антиоксидантної систем організму. Світлодіодна терапія також отримала поштовх у Харкові, коли на базі Науково-виробничої медико-біологічної корпорації «Лазер та Здоров'я» ХНУ імені В. Н. Каразіна розробили новітні лазерні апарати з інноваційними характеристиками [10, с. 31].

Питання ранньої діагностики є наріжним в усіх галузях медицини. Загальновідомо, що від цього залежить швидкість та якість лікування. В умовах воєнних дій, коли складно отримати консультацію досвідчених лікарів, вузьких спеціалістів, на допомогу приходять автоматика, телемеханіка та дистанційні технології, зокрема – телемедицина. Вчені з Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» д.т.н. Є. І. Сокол, д.т.н. А. В. Кіпенський, к.т.н. М. А. Шишкін та к.т.н. К. К. Колісник дослідили можливості удосконалення мобільних телемедичних систем. Вони запропонували використовувати новий метод електричних вимірювань – радіоканал GSM/GPRS-зв'язку для збору інформації від пацієнта – рівня артеріального тиску, температури тіла, рівня сатурації та даних автоматичних пристроїв ЕКГ – із запровадженням модифікованого алгоритму усереднення, який базується на диференційованому підході до різних ділянок біологічного сигналу. Це дозволяє ефективно фільтрувати його на першому етапі підготовки для передачі.

Вивчення питань телемедицини якісно змінилося у 2020-му, коли весь світ поринув в епідемію SARS, викликану новим типом вірусу COVID-19. Потужною базою для вивчення окремих аспектів стала лабораторія біомедичної електроніки НТУ «ХПІ», яка була заснована ще 1998 року. Для України COVID-19 означав не тільки захворюваність та смертність серед цивільного населення, але й втрати серед військових. У них, зі зрозумілих причин, протікання коронавірусної інфекції відбувалося гірше: умови військових дій не сприяли вчасній ізоляції хворих, нестача ліків, похибки у діагностиці застарілою електротехнікою або взагалі без неї – все це значно ускладнювало ситуацію. Українські вчені Е. Сокол, К. Колісник, С. Лапта, С. Коваль та О. Аврунін зауважили, що у вирішенні подібних проблем треба якнайширше використовувати потужності телемедичних систем (телемедичний скринінг, теледіагностика та телемоніторинг) [11], адже провести повне й якісне обстеження у зонах ризику неможливо. Комплекс телемедичної діагностики епідемій та пандемій має забезпечити швидку та якісну діагностику територіально роз'єднаних пацієнтів різних соціальних груп, які перебувають в умовах індивідуальної чи групової ізоляції. Останнім прикладом як раз і є перебування військових в умовах, коли вони ізольовані у своєму підрозділі та не мають таких можливостей, як цивільні – звернутися до сімейного лікаря, здати аналізи в лабораторії, визначати свій стан здоров'я відповідним чином.

Комплекс телемедичної діагностики епідемій та пандемій містить телекомунікаційну мережу для збору, обробки та передачі біометричної цифрової інформації та відеозображень, яка об'єднує низку мобільних та дистанційних засобів діа-

гностики з центральним пунктом керування. Як центральний пункт управління комплексом використовується спеціалізована медична установа, до складу якої входять необхідні медичні спеціалісти для аналітичного дослідження та обробки отриманої біометричної інформації сучасною обчислювальної технікою, а також центральний сервер і відповідні бази даних, що дозволяють накопичувати та систематизувати отриману інформацію. Він має необхідні телекомунікаційні засоби для забезпечення зв'язку з регіональними та центральними органами влади, а також географічно розподіленими медичними установами, безпосередньо залученими до проблем пандемії.

Мобільний шпиталь. Результат роботи медичних бригад на полі бою є надзвичайно важливим з точки зору правильності та своєчасності надання медичної допомоги. Але і тут медики не всесильні янголи, якщо не буде змоги якнайшвидше транспортувати пацієнта до тилу. Час між наданням первинної допомоги та отриманням лікування у лікарні чи військовому госпіталі у тилу так само важливий і загрозливий для бійця із важкими пораненнями. Саме тому українські вчені та практичні лікарі взялися за розробки та надали Командуванню Медичних Збройних Сил України безпрецедентну для нашої країни розробку – дванадцятиметровий автобус марки Mercedes-Benz, який є по суті мобільним шпиталем, забезпеченим найсучаснішим електротехнічним устаткуванням. Медична інновація працює безпосередньо поряд із зоною бойових дій, де допомога пораненим бійцям потрібна більше за все.

Ідея створити відділення на колесах належить львів'янину Ярославу Кашубі, очільнику організації «Інноваційний фонд». Втілив її у життя та розробив автобус лікар Віталій Багіров – українець за походженням, який давно проживає в Німеччині, але одразу відгукнувся на потреби української армії. Він вивчив стандарти НАТО та потреби українського війська, після чого сконструював перший такий мобільний шпиталь у світі [12].

Сучасна техніка та електротехнічне устаткування у мобільному шпиталі вражають – два операційних крісла, п'ять місць для реанімації поранених, сім моніторів життєдіяльності, сім перфузорів, коагулятори, відсмоктувачі рідини, електровимірювальні прилади апарати УЗД та ШВЛ. Є навіть стоматологічне крісло для проведення втручань на щелепно-лицевому скелеті, а також потужна точка Wi-Fi для телемедицини. Працювати тут може бригада з трьох лікарів та медсестри. Двигун автобуса забезпечує безперебійне живлення від інвертора. Вартість цієї інновації – 150 тисяч євро, при цьому зроблений мобільний шпиталь повністю на донати від небайдужих. Гроші переважно жертвували українці, які перебувають у Німеччині, та самі німці. Очікується, що держава зацікавиться цією розробкою, та таких мобільних шпиталів у війську стане більше.

Евакуаційні дрони. Мобільний шпиталь – чудова розробка в електротехніці, коли постраждалого бійця можна евакуювати з поля бою за допомогою парамедиків, побратимів, або людина надає собі першу допомогу самотужки, після чого вибирається з-під вогню до безпечного місця й там вже отримує кваліфіковану допомогу. Але ці ситуації трапляються далеко не завжди. Якщо боєць залишився наодинці та не може дістатися безпечного місця, йому допомагає нова розробка українських інженерів – евакуаційний дрон. Як кажуть, нинішня війна – війна дронів. Телемеханіка може не тільки вбивати ворога, але й рятувати життя українським бійцям.

Українські інженери розробили для порятунку таких військових спеціальний тип дронів – наземний, який так само, як і літальна модель, керується дистанційно. Ініціаторами такого винаходу стали бійці з підрозділу «Вовки да Вінчі». Автоматика має камери для відстеження місцевості, може перевозити на собі вагу двісті кілограмів та вирушає вглиб небезпечної зони на півтора кілометра за відеосигналом і на до 2,5 кілометрів за сигналом пристрою дистанційного управління. Особливість рятувальної електротехніки в тому, що вона рухається безшумно, її непомітно у траві, а перетинаючи місцевість із різним ландшафтом дрон успішно справляється із завданням завдяки гусеничним стрічкам. Працює автоматичний пристрій на акумуляторах. Людина, яка керує дроном, може, завдяки камерам з кутом огляду 120 градусів, бачити усе, що відбувається навколо [13].

Не дивлячись на те, що пристрій більше нагадує дитячу забавку або гаражний стартап, він виявився досить дієвим на фронті і вже рятує життя військових. Висота дрону розрахована таким чином, щоб навіть при ураженні кінцівки людина могла сама піднятися на платформу, а для фіксації тулуба є спеціальні ремені. Перший дрон розробили з китайських запчастин в Харкові, сьогодні для електротехніки вже використовуються вітчизняні деталі. Використання понад півроку на передовій довело не тільки ефективність автоматичного пристрою, але й підняло проблему виготовлення такого дрону, адже для фронту потрібні тисячі подібних «рятувальників».

Оновили конструкцію волонтери з Рівненщини, які уважно вивчили принцип роботу першого дрону, що був у «Вовків да Вінчі», та створили більш потужний автоматичний пристрій – модель «Живчик» для 10-ї окремої гірсько-штурмової бригади «Едельвейс». Вантажність збільшили до 250 кг, швидкість – 10 км/год, а проїхати такий дрон може близько 13 км. Збільшилася й акумуляторна ємність. Ціна розробки – 240 тис. грн, гроші на дрон збирають волонтерські організації [14].

У листопаді 2023 року подібний дрон розроблений інженерами і в Бучі, але ця інновація має прохідну потужність до 3,5 кілометрів і пересувається такий пристрій на шести повноприводних колесах. Швидкість дрону 20 км на годину, а потужність розрахована на перевезення військового з повним комплектом амуніції [15]. Автоматика вже була на «нулі» та рятувала життя українським бійцям. Сконструював наземний дрон інженер Руслан Заторський, який на сьогодні вже тричі апгрейднув пристрій, а народилася інноваційна телемеханіка у Полтаві, де отримала лагідну назву «Возик». Дрон тестували в різній місцевості при різних погодних умовах. Керувати електротехнікою можна завдяки безпілотнику, що дозволяє не втратити зв'язок в складних умовах потужних обстрілів.

Виробництвом евакуаційних дронів займаються не лише фахові інженери, долучилися до цього і студенти Київської політехніки, які від першого дня війни стали допомагати чим могли, зокрема – збирали електроноші для евакуації. Це нова модель електротехнічного обладнання для евакуації, яка має так само, як і дрон, дистанційне керування, але конструкція значно легша. Очолив команду розробників д.т.н., професор, проректор з наукової роботи КПІ ім. Ігоря Сікорського Віктор Пасічник. Електроноші – мобільний автоматичний пристрій, він швидко складається та розкладається вручну. На електроноші можна встановлювати гусениці в залежності від потреб місцевості. Параметри такої конструкції – вантажопідйомність 120 кг, дальність 5 км, така сама й швидкість ходу за годину [16].

Проєктувальник електроношів – Дмитро Мамонов, переселенець із Слов'янська, який наприкінці 2022 року віднайшов рішення для вивезення поранення військових із зони бойових дій. Він зацікавився спочатку багатоцільовою роботизованою платформою THeMIS естонського виробництва (300 тис. євро), яку отримала Україна, але почав працювати над пошуком власного рішення в телемеханіці, щоб значно здешевити конструкцію, адже для фронту автоматичних пристроїв треба багато. Сконструювавши перші ноші на рубежі 2022–2023 рр., він звернувся до бійців та медиків, вислухав критичні зауваження, оновив проєкт та представив його наново компаніям, які, на жаль, не виявили зацікавленості. Коштували ноші Д. Мамонова усього лише 70 тис. грн [17]. На щастя, представники Київської політехніки імені Ігоря Сікорського підтримали ініціативу конструктора та стали збирати цей надто важливий для бійців пристрій-рятівник.

Відомі непоодинокі випадки, коли медичні новації пропонувалися ще до війни, але прогресивні розробки не знаходили фінансової підтримки та не запроваджувалися в державній медицині. Незважаючи на складні обставини через війну, українські вчені продовжили працювати, але для плідної роботи їм критично потрібні підтримка та довгострокові інвестиції на основі державно-приватного партнерства, запровадження грантової форми фінансування, персоналізація фінансування проривних передових наукових груп, опрацювання стандартів, активізація міжнародного партнерства тощо.

В Україні пройшли випробування саме роботизовані системи для медичної евакуації. З нагоди Всесвітнього дня екстреної медичної допомоги у травні 2024 року дев'ять випробувань від семи українських виробників показали демонстрації своїх інновацій з метою привернути увагу до вітчизняних розробок в галузі електротехніки та телемеханіки [18]. «Така техніка потрібна на фронті, вона рятує життя як поранених, так і військових медиків. Наші виробники вміють робити якісні продукти, але для їх закупівлі потрібні додаткові кошти», – зазначила заступниця міністра з питань стратегічних галузей промисловості Анна Гвоздяр [там само].

Пошук коштів ведеться й на власне українських платформах. Так, створено благодійний фонд Brave Inventors, де кожен винахідник може розмістити свою інновацію та зацікавити донаторів і отримати кошти на впровадження чи закупівлю для фронту. На сайті від інженерної групи «RoboForce» вже представлена мультифункціональна платформа «Гном» – невеликий за розмірами самохідний дистанційно керований візок на гусеничному ходу, який виконує одразу три мети: логістичну, саперну та евакуаційну [19]. Розробка є, чекає на фінансування.

Питанням виробництва та постачання евакуаційних дронів в 2024 році нарешті зайнялися посадовці. Радник міністра з питань стратегічних

галузей промисловості Ярослав Олійник вже провів тестування моделей електротехніки, поспілкувався з медиками та військовими [20]. Телемеханіка показала свої чудові тактико-технічні характеристики і, якщо вони пройдуть випробування під дією засобів РЕБ, то є надія, що такі вироби приймуть на потік провідні підприємства країни, адже евакуаційні дрони вітчизняного виробництва значно дешевші за іноземні аналоги.

Висновки. Сьогодні українські інновації продемонстрували свою значущість та довели, що вони можуть конкурувати із світовими аналогами, успішно використовуються на практиці в польових та тилових умовах, а електротехнічні винаходи не гірші за іноземні. Тепер справа за регулюванням цієї сфери на законодавчому рівні та у фінансовій підтримці від держави.

Розвиток електротехніки для тактичної медицини має неабияке значення не тільки з погляду на російсько-українську війну, але й в розрізі інших сучасних подій у світі. Актуальність даних розробок для науки й техніки не зменшиться, адже сьогодні в світі є чимало «гарячих» точок та існують реальні перспективи їхнього збільшення. Ескалація напруженості відбувається на Близькому Сході, в китайсько-тайванському і корейському регіонах… Електротехніка для потреб війни розвивається динамічно та дуже стрімко. Щодня вона рухається до нових відкриттів та удосконалень вже існуючого обладнання. Зараз, на досвіді сучасної російсько-української війни, вже можна відзначити певні напрями електротехніки для української тактичної медицини, що в подальшому увійдуть в історію науки і техніки. Це дистанційна діагностика, яку раніше широко не застосовували в умовах ризику. Телемедицина наближує фахівця з тилу до пораненого в зоні ведення бойових дій. Військовий медик може отримати фахову консультацію вузького спеціаліста, а тиловий лікар здатен відстежувати стан пацієнта у реальному часі завдяки радіоканалу GSM/GPRS-зв'язку, допомагаючи в діагностиці та лікуванні. Потужним кроком уперед стали створені роботизовані системи евакуації поранених (евакуаційні дрони), які дозволяють уникати втручання людини в низку процесів, що зберігає життя воїнів на фронті, та мобільні шпиталі із більш широкими можливостями, ніж раніше. Українська медична електротехніка, стимульована війною, вносить неоціненний внесок і для розвитку медицини та охорони здоров'я мирного часу. Вона змінює не лише способи лікування та діагностики, але й розширює можливості наукових досліджень та технічних розробок. Інновації створюють нові стандарти в охороні здоров'я та сприяють розвиткові міждисциплінарних напрямів, як от біоінженерія та нейротехнології.

Список літератури:

1. Страфун С. С. Тактика хірургічного лікування поранених із вогнепальними травмами верхньої кінцівки в сучасних умовах. *Вісник ортопедії, травматології та протезування*. 2021. № 2. С. 10–17.

2. Медичне забезпечення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил : наук.-допом. бібліогр. покажч. Вип. 1 / упоряд.: Корнілова Л. Є., Самчук Л. І. Київ, 2021. 392 с.

3. Шоста річниця початку АТО: цифри і факти. *Слово і діло*. URL: https://surl.li/kcfwsl (дата звернення: 15.02.2025).

4. Жаховський В. О., Лівінський В. Г. Воєнно-медична доктрина України як інструмент державного управління у формуванні системи медичного забезпечення військ і цивільного населення у воєнний час. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 1. С. 158–159.

5. Створення відділу військово-медичної науки при Президії НАМН України. Академія медичних наук України. URL: https://surl.li/jolxnv (дата звернення: 18.02.2025).

6. Центр медичних інновацій. URL: https://www.medtechnopark.com.ua (дата звернення: 25.02.2025).

7. Медичний захист військ : навчальний посібник / С. О. Гур'єв, Ю. В. Шкатула, В. П. Печиборщ та ін. Суми : Сумський державний університет, 2017. 175 с.

8. Кіпенський А. В., Верещак В. О., Смотров І. В., Діцький В. І., Міхненко М. Ю. Фізіотерапевтичні апарати нового покоління. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*. 2019. № 1. URL: http://www.internalmed-journal.in.ua/archives/1532 (дата звернення: 10.03.2025).

9. Kipenskyi A., Kulichenko V., Babkova N. History and perspectives of electrotherapy development. Sociohumanitarian and technicaltechnological explorations of modern science : collective monograph. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. P. 193–226.

10. Лазер і здоров'я. Серія «Фізична та біомедична електроніка» : монографія. Харків : Комунальне підприємство «Міська друкарня», 2024. 387 с.

11. Reducing the Risks of Medical Diagnosis in an Epidemic or Pandemic. *IEEE. KhPI Week on Advanced Technology (KhPIWeek)*. 2020. P. 351–356.

12. Командуванню Медичних сил ЗСУ передали мобільний шпиталь для допомоги пораненим захисникам України. URL: https://surl.li/syswrc (дата звернення: 26.02.2025).

13. Наземний дрон для евакуації поранених воїнів розробили українські інженери. Міжнародний український телеканал FREEДОМ. URL: https://surl.li/joxhsx (дата звернення: 16.03.2025).

14. Климчук Т., Грунтківська А. «Рятувати поранених мають роботи»: волонтери з Рівненщини передали наземний дрон ЗСУ. – Суспільне. Рівне. URL: https://surl.li/jrnejj (дата звернення: 15.03.2025).

15. Морозова А., Проскуров Б. Малий, але міцний та спритний: як працюють наземні дрони для евакуації поранених військових. 5 канал. URL: https://surl.li/nhzcgx (дата звернення: 20.03.2025).

16. КПІшники збирають унікальні електроноші для евакуації поранених. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=U9ThKq_9Tsg Дата звернення: 24.02.2025;

17. Чириця І. Електроноші, які зможуть рятувати життя поранених бійців. УкрІнформ. URL: https://surl.li/xkogaw (дата звернення: 11.03.2025).

18. Мухін Д. В Україні випробували роботизовані системи для медичної евакуації. The Page. URL: https://surl.li/lxpvlb (дата звернення: 26.02.2025).

19. Дистанційно керована гусенична платформа «Гном». Brave Inventors. URL: https://surl.li/qqujee (дата звернення: 12.03.2025).

20. Дедей В. В Україні провели випробування безпілотників для евакуації військових. Дзеркало тижня. URL: https://surl.li/gekoov (дата звернення: 10.03.2025).

Robak I.Yu., Demochko H.L. DEVELOPMENT OF INVENTIONS ON SERVICE OF NATIONAL MILITARY MEDICINE DURING THE FIRST DECADE OF THE MODERN RUSSO-UKRAINIAN WAR: HISTORY OF DEVELOPMENTS AND IMPLEMENTATIONS AT THE PRE-HOSPITAL STAGE

Historic experience approves that wars stimulate humanity to powerful achievements in many branches of science and technology. The current Russo-Ukrainian war is not an exception. The authors of the article have tracked the development and implementation of Ukrainian and foreign innovation in the practice of military medicine of the Defense Forces of Ukraine during the first decade of this war at the pre-hospital stage on the basis of open sources, evaluated and generalized the initial experience of them being used in the battlefield, analyzed the problems which the developers and military people have encountered during implementation of scientific and technical innovations and considered the ways of their resolution. The emphasis is upon the innovations related to electric engineering. Examples of new organizational forms of performance of research and implementation of prospective projects related to scientific generalization of medical science experience and wartime practice are provided. Powerful and all-round work of Ukrainian scientists, engineers, technicians, entrepreneurs, investors, military people, etc. is demonstrated. The authors have concluded that development of electric engineering for tactical medicine in Ukraine has international significance as well, because there are a lot of flashpoint areas in the modern world, and their number is increasing. Electric engineering of the war needs is developing dynamically and very quickly, and Ukrainian developments add a great impulse to this process. On the basis of experience of the continuing Russo-Ukrainian war, certain branches of electric engineering for Ukrainian tactical medicine that are going to become parts of history of science and technologies can be indicated. Those include remote diagnostics based on telemedicine services, robotized systems of casualty evacuation (evacuation drones), mobile hospitals equipped with state-of-the-art electric equipment, etc. Ukrainian medical electric engineering stimulated by the war provides an inestimable impulse to the development of theory and practice of civil medicine.

Key words: *automatics, automated devices, electric measurement devices, electric engineering, electrotechnical equipment, history of science and technology, methods of electric measurement, computer engineering, tactical medicine, telemechanics.*

УДК 34:004.056:355.45
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.20

Руснак Ю.І.
Центр воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті акцентовано увагу на забезпеченні інформаційної безпеки України в умовах російсько-української війни. Метою дослідження є аналіз правових аспектів формування та розвитку нормативно-правової бази України в сфері інформаційної безпеки як ключового елементу в умовах війни російською федерації проти України та з урахуванням досвіду проведення Антитерористичної операції (Операції Об'єднаних сил) на Сході України для розроблення рекомендацій щодо подальшого вдосконалення законодавства в окресленій сфері. Методи дослідження вибрані відповідно до поставленої мети та зумовлені логікою дослідження. Під час написання статті автором застосовано такі методи: системний підхід, історичний метод, порівняльно-правовий, метод аналізу та синтезу та інші. У статті визначено, що розпочата у 2014 році агресія російської федерації, зумовила нові виклики і загрози в інформаційній сфері. Детально аналізується генеза розвитку нормативно-правових актів України у сфері інформаційної безпеки в контексті загострення російсько-української війни та їх адаптації до новітніх викликів гібридної війни й інформаційної агресії. Важливість дослідження еволюції законодавства в зазначеній сфері зумовлена тим, що це дало змогу визначити як історичні виклики формували правові механізми, а також їх здатність адаптуватися до новітніх загроз, зокрема, такі як кібератаки і дезінформація. Окреслене також дало змогу виявити прогалини у законодавстві та дослідити як шляхом прийняття нових нормативно-правових актів відбулось вдосконалення в зазначеній сфері. Також, здійснено аналіз нормативно-правових актів, прийнятих в умовах широкомасштабної агресії російської федерації проти України 24 лютого 2022 року та надано рекомендації щодо вдосконалення законодавчої бази для забезпечення інформаційної безпеки України. Теоретична та практична значущість статті полягає у тому, що автором було здійснено комплексний аналіз ключових нормативно-правових актів, досліджено передумови їх розвитку та становлення. Отримані результати можуть слугувати підґрунтям для подальших досліджень щодо розвитку та вдосконалення законодавства в окресленій сфері.

Ключові слова: *Збройна агресія, гібридні загрози, пропаганда, інформаційна безпека, національна безпека.*

Постановка проблеми. З початком гібридної збройної агресії російської федерації (далі – рф) у 2014 році, перед Україною постали нові виклики у сфері інформаційної безпеки. Рф почала застосовувати широкий арсенал гібридних інструментів, що містило, зокрема, поширення дезінформації і пропаганди серед населення, здійснення кібератак на державні інформаційні ресурси і критичну інфраструктуру, а також, інші форми інформаційного впливу. Через це, виникла необхідність у вдосконаленні існуючої, на той момент, нормативно-правової бази для протидії інформаційним загрозам, з метою забезпечення сталого розвитку інформаційного суспільства, захисту прав і свобод громадян й зміцнення національної безпеки держави.

Втім, внаслідок широкомасштабного вторгнення рф в Україну у лютому 2022 року, ситуація в інформаційному просторі України зумовила вдосконалення не лише існуючих, але й розробки нових механізмів протидії інформаційним загрозам. Широкомасштабна війна 2022 року ознаменувала новий етап інформаційної війни, для якої характерним є: посилення дезінформаційних кампаній, значна ескалація кібератак, застосування нових технологій, розширенням географії проведення інформаційних атак та ін. В результаті цього, питання щодо вдосконалення існуючої нормативно-правової бази в контексті забезпечення інформаційної безпеки зумовлює актуальність обраної теми та потребує подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження правових аспектів інформаційної безпеки України присвячена низка досліджень науковців. Так, зокрема в роботі Бес-

палова І. О. [6] розкриваються правові засади інформаційної безпеки під час дії правового режиму воєнного стану, в роботі Валюшко І. О. [12] досліджена трансформація законодавства щодо регулювання інформаційної безпеки України після російського вторгнення.

У роботі Борисова О. Ю. [24], увагу зосереджено на нормативно-правовій базі забезпечення інформаційної безпеки України, де зокрема, виокремлено сучасні проблеми та відправні точки їх вирішення, в дослідженні Новородовського В. [26] розглядається інформаційна безпека України в умовах російської агресії.

Втім, виходячи з окреслених досліджень та в умовах триваючої агресії рф, окреслена тема потребує подальшого ґрунтовного аналізу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз правових аспектів формування та розвитку нормативно-правової бази України в сфері інформаційної безпеки як ключового елементу в умовах війни рф проти України та з урахування досвіду проведення Антитерористичної операції (Операції Об'єднаних сил) на Сході України для розроблення рекомендацій щодо подальшого вдосконалення законодавства в окресленій сфері.

Виклад основного матеріалу. Поняття інформаційної безпеки доцільно визначити як стан захищеності національних інтересів України в інформаційній сфері, що складається із сукупності збалансованих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз [1]. Інформаційна безпека держави забезпечується завдяки проведенню єдиної державної політики національної безпеки в інформаційній сфері. Це інтегрована складова національної безпеки, і розглядається як пріоритетна функція держави [2].

За період незалежності, Україні вдалося напрацювати певну законодавчу базу у сфері національної інформаційної безпеки, яка і діяла до початку вторгнення рф в Україну у 2014 році. Однак, як виявилося, існуюча на той період законодавча база не повною мірою була готова до викликів, що постали перед нашою державою в умовах гібридної агресії рф. Вона була не досконалою і не відповідала реальним викликам та умовам, що склалися. Після окупації Автономної Республіки Крим, а згодом і окремих районів Донецької та Луганської областей, рф розгорнула широку кампанію з дезінформації та пропаганди на захоплених територіях, намагаючись маніпулювати суспільною свідомістю в Україні та за її межами.

Виходячи з необхідності вдосконалення нормативно-правового забезпечення та попередження й нейтралізації потенційних і реальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері, виникла необхідність кардинальних змін у системі забезпечення інформаційної безпеки України [3]. 28 квітня 2014 року у рішенні Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України» було запроваджено основний план заходів. 1 травня 2014 року, виконуючий обов'язки Президента України О. Турчинов підписав Указ «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України"» № 449/2014 [4].

Відповідно до окресленого Указу передбачалось у тримісячний термін розробити проєкт нової редакції Доктрини інформаційної безпеки України, проєкт Закону України «Про кібернетичну безпеку України», законопроєкти про внесення змін до деяких законів України, зокрема, до Законів України «Про основи національної безпеки України», «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про службу безпеки України», «Про службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» та внести їх на розгляд Верховної Ради України.

У травні 2014 року було ініційовано Проєкт Закону «Про засади інформаційної безпеки України» № 4949 [5], яким пропонувалось унормувати терміни «інформаційна безпека», «інформаційна інфраструктура», «забезпечення інформаційної безпеки», «загрози інформаційній безпеці» та низку інших вкрай важливих для суспільства і держави категорій. Проте цей законопроект так і не було втілено в життя [6].

В грудні 2014 року було створено Міністерство інформаційної політики України. При ньому, в процесі спілкування Міністра Ю. Стеця з представниками громадськості створили Експертну Раду, основною метою якої є розробка Стратегії інформаційної політики України, Концепції інформаційної безпеки України та Державної програми розвитку інформаційного простору України [7]. Президент України на прес-конференції 29 грудня 2014 року пояснив доцільність створення Міністерства інформаційної політики необхідністю ефективної контрпропаганди в умовах інформаційної війни [8].

14 січня 2015 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 2 «Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України»,

якою було утворено Міністерство інформаційної політики України та затверджено Положення про міністерство. Відповідно до окресленої Постанови, основними завданнями Міністерства було визначено:

– забезпечення інформаційного суверенітету України, зокрема, з питань поширення суспільно важливої інформації в Україні та за її межами, а також забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів;

– забезпечення здійснення реформ засобів масової інформації щодо поширення суспільно важливої інформації [9].

У вересні 2019 року Міністерство інформаційної політики було реорганізоване (з ліквідацією функцій та повноважень). Крім того, варто звернути увагу на Закон України від 5 лютого 2015 року № 159-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» [10], яким було внесено зміни та доповнено Статтею 15^1 Закон України «Про кінематографію» щодо заборони розповсюдження і демонстрування в Україні фільмів, що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що створюють позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, а також забороняється трансляція (демонстрування шляхом показу каналами мовлення) фільмів, вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора. Передбачена частиною першою цієї статті заборона розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій поширюється на розповсюдження та демонстрування будь-яких фільмів незалежно від країни походження, виробництва після 1 серпня 1991 року.

24 вересня 2015 року була прийнята оновлена Воєнна Доктрина України [11]. У Доктрині відображались ідейні стовпи усієї військово-політичної діяльності держави, крім того, доктрина чітко визначала інформаційну війну рф проти України. Варто зазначити, що в оновленій Воєнній Доктрині України було визначено воєнно-політичні виклики, які можуть перерости в загрозу застосування воєнної сили проти України. Серед них, зокрема: цілеспрямований інформаційний (інформаційно-психологічний) вплив з використанням сучасних інформаційних технологій, спрямований на формування негативного міжнародного іміджу України, а також на дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки, загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні або її окремих регіонах і місцях компактного проживання національних меншин [12].

6 травня 2015 року РНБО України схвалила проєкт нової Стратегії національної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 [13]. Варто зазначити, що у новій Стратегії національної безпеки України було визначено загрози інформаційній безпеці України, а саме: ведення інформаційної війни проти України; відсутність цілісної комунікативної політики держави, недостатній рівень медіа-культури суспільства, що було відсутнім у Стратегії національної безпеки України від 12 лютого 2007 року [14]. Крім того, у новій Стратегії національної безпеки визначено складові щодо забезпечення інформаційної безпеки.

Варто зазначити, що усі попередні стратегічні документи у сфері безпеки були більш декларативними, аніж практичними. Окреслений документ базувався на науковому підході й до його розроблення долучилися вітчизняні та міжнародні експерти, представники ЄС та НАТО [12].

У 2016 році Указом Президента від 6 червня 2016 року № 240/2016 введено в дію рішення РНБО України «Про Стратегічний оборонний бюлетень України», де зокрема серед потенційних загроз визначено неспроможність ефективно реагувати на зростаючу кількість та потужність кібератак та протистояти кіберзлочинності. Оперативною ціллю 1.5. визначено удосконалення системи кібербезпеки та захисту інформації [15].

Окремо заслуговує на увагу прийняття Стратегії кібербезпеки від 27 січня 2016 року, введеної в дію Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96/2016 [16]. Стратегія кібербезпеки України стала першою спробою нормативного унормування питань кібербезпеки під час активної фази гібридної агресії і сам факт її прийняття став позитивним та важливим з точки зору накопичення відповідного досвіду та створення правового підґрунтя для розбудови національної системи кібербезпеки. Під час визначення структури нової Стратегії було враховано кращі світові практики з розробки стратегій у сфері кібербезпеки. Зокрема, було проаналізовано кібербезпекові стратегії Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Іспанії, Норвегії та інших провідних країн [17].

Стратегія забезпечила підґрунтя для розроблення подальших нормативно-правових актів з питань кібербезпеки та визначила основні засади

та напрями державної політики у цій сфері. Розпорядженням Кабінету Міністрів України почав затверджуватись річний план заходів з її реалізації, включаючи конкретні завдання для органів державної влади, спрямовані на виконання положень Стратегії, вирішення існуючих проблемних питань та розбудову кібербезпекового потенціалу України [18].

Зокрема, відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України було затверджено такі плани:

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 р. № 440-р «Про затвердження плану заходів на 2016 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України».

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 березня 2017 р. № 155-р «Про затвердження плану заходів на 2017 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України».

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 липня 2018 р. № 481-р «Про затвердження плану заходів на 2018 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України».

Також, на підставі ухвалення рішення про Стратегію кібербезпеки 2016 року, Указом Президента України було ухвалено рішення про створення Національного координаційного центру кібербезпеки [19].

Указом Президента України від 14 березня 2016 № 92/2016 затверджено Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України [20]. Серед основних завдань безпеки і оборони було визначено забезпечення інформаційної та кібербезпеки. Також, виконання завдань реформування та розвитку Збройних Сил України передбачало удосконалення системи забезпечення інформаційної безпеки Міністерства оборони України та Збройних Сил України.

13 лютого 2017 року Президентом України було підписано Указ № 32/2017, яким було введено в дію рішення РНБО України від 29 грудня 2016 року «Про загрози кібербезпеці держави та невідкладні заходи з їх нейтралізації» [21].

Важливим кроком стало введення в дію Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 рішення РНБО України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» [22]. У Доктрині інформаційної безпеки вказувалось, що застосування рф технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства. Інформаційна сфера, будучи системоутворюючим фактором життя суспільства, здійснює активний вплив на стан політичної, економічної, оборонної та інших складових безпеки України.

Значення Доктрини інформаційної безпеки як у площині протидії загрозам інформаційній та національній безпеці України, здійснювалось осучаснення векторності діяльності держави у захисті інформаційного простору країни від зовнішньої інформаційної агресії, так і з точки зору вдосконалення нормативно-правового регулювання інформаційної сфери [23]. Також, варто підкреслити той факт, що Доктрину інформаційної безпеки України було затверджено через більш ніж 2,5 роки після початку відкритої збройної агресії з боку рф. При цьому, сама Доктрина не була нормативно-правовим актом, який би створював конкретні правові механізми. Окреслений акт став базовим і призначеним для відображення цілей, «векторів» діяльності держави у даній сфері [24].

Окремо варто звернути увагу, що рф, завдяки соціальним мережам, таким, як «Вконтакте» та «Одноклассники», які були досить поширеними у країнах пострадянського простору, зокрема, і в Україні, формувала через певні спільноти меседжі, спрямовані на дезорганізацію та дезінтеграцію суспільства [25]. Підґрунтям для цього став документ «Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 року», у якому чітко зазначено про необхідність поширення «правдивої» інформації для громадян рф та росіян, які проживають закордоном через засоби масової інформації та соціальні мережі. Отже, відбувалося поширення ідей «русского міра», що зумовлювало маргіналізацію певних прошарків суспільства і створювало передумови для розгортання сепаратистських рухів на території іншої країни [26]. Указом Президента України від 15 травня 2017 року № 133/2017 було введено в дію рішення РНБО України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», відповідно до якого було заборонено Інтернет провайдерам в Україні надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів сервісів «Mail.ru», «Вконтакте» та «Одноклассники» [27]. Отже, дане рішення РНБО України, яке спрямоване на обмеження відповідних інтернет-ресурсів рф стало відповіддю щодо протидії інформаційній агресії та пропаганді ворога.

Також, варто звернути увагу на прийняття Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII [28], у якому визначено правові та організаційні засади захисту життєво важливих

інтересів людини, громадянина, суспільства, держави та національних інтересів у кіберпросторі. До окресленого Закону, законодавцем неодноразово вносились зміни.

У 2018 прийнято Закон України «Про національну безпеку» № 2469-VIII, де зокрема, визначено, що «національна безпека – захищеність … і забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, кібербезпеки та кіберзахисту … при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам» [29].

Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 було введено в дію рішення РНБО України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» на підставі чого, втратила чинність, стаття 2 Указу Президента України від 26 травня 2015 року № 287 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України"» [30]. Стратегія 2020 року стала основою для розробки Стратегії кібербезпеки, Стратегії інформаційної безпеки, Стратегії забезпечення державної безпеки та ін.

Президент України своїм Указом № 447/2021 від 26 серпня 2021 року ввів у дію рішення РНБО України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України», на підставі якого втратила чинність стаття 2 Указу Президента України від 15 березня 2016 року № 96 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року "Про Стратегію кібербезпеки України"» [31]. Так, у Стратегії кібербезпеки України 2021 року визначено, що рф залишається одним з основних джерел загроз національній та міжнародній кібербезпеці, активно реалізує концепцію інформаційного протиборства, базовану на поєднанні деструктивних дій у кіберпросторі та інформаційно-психологічних операцій, механізми якої активно застосовуються у гібридній війні проти України.

Також, у Стратегії деталізуються перспективні напрями посилення спроможностей національної системи кібербезпеки. Оскільки забезпечення кібербезпеки є одним із пріоритетів у системі національної безпеки України. Також пріоритетами забезпечення кібербезпеки України визначені: убезпечення кіберпростору для захисту суверенітету держави та розвитку суспільства; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України у кіберпросторі; європейська і євроатлантична інтеграція у сфері кібербезпеки.

З метою адекватного реагування на поширення гібридних загроз в Україні, Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021 було введено в дію рішення РНБО України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки», на підставі якого втратила чинність стаття 2 Указу Президента України від 25 лютого 2017 року № 47 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року "Про Доктрину інформаційної безпеки України"» [32]. Основною загрозою безпеці України у Стратегії визначена рф і проведена нею країною інформаційна політика, і задекларовано тезу про те, що інформаційна політика рф – це загроза не лише для України, але й для інших провідних демократичних держав світу. Також, у Стратегії визначаються завдання та шляхи діяльності держави з метою недопущення кризових явищ у вітчизняному інформаційному просторі, посилення інформаційної безпеки та її складових. Стратегію планується реалізувати до 2025 року. Окремо варто зауважити, що цим декларативним документом визначено 7 важливих перспективних цілей.

16 лютого 2022 року Указом Президента України № 56/2022 було введено в дію рішення РНБО України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки» [33]. У ній закріплено основні пріоритетні напрями у сфері державної безпеки. Також у Стратегії зазначається, що об'єктами забезпечення державної безпеки є інформаційна безпека, державна таємниця та службова інформація. Відповідно ці цієї Стратегії, інформаційна безпека – це стан захищеності національних інтересів людини, суспільства і держави в інформаційній сфері, за якого унеможливлено завдання шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується, негативний інформаційний вплив; витік державної таємниці та службової інформації; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації, у тому числі шляхом проведення іноземними спецслужбами, окремими організаціями, групами, особами спеціальних інформаційних операцій та деструктивних інформаційних впливів, а також забезпечується своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам та національній безпеці України. Інформаційна безпека є складовою національної безпеки України.

24 лютого 2022 року рф розпочала широкомасштабне вторгнення в Україну, що призвело до

безпрецедентних викликів у сфері інформаційної безпеки. Органами державної влади було вжито низку заходів задля збереження стійкості своєї інформаційної інфраструктури, протидії російській дезінформації та забезпеченні доступу громадян до достовірної інформації.

Так, зокрема, 19 березня 2022 року Президент України підписав Указ, відповідно до якого було введено в дію рішення РНБО України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» [34], яким було створено єдину інформаційну платформу стратегічної комунікації – цілодобовий інформаційний марафон «Єдині новини #UA разом». Також встановлено відповідальність за поширення певної інформації в умовах воєнного або надзвичайного стану шляхом внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України за: несанкціоноване розповсюдження інформації про направлення, переміщення міжнародної військової допомоги в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших військових формувань України; виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції; несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань [35].

Наразі в Україні функціонує також Центр протидії дезінформації при РНБО України, на сайті якого можна ознайомитись з актуальною інформацією та подіями в цій сфері. Центр протидії дезінформації є робочим органом Ради національної безпеки і оборони України, утвореним відповідно до рішення РНБО України від 11 березня 2021 року «Про створення Центру протидії дезінформації», уведеного в дію Указом Президента України від 19 березня 2021 року № 106 [36]. Центр забезпечує здійснення заходів щодо протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою [37].

Також, варто зазначити, що ще у 2021 році Президентом України піднімалось питання щодо створення Кіберсил ЗС України. У 2023 та 2024 роках зосереджувалась увага на практичну реалізацію даного питання, втім, в Україні досі немає юридично оформлених Кіберсил ЗС України.

Висновки. Отже, аналіз правових аспектів формування та розвитку нормативно-правової бази України в сфері інформаційної безпеки свідчить, що у період з 2014 до 2022 року було прийнято низку документів щодо забезпечення інформаційної безпеки в умовах гібридної агресії російської федерації та захисту інформаційного простору нашої держави. Завдяки комплексним заходам, Україна змогла частково протидіяти інформаційній агресії російської федерації, захистити свій інформаційний простір та підвищити стійкість суспільства до маніпуляцій та дезінформації. Втім, з початком широкомасштабного вторгнення держави-агресорки в Україну, перед нашою державою постали нові виклики та загрози, що потребують подальших законодавчих змін щодо забезпечення інформаційної безпеки держави.

В сучасних реаліях стрімкими темпами розвиваються і змінюються технології. В результаті цього виникає необхідність у постійному оновленні законодавчої бази задля ефективного реагування на нові виклики. Подальші дослідження окресленої теми варто зосередити на вдосконаленні існуючої нормативно-правової бази, шляхом внесення змін до діючого законодавства та прийняття нового. Серед практичних рекомендацій щодо вдосконалення законодавства із забезпечення інформаційної безпеки варто виокремити такі:

1. Погоджуючись із думкою дослідників, які займались цим питанням, важливим стало б прийняття рамкового Закону «Про інформаційну безпеку», що закріпив би ключові поняття і положення інформаційної безпеки України.

2. Крім того, варто переглянути такий основоположний документ, як Стратегія інформаційної безпеки, реалізація якої спрямована до 2025 року, з урахуванням сучасних загроз в умовах широкомасштабної агресії з боку російської федерації. У новій Стратегії слід звернути увагу на питаннях застосування штучного інтелекту.

3. Окремо потребує уваги також питання важливості ухвалення Закону України «Про Кіберсили Збройних Сил України», прийняття якого дало би змогу ефективніше захищати національні інтереси в інформаційному просторі.

Отже, розширення та вдосконалення законодавчої бази, створення нових інституцій та механізмів, поглиблення співпраці з міжнародними партнерами – це ключові напрями розвитку правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні в умовах зростаючої агресії російської федерації.

Список літератури:

1. Шубіна О. В. Державна інформаційна безпека: проблеми визначення концепту. *Держава та права.* 2014. № 3. С. 26–31.

2. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Humanitarian vision.* 2016. Vol. 2. № 1. С. 27–32.

3. Шаповал Р. В., Клочко В. О. Вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України. *Наше право.* 2014. № 6. С. 5–9.

4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 року «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 01.05.2014 № 449/2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449/2014#Text (дата звернення: 07.11.2024).

5. Про засади інформаційної безпеки України: Проєкт Закону України від 28.05.2014 № 4949. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51123 (дата звернення: 10.11.2024).

6. Беспалов І. О. Правові засади інформаційної безпеки під час дії правового режиму воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2024. № 11. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-11-01-05/2024-11-01-05 (дата звернення: 10.11.2024).

7. Відбулось перше засідання Експертної Ради з розробки концепції інформаційної безпеки та з питань розвитку інформаційного простору. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/248043524 (дата звернення: 07.11.2024).

8. Нестеряк Ю. В. Визначення та узагальнення пріоритеті в державної політики України в інформаційній сфері. *Публічне управління та митне адміністрування.* 2015. № 2 (13). С. 98–103.

9. Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.01.2015 № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-п#Text (дата звернення: 10.11.2024).

10. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України: Закон України від 05.02.2015 № 159-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19#Text (дата звернення: 12.11.2024).

11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24.09.2015 № 555/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text (дата звернення: 10.11.2024) – втратив чинність.

12. Валюшко І. О. Інформаційна безпека України: трансформація законодавства після російського вторгнення. *Історико-політичні студії. Збірник наукових праць.* 2017. С. 30-43.

13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text (дата звернення: 12.11.2024).

14. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12.02.2007 №105/2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text (дата звернення: 11.11.2024) – втратив чинність.

15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 06.06.2016 № 240/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016#Text (дата звернення: 13.11.2024) – втратив чинність.

16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 15.03.2016 № 96/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016#Text (дата звернення: 11.11.2024).

17. Ткачук Н. А. Щодо підготовки нової редакції стратегії кібербезпеки України. Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: *зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф.* Київ : НА СБУ, 2021. С. 130–132.

18. Ткачук Н. А. Стан та проблемні питання реалізації стратегії кібербезпеки України. *Інформація і право.* 2019. № 1(28). С. 129–134.

19. Про Національний координаційний центр кібербезпеки: Указ Президента України від 07.06.2016 № 242/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242/2016#Text (дата звернення: 10.11.2024).

20. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14.03.2016 № 92/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text (дата звернення: 11.11.2024) – втратив чинність.

21. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про загрози кібербезпеці держави та невідкладні заходи з їх нейтралізації»: Указ Президента України від 13.02.2017 № 32/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/2017#Text (дата звернення: 14.11.2024).

22. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text (дата звернення: 12.11.2024).

23. Савицький В. Т. Інформаційна безпека в системі національної безпеки України. *Університетські наукові записки.* 2017. № 62. С. 195–207.

24. Борисов О. Ю. Нормативно-правова база забезпечення інформаційної безпеки України: сучасні проблеми та відправні точки їх вирішення. *Інформація і право.* 2020. № 4(35). С. 113–118.

25. Світова гібридна війна: Український фронт. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2017. 496 с.

26. Новородовський В. Інформаційна безпека України в умовах російської агресії. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація.* 2020. № 9. С. 150–179.

27. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 15.05.2017 № 133/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2017#Text (дата звернення: 14.11.2024).

28. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 10.11.2024).

29. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 08.11.2024).

30. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text (дата звернення: 12.11.2024).

31. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text (дата звернення: 11.11.2024).

32. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text (дата звернення: 15.11.2024).

33. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України від 16.02.2022 № 56/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text (дата звернення: 16.11.2024).

34. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану»: Указ Президента України від 19.03.2022 № 152/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152/2022#Text (дата звернення: 16.11.2024).

35. Дорошенко Т. В. Проблемні питання забезпечення інформаційної безпеки держави в умовах повномасштабної агресії. *Наукові перспективи,* 2024. № 4(46). С. 159–169.

36. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про створення Центру протидії дезінформації»: Указ Президента України від 19.03.2021 № 106/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106/2021#Text (дата звернення: 16.11.2024).

37. Лопатченко І. М., Помаза-Пономаренко А. Л., Батир Ю. Г. Державне регулювання у сфері інформаційної безпеки України в умовах воєнного стану. *Вісник національного університету цивільного захисту України, серія «Державне управління».* 2024. № 1(20). С. 14–24.

Rusnak Yu.I. LEGAL ASPECTS OF ENSURING INFORMATION SECURITY DURING THE RUSSIA-UKRAINE WAR

The article focuses on ensuring Ukraine's information security amidst the Russian-Ukrainian war. The aim of the study is to analyze the legal aspects of the formation and development of Ukraine's regulatory framework in the field of information security as a key component in the conditions of the war waged by the Russian Federation against Ukraine. It also incorporates the experience gained during the Anti-Terrorist Operation (Joint Forces Operation) in Eastern Ukraine to develop recommendations for improving the legislative framework in the specified area.

The research methods were selected in line with the study's purpose and determined by its logical structure. The author utilized various methods, including a systemic approach, historical method, comparative legal method, analysis, synthesis, and others.

The article establishes that the aggression initiated by the Russian Federation in 2014 introduced new challenges and threats in the information domain. It provides a detailed analysis of the genesis of the development

of Ukraine's regulatory and legal acts in the field of information security against the backdrop of the escalating Russian-Ukrainian war and examines their adaptation to modern challenges of hybrid warfare and information aggression. The significance of studying the evolution of legislation in this sphere lies in identifying how historical challenges have shaped legal mechanisms and their capacity to adapt to emerging threats, such as cyberattacks and disinformation.

The study also highlights gaps in the legislation and investigates how the adoption of new regulatory and legal acts has contributed to improvements in this area. Additionally, the article analyzes the regulatory and legal acts adopted during the large-scale aggression launched by the Russian Federation against Ukraine on February 24, 2022, and provides recommendations for enhancing the legislative framework to ensure Ukraine's information security.

The theoretical and practical significance of the article lies in the comprehensive analysis of key regulatory and legal acts, as well as the exploration of the prerequisites for their development and establishment. The findings may serve as a basis for further research on the development and improvement of legislation in the specified domain.

Key words: *Armed aggression, hybrid threats, propaganda, information security, national security.*

УДК 94(477.8)«1914/1918»:351.746.1(470)]:323.1
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.21

Сарнацький О.П.
Запорізький національний університет

ПОШИРЕННЯ АГЕНТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ ЦАРИЗМУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ З МЕТОЮ ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті зроблено спробу дослідити створення царською владою поліцейсько-жандармської інституції після окупації Галичини та інших західноукраїнських земель російськими військами під час Першої світової війни, її подальший розвиток та використання отриманих за допомогою неї агентурних відомостей з метою знищення в кінцевому рахунку тут осередку українського руху, який, на думку самодержавства, був головний, та інших проявів національного життя, що в очах влади асоціювалося з поняттям «сепаратизму», а також назавжди покінчити з українським рухом і в самій Росії. Про подібні наміри влада Російської імперії вустами тодішнього міністра закордонних справ С. Сазонова перед усім світом проголосила, що робить це не випадково, а свідомо, бо не скоро по-друге з'явиться така принагідна можливість вирвати з корінням український рух в межах Росії та роздавити осине українське гніздо в Галичині.

Адже, на думку представників царської влади, на цих землях представники будь-яких українських партій та їх прибічників складали одну загальну мазепинську організацію і лише розподілялись на групи під офіційними назвами партій: вони розподілялись таким чином лише ролями в роботі. Цю думку повністю поділяв і новопризначений царем Тимчасовий воєнний генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський, який і став ініціатором створення Тимчасового жандармського управління Галичини на цих окупованих російською владою землях, головними питаннями для якого, на його думку, повинні були стати пошук та боротьба з державними злочинами на всій території ввіреного мені генерал-губернаторства з м. Львовом включно та розшуком на тій же території.

При цьому треба відзначити, що жандармська агентура досить швидко почала діяти не тільки у великих містах окупованого краю, а і у невеликих містечках та навіть селах, в яких інформаторами російських жандармів були, в більшості випадків, керівні особи цих містечок та сіл. І навіть тоді, коли російські війська, відступаючи, залишили більшу частину західноукраїнських земель разом зі Львовом, жандармська агентура продовжувала працювати та надсилати зібрані нею дані до начальника колишнього Тимчасового жандармського управління Галичини. Останнім узагальнені донесення й надалі пересилалися до Петрограда.

Ключові слова: *Перша світова війна, генерал-губернатор, жандармерія, державні злочини, український національно-визвольний рух, агентурна діяльність, політичний розшук.*

Постановка проблеми. Одними з дискусійних сучасних вітчизняних наукових проблем є питання, що пов'язані з розглядом суспільно-політичного життя в як у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., яка на той час входила до складу Російської імперії, так і на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Останнім часом відбувається істотне накопичення значного масиву історичних знань про розвиток українського національно-визвольного руху на початку XX ст. Це дає можливість здійснити наукові дослідження з цієї проблематики. Але здійснення таких досліджень є, на думку автора, найбільш повним лише при всебічному показі й аналізі тогочасного життя, в тому числі й показу діяльності тих сил, що покликані були захищати самодержавний лад та всіляко боротися проти будь-яких посягань на нього, в тому числі й національно-визвольного характеру. Однією з головних складових цих утисків є дії царської жандармерії, що були спрямовані на обмеження та припинення діяльності українського національно-визвольного руху.

Разом з цим, сучасна російська агресія проти України, що продовжується вже більше трьох років, також вимагає необхідності розгляду вказаної проблематики, так як близько 20% території сучасної України є тимчасом окупованою російськими військами, а російська влада не сидить склавши руки. На цих землях вона здійснює антиукраїнську пропагандистську діяльність стосовно того населення, яке залишилося на окупованій території, а також там активно «працюють» різноманітні російські спецслужби, залучаючи до боротьби проти України колишніх її громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність таємної поліції самодержавства в Україні наприкінці XIX – початку XX ст., а також її основні напрями, форми, методи та засоби, що нею застосовувалися, також висвітлюються в наукових розвідках О. Овсієнка [1], О. Ярмиша [2], М. Щербака та О. Овсієнка [3], А. Чайковського й М. Щербака [4], В. Ченцова [5], Л. Стромилюк [6]. Окремі моменти діяльності поліції царизму під час Першої світової війни знайшли своє відображення в тезах Вергуна С. І. [7], Кирієнко О. Ю. [8], Коляди І. А. [9], що були надруковані в матеріалах Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, присвяченої 100-річчю початку Першої світової війни.

З початком Першої світової війни утиски з боку політичної поліції царизму відчули на собі також як емігрантські кола українських партій Наддніпрянщини на західноукраїнських землях, тимчасово окупованих Росією на її початку, так і представники і прихильники українських галицьких партій та їх симпатики на місцях, як головні діячі у розгортанні зазначеного вище руху. Політиці самодержавної влади на західноукраїнських землях під час Першої світової війни в загальному плані присвячені праці сучасних вітчизняних дослідників – В. Литвина [10], О. Реєнта та О. Сердюка [11], П. Кралюка [12], в яких узагальнено існуючі документальні та статистичні джерела. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини наприкінці XIX – початку XX ст. розглянута у публікації В. Сідака [13]. У ній також згадується про агентурну закордонну мережу Департаменту поліції МВС Росії, яка орієнтувалася на збирання переважно політичної інформації. Більш конкретніше про наявність жандармської агентури в Галичині напередодні та на самому початку Першої світової йдеться і в науковій розвідці І. Верби, яка присвячена рокам заслання М. Грушевського під час війни [14].

Разом з тим, у всіх цих наукових розвідках практично не розглянута «робота» царських охоронців по керівництву ними агентурної діяльності, що була спрямована проти українського національно-визвольного руху, ядро якого складали представники і прихильники українських політичних галицьких партій та емігрантські кола українських політичних партій Наддніпрянщини, які з ними плідно співпрацювали на західноукраїнських землях під час їх тимчасової окупації російськими військами в роки Першої світової війни. Тому висвітлення зазначеної проблеми заслуговує на окремий розгляд.

Постановка завдання. Метою статті є, враховуючи все вищенаведене, дослідити діяльність царських жандармів на західноукраїнських землях під час Першої світової війни, яка була тоді тимчасово окупована російськими військами, по розширенню своєї агентури для знищення українського національно-визвольного руху на цих землях та його ядра, яке складали представники і прихильники українських галицьких партій та емігрантських кіл українських політичних партій Наддніпрянщини, а також використання ними інших різноманітних агентурних відомостей для цього.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи її, слід відмітити, що поряд з одним із головних прагнень царизму в цій війні – приєднання до Російської імперії західноукраїнських земель – він поставив собі за мету в разі захоплення Галичини знищити тут осередок українського руху, який, на думку самодержавства, був головний, та всякі прояви національного життя, а також назавжди покінчити з українським рухом і в самій Росії [15, с. 67]. Про подібні наміри влада Російської імперії вустами міністра закордонних справ С. Сазонова "перед усім світом проголосила, що робить це не випадково, а свідомо, бо не скоро по друге з'явиться така принагідна можливість вирвати з корінням український рух в межах Росії та роздавити осине українське гніздо в Галичині" [16, с. 168].

Тому створення поліцейсько-жандармської інституції, поряд з іншими завданнями, які ставилися перед нею, з самого початку було обумовлено також і необхідністю для самодержавства безжалісного винищення всього того, що в очах влади асоціювалося з поняттям «сепаратизму» і, зрозуміло, насамперед тих, хто представляв та був прихильником українських політичних партій та організацій на західноукраїнських землях. Адже, на думку жандармів, у Галичині всі українські пар-

тії «складали одну загальну мазепинську організацію і лише розподілялись на групи під офіційними назвами партій: вони розподілялись таким чином лише ролями в роботі» [17].

Ініціатором створення Тимчасового жандармського управління став новопризначений Тимчасовий воєнний генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський, який, уже 25 серпня 1914 р. телеграфував до головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту, в обов'язок якого входило забезпечення безпеки тилу армій фронту, наступне: "Прошу розпорядження про збільшення чинів жандармсько-поліцейського нагляду по залізничних коліях Галичини на 43 унтер-офіцери та 2 офіцери" [18].

Своє прохання Г. Бобринський більш докладно виклав у поданні до нього від 3 жовтня 1914 р. У ньому він повідомляв, що "справа організації різних органів адміністративного управління Галичиною висуває на чергу дня питання про невідкладність утворення в м. Львові, як великому адміністративному центрі Тимчасового Губернського жандармського управління…" [19]. У цьому ж поданні також визначалося і коло питань, які потребували вирішення, а головні з них – "пошук та боротьба з державними злочинами на всій території ввіреного мені воєнного Генерал-Губернаторства з м. Львовом включно та розшуком на тій же території..." [20].

Далі у повідомленні йшлося про те, що "виявлена присутність злочинних організацій як у м. Львові, так і в губерніях Тернопільській, Львівській, Чернівецькій та їх злочинна діяльність, що все посилюється, яка направлена на шкоду введення на зайнятій нами території російської державності, спокушає мене терміново видозмінити моє первісне подання та клопотати про заснування Губернського жандармського управління та Відділення з охорони громадської безпеки і порядку в м. Львові, згідно з поданими проектами тимчасових штатів.

Клопочучись про найневідкладніше введення вищевказаних органів, доповідаю, що усяке зволікання з проведенням у життя запитуваного заходу поставить тил армій у найтяжчий стан та може мати найнебажаніші наслідки" [21].

Згідно наказу Верховного Головнокомандувача за № 143 від 5 листопада 1914 р., було створено Тимчасове жандармське управління військового генерал-губернаторства Галичини, особистий склад якого було визначено та затверджено в цей же день на нараді у Львові під головуванням товариша міністра внутрішніх справ, командира Окремого корпусу жандармів генерал-майора В. Джунківського, за участю помічника Воєнного генерал-губернатора для чотирьох губерній Галичини (Львівської, Тернопільської, Чернівецької, Перемишлянської) у кількості 100 осіб [22]. Потреби у збільшенні кількості жандармів у подальшому також завжди задовольнялися військовою владою [23].

На згаданій нараді було визначено, чим саме повинна займатись новостворена жандармська установа. Ось як писав про це згодом її керівник: "На зазначеній нараді було відмічено, що великий обсяг діяльності Управління на території Галичини, поділеної в адміністративному відношенні на 4 губернії в 67 повітах, відсутність визначених західних кордонів, інтенсивна діяльність багаточисельних місцевих, ще цілком не обстежених протиурядових партій і організацій, що вільно функціонували до того часу в краї, різноплемінність населення, вороже ставлення певної його частини до росіян та ін., вимагали створення такого управління, котре б успішно виконувало свої функції" [24].

Перераховувалися і напрями, за якими мали діяти жандарми: "... розробка відомостей тут повинна одночасно вестись у декількох напрямах (висвітлення польського, українського, єврейського, ієзуїтського питань)..." [25]. При цьому особливо наголошувалося на активних "мазепинських" елементах, котрим повинна була приділятися найбільша увага з боку царських охоронців.

27 листопада 1914 р. зазначені чини жандармського управління прибули до Львова та почали виконувати свої обов'язки, про що негайно було повідомлено Г. Бобринському [26]. Новостворене Тимчасове жандармське управління військового генерал-губернаторства Галичини проіснувало до вересня 1915 р., коли російські війська залишили галицькі землі. 1915 р. було створене і діяло разом з ним жандармсько-поліцейське управління залізниць Галичини [27 с. 184]. При цьому основні форми і методи діяльності жандармів у Галичині в роки війни не змінились [28 с. 153]. Як у краплині води акумульовані всі її функції та властивості, так і дії новоствореного жандармського підрозділу на тимчасово зайнятій російськими військами Галичині акумулювали в собі все, що було притаманне каральним органам царизму взагалі. Тому в своїй діяльності керівники Тимчасового жандармського управління в Галичині, як і в інших таких установах в Росії, важливу роль відводили діям агентурних співробітників.

Так, наприклад, у жандармському донесенні до Департаменту поліції від 17 січня 1915 р. стисло вказувалося на виконання якої роботи в першу чергу орієнтував своїх підлеглих керівник царських охоронців у Галичині. "Першими кроками діяльності членів ввіреного мені управління в межах Галичини та Буковини я поставив необхідність чіткого уявлення про ту роботу різноманітних класів та прошарків населення, що стосувалась "політичного" характеру та напряму, – до війни та з приходом російських військ" [29]. Йшлося у ньому й про ті труднощі, з якими зіткнулися жандарми на початку своєї діяльності в Галичині: нестача штату членів управління поза Львовом, брак унтер-офіцерського складу і агентів зовнішнього нагляду, а головна обставина – відсутність внутрішньої агентури. Ось як про це доносив у Петербург їх керівник: "Усі ці умови роботи... потягли за собою деяке уповільнення... початку роботи по збиранню, зведенню та реєстрації всіх відомостей..." [30].

З метою активізації своєї роботи у боротьбі з противниками самодержавства в Галичині жандарми приступили до поширення тієї агентури, яка вже існувала на той час на західноукраїнських землях, шляхом залучення до її складу нових таємних співробітників. Ось про що доносив начальник Тимчасового жандармського управління Галичини до Департаменту поліції своєму керівництву стосовно наявності російської агентури на західноукраїнських землях відразу ж після вступу туди російських військ: "Внутрішньої агентури в строгому розумінні цього слова тут раніше, звісно, не було, і єдина особа, що мала можливість працювати в цьому напрямі, була заагентурована послідовно трьома різними особами (ротмістрами Бєлоручевим, Сушковим та чиновником Міністерства Закордонних Справ при Генерал-Губернаторі п. Олфер'євим) викликала вкрай нагальну потребу обзаведення негайно ж агентурою – що потроху і досягається, нині вже заагентуровано 8 осіб" [31].

Відсутність на перших порах агентурних відомостей відносно діяльності емігрантських кіл українських партій Наддніпрянщини та тих, з ким вони тут співпрацювали, жандарми намагались компенсувати різними шляхами. Один із них – використання ними тих агентурних даних, що були в розпорядженні апарату воєнного генерал-губернатора Галичини. Так, наприклад, уже на 4 жовтня 1914 р. були відомості, які українські політичні партії діяли на цих землях та стислий опис їх партійних організацій, що діяли у Львові. Це були: Українські національно-демократична і радикальна партії, Українська соціал-демократична та Соціально-Християнська партії, сокольські та січові „мазепинські" організації, Головна Українська Рада [32].

У агентурних зведеннях, які надійшли до штабу генерал-губернатора Галичини на 18 жовтня 1914 р., зазначалось: "1) агентурним шляхом встановлено, що В. Дорошенко виїхав зі Львова перед зайняттям його російськими військами; 2) про існування листування між політичними і військовими українськими організаціями у Львові та що Кирило Трильовський також залишив Львів напередодні того, як до нього увійшли російські війська" [33].

А в донесенні від 2 листопада йшлося про те, що у Львові живе видатна українська діячка, вчителька жіночої „Української семінарії" Костянтина Малицька і що вона брала участь у нараді Української групи соціалістів-революціонерів [34]. Агентурні дані від 6 листопада 1914 р. вказували на прибуття до Львова М. Залізняка [35].

5 грудня 1914 р. помічник воєнного генерал-губернатора надав начальнику Тимчасового жандармського управління в Галичині агентурні відомості „по мазепинській партії" від агента за прізвиськом „Брюнет" з 4 жовтня по 4 грудня 1914 р. [36]. Того самого ж дня штаб-офіцер надав начальнику жандармів у Галичині агентурні відомості від агента „Брюнета" відносно митрополита А. Шептицького [37].

Завершував він їх такими словами: „Подальша розробка цього питання була з відома Воєнного Генерал-Губернатора Галичини припинена в очікуванні Вашого прибуття і насамперед до отримання Вами відповідних вказівок, а також через побоювання не викликати небажаних наслідків в плані тлумачення наших дій як посягання на релігійні питання в краї" [38].

Інформацію про діяльність діячів українського руху жандарми отримували також шляхом надання їм повідомлень від військової влади, поліції та представників російської тимчасової місцевої адміністрації, а також тих агентурних відомостей, які збиралися ними окремо від жандармів. Наведемо лише такі приклади.

Так, з утворенням жандармського підрозділу львівський градоначальник надіслав до нього три акти від 9 вересня 1914 р. про закриття за його наказом представниками від військової влади та воєнної цензури приміщень, редакцій, друкарень тощо українських політичних партій та громадських організацій [39].

29 грудня 1914 р. начальник Городського повіту Львівської губернії повідомив начальнику жандармського управління, що 27 грудня до нього надійшов рапорт поліцейського урядника 3 дільниці цього ж повіту про те, що уніатський священик с. Каменно-Броди Гнат Пляшкевич 26 грудня 1914 р. у своїй проповіді перед паствою виступив проти Росії [40].

21 лютого 1915 р. помічник градоначальника м. Львова доповідав начальнику Тимчасового жандармського управління про видання та поширення антиросійських прокламацій з греко-католицького монастиря Св. Базиляна [41].

Отримували жандарми необхідну їм інформацію й від тих, хто сам просився до них на службу таємним агентом. Так, наприклад, восени 1914 р. начальник жандармів у Галичині отримав листа від дворянина Якова Флоренка з м. Кременця Волинської губернії, який підробляв у західноукраїнських землях роздрібною торгівлею. У листі той доносив керівникові жандармів про все те, що знав, а також просив прийняти його на службу як таємного агента жандармерії [42].

Крім того, одночасно з цим, одним із шляхів, яким користувалися жандарми в Галичині для отримання ними інформації стосовно діяльності емігрантських кіл українських партій Наддніпрянщини та діячів і прихильників українських галицьких партій на цих землях – використання ними будь-яких відомостей і повідомлень від місцевого населення.

Так, 17 лютого 1915 р. до керівника жандармів надійшло повідомлення від трьох селян з с. Порша Львівського повіту на членів місцевої Січі. Вони сповіщали, що осередком для членів Січі була читальня «Просвіти», а також вказували на те, що вони били росіян і обіцяли ще побити їх [43]. Або ще такий приклад. 29 квітня 1915 р. помічникові начальника жандармського управління від «випадкового заявника» надійшли відомості про те, що «у Львові в читальнях «Просвіти» по вул. Жолкевській № 49, по вул. Св. Петра № 11 та на пл. Св. Юра № 5 (у дворі) зберігаються українські прапори. У Клепарові в будинку якоїсь Гриневецької сховано сокольчий прапор» [44].

Використання царськими охоронцями повідомлень та агентурних даних, що надходили до них із різних джерел, надало їм можливість вже наприкінці 1914 р., узагальнивши їх, зазначити наступне: “У зв’язку з тим, що, за даними агентури, майже всі активні політичні діячі Галичини згадуваних партій одночасно з наступом російських військ втекли вглиб Галичини та Австрії, встановлення їх діяльності здійснювалось відносно і уривками, в зв’язку з окремими працівниками, які залишились в Галичині” [45]. А вже в січні 1915 р. керівник жандармів у Галичині доносив до свого керівництва про таке: “...зараз мною надаються відомості по більш активній у Галичині “українській (мазепинській) групі” та з питання організації “Сокольських дружин” і так званих “січових стрільців” [46].

Поряд з цим, царські жандарми використовували в Галичині й інший спосіб для отримання інформації відносно діяльності представників і прихильників українських партій Наддніпрянщини та українських галицьких партій та посилення власної агентури, а саме − шлях заагентурування так званих допоміжних співробітників на місцях, які за надання інформації у більшості випадків не отримували навіть ніякої платні. Так, наприклад, 16 березня 1915 р. жандармський унтер-офіцер І. Стельников, що наглядав за Рогатинським та іншими повітами Львівської губернії, надіслав помічнику начальника жандармського управління у Львівській губернії таке донесення: “Цілком таємно. Доношу, що мною придбані безплатні допоміжні співробітники (інформатори), список яких при цьому надаю” [47]. При цьому треба відзначити, що працювали жандарми досить «плідно». Якщо у списку інформаторів по Рогатинському повіту ним з 5 по16 березня 1915 р. було завербовано 6 осіб [48], то ним же 19 квітня 1915 р. було надіслано до жандармського управління нове донесення про придбання нових допоміжних співробітників (інформаторів) з 1 по 19 квітня 1915 р. на тих же підставах по Рогатинському та Бобрському повітах Львівської губернії [49] ще додатково в кількості 8 осіб [50]. При цьому треба відзначити, що жандармська агентура досить швидко почала діяти не тільки у великих містах окупованого краю, а і у невеликих містечках та навіть селах, в яких інформаторами російських жандармів були, в більшості випадків, керівні особи цих містечок та сіл, починаючи від голів містечок і війтів сіл до вчителів і простих селян.

У разі, якщо агентурні повідомлення не відповідали дійсності або були, на думку жандармів, малоймовірні, вони їх завжди, як правило, перевіряли. Наведемо лише декілька таких фактів. Так, наприклад, помічник начальника Тимчасового жандармського управління Галичини по Львівській губернії стосовно агентурних відомостей про висловлювання священика уніатської церкви с. Каменно-Броди цієї ж губернії проти росій-

ської влади доносив своєму керівникові 13 січня 1915 р. наступне: "Негласною перевіркою... подібного факту не було встановлено, але, за ствердженнями місцевих мешканців, священик Пляшкевич належить до партії мазепинців... Зі свого боку вважав би подальше залишення на службі священика села Каменно-Броди Гната Пляшкевича небажаним" [51]. 15 січня 1915 р. той самий жандарм надіслав своєму начальникові нове донесення: "Після перевірки негласним шляхом відомостей виявилося, що в селі Купновичах ... дійсно мазепинство розвинуте дуже сильно; майже всі мешканці належать до партії мазепинців. Головними керівниками є уніатський священик Іван Пляшко, народний вчитель Григорій Качмарін, академік Василь Томашевський та теолог Петро Томашевський, активної діяльності на сьогодні не здійснюють, завдяки невизначеності політичного стану" [52].

19 квітня 1915 р. начальник Тимчасового жандармського управління Галичини наказував своєму помічникові в Тернопільській губернії "перевірити відомості, викладені...в агентурних зведеннях від 31 березня ц. р. №№ 417, 418, 420 і потім донести мені" [53]. Зазначені зведення стосувалися саме діяльності так званих "мазепинців" і були прийняті саме ним. Зведення за № 417 були прийняті з Тернополя від агента на прізвисько "Випадковий" від 14 березня 1915 р. [54], а зведення за № 418 були прийняті від агента "Федьковича" 19 березня 1915 р. теж з Тернополя [55]. Наступні зведення № 420 були повідомлені агентом на прізвисько "Професор" 23 березня 1915 р. також з м. Тернополя [55].

Разом з цим, інколи жандарми надсилали й неперевірені відомості, які могли мати місце, наприклад, у жандармському донесенні від 17 січня 1915 р. Його було складено на підставі агентурних відомостей, що мали в своєму розпорядженні жандарми, а також тієї інформації, яку надали їм ті місцеві мешканці, які вітали прихід у Галичину царської влади. У ньому йдеться також і про те, що окремі діячі українських політичних партій Наддніпрянщини, у тому числі й Є. Чикаленко, 1910 р. мали таємну зустріч з австрійським ерцгерцогом Фердинандом у Галичині, і тоді ж погодили вести агітацію про відокремлення України від Росії за створення під скіпетром Габсбургів "Українського королівства" [57 с. 11]. Ось як згодом прокоментував зазначене донесення у своєму щоденнику Є. Чикаленко: „Мені й на думку не спадало, що галицькі москвофіли вигадали про мене таку злісну й небезпечну нісенітницю, а жандармський полковник, сліпо вірючи тим людям, післав своєму начальству таке донесення" [58 с. 475].

Жандармська агентура в Галичині активно розшукувала членів української революційно-терористичної групи, яких, за їх даними, очолював М. Залізняк, документи митрополита А. Шептицького, М. Грушевського, членів українських галицьких партій у страховому товаристві "Дністр", українського Іпотечного банку, К. Левицького та інших. Ось як про її діяльність доносив до Петрограда керівник жандармів: "Крім цих робіт і одночасно з ними діяльність агентури була спрямована на з'ясування місць перебування найбільш видатних та активних діячів мазепинського руху, таких як Дорошенко, Донцов, Залізняк, і тих їх зносин з Віднем (Кость Левицький), котрі були директивами всієї діяльності цієї групи. У цьому розумінні мала значення нарада цих трьох осіб, що мала відбутися на початку лютого місяця в м. Станіславі, на яку, за відомостями агентури, Донцов і Дорошенко виїхали зі Львова, а Залізняк, що побував у Відні у Левицького – в Станіслав" [59].

15 квітня 1915 р. в жандармському управлінні Галичини на підставі повідомлень, що надійшли до нього з різних місць, було складено список діячів українського руху, за якими належало здійснювати нагляд. У списку, складеному жандармами Галичини, значилось 33 особи. Серед них першими були записані В. Винниченко, М. Павлюк, Володимир Левицький, Микола Левицький, Василь і Петро Томашевські та ін. [60].

Загалом під час російської окупації Галичини жандармами було заагентуровано 67 осіб. З них у м. Львові – 14 осіб, решта – по всій території Галичини [61]. І навіть тоді, коли російські війська, відступаючи, залишили більшу частину західноукраїнських земель разом зі Львовом, жандармська агентура продовжувала працювати та надсилати зібрані нею дані до начальника Тимчасового жандармського управління. Останнім узагальнені донесення продовжували надсилатись до Петрограда й надалі. Так, наприклад, 12 липня 1915 р. ним було надіслано до Департаменту поліції ще кілька повідомлень.

У таємному донесенні сповіщалося про українського соціал-демократа, емігранта з Росії П. Крата (Крафта), який нібито на той час мешкав у Одесі "в будинку колишнього нотаріуса мазепинця Комарова". Інформація базувалася на агентурних даних, які "неперевірені, однак, за обставинами часу" [62].

В одному з наступних донесень зазначалось: «За отриманими мною агентурними, неперевi-

реними даними, доповідаю, що в м. Києві разом з діючим законним порядком Українським комітетом під назвою "Товариство надання допомоги населенню Півдня Росії, що потерпіло від воєнних дій", при правлінні Українського клубу "Родина" по Великій Володимирській № 42 існує ще "Таємний благодійний комітет". Комітет цей надає матеріальну допомогу австро-німецьким військовополоненим та заарештованим галиційським мазепинцям. Заарештованих та виселених мазепинців залишають на деякий час у арештантському будинку в Києві та в готелях. До них часто заходять члени вищезгаданого благодійного комітету, між іншими студент-агітатор, член соціал-демократичної Української партії Терниченко, та забезпечує арештованих, а також військовополонених грошима, харчами, книжками та газетами. Серед інших членів згадуваного комітету є присяжний повірений Максим Синицький і літератор Орест Левицький" [63].

Підставою для одного з донесень також стали неперевірені агентурні відомості, що "в м. Києві нині знаходиться мазепинець з Галичини, студент Львівського університету Іван Джиджора. Він був правою рукою професора Грушевського в його мазепинській роботі, і взагалі Джиджора обертається в колах української молоді, яка належить до соціал-демократичної партії" [64].

А ось що він повідомляв начальникові Окремого корпусу жандармів 14 серпня 1915 р.: "За отриманими мною агентурними неперевіреними даними доношу, що на сьогодні у м. Львові почав функціонувати мазепинський "Народний комітет" Національно-демократичної партії, котрий злився з "Головною Українською Радою". Головне керівництво в Комітеті належить Костю Левицькому та Д. Донцову. Діяльність Комітету зводиться до розшуку та винищення всіх русофілів, що залишилися в Галичині, та посилення агітації у справі відторгнення України в прикордонних та південних губерніях Росії. З цією метою у Львові відкрито спеціальне бюро, котрим завідує М. Залізняк, який повернувся з Відня. Бюро це відправляє через Румунію в Південну Росію 12 агітаторів-мазепинців на чолі зі студентом університету Симеоном Демидчуком. Вони будуть роз'їжджати по Південних губерніях Росії і готувати населення до приходу німців та намагатимуться викликати серед населення хвилювання і безладдя для майбутньої революції.

У Львові в розшуку русофілів та російських шпигунів беруть серйозну участь, між іншим, такі особи: уніатський ксьондз-мазепинець Володимир Семков, слюсар Михайло Стефанський, учитель гімназії Євген Чучман, чиновник суду Євстафій Ігнат та Іван Сенгалевич. У цих осіб були заготовлені списки запідозрених русофілів. За вказівкою цих осіб у Львові зареєстровано близько 700 осіб, деякі страчені, а інші вислані вглиб Австрії. В церкві Св. Юра австрійцями заарештовано всіх службовців і ними же страчено муравщика Геца, котрий при допитах чинами жандармського управління вказав, де було замуровано скарб графа Шептицького. Взагалі австрійські власті, що заарештували в Галичині декілька тисяч русофілів, запевняють населення, що російські війська ніколи більш не повернуться до Галичини і що у зайнятому ними Львові вони були тимчасовими гостями" [65].

Висновки. Таким чином, ця невеличка розвідка висвітлює лише один з напрямів у діях царизму в його боротьбі проти діяльності представників українського національного руху на західноукраїнських землях на початку XX ст. під час їх тимчасової окупації в роки Першої світової війни, а саме – використання царськими жандармами будь-яких агентурних відомостей та поширення ними своєї власної агентури для цього. Разом з тим, означена проблема й надалі потребує подальшого вивчення та значно ширшого висвітлення.

Список літератури:

1. Овсієнко О. Ф. Крах зубатовщини на Україні. Київ : Наук. думка, 1987. 139 с. ; Його ж. Кульминация первой российской революции на Украине и жанда-рмско-полицейские органы. *Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления. Горловка,* 1990. Т. 2. С. 120–124.; Його ж. Каральні органи царизму. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Ч. 3. Київ : Інститут історії НАН України, 1999. С. 3–68.

2. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно… Административно-полицейский ап-парат и органы политического сыска на Украине в конце XIX – начале XX ве-ков. Київ : Юринформ, 1992. 186 с.; Його ж. Каральний апарат самодержавст-ва в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків : Консум, 2001. 284 с.

3. Щербак М. Г., Овсієнко О. Ф. Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку XX ст. та основні напрями їх діяльності. *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Сер. Історія.* 1992. № 5. С. 23–28.

4. Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом : З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – поч. XX ст.). Київ : Україна, 1996. 269 с.

5. Ченцов В. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охранка. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2001. № 2 (17). С. 5–280.

6. Стромилюк Л. В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900-1914 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 16 с.

7. Вергун С. І. Київське ЖПУЗ у роки Першої світової війни. *Перша світова війна й Україна (до 110-річчя початку Великої війни)*: тези доп. Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Київ-Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.). Київ: Інститут історії НАН України, 2014. С. 60-63.

8. Кирієнко О. Ю. Посилення поліційного контролю за інформаційним простором у роки Великої війни. *Перша світова війна й Україна (до 110-річчя початку Великої війни)*: тези доп. Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Київ-Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.). Київ: Інститут історії НАН України, 2014. С. 80–83.

9. Коляда І. А. Поліційний контроль за українською інтелігенцією у роки Великої війни. *Перша світова війна й Україна (до 110-річчя початку Великої війни)*: тези доп. Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Київ-Черкаси, 25-26 вересня 2014 р.). Київ: Інститут історії НАН України, 2014. С. 86–89.

10. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). Київ : Генеза, 2003. 488 с.

11. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. 480 с.

12. Кралюк П. Між молотом і ковадлом. Галичина під час Першої світової війни. Дві Русі. Київ : Факт, 2003. С. 208–209.

13. Сідак В. С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях
Австро-Угорщини (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал.* 1998. № 3. С. 84–92.

14. Верба І. Михайло Грушевський: роки заслання (1914-1917). *Історичний журнал.* 2006. № 4. С. 8–21.

15. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.

16. Славинський М. Історія України. Подєбради, 1934. 175 с.

17. Циркуляри Департаменту поліції та листування з начальником Полтавського ГЖУ та іншими про діячів української партії «мазепинців», «Спілки визволення України» та інших; про осіб, які належали до цих партій. Огляд політичного руху в Галичині (1915 р. – 1916 р.) *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 323. оп. 2. Спр. 27. Арк. 96 зв.

18. Циркуляри Департаменту поліції та листування з начальником Полтавського ГЖУ та іншими про діячів української партії «мазепинців», «Спілки визволення України» та інших; про осіб, які належали до цих партій. Огляд політичного руху в Галичині (1915 р. – 1916 р.) *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 323. оп. 2. Спр. 27. Арк. 72.

19. Циркуляри Департаменту поліції та листування з начальником Полтавського ГЖУ та іншими про діячів української партії «мазепинців», «Спілки визволення України» та інших; про осіб, які належали до цих партій. Огляд політичного руху в Галичині (1915 р. – 1916 р.) *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 323. оп. 2. Спр. 27. Арк. 83–84.

20. Циркуляри Департаменту поліції та листування з начальником Полтавського ГЖУ та іншими про діячів української партії «мазепинців», «Спілки визволення України» та інших; про осіб, які належали до цих партій. Огляд політичного руху в Галичині (1915 р. – 1916 р.) *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 323. оп. 2. Спр. 27. Арк. 85.

21. Агентурні відомості про діяльність УСДРП. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 313. Оп. 2. Т. 2. Спр. 3146. Арк. 9 зв.

22. Про заснування штатів жандармського управління при Тимчасовому воєнному генерал-губернаторстві Галичини. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 361. Оп. 1. Т. 1. Спр. 11. Арк. 40–40 зв.

23. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 173–173 зв.

24. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 172 зв.

25. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 12 зв.

26. Про заснування штатів жандармського управління при Тимчасовому воєнному генерал-губернаторстві Галичини. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 361. Оп. 1. Т. 1. Спр. 11. Арк. 48.

27. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків : Консум, 2001. 284 с.

28. Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом : З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – поч. XX ст.). Київ : Україна, 1996. 269 с.

29. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 12.

30. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 12–12 зв.

31. Відомості про шпигунів та нагляд за ними. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 363. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 1.

32. Відомості про шпигунів та нагляд за ними. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 363. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2.

33. Відомості про шпигунів та нагляд за ними. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 363. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 3.

34. Відомості про шпигунів та нагляд за ними. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 363. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 3 зв.

35. Відомості про шпигунів та нагляд за ними. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 363. Оп. 2. Спр. 5.

36. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Спр. 56. Ф. 365. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 60.

37. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 64–64 зв.

38. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 50.

39. Списки мазепинських діячів у повітах, довідка про українські буржуазно-

націоналістичні партії та організації. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр.117. Арк. 1зв.

40. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 43–43 зв.

41. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 56–59 зв.

42. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Там само. Спр. 56. Арк. 25–25 зв.

43. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Там само. Спр. 56. Арк. 40.

44. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини

та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). Спр. 10. Арк. 179.

45. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 12 зв.

46. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і

Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 12.

47. Донесення помічнику начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини про вербування таємних допоміжних агентів та про осіб, які підозрювалися у шпигунстві. Списки таємних співробітників. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 100. Арк. 2.

48. Донесення помічнику начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини про вербування таємних допоміжних агентів та про осіб, які підозрювалися у шпигунстві. Списки таємних співробітників. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 100. Арк. 3–4.

49. Донесення помічнику начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини про вербування таємних допоміжних агентів та про осіб, які підозрювалися у шпигунстві. Списки таємних співробітників. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 100. Арк. 11.

50. Донесення помічнику начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини про вербування таємних допоміжних агентів та про осіб, які підозрювалися у шпигунстві. Списки таємних співробітників. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 100. Арк. 12–12 зв.

51. Списки мазепинських діячів у повітах, довідка про українські буржуазно-націоналістичні партії та організації. (1915 р.). Донесення помічнику начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини про вербування таємних допоміжних агентів та про осіб, які підозрювалися у шпигунстві. Списки таємних співробітників. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 117. Арк. 4–4 зв.

52. Донесення помічнику начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини про вербування таємних допоміжних агентів та про осіб, які підозрювалися у шпигунстві. Списки таємних співробітників. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 117. Арк. 7.

53. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 35.

54. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 37.

55. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 38.

56. Агентурні відомості та листування з Окремим корпусом жандармів і Департаментом поліції про діяльність у Галичині української буржуазно-націоналістичної партії «мазепинців». Списки осіб, які належали до цієї партії. (1914 р. – 1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Оп. 2. Спр. 56. Арк. 36.

57. Верба І. Михайло Грушевський: роки заслання (1914-1917). *Історичний журнал.* 2006. № 4. С. 8–21.

58. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). – Львів, 1931. 496 с.

59. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр.10. Арк. 179 зв. – 190 зв.

60. Списки мазепинських діячів у повітах, довідка про українські буржуазно-націоналістичні партії та організації. (1915 р.). Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 117. Арк. 7[А]-7[А]зв.

61. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 179.

62. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 71–71 зв.

63. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 72–72 зв.

64. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 74.

65. Листування з помічниками та унтер-офіцерами Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини з відомостями про настрої населення у завойованих областях Галичини та інше; огляд діяльності Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини. (1915 р.). *ЦДІАК України* (Центр. держ. іст. архів України). Ф. 365. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 126–126 зв.

Sarnatsky O.P. THE SPRED OF AGENT ACTIVITY OF TSARISARIM'S POLITICAL POLICE IN WESTERN UKRAINIAN LFNDS DURIN WORLD WAR I TO DESTORY UKRAINIAN NATIONA LIBERATION MOVEMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE

The article aims at exploring the creation by the tsarist power of the police-gendarmerie after the occupation of Galicia and other Western lands by Russian troops during the First World War, its further development and use of the agent information obtained through it in order to destroy the center of the Ukrainian movement, which, according to the authorities, was the main one, to overcome other manifestations of national life, which in the eyes of power was associated with the concept of "separatism", as well as to end the Ukrainian movement. These intentions of the Russian Empire were presented to the world by the then foreign minister S. Sazonov, and it was underlined that it was done not by chance, but consciously, because it was a rare opportunity to snatch the Ukrainian movement within Russia and to crush the aspen Ukrainian nest in Galicia.

After all, according to the representatives of the tsarist power, on these lands, representatives of any Ukrainian parties and their supporters belong to a joint mazepian organization and they only split into groups under the official names of the parties: they were differentiated by the roles in their activity. This opinion was shared by the tsar's newly appointed Provisional Military Governor-General of Galicia, Earl G. Bobrynsky, who initiated the creation of the Galicia Provisional Gendarmes Office on the territories occupied by Russia. The main task of this institution, in his opinion, was to find and fight state crimes throughout region sentrusted to him, including Lviv, and to investigate on the same lands.

It should be noted that the gendarme agency quickly began to operate not only in the large cities of the occupied region, but also in small towns and even villages where the informants of Russian police were, in most cases, the leaders of these towns and villages. Even when the Russian troops retreated, leaving the major part of the West-Ukrainian territories including Lviv behind, the gendarme agencies went on operating and sending information to the former Galicia Provisional Gendarmes Office. The latter summarized the information and sent it over to Petrograd.

Key words: *First World War, Governor-General, gendarmerie, state crimes, Ukrainian National Liberation Movement, agent activity, political investigation.*

УДК 94(477):325.2+341.485
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.22

Семенов С.В.
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ДЕПОРТАЦІЙ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ПОВТОРЕННЯ В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ

У статті здійснено спробу проаналізувати таке протиправне діяння як насильницьке переселення населення або депортація в контексті здійснення зазначеного явища владами Радянського Союзу та Росії. Проаналізовано проведення депортації у період існування Радянського Союзу. Розкрито сутність передумов організації й здійснення насильницької депортації Радянським Союзом. Виокремлено категорії населення, які підлягали насильницькому переселенню з боку Радянського Союзу. Надано характеристику насильницькому переселенню населення у контексті збройної агресії Росії проти України. Охарактеризовано основні методи здійснення депортації українського населення владами Радянського Союзу та Росії. Наголошено на критеріях здійснення насильницького переселення населення на теренах України з боку радянської влади. Виокремлено основні характеристики політики депортації Радянського Союзу та Росії. Наголошено на критеріях здійснення насильницького переселення населення на теренах України з Росії. Приділено увагу незаконній депортації дітей з боку Російської Федерації у період збройного конфлікту Росії і України. Наголошено на суттєвих наслідках незаконної депортації населення для майбутніх поколінь народів, що її зазнали. Акцентовано увагу на співвідношенні насильницького переселення категорії «соціально-небезпечного» українського населення радянською владою та незаконної депортації російською окупаційною владою. Приділено увагу щодо скоєння окупаційною владою Росії воєнних злочинів. Акцентовано увагу на реакції міжнародної спільноти щодо здійснення протиправної діяльності на теренах України у період збройної агресії з боку Росії. Зроблено висновки щодо негативних наслідків здійснення незаконної депортації та насильницького переселення з боку Росії та Радянського Союзу.

Ключові слова: *депортація, насильницьке переселення, Росія, Радянський Союз, Україна, українці, воєнні злочини, негативні наслідки, повстанці, рух опору.*

Постановка проблеми. Знання історії є вкрай важливим засобом щодо захисту індивідуальності у період збройної агресії з боку Російської Федерації, а особливо інформаційним випадам в бік України. Розуміння історичних подій є необхідною умовою для ефективного протистояння сучасній агресії Російської Федерації. Депортацію слід розглядати не лише як історичну трагедію, але й як елемент воєнної стратегії кремлівської вбивчої машини, спрямованої на системне знищення української національної ідентичності. Порівняння радянських та сучасних депортацій в Україні є ключем до розуміння нинішньої війни, методів російської агресії та стратегії виживання української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти здійснення депортації на теренах України досліджувалися вітчизняними ученими, серед яких праці Ю. Артимишин, А. Когута, С. Вилкова, Й. Надольського, Т. Вронської, Л. Пінчук та ін. Однак, незважаючи на значні наукові досягнення окреслених авторів за тематикою, пов'язаною із здійсненням депортації в Україні, виникає ряд питань щодо виокремлення основних характеристик, спільних та відмінних рис депортації радянської доби із практиками примусових переміщень після окупації частин України у період російської збройної агресії проти України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питання проведення депортації Росією на теренах України та проведення історичної паралелі депортацій в Україні та їх повторення в сучасних реаліях.

Виклад основного матеріалу. Використання примусових переселень населення для вирішення внутрішньополітичних та зовнішньополітичних проблем відоме в історії з найдавніших часів. Необхідно зазначити, що політики радянської доби вважали, що проведення депортації є дієвим

способом і ефективним методом для розв`язання складних державних проблем.

Дослідження кожної проблеми має свої витоки й причини – не лише пізнавальні, але й позанукові, що лежать у сфері ідеології та політики. Саме ці чинники в радянський період перешкоджали дослідженню депортацій українців і вони ж сприяли формуванню так званої "білої плями" – коли відоме досить багатьом явище минулого не аналізувалось в історичній літературі, замовчувалось в публіцистиці, а якщо й згадувалось – то викривлено й лише з пропагандистською метою. На пострадянському просторі проблема депортації вперше була поставлена як звинувачення радянській системі у вчиненні насильства і здійсненні політики денаціоналізації та терору в книзі І. Біласа [1].

Масові депортації українського населення стали важливим заходом радянського керівництва на шляху утвердження в Україні тоталітарного режиму. Низка законів, постанов партійних та державних органів влади чітко регламентувала методи реалізації депортаційної політики, категорії осіб, які підлягали депортації, створення каральних органів, які наділялися надзвичайними повноваженнями. Й. Надольський наголошує, що в Україні відпрацьовувалися методи масових депортаційних акцій тих груп населення (за соціальною чи національною ознаками), до яких тоталітарний режим мав особливу упередженість [2, с. 73].

Загалом, репресивно-каральна система Радянського союзу здійснювала примусове виселення політичних й «життєво небезпечних» для держави осіб та народів.

Т. Вронська наголошує на тому, що покарання депортацією не ставало наслідком конкретних дій. Уже сама належність людини до певної ланки політичного ланцюжка, наміченого до репресій, або навіть до родини того, кого визнавали справжнім або навіть потенційним опонентом радянської влади, ставала приводом для депортації [3, с. 3–4].

У 1941 році розпочалась депортаційна компанія як захід боротьби з «контрреволюційними організаціями» на території західної України й продовжена у 1944 році вже як важливий елемент протиповстанської боротьби, спрямований на поборення українського національно-визвольного руху [4, с. 65].

Політика примусового переселення на Україні впроваджена через існуючий опір націоналістичних сил. Радянська влада вбачала два головні завдання: припинення «бандитизму» та повне завершення процесу радянізації і наголосила на необхідності нового підходу до боротьби з українським визвольним рухом [5, с. 299–300].

Примусовій депортації підлягали наступні категорії людей, а саме: особи, яких засуджено; родини загиблих; активні учасники підпільного руху, а також ті, хто перебувають в нелегальному становищі [6, с. 181].

У висланні переселенців використовували як дешеву робочу силу в лісовій, гірничовидобувній та інших видах промисловості. Найбільше скрутно було тим хто не міг працювати. Під виселення часто потрапляти батьки повстанців які були у поважному віці тому, не могли бути корисні радянській владі на виробництві чи лісовій промисловості. Однак радянське керівництво все ж вбачало в них загрозу для свого режиму. Про поспіх з яким доводилось збиратись виселенцям також говорить відсутність елементарних теплих речей та взуття. Зрештою, хто повертався з місць заслання не ставали активними «радянськими людьми», а навпаки, йшли в підпілля і всіляко підривали міцність радянської влади в районі [7, с. 30].

Варто наголосити на тому, що проведення масового виселення зумовило розгортання резервного потенціалу українських повстанців. Загалом, можемо виділити основні характеристики здійснення радянської депортаційної політики, а саме:

– використання примусових переселень населення для вирішення внутрішньополітичних та зовнішньополітичних питань держави;

– масові депортаційні акції запроваджувались за соціальною чи національною ознаками;

– депортація вбачалась як індивідуальне покарання за приналежність до «забороненої» групи населення;

– наголос на націоналістичних поглядах депортованих та важливості їх ізоляції;

– примусове використання депортованого населення на важких роботах з користю для радянської влади;

– зворотній результат насильницького переселення, що полягає у розгортанні повстанського українського руху опору.

Як показала практика примусового виселення українців з боку Росії, політика останніх суттєво в цьому напрямі не змінилась в порівнянні з Радянським Союзом. З початком повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України значно посилилися масштаби примусового переміщення українських громадян як на тимча-

сово окуповані території України, так і на територію самої Російської Федерації.

Російська сторона часто називає процес переселення «евакуацією цивільного населення», проте ці умисні дії російської сторони можуть бути кваліфіковані як примусове переміщення та депортація громадян України, які є воєнним злочином [8].

Однак, на окупованих територіях панувала атмосфера страху та залякування за будь-які прояви проукраїнської позиції, або ж навіть необґрунтовані підозри з боку окупаційної влади чи російських військових. У квітні 2022 року в Херсоні стали вщухати протести проти окупаційної влади через численні зникнення активістів, допити, обшуки та затримання. Затримання, тортури та допити, за свідченнями місцевих мешканців, тривали впродовж всієї окупації та мали систематичний характер, зокрема, лише в Іванівській громаді було зафіксовано викрадення та вивезення в невідомому напрямку більше 30 місцевих жителів, а в Херсоні за час окупації зникло безвісти близько 400 осіб. Вже 15 грудня 2022 року, після отримання доступу до території, офіс Уповноваженого Верховної Ради з прав людини повідомив, що на деокупованих територіях Херсонщини виявлено 10 катівень, в самому Херсоні – 4, причому в одній із них була виявлена спеціальна камера, де в жахливих умовах утримували дітей та застосовували до них тортури. На 2 березня 2023 року було виявлено вже 20 місць несвободи, в яких катували місцевих жителів, а участь в управлінні їх системою брав Володимир Сальдо, голова місцевої окупаційної адміністрації. Один із засобів психологічного тиску, який Росія свідомо та широко використовує і вплив якого на психологічний стан людей та їхнє рішення виїхати також не можна недооцінювати, – це інформаційна ізоляція та заповнення інформаційного простору єдиним джерелом: російськими новинами [8].

Загалом, методи та засоби здійснення депортації характеризуються примусовістю та порушенням основоположних прав людини. Громадяни України часто депортують під тиском, використовуючи загрози фізичного насильства чи інших репресивних заходів. Застосовуються так звані «фільтраційні табори», де люди проходять примусові перевірки та допити. У багатьох випадках депортовані позбавлені можливості вільно пересуватися, їхні документи вилучаються, що унеможливлює повернення на територію України. Також відзначаються випадки роз'єднання сімей, примусового усиновлення дітей та інших дій, що суперечать міжнародним нормам гуманітарного права. Застосування таких методів свідчить про цілеспрямовану політику, спрямовану на зміну демографічної ситуації та підрив суверенітету України. Ці дії порушують положення, закріплені IV Женевською конвенцією (ст. 49) в частині заборони, незалежно від мотивів, здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні [9].

Примусова депортація населення України під час збройної агресії з боку Росії є вкотре свідченням протиправної діяльності загарбницьких сил країни-ворога. Міжнародна спільнота також визначає протизаконність таких діянь, публічно наголошуючи на цьому. Свідченням цього є рішення Міжнародного кримінального суду про видачу ордера на арешт президента Росії Володимира Путіна та російської дитячої омбудсменки Марії Львової-Бєлової.

Окремої уваги потребує процес примусового вивезення дітей. Так, після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року вивезення та викрадення дітей на територію Росії з подальшим їх швидким усиновленням набрало значних обертів. За офіційними даними, до кінця лютого 2023 року було незаконно вивезено понад 16 тисяч дітей. Це кількість, офіційно підтверджена Україною. З них 2221 дитина – сирота. За офіційними даними української влади станом на 31 липня 2023 року, з 24 лютого 2022 року з України до Росії було депортовано 19546 дітей. Це лише офіційно зафіксовані випадки, наприклад, коли батьки, опікуни або свідки депортації дитини повідомили про це Державну службу інформації України [10].

Дії Російської федерації, спрямовані на примусове вивезення українських дітей, надання їм російського громадянства та розміщення в російських сім'ях, є грубим порушенням міжнародного права та свідчать про вчинення владою РФ злочину геноциду проти українського народу. Російські державні інстанції докладають усіх зусиль, щоб утримувати незаконно депортованих дітей на своїй території, відкрито ігноруючи міжнародні правові норми та розраховуючи на безкарність своїх злочинних дій.

Крім того, російська влада категорично заперечує, що у більшості депортованих дітей є рідні батьки, опікуни чи родичі. Замість того, щоб повернути дітей законним представникам,

вони змушують батьків самостійно приїжджати за ними, що для більшості є неможливим через небезпечні умови, високі витрати та складність логістики. Такі дії лише підтверджують злочинний характер політики РФ та вкотре засвідчує факт скоєння воєнних злочинів агресором.

Ю. Артимишин окреслює проблемні питання насильницького переселення населення, вбачаючи суттєві негативні наслідки зазначеного явища, таких як формування образу втраченого дому, малої батьківщини, проблема регіональної ідентичності та її маніпулятивність, травматизація суспільства, що пережило війну, трансмісія спогадів, побудова фантомних сюжетів та виникнення культурної травми, є актуальними сьогодні для України з огляду на повномасштабну війну та її вплив на українське суспільство [11, с. 96].

Важливо зазначити про роль держави щодо реагування на такого роду виклики. Так, Максимчук Б. визначає роль держави та її інститутів як «спільного державотворчого знаменника», адже жоден громадянин не зможе долучатися до вирішення суспільних питань, якщо буде недосконалим й нереалізованим через отримані психологічні травми. Усвідомлення довготривалих інвестицій держави в суспільний та інтелектуальний фонд нації можливий тільки за умов політичної волі, й, головне, дистанціювання від аліментарних потреб суспільства: добробуту, соціально-психологічного забезпечення тощо [12, с. 74].

Таким чином, проводячи паралелі депортаційної політики Росії і Радянського Союзу можемо констатувати про спільні методи організації даних заходів, а саме:

– насильницьке вивезення населення за межі власної батьківщини;

– обмежений інформаційний простір для кожної особи задля здійснення тиску;

– унеможливлення повернення на територію власної держави;

– здійснення депортації проводиться під приводом «евакуації цивільного населення» задля забезпечення їхньої безпеки;

– наголос на націоналістичних поглядах українців;

– примусове використання депортованого населення на роботах або залученням до збройних сил;

– зворотній результат насильницького переселення, що полягає у розгортанні супротиву з боку українського народу.

Суттєвою відмінністю є політика незаконної депортації дітей, що характеризується примусовим вивезенням дітей, наданням їм російського громадянства та розміщенням в російських сім'ях.

Висновки. Отже, аналіз історії процесу депортації радянською владою та російськими окупаційними військами засвідчує факт того, що примусове вивезення українського населення має далекосяжні руйнівні наслідки, зокрема погіршення гуманітарної ситуації та порушення соціально-економічної стабільності. Для мінімізації шкоди необхідна спільна робота держави, міжнародних організацій та громадського сектору, що зосереджена на: захист прав депортованих осіб; забезпечення ефективної реінтеграції постраждалих; відновлення стабільних умов їхнього життєзабезпечення.

Список літератури:

1. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : сусп.-політ. та іст.-прав. аналіз : у 2 кн. / Іван Білас. – Київ : Либідь : Військо України, 1994. – 432 с.

2. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): Монографія / Й. Надольський. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 260 с.

3. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: [б. в.], 2009. 486 с.

4. Когут А. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. *Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2020. С. 51–68.

5. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади: науковопопулярне видання / За ред. Я. Лялька, Р. Коритко та ін. Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. Кн. 2. 664 с.

6. Когут А. Витоки депортаційної операції «Захід». *Український альманах.* Варшава. 2019. С. 171–182.

7. Пінчук Л. Депортаційні акції радянської системи щодо мешканців Камінь-Каширщини в 1945–1950-х рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Чис. 26. 2022. С. 27–31.

8. Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст (аналітична записка). URL: https://surl.li/lrgqrw (дата звернення 31.03.2025).

9. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року № 995_154. Дата оновлення: 23.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 21.03.2025).

10. Доповіді Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні. Міністерство закордонних справ України. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A-78-540-En.pdf (дата звернення 30.03.2025).

11. Артимишин Ю. Депортаційні акції 1940-х років у національній пам'яті українців: стан та перспективи дослідження. Вісник Національної академії наук України, 2023, № 2. С. 91–99.

12. Максимчук, Б. А., Лисюк, С. П., Вишнівська, Н. В., Шапаренко, І. Є., Мироненко, С. Г., Лисогор, Л. П., & Сергєєва, В. Ф. Забезпечення пріоритетності охорони здоров'я в діяльності держави. 2021. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт), 3(133), С. 73–80.

Semenov S.V. HISTORICAL PARALLELS OF DEPORTATIONS IN UKRAINE AND THEIR REPETITION IN MODERN REALITIES

The article attempts to analyze the unlawful act of forced resettlement or deportation in the context of its implementation by the authorities of the Soviet Union and Russia. The deportations carried out during the existence of the Soviet Union are examined. The essence of the preconditions for the organization and execution of forced deportations by the Soviet Union is revealed. The categories of populations subjected to forced resettlement by the Soviet Union are identified.

The forced resettlement of populations is characterized within the framework of Russia's armed aggression against Ukraine. The primary methods of deporting Ukrainian populations by the Soviet and Russian authorities are outlined. Emphasis is placed on the criteria for conducting forced resettlement in Ukraine by Soviet authorities. The key features of the deportation policies of the Soviet Union and Russia are highlighted.

Attention is given to the illegal deportation of children by the Russian Federation during the armed conflict between Russia and Ukraine. The long-term consequences of illegal deportations for future generations of affected nations are underscored. A comparison is drawn between the forced resettlement of "socially dangerous" Ukrainian populations by Soviet authorities and the unlawful deportations carried out by the Russian occupation regime.

The article also addresses the commission of war crimes by the Russian occupation authorities and examines the international community's response to unlawful activities on Ukrainian territory during Russia's armed aggression. Conclusions are drawn regarding the negative consequences of illegal deportations and forced resettlement by Russia and the Soviet Union.

Key words: *deportation, forced resettlement, Russia, Soviet Union, Ukraine, Ukrainians, war crimes, negative consequences, insurgents, resistance movement.*

УДК 351.853(477)(06)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.23

Тищук С.В.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ЗАКОНОДАВЧЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ УКРАЇНИ (1991–2024 РР.)

У статті висвітлено процес становлення та розвитку законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності історико-культурних заповідників України, окреслено проблемні питання на основі всебічного аналізу історіографічних джерел, присвячених означеній проблемі законодавчих та нормативно-правових актів, які регулюють відносини в діяльності заповідників. Методологія статті базується на застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, зокрема термінологічного, аналізу, синтезу, логічного методу, системно-структурного підходу, візуалізації результатів, порівняльно-правового методу та ін., які дозволяють послідовно підійти до розкриття поставлених питань, дослідити і порівняти між собою позиції вчених, положення законодавчих та нормативно-правових актів України, сформулювати авторські висновки. Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній визначено проблемні питання сучасного стану законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності історико-культурних заповідників та окреслено шляхів їх вирішення. Доведено, що наявність законодавчої та нормативно-правової бази є важливою передумовою виконання заповідниками своїх завдань. Водночас виокремлено аспекти, які є малодослідженими і потребують подальшого більш ґрунтовного вивчення. З'ясовано, що саме законодавче та нормативно-правове регулювання діяльності історико-культурних заповідників відзначається складністю, суперечливістю і незавершеністю, що стримує їх розвиток. Показано, що правовий негілізм являє собою загрозу формування належного ставлення до прав і норм в суспільстві, що недостатня поінформованість суспільства, фахівців і широкої громадськості щодо напрацьованих законодавчих і нормативних актів з охорони об'єктів культурної спадщини та, зокрема щодо діяльності історико-культурних заповідників, створюють умови для недотримання пам'яткоохоронних норм і відповідно втрати національної культурної спадщини, руйнації та спотворення окремих пам'яток. В результаті зроблені висновки, що в Україні за роки державної незалежності в основному створена відповідна законодавча і нормативно-правова база регулювання діяльності історико-культурних заповідників та налагоджено механізм їх роботи. Проте, для сучасного українського суспільства вкрай важливим завданням є покращення ситуації із збереження культурної спадщини країни. Адже занепад культури, байдужість до духовного та історичного розвитку нації призводять до непоправних утрат у всіх сферах суспільного життя – економічній, політичній, соціальній та правовій. Тому є гостра необхідність подальшого удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази діяльності історико-культурних заповідників.

Ключові слова: *історико-культурні заповідники, заповідні території, культурна спадщина, законодавче та нормативно-правове регулювання, адміністрація історико-культурного заповідника, керівник історико-культурного заповідника.*

Постановка проблеми. Важливу роль у становленні та розбудові української держави, входженні її до світової спільноти відіграє ставлення суспільства до історичного минулого, духовних цінностей українського народу, втілених в пам'ятках історії та культури. На початку третього тисячоліття все виразніше усвідомлюється велике значення культурної спадщини нашої держави, створеної впродовж тисячоліть, яка представлена пам'ятками археології, історії, архітектури та містобудування, садовопаркового мистецтва, науки і техніки, монументального мистецтва. В сучасних умовах необхідне переосмислення надбань національної культури, визначення пріоритетів і нових шляхів її розвитку, питання охорони та наукових досліджень культурного спадку.

Культурна спадщина є цінним ресурсом для економічного і соціального розвитку країни. За даними Міністерства культури на території України знаходиться майже 170 тисяч пам'яток куль-

тури, 65 історико-культурних заповідників державної та комунальної власності, 6 культурних об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО.

Серед численних завдань державного упорядкування заходів з охорони об'єктів культурної спадщини актуальною є проблема законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності історико-культурних заповідників.

В останні роки прийнято низку нових законодавчих та нормативних актів, внесені зміни і доповнення до чинних документів, що свідчить про розуміння необхідності законодавчого та нормативно-правового забезпечення національної культурно-мистецької сфери. Проте практична реалізація цих норм виявилася доволі низькою, а чинна законодавча та нормативно-правова база потребує подальшого наукового обгрунтування та, зокрема, формування загальної концепції законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності історико-культурних заповідників. Тому необхідність осмислення та поширення в суспільстві законодавчих та нормативно-правових норм законодавчих актів, відомчих документів пам'яткоохоронного спрямування і, зокрема щодо діяльності історико-культурних заповідників що й спонукало нас до вибору теми цієї статті.

Постановка завдання. Висвітлити процес становлення та розвитку законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності історико-культурних заповідників України, окреслити проблемні питання та шляхи їх вирішення на основі всебічного аналізу історіографічних джерел присвячених означеній проблемі законодавчих та нормативно-правових актів, які регулюють відносини в діяльності заповідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти законодавчого та нормативно-правового регулювання збереження культурної спадщини України загалом і діяльності історико-культурних заповідників, зокрема, частково знайшли висвітлення в наукових працях вітчизняних учених. За останні роки опубліковано не лише десятки статей, присвячених цим проблемам у виданнях різнопланового спрямування, а також монографії, розділи у підручниках та навчальних посібниках. Так, К. Гевель у своїх дослідженнях розглядає проблеми державного управління історико-культурними заповідниками та особливості їх функціонування [3]. С. Сухенко аналізує правове забезпечення державного управління в сфері охорони культурної спадщини [23]. І. Ігнатченко визначає роль органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у формування правової культури та забезпеченні культурної безпеки [6]. С. Тур, використовуючи термін «заповідники культурної спадщини», поєднує під цим терміном історико-культурні, історико-археологічні, історико-архітектурні, історико-меморіальні, заповідники та заповідники-музеї, не розділяючи їх за формою підпорядкування [24]. А. Нашинець-Наумова і О. Батайлюк розкривають особливості адміністративно-правового регулювання діяльності історико-культурних заповідників [8]. Науковці історики Г. Денисенко [4] та інші розглядають питання становлення історико культурних заповідників в Україні, збереження та охорони об'єктів культурної спадщини. Проаналізовані дослідження свідчать про дотичний розгляд лише окремих аспектів визначеної нами проблеми та про потребу її подальшого поглибленого вивчення, а саме законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності історико-культурних заповідників.

Виклад основного матеріалу. Історико-культурні заповідники України є однією із форм збереження об'єктів культурної спадщини та відіграють особливо важливу роль у збереженні надбань минулого, в духовному розвитку нації, у розбудові її державності. Вони є осередками активної науково-дослідницької і просвітницької діяльності, виховують високі почуття патріотизму та відповідальності за долю країни.

За визначенням Енциклопедії історії України, історико-культурні заповідники – це спеціальні законодавчо визначені території, що охоплюють ансамблі й комплекси пам'яток історії та культури, мають виняткову історичну, наукову й культурну цінність та перебувають під охороною держави. Режим утримання заповідників передбачає повну (музеї-заповідники) або часткову (заповідні території) заборону виробничої діяльності на цих територіях і вилучення їх із сільськогосподарського землекористування. Розрізняють історико-архітектурні, архітектурно-історичні, історико-меморіальні, історико-археологічні та історико-етнографічні історико-культурні заповідники. Кожен заповідник створюється й діє на підставі окремо затвердженого положення [7].

Вікіпедія – вільна енциклопедія надає визначення, що «заповідник істо́рико-культу́рний – це комплекс (ансамбль) памяток з усією сукупністю компонентів, що становить культурну, історичну та наукову цінність і просторово, розпланувально та функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами» [2].

За роки Незалежності України було ухвалено важливі законодавчі акти щодо забезпечення збереження культурних надбань, важливим серед них, прийнятий Верховною Радою України 8 червня 2000 р. Закон України № 1805-III «Про охорону культурної спадщини» [21], яким визначено правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини. Аналіз базових положень та внесених наступних змін до цього закону свідчить, що він є основоположним законодавчим актом щодо збереження та використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті і їх захисту в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» лежить в основі законодавчої та нормативно-правової бази, яку утворюють ухвалені раніше, а також після нього закони України та ціла низка інших підзаконних актів, які окремо регламентують діяльність у музейній, архівній, бібліотечній сферах, в архітектурі та містобудуванні, використанні й охороні нерухомих пам'яток і природного довкілля. Це, зокрема, Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 р. за № 2456–XI [22]; Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995 р. за № 249/95–ВР[19]; Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. за № 1626–VI [20]; Постанова Кабінету Міністрів від 03.009.2009 р. № 928 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [15] та інші Укази Президента України, Постанови та Розпорядження Кабінету міністрів України. Кожний із цього масиву документів тою чи іншою мірою регламентує діяльність щодо збереження історико-культурних пам'яток та вирішення насущних проблем розвитку історико-культурних заповідників.

Попри велику кількість законодавчих та нормативно-правових документів, що регламентували норми діяльності історико-культурних заповідників, практична реалізація цих норм виявилася доволі низькою. Не було чіткого порядку заснування заповідників. Рішення про їх створення неправомірно гальмувалися. Однією з головних проблем пам'яткоохоронної сфери була відсутність налагодженої системи державного управління всією сферою загалом і заповідниками зокрема. Були ліквідовані відповідні державні органи на регіональному рівні – в усіх областях та містах, що фактично знищило вертикаль управління, не було єдиного центру прийняття рішень у сфері охорони культурної спадщини. Гальмувалося складення Державного реєстру об'єктів культурної спадщини. Потребувала спрощення процедура занесення пам'яток до Державного реєстру. Державний облік не забезпечував користувачів повною та достовірною інформацією про об'єкти культурної спадщини. У зв'язку з процесами роздержавлення та приватизації, держава поступово втрачала деякі важелі керівництва пам'яткоохоронної сферою, не створивши натомість альтернативних механізмів недержавної підтримки цієї сфери, постійного бюджетного фінансування або дотування.

Отже така, на перший погляд розгалужена законодавча та нормативно-правова база не створювала чіткого правового поля галузі, в т.ч. і для діяльності заповідників. Особливо негативно на діяльності заповідників відбивався слабкий контроль, (а подекуди – його відсутність) за додержанням чинного законодавства, виконанням правових актів і прийнятих рішень.

З огляду на названі недоліки та негативні тенденції у сфері охорони культурної спадщини впродовж наступних років були ухвалені низка законів, якими були внесені зміни до Закону України «Про охорону культурної спадщини» та, зокрема, направлені на удосконалення діяльності історико-культурних заповідників. Основними з них є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» № 2518-VI від 2.12.2010 р. [9], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів», № 5461-VI, від 16.10.2012 р. [12], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері земельних відносин щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок»: № 365-VII від 02.07.2013 р. [10], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» № 711-IX від 17.06.2020 р. [14], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» № 1423-IX від 28.04.2021 р. [11], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників» № 955-VIII від 28.01 2016 р. [13] та інші.

Аналіз цих законодавчих актів та узагальнення норм нині діючих правових документів, дає нам змогу висвітлити основні вимоги щодо діяльності історико-культурних заповідників та історико-культурних заповідних територій. Подаємо їх в узагальненому вигляді.

Із них витікає, що історико-культурною заповідною територією оголошується історично сформована територія, в межах якої збереглася значна кількість об'єктів культурної спадщини. Оголошення території історико-культурною заповідною територією здійснюється без вилучення пам'яток, їх комплексів (ансамблів), земельних ділянок, розташованих у межах такої території, у їх власників або користувачів.

Історико-культурні заповідники охоплюють найцінніші ансамблі й комплекси пам'яток, що мають загальнонаціональне та всесвітнє значення. Залежно від домінуючого виду об'єктів культурної спадщини історико-культурні заповідники чи історико-культурні заповідні території можуть бути історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними.

Рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурними заповідниками державного значення та територій історико-культурними заповідними територіями ухвалює Кабінет Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, затверджує науково-проектну (науково-дослідну) документацію з визначення режиму використання пам'ятки національного значення, меж і режимів використання її території та зон охорони, історико-культурного заповідника державного значення, історико-культурної заповідної території, їхніх зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць, а також погоджує програми та проекти містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках національного значення, їх територіях, в історико-культурних заповідниках.

Питання про створення (оголошення) заповідника має право порушити будь-яка юридична чи фізична особа. Комплекс (ансамбль) пам'яток з усією сукупністю компонентів, що становить культурну, історичну та наукову цінність, просторово, планувально і функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами, може бути оголошений історико-культурним заповідником державного або місцевого значення.

Заповідником державного значення рішенням Кабінету Міністрів України оголошується комплекс (ансамбль) пам'яток, що має особливу культурну, історичну і наукову цінність, справив значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, безпосередньо пов'язаний з видатними історичними подіями.

Заповідником місцевого значення рішенням місцевого органу самоврядування оголошується комплекс (ансамбль) пам'яток, що відображає характерні особливості історії, культури, архітектури чи містобудування окремого регіону або населеного пункту.

Кожен заповідник є юридичною особою та неприбутковою організацією, функціонує на підставі окремого Положення про історико-культурний заповідник. Положення про історико-культурну заповідну територію затверджується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини.

Вищезазначеними законодавчими актами визначені основні завдання заповідника, якими є: забезпечення дотримання режиму історико-культурного заповідника; здійснення заходів щодо охорони і збереження об'єктів історико-культурного заповідника, збереження і відтворення традиційного характеру його середовища; провадження науково-дослідної, науково-методичної інформаційної та культурно-освітньої роботи у сфері охорони культурної спадщини та музейної справи, а також туристичної діяльності з метою популяризації культурної спадщини, духовного збагачення громадян.

Для керівництва заповідником, у відповідності до Типового положення про адміністрацію історико-культурного заповідника, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2013 р. № 452, органу, до сфери управління якого належить заповідник, утворює адміністрацію заповідника на чолі з директором [17]. На підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників» від 28.01.2016 р. № 955-VIII [13], внесенням змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [21] запроваджено норму, що «керівники адміністрації історико-культурних заповідників призначаються на посаду шляхом укладення з ними контракту на п'ять років за

результатами конкурсу. Порядок проведення конкурсу та вимоги до кандидатів на посаду керівника адміністрації історико-культурного заповідника визначаються статтями 21^{-1}–21^{-5} Закону України «Про культуру» [18].

Важливими у діяльності історико-культурних заповідників були і подекуди й досі залишаються земельні проблеми, відсутність визначених меж заповідників, територій та зон охорони пам'яток, оформлених документально прав володіння земельними ділянками, де вони розташовуються. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері земельних відносин щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок» від 02.07.2013 р. № 365-VII, визначав що «землі, на яких розташовані пам'ятки, історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, належать до земель історико-культурного призначення, включаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації» [10].

Доповненнями до Закону України «Про охорону культурної спадщини», внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» від 17.06.2020 р. № 711-IX, встановлює, що «Зміна цільового призначення земельної ділянки, зміна функціонального призначення території, на яких розташовані пам'ятки, історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, не є підставою для припинення обмежень у використанні земель, встановлених у зв'язку з наявністю таких об'єктів» [14].

Гостра необхідність визначити чіткий порядок розроблення плану організації території історико-культурного заповідника та історико-культурної заповідної території, а також порядок визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток викликала внесення нових законодавчих змін прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин», № 1423-IX від 28.04.2021 р. [11].

Закон надавав визначення території пам'ятки, зони охорони пам'ятки та порядок затвердження науково-проєктної документації. Так, визначено, що територія пам'ятки – це територія, історично і топографічно пов'язана з розпланувально-просторовою еволюцією пам'ятки, для якої визначається спеціальний охоронний режим її використання з метою збереження цілісності пам'ятки. Зони охорони пам'ятки, історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території визначається як встановлювані навколо території пам'ятки, історико-культурного заповідника, історико-культурної заповідної території охоронна зона, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту, зона охорони археологічного культурного шару, в межах яких діє спеціальний режим їх використання. Порядок визначення меж та режимів використання території пам'ятки та затвердження науково-проектної документації встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Кожен історико-культурний заповідник або історико-культурна заповідна територія функціонує і розвивається на основі Плану організації території заповідника. Це затверджена в установленому порядку науково-проєктна документація, що визначає: межі території; межі й режими використання зон охорони; обсяги і терміни проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою території; заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища. Порядок розроблення та затвердження плану організації території історико-культурного заповідника державного значення, історико-культурної заповідної території встановлюється Кабінетом Міністрів України. План організації території історико-культурного заповідника місцевого значення затверджується органом охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Відомості про визначені межі і режими використання території історико-культурного заповідника та історико-культурної заповідної території вносяться до Державного земельного кадастру, містобудівного кадастру як обмеження у використанні земель [Див.: 11]. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України», від 16.10.2012 р., № 5461-VI також визначає, що «в межах історико-культурного заповідника та історико-культурної запо-

відної території забороняється будь-яка діяльності юридичних або фізичних осіб, яка створює загрозу об'єкту культурної спадщини або порушує законодавство у сфері охорони культурної спадщини та негативно впливає або може негативно вплинути на стан збереження об'єктів культурної спадщини, режим їх охорони та використання. … Містобудівні, архітектурні та ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи, проведення масових і видовищних заходів здійснюються у межах історико-культурного заповідника – за погодженням з органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник, а у межах історико-культурної заповідної території – за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини, на підставі висновку органу, що забезпечує дотримання режиму історико-культурної заповідної території. …За незаконне проведення робіт на обєкті історико-культурного заповідника, знищення, руйнування або пошкодження обєктів культурної спадщини наступає кримінальна відповідальність» [11].

Проте, часто заповідні установи не володіють виключними правами на охорону нерухомих об'єктів культурної спадщини, які знаходяться на їх території, так і на саму територію. Це великою мірою спричиняє відсутність належної охорони таких пам'яток, не дає можливості ефективно втілювати заходи з їх реставрації, оберігати власні територіальні межі від непоодиноких зазіхань з комерційною метою. Мають місце незадовільний, а в низці випадків просто аварійний стан музейних приміщень, проблеми з фондосховищами, застарілість експозицій. Злободенними залишаються проблеми державного фінансування, залучення для діяльності заповідників додаткових позабюджетних коштів, розширення надання платних послуг, запровадження інноваційних форм роботи тощо.

В час нинішніх нелегких випробувань, які переживає Україна, в результаті розв'язаної російським агресором у лютому 2022 р. повномасштабної російсько-української війни, культурна спадщина, та її об'єкти, зосереджені в багатьох історико-культурних заповідниках, зазнали непоправних втрат та руйнувань. Робота інших історико-культурних заповідників здійснюється в надто ускладнених умовах, що зокрема вимагає внесення відповідних змін законодавчої та нормативно-правової бази їх діяльності.

Існує хибна думка, що за нинішніх умов історико-культурні заповідники не користуються попитом серед населення. Проте саме при такій ситуації національні культурні цінності допомагають зняти душевне напруження, створюють умови для емоційного та духовного відпочинку. Це важливо і для піднесення культурного рівня суспільства, зміцнення його духовності, патріотичних почуттів. Історико-культурним заповідникам й надалі повинна належати вагома роль у втіленні здобутків національної пам'яткоохоронної діяльності, культурної політики держави загалом.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що в Україні за роки державної незалежності, попри складний шлях свого становлення, в основному створена належна законодавча і нормативно-правова база регулювання діяльності історико-культурних заповідників, як об'єктів культурної спадщини. Вона врегульовує роль держави, спеціальних органів охорони культурної спадщини, владних органів регіонального рівня, землекористувачів, юридичних та фізичних осіб незалежно від форм власності, в якій перебувають об'єкти та пам'ятки культурної спадщини та налагоджено відповідний механізм їх роботи. Проте, для сучасного українського суспільства вкрай важливим завданням є покращення ситуації із збереження культурної спадщини країни. Серед головних проблем в роботі історико-культурних заповідників є недотримання пам'яткоохоронного законодавства, часто зумовлене безвідповідальністю, недосконалістю системи управління заповідниками, неефективністю управлінських рішень. Тому є гостра необхідність подальшого удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази діяльності історико-культурних заповідників.

Список літератури:

1. Вечерський В. Історико-культурні заповідники : монографія. Київ, 2011. 292 с. URL: https://surl.li/szjnte
2. Вікіпедія-Вільна енциклопедія. Заповідники історико-культурні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/
3. Гевель К. Проблеми державного управління історико-культурними заповідниками. //Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 4 (7). URL: http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_04(7)/10gkmkzu.pdf

4. Денисенко Г. Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу //Краєзнавство. Київ, 2014. № 1. С. 139–150. URL:http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2014_

5. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 682 с. : іл. URL: https://surli.cc/tuphvi

6. Ігнатченко І. Засади публічного адміністрування у сфері культурної безпеки України як складники адміністративно-правового регулювання //Підприємництво, господарство і право. Київ, 2018. № 4. С. 135–142.

7. Кот С.І. Історико-культурні заповідники // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istoryko_kult_zapovidnyk_

8. Нашинець-Наумова А., Батайлюк О. Особливості адміністративно-правового регулювання діяльності історико-культурних заповідників в Україні //Адміністративне право і процес. № 3 (18). 2022. С. 17–29. https://surli.cc/sexlck

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини: Закон України № 2518-VI від 2.12.2010 р., (чинний, поточна редакція від 01.02.2020), (Відомості Верховної Ради України, 2011, № 4, ст. 22). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-17#Text_

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері земельних відносин щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок: Закон України від 02.07.2013 р., № 365-VII, (чинний, поточна редакція від 02.07.2013), (Відомості Верховної Ради, 2014, № 14, ст. 248). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-18#Text

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України, № 1423-IX від 28.04.2021, (чинний, поточна редакція від 01.01.2024), (Відомості Верховної Ради України, 2023, № 9-10, ст. 25). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20/#Text]

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України» № 5461-VI, від 16.10.2012 р., (чинний, поточна редакція від 01.01.2024). https://surl.li/ddtpyo

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників: Закон України від 28.01.2016 р. № 955-VIII, (чинний, поточна редакція від 22.06.2023), (Відомості Верховної Ради, 2016, № 10, ст. 103) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/955-19#Text_

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель: Закон України № 711-IX від 17.06.2020, (чинний, поточна редакція від 09.06.2022), (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2020, № 46, ст. 394), https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#n138]

15. Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р., № 928-п, (чинна, поточна редакція від 14.09.2009), https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF#Text

16. Про затвердження переліку документів, необхідних для прийняття рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією : Постанова Кабінету Міністрів від 06.07.2011 р. № 727, (чинна, поточна редакція від 06.07.2011), URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/727-2011-п#Text

17. Про затвердження Типового положення про адміністрацію історико культурного заповідника: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2013 р., № 452, (чинна, поточна редакція від 05.12.2024) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2013-п#top_

18. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI, (поточна редакція від 06.04.2024), (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст. 168), URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17

19. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29.06.1995 р. за № 249/95–ВР, (чинний, поточна редакція від 10.08.2024), (Відомості Верховної Ради України, 1995, № 25, ст. 191), https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text

20. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 р. № 1626–VI, (чинний, поточна редакція від 12.12.2012), (Відомості Верховної Ради України, 2004, № 26, ст. 361), https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text_

21. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. (чинний, поточна редакція від 14.12.2024. (Відомості Верховної Ради України, 2000, № 39, ст. 333), URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14

22. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. за № 2456–XI, (чинний, поточна редакція від 15.11.2024), (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 34, ст. 502), https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text

23. Суxенко С. В. Правове забезпечення державного управління у сфері охорони культурної спадщини: сучасний стан та перспективи розвитку. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 9. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1309

24. Тур С. О. Нормативно-правова база регулювання діяльності заповідників культурної спадщини: сучасний стан і перспективи розвитку (на прикладі АР Крим). Праці Центру пам'яткознавства. 2012. Вип. 22. С. 16–28. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000229324

Tyshchuk S.V. LEGISLATIVE AND REGULATORY REGULATION OF THE ACTIVITIES OF HISTORICAL AND CULTURAL RESERVES OF UKRAINE (1991–2024)

The article highlights the process of formation and development of legislative and regulatory legal regulation of the activities of historical and cultural reserves of Ukraine, outlines problematic issues based on a comprehensive analysis of historiographic sources dedicated to the specified problem of legislative and regulatory legal acts that regulate relations in the activities of reserves. The methodology of the article is based on the application of general scientific and special methods of cognition, in particular, terminological, analysis, synthesis, logical method, system-structural approach, visualization of results, comparative legal method, etc., which allow a consistent approach to the disclosure of the issues raised, to investigate and compare the positions of scientists, the provisions of legislative and regulatory legal acts of Ukraine, to formulate the author's conclusions. The scientific novelty of the article lies in the fact that it identifies problematic issues of the current state of legislative and regulatory legal regulation of the activities of historical and cultural reserves and outlines ways to solve them. It is proven that the presence of a legislative and regulatory framework is an important prerequisite for the implementation of the tasks of the reserves. At the same time, aspects that are poorly studied and require further more thorough study are highlighted. It is found that the legislative and regulatory regulation of the activities of historical and cultural reserves is characterized by complexity, contradictions and incompleteness, which hinders their development. It is shown that legal negativity poses a threat to the formation of an appropriate attitude towards rights and norms in society, that insufficient awareness of society, specialists and the general public regarding the developed legislative and regulatory acts on the protection of cultural heritage sites and, in particular, regarding the activities of historical and cultural reserves, creates conditions for non-compliance with monument protection standards and, accordingly, the loss of national cultural heritage, destruction and distortion of individual monuments. As a result, the conclusions were drawn that in Ukraine, over the years of state independence, an appropriate legislative and regulatory framework for regulating the activities of historical and cultural reserves has been created and a mechanism for their work has been established. However, for modern Ukrainian society, an extremely important task is to improve the situation with the preservation of the country's cultural heritage. After all, the decline of culture, indifference to the spiritual and historical development of the nation lead to irreparable losses in all spheres of public life – economic, political, social and legal. Therefore, there is an urgent need to further improve the legislative and regulatory framework for the activities of historical and cultural reserves.

Key words: *historical and cultural reserves, protected areas, cultural heritage, legislative and regulatory framework, administration of a historical and cultural reserve, head of a historical and cultural reserve.*

УДК [316.6+159.9]:004.77
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.24

Хардель М.І.
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

УКРАЇНЦІ СЕРЕД ВИЩОЇ ЕЛІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ЧИННИК ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ВІКІПЕДІЇ

Стаття присвячена аналізу стану України та положенню українців у складі російської імперії. Зокрема розглядається наратив, що подається російськими агентами впливу у медійних засобах: нібито доказом відсутності пригнічення українців, примусової русифікації та культурної асиміляції у складі російської імперії є факт наявності етнічних українців на вищих посадах, серед найвищої еліти за часів російської імперії.

З цією метою у статті аналізуються постаті видатних діячів українського етнічного походження: О. Безбородька, В. Кочубея та І. Паскевича. Розглядається їхнє відношення до становлення української державності, розвитку української культури. Основну увагу приділено порівняльному аналізу змісту відповідних статей російськомовного та україномовного розділу Вікіпедії. Висвітлено замовчування певних фактів, тенденційні оцінки діячів, ідеалізація відповідних діячів, та замовчування негативних чинників їхньої діяльності у російськомовних статтях Вікіпедії.

У статті переконливо доводиться, що розглянуті державні діячі були українцями виключно за походженням, а зокрема В. Кочубей своє українство прямо заперечував. Задля успішної кар'єри представники української еліти були змушені стати «більшими росіянами, ніж хто інший». Обдаровані, талановиті представники українського народу свій талант у політиці, державному управлінні, військовій справі на жаль спрямували не на розвиток української державності, а навпаки – на ліквідацію залишків автономії під владою росії, на подальше закріпачення українців, на розчинення й асиміляцію у «плавильному казані» імперії. Імперія використала обдарованих українців у своїх цілях, які суперечили інтересам власне України, а з ними розплатилася матеріальними благами і високими посадами.

Ці факти необхідно широко висвітлювати у медіапросторі, зокрема на сторінках онлайн енциклопедії Вікіпедія.

Ключові слова: *російсько-українська війна, інформаційна війна, історична свідомість, Вікіпедія, О. Безбородько, В. Кочубей, І. Паскевич.*

Постановка проблеми. Історія України в складі російської імперії – це тривалий період примусової русифікації, культурної асиміляції та політичного гноблення. Російська імперія, прагнучи зміцнити свою владу та створити «єдиний російський народ», здійснювала цілеспрямовану політику щодо знищення української самоідентичності та культурних надбань. Цей процес характеризувався ліквідацією автономії України у складі імперії, русифікацією адміністративного апарату, обмеженням політичних прав українців, що полягало у забороні українських політичних партій, переслідуванні українських діячів, Крім політичної асиміляції тривав процес асиміляції культурної, яка характеризувалася забороною української мови в усіх сферах життя, закриттям українських шкіл та культурних осередків.

Також варто враховувати економічну експлуатацію: виснаження природних ресурсів, обмеження розвитку промисловості, масові переселення українців на нові землі для освоєння їх на користь росії. Пригнічення України в складі російської імперії було систематичним і цілеспрямованим процесом, спрямованим на знищення української національної ідентичності та інкорпорації українських земель до складу російської імперії.

Одним з ключових інструментів імперської політики щодо України була русифікація української еліти. Цей процес мав на меті не лише змінити мову та культуру еліти, а й підірвати її національну свідомість та лояльність до української справи. Еліта мала значний вплив на політичне життя, тому її лояльність була критично важлива для збереження імперської влади. Для реалізації планів зросійщення еліт застосовувалися русифікація системи освіти, заохочення української шляхти та інтелігенції до служби в російській армії та адміністрації, а також надання переваг при призначенні на високі посади тим, хто відмовлявся від української ідентичності.

У якості ідеологічного впливу застосовувалася пропаганда ідей «єдиного російського народу», створення міфу про «малоросів» як частину російського народу. Русифікація української еліти мала катастрофічні наслідки для української нації. Вона призвела до втрати значної частини національної самосвідомості, послаблення культурних традицій та гальмування розвитку української державності.

В теперішній час як у російському науковому середовищі, так і в медіапросторі категорично заперечуються і примусова русифікація, і політичний тиск, і спроби культурної асиміляції українців як у складі російської імперії, так і за часів СРСР . Одним з поширених аргументів, яким російські медійні агенти впливу заперечують факт пригнічення українців та української культури у складі російської імперії є теза на кшталт: «але ж українці займали високі посади у складі російської імперії». Зазвичай у такому випадку як приклад наводять О. Безбородька, І. Паскевича, В. Кочубея та інших. Тобто аргумент полягає у тому, що пригнічення українців як нації, знищення української культури в російській імперії не могло бути, оскільки серед представників вищої аристократії, на впливових державних посадах, перебували українці за походженням.

Твердження видається досить дивним, оскільки наявність серед вищих верств влади етнічних українців аж ніяк не означає неможливості проведення політики асиміляції української нації, розчинення у «плавильному казані» імперії. Втім, у світлі тематики нашого дослідження, варто розглянути ці історичні постаті, їхній внесок у розвиток української нації, та порівняти висвітлення цього питання у російському та українському мовних розділах Вікіпедії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становище українців в рамках російської імперії детально досліджено такими українськими дослідниками як Я. Грицак, Г. Півторак, В. Катрич, М. Дєдков, О. Реєнт, О. Кондратюк, а також російськими дослідниками, серед яких А. Капелер, Н. Ефимищ, А. Дибиров, Е. Белоусов та багато інших. Російські дослідники переважно заперечують факт утисків України і українців у складі російської імперії. Біографії О. Безбородька, В. Кочубея та І. Паскевича досить детально досліджені у роботах І. Абрамової, С. Адріайнена, Н. Бантиш-Каменського, Е. Борисовського, Н. Григоровича, В. Ключевського, П. Ніколаєнка, О. Субтельного, Я. Чабана, М. Щербатова та багатьох інших дослідженнях. Разом з цим, постаті цих державних діячів, як аргумент в інформаційній війні росії проти України, зокрема висвітлення їх на сторінках російськомовної та україномовної Вікіпедії практично не досліджувалися.

Постановка завдання. Метою статті є надання короткої характеристики постатей етнічних українців, що перебували на найвищих посадах у російській імперії, зокрема О. Безбородька, В. Кочубея та І. Паскевича. Аналіз подання інформації про них у статтях російськомовного та україномовного розділу Вікіпедії.

Виклад основного матеріалу. Син генерального писаря Андрія Безбородька, статс-секретар імператриці Катерини ІІ, канцлер російської імперії, дійсний таємний радник 1 класу, ясновельможний князь російської імперії та граф Римської імперії – Олександр Безбородько, без сумніву, був одним з найвидатніших та найвпливовіших діячів за часів правління Катерини ІІ та частково Павла І. Але чи можна назвати його у цьому випадку українцем?

На думку В. Шевчука, «О. Безбородько, хоч і виявляв український патріотизм, був високим сановником Російської держави (канцлер), тобто належав не до того прошарку освіченого українського громадянства, яке чинило опір насиллю над Україною, а до того, котрі під умови російського деспотизму пристосовувалися і зберігали свій патріотизм у лояльних рамках, навіть спричинилися укріпленню того ж таки самодержавства на Україні» [1].

Частково погоджуючись з думками деяких дослідників біографії О. Безбородька, що бувши впливовим чиновником, маючи істотний вплив на політику імперії, він «пам'ятав про своє українське походження, любив свою українську землю та культуру» [2], проте даний державний діяч був українцем лише за походженням.

Маючи колосальні здібності державного діяча, політика, управлінця, і при цьому володіючи можливостями впливу на державну політику, він вкрай мало зробив для розвитку української культури, для формування української державності. Навпаки, зусилля О. Безбородька були спрямовані на ліквідацію Гетьманщини, закріпачення українського народу, об'єднання російських та українських еліт. Дефіцит фінансів у державному бюджеті статс-секретар пропонує імператриці Катерині ІІ компенсувати шляхом підвищення податків з українців. У такому контексті допомога певним вихідцям з України при дворі та меценатство виглядають як відкуп від власної совісті. Тобто, талановитий син українського народу, наді-

лений від природи феноменальними здібностями, витрачає їх не на становлення української державності, не на розвиток української культури (праці О. Безбородька, у тому числі історичні роботи, виконані російською мовою) – а, навпаки, на сприяння асиміляції українців у горнилі імперії, та запобігання можливих спроб до власної державності.

Саме О. Безбородькові належить відомий вислів, квінтесенція імперської пихи, у вигляді повчання молодим дипломатам: «Не знаю, як буде за ваших часів, а за наших жодна гармата в Європі без нашого дозволу випалити не наважувалася (пер.авт.)». Окрім надзвичайного пафосу висловлювання характерним є те, що воно далеко не відповідає дійсності.

Стаття «Безбородко, Александр Андреевич» у російськомовному сегменті Вікіпедії цікава тим, що в ній немає жодної згадки про українське походження О. Безбородька, освіта згадується без детального опису його здібностей. Основний фокус зроблено на його ролі в зовнішній політиці імперії, зокрема в укладанні мирних договорів та анексії територій. Детально описані отримані нагороди та титули, включаючи ордени та почесні звання. Також надається інформація про відсутність заповіту та подальшу долю його маєтків. Неодноразові спроби редакторів Вікіпедії внести відповідні правки швидко скасовуються, причому з поміткою на сторінці обговорення «ліквідація русофобської брехні» [3]. Тобто, на думку певної групи користувачів російської згаданої онлайн – енциклопедії, простий і безсумнівний факт належності історичної постаті до українського народу є, по-перше, брехнею, і, по-друге, проявом русофобії (очевидно, з таких позицій, власне існування українського народу є проявом русофобії).

Всупереч російськомовному сегменту, в українській Вікіпедії наголошується на українському походженні О. Безбородька, підкреслюючи його зв'язок із козацькою старшиною та Гетьманщиною. Згадується його феноменальна пам'ять, навчання в Києво-Могилянській академії, участь у російсько-турецькій війні, дипломатичні успіхи та внесок у відновлення деяких козацьких установ в Україні. У статті також зазначається про отримання ним титулу графа, членство в Раді імператриці, нагородження орденом Андрія Первозванного, місце смерті та поховання, а також його вплив на українську історію.

Ці відмінності відображають різні підходи до висвітлення постаті Олександра Безбородька в українському та російському інформаційному просторі, з акцентом на національних аспектах його життя та діяльності.

Ще одним українцем серед найвищої еліти російської імперії був Віктор Кочубей. Державний канцлер та міністр внутрішніх справ, голова Державної ради російської імперії, особистий приятель імператора Олександра І, В. Кочубей входив до складу «Негласного комітету» – найближчого кола радників Олександра І. В. Кочубей був правнуком страченого Петром І генерального писаря Василя Кочубея, та племінником того ж таки О. Безбородька, який з семирічного віку виховував майбутнього державного діяча, та опікувався його освітою.

Яскравим чином ілюструє відношення В. Кочубея до України та української культури його відомий вислів: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній (України – О.С.) з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують» [4, с. 189]. Отже, наведена цитата яскраво висвітлює сутність і положення видатних діячів російської імперії українського походження: від українського в них залишається тільки походження.

Необхідною умовою досягнення владних висот в імперії (як в російській імперії, так і в її клоні – сучасній російській федерації) було і є перетворення на росіянина. А для представників підкорених народів, інкорпорованих в імперію, щодо яких проводяться повільні, але неухильні заходи, які мають на меті асиміляцію, розчинення у «плавильному казані» імперії – для них було необхідно бути навіть «більшим росіянином, ніж хто інший». Такі погляди О. Субтельний називав «малоросійською ментальністю», коли «виступаючи за асиміляцію в російській імперії, малороси часто зрікалися деяких найкращих рис українця, водночас засвоюючи багато з найгірших рис росіянина» [4, с. 189].

Стаття «Кочубей, Виктор Павлович» в російськомовному розділі Вікіпедії питання відносин В. Кочубея з Україною, з українською культурою не висвітлює, лише є згадка про українське походження діяча [5].

Також як приклад можновладців російської імперії – етнічних українців часто наводять полководця Івана Паскевича. Улюбленець імператора Миколи І, під командуванням якого той служив в гвардії ще бувши великим князем. Микола І завжди називав полководця «батько-командир».

Фельдмаршал І. Паскевич славетний численними перемогами, хоча значно менш відомий як у російському, так і в українському суспільстві ніж, наприклад, О. Суворов.

Але серед перемог І. Паскевича саме в якості полководця переважно загарбницькі та насамперед каральні операції. Захоплення земель, що належали Персії (російсько-перська війна 1826–1828 рр.) та Османській імперії (російсько-турецька війна 1828–1829 рр.), за що отримав титул графа Паскевича-Еріванського. Придушення, «упокорення» місцевих гірських народів. Далі в кар'єрі полководця – жорстоке придушення польського повстання у 1831 році. За цю каральну операцію фельдмаршал отримав титул ясновельможного князя Варшавського та був призначений намісником у Царстві Польському. Також на совісті І. Паскевича криваве придушення Угорського повстання у 1849 році, коли фельдмаршал буквально виконав завдання свого імператора, визначене у трьох словах: «Не шкодуй каналій!».

Період, коли І. Паскевич «упокорював» народи Царства Польського, під час свого намісництва (1832–1856), серед яких також вистачало й українців, отримав назву «Ніч Паскевича», і характеризується політичними репресіями, економічними санкціями та політикою зросійщення, у тому числі й в українських регіонах Царства Польського. Важливим є те, що ані в російськомовному [6], ані в україномовному [7] розділі Вікіпедії не згадують терміну «Ніч Паскевича», але про нього згадується у англомовному розділі [8] та в польськомовному [9], де є навіть окрема стаття «Noc paskiewiczowska» [10]. А російська імперія та особисто імператор Микола І з легкої руки канцлера Австрії К. Меттерніха отримали характеристику «Жандарм Європи».

Показовим є епізод з арештом особисто намісником у Варшаві «земляків»: учасників Кирило-Мефодіївського товариства, діячів українського національного відродження П. Куліша та В. Білозерського. Ось як розповідає про це сам П. Куліш.

«Між іншими людьми в Варшаві спізнались ми з сенатором Стороженком, що був тоді правою рукою покорителя Варшави князя Варшавського графа Паскевича-Еріванського. Сей земляк великого полководця й сатрапа піддобрювавсь йому тим жартівливим українським балаканням, котре ще й за російських цариць не одного нашого земляка «виводило в люди». Був-бо Паскевич також наш патріот щодо анекдотів, борщу, варенників і інших українських ласощів. Раз йому й каже перший його міністр, докладаючи до підпису всякі папери: «Світлійший князю, от ви кохаєтесь у тутешніх наших земляках, що вони гаразд про нашу Україну балакають; а я вам покажу не такого земляка – щирої козацької породи, земляка чистокровного, що від нього так і несе низовим вітром, Січчю-матір'ю й Великим Лугом – батьком». – «Чи справді» – питає сатрап, підписуючи комусь там волю або каторгу, жизнь або смерть. «Не шуткую, ваша світлість. Сей вам розкаже і розмаже не то про запорозькі звичаї, та й про всі запорозькі думки». – «Рад, рад його послухати; привези, братець, його до мене». Саме під сю любу розмову двох патріотів українських подають сатрапові пакет із столиці. Розпечатав, позирнув і засміявся: «Хорош, братец, земляк-то твой, вели-ка его арестовать по высочайшему повелению». Так скінчились наші варшавські студії...» [11]. Епізод з арештом П. Куліша та В. Білозерського описано в україномовному розділі Вікіпедії, але не міститься у російському варіанті статті.

Вкрай коротко й влучно характеризує П. Куліш відношення Паскевича до України: «любив Паскевич рідний край, та любив по-панськи – нічого для його не робив і не жертвував». Втім, у згаданому випадку І. Паскевич таки виявив певну милість до заарештованого «земляка»: відправив з Варшави до Петербургу «не на перекладному возі, а в скарбовій колясці» [12]. Варто сказати, що видатний полководець І. Паскевич не забув особисто витребувати з Петербурга кошти за цю «милість» (оплату перевезення до С.Петербурга у сумі 364 руб. 2 коп. сріблом). Цікавий факт: І. Паскевич в офіційних документах викривляє українське прізвище «земляка», подаючи його на російський зразок, як: «Кулєша», «Кулєшею» [13]. У провину П. Кулішу по справі «Украйно-слов'янського товариства» (Кирило-Мефодіївського братства) функціонери третього відділу імператорської канцелярії, вищого органу політичної поліції, ставлять «непомірну любов до батьківщини своєї, Малоросії» [14].

Тобто, українець який вважав себе «більшим росіянином, ніж хто інший», а інтереси України – «мікроскопічними поглядами», або просто любив Україну «по-панськи, нічого не віддаючи та не жертвуючи» – в російській імперії дійсно міг увійти до вищої еліти. А такий українець, що проявляв «непомірну любов до батьківщини своєї» – на цій підставі підлягав кримінальному переслідуванню.

Висновки. Отже, хоча серед вищої еліти та державних діячів Російської імперії було чимало мужновладців українського походження, для

успішної кар'єри їм необхідно було стати росіянами. Їхнє українство або було показним, або, як у випадку В. Кочубея, взагалі заперечувалося. Політика імперії передбачала асиміляцію представників підкорених народів, і українці, які досягали високих посад, не були винятком. Вищі політичні діячі, часто вихідці з козацької старшини, замість захисту українських інтересів брали участь у заходах, спрямованих на закріпачення українських селян, ліквідацію автономії Гетьманщини та уніфікацію української культури під російським впливом.

Діяльність таких постатей, як О. Безбородько, В. Кочубей та інших, демонструє складний баланс між їхнім внеском у розвиток імперії та наслідками для українських земель. Хоча деякі їхні дії могли сприйматися як позитивні для України (наприклад, внесок Безбородька у відновлення козацьких установ), загалом їхня роль підпорядковувалася імперським інтересам, що шкодили національній ідентичності українців.

Російськомовний розділ Вікіпедії тяжіє до ідеалізації розглянутих нами державних діячів українського походження. Зокрема, діяльність таких постатей подається крізь призму їхньої відданості імперії, що акцентує увагу на їхніх заслугах для Російської імперії. Водночас негативні аспекти їхньої діяльності, як-от участь у закріпаченні селян чи ліквідації автономії, замовчуються або згадуються побіжно. У цьому контексті російська Вікіпедія стає інструментом маніпуляції історичною свідомістю, формуючи образ нібито «лояльних імперських слуг», відмежованих від своїх українських коренів.

Україномовний розділ Вікіпедії, натомість, акцентує увагу на українському походженні цих діячів, їхньому зв'язку з історичними традиціями козацтва та Гетьманщини. Українські статті докладніше висвітлюють внесок цих осіб у розвиток імперської політики, але наголошують і на їхньому впливі на долю українських земель. Зокрема, акцентується увага на тому, що представники українського народу, які могли б працювати на розбудову національної культури та освіти, часто ставали так званими «інструментами» імперської політики.

Поділ у трактуванні постатей українського походження серед вищої еліти Російської імперії є відображенням тривалої інформаційної війни. Російська сторона використовує Вікіпедію для створення вигідного іміджу таких осіб, підкреслюючи їхню «російськість» і замовчуючи зв'язки з Україною. Це частина ширшої стратегії, спрямованої на затирання української ідентичності в історичній пам'яті.

Українська спільнота Вікіпедії, навпаки, прагне представити об'єктивнішу картину, показуючи як досягнення, так і суперечливі аспекти діяльності цих діячів. Важливо, що висвітлення їхньої ролі у збереженні чи руйнуванні української культури та традицій стає центральним у статтях україномовного розділу.

Українці серед вищої еліти Російської імперії є водночас прикладом асиміляції та чинником інформаційної боротьби. Їхня діяльність, подана крізь призму різних джерел, розкриває масштаб маніпуляцій у сфері історичної пам'яті. Вікіпедія, як один із найвпливовіших інформаційних ресурсів сучасності, стає важливим полем для цієї боротьби, що підкреслює актуальність об'єктивного висвітлення історичних подій і постатей.

Список літератури:

1. Шевчук, В. О. Нерозгадані таємниці Історії Русів. 1991. URL: http://litopys.org.ua/istrus/rusiv9.htm (дата звернення 14.10.2024).

2. Чабан Я. Олександр Безбородько як провідний дипломат та державний чиновник Російської імперії останньої чверті XVIII ст. *Young Scholars Grinchenko–Seton International Journal*. 2020. № 1(1) С. 62–73.

3. Википедия. Безбородко, Александр Андреевич. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Безбородко,_Александр_Андреевич (дата звернення 14.10.2024).

4. Субтельний О. Україна. Історія. Київ. 1991. С. 189.

5. Википедия. Кочубей, Виктор Павлович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кочубей,_Виктор_Павлович (дата звернення 14.10.2024).

6. Википедия. Паскевич, Иван Фёдорович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Паскевич,_Иван_Фёдорович (дата звернення 14.10.2024).

7. Вікіпедия. Паскевич Іван Федорович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Паскевич_Іван_Федорович (дата звернення 14.10.2024).

8. Wikipedia. Ivan Paskevich. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ivan_Paskevich (дата звернення 14.10.2024).

9. Wikipedia. Iwan Paskiewicz. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Iwan_Paskiewicz (дата звернення 14.10.2024).

10. Wikipedia. Noc paskiewiczowska. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Noc_paskiewiczowska (дата звернення 14.10.

11. Куліш П. Історичне оповідання (уривки) / Спогади про Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 1982. 547 с. С. 129–130.

12. Куліш П. Жизнь Куліша. *Куліш П.. Твори в 2-х т.* К.: Наукова думка, 1998. Т. 1. С. 254.

13. Об Украйно-славянском обществе. Ч. V «О бывшем учителе Кулише и жене его, сестре Белозерского». Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государств. управления СССР. Ф. 109. I експ. дело 81. ч. 1–19. №7 23 мая 1847 г. С. 12. Оригінал.

14. Об Украйно-славянском обществе. Ч. IV «О кандидате Белозерском». Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государств. управления СССР. Ф. 109. I експ. дело 81. №597 7 июля 1853 г. С. 281–282. Копия.

Khardel M.I. UKRAINIANS AMONG THE TOP ELITE OF THE RUSSIAN EMPIRE AS A FACTOR OF INFORMATION WARFARE ON THE PAGES OF WIKIPEDIA

The article analyses the state of Ukraine and the position of Ukrainians within the Russian Empire. In particular, the article examines the narrative presented by Russian agents of influence in the media: the fact that ethnic Ukrainians held senior positions and were among the highest elite during the Russian Empire is allegedly proof of the absence of oppression of Ukrainians, forced Russification and cultural assimilation.

To this end, the article analyses the figures of prominent figures of Ukrainian ethnic origin: O. Bezborodko, V. Kochubey and I. Paskevych. Their attitude to the formation of Ukrainian statehood and the development of Ukrainian culture is considered. The main attention is paid to a comparative analysis of the content of the relevant articles in the Russian and Ukrainian sections of Wikipedia. The article highlights the concealment of certain facts, tendentious assessments of figures, idealisation of the relevant figures, and concealment of negative factors of their activities in the Russian-language Wikipedia articles.

The article convincingly proves that the statesmen in question were Ukrainians exclusively by origin, and in particular, V. Kochubey directly denied his Ukrainianness. To have a successful career, representatives of the Ukrainian elite were forced to become "more Russian than anyone else". Unfortunately, gifted, talented representatives of the Ukrainian people used their talent in politics, public administration, and military affairs not to develop Ukrainian statehood, but rather to eliminate the remnants of autonomy under Russian rule, to further enslave Ukrainians, to dissolve and assimilate them into the "melting pot" of the empire. The empire used gifted Ukrainians for its own purposes, which were contrary to the interests of Ukraine itself, and paid them back with material wealth and high positions. These facts need to be widely covered in the media, in particular on the pages of the online encyclopaedia Wikipedia.

Key words: *Russian-Ukrainian war, information war, historical consciousness, Wikipedia, O. Bezborodko, V. Kochubey, I. Paskevych.*

УДК 930.1:94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.25

Чекаленко Л.Д.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ: МИНУЛЕ ЯК ДЗЕРКАЛО СЬОГОДЕННЯ

Українські землі протягом століть були джерелом суперництва і розбрату могутніших державних формувань, таких як Німеччина, Польща, Туреччина, Угорщина, Росія… У статті доведено, що кожна держава – загарбниця українських територій намагалася якомога швидше асимілювати місцеве населення і закріпити свою владу. У результаті на українських теренах з'явилися такі поняття, як «знімечччення», «зросійщення» або «русифікація», «полонізація» або «покатоличення», «мад'яризація», «румунізація» тощо. Доведено, що особливо інтенсивний вплив на українські землі із застосуванням найжорстокіших варварських методів чинить російська – совєтська – рашистська імперія.

Асиміляційна політика, як виявлено авторкою і підтверджує історична практика, впроваджується і насаджується імперськими центрами трьома засобами: загарбанням територій, знищенням національної освіти і духовним спустошенням. Територіальне загарбання характеризується у подальшому виселенням місцевих жителів і поселенням там представників центрального імперського населення. Освітній процес пов'язаний з ліквідацією національної системи освіти у підкорених народів. І духовний, який доволі тісно поєднаний з освітнім, поза мовою і рілігією викреслює з національної пам'яті гноблених суспільств культуру, мистецтво, літературу тощо.

У статті авторкою дано визначення явищу русифікації, яке є насильницькою політикою Росії з метою асиміляції неросійських етносів, кінцевою метою якої є позбавлення їх власної ідентичності. До того ж проаналізовані синонімічні поняттями русифікації, такі як денаціоналізація, деукраїнізація, акультурація тощо. Авторкою проведено також пошуково-порівняльне дослідження щодо подібності таких явищ, як зросійщення та асиміляція населення. Доведено, що асиміляція, яка означає уподібнення та ототожнення, тісно пов'язана з міграційними процесами. Активно цими питаннями цікавилися західноєвропейські та американські вчені, які розробляли і теоретично обґрунтовували різні схеми асиміляції. Ці проекти і лягли в основу міграційної політики провідних держав Європи.

Ключові слова: *зросійщення, асиміляція, деукраїнізація, акультурація, міграція.*

Постановка проблеми. Про асиміляцію етнічних груп написано чимало. У західній науці в останні десятиліття з'явилися нові розробки цієї тематики, викликані напливом в Європейський Союз мігрантів – представників інших цивілізацій. Апробовані також нові визначення моделей асиміляції, які близькі до згаданого вище, однак, на думку європейців, є більш м'якими за змістом і суттю. Йдеться про терміни *«аккультурація»,* а також *«деасиміляція».* Можна припустити, що нові поняття були штучно уведені в наукову термінологію з метою заміни чітких і більш жорстких визначень асиміляції – поглинання іншої народності... Не виключаємо також, що тяжіння до визначення «аккультурація» є проявом постколоніальної ностальгії за минулим, що так чи інакше проявляється на політичному тлі європейської політики.

Синонімом терміну «асиміляція» американський дослідник *Мілтон Гордон* (*Milton M. Gordon)* запропонував поняття *«деетнізація».* У роботі «Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origin» він, зокрема, розподілив етнічну асиміляцію на її складові, серед яких виокремив культурну асиміляцію – *аккультурацію.* За *Milton M. Gordon*, аккультурація як і асиміляція, це процес, в якому етнічна меншина сприймає цінності та зразки поведінки домінуючої групи. При цьому аккультурація виявляється обопільно затребуваною: з одного боку, на мігрантів впливає домінуюча культура, а з іншого – емігрантська культура впливає на культуру титульної нації [1].

Існують й інші своєрідні тлумачення асиміляції, як, наприклад, у філософа Карла Дойча (*Karl Deutsch).* На думку видатного ученого, який розробив основи теорії виховання в поліетнічному суспільстві, протягом року можуть асимілюватися в середньому лише близько 0,1% етнічної

спільноти [2]. Паралельно з асиміляцією розглядаються також прояви її фрагментації, що названо *«сегментною» асиміляцією*. За згаданою теорією деякі іммігрантські групи асимілюються частково – тільки за обраними сегментами чужорідного суспільства. При цьому вважається, що саме таким групам легше адаптуватися в новому середовищі (С. Александр Вайнштоk (*S. Alexander Weinstock*) [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розвідки вітчизняних і зарубіжних дослідників, предметом яких постали питання асиміляції, акультурації, деасиміляції тощо, стали особливо популярними і значущими в новітній час у зв'язку зі складнощами європейської міграційної політики та адаптації прибулих іноцивілізаційних представників до європейських держав, зокрема і в Україну. Це праці С. Александра Вайнштока (S. Alexander Weinstock) [5]; Чекаленко Людмили [6]; Дж. Шварца (J. Schwartz), Унгера (Unger), Байрона Л. Замбоанга (Byron L. Zamboanga) та Хосе Шапочника (José Szapocznik) [4]; Мілтона М. Гордона (Milton M. Gordon) [1]; Карла Дойча (Karl Deutsch) [2].

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні процесу русифікції, порівнянні різноманітних асиміляційних форм підкореного населення, виявлення найефективніших засобів примусу до іншої культури та іншого світосприйняття, які производять до втрати ідентичності.

Дослідження всіх вище зазначених складових має на меті вироблення і запровадження механізму протистояння асиміляції, зокрема поросійщенню, як на тимчасово окупованих ворогом українських землях, так і в самому українському суспільстві, яке, на жаль й досі повністю не позбулося російського впливу. Таким чином, кінцевий результат процесу русифікації/асиміляції передбачає прийняття складових домінуючої культури.

Хоча асиміляція у порівнянні з аккультурацією є більш жорсткою системою і часто реалізується із застосуванням примусу, насильства, тиску тощо. Однак, і такий тип поведінки домінантної групи все ж не може повністю перекреслити і замінити етнічні витоки походження особистості, стерти історичну пам'ять поколінь, перекреслити культурні основи, тобто знищити код нації.

Етнологи ж стверджують, що етнічна асиміляція є одностороннім процесом, який на практиці завершується повною або майже повною втратою етнічною меншиною своїх споконвічних етнічних ознак: мови, культури, традицій, способу життя тощо і прийняттям особливостей домінуючого етносу. Такий стан національної меншини закріплено терміном *«деетнізація» (Мілтон Гордон та ін. (Milton M. Gordon*) [1].

Виклад основного матеріалу. Аналіз витоків політики зросійщення українського населення, а також різноманітних варіантів асиміляції як майбутніх загроз стабільності держави, авторкою було підкріплено інформаційними даними первинних джерел, серед яких важливе місце посідають архівні матеріали дипломатичних представництв України, законодавча складова Верховної Ради України, МЗС України, низки міжнародних організацій тощо.

Спостерігаючи за налаштованістю населення окупованих з 2014 року територій, приходиш до висновку, що переважна більшість людей, що проживали в умовах війни понад десять років, майже втратили або приховали ознаки української ідентичності. Хоча за світовим досвідом втрата ідентичності це – довготривалий і складний асиміляційний процес. Зазначимо, що така ситуація на тимчасово окупованих територіях склалася історично і не тільки в результаті війни, а як наслідок багаторічної асиміляційної політики російської імперії, а за нею і радянської влади. Можна погодитись зі слушною думкою наукового дослідника з Фінського Інституту міжнародних відносин Андраса Рача (András Rácz) [7, 32], який стверджує, що для успішного ведення гібридної війни із загарбанням територій потрібна наявність в країні незадоволених діями влади представників етнічних груп і національних меншин.

Російська влада застосувала на цих землях розроблену заздалегідь тактику поводження з місцевим населенням, яка характеризується жорстокістю вчинків, тероризуванням людей, антигуманною поведінкою, попранням людської гідності, приниженням і зросійщенням. Для реалізації задуманого було залучене привізне населення з депресивних російських регіонів, якому було надане право обирати найкраще житло і грабувати місцевих жителів. Особливу ненависть в загарбників викликають люди української ментальності та ідентичності, хоча за своїми національними і релігійними ознаками місцеві мешканці відрізняються широкою етнічною строкатістю. Водночас всі вони являли і являють єдиний український народ, який виріс на дріжджах демократії незалежної України.

Затяжна війна Росії проти України, руйнація державної системи у захоплених російськими військами українських регіонах і цілеспрямоване формування нового типу населення з іншими

ментальними ознаками, тобто нової ідентичності є актуальними загрозливими явищами для відновлення держави із завершенням війни. Історії відомі кілька засобів асиміляції, першу сходинку до реалізації якої складає зменшення кількості або ліквідація етнічного населення. Ця задача була відведена примусовій міграції. Для досягнення цієї мети – ліквідації етнічного населення – загарбник застосовує наступні засоби:

Насильницьке виселення громадян з їхніх ісконних земель.

Фізична розправа з людьми.

– Статистичні махінації з підрахунками і опитуваннями під час перепису населення.

– Ліквідація етнічних прізвищ із використанням фейкових приводів.

– Паспортні або інші махінації з документами, що підтверджують особу.

– Необ'єктивні записи у нововиданих паспортах громадян.

– Спонукальна політика реалізації мішаних шлюбів.

– Політика приниження мови, культурних традицій інших народностей тощо.

Історичний екскурс. Зазначимо, що всі імперії асимілюють і пригнічують підкорені народи, однак російська держава застосовує проти українців найжорстокіші нелюдяні засоби, зокрема геноцид.

Кінцеве оформлення русифікації як асиміляційної системи народів, що населяли російську імперію, чітко простежується із зміцненням царського режиму Петра I, який створив з Росії імперію. Вдосконалення системи зросійщення відбувалося двома своєрідними історичними етапами. Перший окреслився з формуванням імперської моделі державності Петра I і до початку 19 ст., а наступний – від придушення польського повстання 1830–1831 – до поч. 20 ст. Якщо на першому етапі русифікація запроваджувалась як засіб посиленого використання економічного, військового та інтелектуального потенціалів українського населення на потреби імперії, то у подальшому русифікація була спрямована на жорстку централізацію національних окраїн з посиленням російських культурно-історичних цінностей у гуманітарній площині та ідеології. Першими ознаками цієї політики було інтегрування в імперське середовище української еліти, що закріпило і розповсюдило на все українське населення нові ціннісні орієнтири, вироблені і нав'язані царатом.

Із зміцненням московського князівства українські землі методично заселялись вихідцями з російських територій. Це робилося з метою створення цілісного ядра російських етнічних груп, які б із часом могли стати провідниками імперських російських інтересів серед «туземного населення». Така політика царського самодержавства активно розповсюджувалась на українські землі: «Малороси, які багато робили для Росії, зараз не тільки не здатні служити її національним інтересам, але навіть сильно потребують захисту від ворожого російському урядові польського на них впливу», – жалілася Катерина II. Урядові кола заохочували приїздити в Україну селян-великоросів, які б внесли сюди російський дух, значно б підняли у місцевого населення любов до Росії…. З цією метою «українські землі слід віддавати переселенцям із внутрішніх, чисто російських губерній, а місцеве населення корисно було б переселяти до інших регіонів Росії, тому що малороссіяни не здатні до *проведення* російської національної ідеї» [8].

Політика радянського уряду щодо іншомовних народів після революції 1917 року була логічним продовженням царського імперського курсу на зросійщення національних меншин. Партійне керівництво єдиної правлячої комуністичної партії як провісник і виконавець ідей тоталітаризму розробляло плани зміцнення радянських – нещодавно національних окраїн. Цей процес здійснювався з метою відродження депресивних регіонів Росії працездатним і працелюбним населенням. Процес переселення громадян радянської України оформлювався спеціальними урядовими документами, як, наприклад, у постанові Центрального виконавчого комітету СРСР від 30 липня 1926 р. читаємо: «Найважливішим завданням вважати розгрузку (розвантаження) перенаселених районів України». З 1926 по 1939 роки з України було виселено понад три мільйони осіб [9, 72–83].

У післявоєнні роки громадяни виселялися також за політичними мотивами як «ненадійні». У 1944–1952 роках з Української РСР було виселено низку сімей, яких називали учасниками «банд націоналістичного підпілля»: 204 тис. осіб, з яких 182 543 – учасники ОУН (підпілля) та їхні сім'ї; ієговісти – за релігійні вподобання; 12 135 осіб – куркулі і члени їхніх сімей; 8 984 – андерсовці і члени їхніх сімей». Попри вагому кількість виселених, така цифра не задовольняла радянське керівництво, що намагалося збільшити показники кількості покараних. У наказі наркома внутрішніх справ України тов. Рясного від 05 березня 1945 р., наприклад, читаємо: «Виселення родин учасників банд здійснюється вкрай незадовільно. Наказую:

терміново активізувати роботу... До 20 березня організувати з Чернівецькій області відправку одного ешелону (людей)» [9].

У 1955 році Головне Переселенське управління було об'єднане з Головним управлінням організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів Української РСР. Нова організація направила у промисловість і будівництво два мільйони 370 тис. робітників. Цікавою сторінкою в цьому питанні є звернення міністра юстиції Української РСР до ЦК КПРС з проханням щодо вирішення питання про реабілітацію засуджених на примусове виселення. До 1 січня 1957 року МВС і прокуратурою західних областей України було розглянуто майже сто тисяч заяв спецпоселенців. Однак сподівання на відміну несправедливих судових рішень були марними: з цієї кількості заяв у поверненні на рідні землі було відмовлено більшості – 61 875 особам [10].

Як бачимо, радянський уряд у повоєнні роки переслідував і політичні, і економічні цілі, намагаючись підняти з руїн вуглевидобувні регіони за рахунок праці переселенців – політично «ненадійних» осіб. В гонитві за показниками райони і області влаштовували між собою ганебні масштабні змагання за кількістю виселених. Так, у 1957 році було заплановано виселити з Волинської області 272 особи, а виїхало 681, з Дрогобицької, відповідно 309 і 495, Львівської – 328 і 917, Рівненської – 112 і 210, Станіславської – 368 і 960, Тернопільської –304 і 548 осіб. Тобто виїхало майже утричі більше наміченого [11, 128].

Таким чином, схема внутрішньої політики радянської влади до Другої світової війни відрізнялася переважно жорсткими заходами у вирішенні внутрішніх проблем, зокрема із застосуванням методів геноциду. Після Другої світової війни в цій площині радянське керівництво виявляє своєрідну «мудрість»: використовує виселених в якості трудових ресурсів у гегорафічно віддалених і кліматично важких регіонах. У результаті такої політики було створено потужний нафтовидобувний комплекс в Тюмені (Росія), де 60 відсотків жителів – вихідці з українських земель; засвоєно цілинні землі, побудовано потужні металургійні і хімічні комбінати, сітку авто- і залізничних магістралей на зразок БАМу тощо.

Пострадянський період. Одним з об'єктів постійної уваги російських владних структур є етнічне російське населення, зокрема й в Україні, яке трактується досить широко як співвітчизники. Про це було заявлено у 1995 році в указі, затвердженому президентом Росії Б. М. Єльциним «Стратегічний курс РФ по відношенню до країн-учасниць СНД». До співвітчизників російські експерти зараховують усіх представників як російського етносу, так і осіб, які сповідують російську національну ідею. Кількість цього населення в країнах СНД за деякими оцінками перевищувала 25 млн. осіб, з яких приблизно 8 млн. (1998) проживали в Україні. Ставлення Росії до співвітчизників, як джерела поліпшення демографічної ситуації і збільшення кількості поросійщених осіб, простежується у формуванні відповідної законодавчої основи. Так, внесені зміни до Закону про громадянство РФ (2001 р.) були закріплені і в «Законі про поправки до Закону про громадянство», затвердженого Радою Федерації парламенту РФ 29 жовтня 2003 [13, 207]. Цим документом значно спрощувався порядок отримання російського громадянства колишніми громадянами СРСР, а також ветеранами Другої світової війни, дітьми та недієздатними особами, які є іноземними громадянами та особами без громадянства. Спрощений порядок отримання громадянства Росії було передбачено також для громадян бувшого СРСР, які здобули середню або вищу освіту в російських ВНЗ після 1 липня 2002 р., а також для тих, хто не менше трьох років служив за контрактом у російських збройних силах.

Переважна кількість трудових мігрантів з України виїжджали до Росії на сезонні або постійні роботи, що було практично основним джерелом їх доходів, а в деяких випадках й існування. Чисельність українських працівників у Росії становила в середньому приблизно 1 млн. осіб, а в сезонний пік – понад 3 млн. З них кількість легально оформлених працівників складала лише 5–7% від загальної кількості [12]. Така значна кількість українських мігрантів на території Російської Федерації пояснюється кількома причинами: культурною та мовною близькістю; наявністю у громадян України сімейних зв'язків на території Російської Федерації (за даними Інституту соціології НАН України, у Росії проживають родичі 40% мешканців України); налагодженістю міграційних зв'язків та потоків з часів СРСР (нафтова та газова промисловість, будівництво та ін.).

Сучасна загарбницька політика Росії, що спрямована на геноцид українського народу, використовує засоби і заходи, апробовані за часів російської імперії. З тимчасово захоплених регіонів виселяються тисячі українців, а їхні землі і нерухомість віддаються переселенцям з російських депресивних регіонів. Окупаційна влада Криму націоналізувала, тобто передала у дер-

жавну власність Росії 58 об'єктів, які належали українцям. Серед них і будівлю кримськотатарського Меджлісу (аналог парламенту) [14, 57].

Отже, політика зросійщення на тимчасово захопленій території України поповнилась виселенської схемою місцевого населення. Ворог розпочав масове виселення людей під різними приводами, які у фінальному рахунку зводились до одного пояснення: люди, яких виселяють, являють собою загрозу стабільності Росії і є потенційними ворогами російській владі. Деякі місцеві новопризначенці пояснювали виселення мешканців «благородним посилом»: таким заходом вони начебто рятували їх від місцевого «беспредела» (тобто від злочинів місцевих).

Центральне керівництво Росії розробило плани кількісного нормування виселенців. Так званий «губернатор» Запорізької області згадав, що з виселених знав 15 тисяч осіб особисто. Однак, скільки ж виселили з Запорізької області людей, він не повідомив. Згідно з указами глав адміністрацій Запорізької та Херсонської областей з липня 2022 року місцевих жителів видворяли за межі територій регіонів. Глави окупаційної влади Херсонської (Володимир Сальдо) та Запорізької (Євген Балицький) областей підписали «укази», що передбачають примусове видворення з регіонів за екстремістську діяльність. Дослівно наводимо витяг з документу: «До осіб, які вчиняють дії, зазначені у пункті 1 цього указу, як міра покарання може бути застосоване примусове видворення за межі території Херсонської області. Рішення про примусове видворення приймається військовим комендантом та виконується протягом 24 годин». «Тепер у нас, якщо людина не повідомила про злочин, що готується, або знала про те, що його сусід або родич, або знайомий займається екстремістською діяльністю, навіть в інтернеті, і цю інформацію не донесла до правоохоронців, вона прирівнюється до того, хто вчиняє цей злочин. А також члени сім'ї та інші люди, які знали, брали участь, навіть не доповідали ситуацію до правоохоронних органів, виселятимуться з території», – сказав губернатор [13]. Додаткову небезпеку під час примусового виселення жителів півдня становлять «фільтраційні табори». Перед тим, як насильно виселити жителів України, їх поміщають у так звані фільтраційні табори. І частина людей не проходить «фільтрацію», після чого вони потрапляють до рук кримінальної системи Росії, яка відома жахливими умовами утримання та тортурами [14]. Росія заперечує, що веде проти України загарбницьку війну на українській території і називає свої дії «спеціальною операцією», метою якої є «демілітаризація і денацифікація» українського народу.

Політика РФ в галузі освіти. Злочинним кроком загарбників після «очищення територій від українського елементу» є реалізація антиукраїнської політики в галузі освіти. Так, за інформацією Другого департаменту СНД російського МЗС, лише у 2010 році Росія відрахувала на підтримку співвітчизників лише в Україні понад 1,2 млн доларів. У травні 2013 року Федеральному агентству у справах СНД, яке опікується питаннями співвітчизників та міжнародною гуманітарною співпрацею в цілому Росспівробітництву (Россотрудничество) – провідника «м'якої сили» у російській зовнішній політиці, фінансування було збільшено в рази – з 2 мільярдів рублів до 9,5 мільярдів 2020 року. Все це свідчить про особливі завдання, що покладаються владою Росії на діяльність російських осередків співвітчизників за кордоном [15]. **При цьому особлива увага надається розповсюдженню російської мови і закріплення її в країні перебування законодавчим порядком у статусі державної.** Російські ЗМІ звинувачують Україну у начебто обмеженні прав російськомовного населення і переслідуваннях за вживання російської мови. При цьому замовчують питання щодо стану справ із правами українців в Росії. У російській столиці не було жодної української школи, а українську бібліотеку незадовго до нападу на Україну розгромили представники ФСБ: арештували завідувачку, винесли найцінніші книжки і газетні збірки – історичні підшивки 1930–1940 рр. Особливо переслідували учасників українських громадських організацій, серед яких провідну роль відігравав Конгрес російських громад (КРО), що об'єднував понад сто регіональних відділень та організацій Міжнародного КРО в країнах Балтії та СНД і нараховував понад 80 тис. членів [12]. Напротивагу ситуації із захистом українців в Росії, в столиці України працював Російський клуб, центри російської культури та науки, друкувались російські газети та журнали.

Гуманітарний фактор використовувався російськими владними структурами з політичною метою – поступовим розширенням «російськості» в Україні. В односторонньому порядку Росія активно відкривала все нові й нові освітні російські заклади в Україні: фонд академіка РАН Ж. Алфьорова із інститутом, філії Московського держуніверситету, МДІМВ МЗС РФ університету тощо з подальшим «вимиванням» української талановитої молоді в Росію.

Нагадаємо, станом на початок липня 2023 року понад 2,3 млн осіб, у тому числі майже 365 тис. дітей росіяни викрали і перевезли на територію Росії. Україна збирає докази примусової депортації росіянами українських дітей, які потенційно можна використати для звинувачення Росії у геноциді у Міжнародному суді ООН [14]. Росія і сама визнала, що з початку повномасштабного вторгнення «прийняла» близько 700 тисяч українських дітей. Україні вдалося ідентифікувати 19546 дітей, а 518 вже повернулися додому. Водночас у верховному суді РФ заявили, що дітей, знайдених у зоні стихійного лиха або за інших надзвичайних ситуацій, допустимо всиновлювати без згоди їхніх батьків або інших законних представників. Таким чином окупанти отримують змогу під прикриттям так званих законів країни-терористки викрадати українських дітей з окупованих територій та віддавати їх на «усиновлення». Це ще один злочин окупаційної влади.

Складовою політики геноциду в освітній сфері є фізична ліквідація носіїв культурних засад суспільства окупованої держави. Загарбники знищують у першу чергу представників інтелігенції, які є носіями національного і духовного коду нації: вчителів, викладачів, учених [15]. Українську мову обмежували, забороняли і відміняли протягом останніх чотирьох століть. За останні 400 років вороги України забороняли українську мову понад 140 разів [16, 134–149].

На думку видатного українського вченого В. І. Вернадського, у XVII і XVIII століттях російсько-українські відносини вже зводилися до поступового поглинання та перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла, причому принагідно ліквідувалися основи місцевого культурного життя (школа, свобода друкарства) і переслідувалися навіть етнографічні відмінності [17]. Асиміляційна політика радянського уряду, боротьба з українською мовою в Україні призвела до того, що у період 1959–1979 рр. чисельність українців, які вважали українську мову рідною, скоротилася з 93,4 до 89,1%. З 1972 року у більшості технічних ВНЗ УРСР викладання велося виключно російською мовою [18, 9–10]. Досліджуючи питання русифікації українців, слід враховувати і такий фактор, як наявність в Україні чисельних так званих «малоросів» – українців за походженням, однак за свідомістю і налаштуванням росіян, на яких радянське керівництво активно спиралося у реалізації русифікації. **Інший метод русифікації України**, який використовувався радянською владою, був спрямований на наукову і творчу інтелігенцію. Москва активно практикувала заохочення переселення в Росію під прикриттям обміну творчою інтелігенцією між республіками. У результаті такої політики збільшилась кількість росіян в Україні з 7 млн (1959) до 10 млн. осіб (1970) [18, 11].

Напередодні ліквідації СРСР його керівники встигли прийняти низку законів про закріплення російської мови у всіх тодішніх радянських республіках. У 1989 р. з'явилася постанова ЦК КПРС про законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної. 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про мови народів СРСР, у якому російській мові надавався статус офіційної. Схожу політику намагалися реалізовувати в Україні прорадянські керівники вже у незалежний час існування держави. З 1995 по 2005 рр. кількість російськомовних видань в Україні збільшилася з 45% до 55%, тоді як україномовних – зменшилася з 50% до 32% відповідно [19].

Поросійське керівництво правлячої Партії регіонів у Верховній раді України у 2012 р. лобіювало прийняття Закону України «Про основи державної мовної політики», відомого як «закон Ківалова–Колесніченка», що проголошував російську мову офіційною. У 2018 році цей документ було визнано неконституційним і закон втратив чинність [20].

Русифікація українців під час російської агресії. На окупованих територіях російські загарбники заборонили українську мову. У вересні 2015 року двома російськими гуманітарними конвоями до ДНР завезли російські підручники по всіх предметах. З того часу навчання у всіх школах відбувається російською мовою за надрукованими в Росії підручниками та за російськими навчальними програмами. З 2017 року українська мова виключена зі списку обов'язкових предметів програми державної підсумкової атестації школярів. Влада ДНР заявила про повний перехід усіх освітніх закладів з української на російську мову навчання [20]. Також у ДНР українська мова не використовувалася у діловодстві органів влади.

Питання статусу російської мови і захисту прав росіян в Україні постійно нав'язуються Росією до обговорення в різних міжнародних організаціях: ООН, ОБСЄ, Раді Європи тощо. Постійний представник України при ООН Володимир Єльченко нагадав, що питання про мову є «суто внутрішньою справою України». Дипломат звинуватив Росію в тому, що вона «століттями придушувала українську мову і примусово заміняла її російською у всіх сферах життя» і «тепер не має

права диктувати Україні, якою мовою їй говорити і писати» [21].

На тимчасово зайнятих українських територіях російські окупанти знищують книжки українською мовою та матеріали із символікою України. Якщо знаходять інформацію про УПА та Степана Андрійовича Бандеру одразу власників заарештовують і відправляють або в концтабір, або за грати. Російське міністерство освіти намагається замінити всі українські підручники і поспіхом видає нові, насичені антиукраїнською риторикою, пропагандою і ненавистю до українського народу. У посібнику «Навколишній світ», де йдеться про історію Київської Русі, редактори викреслили всю інформацію про давній Київ [22]. З першого вересня 2024 року у старшокласників Росії та окупованих територій України з'явився предмет «Основи безпеки та захисту Батьківщини» із новими підручниками. Перше видання під назвою «Армія Росії на захисті Вітчизни» насичене кремлівськими фейками про війну з Україною. Підручник оспівує диктатора Сталіна та російських військових, які допомогли окупувати Крим. Розповідає, що «ракетні удари нацистів» (тобто українців) були приводом для вторгнення Росії. Підручник відкрито запрошує в армію 18-річних випускників шкіл: навесні 2023 року парламент РФ схвалив таке рішення. На контракт заманюють зарплатою від 25 до 75 тис. рублів на місяць (від 10 до 31 тис. грн.), триразовим харчуванням, медичною допомогою, страхуванням, а ще безкоштовною освітою та житлом [22].

У відповідь на агресивну і жорстоку російську війну проти України, політику нищення українських творчих здобутків і масштабну русифакацію у протистоянні загарбнику Україна активно переглядає договірно-правову основу співпраці з Росією з метою денонсації низки документів. Так, денонсовано Угоду в галузі освіти і науки з Російською Федерацією, Договір між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про співробітництво в галузі науки і технологій. Прийнято Закон України «Про припинення дії Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про науково-технічне співробітництво» тощо.

Водночас пріоритетність української мови у понад 30 сферах суспільного життя України закріпив Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року. Заборонено публічне виконання російських пісень та їхню трансляцію на радіо і ТБ; імпорт видавничої продукції з Росії, тимчасово окупованих нею територій України та Білорусі; видання і продаж книг авторства громадян рф тощо. Зазначені документи спрямовані на підтримку і стимулювання розвитку українського книговидання та книгорозповсюдження.

Заборона також поширюватиметься на проведення гастрольних заходів, учасниками яких є музичні виконавці, які є громадянами держави-агресора тощо. «Я радий вітати заборону на законодавчому рівні російського контенту, – зауважив міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко. – Війна довела, що давно вже настав час переходити на україномовний контент. І це має бути закріплено на законодавчому рівні. Ми повинні заміщувати російський контент українським на всіх рівнях: від музики до бібліотек» [23].

З 16 січня 2021 року набула чинності 30 стаття мовного закону, що зобов'язує всіх постачальників послуг в Україні комунікувати з клієнтами виключно державною мовою, якщо не надійшло окреме прохання споживача про інше [23].

Висновки. Дослідження проблеми русифікації українців привело до висновку про те, що збереження ідентичності властиво тим народам, які мали або мають власну автохтонність. Суть і особливості даного явища полягають в тому, що саме автохтонність дозволяє протистояти асиміляційному тиску, зокрема і зросійщенню українського народу. Напротивагу цьому, жителі деяких місцин Донбасу і Криму переважно є населенням неавтохтонним, яке має своєрідну ідентичність, сформовану радянською владою за 70 років. Визначаємо її як радянську ідентичність, оскільки вона залишилась особливим міксом всіх етногруп зі штучною ідеологічною совєтською платформою. Для різних груп населення з диференційним досвідом перебування під окупацією вже сьогодні необхідно розробляти різні схеми їх повернення до українськості.

Сотні років Росія намагалася вичавити з українського суспільства історичну пам'ять, український код нації і кредо цивілізаційного існування. Однак досягти цієї мети їй не вдалося. За нашу Українську державу ми несемо відповідальність перед собою і майбутніми поколіннями, цю державу сьогодні ми захищаємо.

Список літератури:

1. Milton Gordon. Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origin. New York: Oxford University Press, 1964. 276 pp. URL: https://academic.oup.com/sf/article-abstract/43/1/125/2227931.

2. Karl Deutsch. Contribution to the Theory of International Relations by Dario Battistella. URL: https://surli.cc/jvtfqm

3. S.Alexander Weinstock. Acculturation: Definition and Context. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-15-6563-9_2

4. Seth J. Schwartz, Jennifer B. Unger, Byron L. Zamboanga, and José Szapocznik. Rethinking the Concept of Acculturation. Implications for Theory and Research. URL: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3700543.

5. Чекаленко Людмила. Фактори європейської ідентичності у світлі ситуації в Україні. *Європейські історичні студії КНУ імені Тараса Шевченка*. Київ, 2016. № 3. С. 43–56.

6. Rácz, András. Russia's Hybrid War in Ukraine. Breaking the Enemy's Ability to Resist. Ulkopoliittinen instituutti utrikespolitiska institutet. The Finnish institute of international affairs, 2017. 13–14. [in Finnish]. S. 27–49.

7. Шпорлюк Р. Імперія та нації. Пер. з англ. Київ. Дух і Літера, 2000. 354 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/966-7888-05-3/966-7888-05-3.pdf

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23 ч. 1. Спр. 713. Арк. 72–83.

9. Е.І. Сеітова. Переселенські структури у державному апараті СРСР у 40–60-ті роки XX сторіччя. URL: https://chtyvo.org.ua › authors › Seitova_Elvina. PDF

10. Архів Міністерства внутрішніх справ України, ф. 15. Звіт Управління при Раді Наркомісарів УРСР в справах евакуації і розселення українського і польського населення 1964 р. *Українська діаспора*. Канада-Київ, 1994. № 1. С. 128.

11. Чекаленко, Людмила Д. Зовнішня політика України. ДАУ МЗС України, Інститут всесвітньої історії НАН України. Київ, 2016. С. 207.

12. Н. І. Карпачова. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2003. С. 57.

13. Тетяна Кушнерик. Крадіжка українських дітей. Верховний суд Росії зробив шокуючу заяву. 19 серпня 2022, 09:47. glavcom.ua. URL: https://surl.li/rlvtlh

14. Мовчазні Герої. URL: https://intercourier.news/2024/01/15/movchazni-geroyi.

15. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Тернистий шлях українства. Київ, 2001. С. 134–149.

16. В. І. Вернадський. Украинский вопрос и русское общество. URL: https://surl.li/vsaass

17. Діаспора СРСР в світлі переписів населення. *Сучасність.* Мюнхен, 1978. 14 с.

18. Як боролися з українською мовою. Хроніка заборон за 400 років. Історична правда. 2012.07. URL: https://www.istpravda.com.ua › digest ›

19. Закон «Ківалова-Колесніченка» як злочин і провокація. *Українська правда.* 2018.03. URL: https://www.pravda.com.ua › columns.

20. Верховна Рада поставила крапку в 400-річному лінгвоциді української мови. URL: https://surl.li/ykuccb

21. Загарбники знищують книжки українською мовою. *Українська правда*. 12.11.2022. URL: https://surl.li/kzcnuz

22. В Держдумі РФ відреагували на український закон про мову: гоніння на російську. *Українська правда*. 20.01.2021. URL: https://www.pravda.com.ua/ukr/news/2021/01/20/7280595

23. Про офіційний статус російської мови в Україні. LIGA:ZAKON. URL: https://ips.ligazakon.net/document/GG33C68A.

Chekalenko L.D. RUSSIFICATION OF UKRAINIANS: THE PAST AS A MIRROR OF THE PRESENT

Ukrainian lands for centuries were a source of rivalry and discord between more powerful state formations, such as Germany, Poland, Turkey, Hungary, Russia... The article proves that each state that invaded Ukrainian territories tried to assimilate the local population as quickly as possible and consolidate its power. As a result, such concepts as "Germanization", "Russification" or "Russification", "Polonization" or "Catholicization", "Magyarization", "Romanization", etc. appeared on Ukrainian lands. It is proved that the Russian-Soviet-racist empire has a particularly intense influence on Ukrainian lands using the most brutal barbaric methods.

The assimilation policy, as discovered by the author and confirmed by historical practice, is implemented and imposed by imperial centers by three means: the conquest of territories, the destruction of national education and spiritual devastation. Territorial conquest is characterized by the subsequent eviction of local residents and the settlement there of representatives of the central imperial population. The educational process is associated with the liquidation of the national education system among the conquered peoples. And

the spiritual, which is quite closely connected with the educational, outside of language and religion, erases culture, art, literature, etc. from the national memory of oppressed societies.

The article defines the phenomenon of Russification, which, according to L. Chekalenko, is a violent policy of Russia, implemented by its central government with the aim of assimilating non-Russian ethnic groups, the ultimate goal of which is to deprive them of their own identity. In addition, synonymous concepts of Russification, such as denationalization, deukrainization, acculturation, etc., are analyzed. The author also conducted a search and comparative study on the similarity of such phenomena as Russification and assimilation of the population. It is proven that assimilation, which means assimilation and identification, is closely related to migration processes. Western European and American scholars were actively interested in these issues, developing and theoretically substantiating various assimilation schemes. These projects formed the basis of the migration policy of leading European states.

Key words: *russification, assimilation, de-Ukrainization, acculturation, migration.*

УДК 94(477.7)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.26

Чирко Б.В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СОЦІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКІ ПРИЧИНИ Й ТРАГІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1921–1923 РР. В НІМЕЦЬКИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ, ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ З БОКУ БЛАГОДІЙНИХ ІНОЗЕМНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Пропонована публікація присвячена одній з найбільш цікавих, складних, важливих та надзвичайно драматичних проблем в історії народів України – трагедії Голоду 1921–1923 рр. У статті розкриваються передумови, причини та трагічні наслідки подій, пов'язаних з Голодом в Україні початку 1920-х рр. Зазначається, що Голодомор став результатом соціальної, економічної й, в першу чергу, аграрної політики радянської влади та основними напрямами її реалізації – реквізиціями, брутальним пограбуванням селян та і, взагалі, всеохоплюючими бузувірськими репресіями по відношенню до українського селянства. Особлива увага приділяється діяльності іноземних благодійних громадських й релігійних організацій в наданні допомоги мешканцям голодуючих німецьких сільськогосподарських колоній. В рамках надання допомоги голодуючим показана діяльність численних американських й європейських організацій, зокрема, – Американська Адміністрація Допомоги, Американська Менонітська Допомога, Голландська Менонітська Допомога, Міжнародний Червоний хрест, Комітет Нансена, Чехо-Словацька місія, Католицьке товариство допомоги німецьким колоністам Чорноморського району Радянської Росії, організація Петер-Вестен, Швейцарський комітет допомоги в Берні, Європейська допомога студентам. Автор зазначає, що голод, голодомор, терор голодом, загибель мільйонів людей стали спільною трагічною долею українського суспільства, українців, німців, менонітів, шведів, поляків, євреїв, росіян, приречених на тортури за умов радянської влади, злочинної діяльності сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: *німці, менноніти, німецькі колонії, менонітські колонії, розкуркулення селян, соціальний тиск, репресії, голод, голодомор, терор голодом, трагедія народів України, Американська Адміністрація Допомоги, Американська Менонітська Допомога, Голландська Менонітська Допомога.*

Постановка проблеми. Масовий голод завжди був надзвичайно складною соціальною проблемою. Однак за умови господарської розрухи, природних катаклізмів та повної неспроможності влади надати голодуючим суттєвої матеріальної допомоги, перед мільйонами українців, євреїв, росіян, німців та менонітів виникала загроза неминучої голодної смерті. В зв'язку з цим важливо підкреслити, що саме в ці трагічні часи значну допомогу голодуючим в Україні надають десятки закордонних благочинних міжнародних організацій, які виникають в Америці, Німеччині, Голландії, Швейцарії інших європейських країнах. Діяльність міжнародних організацій врятувала життя тисячам голодуючих. Причому зазначимо, що така допомога з боку благодійних організацій – громадських, релігійних, студентських, медичних, – надавалася голодуючим без різниці їх соціальної, релігійної чи етнічної приналежності. Доцільність та необхідність продовження іноземної допомоги були очевидними. Проте страждання людей були брутально проігноровані в угоду «класовим» та «політичним» міркуванням. Влітку 1923 р. під тиском влади діяльність благодійних міжнародних організацій згортається. За відсутністю іноземної допомоги десятки тисяч людей залишилися без підтримки та продовжували знаходитися на грані голоду, а «народна» влада була неспроможна суттєво покращити їх соціальне становище.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблемам трагедії народів України в добу голодомору 1921–1923 рр. присвячені серйозні наукові розробки вітчизняних на закордонних істориків, етнологів, політологів, соціологів, демографів, представників інших наукових напрямів. Серед них особливе місце займають праці В. Б. Євтуха,

М. І. Кулинича, Н. В. Кривець, А. І. Кудряченка, С. В. Кульчицького, О. М. Мовчан, А. П. Огінської, Л. В. Яковлевої, Ю. І. Шаповала, О. І. Безносова, Л. В. Гриневич, В. В. Ченцова, В. І. Марочка, В. М. Васильчука, опубліковані в збірниках наукових праць, наукових журналах та енциклопедичних виданнях. Публікації вітчизняних та закордонних авторів свідчать про значні успіхи наукової громадськості в дослідженні проблем голодомору в Україні у 1921–1923 рр. В той же час уважний аналіз опублікованих праць дозволяє стверджувати, що питання голодомору в середовищі німецької етнічної спільноти ще не знайшли достатньої наукової розробки. Заповнити цю прогалину в українській історіографії – нагальна проблема сучасної української науки. Певні кроки в цьому напрямі робить автор пропонованої публікації. Звернемо увагу й на те, що певні фрагменти зазначеної наукової розвідки опубліковано автором в монографії «Німецька етнічна спільнота України в контексті політики радянської влади: етнополітичні, національно-культурні та соціально-економічні процеси в середовищі німецької етнічної групи (1920-і – 1930-і роки)» (К., 2024. – 1072 с.).

Постановка завдання. Як зазначалося в анотації, основними завданнями статті є ґрунтовне й неупереджене дослідження передумов, причин та трагічних наслідків подій, пов'язаних з Голодом в Україні початку 1920-х рр. Автор публікації, на підставі архівних й інших документальних джерел, вважав необхідним довести, що Голодомор 1921–1923 рр. був результатом соціальної, економічної й, в першу чергу, аграрної політики радянської влади та основними напрямами її реалізації – реквізиціями, брутальним пограбуванням селян та й, взагалі, всеохоплюючими бузувірськими репресіями по відношенню до українського селянства. Особливу увагу автор приділяє дослідженню діяльності іноземних благодійних громадських й релігійних організацій в наданні допомоги мешканцям голодуючих німецьких сільськогосподарських колоній. Автор приходить до науково обґрунтованого й незаперечного висновку про те, що голод, голодомор, терор голодом, загибель мільйонів людей стали спільною трагічною долею українського суспільства, українців, німців, менонітів, шведів, поляків, євреїв, росіян, приречених на тортури за умов радянської влади, злочинної діяльності сталінського тоталітарного режиму.

Виклад основного матеріалу. Із закінченням жахів Громадянської війни, що скалічила долі мільйонам людей – українців, євреїв, росіян, поляків, шведів, німців, менонітів, представників інших етнічних груп України й подальшим утвердженням радянської влади, вже в мирних умовах, стан в країні, безумовно, змінився. Проте, продрозкладки, бузувірське здійснення заготівель хліба й інших продуктів, запроваджувані в рамках більшовицької політики «воєнного комунізму», голод 1921–1923 рр. остаточно підірвали економічний потенціал українського села, призвели до господарської руїни численних німецьких й менонітських сільськогосподарських колоній.

Події 1921 р. займають особливе місце в історії українського народу. Намагаючись вивести країну з господарської руїни, знизити соціальну напруженість у суспільстві влада була змушена відійти від застосування доктрини «воєнного комунізму» та перейти до нової економічної політики. Замість продрозкладок вводиться продовольчий податок, відновлюються ринкові відносини, що в значній мірі могло сприяти пожвавленню господарської діяльності на селі. Позитивні перспективи виникають для господарського розвитку німецьких сільськогосподарських колоній. Трагізм полягає в тому, що саме в цей період в Україні почався жахливий голод, який тривав декілька років та скалічив долі мільйонам людей. Однією з причин голоду 1921–1923 рр., безумовно, стала посуха, яка охопила хлібну житницю України – її Південні райони. Однак, слід сказати, що посухи в українських землях були і раніше – у 1880, 1882, 1889 та інших роках. До того ж, як відзначає Осташева-Венгер, у 1907 та 1908 рр. посуха навіть була ще більш загрозливою ніж у 1921 р. [5, с. 67]. Значних втрат від посухи зазнали і німецькі колоністи. Проте, як відомо, до революції німецькі колонії відрізнялися значним господарським потенціалом та мали резервні запаси продовольства. До того ж німецькі колоністи, як виробники сільськогосподарської продукції, могли вільно розпоряджатися результатами своєї праці та постачати її на ринок. Що ж стосовно менш забезпеченої частини мешканців німецьких та менонітських колоній, то вони завжди могли розраховувати на допомогу з боку громадських благодійних організацій (Товариств страхування від вогню, Сирітських кас), а також німецьких та менонітських релігійних громад [6, с. 62]. Тому навіть в посушливі роки, не дивлячись на труднощі з продовольством, німецькі та менонітські колонії змогли уникнути масових випадків голоду. Згодом, в роки «воєнного комунізму» в результаті здійснення соціально-господарської політики радянської влади ситуація докорінно змінилася. З цього приводу, дещо пізніше, у

1922 р., в інформації Одеської губернської комісії допомоги голодуючим «Про голод та смертність у губернії» (не раніше серпня 1922 р.) зазначалося: «Неврожаї траплялися і раніше, але при інших умовах мирної обстановки. Населення, враховуючи їхню періодичну можливість, посушливість клімату, пристосувалося мати постійні кормові та продовольчі запаси; позбувшись їх воно опинилося безпомічним в боротьбі з лихом і в цьому відношенні [разом] з корінними мешканцями потрапили в однакове становище і німецькі колоністи, найбільш благоденствуючий [так в документі – Авт.] елемент серед землеробів» [9, с. 157].

Архівні матеріали, численні документи радянських, партійних та господарських органів дозволяють стверджувати, що основною причиною голоду 1921–1923 рр. були все ж таки не природні катаклізми (втрати посівів від посухи, катастрофічне зменшення розміру врожаю тощо), а соціальна та господарська політика більшовицького режиму. В умовах здійснення політики «воєнного комунізму», реквізицій продовольчої продукції, податкового тягаря німецькі колонії зазнали значних економічних втрат. Важливим було й те, що німецькі колоністи втратили частину своїх земельних угідь, а також пасовиськ, що в свою чергу призвело до зменшення чисельності робочих коней та поголів'я великої рогатої худоби. Остаточного нищивного удару по німецьких колоніях завдала посуха, ознаки якої стали очевидними в квітні – травні 1921 р. Посуха знищила озимі, засіяні восени 1920 р., а посіви ярових навесні 1921 р. взагалі не дали сходів [2, с. 120]. Через посуху врожай зернових та технічних культур в німецьких колоніях, порівняно з традиційними нормами врожайності колоністських господарств на одну десятину, знизився до катастрофічно загрозливого рівня. В Одеській губернії він становив 17%, в Донецькій – 12%, в Катеринославській та Запорізькій – всього 5%, а Миколаївській – 3%. [1, с. 102]. Брак посівного матеріалу та ременанту призвів до недосіву, який, порівняно з 1916 р. по різних губерніях України коливався від 16 до 40%. За різних причин (скорочення розміру пасовиськ, епідемії, масовий забій худоби, викликаний необхідністю продажу м'яса в обмін на хліб з метою виконання розкладок та перерозкладок) призвів також й до значних втрат домашньої худоби. В колоністських господарствах кількість волів та коней скоротилася на 37%, корів – на 25%, овець – на 5%, свиней – на 83%. Причому, 40% господарств німецьких колоній взагалі не мали домашніх тварин [6, с. 62]. За таких умов для українських селян та німецьких колоністів позбавлених запасів хліба та інших сільськогосподарських продуктів, як і необхідної кількості м'ясо-молочної продукції, виникала загроза продовольчої кризи та цілковитого зубожіння. Зазначимо також, що не дивлячись на загрозливий господарський стан німецькі сільськогосподарські колонії продовжували обкладатися надмірно завищеними нормами податку. Хоча розміри податку і були меншими за норми продрозкладок, проте їх рівень залишався дуже високим. Причому обсяги податків, які за ініціативою радянсько-партійного керівництва встановлювалися податковими органами, як правило, формувалися довільно, волюнтаристськими методами, а не у відповідності з реальним господарським станом німецьких колоній. В результаті розміри податків нерідко перевищували кількість зібраного хліба. Як приклад, можна назвати колонію Ріккенау на річці Молочній, де було зібрано 6 818 пудів хліба, а податок становив 8 976 пудів [1, с. 103]. Подібне мало місце і в колонії Тіге, якій було нараховано податку в розмірі 5 461 пудів хліба, в той час коли колоністи змогли зібрати всього 4 135 пудів [3, с. 158]. Зрозуміло, що при такому рівні продовольчого податку його виконання прирікало колоністів на неминучий голод. Слід також сказати, що в умовах господарської розрухи, зменшення обсягу торгівлі та фактичного розпаду ринкових відносин методи отримання податку мали в цілому позаекономічний характер та мало чим відрізнялися від тих реквізицій, які застосовувалися підчас здійснення продовольчих розкладок. Формально задекларована нова економічна політика в Україні реалією ще не стала.

Звернемо увагу і на те, що поряд з Одеською, Донецькою, Катеринославською, Запорізькою та Миколаївською губерніями Півдня України, які зазнали посухи, інші губернії – Полтавська, Київська, Волинська та частково Харківська залишалися в дещо кращому стані і, як вважалося, були «врожайними». Деякі внутрішні продовольчі резерви в Україні ще були, за рахунок чого республіка мала певні можливості, хоч в якійсь мірі, підтримати уражені посухою регіони. Проте цього не сталося. Як відомо, посуха охопила не тільки Україну, але й Росію, зокрема, Поволжя. Політика московського керівництва полягала в тому, щоб саме Росії надати максимально можливу допомогу. Інтереси України були повністю проігноровані. Більше того, саме за рахунок внутрішніх продовольчих резервів України здійснювалися

масштабні постачання продовольства до північних регіонів СРСР, зокрема, «червоних столиць» Росії і голодуючого Поволжя.

Продовольча криза в Україні призвела до демографічної катастрофи. Кількість тих, хто потерпав від голоду в Україні встановити неможливо. За офіційними даними на початку 1922 р. кількість голодуючих становила 1,9 млн. чоловік, у квітні – 3,2, у липні – 3,8 [9, с. 7]. Навіть і зараз ми не маємо повного уявлення про розміри голоду серед німецьких колоністів. В Москву та міжнародні організації йшли відчайдушні листи з проханням про негайну допомогу. У листі завідуючого Німецьким підвідділом Відділу національних меншостей УСРР, надісланого до Міжнародного комітету «Робочої допомоги» у Москві (12 травня 1922 р.), зазначалося: «Голод тут [в Україні – Авт.] набуває жахливі форми і не відрізняється від жахів Поволжя. Про голод хай розкажуть безпристрасні цифри, що нижче наводяться.

З загального числа населення Запорізької губернії – 1 225 336 душ, голодує 891 117 чоловік, 80% (загальне число німецького населення – 90 000 чоловік, голодує 80%); Миколаївська губернія – загальне число населення – 1 112 478, голодує 573 944 чол[овіка], (німців – 25 000 – 30 000, голодує 80%); Донецька губернія – 2 717 217 чол[овік], голодує – 654 774 чол[овіка] (німців – 90 000 чол[овік], голодує 65%); Катеринославська губ[ернія] – німців 60 000 чол[овік], голодує 50%; Одеська губ[ернія] – німців – 250 000 ч[оловік], голодує 50%.

Треба звернути увагу на те, що цифри березневі, і до теперішнього часу голод збільшився.

Ми думаємо, що до цих цифр будь-які коментарі зайві, вони красномовно говорять самі за себе.

Прохання повідомити свої міркування щодо допомоги голодуючим – німцям-колоністам та надіслати представника для обстеження» [10, арк. 1].

Постачанням продовольства не обмежилася допомога України голодуючим в Російській Федерації. Голодуюча Україна прийняла у себе голодуючих з Росії. Лише за нарядами Центреваку 1921 р. в Україну з Росії було привезено 56 тис. дітей [9, с. 13], які утримувалися як за рахунок державних установ, так і місцевого населення [9, с. 13]. Тільки в Одеській губернії було розташовано близько тисячі голодуючих дітей з Німкомуни Поволжя [1, с. 103]. Всього в Україну з Росії прибуло близько півмільйона чоловік [9, с. 13]. В значній мірі це була стихійна міграція, до якої Україна не була готова та, зрозуміло, не могла надати біженцям належної допомоги. Соціальне становище місцевого українського населення та біженців з Росії було надзвичайно складним. Українські селяни, німецькі колоністи та біженці з Росії продовжували страждати від нестачі продовольства та вмирати від голоду. У грудні 1921 р. випадки смерті від голоду були зафіксовані в німецьких колоніях Одеського та Вознесенського повітів [1, с. 104]. Про катастрофічне становище біженців з Росії йшлося, зокрема, у заяві німецької секції Миколаївського губвиконкому (29 серпня 1922 р.). В документі зазначалося: «Внаслідок неврожаю в області Поволжя восени 1921 року з Саратовської губернії прибуло в м. Миколаїв понад 50 голодуючих. Протягом минулої зими половина цієї кількості людей з голоду та холоду померло, а друга половина, що залишилися, в наступну зиму дивиться з жахом та розчаруванням, тому [що] вона голодна, гола, боса, та сидить без роботи» [12, арк. 7]. В своїй заяві німецька секція звертала до губвиконкому з проханням або «надати голодуючим роботу або відправити їх на батьківщину» [12, арк. 7].

Масовий голод завжди був надзвичайно складною соціальною проблемою. Однак за умови господарської розрухи, природних катаклізмів та повної неспроможності влади надати голодуючим суттєвої матеріальної допомоги, голод приречених на загибель людей, при їх повній безпорадності перед перспективою неминучої голодної смерті, міг викликати і таке протиприродне нелюдське жахливе морально-психологічне та соціальне явище як канібалізм. Про факти канібалізму, явища, що не спостерігалося в Україні протягом багатьох століть**,** йшлося в численних опублікованих та архівних документах. У звіті Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК (Наслідгол) (1923 р.) в розділі «Харчування населення» зазначалося: «Вже з осені 1921 р. харчування населення стало різко погіршуватися. Обстеження, яке було проведено восени, показало, що в Запорізькій губ[ернії] вже в жовтні – листопаді харчування селян становило від 1/4 до 1/3 нормального. Населення, знищивши все, що хоч якось було придатне до їжі (ховрашки, кішки, собаки), стало харчуватися самими різноманітними «продуктами харчування», починаючи з сурогатів (макуха, полова, курай), а потім і борошном з кісток, дерева, глини та ін. Доведені голодом до відчаю люди в багатьох селах і навіть містах дошли до поїдання трупів та людожерства. Офіційно зареєстровано до 50 випадків людожерства» [9, с. 203].

З поширенням масового голоду та фактами канібалізму властям нічого не залишалося як офіційно визнати голод в Україні та здійснити певні заходи щодо його подолання. Для боротьби з голодом була утворена Всеукраїнська комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Головою ВУЦВК Г. Петровським. Безпосередня робота комісії проходила під керівництвом Секретаря ВУЦВК, головою ЦК Допгол В. Ермощенко. Поряд з центральним апаратом в структуру Допгол при ВУЦВК входили також губернські та місцеві організації. Певна робота по подоланню голоду була проведена по лінії Українського Червоного Хреста, Наркомату землеробства УСРР, інших державних та радянських установ. Зазначимо, що 24 жовтня 1921 р. між ЦК Допгол при ВУЦВК та Головним управлінням Українського Червоного Хреста (зазначена організація в документах проходила також під назвою «Укрінтрест») був підписаний договір. В преамбулі договору відзначалося, що він укладений «з метою більш успішної та повної допомоги трудящим як УСРР, так і РСФРР» [11, арк. 12]. В рамках договору ЦК Допгол передавав Укрінтресту повноваження здійснювати «всю практичну роботу по організації заходів, які ведуть до знищення [так в документі – Авт.] тих наслідків, що викликаються неврожаем . . .» [11, арк. 12]. В свою чергу, ЦК Допгол брав на себе зобов'язання здійснювати «адміністративне сприяння в усіх установах УСРР та РСФРР Укрінтресту; кредитування останнього грошовими знаками в той мірі, яка не може бути задоволена коштами самого Укрінтресту, надання широкого сприяння в плані від довольствуючих [так в документі – Авт.] органів безкоштовно, або на особо пільгових умовах продовольчих або інших матеріальних ресурсів по нормам та кошторисам, затвердженим ЦК Допголом…» [11, арк. 12]. Проте можливості держави в боротьбі з голодом були обмежені. У 1922–1923 рр. голодуючим в Україні по лінії державної допомоги було виділено тільки 10 млн. пудів зерна й кукурудзи, з них 5,8 млн. – від ЦК Допгол при ВУЦВК і 4,2 млн. пудів – від Наркомату землеробства УСРР [9, с. 18]. Зазначимо, що діяльність ЦК Допгол при ВУЦВК проходила в надзвичайно складних умовах, викликаних необхідністю подальшого постачання продовольчої продукції в Росію, а також обмеженістю своїх внутрішніх ресурсів. У висновках «Про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій та Миколаївській губерніях» (30 червня 1922 р.) секретар ЦК Допгол при ВУЦВК М. Сирота писав: «Допомога голодуючим на Україні відрізнялася специфічною особливістю: до березня місяця вся лінія боротьби з голодом на Україні може бути охарактеризована як «поволжська», і в цьому доходили до таких меж, що через декілька місяців цьому не віриться. Наприклад, голодуючі на четверть кількості всього населення Одеської губ[ернії] були занесені на Червону дошку за відправку 58 вагонів продовольства на Поволжя (треба пам'ятати, що ЦКДГ [ЦК Допгол – Авт.] ВУЦВК в Одеську губ[ернію] не ввіз ні фунта продовольства за весь час боротьби з голодом). В Поволжя надсилалося дві третини всього, що збиралося на Україні. А так як допомога Поволжю надавалася з самого початку кампанії Допгол, то одна третина, що була отримана губерніями України, була ними фактично отримана тільки протягом трьох останніх місяців.

Бідність ресурсів визначає процент тих, хто годується. Навіть в порівняно благополучних по постачанню місяцях загальна цифра тих, хто годується або тих, хто отримує допомогу (1 травня) досягає 9,7 [%] всього населення, занесеного в списки голодуючих. В той же час процент тих, хто годується Поволжя становить від 60 до 80% всіх голодуючих. Безумовно, в розумінні допомоги голодуючим, дистанція величезного розміру» [9, с. 137–138]. В документі підкреслювалося: «Все вищенаведене і дало як наслідок незвичайну смертність виробляючого [Так в документі. Мається на увазі такого, що бере участь у виробництві – Авт.] населення, занепад фізичних сил населення, яке не змогло провести засівкампанію, загибель та забій робочої худоби, а також з'їдання значної частини посівматеріалу, отже, скорочення посівплощі. Мабуть, цими причинами і пояснюється накопичення того контингенту голодуючих, який зараз і в майбутньому буде годованцем Допголу.

Між іншім, ресурси Допгол України мізерні. План допомоги, передбачає всі ресурси тільки на два місяці. Не визначаючи в якій формі буде здійснюватися допомога голодуючим взагалі, ЦКДГолод [так в документі – Авт.] України не справиться тільки українськими коштами з годуванням цього контингенту голодуючих» [9, с. 138].

За таких умов уряд України був змушений погодитися на надання допомоги голодуючим з боку міжнародних благодійних організацій. Значну допомогу голодуючим надала неурядова доброчинна організація США – Американська Адміністрація Допомоги (American Relief Administration, скорочено – ARA; українською – АРА), яка, в свій час, була утворена для надання

продовольчої та іншої допомоги європейським країнам, що постраждали в роки Першої світової війни [4, с. 52]. 20 серпня 1921 р. між РСФРР та АРА була підписана угода про надання Росії гуманітарної допомоги голодуючим [9, с. 63]. 10 січня 1922 р. подібна угода була укладена між АРА та Україною. Від Американської Адміністрації Допомоги угоду підписали В. Д. Гувер, а також директор в Росії з боку УСРР В. Н. Хаскель [ініціали та фамілія подаються у відповідності до тексту документа – Авт.], від України – голова РНК УСРР та нарком іноземних справ Х. Раковський. В угоді зазначалося, що АРА «може знайти можливим та бажаним надавати негайну допомогу, особливо медичну, населенню України» [9, с. 63]. Зі своєї сторони Україна брала на себе зобов'язання надавати АРА «всіляке сприяння в здійсненні нею гуманітарної справи допомоги» [9, с. 67]. Угодою окремо визначалося те, що АРА «буде розподіляти свої продукти допомоги безвідносно національності, віросповідання, політичного та соціального стану», а також те, що «її персонал на Україні строго обмежиться справою надання допомоги і не займеться [так в документі – Авт.] жодною політичною або комерційною діяльністю» [9, с. 67]. Зазначимо, що на подібних принципах Україна в подальшому укладала угоди і з іншими міжнародними благодійними організаціями, зокрема, такими як Американська Менонітська Допомога, Голландська Менонітська Допомога, Комітет Нансена тощо. Основні напрями та характер діяльності цих та інших міжнародних благодійних організацій в справі надання допомоги голодуючим в Україні будуть розглядатися окремо.

Звернемо увагу на те, що діяльність АРА в Україні була негативно зустрінута в ЦК РКП(б) та ЦК Допголу РСФРР. Московські урядовці продовжували наполягати на пріоритетному забезпеченні голодуючих саме в Поволжі та центральних регіонах Росії. З цього приводу Радником повноважного представництва УСРР у Москві була підготовлена доповідна записка стосовно постанови ЦК РКП(б) «Про заборону поширення діяльності Американської адміністрації допомоги за межами Поволжя» (9 березня 1922 р.). В документі, адресованому голові ЦК Допголу УСРР Г. Петровському, зазначалося, що на засіданні Пленуму Допголу ВЦВК від 15 лютого 1922 р., згідно з постановою ЦК РКП(б), було прийнято рішення не поширювати меж роботи АРА поза регіону Поволжя та не дозволяти проведенню підготовчих робіт для надання продовольчої допомоги АРА в Україні. Заборонялося також надання допомоги АРА і голодуючим Криму [9, с. 102–103].

Попри наявні труднощі об'єктивного та іншого характеру АРА змогла надати суттєву допомогу голодуючому населенню Донецької, Запорізької, Катеринославської, Харківської та Одеської губерній. Значна продовольча допомога була надіслана і в німецькі сільськогосподарські колонії України [4, с. 53]. Постачання продовольства продовжувалося з березня 1922 до початку жовтня 1923 р. Всього було передано голодуючим продовольчих пайків, а також медикаментів на загальну суму 4 млн. крб. [4, с. 53]. Безкорислива благодійницька допомога врятувала від страждань та голодної смерті тисячі людей, в першу чергу, дітей. Хоча власті і вимушені були прийняти допомогу, однак ставилися до неї з відвертим цинізмом. Як це не парадоксально, виходячи з «класових позицій», більшовицьке керівництво розглядало АРА, а також й інші закордонні благодійні організації як ворожі та «імперіалістичні», а за їх співробітниками був встановлений нагляд та жорсткий контроль. Під тиском влади 15 червня 1923 р. було підписано офіційний протокол про припинення діяльності АРА в СРСР [4, с. 53].

Суттєву роль в боротьбі з голодом в Україні відіграли американські й голландські менонітські благодійні організації. Серед них – Американська Менонітська Допомога (American Mennonite Relief). Благодійна організація Американська Менонітська Допомога (АМД) була заснована американською організацією «Менонітський центральний комітет» (Mennonite Central Committee) та діяла під егідою Американської Адміністрації Допомоги (АРА) [7, с. 53]. Повноважним представником АМД в Україні було призначено А. Міллера. Поряд з АМД допомогу голодуючому населенню України надавала також нідерландська благодійна організація Голландська Менонітська Допомога (ГМД) (Holland Mennonite Relief), або як вона ще називалася «Комітет допомоги російським менонітам». Засновником ГМД виступала голландська менонітська організація «Dutch Algemeene Commissie voor Buitenlandsche Nooden». Представниками ГМД в Україні були, спочатку Я. Кекебакер, а з 1922 р. – Р. Віллінк. Голландська менонітська допомога діяла в Україні з жовтня 1921 по жовтень 1923 рр. [8, с. 594].

1 жовтня 1921 р. між Москвою та АМД був підписаний договір про надання голодуючому населенню Росії продовольчої допомоги. 20 жовтня цього ж року аналогічний договір АМД підписала з Україною. 20 листопада 1921 р. договір про

надання продовольчої допомоги український уряд підписав також і з ГМД. Зазначені документи були ідентичні за своєю сутністю, цілями, завданнями та обов'язками сторін. В документах підкреслювалося, що мотиви діяльності благодійних організацій по наданню допомоги голодуючим основані на принципах «людинолюбства та доброзичливості» [5, с. 74]. У відповідності з укладеними договорами благодійні організації брали на себе зобов'язання надавати допомогу голодуючим незалежно від їх соціальної, релігійної й національної приналежності та відмовлялись від будь-якої політичної, комерційної та релігійної діяльності, а також від стосунків з засобами масової інформації. В свою чергу в обов'язки радянської сторони входило надання благодійним організаціям митних пільг, приміщень для складів та столових, можливості безкоштовного зберігання продуктів та медикаментів, а також забезпечення гарантій особистого захисту їх персоналу тощо [5, с. 74]. АМД здійснювала свою діяльність на території Хортицьких, Заградовських, Пришибських, Молочанських, Мемрицьких, а також інших німецьких колоній Катеринославської, Запорізької та Донецької губерній. У 1922 р. АМД надала голодуючому населенню України 5 399 тис. пайків продовольчих продуктів, а в 1923 р. ще 1 291 тис. пайків та різноманітних вантажів гуманітарної допомоги загальною вагою 24 640 пудів [7, с. 53]. Не обмежуючись задачами боротьби з голодом, американські меноніти прагнули надати допомогу у відновленні й відбудові розорених господарств німецьких та менонітських колоній. В рамках плану агрокультурної допомоги в Хортицькому районі за сприянням АМД колоністи обробили та засіяли 150 тис. десятин земельних угідь, а зібраний врожай передали голодуючим колоністам [7, с. 53]. Весною 1923 р. АМД поставила в Україну 25 тракторів, а пізніше – ще 12. Трактори передавалися в користування Сільськогосподарському Союзу нащадків Голландських вихідців на Україні, а потім були передані господарствам Хортицьких і Молочанських колоній [5, с. 76]. За період з 1922 по 1923 рр. загальна вартість товарів, надісланих АМД в Україну становила 1 млн. 200 тис. доларів [7, с. 54]. В цілому на Україні діяльністю АМД було охоплено 60 тис. чоловік, переважно мешканців німецьких сільськогосподарських колоній [5, с. 76].

Мешканці Хортицьких, Молочанських та Заградовських колоній отримували також суттєву підтримку з боку організації Голландська Менонітська Допомога. За період діяльності ГМД з 1922 по 1923 рр. в Україну було передано 7 млн. 110 тис. пайків продовольчих продуктів [5, с. 76]. ГМД висловила готовність надати допомогу постраждалим не тільки продовольством, але й посівним матеріалом, а також поставками сільськогосподарської техніки. Всього до 1923 р. ГМД поставила в Україну 103 125 пудів товарів (продовольчих пайків, посівного матеріалу, одягу та сільськогосподарської техніки) на загальну суму понад 239 тис. золотих гульденів [8, с. 594]. Ще одним важливим напрямком діяльності Голландської Менонітської Допомоги, як і організації Американська Менонітська Допомога, було фінансове кредитування німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній. Так, ГМД надала Сільськогосподарському Союзу нащадків Голландських вихідців на Україні пільговий кредит на суму 50 тис. золотих голландських гульденів [8, с. 594]. Здійснювалися й інші форми допомоги, зокрема, – пересилка продовольчих посилок на адресу конкретної колонії, а також передача на ім'я Українського представництва в Німеччині грошових коштів в валюті з тим, щоб на місцях по указаним адресам на означену суму було видано відповідну кількість продовольчих продуктів. Щоб краще усвідомити важливість та злободенність поставок гуманітарної допомоги закордонними гуманітарними організаціями треба ще раз звернути увагу на катастрофічний стан, в якому опинилися Південні регіони України у 1921–1923 рр. Весною 1922 р. на території Хортицьких колоній голодувало 72% населення (7 558 з 10 360 чоловік) [5, с. 77]. Від голоду, а також епідемій та за віком (знов же таки причин, багато в чому викликаних відсутністю, хай навіть і мінімального, але необхідного для нормальної життєдіяльності харчування) у 1921–1923 рр. в Молочанському повіті померло 809 чоловік, в Гнаденфельдському – 515, в Хортицькому – понад 140 [5, с. 79].

Влітку 1923 р. становище з продовольством в Україні дещо покращилося, чисельність голодуючих починає поступово зменшуватися. Зниження масштабів голоду розглядалося владою як підстава для обмеження іноземної допомоги, а точніше стало приводом для припинення діяльності в Україні Американської Адміністрації Допомоги, Американської Менонітської Допомоги, Голландської Менонітської Допомоги, Комітету Нансена, а також і багатьох інших закордонних організацій, благодійницька діяльність яких допомогла врятувати життя десяткам тисяч громадян України – українцям, росіянам, євреям, мешканцям німецьких та менонітських колоній.

Висновки. Із закінченням громадянської війни та остаточним утвердженням в Україні радянської влади, вже в мирних умовах, стан німецького та менонітського населення, безумовно, змінився. Однак протягом 1920-х – 1930-х рр. життя в німецьких та менонітських колоніях продовжувало залишатися складним та драматичним. Припинення бойових дій не принесло довгоочікуваного полегшення стану німецьких колоній. Господарська криза німецьких колоній продовжувалася. Продрозкладки, бузувірське здійснення заготівель хліба, реквізиції запроваджувані в рамках більшовицької політики «воєнного комунізму» остаточно підірвали господарський потенціал німецьких колоній. Намагаючись вивести країну з господарської кризи, знизити соціальну напруженість у суспільстві влада була змушена відійти від застосування доктрини «воєнного комунізму» та перейти до нової економічної політики. Замість продрозкладок вводиться продовольчий податок, відновлюються ринкові відносини, що в значній мірі могло сприяти пожвавленню господарської діяльності на селі. Позитивні перспективи виникають і для господарського розвитку німецьких сільськогосподарських колоній.

Трагізм полягав в тому, що саме в цей період в Україні почався жахливий голод, який тривав декілька років та скалічив долі мільйонам людей. Однією з причин голоду 1921–1923 рр., безумовно, стала посуха, яка охопила Південні регіони України. Проте, як дозволяють стверджувати архівні та інші документи, основною причиною голоду були все ж таки не природні катаклізми, а господарська та соціальна політика більшовицького режиму.

Від голоду потерпала не тільки Україна, а й Росія, зокрема, Поволжя. Політика московського керівництва полягала в тому, щоб саме Росії надати максимально можливу допомогу. Інтереси України були повністю проігноровані. Навіть в умовах жахливого голоду за рішенням влади з України в Росію продовжували вивозити продовольчі продукти, прирікаючи цим українське селянство, мешканців німецьких, менонітських та шведських колоній, польських та російських селян, громадян України, на трагедію голоду, яка згодом перетворюється на голодомор, що забрав життя мільйонів людей. З поширенням голоду та фактами канібалізму властям нічого не залишалося як офіційно визнати голод в Україні та здійснити певні заходи щодо його подолання. Утворюється Всеукраїнська комісія допомоги голодуючим (Допгол), проте її фінансові та інші ресурси були вкрай обмежені. За таких умов уряд України змушений був погодитися на надання допомоги голодуючим з боку міжнародних благодійних організацій. Значну допомогу голодуючим німецьким та менонітським громадам в Україні надали Американська Адміністрація Допомоги, Американська Менонітська Допомога, Голландська менонітська допомога, Католицьке товариство допомоги німецьким колоністам Чорноморського регіону Радянської Росії. Причому, зазначимо, що така допомога надавалася не тільки німцям та менонітам, але й мешканцям українських та російських сіл, які знаходилися в районах розташування німецьких колоній. Діяльність міжнародних організацій врятувала життя тисячам голодуючих. Доцільність та необхідність продовження іноземної допомоги були очевидними. Проте страждання людей були брутально проігноровані в угоду «класовим» та «політичним» міркуванням. Влітку 1923 р. під тиском влади почалося згортання роботи благодійних міжнародних організацій. Хоча за офіційною версією голод в Україні на той час було вже «припинено», однак соціальне становище в німецьких колоніях продовжувало залишатися надзвичайно складним. За цих умов німецькі та менонітські громади робили все, щоб подолати наслідки голоду, покращити соціальне становище та, по можливості, відновити господарське життя німецьких сільськогосподарських колоній.

Список літератури:

1. Безносов О. І. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917–1929 рр.): дис. канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2010. 190 с.

2. Безносов А. И. К истории голода 1921–1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. Вопросы германской истории: укр.-нем. связи в новое и новейшее время [межвуз. сб. науч. тр.]. Днепропетровск, 1995. С. 117–126.

3. Безносов О. І. Голод 1921–1923 рр. і боротьба з ним в німецьких та менонітських поселеннях Півдня України. Вопросы германской истории. Днепропетровск, 2007. С. 155–168.

4. Герман А., Осташева Н. Американская администрация помощи. Немцы России: энциклопедия в 3-х т. [редкол.: В. Карев (предредкол.) и др.]. Москва, 1999. Т. 1. 832 с.

5. Осташева (Венгер) Н. В. На переломе эпох… Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. Москва, 1998. 256 с.

6. Осташева Н. Голод. Немцы Украины. Пилотный сборник: Материалы к энциклопедии «Немцы России». Москва, 2002. 210 с.

7. Осташева (Венгер) Н. Американская администрация помощи. Немцы России: энциклопедия в 3-х т. [редкол: В. Карев (предредкол.) и др.]. Москва, 1999. Т. 1. 832. с.

8. Осташева (Венгер) Н. Голландская меннонитская помощь. Немцы России: энциклопедия в 3-х т. [редкол: В. Карев (предредкол.) и др.]. Москва, 1999. Т. 1. 832. с.

9. Голод 1921–1923 років в Україні [зб. док. і матеріалів / упоряд. О. М. Мовчан, А. Г. Огінська. Л. В. Яковлєва; відп. ред. С. В. Кульчицький]. Київ, 1993. 240 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1818. Арк. 1.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 12.

12. Державний архів Одеської області. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 139. Арк. 7.

Chyrko B.V. SOCIO-ECONOMIC CAUSES AND TRAGIC CONSEQUENCES OF THE FAMINE OF 1921–1923 IN THE GERMAN AGRICULTURAL COLONIES OF UKRAINE, ASSISTANCE TO THE STARVING BY FOREIGN CHARITABLE ORGANIZATIONS

The proposed publication is devoted to one of the most interesting, complex, important and extremely dramatic problems in the history of the peoples of Ukraine – the tragedy of the Famine of 1921–1923. The article reveals the prereq uisites, causes and tragic consequences of the events related to the Famine in Ukraine in the early 1920s. Special attention is paid to the activities of foreign charitable public and religious organizations in providing assistance to the inhabitants of starving German agricultural colonies. It is noted that the Holodomor was the result of the social, economic and, first of all, agrarian policy of the Soviet government and the main directions of its implementation – requisitions, brutal robbery of peasants and, in general, all-encompassing «buzuvir» repressions against the Ukrainian peasantry. In the framework of providing aid to the starving, the activities of numerous American and European organizations are shown, in particular, the American Relief Administration, American Mennonite Relief, Dutch Mennonite Relief, the International Red Cross, the Nansen Committee, the Czecho-Slovak Mission, the Catholic Society for Aid to German Colonists of Black Sea region of Soviet Russia, the Peter-Westen organization, the Swiss Aid Committee in Bern, European Student Aid. The author notes that famine, famine, terror by hunger, the death of millions of people became the common tragic fate of Ukrainian society, Ukrainians, Germans, Mennonites, Swedes, Poles, Jews, Russians, condemned to torture under the conditions of Soviet power, criminal activities of Stalin's totalitarian regime. The activities of international organizations have saved the lives of thousands of starving people. Moreover, it is noted that such help from charitable organizations – public, religious, student, medical – was provided to starving people regardless of their social, religious of ethnic affiliation. The expediency and necessity of continuing foreign aid was obvious. However, the sufferings of the people were brutally ignored in agreement with «class» and «political» considerations. In the summer of 1923, under the pressure of the authorities, the activities of charitable international organizations were curtailed. Due to the lack of foreign aid, tens of thousands of people were left without support aid continued to be on the brink of starvation, and the «people's» government was unable to significantly improve their social signation.

Key words: *Germans, Mennonites, German colonies, Mennonite colonies, uprooting, of peasants, social pression, famine, famine terror, tragedy of the peoples of Ukraine, American Aid Administration, American Mennonite Aid, Dutch Mennonite Aid.*

УДК 94(477):355.44(477.46)«1943»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.27

Чорний О.В.
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

БОЇ ЗА ЧЕРКАСИ НАПРИКІНЦІ ВЕРЕСНЯ – У ГРУДНІ 1943 РОКУ В ІСТОРІЇ БИТВИ ЗА ДНІПРО

У роки Другої світової війни битва за Дніпро стала ключовою кампанією у протистоянні Червоної армії і Вермахту на Східному фронті влітку 1943 – навесні 1944 року. Кульмінацією битви та її найбільш складним етапом для Червоної армії стало форсування ріки, захоплення плацдармів оперативного значення на західному березі Дніпра та розширення їх до рівня стратегічних. Головним завданням Вермахту було утримання контролю над дніпровським вододілом. У ході битви за Дніпро сторонам довелося мірятися силами не лише на відкритій місцевості, а й штурмувати або обороняти добре укріплені міста, що розкинулися на берегах ріки. Одним із таких було місто Черкаси. Боротьба за нього наприкінці вересня – у грудні 1943 року й досі залишається маловідомою сторінкою битви за Дніпро.

У пропонованій розвідці обґрунтовані актуальність і мета дослідження, охарактеризовані історіографія і джерельна база проблеми. Дослідник зробив акцент на тому, що тема боїв на черкаському напрямку та за місто Черкаси восени та взимку 1943 року не була предметом комплексного дослідження, оскільки перебувала в тіні перемоги Червоної армії під Корсунь-Шевченківським у лютому 1944 року. Автор, використовуючи дані журналів бойових дій 52-ї армії та 2-го Українського фронту, директиви Ставки ВГК, дані картографії 1940-х років та інші документи, детально реконструював хід бойових дій на черкаському напрямку наприкінці вересня – у грудні 1943 року та довів, що з'єднанням 52-ї армії довелося майже три місяці штурмувати німецькі оборонні позиції на відповідній ділянці фронту. На тлі цього дослідник показав прорахунки сторін, а також наголосив на тому, що форсування Дніпра Червоною армією було тривалим і надскладним процесом, який в радянській історіографії війни було приховано за пропагандистською тезою, що Червона армія подолала вододіл швидко, «переступивши» його за лічені дні.

Ключові слова: *Друга світова війна, битва за Дніпро, форсування, бойові дії, плацдарм, черкаський напрямок, Черкаси, армія, фронт, РСЧА, Вермахт.*

Постановка проблеми. Битва за Дніпро у ході Другої світової війни стала наймасштабнішою, найтривалішою та безперервною кампанією у німецько-радянському протистоянні на Східному фронті, яка в межах України точилася впродовж серпня 1943 – квітня 1944 року та увінчалася встановленням контролю Червоної армії над лівобережжям Дніпра, блокадою кримського угруповання противника, повним подоланням ріки від Лоєва до Херсона та утворенням суцільної лінії фронту контрольованої арміями Білоруського, 1-го, 2-го та 3-го Українських фронтів на Правобережній Україні.

Ключове місце в історії битви за Дніпро займає форсування ріки з'єднаннями Центрального, Воронезького, Степового та Південно-Західного фронтів. Подолання Дніпра у смузі кожного з них розпочалося в 20-х числах вересня і тривало до середини листопада в смузі Воронезького (1-го Українського) фронту, до середини грудня 1943 р. – в смузі просування Степового (2-го Українського) фронту та до лютого – середини березня 1944 р. у межах наступу Південно-Західного (3-го Українського) фронту.

Знаковими для подальших маневрів Червоної армії на західному березі Дніпра стали захоплення плацдармів оперативного та стратегічного значення на Правобережжі. За задумом Ставки ВГК з'єднання Червоної армії, що виходили до Дніпра мали зразу ж форсувати його. Наприкінці вересня – у середині жовтня 1943 року плацдарми оперативного значення вдалося захопити з'єднанням Воронезького фронту в районі Києва та арміям Степового фронту в районі Кременчука. У другій половині жовтня 1943 року на обох клинах розгорнулися бої за розширення їх до рівня стратегічних. В історію битви за Дніпро вони увійшли як Київський стратегічний плацдарм захоплений зусиллями 13-ї, 60-ї, 1-ї гвардійської, 18-ї, 38-ї, 40-ї, 27-ї, 3-ї гвардійської танкової та 2-ї пові-

тряної армій Воронезького (1-го Українського) фронту та Кременчуцький стратегічний плацдарм, утворений зусиллями 46-ї, 7-ї гвардійської, 37-ї, 57-ї, 53-ї, 5-ї гвардійської, 4-ї гвардійської, 52-ї, 5-ї гвардійської танкової та 5-ї повітряної армій Степового (2-го Українського) фронту.

На середину – другу половину жовтня 1943 року 37-а, 53-я, 7-а гвардійська та 57-а армії 2-го Українського фронту захопили плацдарм на південний захід від Кременчука, з якого вище названі армії могли розгортати наступ на олександрійсько-знам'янському, кіровоградському та криворізькому напрямках. У той же час у складі фронту діяло кілька армій, які загрузли на Дніпрі, намагаючись прорвати оборону противника. Це 4-а гвардійська армія генерал-лейтенанта І. В. Галаніна, яка намагалася подолати дніпровський рубіж між Мозоліївкою і Кременчуком та 52-а армія генерал-лейтенанта К. А. Коротєєва, частини якої діяли на ділянці Золотоноша – Мозоліївка. Остання мала взяти під контроль Черкаси – потужний логістичний осередок противника на Дніпрі, добре підготовлений ним до оборони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії Другої світової війни бої за Черкаси восени та взимку 1943 року не набули актуального звучання, а з тим і не отримали належних оцінок. В офіційній радянській і пострадянській воєнно-історичній науці стосовно відновлення контролю Червоної армії над Черкасами вживалася лише констатація фактів, що в середині листопада 1943 року 52-й армії 2-го Українського фронту вдалося форсувати Дніпро на північний захід від міста, після чого «в ході кровопролитних боїв 14 грудня визволили потужний промисловий центр – м. Черкаси» [17, с. 287; 10, с. 350].

На наш погляд, причин такого стану вивчення проблеми кілька. По-перше, брак достовірних джерел. Природа цього криється в тому, що в радянський час журнали бойових дій 52-ї армії, яка брала участь у боях за місто, були недоступними для дослідників, оскільки зберігалися в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР як секретні матеріали. Дослідники отримали доступ до них лише на початку 2000-х років. Бої за Черкаси не були об'єктом уваги і в мемуарній літературі. Командувач 52-ї армії генерал-лейтенант К. А. Коротєєв, начальник штабу генерал-майор О. М. Коломінов і начальник політвідділу армії генерал-майор О. Ф. Бобров не залишили спогадів про участь у війні. Не взялися за перо і командувачі корпусів та дивізій, що діяли восени та взимку 1943 року на черкаському напрямку чи безпосередньо в районі Черкас. Як наслідок, основою для реконструкцій відповідних подій слугували повідомлення Радянського інформаційного бюро [17, с. 246–249, 264–270, 272–275, 287–290], скупі фрази про деокупацію Черкас у спогадах командувача 2-го Українського фронту І. С. Конєва [11, с. 78] та матеріали з партійних архівів про участь у боях за місто партизанських загонів, що діяли у безпосередній близькості до Черкас [18, с. 114–115]. По-друге, деокупація Новогеоргіївська і Чигирина в першій половині грудня 1943 року та встановлення контролю Червоної армії над Черкасами з подальшим виходом 4-ї гвардійської, 53-ї та 52-ї армій на Тясмин (а в нижній течії і подолання його) послугували розширенню Кременчуцького стратегічного плацдарму на майже 100 км по фронту. Це стало прелюдією до поразки Вермахту в районі Корсунь-Шевченківського та ліквідації контрольованого противником миронівсько-звенигородського виступу на Дніпрі. Останнє загнало важливі події в районі Черкас восени та взимку 1943 року в тінь перемоги Червоної армії під Корсунь-Шевченківським, здобутої наприкінці січня – у середині лютого 1944 року, яку радянська агітаційно-пропагандистська машина гучно іменувала «Сталінградом на Дніпрі» [9; 16] або «Каннами на Дніпрі» [8].

Дещо краще проблема боїв на черкаському напрямку та за місто Черкаси представлена в радянських воєнно-історичних дослідженнях, що друкувалися в СРСР закритими виданнями [12; 14], але і в їхніх межах проблема не відтворена належним чином, а бої за місто значно скорочені в часі та датуються 13 листопада – 14 грудня 1943 року [12, с. 399; 14, с. 60]. До того ж у межах наведеного вище датування бої за Черкаси визначені як Черкаська наступальна операція, що не може кваліфікуватися як така, з огляду на те, що відповідних документів (планування операції, вживання такої дефініції у журналах бойових дій 52-ї армії) нами не виявлено. Щоправда у травні 1944 року Г. П. Тушкан – офіцер відділення з вивчення досвіду війни оперативного відділу штабу 52-ї армії підготував перші узагальнення щодо боїв на черкаському напрямку та подав їх у воєнно-історичний відділ Генерального штабу РСЧА під назвою «Черкаська операція (оперативно-тактичний нарис)». Матеріал у межах цієї роботи датується 1 листопада – 15 грудня 1943 року, а сама операція – 5 листопада – 14 грудня 1943 року [19, 9]. Останнє не може не викликати питань у прискіпливих дослідників.

Підсумовуючи історіографічний огляд проблеми, відзначимо, що бої за Черкаси є маловідомою сторінкою в історії протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі восени та взимку 1943 року, що й обумовлює актуальність пропонованої розвідки.

Постановка завдання. Мета дослідження – на основі маловідомих джерел комплексно розглянути німецько-радянське протистояння на дніпровському рубежі в районі Черкас наприкінці вересня – у грудні 1943 року та визначити місце боїв на черкаському напрямку в історії битви за Дніпро.

Реалізація мети можлива лише за умови неупередженого використання розсекречених журналів бойових дій та директив Ставки ВГК. Останнє обумовлює доцільність залучення архівних матеріалів, що зберігаються в архівосховищах російської федерації. З огляду на це, джерельною базою для реконструкції подій стали журнали бойових дій 52-ї армії 2-го Українського фронту [1; 2; 3], бойові частини якої форсували Дніпро в районі Черкас та брали участь у встановленні контролю над містом. Також під час дослідження нами були опрацьовані журнали бойових дій 2-го Українського фронту [6; 7], що дозволило реконструювати цікаві для нас подій на тлі загального поступу з'єднань фронту восени та взимку 1943 року. Документи раніше широко не використовувалися дослідниками, оскільки понад 60 років зберігалися в архівосховищах СРСР та російської федерації під грифом «секретно».

Виклад основного матеріалу. Війська Воронезького та Степового фронтів вийшли до Дніпра та повністю встановили контроль над лівим берегом ріки у смугах просування фронтових сил упродовж 21–28 вересня 1943 року. Ставка ВГК ще задовго до виходу фронтів на дніпровський рубіж націлювали фронтове та армійське командування на те, що Дніпро потрібно буде форсувати з ходу, не даючи противнику закріпитися на правому березі.

29 вересня Ставка ВГК директивою № 30 204 поставила перед командуванням Степового фронту вимогу завдати головного удару в напрямку на Черкаси, Новоукраїнку, Вознесенськ, розгромити угрупування противника в районі Кіровограда і відрізати йому шляхи відходу на захід. У той же час ліве крило фронту мало просуватися в напрямку на П'ятихатки і Кривий Ріг та вийти в тил угрупування противника в районі Дніпропетровська. Першочерговим завданням для армій Степового фронту визначалося вийти на рубіж Христинівка, Новоукраїнка, Долинська, Кривий Ріг. У подальшому сили фронту мали вийти на рубіж Дністра [4, с. 210–211].

Реалізація завдань за задумом фронтового командування мало проходити в два етапи. Спершу з 1 по 5 жовтня війська фронту мали форсувати Дніпро і захопити плацдарм на західному березі ріки. Після цього з'єднання мали розгортати наступ з метою розгрому кіровоградсько-криворізького угрупування противника та виходу в тил його дніпропетровського угрупування. На 18–20 жовтня 1943 року сили фронту мали вийти на рубіж Велика Виска, Інгуло-Кам'янка, Шевченкове, Кривий Ріг [15, с. 5–7].

Забігаючи наперед, зазначимо, що окреслені завдання ні до 20 жовтня, ні до кінця грудня 1943 року силами Степового (2-го Українського) фронту виконані не були, оскільки його армії у жовтні – листопаді зав'язли в надскладних боях на криворізькому, кіровоградському та олександрійсько-знам'янському напрямках [3; 2].

Як же директива Ставки ВГК № 30 204 виконувалася з'єднаннями фронту, що діяли в районі Черкас. Отож, наприкінці вересня 1943 року на черкаському напрямку з боями маневрувала 52-а армія під командуванням генерал-лейтенанта К. А. Коротєєва. Її передові частини вийшли до Дніпра 27 вересня, а вже наступного дня силами 294-ї стрілецької дивізії полковника Л. Г. Сергеєва, 254-ї стрілецької дивізії полковника Д. А. Дригіна та 4-го загороджувального загону розпочали форсування Дніпра в районі населених пунктів Прохорівка, Пекарі та хутора Хрещатик – на південний схід від Канева, що дозволяє нам умовно іменувати його «Канівським». Впродовж 28 вересня – 5 жовтня вище згаданим частинам вдалося захопити плацдарм розмірами 13 км по фронту та 3–4 км в глибину. Розгорнути наступ на Правобережжі з нього не вдалося, але бої на плацдармі продовжувалися понад місяць та були різної інтенсивності. Журнал бойових дій 52-ї армії за жовтень–листопад свідчать наступне: 5–6 жовтня радянські частини перейшли до оборони, 16 жовтня – спробували перейти в наступ, але вже 18 жовтня знову перейшли до оборони, з 21 жовтня – намагалися просуватися вперед, а 1–9 листопада знову були змушені відбивати контратаки противника [7, 2–10]. На іншій ділянці фронту 52-ї армії, у смузі просування 373-ї стрілецької дивізії, форсування Дніпра успіхом не увінчалося. Як бачимо, дії армії були заблоковані противником і на плацдармі, і вздовж дніпровського вододілу. Тут варто наголосити, що довкола плацдарму

були скуті 57-а та 332-а німецькі піхотні, а також танкова дивізія СС «Вікінг», а на ділянці від Черкас до Мозоліївки – 467-а та 72-а піхотні дивізії [19, 12], які німецьке командування могло використати проти частин 53-ї, 37-ї та 7-ї гвардійської армій, які в першій половині жовтня 1943 року вели важкі на бої на плацдармі на південний захід від Кременчука.

Таким чином, просування з'єднань 52-ї армії в районі Черкас наприкінці вересня – на початку листопада 1943 року було вкрай невдалим. Серед причин провалу не останню роль відіграли географічні особливості місцевості, в якій розгорталося німецько-радянське протистояння. Насамперед маємо на увазі Дніпро та прилеглі до нього території на західному березі.

Отож, у смузі просування 52-ї армії підступи до Дніпра на лівобережжі були переважно у вигляді рівнинного степу, у той час як контрольоване противником дніпровське правобережжя представляло собою лісостеп з доволі великими лісовими масивами. Русло Дніпра в зоні бойових дій було звивистим, зі значною кількістю річкових рукавів, що утворювали острови. Висота берегів на західному березі ріки сягала 2,5–3 метрів над рівнем води, а ґрунт був переважно піщаним. На окремих ділянках підступи до води по обидва боки Дніпра були заболоченими, а ширина русла сягала 360–420 метрів при глибині вододілу від 3,5 до 7 метрів [19, 4–9]. У цілому Дніпро можна оцінити як серйозну перешкоду, подолання якої вимагало серйозної та ретельної підготовки, чого в повному об'ємі армійським командуванням зроблено не було. Зокрема, форсування Дніпра з ходу позбавляло передові армійські частини на західному березі ріки належної підтримки артилерією та інженерними підрозділами, які відстали від основних сил армії у зв'язку з бездоріжжям та браком техніки для їхньої швидкої доправки у район бойових дій.

Аналіз району бойових дій дозволяє констатувати, що німецькі з'єднання на західному березі ріки контролювали панівні висоти добре вкриті лісовими масивами, що дозволяло ефективно протидіяти радянським бойовим порядкам на підступах до Дніпра та на захопленому плацдармі, про який йшлося вище.

Просування радянських частин з плацдарму в районі Хрещатика у напрямку Черкас було ускладнене наявністю важко прохідного болота Ірдинь та річки Вільшанки (притоки Дніпра), які потрібно було форсувати. Подолання Дніпра частинами 373-ї стрілецької дивізії (1235-й та 1237-й стрілецькі полки) на ділянці Черкаси – Мозоліївка теж було ускладненим. Тут противник добре підготував до оборони усі населені пункти розташовані вздовж правого берега ріки. Цікаво, що в цій частині району бойових дій села Змагайлівка, Червона Слобода, Ліски, Талдики, Худяки, Ломовате, Сагунівка, Топилівка, Мудрівка, Боровиця, Шабельники, Бужин, Тюньки і Тарасівка фактично утворювали суцільну забудовану смугу, у межах якої захопити й розширювати плцдарм було досить складно [19, 12].

Місто Черкаси з прямолінійною забудовою, з кам'яними будинками та напівпідвальними спорудами теж були добре укріплені противником на випадок тривалого утримування позицій у приміській та міській зоні. До того ж на його околицях для оборони були пристосовані чотири цегельні заводи, капітальні споруди воєнного містечка та будинки курортного масиву «Соснівка» [19, 80–85].

Оцінка логістики обох сторін теж була не на користь 52-ї армії, інженерним підрозділам якої ціною надважких зусиль вдалося облаштувати лише три переправи через Дніпро на північ від міста. Залізничний міст через Дніпро в район Черкас був зруйнований. У той же час Вермахт контролював Смілу – важливий залізничний і транспортний вузол на рокадній магістралі між Білою Церквою і Кривим Рогом, яка постійно використовувалася для оперативного перекидання сил і засобів. Інші шляхи сполучення у зоні бойових дій по обидва береги Дніпра були ґрунтовими. В умовах осінньої дощової погоди це значно ускладнювало дії супротивників.

5 листопада 1943 року командувач 2-го Українського фронту отримав директиву Ставки ВГК за № 30 238, у якій Верховний Головнокомандувач націлював І. С. Конєва зосередити основні зусилля фронту на кіровоградському та криворізькому напрямках, але вимагав наступальних дій і від правого крила фронту, де на Дніпрі загрузли 52-а армія в районі Черкас, а 4-а гвардійська армія – на ділянці Мозоліївка–Градізьк [5, с. 231].

У ситуації, що склалася, комфронтом І. С. Конєв прийняв рішення перегрупувати частини 4-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта І. В. Галаніна на плацдарм захоплений з'єднаннями 2-го Українського фронту на південний захід від Кременчука в смугу наступу 53-ї армії з завданням просуватися у напрямку Новогеоргіївська й Чигирина, а командуванню 52-ї армії було поставлено завдання зняти частини задіяні на плацдармі на південний схід від Канева, перекинути їх в район Коробівки,

де вони мали повторно форсувати Дніпро ближче до північно-східної околиці Черкас [19, 25–26].

Командарм К. А. Коротєєв вирішив форсувати Дніпро силами 73-го стрілецького корпусу генерал-майора П. Ф. Батицького, завдаючи удару в напрямку населених пунктів Сокирна та Свидівок за 17–18 км на північний захід від Черкас. За умови стрімкого просування обраний напрямок мав забезпечити атакуючим частинам успіх, з огляду на те, що німецьке командування не могло оперативно спрямувати проти них танкову дивізію СС «Вікінг», яка була відрізана від місця запланованого удару річкою Вільшанкою та Ірдинським болотом. До того ж в обраному районі діяли партизани та залишки 5-ї гвардійської повітрянодесантної бригади, закинутої на Правобережжя ще в ході не досить вдалої Дніпровської повітрянодесантної операції наприкінці вересня 1943 року [2, 10].

Впродовж 13–18 листопада силами 254-ї стрілецької дивізії полковника Д. А. Дричкіна, 1239-го стрілецького полку полковника М. Ф. Степанова, що діяв у складі 373-ї стрілецької дивізії та 294-ї стрілецької дивізії полковника Л. Г. Сергеєва було захоплено плацдарм оперативного значення на північний захід від Черкас – в районі населених пунктів Свидівок, Сокирна, Будище, Єлизаветівка, Дахнівка, Василиця, Соснівка, Геронимівка. Про це, навіть, повідомлялося в оперативному зведенні Радянського інформаційного бюро за 19 листопада 1943 року [17, с. 246]. Тоді ж в радянському інформаційному просторі в повідомленнях про події на фронтах з'явилося означення «черкаський напрямок».

20 листопада 1943 року командарм К. А. Коротєєв вирішив наявними силами розгорнути наступ на Черкаси, поставивши завдання ударним частинам у найкоротші строки взяти місто під контроль та розгорнути наступ на Смілу [19, 52–55].

Удар на Черкаси готувався поспіхом. Взаємодії піхоти з артилерійськими і танковими підрозділами організовано не було. Артилерійська підготовка перед наступом на місто не планувалася, оскільки в армійських частинах відчувався брак боєприпасів. Як наслідок, контролюючи на 19–20 листопада 1943 року підступи до північно-західних околиць міста, радянські частини знову були зупинені противником, а бої на підступах до міста до 28 листопада набули затяжного характеру.

28 листопада з'єднанням армії вдалося прорвати німецьку оборону та взяти під контроль населені пункти Руська Поляна, Дубіївка та цегельні заводи на околиці Черкас, оточивши 29 листопада в Черкасах угрупування противника, але швидко взяти місто під контроль не вдалося, зав'язалися вуличні бої, хід яких ускладнювався спробами противника впродовж 30 листопада – 5 грудня деблокувати оточенців. Для цього до оточеної групи з району Білозір'я і Степанівки противник намагався прорватися силами двох полків 57-ї піхотної дивізії, підтримуваних панцерною групою з танкової дивізії СС «Вікінг». З району Змагайлівки удару по місту завдавав 331-й піхотний полк 167-ї піхотної дивізії. Дії обох груп підтримувала авіація. Як наслідок, оточеним у місті частинам вдалося з'єднатися з деблокуючими групами.

У той же час активізувалися дії радянських частин на Кременчуцькому плацдармі. На початку грудня частини 4-ї гвардійської армії перейшли в наступ на новогеоргіївському та чигиринському напрямках, взявши під контроль Новогеоргіївськ (03.12.1943) та Чигирин (12.12.1943), 5-а гвардійська та 5-а гвардійська танкова армії розгорнули успішний наступ на олександрійсько-знам'янському напрямку, встановивши контроль над Олександрією (06.12.1943) та Знам'янкою (09.12.1943). У зв'язку з вище згаданими успіхами 2-го Українського фронту, командувач 52-ї армії 6 грудня 1943 року активізував армійські частини в районі Черкас, наказавши в найкоротші строки оволодіти містом. У ході штурму 9–14 грудня 1943 року 52-а армія встановила контроль над Черкасами і продовжила просуватися у напрямку Сміли, вийшовши 15 грудня основними частинами на підступи до міста [6, 12–32]. Того ж дня лівофлангові частини армії в районі Худоліївки з'єдналися з правофланговими частинами 4-ї гвардійської армії [1, 32]. Це стало розширенням Кременчуцького стратегічного плацдарму по фронту від Черкас до Новогеоргіївська, а в глибину Дніпровського Правобережжя правофланговим з'єднанням 2-го Українського фронту вдалося просунутися на лінію Сміла – Красносілля – Знам'янка. Розширення Кременчуцького стратегічного плацдарму стало прелюдією до реалізації Корсунь-Шевченківської операції.

Німецькі частини, не маючи достатньої кількості резервів, під тиском 52-ї та 4-ї гвардійської армій 14–15 грудня відійшли на рубіж південний берег болота Ірдинь – річка Тясмин. Авіація 2-го Українського фронту і далекобійна артилерія взяли під вогневий контроль залізничний вузол – станцію «Бобринська», що значно обмежило мобільність противника у перекиданні сил і засобів вздовж лінії фронту від Кривого Рогу до

Білої Церкви. Радянським з'єднанням фронтом шириною близько 100 км вдалося потіснити противника від Дніпра на 30–50 км.

На честь встановлення контролю Червоної армії над Черкасами, у Москві було дано салют 12 артилерійськими пострілами зі 124 гармат. Військам, які брали участь у боях за місто, було оголошено подяку Верховного Головнокомандувача, 22 з'єднанням і частинам присвоєно почесне найменування «Черкаських», а 373-я стрілецька дивізія нагороджена орденом «Красное Знамя» [13, с. 254–255]. 1150 червоноармійців і офіцерів були удостоєні урядових нагород, 26 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Такою на той час була традиція в СРСР відзначити здобутки Червоної армії на фронті.

Відправляючи переможні реляції в Ставку ВГК, армійське командування узагальнило втрати Вермахту в районі Черкас наступними цифрами: убито та поранено 10 500 солдатів та офіцерів, підбито і спалено 168 танків, 12 бронемашин, знищено 321 кулемет, 46 гармат різного калібру, 2 шестиствольних міномети, 5 мінометних батарей, 3 самохідні гармати, 4 склади з боєприпасами і пальним. Трофеями 52-ї армії стали 113 кулеметів, 42 гармати різного калібру, 15 танків, 6 складів, а також гвинтівки, автомати і радіостанції. У полон захоплено 192 солдатів противника [19, 86]. Промовистими у наведеній статистиці є дані щодо кількості полонених. Саме вони свідчать, що оточене у місті угрупування противника вдалося деблокувати та вивести з кільця. Втрати Червоної армії за час боїв на черкаському напрямку й досі не підраховані.

Висновки. Таким чином, представлені матеріали дозволяють підсумувати наступне: по-перше, бої на черкаському напрямку та за місто Черкаси займають одне з ключових місць в історії протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі восени – та взимку 1943 року, оскільки дозволяють глибше зрозуміти значення Дніпра як стратегічного рубежа для супротивників та поглиблюють розуміння рівня складності у подоланні дніпровського рубежа Червоною армією; по-друге, бої за Черкаси значно тривіші в часі, ніж прийнято вважати в історіографії німецько-радянського протистояння на Східному фронті та охоплюють не один, а два з половиною місяці; по-третє, бої на черкаському напрямку є не окремою армійською операцією, а складовою надважких бойових дій з розширення Кременчуцького стратегічного плацдарму, утвореного військами 2-го Українського фронту; по-четверте, 52-й армії на черкаському напрямку лише в середині грудня частково вдалося виконати завдання Ставки ВГК поставлені наприкінці вересня 1943 року; п'яте, подолання Дніправ у районі Черкас та вихід 52-ї і 4-ї гвардійської армій на Тясмин у середині грудня 1943 року сприяли розгортанню подальшого наступу 2-го Українського фронту на Правобережній Україні у січні – лютому 1944 року.

Список літератури:

1. Выписка из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за декабрь месяц 1943 г. [01.12.1943–31.12.1943] / Авторы документа: г.-м. В. И. Костылёв (нач. оперативного отдела штаба 2-го УФ), подп-к. Г. П. Макаров (ст. пом. нач. отд. по изуч. опыта войны опер. отд. штаба 2-го УФ). Дата создания документа: 15.01.1944. *ЦАМО рф. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 399. 62 арк*.

2. Выписка из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за ноябрь месяц 1943 г. [01.11.1943–30.11.1943] / Авторы документа: г.-м. В. И. Костылёв (нач. оперативного отдела 2-го УФ), подп-к. Г. П. Макаров (ст. пом. нач. отд. по изуч. опыта войны опер. отд. штаба 2-го УФ). Дата создания документа: 23.12.1943. *ЦАМО рф.* Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 396. 46 арк.

3. Выписка из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за октябрь месяц 1943 г. [01.10.1943–31.10.1943] / Авторы документа: г.-м. В. И. Костылёв (нач. оперативного отдела 2-го УФ), подп-к. Г. П. Макаров (ст. пом. нач. отд. по изуч. опыта войны опер. отд. штаба 2-го УФ). Дата создания документа: 05.11.1943. *ЦАМО рф.* Ф. 240. Оп. 2779. Спр 392. 50 арк.

4. Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30 204 командующему войсками Степного фронта, представителю Ставки на развитие наступления в направлении Вознесенского [29 сентября 1943 г.]. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год*. Москва: ТЕРРА, 1999. Т. 16 (5–3). С. 210–211.

5. Директива Ставки ВГК № 30 238 командующим войсками 2-го, 3-го и 4-го Украинских фронтов, представителям Ставки на разгром криворожско-никопольской группировки противника. 5 ноября 1943 г. *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год*. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 231.

6. Журнал боевых действий 52-й армии за декабрь 1943 года [01.12.–31.12.1943] / Авторы документа: полк. Н. А. Тихомиров (нач. опер. отд. штаба 52-й А), подп-к Е. Г. Черкасов (нач. отд. по использованию

опыта войны опер. отд. штаба 52-й А). Дата создания документа: 10.12.1944 г. *ЦАМО рф. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 869. 28 арк.*

7. Журнал боевых действий 52-й армии за октябрь–ноябрь 1943 года [01.10.–30.11.1943] / Авторы документа: полк. Н. А. Тихомиров (нач. опер. отд. штаба 52-й А), подп-к Е. Г. Черкасов (нач. отд. по использованию опыта войны опер. отд. штаба 52-й А). Дата создания документа: 10.12.1944 г. *ЦАМО рф. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 419. 18 арк.*

8. Захаров М. В. Канны на Днепре. *Военный вестник*. 1969. № 1. С. 13–15.

9. Иванов П. Новый Сталинград и маневр на окружение (Уничтожение Корсунь Шевченковской группировки немцев войсками 1-го и 2-го Украинских фронтов в январе – феврале 1944 г.). *Агитатор и пропагандист Красной Армии*. 1944. № 9. С. 20–29.

10. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6-ти т. / Гл. ред. комис. Поспелов Н. П. (пред.) и др. Т. 3. (Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 гг.) / Под ред. Ю. П. Петрова. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1964. 660 с.

11. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1944. Москва: Наука, 1972. 368 с.

12. Операции Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 4-х т.: Т. II. Операции Советских Вооружённых Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – декабрь 1943 г.) / Отв. ред. С. П. Платонов. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1958. 520 с.

13. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеев и др. Москва: Воениздат, 1985. 598 с.

14. Перегудов В. Ф. Форсирование Днепра 52-й армией в районе Черкасс (ноябрь – декабрь 1943 г.). *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны*. Выпуск 12. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1953. С. 59–111.

15. План командующего войсками Степного фронта от 1 октября 1943 г. на проведение наступательной операции с форсированием р. Днепр / Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1955. – Выпуск 24. – С. 5–7.

16. Смирнов С. С. Сталинград на Днепре (Очерк Корсунь-Шевченковской битвы). Москва: Воениздат, 1954. 254 с.

17. Сообщения Советского информбюро. Том 5 (июль – декабрь 1943 года). Москва: Изд. Совинформбюро, 1944. 316 с.

18. Тканко О. В. Черкаси. *Історія місті сіл УРСР: Черкаська область*. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. С. 88–124.

19. Черкасская операция (оперативно-тактический очерк) [01.11.1943 –15.12.1943] / Автор документа: к-н Г. П. Тушкан (пом. нач. отд. по использ. опыта войны Оперотдел. штаба 52-й А). Дата создания документа: 25.05.1944. *ЦАМО рф. Ф. 408. Оп. 9991. Спр. 145. 111 арк.*

Chornyi O.V. BATTLES FOR CHERKASY (LATE SEPTEMBER – DECEMBER 1943) IN THE HISTORY OF THE BATTLE OF THE DNIEPER

During World War II, the battle of the Dnieper became a key campaign in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the Eastern Front in the summer of 1943 – spring of 1944. The culmination of the battle and its most difficult stage for the Red Army was the crossing of the river, the capture of bridgeheads of operational importance on the western bank of the Dnieper, and their expansion to the level of strategic ones. The main task of the Wehrmacht was to maintain control over the Dnieper watershed. During the battle of the Dnieper, the parties had to compete not only in open areas but also storm or defend well-fortified cities spread out on the banks of the river, including Cherkasy. The fight for this city in late September – December 1943 still remains a little-known page of the battle of the Dnieper.

The offered research substantiates the relevance and aim of the study, characterizes the historiography and source base of the problem. The researcher emphasized that the topic of battles in the Cherkasy direction and around the city of Cherkasy in the autumn and winter of 1943 was not the subject of a comprehensive study since it was in the shadow of the Red Army's victory near Korsun-Shevchenkivskyi in February 1944. Using data from the combat logs of the 52nd Army and the 2nd Ukrainian Front, directives of the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief, cartographic data from the 1940s, and other documents, the author reconstructed in detail the course of hostilities in the Cherkasy direction in late September – December 1943 and proved that the units of the 52nd Army had to storm German defensive positions on the corresponding section of the front for almost three months. Taking this into account, the researcher showed the miscalculations of

the parties and also emphasized that the crossing of the Dnieper by the Red Army was a long and extremely complex process, which in the Soviet historiography of the war was hidden behind the propaganda thesis that the Red Army overcame the watershed quickly, "crossing" it in a matter of days.

Key words: *World War II, battle of the Dnieper, crossing, hostilities, bridgehead, Cherkasy direction, Cherkasy, army, front, Red Army, Wehrmacht.*

УДК 94(477.74)«1921»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.28

Шишко О.Г.
Одеська державна академія будівництва та архітектури

ДО ПИТАННЯ ПРО ОГОЛОШЕННЯ У ЛИСТОПАДІ 1921 Р. ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ГОЛОДУЮЧИМ

У статті досліджено процеси, які передували оголошенню у листопаді 1921 р. Одеського повіту голодуючим. Вже на початку квітня 1921 р. стало очевидним, що відсутність опадів в Одеському повіті несе загрозу засухи. У червні 1921 р. засуха стала реальністю і Одеський повіт опинився на межі голоду. Місцева влада намагалась реагувати на загрозу голоду, але її діяльність носила декларативний характер, ніяких реальних кроків, які б унеможливили б це лихо вона не спромоглася зробити. У середині липня влада основну увагу почала зосереджувати на допомозі голодуючим Поволжя. У серпні в Одесі почали збирати пожертви для голодуючих Поволжя. Газета «Вісті» регулярно друкувала матеріали про результати збору пожертв. Для координації допомоги голодуючим Поволжя було створено Одеську губернську комісію для допомоги голодуючим, які постраждали від неврожаю, яка почала свою діяльність 2 вересня 1921 р. Основними напрямками діяльності цієї комісії було відправлення до Поволжя продовольчих потягів, турбота про дітей, які прибули до Одеси з голодуючих губерній, облаштування побуту переселенців та біженців з голодуючих країв. Так, станом на кінець вересня до Одеської губернії було доправлено 3 265 дітей. У жовтні губернська комісія організувала та провела тиждень допомоги голодуючим Поволжя. Але його результати виявилися для влади невтішними, населення Одеси не виправдало її сподівання. Тільки на початку листопада влада в Україні визнала факт голоду у п'яти південних губерніях. Але з усієї Одеської губернії лише Одеський повіт 18 листопада був оголошений Одеським губернським виконкомом голодуючим. Та це рішення носило декларативний характер, реальної допомоги голодуючі повіту відразу не отримали. Газета «Вісті» почала друкувати матеріали, які розповідали про випадки голодної смерті. Найбільш трагічною була ситуація в Усатівській, Більчанській та Сичавській волостях. У той час як мешканці Одеського повіту продовжували потерпати від голоду з Одеської губернії у грудні продовжували відправляти продовольчі потяги до Поволжя. Тільки визнання наприкінці грудня 1921 р. голодуючою всієї Одеської губернії відкривало можливість надання населенню губернії реальної допомоги.

Ключові слова: *Одеський повіт, голод, засуха, влада, пожертви, Поволжя, голодна смерть.*

Постановка проблеми. У виданні «Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань» було вказано, що «під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. в УСРР комуністичний тоталітарний режим знищив 3 млн 500 тис. українців» [16, с. 618]. У зв'язку з цим постало питання: чи відповідає цей вказаний показник смертності від голоду у 1921–1923 рр. дійсності. Тим більше, що у попередніх дослідженнях автори або оминали це питання, або вказували на показник у приблизно 500 тис. осіб. Отже, не дивлячись на те, що дослідження проблематики голоду 1921–1923 рр. було започатковане ще в радянські часи, а зі здобуттям Україною незалежності ці дослідження набули нового імпульсу, це питання не втрачає своєї актуальності. Тому важливим науковим та практичним завданням є дослідження проблематики голоду 1921–1923 рр. у регіональному вимірі, що дозволить наблизитись, зокрема, до з'ясування питання показників смертності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Отже, важливим аспектом дослідження голоду 1921–1923 рр. є його регіональний вимір. Що стосується Одеської губернії, яка належала до голодуючих губерній, то тут можна виокремити публікації двох категорій, у яких проблематика голоду розглядається на двох рівнях: загальногубернському й повітовому. До першої категорії можна віднести публікації Едуарда Петровського й Сергія Аргатюка та Миколи Михайлуци, а до другої – А. Лекаря. Отже, Е. Петровський й С. Аргатюк поставили перед собою мету з'ясувати якими були місцеві особливості голоду в Одеській губернії. Зокрема, вони встановили, що у цій губернії засуха «повністю спалила посіви на 45 відсотках площ» [19, с. 21]. М. Михайлуца, який свою статтю приурочив 100-річчю голоду 1921–1923 рр., наголосив

на тому, що занепад зернового сільськогосподарського виробництва у губернії у 1921 р. сягав 80% [18, с. 217]. До другої категорії належить стаття А. Лекаря, у якій автор ґрунтовно проаналізував всі аспекти, які були пов'язанні з голодом у Балтському повіті, від його причин до впливу на стан повстанського руху [17, с. 172]. Одеський повіт опинився в епіцентрі засухи та відповідно голоду в Одеській губернії, що спонукає до детального дослідження всіх аспектів та періодів голоду у цьому краї у 1921–1923 рр.

Постановка завдання. У зв'язку з тим, що Одеський повіт був оголошений голодуючим лише 18 листопада 1921 р., то відповідно метою статті є встановлення причин затягування процесу визнання цього повіту голодуючим та аналіз спрямованості діяльності місцевої влади у ситуації, коли весь повіт вразила засуха, а також з'ясування питання показників смертності у цей період.

Виклад основного матеріалу. Вже на початку квітня 1921 р. в Одеській газеті «Вісті» почали друкуватись матеріали про те, що в Одеському повіті давно не було опадів, що наростає загроза засухи, яка «набуває затяжного й загрозливого характеру» [1, с. 3]. У наступні два місяці ситуація тільки погіршувалася і зрештою у червні призвела до того, що поля Одеського повіту перетворилися на «суцільну пустелю» [2, с. 3]. На цьому тлі влада в особі голови губернського виконавчого комітету (губвиконкому) Якова Дробніса констатувала, що «попереду, поза сумнівом, на нас чекає голодна осінь, зима і весна» [3, с. 1]. Звичайно, ця влада намагалась реагувати на такий стан справ, але ця реакція звелась до голослівних обіцянок прийти «на допомогу трудовому селянству повіту» [4, с. 1]. Отже, станом на початок липня місцева одеська влада мала детальну інформацію про стан посівів, про масштаби засухи у повіті, й відповідно вона почала розробляти заходи, які покликані були пом'якшити наслідки стихійного лиха.

Але вже в середині липня навіть ця обмежена діяльність влади почала згортатися, а натомість основна її увага була спрямована на боротьбу з голодом, але не в Одеському повіті чи у всій Одеській губернії, а на Поволжі. Та ж газета «Вісті», починаючи з 2 серпня, почала регулярно друкувати матеріали у спеціальній рубриці «Боротьба з голодом», у яких висвітлювались заходи, які вживались для подолання голоду на Поволжі. Складовою цієї рубрики була колонка «в Одесі», у якій друкувались матеріали, які містили інформацію про пожертвування на користь голодуючих Поволжя. Заголовки цих повідомлень промовляли самі за себе: «Залізничники – голодуючим», «Авіатори – голодуючим», «Рибалки – голодуючим», «Спортсмени – голодуючим» тощо [5, с. 3].

З метою об'єднання й узгодження діяльності всіх установ й організацій щодо надання допомоги постраждалим від неврожаю президія губвиконкому постановила утворити губернську комісію допомоги голодуючим та у всіх повітових центрах Одеській губернії повітові комісії допомоги голодуючим [6, с. 3]. Але процес створення цих комісій затягнувся, що викликало незадоволення та навіть обурення з боку харківської влади. Тому тільки після запиту Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК (ЦК допголу) про надання відомостей про склад губернської комісії її було сформовано на початку вересня [21, с. 64]. Цей орган отримав назву: Одеська губернська комісія для допомоги голодуючим, які постраждали від неврожаю (губкомісія). Перше засідання губкомісії відбулось 2 вересня. Відповідно до протоколу № 1 до її складу увійшло 8 осіб, у протоколі другого засідання, яке відбулось 9 та 10 вересня, вже її склад нараховував 15 осіб [21, с. 50, 51]. Головою губкомісії спочатку був І. Грановський, а з середини жовтня завідувач відділу губернської народної освіти Потьомкін, який, починаючи з 19 жовтня, почав головувати на її засіданнях [21, с. 57].

Розглянувши на першому засіданні цілу низку організаційних питань губкомісія перейшла до обговорення питань по суті. Таким питанням стало доручення представнику залізничників Жуковському організувати під його особисту відповідальність у 10-денний термін перший продовольчий потяг для голодуючих Поволжя, яким мало бути відправлено 15 тис. пуд. збіжжя [21, с. 50]. Але, вірогідно, він це доручення не зумів виконати, тому що на засіданні губкомісії, яке тривало 9 та 10 вересня, вже коменданту продовольчого потягу Трипольцю так само у 10-денний термін доручалось забезпечити його відправлення до Поволжя [21, с. 52]. Але й у цьому випадку процес затягнувся й тому 15 вересня вже «тов. Гольдману», який у губвиконкомі належав до фракції безпартійних, у 7-денний термін доручалось відправити цей потяг [21, с. 53]. І лише на початку жовтня цей потяг було відправлено зі станції Березівка, а 25 жовтня він прибув до міста Уральськ у складі 20 вагонів, вміст яких нараховував понад 22 тис. пуд. збіжжя, про що було складено акт прийому [21, с. 111].

Отже, з одного боку, губкомісія основні свої зусилля спрямувала на відправлення продовольчого потягу до Поволжя, а з іншого, – вона зіткну-

лась з великими труднощами в організації його відправлення. Ці труднощі були викликані як об'єктивними причинами, такими як нестача мішків, вагонів тощо, так суб'єктивними, які полягали у не бажанні селян віддавати своє збіжжя на потреби голодуючих Поволжя, коли вони самі потребували допомоги. Але вказівки з Центру треба було виконувати і тому вже у середині жовтня розпочалась підготовка до відправлення другого продовольчого потяга [21, с. 56].

Наступне питання, яке постійно перебувало у центрі уваги губкомісії було питання про прийом дітей з голодуючих губерній та облаштування для них інтернатів. Так, вже на першому засіданні губкомісії було ухвалено рішення про організацію такого інтернату для 300 дітей. На наступних засіданнях вирішувались питання про приміщення для цього дитячого закладу, формування штату у кількості 40 осіб та було призначено Агронського його завідувачем. Домові комітети зобов'язувались організувати збір дитячого одягу та взуття [21, с. 50, 51, 53]. Всі ці заходи мали бути проведеними до 20 вересня. Станом на кінець вересня до Одеської губернії було доправлено 3 265 дітей [21, с. 128], більшість з яких було розміщено у повітах, а хворих залишено в Одесі на лікування, а ще 200 дітей направлено до інтернату [7, с. 2].

Серед нагальних для губкомісії питань була проблема прийняття та розселення переселенців та біженців з голодуючих країв. Так само це питання було у порядку денному першого засідання комісії, зокрема було вирішено звернутися до Центру, щоб той повідомив коли і скільки буде направлено до Одеської губернії цих осіб. Така відповідь була отримана на початку жовтня, яка полягала у тому, що відповідно до рознарядки Центру влада Одеської губернії мала розмістити 3 тис. переселенців. Відповідно губкомісія постановила запропонувати повітовим органам влади Тираспольського та Вознесенського повітів вжити заходів задля розселення переселенців, зокрема Тирасполь мав розселити 300 осіб. Крім цього, Вознесенську, Первомайську та Балті було рекомендовано розселяти осіб, які прибували самостійно [21, с. 55].

Після того як переселенці з Поволжя прибули до губернії, одну тисячу з них було направлено до Тирасполя, а дві тисячі до Вознесенська [8, с. 2]. Наскільки складним був процес їх розселення засвідчив той факт, що вже наприкінці жовтня частина цих осіб була перенаправлена з Тирасполя до Вознесенська [9, с. 3]. Цей випадок переміщення переселенців з одного пункту до іншого засвідчив загальну катастрофічну ситуацію у питанні прийняття і розселення такої їх кількості в Україні. ЦК допголу ухвалював чисельні рішення про сприяння всіх органів влади і господарювання у вирішенні проблем переселенців, але переважна більшість цих вказівок не виконувалась, тому що для цього не було ні продовольчих ресурсів, ні технічних можливостей [22, с. 15].

У цій історії з переселенцями привертає увагу ще той факт, що влада почала використовувати ці обставини для того, щоб їхньому середовищі розвивати «колективні форми землекористування і обробітку землі», адже «переселенська маса у цьому сенсі має благодатний ґрунт» [8, с. 2]. Тобто мова йшла про те, що процес розселення переселенців мав супроводжуватися наділенням їх землею згідно норми, реманентом як мертвим, так і живим, насінням для засіву, але передусім продовольством. Причому влада у вирішенні цих питань покладалася на місцеве селянство, на його «турботливий і радужний прийом» переселенців, адже «радянські органи не мають можливості без участі всього селянства вповні задовільно виконати завдання щодо облаштування волзьких біженців». Ці сподівання влади базувалися, зокрема, на тому факті, що серед переселенців була значна частка «зворотників», тобто тих селян, які свого часу з України переселились на Поволжя. Але як виняток дозволялось переселення організованих колективів, щоб можна було використовувати їх у якості трудових артілей або у якості робочої сили у радгоспах. Також пропонувалось надати цим організованим колективам переселенців в оренду на термін до 5 років ті радгоспи, які ще не експлуатувалися.

Цей факт ще раз засвідчує те, що у свідомості членів більшовицької партії перманентно була присутня думка про неминучість переходу саме до таких форм господарювання на селі. Й тому задля досягнення своєї мети вони не могли не використати тих осіб, які потрапили у складні умови, тобто по суті проблема виживання була поставлена у залежність від досягнення мети у сфері перебудови аграрних відносин.

На початку жовтня губкомісія значно активізувала свою роботу, зокрема 5 числа вона постановила провести з 15 до 22 жовтня тиждень допомоги голодуючим. Під час проведення цього тижня, а також і на перспективу було вирішено залучити, передусім, кошти. Так, з усіх торгівельних підприємств фіноргани мали збирати 2% валової виручки під час проведення тижня, а опісля 0,5%.

З сільськогосподарських товариств планувалось зібрати 10% їхньої виручки під час тижня, а в подальшому збирати з них 1%. Також вони мали одноразово внести 5 тис. руб. Торговці у закритих приміщеннях мали щодня платити 2 тис. руб., з возів – 1 тис. руб., з лотків – 500 руб. На всіх підприємствах запроваджувалась «голодна година», тобто платня за цю годину мала бути спрямована на потреби голодуючих. Крім цього, кожний мешканець міста мав надати 100 руб. на ці ж потреби. Також варто наголосити, що на всіх комуністів накладалося особливе зобов'язання, яке полягало у тому, що вони повинні були здати на потреби голодуючих коштовності [21, с. 54].

І це ще не весь перелік заходів, які планувалось провести як під час тижня, так і в подальшому. Такий широкий спектр заходів засвідчив той факт, що ситуація з кожним днем погіршувалась, продовольчих ресурсів катастрофічно не вистачало, тому робилась спроба зібрати якомога більше коштів для їх закупівлі. Але й організаційно було важко підготуватись до проведення цих заходів, тому проведення тижня було перенесено на пізніший термін, на 22 жовтня. Але, найвірогідніше, так само як і у серпні бажаного результату не вдалося досягти, тому що газета «Вісті» широко висвітлювала підготовку до проведення тижня і не опублікувала детальний звіт про його результати. Отже, його результати виявилися для влади невтішними, населення Одеси не виправдало її сподівання.

Відповідно ж до звіту губкомісії про свою діяльність станом на 1 листопада на її рахунках перебувало майже 600 млн. руб., ще 200 млн. надійшло на її рахунки з повітів. Товарні надходження склали 47 тис. пуд. збіжжя і 3 тис. пуд. продовольства [21, с. 45, 46]. Про те, які кошти були потрібні для вирішення проблем з продовольством в Україні, дає уявлення постанова екстреного засідання ЦК допголу від 16 листопада, у якій мова йшла про 50 млрд. руб., які необхідно було асигнувати Зовнішторгу для закупівлі збіжжя за кордоном [20, с. 264]. Проводячи цей тиждень, збираючи кошти так само мова йшла про допомогу голодуючим Поволжя. Саме у перший день цього заходу, тобто 22 жовтня, з Одеси через Харків на Поволжя були відправлені два вагони зі збіжжям і один вагон з іншими продуктами, які перед цим прибули з Бірзули та були довантажені в Одесі [9, с. 2].

Отже, до листопада місцева одеська влада всі свої зусилля спрямовувала на те, щоб сформувати продовольчі потяги для потреб голодуючих Поволжя, щоб прийняти, розселити, одягнути та нагодувати переселенців та біженців, передусім дітей, з голодних країв, щоб організовувати різного роду заходи зі збору коштів для голодуючих того ж Поволжя тощо. А в цей час за якихось 10–15 верств від Одеси було «своє Поволжя, свій голодний край», де люди у листопаді почали «помирали від голоду у буквальному значенні цього слова» [10, с. 3].

І така ситуація склалася і в інших повітах Одеської губернії, як і в інших південних губерніях України. За таких обставин влада в Україні більше не могла ігнорувати й не помічати катастрофи, яка наростала з кожним днем. І от нарешті на початку листопада ця влада звернула свою увагу на проблему голоду у п'яти південних губерніях. 5 листопада 1921 р. президія ЦК допголу при ВУЦВК постановила провести засідання комісії зі з'ясування можливості надання допомоги постраждалим районам від недороду. Таке засідання цієї комісії відбулось 12 листопада, під час якого було розглянуто цілу низку питань, які стосувалися визнання губерній та повітів голодуючими, визначення площі неврожаю, встановлення чисельності населення, яке постраждало від недороду тощо. Після доповіді представника Центрального статистичного бюро Олексія Пєшехонова «Про райони, які постраждали від недороду» члени комісії постановили вважати постраждалими від неврожаю такі губернії: Запорозьку – повністю; у Миколаївській губернії повіти: Миколаївський, Херсонський, Дніпровський – повністю; в Одеській губернії повіти: Тираспольський – повністю, Одеський – наполовину; у Катеринославській губернії повіти: Катеринославський й Криворізький – повністю, Верхньодніпровський – наполовину; у Донецькій губернії повіти: Маріупольський і Таганрозький – повністю. Що стосується Одеського повіту, то О. Пєшехонов висловив окрему думку, яка полягала у тому, що він вважав постраждалим весь Одеський повіт.

Розглянувши питання «Про встановлення площі, яка постраждала від недороду», комісія постановила, що така площа у межах п'яти губерній складає 4 287 тис. десятин, зокрема у Миколаївській губернії – 1 024 тис., у Запорозькій – 1 023 тис., у Донецькій – 1 006 тис., у Катеринославській – 724 тис., в Одеській – 510 тис. десятин. Комісія у своїй постанові продублювала показники президії ВУЦВК щодо встановлення чисельності населення, яке постраждало від неврожаю. Отже, у Миколаївській губернії

постраждалих було 717 тис. осіб, у Донецькій – 717 тис., у Катеринославській – 674 тис., в Одеській – 352 тис., у Запорозькій – 175 тис. [20, с. 269].

16 листопада відбулось екстрене засідання президії ЦК допголу, на якому розглядалось питання «Про продовольчий стан неврожайних губерній України». Відповідно учасники засідання постановили «клопотатися перед ВУЦВК щодо створення комісії задля встановлення справжнього продовольчого стану на місцях». Ця комісія мала протягом двох тижнів надати ЦК допголу точні відомості про фактичний продовольчий стан п'яти губерній України, які постраждали від неврожаю [20, с. 263]. 23 листопада президія ВУЦВК на своєму засіданні, розглянувши питання про створення комісії задля обстеження продовольчого стану неврожайних губерній, постановила зобов'язати губернські виконкоми, під відповідальність їхніх голів і під загрозою припинення кредитування, терміново зібрати достовірні відомості про продовольчий стан своїх губерній та надіслати їх до президії ВУЦВК. Також на цьому засіданні було доручено Петровському, Раковському, Іванову, Мануїльському й Лебедю, які відряджалися на губернські з'їзди й конференції, зі свого боку вплинути на місцях у сенсі прискорення надання необхідних відомостей [20, с. 298].

Врешті решт 18 листопада газета «Вісті» повідомила своїх читачів, що Одеський повіт був оголошений Одеським губвиконкомом голодуючим. Одночасно з цим повідомленням містився розлогий матеріал, у якому йшлося про те, що таке рішення з'явилося як відображення реальної дійсності, справжньої трагедії, діючими особами якої стали тисячі селян навколишніх сіл. Далі газета повідомляла про реальні випадки голодної смерті. Так, зокрема, газета детально розповіла про один з випадків жахливої смерті у с. Сичавка. Селянин цього села відправився на заробітки до урожайних районів, залишивши вдома дружину та дітей. Коли у них закінчилися харчові запаси, тоді мати натопила піч й закрила димохід, після чого всі вони загинули [11, с. 3].

У тому ж селі Сичавка волосний виконком кожен день опинявся в облозі селян навколишніх сіл, які приходили туди за хлібом. Жінки приводили своїх дітей і залишали їх у приміщенні виконкому, тому що вдома не було чим їх годувати, а дитячі заклади були закриті через відсутність у них харчів. Крім цього, багато селян покинули свої домівки і вирушили «куди очі дивляться» у пошуках хліба. А ті що залишилися почали вимирати. Найбільш жахлива ситуація склалася у селах Сичавка, Кошари, Візирка, Нова Міщанка, Біляри й Тишківка. Випадки голодної смерті були зафіксовані у притулку для бездомних літніх людей в Овідіополі [10, с. 2]. Випадки голодної смерті почали реєструвати в Усатівській, Більчанській та Сичавській волостях. На жаль, газета не називала ні кількості померлих, ні їхніх імен та прізвищ.

Однак рішення губвиконкому про визнання Одеського повіту голодуючим не означало, що тепер відбудеться переорієнтація на допомогу жителям цього повіту. Необхідно було ще отримати для цього згоду, спочатку губкомісії, а потім ще Центральної комісії для допомоги голодуючим. Звичайно, всі ці бюрократичні перепони віддаляли час, коли нарешті жителі повіту могли отримувати реальну допомогу. Це при тому, що в Одеському повіті було 25–30 тис. осіб, які не мали ніяких запасів продовольства. Такий показник був встановлений представниками президії губвиконкому Барановим і Білоусом, які на початку грудня об'їхали найбільш постраждалі від неврожаю волості Одеського повіту: Гросслібентальську, Овідіопольську, Маякську, Біляївську, Троїцьку, Мангеймську та Зельцську [12, с. 2].

Минув місяць з часу оголошення Одеського повіту голодуючим, а ситуація для його мешканців не мала навіть тенденції до покращення. Так, 21 грудня відбулось засідання губкомісії, на якому голова Одеської повітової комісії допомоги голодуючим у своїй доповіді наголосив на тому, що нині в повіті триває «Тиждень допомоги голодуючим». Але його метою було не збільшення ресурсів комісії, на що не було ніяких сподівань, а тільки з'ясування масштабів голоду. Повітова комісія тільки до 25 грудня збиралася з'ясувати скільки осіб голодує на цей час, скільки осіб забезпечені продовольством на два чи чотири місяці [13, с. 2].

Отже, у грудні мешканці Одеського повіту продовжували потерпати від голоду, а в цей час з Одеської губернії продовжували відправлятися продовольчі потяги до Поволжя. Так, 21 грудня з Вознесенська до Царицина було відправлено черговий такий потяг у складі 5 вагонів з вантажем збіжжя у 4 990 пуд. А з Первомайська до Самари у лікувально-харчовому потязі було відправлено 3 тис. пуд. борошна, 1 тис. пуд. круп, 10 пуд. цукру і 10 пуд. сала [14, с. 3]. І це при тому, що, зокрема, у с. Троїцьке негайної допомоги потребували 1325 дітей та 1920 дорослих, а у с. Градениці 2040 дітей та 2024 дорослих. При чому кількість голодуючих збільшувалась щодня як у цих селах, так і в інших селах повіту [15, с. 3].

25 грудня газета «Вісті» повідомила своїх читачів про те, що Одеська губернія оголошена голодуючою. Цю новину повідомив секретар губкомісії Белевич, який напередодні прибув з Харкова, де відбулась Всеукраїнська конференція комісій допомоги голодуючим. Результатом цього рішення мало стати те, що віднині всі продукти і кошти, які мали бути зібрані одеською губкомісією повинні були використовуватися виключно для потреб голодуючих районів Одеській губернії. При цьому Центром була вирахувана місячна пайка для кожного їдця в Одеської губернії, яка складалась з 22,5 фунта зернового хліба [14, с. 3].

Висновки. Отже, тільки у січні 1922 р. з'явилась реальна можливість надавати голодуючим Одеського повіту та й всієї Одеської губернії реальну допомогу. Яким чином це відбувалось стане предметом подальших досліджень.

Таким чином, вже у червні 1921 р. стало очевидним, що засуха в Одеському повіті може спричинити голод. Місцева влада намагалась реагувати на цю загрозу, але її діяльність носила декларативний характер, ніяких реальних кроків, які б унеможливили б голод вона не спромоглася зробити. Починаючи з середини липня, основна увага влади почала зосереджуватися на допомозі голодуючим Поволжя. Для цієї мети було створено Одеську губернську комісію для допомоги голодуючим, які постраждали від неврожаю, яка почала свою діяльність 2 вересня 1921 р. Основний акцент у своїй діяльності губкомісія зробила на відправленні до Поволжя продовольчих потягів, турботі про дітей, які прибули до Одеси з голодуючих губерній, облаштуванням побуту переселенців та біженців з голодуючих країв. Тільки на початку листопада влада в Україні визнала факт голоду у п'яти південних губерніях. Але з усієї Одеської губернії лише Одеський повіт 18 листопада був оголошений Одеським губвиконкомом голодуючим. Та це рішення носило декларативний характер, реальної допомоги голодуючі повіту відразу не отримали. Натомість газета «Вісті» почала друкувати матеріали, які розповідали про випадки голодної смерті. Найбільш трагічною була ситуація в Усатівській, Більчанській та Сичавській волостях. У той час як мешканці Одеського повіту продовжували потерпати від голоду з Одеської губернії у грудні продовжували відправляти продовольчі потяги до Поволжя. Тільки визнання наприкінці грудня 1921 р. голодуючою всієї Одеської губернії відкривало можливість надання голодуючим губернії реальної допомоги.

Список літератури:

1. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету, Губернського й Загальноміського Комітетів КП(б)У. 1921. 3 квітня.
2. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 24 червня.
3. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 25 червня.
4. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 3 липня.
5. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 6 серпня.
6. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 10 серпня.
7. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 30 вересня.
8. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 7 жовтня.
9. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 23 жовтня.
10. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 18 листопада.
11. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 19 листопада.
12. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 4 грудня.
13. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 22 грудня.
14. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 25 грудня.
15. Вісті Одеського Губернського Виконавчого Комітету і Губернського Комітету КП(б)У. 1921. 31 грудня.

16. Геноцид українців 1932–1933 : за матеріалами досудових розслідувань / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (та ін.). Вид. 2-ге, допов. Київ; Харків : Право, 2022. 660 с.

17. Лекар А. М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії. *Записки історичного факультету*. Вип. 25. Одеса : ОНУ, 2015. С. 153–176.

18. Михайлуца М. Перше випробування голодом: Одеса у 1921-1923 рр. (до 100-річчя трагедії). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*. Вип. 8 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 216–223.

19. Петровський Е. П., Аргатюк С. С. Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років як наслідок державної політики: загальні тенденції та місцеві особливості / Голодний хліб (Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район / Автори-укладачі С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Наук.-докум. вид. Одеса : СМИЛ, 2008. С. 18–62.

20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 258. Оп. 1. Спр. 1. 408 арк.

21. ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 40. 211 арк.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 635. 155 арк.

Shyshko O.G. CONCERNING THE DECLARATION OF FAMINE IN ODESA COUNTY IN NOVEMBER 1921

This article examines the sequence of events that led to the official designation of Odesa County as famine-affected in November 1921. As early as April 1921, the absence of precipitation in the region signaled an impending drought. By June, the drought had materialized, placing Odesa County on the verge of famine. Although local authorities attempted to respond to the emerging crisis, their actions were largely symbolic, lacking substantive measures to mitigate the disaster. By mid-July, administrative attention had shifted primarily toward providing assistance to the famine-stricken Volga region. In August, efforts to collect donations for the Volga commenced in Odesa, with the newspaper Visti regularly publishing updates on the fundraising campaign. To coordinate aid, the Odesa Provincial Commission for Assistance to the Famine-Stricken (victims of crop failure) was established and commenced operations on 2 September 1921. The commission`s main areas of activity included the dispatch of food trains to the Volga, care for children evacuated from famine-affected provinces, and the provision of support to migrants and refugees from afflicted areas. By the end of September, 3,265 children had been relocated to the Odesa Province. In October, the provincial commission organized a dedicated «Week of Aid for the Starving Population of the Volga Region.» However, the results were underwhelming, as the local population did not meet the expectations of the authorities. It was not until early November that the Ukrainian authorities officially recognized the existence of famine across five southern provinces. Within Odesa Province, only Odesa County was designated as famine-affected by the Provincial Executive Committee on 18 November. Yet, this decision was primarily declarative, and no immediate material assistance was provided to the county's inhabitants. Subsequently, Visti began reporting incidents of starvation-related deaths, with the situation proving especially dire in the townships of Usatove, Bilchanske, and Sychavka. Despite the worsening conditions in Odesa County, food trains continued to be dispatched from the province to the Volga throughout December. It was only with the official recognition of the entire Odesa Province as famine-affected at the end of December 1921 that the possibility of delivering tangible aid to the local population emerged.

Key words: *Odesa County, famine, drought, authorities, donations, Volga region, starvation.*

УДК 329(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.29

Яцюк М.В.
Харківський національний університет
міського господарства імені О.М. Бекетова

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ В XIX–XX СТ.

Історичний розвиток політичних рухів в Україні в XIX–XX ст. є важливим аспектом формування сучасної політичної системи та національної ідентичності. Соціально-економічні трансформації, зовнішній вплив імперій та культурні процеси створили передумови для виникнення політичної активності, яка відіграла значну роль у боротьбі за незалежність України. Попри значну кількість досліджень, існують прогалини в розумінні комплексного впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на розвиток політичних рухів, що визначає актуальність цього дослідження. Метою статті є аналіз історичних передумов розвитку політичних рухів в Україні в XIX–XX ст., зокрема дослідження соціально-економічних, політичних і культурних чинників, що впливали на їх становлення, а також визначення їхньої ролі у формуванні національної свідомості та боротьбі за державну незалежність. У роботі використано міждисциплінарний підхід, що поєднує історичний, соціологічний та політологічний аналіз. Для досягнення поставленої мети застосовано методи історичного аналізу, компаративістики, контекстуального підходу. Дослідження продемонструвало, що розвиток політичних рухів в Україні був зумовлений поєднанням зовнішніх і внутрішніх чинників. Імперська політика Російської та Австро-Угорської імперій сприяла посиленню національної самосвідомості, а міжнародні події, зокрема європейські революції та світові війни, стимулювали політичну активність. Внутрішні соціальні та економічні зміни, такі як скасування кріпацтва й поширення освіти, створили основу для формування нових політичних ідей та програм. Провідні політичні рухи, серед яких народовці, радикали та націоналісти, мали різні стратегії та ідейні засади, але всі вони спрямовувалися на досягнення національного визволення. Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти складний процес формування політичних рухів в Україні в XIX–XX століттях. Було виявлено значний вплив як зовнішніх, так і внутрішніх чинників на їхній розвиток. Отримані висновки сприяють заповненню наукових прогалин у розумінні історичного досвіду українських політичних рухів і можуть бути використані для подальших досліджень у сфері політичної історії та розвитку суспільних процесів в Україні.

Ключові слова: *суспільні трансформації, національна свідомість, історичний контекст, ідеологічні течії, національна ідентичність, культурний розвиток.*

Постановка проблеми. Історичний розвиток політичних рухів в Україні впродовж XIX–XX ст. є багатогранним процесом, який суттєво вплинув на формування сучасної політичної системи країни. Цей період характеризується значними змінами в соціально-економічному, культурному та політичному житті українського суспільства, які зумовили виникнення й розвиток національних, соціалістичних, демократичних та інших політичних течій. Проте існує необхідність глибшого аналізу саме історичних передумов, що сприяли формуванню цих рухів, а також їхньої ролі в боротьбі за національну ідентичність та незалежність.

Розвиток політичних рухів в Україні відбувався в умовах постійного впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, зокрема колоніальної політики Російської та Австро-Угорської імперій, світових воєн, соціальних революцій та визвольних змагань. Це ускладнює розуміння причинно-наслідкових зв'язків і механізмів, які визначали політичні тенденції того часу. Особливо актуальним є питання, як історичний контекст, соціально-економічні умови та культурні процеси сприяли виникненню українських політичних рухів, формуванню їхніх ідейних засад та стратегій.

Попри значну кількість досліджень, присвячених обраній проблематиці, залишається недостатньо розкритим питання взаємозв'язку між історичними передумовами та специфікою політичної активності в Україні. Таким чином, постає необхідність комплексного дослідження цього питання з урахуванням як загальноєвропейського контексту, так і особливостей української політичної історії. У статті здійснено аналіз ключових чинників, які

визначали розвиток політичних рухів в Україні в XIX–XX століттях, з метою більш повного розуміння їхньої сутності та історичної ролі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку політичних рухів в Україні є предметом численних досліджень, які висвітлюють різні аспекти цього складного процесу, зокрема соціально-економічні, культурні та політичні фактори, що впливали на формування національної ідентичності.

Науковці М. Ігнатенко [1], І. Краснодемська (I. Krasnodemska) [2] розглядають основні тенденції та напрями політичної активності в Україні за часів імперської влади, зокрема в контексті соціальних і політичних змін. Учені зазначають важливість впливу зовнішніх імперських факторів на формування української політичної думки та боротьбу за автономію.

Іншим важливими дослідженнями є праці С. Василів [3] та Т. Батюка [4]. Автори аналізують роль ідейних течій та рухів у національно-визвольній боротьбі українців, наголошуючи на взаємозв'язку між соціальними трансформаціями в Україні та розвитком національного самовизначення.

У роботах О. В. Купріянчук [5], С. В. Поліщук та С. А. Кучинського [6] приділяється увага інтеграції соціальних, економічних і політичних факторів, що визначали характер політичних рухів в Україні. Науковці вивчають різні форми політичної активності: від радикальних революційних рухів до поміркованих реформістських течій, акцентуючи на впливі міжнародних процесів, зокрема національних революцій в Європі, на українські політичні рухи.

Не можна не згадати роботи А. Марценюка [7], В. Огієнка [8], які вивчають ідеї націоналізму та їхнє значення для розвитку політичних рухів в Україні.

Проаналізовані дослідження здебільшого спираються на політичні, соціально-економічні та культурні аналізи, акцентуючи на важливості зовнішніх факторів, таких як колоніальна політика імперій, а також внутрішніх – національних і соціальних рухів. Однак, незважаючи на велику кількість робіт, недостатньо досліджено взаємозв'язок між ідеологічними течіями й конкретними політичними діями. Особливо мало уваги приділено аналізу того, як конкретні історичні події, зокрема революції, війни й національні визвольні рухи, впливали на зміну політичних програм та тактик цих рухів.

Крім того, є потреба розглянути політичні рухи в Україні як складну й багатогранну систему, що охоплювала різні етапи – від ранніх національних рухів до радикальних революційних спроб у XX столітті.

Зважаючи на наявні прогалини в наукових дослідженнях, стаття спрямована на більш комплексний і детальний аналіз історичних передумов розвитку політичних рухів в Україні. Підхід, що поєднує соціально-економічні, політичні та культурні аспекти, дозволяє розкрити ці рухи як динамічні процеси, що безпосередньо впливали на національну свідомість та боротьбу за незалежність. Окрім цього, важливим є звернення до ролі міждержавних зв'язків та їхнього впливу на формування політичних стратегій українських рухів.

Дослідження покликане заповнити наукові прогалини в розумінні того, як саме історичні фактори та соціальні трансформації визначали специфіку політичної активності в Україні в XIX–XX століттях, а також продемонструвати значення цих рухів для формування сучасної політичної ситуації в країні.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити історичні передумови формування політичних рухів в Україні в XIX–XX століттях, а також проаналізувати вплив соціально-економічних, політичних і культурних чинників на їхній розвиток.

Завдання статті:

1) визначити основні соціально-економічні, політичні та культурні чинники, які впливали на формування політичних рухів в Україні в XIX–XX століттях;

2) проаналізувати вплив зовнішніх (імперська політика Російської та Австро-Угорської імперій, міжнародні події) та внутрішніх (суспільні трансформації, національно-визвольна боротьба) чинників на розвиток політичної активності;

3) схарактеризувати ідейні засади, програми та стратегії основних політичних рухів, що виникли в Україні в цей період.

Виклад основного матеріалу. Розвиток політичних рухів в Україні в XIX–XX століттях був результатом тривалих історичних, соціально-економічних і культурних процесів, що формувалися під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Цей період характеризується пробудженням національної свідомості, посиленням боротьби за права українського народу та формуванням перших організованих політичних партій. О. В. Купріянчук, досліджуючи цю тему, з'ясовує, що однією з характерних рис української історіографії є постійний інтерес до феномену національно-визвольного руху, особливо на межі XIX–

XX століть [9, с. 151]. У цей період рух набув значного масштабу та збагатився новими формами боротьби за свободу й відновлення української державності. Питання цього періоду вже частково розглянуто в роботах провідних українських істориків. О. В. Кульчицька зазначає, що у 2001 році у Львові було видано навчальний посібник «Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)» [10]. У ньому висвітлено діяльність політичних партій загалом, з акцентом на центральні осередки та політичні утворення, які функціонували в Західній та Наддніпрянській Україні.

В історіографії українського національного руху чітко виокремлюються три основні періоди: дорадянський, радянський і пострадянський [7]. Кожен із цих етапів має свої особливості в трактуванні сутності українського руху, його завдань, рушійних сил, стратегії й тактики. Перші дослідження історії українського національного руху з'явилися в період Української революції 1917–1920 років [7, с. 333–335]. Починаючи з кінця 1920-х років, у Радянській Україні утвердилася радянська історіографія, що ґрунтувалася на марксистському підході до аналізу історичних процесів і національних рухів. Вона трактувала український національний рух як частину загальноросійської боротьби за повалення царизму та перемогу пролетарської революції. Українські політичні партії цього періоду зазнавали гострої критики [8]. Радянські історики звинувачували їх у «буржуазному націоналізмі», «антинародній ідеології» та «вузьконаціональних інтересах», що, на їхню думку, суперечили класовій боротьбі. Вони також засуджували ці партії за «пропаганду національної винятковості» та «розпалювання міжнаціональної ворожнечі». Усі ці погляди стали панівними в історичній науці УСРР, що обмежувало об'єктивне висвітлення українського національного руху.

В. Ільницький та М. Глібіщук пропонують селяноцентричний підхід як один із підходів до розуміння революційних процесів в Україні 1917–1921 років, а також у Центральній і Східній Європі. Цей підхід акцентує на провідній ролі селянства в суспільних і політичних змінах того періоду [11]. Це пояснюється низкою чинників, що схарактеризовані в таблиці 1.

Таким чином, селяноцентричний підхід дозволяє не лише зрозуміти соціально-економічні передумови революційних процесів, а й оцінити вагу селянства як рушійної сили, що визначила специфіку та динаміку революційних змін на початку XX століття в Україні й сусідніх регіонах.

Наприкінці XIX століття в Україні відбулася активізація політичного життя, а питання формування політичної нації стало важливою складовою діяльності українських партій.

Ідейна криза серед радикалів і народовців, зумовлена подіями «нової ери» 1890–1894 років, стала основною причиною створення Української національно-демократичної партії (далі – УНДП) в грудні 1899 року [5, с. 318–320]. Засновниками партії були Михайло Грушевський та Іван Франко, які об'єднали правих радикалів і частину народовців. УНДП остаточно сформувалася на початку 1902 року, ставши головною політичною силою українського національного руху в Галичині.

Партія вдало поєднала радикальні ідеї з досвідом народовців, створивши програму, орієнтовану на широку підтримку. Головною формою її діяльності була парламентська робота, а тісний зв'язок із культурно-просвітницькими та економічними організаціями допоміг посилити вплив на суспільство.

Таблиця 1

Чинники, що визначили роль селянства в революційних процесах в Україні 1917–1921 рр.

Чинник	Характеристика
Селянство становило більшість населення цих регіонів і було основою соціальної структури.	Економічні умови, такі як нерівний розподіл земель, посилювані податкові навантаження та нестабільність у період війни, створювали сприятливий ґрунт для поширення революційних ідей.
Селянські громади швидко сприймали ідеї соціальної справедливості, рівності та перерозподілу ресурсів, що пропагувалися революційними рухами.	У цьому контексті селянство не лише підтримувало революційні сили, а нерідко й формувало власні радикальні рухи, які впливали на перебіг революційних подій.
Селянські виступи, зокрема повстання проти старих феодальних порядків і боротьба за землю, часто ставали найбільш масовими та радикальними формами протесту.	Ці виступи охоплювали великі території та набували стихійного характеру, створюючи серйозний виклик для будь-якої влади – як старого режиму, так і нових революційних урядів.

Джерело: складено автором на основі [11].

Програма УНДП була поміркованою: основною метою партії стала автономія України в межах Австро-Угорщини, оскільки ідея повної незалежності розглядалася лише як далека перспектива. Водночас партія активно працювала над політичною та економічною організацією українського суспільства, продовжуючи відігравати важливу роль у культурно-освітньому житті Галичини.

У січні 1900 року в Харкові члени студентських гуртків заснували Революційну українську партію (далі – РУП), першим програмним документом якої стала брошура адвоката Миколи Міхновського «Самостійна Україна» [12, с. 53]. РУП була створена на засіданні студентських україно-фільських гуртків Харкова та Києва. Соціальною базою партії були студенти, вчителі, семінаристи й представники української інтелігенції. Проте РУП бракувало організованості, тому пропаганду часто вели самі селяни, без чіткого напряму.

У 1904 році партія пережила кризу, яка призвела до розколу. Частина членів на чолі з М. Меленевським утворили окрему організацію – Українську соціал-демократичну «Спілку», яка співпрацювала з меншовиками РСДРП. Натомість інша частина, під керівництвом Д. Антоновича, В. Винниченка та С. Петлюри, залишилася незалежною.

У грудні 1905 року РУП змінила назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію (далі – УСДРП). У своїй програмі партія виступала за автономію України, загальне виборче право, свободу слова, друку, зборів і скасування соціальних привілеїв.

Попри активність, партія стикалася з внутрішніми суперечностями й не змогла здобути значної підтримки серед селянства, що обмежило її вплив на громадсько-політичному житті.

Протягом 1900–1905 років виникла низка інших партій, які прагнули створення української політичної нації, хоча їхні підходи до форми та змісту державності суттєво відрізнялися: від ідей автономії в складі Росії до побудови незалежної соціалістичної республіки.

Після поразки революції 1905–1907 років діяльність більшості українських партій значно скоротилася через репресії царської влади. Відродження політичної активності відбулосяв 1917 році після падіння монархії. С. О. Бєлашко зазначає, що важливу роль у роботі Української Центральної Ради (далі – УЦР) відігравали три провідні партії: Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська партія соціалістів-федералістів [13]. Загалом до складу УЦР входили представники 19 політичних партій, з яких 17 мали соціалістичну ідеологію.

Однією з провідних ідей, які об'єднували різні партії, було визнання поліетнічності новоствореної держави. Це знайшло відображення у VII розділі Конституції УНР, де визначалися принципи національно-персональної автономії. Автономії одразу надавалися росіянам, євреям та полякам, тоді як інші національності могли її отримати, подавши заяву з 10 тисячами підписів. Таким чином, в УНР фактично існували чотири державні мови: українська, російська, польська та єврейська (ідиш).

У період громадянської війни (1918–1920 рр.) на території України виникали квазідержавні утворення, такі як Донецько-Криворізька Радянська Республіка, Гуляйпільська республіка та інші. Вони намагалися проводити власну національну політику, але через їхнє короткотривале існування вони не мали значного впливу на формування української політичної нації.

Після перемоги більшовиків формування української політичної нації продовжувалося в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки. З 1923 року було проголошено курс на «українізацію», який передбачав використання української мови в освіті, судочинстві та офіційному спілкуванні, а також розвиток національної культури [6, с. 87]. Однак у 1930-х роках політика українізації була фактично припинена, а її провідники стали жертвами репресій.

У роки Другої світової війни відбулися етнічні чистки на Західній Україні, спрямовані на усунення осіб, які не вписувалися в моделі української політичної нації, визначені ОУН або Комуністичною партією. Після війни формування політичної нації в УРСР продовжувалося в умовах радянізації та поступового зростання протестних рухів, що стало підґрунтям для боротьби за незалежність України.

Ідеї, які виникли на початку XX століття, стали фундаментом для сучасного українського державотворення та формування політичної нації, що об'єднує різні етноси й культури.

Вивчаючи причини виникнення, становлення та розвитку державницької ідеології українських націоналістів, можна виокремити низку важливих політичних, економічних і соціальних чинників, які сприяли формуванню державницької ідеології українських націоналістів, зокрема:

1) переслідування української мови та культури в Російській імперії, що включало обме-

ження прав українців у сфері освіти, видавничої діяльності й використання рідної мови в офіційному спілкуванні;

2) загострення українсько-польських відносин у Західній Україні, зокрема внаслідок політики державної асиміляції та культурного пригнічення з боку польських владних структур;

3) поширення антиукраїнських настроїв із боку державних структур Польщі, що відображалося в дискримінації українців на суспільному й економічному рівнях;

4) жахливі наслідки колективізації, голодоморів та масових політичних репресій у Радянській Україні, які не лише знищили мільйони українців, але й викликали глибоке відчуття несправедливості та необхідності боротьби за самовизначення.

Ці чинники стали підґрунтям для формування українського націоналізму як ідеології, спрямованої на захист національних інтересів, культури та державності.

Досліджуючи передумови національного відродження в Галичині, історик С. Пахолків особливо підкреслював вирішальну роль греко-католицького духовенства. На його думку, саме греко-католицький клір сприяв перетворенню культурного піднесення на потужний суспільно-політичний рух [14, с. 110].

Серед передумов національного піднесення в західноукраїнських землях історики виокремлюють кілька важливих чинників. Зокрема, це інтегрованість регіону в європейські суспільні трансформації, вагомий авторитет та духовно-культурна роль греко-католицького духовенства, а також радикальність соціально-економічних змін. Значний вплив мали й активізація національних рухів угорців, чехів і поляків, які своїм прикладом надихали українців до боротьби за власні права.

Отже, становлення політичних партій в Україні почалося наприкінці XIX століття і стало важливим етапом у формуванні демократичного суспільства. Цей процес відбувався під впливом загальноєвропейських інституційних змін і мав свої особливості, зумовлені історичними обставинами роз'єднаності українських земель між різними державами. Політичні партії того часу представляли різноманітні соціальні інтереси, використовували їх у боротьбі за владу, що робило їх важливими елементами політичної системи.

Перші партії виникли на тлі боротьби різних ідеологій: ліберальні – проти феодалізму, консервативні – як реакція на лібералізм, робітничі – проти капіталізму, комуністичні – проти соціал-демократії. Українські землі не були винятком. Перші організації, такі як «Братство тарасівців» (1891 р.), проголосили ідею незалежності України й наголошували на необхідності соціальних і національних змін [15, с. 153].

У Східній Галичині в 1890 році була створена Русько-українська радикальна партія (далі – РУРП), яка стала першою українською партією європейського зразка. Її програма базувалася на ідеях наукового соціалізму, колективної власності, демократичних свобод та культурного розвитку. Проте ідеологічні розбіжності всередині партії згодом призвели до її розколу.

На межі XIX–XX століть на території, що входила до складу Російської імперії, формувалися як місцеві осередки загальноросійських політичних об'єднань, так і українські національні організації. Зокрема, у 1900 році була заснована Революційна Українська партія, яка ставила за мету національне відродження й соціальні зміни. Її маніфест «Самостійна Україна» проголошував незалежність країни, хоча радикальні тези цього документа не отримали широкої підтримки.

Подальший розвиток українських політичних рухів супроводжувався численними розколами й утворенням нових організацій. Так, у 1902 році утворилася Українська народна партія, яка просувала ідеї незалежності, але не змогла здобути масової підтримки. Українські соціал-демократи, соціал-революціонери та демократи-радикали також активно формували свої політичні програми, намагаючись об'єднати національні й соціальні завдання.

Наприкінці XIX – початку XX століття багатопартійна система в Україні почала формуватися, але національні ідеї часто вступали в конфлікт із соціальними. Це призводило до політичної розпорошеності й послаблювало позиції українських політичних сил у боротьбі за незалежність, особливо в умовах революцій 1917–1920 років. Попри це, діяльність перших українських політичних партій наприкінці XIX – початку XX століття стала важливим фундаментом для формування національної свідомості, політичної культури та суспільних інституцій. Вони сприяли закріпленню ідеї української ідентичності, мобілізували суспільство навколо пріоритетних питань національного й соціального визволення та залишили помітний слід у політичному житті України.

Висновки. Формування політичних рухів в Україні в XIX–XX століттях зумовлювали численні соціально-економічні зміни, зокрема розвиток промисловості, збільшення кількості міського населення та посилення соціальної стратифіка-

ції. Політичний контекст визначався боротьбою за автономію в умовах імперської залежності, а культурні чинники – прагненням до відродження національної мови, культури та традицій, що слугували основою для розвитку ідей національної ідентичності.

Важливу роль у розвитку політичних рухів відіграла імперська політика Російської та Австро-Угорської імперій, спрямована на асиміляцію українського населення та утиски національної самобутності. Водночас міжнародні події, такі як європейські революції XIX століття та Перша світова війна, мали значний вплив на активізацію національно-визвольної боротьби. Внутрішні трансформації, зокрема селянські реформи, поширення освіти та зростання національної самосвідомості, стали основою для політичної активізації українського суспільства.

Українські політичні рухи вирізнялися різноманіттям ідейних підходів: від поміркованого культурного відродження, що базувалося на ідеях автономії, до радикальних революційних течій, орієнтованих на здобуття повної незалежності. Програми провідних рухів, таких як народовці, радикали, соціалісти та націоналісти, формувалися під впливом як національних традицій, так і загальноєвропейських ідей. Стратегії політичної боротьби варіювалися від мирних культурно-освітніх заходів до збройних повстань і революційних дій.

Перспективи подальших досліджень розвитку політичних рухів в Україні в XIX–XX століттях охоплюють кілька важливих напрямів. Передусім, доцільно звернути увагу на дослідження взаємозв'язків українських політичних рухів із загальноєвропейськими визвольними процесами, що дозволить краще зрозуміти місце України в контексті світової історії. Значний потенціал мають студії, присвячені регіональним особливостям розвитку політичних ідей, адже умови, у яких формувалися рухи в різних частинах країни, були неоднорідними. Окремий інтерес становить аналіз еволюції ідеологій у межах українських політичних рухів, зокрема їхня трансформація під впливом соціально-економічних і культурних змін. Усі ці аспекти сприятимуть глибшому розумінню історичних процесів та їхньої ролі в становленні незалежної України.

Список літератури:

1. Ігнатенко М. Історичний контекст взаємодії фемінізму та націоналізму (український та світовий досвід). *Інтермарум: історія, політика, культура.* 2024. № 15. С. 130–142. DOI: https://doi.org/10.35433/history.112086

2. Krasnodemska I. The role of metropolitan Andrei Sheptytskyi in the formation of ukrainian national identity. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42. №9. P. 53–82. DOI: https://doi.org/10.55221/2693-2148.2395

3. Василів С. Історичні та політичні передумови виникнення та трансформації ідеології українських націоналістів у XX ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2020. № 4(28). DOI: http://doi.org/10.23939/law2020.28.019

4. Батюк Т. Мирон Кордуба та Михайло Грушевський: спроба реконструкції інтелектуальних взаємин на зламі XIX–XX століть. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2022. № 39. С. 90–96. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-90-96

5. Купріянчук О. В. Історіографія державницької ідеї як складової українського руху кінця XIX – початку XX ст. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.* Київ: ННДІУВІ, 2011. Т. XXVIII. С. 316–321. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kupriianchuk_Olha/Istoriohrafiia_derzhavnytskoi_idei_iak_skladovoi_ukrainskoho_rukhu_kintsia_KhIKh__pochatku_KhKh_st.pdf? (дата звернення: 24.12.2024).

6. Поліщук С. В., Кучинський С. А. Історична ретроспектива розвитку громадянського виховання в Україні (у XIX–XX ст.) *Педагогічна освіта: теорія і практика.* 2022. № 32. С. 82–94. DOI: https://doi.org/10.32626/2309-9763.2022-32-82-94

7. Марценюк А. Національна історіографія українського громадського руху Східної Галичини у міжвоєнний період (20–30-і рр. XX ст.). *Україна-Європа-Світ: Історія, міжнародні відносини*. 2012. Вип. 10. С. 332–336. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012_10_38 (дата звернення: 24.12.2024).

8. Огієнко В. Український національний рух наприкінці XIX — початку XX століття та в добу української революції: між силою соціального визволення та харибдою національного звільнення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2010. № 48 С. 282–295. URL: https://surl.li/gtcchv (дата звернення: 24.12.2024).

9. Купріянчук О. В. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми. *Гілея. Серія: Історичні науки.* Вип. 23. С. 148–155. URL: https://surl.li/tuefmq (дата звернення: 24.12.2024).

10. Кульчицька О. В. Громадські та політичні організації півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2021. Т. 1 № 21. С. 381–385. URL: https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1795/1672 (дата звернення: 24.12.2024).

11. Ільницький В., Глібіщук М. Селянське питання і аграрні перетворення у роки української революції (1917–1921) в працях сучасної румунської та польської історіографії. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія.* 2024. № 15 (57). С. 49–57. DOI: https://doi.org/10.24919/2312-2595.15/57.5

12. Кульчицька О. В. Виникнення політичних партій: історичний аспект. *Наукові праці.* 2008. № 75. С. 51–55. URL: https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/88-75-38.pdf (дата звернення: 24.12.2024).

13. Бєлашко С. О. Політичні партії та політична участь як чинники формування української політичної нації у XX–XXI ст.: історична ретроспектива і сучасні тенденції. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2013. № 1(17). С. 13–20. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2013.1(17).33656

14. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів: ЛА «Піраміда», 2014. 612 с. URL: https://surl.li/vgimlk (дата звернення: 24.12.2024).

15. Луценко А. Багатопартійність на українських землях у кінці XIX – на початку XX століття. *Політичний менеджмент.* 2011. № 4. С. 152–159. URL: https://surl.li/kiizyq (дата звернення: 24.12.2024).

Yatsiuk M.V. HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF POLITICAL MOVEMENTS IN UKRAINE IN THE 19TH–20TH CENTURIES

The historical development of political movements in Ukraine in the 19th-20th centuries is an important aspect of the formation of the modern political system and national identity. Socio-economic transformations, external influence of empires and cultural processes created the prerequisites for the emergence of political activity, which played a significant role in the struggle for the independence of Ukraine. Despite a significant number of studies, there are gaps in understanding the complex influence of internal and external factors on the development of political movements, which determines the relevance of this study. The purpose of the article is to analyze the historical prerequisites for the development of political movements in Ukraine in the 19th-20th centuries, in particular, to study the socio-economic, political and cultural factors that influenced their formation, as well as to determine their role in the formation of national consciousness and the struggle for state independence. The work uses an interdisciplinary approach that combines historical, sociological and political analysis. To achieve the set goal, methods of historical analysis, comparative studies, contextual approach and analysis of primary sources, including documents, archival materials and works of researchers, were used. The study showed that the development of political movements in Ukraine was due to a combination of external and internal factors. The imperial policy of the Russian and Austro-Hungarian empires contributed to the strengthening of national self-consciousness, and international events, in particular the European revolutions and world wars, stimulated political activity. Internal social and economic changes, such as the abolition of serfdom and the spread of education, created the basis for the formation of new political ideas and programs. Key political movements, including the populists, radicals and nationalists, had different strategies and ideological principles, but they were all aimed at achieving national liberation. The results of the study allow us to understand more deeply the complex process of the formation of political movements in Ukraine in the 19th–20th centuries. A significant influence of both external and internal factors on their development was revealed. The conclusions obtained contribute to filling scientific gaps in understanding the historical experience of Ukrainian political movements and can be used for further research in the field of political history and the development of social processes in Ukraine.

Key words: *social transformations, national consciousness, historical context, ideological trends, national identity, cultural development.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94»1921/1935»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.30

Біліченко Л.С.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВСЕСОЮЗНЕ ТОВАРИСТВО КОЛИШНІХ ПОЛІТКАТОРЖАН ТА ЗАСЛАНЦІВ (1921–1935 РР.)

У статті досліджується діяльність Всесоюзного товариства колишніх політкаторжан та засланців протягом 1921–1935 рр. З'ясовано, що товариство було засновано у березні 1921 р., коли колишні революційні діячі П. П. Маслов та Д. І. Новомирський зробили чергову спробу створення Товариства колишніх політичних каторжан та засланців поселенців шляхом публікації в «Известиях» заклику до збору матеріалів з історії революційного руху. Ці дані збиралися для публікації тематичної збірки, з метою чого було створено літературну, організаційну та бюджетну комісію. Осередки товариства були розкидані майже по всьому Радянському Союзі. Філії товариства були в Україні (Харків, Київ, Одеса, Сімферополь), на Кавказі (Грузія, Вірменія, Азербайджан), Росії (Москва, Ленінград, Псков, Новосибірськ, Омськ, Іркутськ, Владивосток, Новосибірськ) та у Білорусі. Встановлено, що товариство займалося різноманітною діяльністю: збором, збереженням, дослідженням, видавництвом історичних матеріалів, а також воно мало влаштовувати лекції, доповіді та вечори спогадів. Одним із найважливіших завдань товариства було проведення необхідних заходів щодо розроблення та опублікування матеріалів, що стосуються життя та побуту каторги та заслання у дні царського режиму. Цілеспрямована діяльність товариства з написання історії революційного руху з початку XIX ст. до 1917 р., суттєво впливала на створення радянської міфології про виникнення соціалістичної держави та генези визвольного рухи. Однак, з 1930-х рр. Всесоюзне товариство підпало під вплив та цензуру радянського керівництва, а у 1935 р. взагалі було ліквідовано. Після ліквідації більшість членів товариства були розстріляні або опинилися у сталінських таборах. Так, жертви царизу, стали жертвами сталінізму…

Ключові слова: *каторга, політкаторжани, СРСР, УРСР, міжвоєнний період, царські репресії, сталінські репресії.*

Постановка проблеми. Як правило, радянські репресії є загальновідомими і дуже добре дослідженими. А ось політичні репресії часів Російської імперії, дослідники чомусь оминають і мало про це згадують. Однак, вони передували радянським і були теж дуже поширеними. Зокрема, у Російській імперії досить розповсюдженим було покарання каторгою. Каторга – підневільна праця, яку виконують на користь держави ув'язнені арештанти. У каторжних тюрмах утримувалися як політичні, так і кримінальні в'язні. На початок XIX ст. каторга у Російській імперії, як і загалом заслання, не була законодавчо кваліфікована. Склад злочинів, терміни, місця каторги обумовлювалися окремими законодавчими актами, які мали прецедентний і казуїстичний характер. Сибірською каторгою відали Сенат, Сибірський наказ, Берг-колегія, Кабінет Його Імператорської величності з підключенням місцевої адміністрації. Статут про засланців 1822 р. законодавчо кваліфікував каторгу термінову та довічну (безстрокову). Термін обов'язкових робіт за довічною каторгою обмежувався 20 роками, за терміновою – часом, визначеним у вироку. Після відбуття каторги засуджені довічно визначалися на проживання за місцем каторги, а засуджені терміном прямували на поселення місця, зазначені владою. У 1832 р. Статут та інші нормативні акти про каторгу та заслання були включені до Зводу законів Російської імперії (14-й том «Звід установ і статутів про тих, що утримуються під вартою і про засланців»). Положення про покарання кримінальних і виправних 1845 р. і додатковий до нього закон від 15 серпня 1845 р. передбачали каторгу за ско-

єння найбільш тяжких злочинів з позбавленням усіх прав, визначали її точні строки в залежності від складу злочинів, Перевід безстроково каторжного на поселення залежав від його виправлення. З поступовим закриттям та переходом у приватні руки казенних заводів, почала скорочуватися заводська каторга, на зміну їй прийшли каторжні роботи на золотих копальнях.

У 1869 р. виникли перші каторжні тюрми на території України – Новобілгородський та Новоборисоглібський каторжні централи. У зв'язку з реформою імператора Миколи ІІ протягом 1906–1907 рр. були засновані ще три каторжні в'язниці – Херсонська, Харківська та Миколаївська каторжні тюрми.

Після Жовтневої Революції 1917 р. усі колишні політв'язні Російської імперії отримали довгоочікувану свободу і у 1921 р. заснували Товариство колишніх політкаторжан та засланців – громадську організацію в СРСР, яка працювала протягом 1921–1935 рр. Її основною метою було ведення науково-дослідної, виставкової, просвітницької та видавничої діяльності, що стосувалося життя та побуту каторги та заслання у дореволюційний час. Товариство було ліквідовано рішенням Президії ЦВК СРСР від 25 червня 1935 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній момент у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, в яких розкривається діяльність Товариства колишніх політкаторжан та засланців протягом 1921–1935 рр. Серед дослідників, у яких прямо чи опосередковано торкається зазначене питання можна виділити праці Л. Біліченко [1, 2, 3], І. Міронової [5] та Н. Касьянової [4].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити на основі архівних джерел діяльність Всесоюзного товариства колишніх політкаторжан та засланців протягом 1921–1935 рр.

Виклад основного матеріалу. Ініціатива створення товариства колишніх політичних каторжан та засланців поселенців належить П. П. Маслову, який скликав разом із Д. І. Новомирським установчу групу в березні 1920 р. На вечорі, що проводився 14 березня 1920 р. в Москві і присвяченій третій річниці визволення з царських в'язниць (за амністією Тимчасового уряду в 1917 році), були обрані голова (М. П. Томський) і секретар (Д. І. Новомирський) товариства. Проте його діяльність з невстановлених причин незабаром було припинено.

У березні 1921 р. П. П. Маслов та Д. І. Новомирський зробили чергову спробу створення товариства колишніх політичних каторжан та засланців поселенців шляхом публікації в «Известиях» заклику до збору матеріалів з історії революційного руху. Ці дані збиралися для публікації тематичної збірки, з метою чого було створено літературну, організаційну та бюджетну комісію. До їх складу увійшли П. П. Маслов, Н. А. Морозов, М. І. Осинський, Г. М. Крамаров, Л. А. Старр, В. А. Плєсков, А. А. Біценко, В. М. Боброва-Тарасова, Ф. Н. Радзиловська, В. І. Горовиць, А. С. В. Піґт, М. В. Пігіт, М. І. , Б. С. Бернштейн, І. М. Гейцман, Ф. Сенюшкін та інші. Саме ці люди є засновниками Товариства колишніх політкаторжан та засланців. Випуск збірки, який став першим томом журналу «Каторга і заслання», був присвячений четвертим роковинам амністії політичним в'язням. Урочистості з цього приводу відбулися 12 березня 1921 р. у Синьому залі Будинку Союзів у Москві. Цей день прийнято вважати днем заснування Всесоюзного Товариства колишніх політкаторжан та засланців [8, с. 44–46].

У 1922 р. була спроба закрити товариство, однак воно продовжило функціонувати. Осередки товариства були розкидані майже по всьому Радянському Союзі. Філії товариства були в Україні (Харків, Київ, Одеса, Сімферополь), на Кавказі (Грузія, Вірменія, Азербайджан), Росії (Москва, Ленінград, Псков, Новосибірськ, Омськ, Іркутськ, Владивосток, Новосибірськ) та у Білорусі.

Одним із самих активних філіалів товариства, було Всеукраїнське товариство політкаторжан та

Рис. 1. Емблема Всесоюзного товариства політкаторжан та засланців (Вікіпедія)

Таблиця 1

Склад Одеського товариства політкаторжан та переселенців за жовтень 1929 р.

№	Бірман М. М.	№	Рубель А. А.
1	Бродський М.Л.	21	Рогов В. І.
2	Батхан І.	22	Радіонов П. М.
3	Верле Г. Г.	23	Степаниченко П. І.
4	Голубєв І. В.	24	Саприкін А. В.
5	Горбенко В. С.	25	Усвят І. М.
6	Гончаров Р. Л.	26	Фейгельман Я.
7	Гойхман А. Н.	27	Френк Л. Б.
8	Дегтяр С. А.	28	Хилькевич М. А.
9	Захарченко І. Г.	29	Цитрин І. С.
10	Коген І. П.	30	Осипович Н. М.
11	Кузьменко Д. Ф.	31	Царевський П. Г.
12	Канторський С. С.	32	Центнер І. Л.
13	Кофф Г. М.	33	Черкаський М. П.
14	Мисошников М. О.	34	Штейнер А. І.
15	Масалков Я. П.	35	Юршевич В. В.
16	Небеський Х. С.	36	Шульженко М. А.
17	Ніколаєв П. Н.	37	Олівенштейн І. С.
18	Никитчук А. С.	38	Окольський Б. Є.
19	Осташков В. А.	39	
20	Пунько І. Т.	40	

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 37.

засланців, яке розташовувалося у Харкові, Києві, Одесі та Сімферополі. Сімферопольське відділення з початку свого заснування було найактивнішим. Зокрема, його представники активно виступали у робочих клубах та приймали участь у всіх кампаніях. Сімферопольський відділ встановив регулярні щотижневі засідання з партійними, радянськими та громадськими організаціями. Матеріальне становище теж було стабільним за рахунок постановок кіно-спектаклів [7, с. 2].

Одеське відділення створило клубну, музейну, бібліотечну та шефську секції. У завдання кожної секції входило організація зв'язку із селами, шляхом екскурсій та проведенню масових заходів у клубах. Також часто відділення збирало вечора споминів та гуртків самоосвіти. Був також організований дитячий куток ім. С. І. Мартиновського [7, с. 3].

Окрім того, відділення займалося ще й наданням благодійної допомоги. Так, станом за 1925 р. було надано таку допомогу 16 сім'ям. Видавалися також суми у борг. За один рік коштів у борг було видано 100 особам [6, с. 25].

Кожного літа, членам Всесоюзного товариства політкаторжан та засланців видавали спеціальні курортні путівки. Слід зазначити, що кількість місць завжди була обмежена і забронювана заздалегідь. Так, у літку 1926 р. Українське відділення мало 89 місць, Білоруське – 2000 місць, Московське – 34 місця, Ленінградське – 13 місць та Псковське – 1 місце.

У 1926 р. задля забезпечення роботою членів товариства, засіданням Президіуму Центральної Ради було вирішено взяти в оренду ватну фабрику для безробітних членів спільноти. Фабрику було виділено в особу одиницю, яка працювала на основі спеціального уставу під керівництвом Президіуму Центральної Ради [7, с. 1].

19 грудня 1926 р. відбулася Всеукраїнська конференція товариства політкаторжан та засланців. На конференції, один делегат був представлений від 20 членів товариства. Порядок конференції був наступний 1) доповіді з місць; 2) звіти про діяльність Президіуму Ради за останній рік; 3) звіт щодо фінансової діяльності товариства; 4) вибори Всеукраїнської Ради. У першому порядку денному конференції доповідали Виннокамінь та Яблонський, по другому – Новосадівський [7, с. 2].

У 1927 р. Всеукраїнське товариство політкаторжан та засланців поповнилася новими членами. Так, до товариства вступив Кузнецов Мойсей Михайлович, який в 1907 р. Нікольсько-Усурійським військовим судом був засуджений відбувати покарання у Нерчинську. На момент 1927 р. Мойсей Михайлович мешкав у Дніпропетровську. Також, новим членом організації став і Пилипенко

Максим Михайлович, який у 1907 р. був засуджений Воронезьким судом до 4 років каторги. Ще один новообраний член – Радзевич Петро Єфимович, у 1907 р. був засуджений Батумським судом до 20 років каторги [7, с. 5].

Щодо роботи Кавказького крайового відділення, то за 1927 р. членами відділу було проведені вечора спогадів, організована ряд лекцій та доповідей на науково-літературні теми, для чого були запрошені професори та економісти. Бібліотека Кавказького відділу, яка налічувала здебільшого історико-революційні книги, була каталогізована по епохам. Архівна робота була зосереджена у розробці матеріалів, які містилися у місцевих архівах і відносилися до Революції 1917 року, а також у складанні окремих нарисів про революційне минуле, зокрема і збірника «Каторга та ссылка». Було організовано також і обмін виданнями між Кавказьким відділенням та іншими відділеннями Всесоюзного Товариства. Музейна робота складалася в облаштуванні кутка «Каторги та ссылки» у музеях. Шефська робота виражалася у участі представників Кавказького відділення у роботі педагогічної ради шкіл і поповнення книгами шкільної бібліотеки [7, с. 3]. Окрім цього був заснований дитячий садочок для дітей членів Кавказького товариства політкаторжан.

У свою чергу Якутський відділ у 1927 р. теж непогано попрацював. Зокрема, його члени підготували та видали збірник мемуарів колишніх політв'язнів, який був присвячений річниці Лютневої Революції 1917 р. [7, с. 9].

Наприкінці 1927 р. Московський відділ прийняв у свої лави нових членів, а саме: Гордєєва Петра Олексійовича, Казанського Федора Михайловича, Козору Єфима Йосиповича, Кондратьєва Михайла Миколайовича, Маслова Олександра Федоровича, Пупка Самуїла Львовича, Калмикова Аристарха Павловича, Федорова Василя Миколайовича [7, с. 14].

Також у 1927 р. відбулися кадрові перестановки у головному відділі Всесоюзного товариства політкаторжан. Так, на посаду завідувача фінансовим відділом було призначено Д. С. Пигіта. Г. Г. Сушкін очолив завідування загальною частиною, а Колосовський – паперовим відділом. Також, з 1 січня 1927 р. було скорочено штати працівників. Причому щомісячна платня працівникам не перевищувала 7500 руб. [7, с. 6].

Однак, з 1929 р., періоду «великого перелому», становище в Товаристві стало змінюватися більш радикально. У публічних виступах активістів ТПКЗ, у газетних звітах, офіційних документах Товариства з'являються нові форми обговорення актуальних питань і висвітлення минулого, формується нова, особлива мова. Настав дійсно важливий «перелом»: на загальних зборах порушуються питання про «критику та самокритику» серед членів Товариства, повсюди йде «виявлення недоліків» у роботі керівних ланок ТПКЗ. За стандартами ВКП(б), члени Товариства починають ділитися на «активних» і «пасивних». «Пасивні» розглядаються тепер як баласт, який повинен переглянути свою участь у загальній роботі й дати зобов'язання «не залишатися осторонь від будівництва соціалізму». Основною організаційною вимогою стає гасло «Нет члена Общества без общественной нагрузки!».

Для місцевих відділень ТПКЗ переломним став 1930 р. З цього періоду почала рішуче змінюватися вся колишня організаційна структура Товариства. По всій країні було розгорнуто кампанію з прийому в лави комуністів членів Товариства політкаторжан і одночасно – прийому членів ВКП(б) до складу ТПКЗ. З боку Президії Центральної Ради Товариства, за підтримки її місцевих відділень, було зроблено заяву про надання членам ТПКЗістотних переваг при вступі до ВКП(б). Процес комунізації (або більшовизації) Товариства призводив до того, що

Таблиця 2

Список осіб, яким було відмовлено у членстві Московського товариства

№	Прізвище, ім'я, по батькові	№	Прізвище, ім'я, по батькові
1	Авенек Карл Іванович	9	Гінзбург Мойсей Аронович
2	Альошин Степан Степанович	10	Горбунов Олексій Тимофійович
3	Анухін Яків Андрійович	11	Громов-Мухін Сергій Петрович
4	Аронович Яків Соломонович	12	Забалуєв Федір Іванович
5	Богданов Михайло Андронович	13	Зиновьєв Олександр Макарович
6	Борисов Семен Борисович	14	Кармазин Мойсей Сифович
7	Вінницький Яків Львович	15	Коваль Наум Семенович
8	Волков Микола Іванович	-	-

Джерело: ЦДАВО. Ф. 808. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5.

Рис. 2. Меморіальні таблички, встановлені в рамках ініціативи «Остання адреса» на будинку, в якому мешкали шість членів товариства. Всі вони були розстріляні у 1938 році (Вікіпедія)

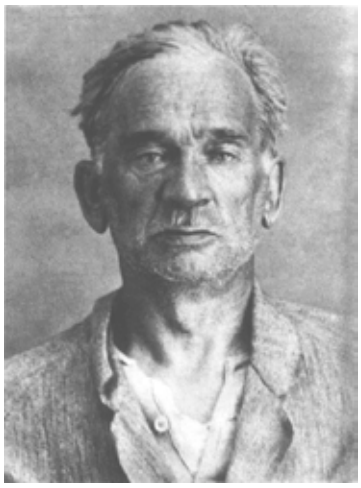

Рис. 3. Член товариства Іван Теодорович незадовго до розстрілу у 1937 р. (Вікіпедія)

партійний «прошарок» у місцевих організаціях істотно зростав.

По суті, Товариство політкаторжан стало частиною радянського фасаду й займалося переважно обслуговуванням ідеологічних інтересів ВКП(б). Таким чином, до середини 1930-х рр. під впливом політичних і соціальних факторів відбулося повне одержавлення ТПКЗ, логічним наслідком якого стала його деградація і втрата власного обличчя. Товариство, яке символізувало політичний плюралізм недавнього минулого не потрібно було сталінському режиму. Однак в «оновленому» вигляді воно не потрібно було і самим політкаторжанам, багато з яких не були навіть допущені до його лав, а інші виявилися виключеними або втратили до нього довіру й інтерес. Тому, зберігши частину раніше встановлених пільг для ветеранів боротьби з царизмом, Президія ЦВК СРСР від 17 серпня 1935 р. ліквідувала Товариство колишніх політкаторжан і засланців. Після ліквідації більшість членів товариства були розстріляні або опинилися у сталінських таборах [4, с. 72–79].

Так, жертви царизу, стали жертвами сталінізму…

Висновки. Таким чином, Товариство колишніх політкаторжан та засланців зробила певний внесок у справу освіти населення й, насамперед серед робітників та молоді, активно взаємодіючи з місцевими радянськими, партійними та іншими громадськими організаціями. Найбільша активність припадає на 20-ті рр. XX ст., коли колишні політкаторжани вели досить активну просвітницьку діяльність серед широких мас населення, яка мала характер політичної освіти і була націлена на популяризацію революційної спадщини – формуванню своєрідних «місць пам'яті». Напрями публічної активності у 1920-х рр. політкаторжан, які зберігали організаційну та ідеологічну автономію, визначалися головним чином самими активістами, серед яких домінували представники соціалістичних небільшовицьких партій. Серед основних форм роботи превалювали публічні виступи та лекції, організація музейних експозицій, проведення тематичних виставок, екскурсій, акцій та інші коммеморативні практики. Змістовна частина просвітницької діяльності відбивала власне бачення ключових подій радянської революції. Однак, з 1930-х рр. Всесоюзне товариство підпало під вплив та цензуру радянського керівництва, а у 1935 р. взагалі було ліквідовано.

Список літератури:

1. Біліченко Л. Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907–1920 рр.). *Старожитності Лукомор'я.* 2021. № 3. С. 50–59.

2. Біліченко Л. Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). *Емінак.* 2021. 2 (34). С. 95–104.

3. Біліченко Л. Харківська пересильна в‘язниця як пункт для тимчасового утримання каторжних та пересильних арештантів (друга половина XIX-початок XX СТ.). *Proceedings of VII International Scientific and Practical Conference Kharkiv:* Харків, 2022. С. 1339–1346.

4. Касьянова Н. М. Товариство колишніх політкаторжан і засланців: створення та діяльність. *Історичні і політологічні дослідження.* 2014. № 1-2. С. 72–79. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2014_1-2_12

5. Міронова І. Реалізація реформи скасування тілесних покарань у каторжних тюрмах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* 2021. Том 32 (71) № 4. С. 69–76.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 25.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 808. Оп. 1. Спр. 4.

8. Юнге М. Революционеры на пенсии. Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1921–1935. Москва: АИРО-XXI. 2015. 640 с.

Bilichenko L.S. ALL-UNION SOCIETY OF FORMER POLITICAL PRISONERS (1921–1935)

The article examines the activities of the All-Union Society of Former Political Prisoners during 1921–1935. It was found that the society was founded in March 1921, when former revolutionary figures P. P. Maslov and D. I. Novomirsky made another attempt to create the Society of Former Political Convicts and Exiles of Settlers by publishing in Izvestia a call for the collection of materials on the history of the revolutionary movement. This data was collected for the publication of a thematic collection, for which purpose a literary, organizational and budgetary commission was created. The society's branches were scattered almost throughout the Soviet Union. The society had branches in Ukraine (Kharkiv, Kyiv, Odesa, Simferopol), in the Caucasus (Georgia, Armenia, Azerbaijan), Russia (Moscow, Leningrad, Pskov, Novosibirsk, Omsk, Irkutsk, Vladivostok, Novosibirsk) and in Belarus. It has been established that the society was engaged in various activities: collecting, preserving, researching, and publishing historical materials, and it was also supposed to organize lectures, reports, and evenings of remembrance. One of the most important tasks of the society was to carry out the necessary measures to develop and publish materials relating to the life and routine of prisons during the days of the tsarist regime. The purposeful activity of the society in writing the history of the revolutionary movement from the beginning of the 19th century to 1917 significantly influenced the creation of the Soviet mythology about the emergence of the socialist state and the genesis of the liberation movement. However, since the 1930s, the All-Union Society fell under the influence and censorship of the Soviet leadership, and in 1935 it was completely liquidated. After the liquidation, most of the members of the society were shot or ended up in Stalinist camps. Thus, the victims of the tsarism became victims of Stalinism…

Key words: *hard labor, political hard laborers, USSR, Ukrainian SSR, interwar period, tsarist repressions, Stalinist repressions.*

УДК 305-055.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.31

Кірюхіна М.В.
Кременчуцький льотний коледж
Харківського національного університету внутрішніх справ

Хомяк О.В.
Кременчуцький льотний коледж
Харківського національного університету внутрішніх справ

ЖІНКИ В АВІАЦІЇ: ПЕРШІ ПІДКОРЮВАЧКИ НЕБА

У роботі розглянуто внесок жінок у розвиток авіації, зокрема їхню роль у воєнний та мирний час. Описуються досягнення відомих авіаторок, таких як Раймонда де Ларош, яка стала першою жінкою з ліцензією пілота у 1910 році, та Амелія Ергарт, яка першою здійснила одиночний трансатлантичний політ. Згадано також Джінні Лівітт – першу жінку-пілота винищувача в США, а також українських льотчиць, таких як Тетяна Конарьова-Шиляєва, єдина військова льотчиця України, яка керує гелікоптером Мі-8. Крім того, наведено приклади внеску українських жінок у розвиток військової та цивільної авіації, включаючи участь у бойових діях та обслуговування літаків на державному та комерційному рівнях. Висвітлено, як жінки, долаючи гендерні стереотипи, здобували провідні позиції в авіації та досягали вагомих результатів. Сучасні українські авіаторки, зокрема Анастасія Мелех і Тетяна Ковкіна, працюють у великих комерційних авіакомпаніях, а молоді жінки, як-от Тетяна Іванова та Вікторія Арделян, займають місця в кабінах військових та комерційних літаків. В Україні, завдяки реформам 2017 року, знято гендерне обмеження на ряд професій в авіаційній галузі, що дало жінкам можливість опановувати раніше закриті для них спеціальності, такі як авіаційний механік чи оператор паливозаправки. Розглянуто освітні можливості для жінок в Україні, які прагнуть здобути авіаційну освіту. Навчання проводиться в державних установах, як-от Національний авіаційний університет, Кременчуцький льотний коледж Харківського національного університету внутрішніх справ і Харківський національний університет Повітряних сил, а також у приватних аероклубах. Відзначається, що випускниці державних закладів отримують більш серйозну практичну і теоретичну підготовку, що робить їх конкурентоспроможними на ринку праці. Окремо підкреслюється важливість гендерної рівності в галузі, адже, попри значний прогрес, жінки-пілоти становлять лише близько 5% кадрового складу у міжнародній авіації. Проте їхні досягнення й особисті якості вносять унікальний внесок, що сприяє збагаченню та розвитку авіаційної сфери. Жінки-пілоти стали натхненням для нових поколінь, які прагнуть реалізувати себе в авіації.

Ключові слова: *жінки в авіації, жінки-пілоти, гендерна рівність, воєнна авіація, цивільна авіація, українські льотчиці, авіаційна освіта.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день проблема участі жінок в авіації полягає у тому, що дана тема є неабияк актуальною та потребує більш ретельного вивчення. Це пов'язано з тим, що протягом десятиліть і до останнього часу історики мало приділяли уваги вивченню ролі та місця жінок в авіації. Але вивчення даного питання є надзвичайно важливим.

Таким чином, роль жінок в авіації є важливою темою, яка потребує ретельного дослідження. Аналіз матеріалів, які зараз є у відкритому доступі, доводить, що їх зовсім мало. Зокрема, доводиться спиратися на інформацію Засобів масової інформації (ЗМІ) та дані державних органів. Однак, даним історіям має приділятися більше уваги, особливо враховуючи ситуацію, у якій зараз перебуває Україна. Мається на увазі повномасштабне вторгнення Росії, яке вона розпочала 24 лютого 2022 року.

Контекст поставленої проблеми визначається широким колом наукових досліджень та описів праць щодо жінок, які займалися авіацією і стали першими підкорювачами неба. Однак дана тема все ж таки потребує постійного вивчення та дослідження, особливо враховуючи ситуацію, яка зараз відбувається в нашій країні. Як під час Другої Світової війни, так і з моменту війни на Сході України з 2014 року та повномасштабного вторгнення

Росії до України у 2022 році, подвиг жінок є неоціненним. Вони виконують важливу роль не тільки в тилу, а й на фронті. Тож, тема статті зумовлена поглибленим вивченням перших жінок, яким вдалося підкорити небо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні дописи, наукові праці та дослідження щодо опису перших підкорювачок неба як у світі, так і в Україні у працях М. Байдан, В. П. Бурмага, О. М. Гладун, М. С. Гук, М. В. Петченко, Г. М. Перепилиця, М. Ф. Семенова та інших дослідників.

Постановка завдання. Дослідження аспектів та опис історій про жінок в авіації, які стали першими підкорювачами неба як в усьому світі, так і в Україні зокрема, висвітлення їх подвигів та нагород, які вони за це отримали.

Виклад основного матеріалу. Коли заходить мова про авіацію, багатьом важко уявити за штурвалом жінку. Але насправді досить багато жінок посвятили своє життя авіації, підкоривши небо не лише у мирний час. На жаль, під час війни жінкам також доводилося сідати за штурвал. Напевно, не варто і говорити, що управління літаком чи вертольотом у мирний час і управління винищувачем під час війни надзвичайно відрізняється. Зокрема, у воєнний час під час Другої світової війни жінки були не лише снайперами, інженерами-механіками, зв'язковими, а й служили на флоті, у бронетанкових військах, піхоті, артилерії, кавалерії, і насамперед в авіації.

Беззаперечно, війна – надзвичайно страшне слово, яке змушує сколихнутися будь-кого. Напевно для кожного у житті – це одне із найстрашнішого, із чим можна зіткнутися. Важно уявляти чоловіків, які беруть участь у бойових діях, а коли заходить про жінок – то це сприймається ще страшніше. Адже, багато хто звик, що війна – це чоловіча справа, а місце жінки у тилу, захищати домівку, дітей, батьків, справлятися з домашніми справами тощо. Однак, війна не робить винятків і воювати доводиться як чоловікам, так і жінкам. Багато хто із жінок виявляв бажання іти на війну самостійно, не маючи сил чекати на її закінчення вдома і маючи на меті внести власний вклад в перемогу.

Зазначимо, що авіація являє собою галузь техніки, пов'язану з розробкою і використанням літальних апаратів важчих за повітря. Під її поняттям також часто називають сукупність літальних апаратів важчих за повітря таких як літаки, гелікоптери, автожири, часто включаючи ще літальні апарати легші за повітря, та організації що їх використовують чи обслуговують (повітряний транспорт тощо). При цьому розрізняють цивільну авіацію і військову авіацію [Байдак М. С., 2017, С. 21].

Варто зауважити, що основою розвитку технічних засобів авіації є такі наукові дисципліни як теорія авіації, аеродинаміка, теорія літака, теорія двигунів та інше. Слово авіація (фр. Aviation) вперше було вжите французьким письменником і колишнім офіцером Габріелем Ла Ланделе в 1863 році. А от перший успішний політ на літаку з двигуном внутрішнього згоряння здійснили 17 грудня 1903 р. американські механіки брати Вільбер і Орвілл Райт [Байдак М., 2014, С. 51].

Варто зазначити, що різниця між першими польотами чоловіків і жінок рідко перевищувала 10 років, тож вони йшли майже поруч один із одним. Авіаторки підкорювали небо сто років тому і продовжують робити це сьогодні [Байдак М., 2016, С. 29].

У 1910 році відбувся політ літаком, за штурвалом якого була перша жінка – француженка Раймонда де Ларош. У цьому ж році вона стала першою жінкою, яка отримала ліцензію пілота від Aeroclub de France. Зазначається, що її надихнули польоти братів Райтів, особливо після того, як авіаторка побачила їхню демонстрацію в Парижі. Таким чином Раймонда де Ларош відкрила авіаторство для жінок, а сама стала першою жінкою-пілотом. У 1913 році де Ларош виграла кубок Французького Аероклубу за безперервний міжміський політ тривалістю понад 4 години. Під час Першої світової війни, коли жінкам заборонили літати, Раймонда служила водієм у французькій армії. У червні 1919 року вона поставила два світові рекорди серед жінок. де Ларош піднялась на висоту 4800 м, а також подолала дистанцію у 323 км [13].

Однак, 18 липня 1919 року де Ларош і пілот двомісного літака, на якому авіаторка планувала складати іспит на допуск до професійних польотів, загинули в авіакатастрофі на аеродромі Ле-Кротуа. При цьому вона була пасажиркою літака. На той час авіаторці було 36 років.

Окремо слід відокремити знаменитий політ, який відбувся в 1932 році – його здійснила пілотеса Амелія Ергарт. Він заслуговує уваги тим, що був дуже ризикованим, так як літак був перевантажений паливом, у зв'язку з чим виявився досить нестійким в пілотуванні. До того ж, у літака «Локгід-Вега» не було радіозв'язку, через що в авіаторки не було жодної страховки у випадку непередбачених обставин. На додаток до цього,

погода над Атлантикою виявилася неприйнятною, не дивлячись на позитивний метеопрогноз. Невдовзі після настання темряви літак увійшов у зону сильного шторму з грозою і потужними поривами вітру. Однак пілотеса все-таки змогла здійснити знаменитий політ, що принесло їй світову славу. Її ім'я також відоме через те, що через п'ять років після польоту над Атлантикою Амелія Ерхарт спробувала здійснити у 1937 році політ навколо земної кулі. Однак ближче до кінця польоту авіаторка та її другий пілот зникли над Тихим океаном. Так їх більше ніхто не бачив і не чув. Пілотесу офіційно оголосили мертвою в 1939 році. Про її загадкове зникнення, навіть, зняли фільм «Амелія» [Бурмага В. П., 2015, С. 34].

Першою жінкою-пілотом комерційної авіакомпанії стала американка Бонні Тібурзі. Вона народилась в 1948 році в сім'ї пілота Scandinavian Airlines, у зв'язку із чим з ранніх років була оточена авіацією. Коли дівчина подорослішала, то стала пілотесою, розпочавши свою кар'єру чартерного пілота та пілота-інструктора. У віці 24 років Бонні Тібурзі стала першою жінкою-пілотом великої авіакомпанії American Airlines [Бурмага В. П., 2015, С. 37].

Першою жінкою-пілотом винищувача була Джінні Лівітт – генерал-майор Повітряних сил США. Вона народилась в 1967 році в сім'ї військовослужбовця Повітряних сил США. Вже у 1991 році Джінні приєдналася до ПС і стала пілотесою. До того ж, декілька років після цього, у 1993 році, уряд США зняв обмеження на участь жінок у бойових місіях, і Лівітт почала навчання на F-15 Strike Eagle. Таким чином вона стала першою жінкою-пілотом винищувача в історії [Богачевська-Хомяк М., 2018, С. 119].

Слід перелічити і інших жінок, які внесли вагомий вклад в історію авіації. Наприклад, Жаклін Кокран (1906–1980) – була піонеркою американської авіації, першою жінкою, яка літала з надзвуковою швидкістю [Гук М. С., 2019, С. 19].

Джесіка Кокс – перша у світі людина без рук, яка отримала ліцензію на пілотування.

Джеррі Мок (1925–2014) – американська льотчиця, перша жінка, яка здійснила одиночний навколосвітній переліт у 1964 р.

Кетрін Стінсон (1917–2001) – американська льотчиця, перша жінка, яка виконала «мертву петлю».

Елсі Макгілл (1905–1980) – перша у світі жінка, яка отримала ступінь авіаційного інженера, відома як «Королева ураганів».

Боббі Траут (1906–2003) – американська авіатриса, у 1929 році встановила рекорд тривалості польоту без дозаправки.

Ліліан Бленд (1878–1971) – перша жінка в Ірландії, яка спроєктувала, збудувала літак і пілотувала на ньому.

Патті Вагстафф – перша жінка, яка виграла чемпіонат США з пілотажу [Гладун О. М., 2018, С. 124].

Що стосується України, то як повідомлялося в ЗМІ, пілотес в Україні всього з десяток. Але всі вони надзвичайно віддані своїй справі. Серед них є, навіть, ті, хто брав участь в бойових діях, які розпочала Росія проти нашої країні ще у 2024 році, а вже 24 лютого 2024 року розпочалося повномасштабне вторгнення країни-агресора в Україну.

У 2017 році Кабінет міністрів України скасував перелік із 450 професій, що до того вважалися закритими для жінок. Серед них – кілька позицій, які пов'язані з авіацією, виробництвом та обслуговуванням літаків. Зокрема, слюсар по ремонту авіадвигунів, інженер і технік, зайняті на техобслуговуванні літаків та вертольотів, оператор заправних станцій, зайнятих заправкою літальних апаратів, а також робітники, які ремонтують злітно-посадкові смуги та рульові доріжки на аеродромах [Карпов Є. М., 2001].

Зокрема, першою була Віра Білик (1921–1944) – українська льотчиця, штурман авіаційного полку, яка здійснила 813 нічних вильотів і загинула при виконанні бойового завдання під час Другої світової війни.

А от першою українкою, яка стала пілотом винищувача стала Наталія Перакова – пілотеса Повітряних Сил ЗСУ. Однак про неї не має багато інформації. Раніше повідомляло про її загибель у квітні 2022 року, проте Повітряні Сили дану інформацію спростували, закликавши, не довіряти фейкам [Перепелиця Г. М., 2015, С. 129].

Варто відзначити, що єдиною військовою льотчицею України є Тетяна Конарьова-Шиляєва – пілотеса гелікоптера Мі-8. Вона народилась в сім'ї військового льотчика, а її дитинство проходило на військових гарнізонах. Льотчиця розповідала в інтерв'ю UNN, що навчалася в Харківському інституті військово-повітряних сил, який закінчила у 2003 році. На курсі у неї було всього чотири дівчини. Дві дівчини лишились в Сухопутних військах, але в авіації, в місті Херсон. З двох літає тільки одна.

Слід відзначити і українку Надію Савченко – політичну діячку, Героя України (2015 року). Вона стала професійною військовою, штурманом-опе-

ратором вертольота Мі-24. До початку конфлікту Савченко була однією з поодиноких жінок в українській армії. При цьому, коли навесні 2014 року почалися бойові зіткнення з сепаратистами, вона вирушила до Донбасу, де воювала у добровольчому батальйоні «Айдар». З липня 2014 по 25 травня 2016 року вона потрапила в російський полон, звільнена внаслідок українсько-російської політичної угоди на найвищому рівні. Однак, з 22 березня 2018 року перебувала під слідством. Її підозрювали у підготовці терористичних актів та держперевороту. За рішенням суду 16 квітня 2019 року звільнена з-під варти [Семенова М. Ф., 2015].

Також слід відзначити і пілотес, які на даний момент працюють в Україні.

Серед них: Українська пілотеса Анастасія Мелех, яка керує Boeing-737. Вона керує великими комерційними лайнерами на авіалініях України вже майже 10 років. Має ліцензію транспортного і комерційного пілота. На сьогоднішній день її загальний наліт складає 2500 годин.

Тетяна Ковкіна – одна з чотирьох пілотес авіакомпанії SkyUp, у якій загалом є приблизно 130 пілотів.

Тетяна Іванова – одна з п'яти жінок-штурманок в Збройних силах України. Вона служить у бригаді транспортної авіації імені Героя України Дмитра Майбороди, яка дислокується біля Вінниці. У свої 23 роки авіаторка підкорює небо на військових літаках АН-26. Батько дівчини також військовий. Раніше служив офіцером з бойового управління, а згодом начальником командного пункту в Повітряних силах ЗСУ. У свій час чоловік також навчався на штурмана. При цьому станом на 2021 рік в авіаторки позаду було 220 годин нальоту на військових літаках та 7 стрибків з парашутом. Зокрема, до її службових обов'язків входить прокладання маршруту під час польоту, відслідковування метеоумов на радарах, а також рекомендації командиру літака під час заходу на посадку.

Вікторія Арделян – 26 років – жінка-пілот «Міжнародних авіаліній України». Дівчина народилася у авіаційній родині: її батько діючий пілот МАУ, якому ще далеко до пенсії. Хрещений також пілот, а прадідусь був штурманом під час Другої світової війни. Більш того, навіть, прабабуся долучилася до авіації – підвішувала бомби на винищувачі. Вікторії Арделян літає з МАУ з 2016 року. Кожен політ у літаку дві людини в кабіні – командир і другий пілот. Кожного рейсу дана пара змінюється. Вікторія є другим пілотом, а її командирами нині завжди є чоловіки. Варто зазначити у МАУ немає жіночих екіпажів, оскільки немає жінок-командирів.

А от першою курсанткою Кременчуцького льотного училища цивільної авіації була Галина Расторгуєва – дочка відомого льотчика Віктора Расторгуєва. Вона освоїла пілотування вертольота Мі-4 у 1965 році, а в 1967 році – пілотування вертольота Мі-8. Расторгуєва пропрацювала 18 років льотчиком випробовувачем у науково-виробничому об'єднанні «Зліт» [9, 224].

Тим часом Інна Копец стала єдиною у світі жінкою, яка налітала на гелікоптерах 11500 годин і була командиром жіночих екіпажів, яким вдалося встановити 15 світових рекордів. Вона також була пов'язана з Кременчуцьким льотним коледжем [Петченко М. В., 2023, С. 227].

Як повідомляли у прес-службі Міжнародного аеропорту Бориспіль, наразі на летовищі працює дев'ять жінок, які заправляють транспортні засоби, в тому числі, паливозаправники. При цьому в Борисполі немає централізованої станції для заправки, тому процес відбувається наступним чином: до літака під'їжджає машина, а спеціальний-паливозаправник його заправляє. До того ж, у Борисполі працює шестеро жінок на посаді «аеродромний працівник». Вони задіяні в обслуговуванні перону та злітно-посадкових смуг.

Слід звернути увагу на те, що в Україні багато навчальних закладів, де можна пройти навчання на пілота, отримавши необхідну акредитацію для здійснення польотів. При цьому навчання в Україні на пілота здійснюють як державні військові або авіаційні заклади вищої освіти та льотні училища, а також приватні аероклуби.

Зокрема, перший варіант забезпечить більш серйозну теоретичну і практичну підготовку, випускники цих закладів вважаються більш надійними професіоналами. У свою чергу комерційні клуби готують льотчиків-любителів, що здійснюють польоти на невеликих літаках і лише заради власного задоволення. Тобто, для того, щоб влаштуватися на роботу потрібно отримати комерційний або ж лінійний сертифікат. До того ж, авіакомпанія не прийме на роботу без необхідної кількості льотних годин та відповідної ліцензії.

Навчання пілотів в Україні здійснюють наступні державні заклади вищої освіти:

Національний авіаційний університет;

Кіровоградська льотна академія Національного авіаційного університету;

Кременчуцький льотний коледж;

Харківський національний університет повітряних сил імені Івана Кожедуба.

А от єдиним в Україні навчальним закладом, який готує пілотів винищувальної авіації, є Харківський національний університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що авіаційна галузь являє собою одну з найдинамічніших та найскладніших галузей у світі. З роками вона сильно еволюціонувала. Починаючи від першого успішного польоту братів Райт у 1903 році і закінчуючи сьогоденням.

Вклад жінок в авіацію є неоціненним. Не дивлячись на те, що у даній сфері жінок менше, ніж чоловіків, їх подвиги від цього не стають меншими. Наскільки велика відповідальність лягає на людину, яка сідає за кермо літака. Життя пасажирів залежать повністю від її дій. Дехто боїться взагалі літати, а що вже говорити за управління літальним засобом. А жінкам вдалося не тільки освоїти літальній апарати, а ще й брати участь у Другій світовій війні та війні, яку розпочала Росія проти України.

Проте, не дивлячись на прогрес, якого вдалося досягти, жінки-пілотеси є недостатньо представленими в авіаційній галузі. Так, виходячи з даних міжнародної асоціації авіаційного транспорту, кількість жінок становить тільки 5% від загальної кількості кадрового складу пілотів, що працюють в авіаційній галузі. Однак, жінки-пілотеси є важливою частиною авіаційної промисловості До того ж, вони додають в авіацію унікальний набір навичок та перспектив [12].

Тож, жінки-пілотеси як в Європі, так і в Україні внесли надзвичайно визначний внесок в розвиток авіаційної галузі і продовжують надалі служити зразком для наслідування для інших, хто лише планує, або вже навчається за даним фахом і планує побудувати кар'єру саме в авіації.

Список літератури:

1. Байдак М. «Жінка із фронту». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.* Серія «Історія». 2014. Вип. 1(2). С. 191–197.
2. Байдак М. Жіночі образи з часу Великої війни у висвітленні та інтерпретації галицьких письменників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 166–172.
3. Байдак М.С., Бежук О.М. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 78–105.
4. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884-1939. Львів : Український католицький університет, 2018. 520 с.
5. Бурмага В. П., Світич К. С. Роль жінки в організації допомоги фронту в роки Першої світової війни (на матеріалах України). *Вопросы германской истории*. 2015. С. 57–64.
6. Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України XX століття / НАН України. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. – К., 2018. – 224 с.
7. Гук М. С. Діяльність сестер милосердя у першу світову війну: історіографія. *Історія науки і біограф істика*. 2019. № 12.
8. Карпов Є. М., Кулик М. С. Авіація. *Енциклопедія сучасної України.* Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001.
9. Петченко М. В., Скачкова І. А. Жінки-пілотеси як невід'ємна складова розвитку авіації. *Авіація, промисловість, суспільство*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. м. Харків, 18 травня 2023 р. / Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2023. С. 915 с.
10. Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. К. : Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.
11. Історія повітроплавання та авіації: бібліогр. покажч. літ. / укладач М.Ф. Семенова. 2-ге вид., перероб. та доп. К.: НАУ, 2008. 153 с.
12. Війна не робить винятків. Жіночі історії другої Світової. *Український інститут національної пам'яті інформаційний проект*. URL : https://uinp.gov.ua/.
13. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/507849___697591 (дата звернення: 1.11.2024).

Kiryukhina M.V., Khomiak O.V. WOMEN IN AVIATION: THE FIRST CONQUERORS OF THE SKY

This paper examines the contribution of women to aviation development, highlighting their roles in both wartime and peacetime. The achievements of renowned female aviators, such as Raymonde de Laroche, who became the first woman to hold a pilot's license in 1910, and Amelia Earhart, the first woman to complete a solo transatlantic flight, are described. Also mentioned is Jeannie Leavitt, the first female fighter pilot in the U.S., as well as Ukrainian aviators like Tetyana Konarova-Shyliaeva, Ukraine's only female military pilot who operates an Mi-8 helicopter. Additionally, examples are provided of Ukrainian women's contributions to military and civil aviation, including participation in combat and aircraft maintenance at both state and commercial levels. The paper highlights how women, overcoming gender stereotypes, have achieved prominent positions in aviation and attained significant results. Contemporary Ukrainian aviators, such as Anastasia Melekh and Tetyana Kovkina, work for major commercial airlines, while young women like Tetyana Ivanova and Viktoria Ardelyan occupy positions in the cockpits of military and commercial aircraft. In Ukraine, thanks to the 2017 reforms, gender restrictions on various aviation-related professions have been lifted, allowing women to pursue previously closed specialties, such as aircraft mechanic and fuel operator. Educational opportunities for women in Ukraine aspiring to aviation careers are also discussed. Training is offered at state institutions like the National Aviation University, the Kremenchuk Flight College of Kharkiv National University of Internal Affairs, and the Kharkiv National Air Force University, as well as at private aeroclubs. It is noted that graduates of state institutions receive more rigorous practical and theoretical training, making them competitive in the job market. The paper underscores the importance of gender equality in aviation. Despite significant progress, women pilots still make up only about 5% of the aviation workforce internationally. However, their achievements and personal qualities bring a unique contribution that enriches and advances the aviation sector. Female pilots have become an inspiration for new generations seeking to pursue a career in aviation.

Key words: *women in aviation, female pilots, gender equality, military aviation, civil aviation, Ukrainian women aviators, aviation education.*

УДК 94:332.146.2(560.8)»1999/2000»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.32

Меміш О.М.
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ПІВДЕННО-СХІДНА АНАТОЛІЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ КОНТЕКСТІ ТУРЕЧЧИНИ (1990–2000-ТІ РР.)

Стаття присвячена дослідженню особливостей соціально-економічного розвитку Південно-Східної Анатолії у 1990–2000-х рр. у контексті загальнонаціональних процесів модернізації Туреччини. Особливу увагу приділено викликам та можливостям інтеграції регіону в соціально-економічну систему країни. Дослідження спирається на аналіз статистичних даних, звітів урядових структур і матеріалів періодичних видань, що висвітлюють регіональні та національні економічні процеси. Виявлено значну регіональну нерівність, що зберігається попри реалізацію великих інфраструктурних проєктів, а також ризики асиміляції культурної ідентичності через швидкі економічні зміни. Розглянуто ключові аспекти економічної трансформації регіону, вплив проєкту GAP (Проєкт Південно-Східної Анатолії) на сільське господарство, промисловість і зайнятість населення, а також наслідки урбанізації та змін у традиційній структурі суспільства. Визначено, що в період, що досліджується, нагально постала необхідність удосконалення державної політики щодо стимулювання економічного зростання східних регіонів, створення умов для розвитку малого та середнього бізнесу, а також підвищення рівня освіти й зайнятості серед місцевого населення. Доведено, що період від 1990-х до 2000-х рр. у південно-східних районах Туреччини відзначався складними трансформаціями. Отже, проаналізувавши особливості соціально-економічного становища населення південно-східних районів Туреччини у 1990-х та 2000-х рр., можемо аргументовано констатувати, що в 1990-ті рр. Південно-Східна Анатолія переживала складнощі через соціальні та політичні турбуленції. У 2000-х рр. стабілізація умов сприяла зростанню економіки, збільшенню іноземних інвестицій та розвитку промисловості. Якщо у 1990-х рр. для регіону були притаманними високий рівень безробіття внаслідок збройного конфлікту та глибоких економічних проблем, то з реалізацією «Проєкту Південно-Східної Анатолії» у 2000-х рр. з'явилися нові робочі місця, широко впроваджувалися програми для зменшення безробіття; муніципалітети отримали нові можливості для розвитку й залучення громадян до управління.

Ключові слова: *Туреччина, Південно-Східна Анатолія, економічна політика, соціально-економічний розвиток, модернізація, інтеграція регіонів.*

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток Південно-Східної Анатолії у 1990–2000-х рр. є важливою темою для аналізу, оскільки регіон відіграє значну роль у соціально-економічній структурі Туреччини. Цей період позначений модернізацією, але розрив між розвиненим заходом і відсталим сходом, зокрема Південно-Східною Анатолією, залишається значною проблемою, що впливає на єдність і стабільність країни. Дослідження розвитку регіону дозволяє оцінити успіхи державної політики Туреччини, виявити проблеми його інтеграції в національну економіку та визначити перспективи подолання диспропорцій, важливих для сучасних стратегій розвитку в умовах глобалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політики уряду Туреччини щодо південно-східних провінцій має, безумовно, широку історіографію, проте левова частка досліджень спрямована на висвітлення процесів, які стосуються врегулювання «курдського питання». Дослідження соціально-економічного розвитку Південно-Східної Анатолії залишається практично не висвітленим у науковій літературі. Окремі аспекти цієї тематики розглядаються у статтях. Відповідно, нами було опрацьовано ряд науково-публіцистичних турецькомовних та англомовних статей, розміщених на сторінках таких періодичних видань як ««Turkish Probe», «Turkish Daily News» (TDN), «The Guardian», «International Herald Tribune», «Financial Times», в публіцистичному просторі інформаційних агентств (KurdishMedia.com та ін.). Питання соціально-економічного становища населення південно-східних районів Туреччини на рубежі XX–XXI ст. ще не стало предметом наукового

пошуку у вітчизняних студіях, що й зумовило актуальність даного дослідження.

Постановка завдання. Дослідити особливості соціально-економічного розвитку Південно-Східної Анатолії у 1990–2000-х рр. у контексті загальнонаціональних процесів модернізації Туреччини, виявити ключові проблеми та перспективи інтеграції регіону в соціально-економічну систему країни.

Виклад основного матеріалу. Південно-Східна Анатолія із соціально-економічної точки зору є одним з найбільш відсталих регіонів не лише Туреччини, але й усього Близького та Середнього Сходу. Як зазначав у передмові до свого дослідження з економіки «Турецького Курдистану» М. Джафар, Турецький Курдистан є «нерозвиненим районом у нерозвиненому» регіоні («underdevelopment area in underdevelopment») [1, с. 3]. Курдистан історично був внутрішньою колонією економічно слабких країн, які використовували його лише як сировинну базу. Відсутність інвестицій і політична нестабільність через підлегле становище курдів унеможливлювали промисловий розвиток регіону. Курдистан залишався периферією Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії, для яких його індустріалізація мала другорядне значення.

У Південно-Східній Анатолії найбільш родючі землі, розміщені на півдні, південному заході й у центрі регіону, на північ від регіону «Родючого півмісяця». З початку здійснення Проєкту Південно-Східної Анатолії, з середини 1970-х рр., регіон став другим найважливішим у Туреччині центром товарного виробництва пшениці [2, с. 61]. Станом на 1998 р. виробництво пшениці у регіоні Південно-Східної Анатолії становило 12,4% всього виробництва пшениці країни, ячменю – 14,7%. Провінції Газіантеп, Мараш та Мардин також є ключовим регіоном в Туреччині, багатим на оливкові гаї. Сьогодні регіон Південно-Східної Анатолії є лідером країни з вирощування бавовни – на нього припадає майже 50% всього виробництва бавовни в Туреччині, тоді як у 1994 р. цей показник не перевищував чверті, а 1997 р. – третини. Традиційно в регіоні гарними темпами розвивалось виноградарство, вівчарство, масловиробництво, сироваріння (продукція вироблялась не лише на внутрішній, а й на зовнішній ринок) тощо. Регіон з кінця першої треті XX ст. почав більш активно розвиватись технологічно, так як розпочалось пожвавлене будівництво різнопрофільних промислових підприємств.

На регіони Східної та Південно-Східної Анатолії припадає значно менша частка ВВП Туреччини порівняно з західними областями, а рівень доходів там у кілька разів нижчий. Економічна нерівність, безробіття та наслідки збройних конфліктів стали основними причинами міграції з цих регіонів, зокрема з сільської місцевості до міст, що перевантажило слабко розвинуту інфраструктуру і спричинило зростання зон бідності [3]. Міграція в Туреччині значною мірою була зумовлена не лише соціально-економічними факторами, але й діями влади, зокрема через конфлікт у Турецькому Курдистані та масштабні гідропроєкти. У 1990-х рр. через збройні зіткнення багато курдів переселилися до великих міст, таких як Стамбул, Ізмір та Адана, значно збільшуючи там курдське населення [3]. Стамбул навіть називають «найбільшим курдським містом». Внаслідок внутрішньої міграції окремі регіони, такі як Адана, за прогнозами, можуть стати курдськими в майбутньому.

Турецька влада традиційно пояснює проблеми Південно-Східної та Східної Анатолії соціально-економічними чинниками, регулярно оголошуючи плани розвитку регіону. Після арешту лідера ПРК Абдулли Оджалана прем'єр Бюлент Еджевіт ініціював програму інвестицій вартістю 90 млн. дол. [4; 5], наголошуючи, що економічний розвиток є ключовим фактором безпеки. Основними напрямами стали ремонт доріг та сприяння інвестиціям, незважаючи на нестачу фінансів у регіоні [6].

Турецька влада звинувачувала ПРК у погіршенні економіки курдських регіонів, заявляючи про успіхи в боротьбі з тероризмом. Прем'єр Б. Еджевіт у 1999 р. оголосив програму економічних і соціальних заходів для Східної та Південно-Східної Анатолії, яка включала інвестиції, зниження цін на електроенергію, підтримку малого бізнесу та скасування ПДВ на обладнання. Для координації цих заходів він особисто відвідав регіон разом із міністрами [7]. Турецький прем'єр Еджевіт визнав соціально-економічний розвиток Південно-Східної Анатолії пріоритетом, оголосивши про виділення 40,5 трлн. лір для регіону. Він підкреслив реалістичність економічного пакета, проте бізнес-спільнота регіону скептично оцінила ці заходи, вказуючи на ігнорування місцевих потреб і обмеження прикордонної торгівлі. Попередні урядові програми також критикувалися за невдачі через незавершеність інфраструктурних проєктів і дефіцит енергії [8].

Голова Торговельно-промислової палати Хакярі критикував уряд за нескінченні економічні проєкти без реальних результатів, вказуючи

на необхідність конкретних досягнень [9]. Після захоплення Абдулли Оджалана, яке фактично позначило завершення широкомасштабних воєнних дій у курдському регіоні, місцеві підприємці та мешканці сподівалися на поліпшення соціально-економічного становища, але для реального розвитку регіону необхідні значні інвестиції, що було малоймовірним: витрати на боротьбу з тероризмом значно перевищували інвестиції в регіон, а більшість коштів на війну були неефективно витрачені. Пропагандистські кампанії влади не змінили ситуацію, і навіть військові визнали недостатність економічного підходу. Індекс розвитку людського потенціалу в Південно-Східній Анатолії значно нижчий за загальний по Туреччині, а рівень бідності та безробіття залишається надзвичайно високим.

У матеріалі, підготовленому наближеними до Демократичної партії Курдистану, наголошувалось, що північний Курдистан залишається в занедбаному стані. Попри багаті водні ресурси, третина населення не мала доступу до чистої води, курдські пасовища залишались порожніми, а мільйони курдів були змушені покинути свої домівки [10]. Провінції Курдистану демонструють найнижчі показники людського розвитку в Туреччині. Більшість курдських регіонів перебувають у скрутному становищі, зокрема через брак інвестицій, робочих місць і низький рівень освіти. Навіть у найурбанізованіших курдських провінціях високий рівень розвитку є винятком, а освіта залишається нерівномірно доступною [11].

У Східній і Південно-Східній Анатолії рівень неписьменності сягає 60–65%, а третина шкіл у регіоні закрита. Згідно зі звітом депутата Хюсейна Челіка, регіон отримав найменшу користь від реформ із часів заснування Туреччини. Загальноосвітні показники для регіону значно нижчі за середньотурецькі: до вищих навчальних закладів вступає лише 10,95% молоді Східної Анатолії та 3,88% Південно-Східної, тоді як загальнотурецький показник становить 22,87% [12]. Низький рівень освіти частково сприяє збереженню етнічної ідентичності курдів, адже понад половина жінок регіону не володіє турецькою мовою [12]. Турецька влада прагне інтегрувати курдських дівчат до системи освіти, використовуючи це як інструмент асиміляції, що супроводжується руйнуванням традиційних сімейних устоїв.

У 2005 р. газета «The Guardian» із посиланням на дані ЮНІСЕФ повідомила, що половина жінок Туреччини не відвідує школи, а серед курдського населення цей показник ще вищий. Турецька влада запропонувала фінансову винагороду сім'ям, які відправляють дочок до школи. Міністр освіти Хусейн Челік, сам виходець із провінції Ван, наголосив на необхідності освіти для дівчат як основного права людини та інструменту боротьби з дискримінацією. У 2004 р. витрати на освіту вперше перевищили військові, за 1,5 року до шкіл було залучено 140 тис. дівчаток [13]. Турецька влада також запустила курси турецької мови для курдських дітей у багатьох містах Курдистану, активізуючи процес асиміляції через освіту [14].

Медичне обслуговування у Турецькому Курдистані є найгіршим у країні. За словами депутата Хусейна Челіка, медична сфера у Східній та Південно-Східній Анатолії перебуває в катастрофічному стані: низьке охоплення вакцинацією, висока дитяча смертність, нестача лікарів. Жителі регіону регулярно організовують протести через відсутність медичних послуг [15]. Мовний бар'єр також ускладнює доступ до медицини, оскільки багато лікарів не володіють курдською мовою, що змушує пацієнтів звертатися до лікарень Іракського Курдистану, де послуги дешевші і доступніші [15; 16].

Голови торгово-промислових палат регіонів Турецького Курдистану вбачали вирішення економічних проблем через активність місцевих громад і розвиток інфраструктури. Голова Торговельно-промислової палати Адиямана (ATSO) Зафер Ерсой (Zafer Arsoy) зазначав, що загроза тероризму раніше стримувала інвестиції, але тепер немає виправдань. Голова Торговельно-промислової палати однієї з найбагатших провінцій етнографічного Турецького Курдистану – Караманмараша (KATSO) Мехмет Балдук (Mehmet Balduk) вважав, що мешканці регіону мають самостійно вирішувати свої проблеми, а Голова Торговельно-промислової палати Ерзінджана Музаффер Сакир (Muzaffer Cakir) вбачав корені терору у відсталості регіону. Місцеві підприємці пропонували низку заходів: скасування режиму надзвичайного стану, розвиток прикордонної торгівлі, розмінування земель, створення стратегічного дослідницького центру для Південного Сходу та будівництво автомагістралі Диярбакир – Трабзон. Вони також закликали оголосити регіон зоною економічного лиха, сприяти поверненню в села та вирішити питання зайнятості. Мер Диярбакира наголошував на необхідності підтримки міграційного центру, вирішення інфраструктурних проблем і боротьби з безробіттям, адже місто перетворилося на «мега-село» [17].

Кожен турецький уряд пропонував проєкти розвитку Південно-Східної та Східної Анатолії. У 1997 р. прем'єр Неджметтін Ербакан ініціював економічний план для регіону [17]. Згодом новий прем'єр Месут Йилмаз представив програму реформ, спрямованих на вирішення соціально-економічних проблем через інвестиції, земельні реформи та розвиток сільського господарства [18]. В 1997 р. незалежний депутат Бюлент Танла запропонував створення Організації розвитку Сходу та Південно-Сходу Анатолії, яка б координувала регіональний розвиток, передбачала створення вільних економічних зон і звільнення регіону від податків на 10 років. Проте ці ініціативи залишилися нереалізованими. Також Турецький союз торгових палат і бірж підготував «Програму стратегічного розвитку» для створення експортоорієнтованих виробництв, із планом заснування Банку розвитку та запобігання міграції населення. Програма охоплювала Адіяман, Урфу, Диярбакир і передбачала розширення на інші провінції.

У серпні 1998 р. розпочалася підготовка Проєкту Сходу Анатолії, що охоплював провінції Східної Анатолії та частково Чорноморського регіону. Кавказький університет, університети в Ерзурумі та Вані почали працювати над проєктом, бюджет якого становив 1,5 трлн. лір. У 2001 р. президент Ахмет Недждет Сезер заявив, що після вирішення проблеми тероризму пріоритетом держави стане економічне відродження регіону [19].

Прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Тайїп Ердоган у 2003 р. пообіцяв зменшити розрив між «заходом і сходом Туреччини». Його обрання депутатом від Сірта частково базувалося на економічних обіцянках, що нагадувало підтримку Малатії Тургутом Озалом. Ердоган також оголосив, що уряд створить стимули для інвестицій у регіони з низьким ВВП, але реалізація цих планів викликала сумніви [20].

Протягом десятиліть турецькі уряди декларували наміри подолати соціально-економічну нерівність між західними та східними регіонами країни; програми урядів рясніли обіцянками децентралізації виробництва, розвитку інфраструктури, створення пільг для інвесторів у східних регіонах, однак ці заходи часто залишалися нереалізованими.

Що стосується промисловості Курдистану, то вона розвинена нерівномірно. Центральні гірські області, як на південному сході Турецького Курдистану, так і на півночі Іракського та Іранського Курдистану, є найменш розвиненими. Більш розвинені промислові зони знаходяться на периферії і прикордонних районах, де більшість населення не є курдами, наприклад, в Ерзурумі, Газіантепі, Мараші та інших містах. Промислові центри в Курдистані, як у Елязизі та Діярбакирі, спеціалізуються на видобутку та первинній переробці сировини, зокрема на цукровому буряку та бавовні. У Іракському Курдистані основна промисловість пов'язана з переробкою вуглеводневої сировини. Курдистан має три основні економічні підрайони: сільськогосподарські у Північному та Південно-Східному Турецькому Курдистані та вівчарський Хакярський підрайон. Північно-східний регіон спеціалізується на скотарстві, особливо на молочному виробництві, на вирощуванні картоплі і зерновому господарстві.

У Турецькому Курдистані створено кілька «Вільних зон» (ВЗ), які сприяють економічному розвитку регіону. У Мардині ВЗ почала діяти в 1995 р. Її вигідне розташування поблизу основних транспортних шляхів сприяло торгівлі. Газіантепська ВЗ, створена у 1998 р., спеціалізується на експорті місцевої продукції. ВЗ Туреччини звільнені від податків, що стимулює залучення інвестицій. У 2003 р. загальний обсяг торгівлі ВЗ у країні сягнув 16,6 млрд. дол., однак частка курдських провінцій залишалася незначною. Найбільше зростання торгівлі спостерігалося в Газіантепі, де обсяги за 1999–2003 рр. зросли майже в 240 разів. Мардинська ВЗ займала 11% торгівлі, а Ерзурумсько-Східноанатолійська – менш ніж 0,001% [21]. На заході регіону стрімко розвивається Караманмараш, де текстильна промисловість забезпечує значну частку зовнішньої торгівлі. Тут також діє єдиний у Курдистані сталеливарний завод.

Швидкий розвиток Газіантепа і Караманмараша, де курди становлять меншість, посилив соціально-економічні відмінності між курдськими регіонами, підвищуючи ризик декурдизації та асиміляції. Промислова відсталість сприяла збереженню традиційних структур курдського суспільства, які захищали від асиміляції. Однак реалізація Проєкту Південно-Східної Анатолії, розвиток сільського господарства, зростання легкої промисловості та ліквідація сіл руйнують ці традиційні механізми самозбереження.

Обсяг експорту з Південно-Східної Анатолії складає лише 2% від загального експорту Туреччини, що є низьким показником, враховуючи розміри регіону та декларовані цілі розвитку. Протягом 1990-х та 2000-х рр. обсяг експорту коливався від 405 млн. дол. в у 1996 р. до 640 млн. дол. у 2001 р., але після цього спостерігався спад [22]. Більше 80% експорту при-

падає на Газіантеп, а основні ринки – Близький Схід та ЄС. Важливими товарами експорту є текстиль (близько 60%) та зерно (15%), а також сільськогосподарська продукція, зокрема абрикоси з Малатії, які складають 10–15% світового виробництва [23]. Південно-Східна Анатолія має великий потенціал для зростання експортних обсягів, зокрема завдяки розвитку текстильної галузі та сільськогосподарських продуктів. Експорт текстильної продукції з Південно-Східної Анатолії домінує серед інших галузей, зокрема, близько половини експорту становлять килими. Основними ринками є Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, країни Європи, Близького Сходу, США та Росія. Турецька влада також розглядає регіон як потенційну «житницю» для Близького і Середнього Сходу. Міністр Південно-Східної Анатолії Саліх Йілдирим заявив, що Туреччина здатна прокормити 650 млн. осіб, а регіон має вирішальне значення для розвитку сільськогосподарського та харчового секторів [24].

Висновки. Проаналізувавши особливості соціально-економічного становища населення південно-східних районів Туреччини у 1990-х та 2000-х рр., можемо аргументовано констатувати, що в 1990-ті рр. Південно-Східна Анатолія переживала складнощі через соціальні та політичні турбуленції. У 2000-х рр. стабілізація умов сприяла зростанню економіки, збільшенню іноземних інвестицій та розвитку промисловості. Якщо у 1990-х рр. для регіону були притаманними високий рівень безробіття внаслідок збройного конфлікту та глибоких економічних проблем, то з реалізацією «Проєкту Південно-Східної Анатолії» у 2000-х рр. з'явилися нові робочі місця, широко впроваджувалися програми для зменшення безробіття; муніципалітети отримали нові можливості для розвитку й залучення громадян до управління.

Список літератури:

1. Majeed R. Jafar. Under-underdevelopment. A regional case study of the Kurdish area in Turkey. Helsinki, 1976. 153 p.
2. Моисеев П.П. Аграрный строй современной Турции. Москва: Наука, 1970, 310 с.
3. Sonmez M. The story of Eastern and Southeastern Turkey. *Turkish Probe*, Issue 443, 15 July 2001.
4. Turkey plans development for battered Kurdish area. *International Herald Tribune,* 02.03.99.
5. Leyla Boulton. Kurds sceptical of investment pledge. Ankara is convinced that promises to boost economic development in the south-east will counter disaffection. *Financial Times,* 24.02.1999.
6. Ecevit launches investment campaign in Southeast. *TDN.* 20 February 1999.
7. Ecevit in Diyarbakir to meet with Emergency rule Region governors. *TDN.* 8 March 1999.
8. Ecevit hopeful for results of Southeast economic package. *TDN.* 9 March 1999.
9. New economic measures get both thumbs up and down. *TDN*. 3 March 1999.
10. Jiyan li bakurê Kurdistanê nine. *KK-Nûçe*, 03.12.2004.
11. Post-PKK period fires excitement in business circles. *Turkish Probe*, issue 319, 21 February 1999.
12. Report: education in the East and Southeast falls for short. *TDN,* 26.06.2000.
13. Helena Smith in Ankara. Turkey pays families to get girls into the classroom. *The Guardian,* 22.02.2005.
14. Tirk programa asîmlasyonê li Kurdistanê bi lez dixin. *KK-Nûçe,* 27.04.2005.
15. Mert Gozde. Go to Iran to have your teeth pulled. *TDN,* 24 August 2000.
16. Saadet Oruc. Health services improve in N. Iraq. *TDN,* 13 August 1998.
17. Erbakan continues seeking support for economic package to Southeast. *TDN,* 11 April 1997.
18. PM Yilmaz reads government program in Parliament. *TDN,* 8 July 1997.
19. Kemal Ilter. Sezer's first visit to East as president. *TDN,* 31 May 2001.
20. Turkish PM repeats age old promises. *KurdishMedia.com*, 12.05.2003.
21. East Anatolia Free Trade region picks up. *TDN,* 11 June 2001.
22. Southeastern Anatolia Project. Latest state. 2001. C. 16. URL: www.gap.gov.tr (дата звернення – 14.01.2025).
23. Turkey hopes to improve trade relations with neighbors. *TDN,* 21 February 2000.
24. DUSIAD says US statements and attitudes have affected South-east. *Anadolu Agency: News in English,* 21.09.2001.

Memish O.M. SOUTH-EASTERN ANATOLIA IN THE SOCIAL AND ECONOMIC CONTEXT OF TURKEY (1990s–2000s)

The article is devoted to the study of the peculiarities of socio-economic development of South-Eastern Anatolia in the 1990s and 2000s in the context of the national processes of modernization of Turkey. Particular attention is paid to the challenges and opportunities for integrating the region into the country's socio-economic system. The study is based on the analysis of statistical data, government reports and materials from periodicals covering regional and national economic processes. The study reveals significant regional inequalities that persist despite the implementation of large infrastructure projects, as well as the risks of assimilation of cultural identity due to rapid economic changes. The key aspects of the economic transformation of the region, the impact of the GAP (Southeast Anatolia Project) on agriculture, industry, and employment, as well as the effects of urbanization and changes in the traditional structure of society are considered. It is determined that during the period under study, there is an urgent need to improve public policy to stimulate economic growth in the eastern regions, create conditions for the development of small and medium-sized businesses, and increase the level of education and employment among the local population. It has been proved that the period from the 1990s to the 2000s in the south-eastern regions of Turkey was marked by complex transformations. Thus, having analyzed the peculiarities of the socio-economic situation of the population of the southeastern regions of Turkey in the 1990s and 2000s, we can reasonably state that in the 1990s, Southeastern Anatolia experienced difficulties due to social and political turbulence. In the 2000s, the stabilization of conditions contributed to economic growth, increased foreign investment, and industrial development. While in the 1990s the region was characterized by high unemployment due to the armed conflict and deep economic problems, with the implementation of the Southeast Anatolia Project in the 2000s, new jobs were created, programs to reduce unemployment were widely implemented, and municipalities gained new opportunities for development and citizen engagement in governance.

Key words: *Turkey, Southeastern Anatolia, economic policy, socio-economic development, modernization, regional integration.*

УДК 94(560):329.3«19»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.33

Новіков І.А.
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Ямпольська Л.М.
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

РОЛЬ АБДУЛЛИ ОДЖАЛАНА – ЛІДЕРА РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ КУРДИСТАНУ – В АНТИТУРЕЦЬКОМУ РУСІ ОПОРУ (70-ТІ–80-ТІ РР. XX СТ.)

Стаття присвячена участі лідера курдського національного руху Абдулли Оджалана в антитурецькому русі опору 1970-х – 1980-х рр. Основні завдання: з'ясувати ідейно-політичні засади діяльності А. Оджалана, проаналізувати передумови, етапи становлення та еволюції Робітничої партії Курдистану (РПК); дослідити вплив «курдського питання» на політичну систему Турецької Республіки в зазначений період; дати оцінку діяльності курдського лідера в контексті боротьби курдської спільноти за політичну автономію / незалежність Турецького Курдистану.

Авторами використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження.

Проаналізовано причини, загальний контекст виникнення та розвитку турецького-курдського конфлікту в 70-х–80-х рр. XX ст. Особливу увагу приділено ідеологам турецького курдизму (Абдулла Оджалан, Хакі Карер, Бакі Карер, Фехмі Їлмаз, Алі Хейдер Кейтан). Ця група курдських і турецьких ліворадикальних інтелігентів стали засновниками однієї з найбільш радикальних партій у політичній структурі Турецької Республіки – Робітничої партії Курдистану (РПК). Визначено основні етапи розвитку РПК, трансформацію її стратегії: від збройної боротьби до політичної участі та використання дипломатичних засобів, що дозволяє переосмислити динаміку турецько-курдських відносин і прогнозувати сценарії розвитку ситуації.

Зроблено висновки про те, що 1970-ті–1980-ті рр. стали ключовим етапом у розвитку турецького курдизму, а світоглядні позиції і політична діяльність А. Оджалана мали вирішальний вплив на формування стратегії РПК в контексті боротьби за права курдів у Туреччині та інших країнах Близького Сходу. «Курдське питання» стало центральним у відносинах між турецьким урядом і курдськими громадами, ускладнило внутрішньополітичну ситуацію і створило напруженість у міжнародних відносинах.

Період 1970-х–1980-х рр. є важливим для розуміння сучасної ситуації як в Туреччині, так і в регіоні Близького Сходу, а також перспектив розвитку турецького курдизму з акцентом на партикулярних тенденціях, що обмежує перспективи власного державотворення.

Ключові слова: *Близький Схід, Турецька Республіка, Турецький Курдистан, курдський національний рух (курдизм), «курдське питання», Абдулла Оджалан, Робітнича партія Курдистану, партикуляризм.*

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена загостренням ситуації на Близькому Сході, пов'язаної з невирішеністю «курдського питання». Розгортання ізраїльсько-палестинського конфлікту і зміна політичного керівництва в Сирії впливають і на становище курдів в Турецькій Республіці: знову лунають заклики про незалежність Курдистану. Нові політичні лідери Турецького Курдистану шукають різні шляхи вирішення цієї проблеми, проте більшість із них залишаються прихильниками ідей Абдулли Оджалана – одного із визнаних лідерів турецького курдизму. Не менш важливим чинником є попередні спроби європейської інтеграції Турецької Республіки, які не були реалізовані через низку причин, зокрема й нерозв'язність «курдського питання».

Постановка проблеми полягає в дослідженні впливу Абдулли Оджалана та його політичної діяльності на формування та розвиток курдського національного руху, спрямованого проти етнополітики Турецької Республіки. Стаття фокусує увагу на ролі А. Оджалана як лідера Робітничої партії Курдистану (РПК), одного з основних

організаторів і теоретиків боротьби курдів за національно-культурну й політичну автономію в Туреччині. Для того, щоб знайти шляхи вирішення питань сьогодення, варто проаналізувати історію виникнення та розвитку турецького-курдського конфлікту в 70-х – 80-х рр. ХХ ст. Особливої уваги потребує дослідження трансформації стратегії РПК – від збройної боротьби до політичної участі та дипломатичних зусиль, що дозволяє переосмислити динаміку турецько-курдських відносин і прогнозувати подальші сценарії розвитку ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх праць зарубіжних дослідників, присвячених розвитку «курдського питання», слід відзначити Горана М. Мухамада (Goran M. Muhamad), Набаза Т. Хайята (Nabaz T. Khayyat) «Інтегровані підходи до стратегічного розвитку в Курдському регіоні: перспективи щодо ресурсів, стратегій, інфраструктури та сільського господарства» (2024) [20]. Автори пропонують інтегровані підходи до планування та реалізації стратегій, спрямованих на підвищення економічної стабільності та самодостатності регіону. Вони наголошують на необхідності комплексного підходу, що враховує як внутрішні ресурси, так і зовнішні виклики, приділяють увагу інтеграції даного регіону в світову економічну модель.

Інша важлива праця Мехмета Орхана (Mehmet Orhan) «Дослідницька методологія курдознавства» [28] розглядає методологічні підходи до вивчення курдських студій, аналізує різні дослідницькі методи, які застосовуються в цій галузі сходознавства, та аналізує їхню ефективність і обмеження. Вказана праця є цінним ресурсом для науковців, які займаються курдською тематикою, оскільки надає інструментарій для проведення якісних досліджень.

Дослідження Джуста Джонгердена (Joost Jongerden) «Реверсійна дискурсія, квіринг самовизначення та ґендерні розриви: Абдулла Оджалан, Робітнича партія Курдистану та проблема національної держави» (2022) [22] аналізує ідеологічні трансформації в Робітничій партії Курдистану під впливом ідей її лідера А. Оджалана. Автор розглядає, як концепції самовизначення та національної держави переосмислюються через призму ґендеру, що призводить до трансформації традиційних національних дискурсів. Праця відкриває нові перспективи в розумінні взаємозв'язку між національними рухами та питаннями ідентичності.

Новий погляд на аналіз проблеми дослідження також дають праці Джуста Джонгердена (Joost Jongerden) та Ахмета Хамді Аккая (Ahmet Hamdi Akkaya) «Робітнича партія Курдистану та нова ліва течія в Туреччині: аналіз революційного руху в Туреччині через меморіальний текст РПК про Хакі Карера» (2012) [21], Ізабель Кесер (Isabel Käser) «Гірське життя прекрасне!» Ґендеризований процес становлення «вільними» в освіті РПК» [23] (2019), Камрана Матіна (Kamran Matin) «Демократичний конфедералізм та соціальна множинність: доброзичлива критика теорії держави Абдулли Оджалана» (2021) [25] та ін.

Значну увагу вивченню «курдського питання» в різних країнах Близького Сходу та в контексті міжнародних відносин приділяли курдські дослідники в Україні Бхарі Абдула Хадер [2], Асо Араз Кадір [5–6], Серушт Наджат [9], а також українські курдознавці О.А. Борділовська [1], В. Голуб [3], М.О. Дмитренко [4], К.І. Кулешова [8], М.С. Пашкевич, В.О. Пашков, В.С. Міщенко [10], Є.Г. Сінкевич, С.М. Попова [11], І. Філоненко [12], І. Червінка [13–14], Л.М. Ямпольська [15–16].

Однак, незважаючи на значну кількість емпіричних наукових розвідок про ситуацію на курдофонних територіях в окремих державах Близького Сходу, на теоретичному рівні все ще бракує загального бачення перспектив курдського руху та державності, зокрема в Турецькому Курдистані, потребує більш ґрунтовного вивчення роль лідерів курдського національного руху, їхньої політичної, громадської та військової діяльності, зокрема Абдулли Оджалана.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати роль Абдулли Оджалана в антитурецькому русі опору 70-х – 80-х рр. ХХ ст. Дослідницькі завдання: з'ясувати ідейно-політичні засади діяльності А. Оджалана, проаналізувати основні етапи процесу становлення та структурної еволюції Робітничої партії Курдистану; дослідити вплив «курдського питання» на політичну систему Турецької Республіки в зазначений період; дати оцінку діяльності курдського лідера в контексті боротьби курдської спільноти за політичну автономію / незалежність Турецького Курдистану.

Виклад основного матеріалу. 70-ті – 80-ті рр. ХХ ст. тісно пов'язані з бурхливим сплеском національних ідей по всьому світу. Боротьба за національну ідентичність, права і свободи представників етнічних і релігійних спільнот охопила різні регіони світу. В контексті деколонізації 1960-х – 1970-х рр., активізації національних рухів на Африканському континенті, Азії, Латинській Америці бездержавні нації Близького Сходу, зокрема курди й бербери, почали активно боро-

тися за свої права, автономію або незалежність [19, p. 832]. Для курдів, які були розділені між кількома країнами (Туреччиною, Іраном, Іраком, Сирією), цей глобальний контекст став стимулом до більш активних дій. Значну роль у цих процесах відіграв маркетинг лівої ідеології: на початку 1970-х рр., на хвилі ліворадикальних революційних ідей Абдулла Оджалан, як і більшість інших лідерів, застосував марксистську ідеологію для розвитку національного руху. РПК під його керівництвом адаптувала ідеї марксизму до курдського національного контексту, враховуючи місцеві особливості і глобальні тенденції [29–30].

Народився Абдулла Оджалан (тур. Abdullah Öcalan, курд. Abdullah Ocalan) 4 квітня 1949 р. в Турецькій Республіці, у невеликому курдському поселенні Омерлі, розташованому в провінції Шанлиурфа неподалік від турецько-сирійського кордону. Походив із багатодітної родини селян із племені пазукі, був найстаршим із семи дітей. З дитячих років Абдулла Оджалан був оточений бідністю й важкою щоденною працею своїх батьків і одноплемінників, які змушені були працювати на місцевого землевласника. Перші п'ять років освіти він здобув у початковій школі сусіднього села Джибін. Саме там він уперше звернув увагу на мовний поділ: у турецькому селі населення спілкувалося турецькою мовою, у курдських громадах – курдською [3, с. 155]. Водночас офіційна турецька влада не визнавала існування курдів як окремої етнічної групи, послідовно підтримувала концепцію моноетнічної держави та дискримінувала курдський народ, називаючи його представників «гірськими турками».

У 1971 р. Абдулла Оджалан вступив на факультет політичних наук Анкарського університету – одного з найстаріших і найбільш авторитетних вищих навчальних закладів Турецької Республіки [30, p. 36–37]. Його основою стала Юридична школа, заснована в 1925 р. з ініціативи Мустафи Кемаля Ататюрка. Згодом університет перетворився на важливий осередок інтелектуалів ліворадикального спрямування та політичних активістів.

А. Оджалан не був винятком серед молодих курдів, які здобували середню й вищу освіту завдяки державним програмам. Турецька влада прагнула асимілювати курдське населення, залучаючи молодь до навчання в турецьких навчальних закладах. Однак це супроводжувалося умовою повної відмови від курдської ідентичності: «Ти можеш стати освіченим і зайняти гідне місце в суспільстві, але виключно як турок, а не як курд», – такою була офіційна позиція турецького авторитарного режиму [30, p. 45]. У межах цієї політики в 1960-х рр. у південно-східних регіонах Туреччини влада відкривала спеціальні школи-інтернати, де курдських дітей навчали бути «правильними турками» [23, p. 15]. Однак ця стратегія налаштувала населення проти влади, оскільки навчальні заклади, де навчалась курдська молодь, сприяли виходу за межі традиційного сільського світогляду, розширювали кругозір і знайомили з ліворадикальними політичними ідеями. Згодом значна частина курдської молоді активно залучалася до лівих політичних партій і рухів, формуючи осердя їхнього активу.

12 березня 1971 р. турецькі військові здійснили черговий державний переворот, що призвів до нового спалаху репресій проти лівих студентських і робітничих рухів. Робітничу партію Туреччини було заборонено, її керівників заарештовано. Влада швидко ліквідувала керівництво збройного партизанського руху. У березні того ж року в провінції Сівас було схоплено трьох впливових діячів Народно-визвольної армії Туреччини (ТНКО), які співпрацювали з курдськими активістами, – Деніза Гезміша, Хусейна Інана та Юсуфа Аслана. 9 жовтня 1971 р. їх засудили до смертної кари й стратили в травні 1972 р. [18, p. 89].

30 березня 1972 р. під час збройного зіткнення з турецькими військовими в Кизилдире загинув відомий ліворадикальний політичний діяч Махір Чаян та ще 8 членів Народно-визвольної партії – Фронту Туреччини (ТНКР-С). Найдовше серед лівих повстанських угруповань протрималась Комуністична партія Туреччини (марксистсько-ленінська) – TKP/ML. Проте в січні 1973 р. сили безпеки схопили її лідера Ібрагіма Кайпаккая в провінції Тунджелі, де він загинув у в'язниці внаслідок тортур [24, p. 90]. Абдулла Оджалан коротко, але влучно описав життя лівих революціонерів того періоду: «Життя чесного борця за свободу тривало не роками, а зазвичай лише кілька місяців» [30, p. 122].

Смерть відомих турецьких революціонерів викликала широкий суспільний резонанс серед студентської та робітничої молоді. У квітні 1972 р. А. Оджалан разом з однодумцями організував протестну акцію проти розстрілів активістів у Кизилдире. Молодь вийшла на вулиці з гаслами «Махір, Хусейн, Улас – боротьба до перемоги!» Поліція розігнала демонстрацію та заарештувала багатьох її учасників [21]. Вперше Оджалан опинився у в'язниці «Мамак», де активно займався самоосвітою, вивчаючи праці марксистських теоре-

тиків. Там він зав'язав важливі знайомства серед ув'язнених лівих активістів. Після семи місяців ув'язнення, у жовтні 1972 р., його звільнили. Згодом він згадував цей досвід так: «В'язниця стала для мене справжньою школою політичної боротьби» [30, p. 135].

Невдовзі після звільнення А. Оджалан знайомиться з ключовими постатями, які згодом відіграли визначальну роль у формуванні РПК, – Хакі Карером і Кемалем Піром. Обидва були етнічними турками, що підкреслює інтернаціональний характер майбутньої партії, яка від самого початку прагнула подолати вузький націоналізм як прояв реакційного мислення.

Важливою віхою в біографії Абдулли Оджалана стала його участь у Демократичному товаристві вищої освіти Анкари (ADYÖD), створеному у 1973 р. [30, p. 140]. Деякі турецькі ліві організації негативно поставилися до заснування цієї структури, вважаючи її офіційну реєстрацію поступкою режиму. Однак група Оджалана намагалася використати цю легальну платформу для поширення своїх ідей і залучення нових прихильників. По суті, участь у цьому товаристві була останньою спробою діяти у легальному полі, співпрацюючи з турецькими лівими активістами. Однак уже в грудні 1974 р. влада, стурбована зростанням активності організації, заборонила її та заарештувала 162 студентів [21].

У тому ж 1974 р. турецький уряд оголосив амністію, завдяки якій на волю вийшла значна кількість лівих активістів. Частина з них намагалася відновити діяльність розгромлених політичних структур, інші емігрували до Європи. Проте амністія не змінила загальної кризи лівого руху в Туреччині, що виявилося під час турецького вторгнення на Кіпр [7, с. 297]. Більшість турецьких лівих сил підтримала це втручання, вбачаючи в прогрецьких силах на острові союзників авторитарного афінського режиму «чорних полковників» [17, с. 144].

Починаючи з 1973 р., навколо Абдулли Оджалана формується коло однодумців, що складалося як із курдських, так і з турецьких лівих інтелектуалів. Спочатку до цієї групи входили сам Оджалан, Хакі Карер, Бакі Карер, Фехмі Їлмаз, Алі Хейдар Кейтан, Ібрагім Айдін, Джеміль Бийїк, Дуран Калкан. Пізніше до них приєдналися Мехмет Айрі Дурмуш, Мазлум Доган та інші [26]. Оджалан так описував цей період: «Ми були групою молодих людей, які болісно реагували на всі несправедливості навколо, але настільки недосвідчених, що нас було важко назвати навіть аматорами. Вперше ми зібралися в квітні 1973 року на березі водосховища Чубук в Анкарі. Це було перше засідання нашої особливої курдської групи, під час якого ми дійшли висновку про необхідність активних дій. Ми усвідомили головну причину, яка полягала в тому, що Курдистан став класичною колонією, і це відкриття ми з обережністю поділили один з одним того дня. Так ми розпочали свою діяльність у складі шістьох осіб» [30, p. 135].

У підлітковому віці на свідомість А. Оджалана значно вплинув випадок із його молодшою сестрою Хавою, яку, без її згоди, за домовленістю батьків видали заміж за селянина з іншого населеного пункту. Це стало серйозною емоційною травмою для майбутнього лідера і позначилося на його подальшому світогляді. Згодом він згадував: «Я не відчував ні найменшої симпатії ні до традиційного сільського укладу, ні до того офіційного суспільства, з яким довелося зустрітися в школі» [30, p. 137]. Ці переживання заклали основи його критичного ставлення до навколишньої дійсності та викликали внутрішній протест. Подібні настрої все більше охоплювали суспільство. Черга амністій призупинила національні процеси в країні, але не викорінила їхні причини. Розглядаючи в контексті цих процесів фігуру А. Оджалана, слід зазначити, що в своїй революційній діяльності він спирався на ідеї лідера іракського курдизму Мустафи Барзані, засновника Демократичної партії Курдистану [15; 16] і формував, подібно до нього, основні принципи державотворення курдів.

Іншим важливим аспектом курдського супротиву турецькій владі стало подальше політичне структурування суспільства і створення курдської політичної партії. Це потрібно було, в першу чергу, для закріплення правового статусу організації і демонстрації того, що ідеї курдського національного руху будуються в межах Турецької Республіки, а його учасники готові до діалогу з турецькою владою. Однак самі урядові структури не готові були йти на діалог і продовжували проводити репресії проти учасників цього руху [1, с. 398]. Найбільший вплив на становлення і розвиток світогляду та ідей молодого А. Оджалана справила втрата його однодумця Хакі Карера, що зрештою призвело до розгортання більш радикальних ідей із залученням збройного протистояння турецькій владі.

Про роль і фігуру Хакі Карера для всього курдського національного руху і спадку сьогодення влучно висловився представник Народних сил оборони Курдистану Джихан Деніз: «Травень – місяць героїв. З цієї нагоди я з повагою згадую

всіх героїв Курдистану в особах наших товаришів, які розлучилися зі своїм життям у травні. Товариш Хакі Карер відіграв важливу роль у створенні РПК. Товариш Хакі є тим, хто створив організаційну культуру та мораль партії, прийнявши естафету лідера Абдулли Оджалана. Товариш Хакі був першим, хто повірив Оджалану, він займав своє місце поряд із лідером до останнього подиху. Будучи турком, він мужньо відстоював справу свободи Курдистану. Незважаючи на те, що Хакі Карер не знав курдської мови, він успішно проводив навчання серед курдів. Внаслідок зусиль товариша Хакі Карера на землях Курдистану з'явилися тисячі таких, як він» [21].

Вбивство Х. Карера стало ключовою подією, яка прискорила самоорганізацію групи А. Оджалана в політичну партію. Його смерть Оджалан порівнює зі смертю Христа, вказуючи на те, що перша пролита кров запалила революційний вогонь у серцях борців за незалежність Курдистану, прискоривши остаточне організаційне оформлення Робітничої партії Курдистану. Вбивство Карера поклало кінець «млявому» періоду діяльності групи та прискорило організаційне оформлення РПК [30, p. 76].

Втрата такого важливого ідеолога, як Хакі Карер, сприяла більш рішучим діям з боку радикально налаштованих курдів. Якщо на перших порах Робітнича партія Курдистану розглядалась виключно як політичне формування, і досягнення цілей мало реалізовуватись виключно шляхом дипломатії та переговорів, то смерть Х. Карера змінила це [21]. Збройні курдські та ліворадикальні турецькі угруповання стали невід'ємною частиною організації для досягнення поставленої мети.

Датою заснування Робітничої партії Курдистану (курд. Partiya Karkeren Kurdistan) вважається 27 листопада 1978 р. Біля витоків організації стояли Абдулла Оджалан та його однодумці: Муззлум Доган, Хайрі Дурмуш, Кемаль Пір, Хакі Карер та інші [30, p. 84]. Вони пропрацювали та чітко визначили основні напрямки діяльності партії. На визвольний рух покладалася серйозна політична та історична відповідальність у протистоянні всім формам дискримінації курдського народу.

Створення РПК стало точкою відліку нового, організаційного етапу розвитку курдського національного руху. Разом із долею Робітничої партії Курдистану вирішувалася доля курдської спільноти [22, p. 13]. Першочерговими завданнями курдського руху опору стали: припинення геноциду та насильницької асиміляції мирного населення, захист опозиціонерів, які стали жертвами тюремного режиму та тортур за прагнення зберегти національну самобутність. Відновлення курдської ідентичності і боротьба за культурно-національну і політичну автономію були неможливі без опору державній програмі будівництва гомогенного турецького суспільства, в якому етнічні і конфесійні спільноти були неспроможні відстоювати своє право на самовизначення [29, p. 23]. Подальший розвиток курдської спільноти був неможливий без повернення до культурних витоків нації. Гостро постала проблема відродження курдської мови (курдофонні регіони Турецької Республіки переважно використовують діалект курманджі) та відновлення її в системі національних цінностей.

Діяльність РПК не обмежувалася питаннями культурно-національного відродження. Проводилася широка робота з громадськістю, оскільки становище нетитульної курдської нації потребувало докорінних змін у соціально-економічній та правовій сферах [13]. Культурний занепад, спровокований розривом між традиційним і капіталістичним укладом, зробив цивільне населення не захищеним. Роз'єднаність та соціальна депресія мали серйозні наслідки. Криза сільської громади внаслідок локальної корупції з боку очільників курдських кланів призводила до того, що населення змушене були продавати свої землі та мігрувати до міст [14, с. 123].

Після військового перевороту 12 вересня 1980 р. і затвердження нової конституції на референдумі 7 листопада 1982 р., що відкрили історію Третьої Турецької Республіки, уряд почав діяти методами «твердої сили». Уявити можливі амністії чи виняткові показові покарання лише найбільш активних учасників протестних рухів у цей період було неможливо. Основний зміст турецької державної ідеології полягав у створенні турецької ідентичності і викоріненні інших національних ідей, що активно закладалося в суспільстві [25, p. 1080]. У першу чергу, такі ідеї проявлялися в стиранні культурних відмінностей між етнічними і релігійними спільнотами. Важливою зміною політики уряду стала заборона проведення організованих зборів і мітингів. Таким чином, можливість живого спілкування з народом і передача ідей курдської ідентичності практично втрачались.

У Конституції 1982 р. були зафіксовані зміни на усунення відмінностей між турками, курдами та іншими етнічними групами [25, p. 1082]. Основний закон Туреччини активно підтримав концепцію єдиної нації (принципи кемалізму), в якій всі

громадяни є турками, що відображає ідею єдиної національного ідентичності. Конституція містить положення, яке обмежує створення політичних партій та організацій, заснованих на етнічних, релігійних чи мовних відмінностях: «Політичні партії можуть бути засновані лише відповідно до принципів, визначених цією Конституцією та законами. Не можуть бути засновані партії, які пропагують расову, національну або релігійну ненависть або які виступають за розкол або підрив територіальної цілісності Турецької Республіки» (стаття 68) [21]. Ці обмеження ускладнюють формування будь-якої політичної сили, яка б представляла інтереси етнічних меншин в рамках існуючої політичної системи Туреччини. РПК, яка спочатку діяла як політична та військова організація, була проголошена терористичною через ідеї, які активно пропагували курдське самовизначення та автономію, що суперечило офіційній етнополітиці Туреччини.

Незважаючи на те, що Конституція формально проголосила рівність всіх громадян, у реальності політика і правові норми Туреччини не завжди забезпечували рівність для етнічних меншин, зокрема курдів. Вони часто стикалися з обмеженнями у формуванні культурної та мовної ідентичності, зокрема забороною на використання курдської мови в публічних сферах і репресіями проти курдських організацій, таких як РПК. Це підкреслює розбіжність між теоретичними принципами рівності, закріпленими в Конституції, і фактичним станом прав етнічних меншин у Туреччині.

Активна політична пропаганда проти курдського населення сприяла негативному ставленню до них з боку турків. Наприклад, у місцях проживання курдів вивішувались банери з образливими та відверто націоналістичними закликами. Саме слово «курд» стало забороненим, а освіта курдською мовою була недопустимою [27, p. 148]. Будь-які культурні відмінності інтерпретувались як пропаганда курдського націоналізму. Змін зазнали назви населених пунктів, географічних об'єктів та взагалі будь-чого, що нагадувало курдську мову. Все це призводило до більш активного залучення курдського населення до збройного протистояння та активної боротьби за власні права [24, p. 63].

У 1984 р. Робітнича партія Курдистану розпочала партизанську війну проти урядових сил на сході та південному сході країни. Турецька влада залучила армію та ввела надзвичайний стан. Курдські бойовики діяли малими групами, користуючись складним рельєфом, прикриттям із сусідніх країн і міжнародною підтримкою. Основною збройною силою курдів стала Народно-визвольна армія Курдистану (НВАК), зовнішньополітичну діяльність проводив Фронт національного визволення Курдистану (ФНВК). Фінансування забезпечувалося як легальними, так і незаконними джерелами, включно з контролем частини наркотрафіку [30, p. 139]. Курдські партизани проводили диверсії, влаштовували засідки, знищували інфраструктуру та нападали на колаборантів. У 1990-х рр. вони навіть проводили терористичні атаки проти туристичного бізнесу Туреччини та вчителів, але пізніше відмовилися від таких методів. Основні курдські бази розташовувалися на півночі Іраку, куди турецька армія неодноразово здійснювала інтервенцію. З боку Туреччини були застосовані не лише військові дії, а й створення місцевої самооборони («сільські стражі»), проводилися масові депортації населення та встановлення зон безпеки [24, p. 122].

Після 1991 р. ситуація ускладнилася через кризу режиму Саддама Хусейна і повстання іракських курдів, що дозволило Туреччині розширити військові операції на території Іракського Курдистану. Туреччина активно використовувала конфлікти між різними курдськими угрупованнями, уклавши союз із лідером іракських курдів Масудом Барзані. З 1990-х рр. вторгнення турецьких військ на північ Іраку стали регулярними. Так само участь в подальший подіях брала і Сирія. 1980-ті–1990-ті рр. лідер курдського руху А. Оджалан провів саме тут. З Сирії він керував діями повстанців, а також займався активною прокурдською пропагандою, видаючи праці, які підтверджували відмінності турків і курдів. У 1980-х – на початку 1990-х рр. сирійський уряд підтримував дії РПК проти Туреччини, озброюючи та навчаючи її членів у таборах біля ліванської долини Бекаа, яка була окупована сирійською армією. З середини 1980-х рр. РПК з такою підтримкою мала вже багатотисячну партизанську армію, яка отримала назву Армія визволення народів Курдистану [3, с. 156]. Міжнародні правозахисні організації, такі як Amnesty International та Human Rights Watch, документували порушення прав людини в Турецькому Курдистані та закликали до припинення насильства і пошуку мирного врегулювання конфлікту [25, p. 1075]. Їхні звіти та зауваження надавали міжнародну платформу для обговорення ситуації.

Восени 1998 р. сирійська влада під тиском з боку Туреччини депортувала А. Оджалана. Пробувши деякий час у Російській Федерації, він був змушений вирушити до Італії, звідки вилетів до

Кенії, де переховувався у посольстві Греції. Тримісячний «вояж» А. Оджалана закінчився арештом турецькими спецслужбами на території Кенії. З 1999 р. він перебуває у турецькій в'язниці [24, p. 252].

Абдулла Оджалан – не лише визнаний політичний лідер турецьких курдів, а й теоретик сучасного курдського націоналізму, автор фундаментальних праць із соціальних та національних проблем. 17 березня 1993 р. на прес-конференції, проведеній у ліванському місті Бар-Еліасі, курдський лідер наголосив, що РПК «прагне розвивати взятий політичний курс на мирне, демократичне врегулювання курдського питання» [29, p. 13]. Перебуваючи за ґратами, він продовжує впливати на політичні ідеї лідерів Курдистану та офіційну ідеологію РПК.

Висновки. Таким чином, період 1970-х – 1980-х рр. заклав основи для боротьби турецьких курдів за власну ідентичність, національно-культурну і політичну автономію. Основну роль у цьому процесі відіграли ідеї Абдули Оджалана, Хакі Карера та інших ідеологів курдського руху в Турецькій Республіці. А. Оджалан залишається ключовою фігурою в курдському національному русі. Його стратегія, що поєднувала ідеї соціалізму з радикальними методами боротьби за право на самовизначення, істотно вплинула на розвиток курдського національного руху в наступні десятиліття.

Заснована ним у 1978 р. Робітнича партія Курдистану стала ядром політичного об'єднання турецьких курдів і пройшла кілька етапів еволюції. Спочатку РПК виступала за мирний шлях досягнення курдської автономії у рамках Турецької Республіки, однак під тиском репресій з боку турецької влади, з середини 1980-х рр. вона радикалізувалася й перейшла до збройної боротьби. Період 1970-х – 1980-х рр. відзначався активним збройним опором РПК авторитарним структурам Турецької Республіки, які прийшли до влади в результаті військових переворотів 1971 та 1980 рр.

Політика турецького уряду щодо розвитку курдського руху та його політичного структурування також зазнала змін: якщо на перших етапах влада готова була йти на діалог, а засудженим діячам курдського руху, які брали участь у протестах, надавалась амністія, то у другій половині 1980-х рр. турецький уряд використовував зброю для придушення курдських формувань – як на своїй території, так і на території Іраку та Сирії. «Курдське питання» стало ключовим у відносинах між турецьким урядом і курдськими громадами, ускладнило внутрішньополітичну ситуацію і створило напруженість у міжнародних відносинах.

Період 1970-х – 1980-х рр. став надзвичайно важливим для розуміння сучасної ситуації як в Туреччині, так і в регіоні Близького Сходу, а також перспектив розвитку турецького курдизму з акцентом на партикулярних тенденціях, які обмежують перспективи власного державотворення, що може стати перспективою для подальших наукових досліджень із цієї тематики.

Список літератури:

1. Борділовська О.А. Моделі врегулювання курдської проблеми: досвід чотирьох близькосхідних каїн. *Гілея: науковий вісник*. 2014. № 86. С. 397–403.

2. Бхарі Абдула Хадер. Курдська проблема в міжнародних відносинах на Близькому та Середньому Сході в середині 70-х – 90-ті рр. Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2000. 19 с.

3. Голуб В. Становище курдської меншини на території Туреччини, Іраку, Ірану та Сирії наприкінці XX – на початку XXI ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія «Міжнародні відносини». 2010. Вип. 2. С. 154–163.

4. Дмитренко М.О. Курдська проблема в контексті суспільно-політичної трансформації Іраку. Запоріжжя: ЗНУ, 2024. 89 с. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/24657

5. Кадір А. Відносини Іракського Курдистану з Ісламською Республікою Іран: політичний, економічний та ідеологічний аспекти. *Регіональні студії*. 2018. № 15. С. 57–63.

6. Кадір А. Відносини Іракського Курдистану з США у 1990–2000-х рр.: чинники співпраці та основні протиріччя. *Вісник Львівського університету.* Серія «Міжнародні відносини». 2019. Вип. 46. С. 137–151.

7. Ковальський С.В. Формування міжетнічних протиріч на Кіпрі в 1960–1963 рр.: правовий аспект. *Гуржіївські історичні читання*: *збірник наукових праць.* Черкаси, 2012. Вип. 5. С. 296–298.

8. Кулешова К.І. «Турецька модель» як інструмент зовнішньої політики США на Великому Близькому Сході: автореф. дис. … канд. пол. наук: 23.00.04. Одеса: Нац. ун-т «ОЮА», 2015. 219 с.

9. Наджат С. Відносини між Іракським Курдистаном та Іраком у другому десятилітті XXI ст.: пошук оптимальної моделі співіснування. *Політичне життя.* 2018. № 4. С. 102–106.

10. Пашкевич М.С., Пашков В.О., Міщенко В.С. Курдське питання на Близькому Сході у XXI ст. *Регіональні студії.* 2020. Вип. 20. С. 173–178. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.20.28

11. Сінкевич Є.Г., Попова С.М. Курдська проблема на рубежі XX – XXI ст. *Історичний архів.* 2009. Вип. 4. С. 98-101.

12. Філоненко І. Курдський сепаратизм: причини та наслідки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.* Серія: Географія. 2019. № 2. С. 67–74.

13. Червінка І. Курдська проблема в Туреччині та перспективи її врегулювання. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива: збірник матеріалів Першої міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених*. 2013. Вип. 3. С. 43–46. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/2311/1/Chervinka_NZ_stud_Vyp-3_turyzm.pdf

14. Червінка І. Перспективи врегулювання курдського питання в контексті інтеграції Туреччини до ЄС. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2013. Вип. 2(6). С. 122–126. URL: https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/220/220

15. Ямпольська Л.М. The Kurdish National Movement in the Context of State-forming Processes in Iraq in the XXth – at the Beginning of the XXIst Century. *Development Trends in Social Science in the Era of Digitalization: Scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. P. 336–370. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-292-0-15

16. Ямпольська Л.М. Курдський національний рух і військово-політична діяльність Мустафи Барзані (1903-1979). *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. Київ: Видавництво «Гілея». 2017. Вип. 122 (7). С. 153–158.

17. Ясірова Ю. Програмні засади політичних партій Республіки Кіпр з кіпрської проблеми в контексті процесу євроінтеграції. *Вісник Маріупольського державного університету.* Серія: Історія. Політологія. 2014. Вип. 10. С. 141–150.

18. Edmonds C.J. Nationalism and Separatism. *Journal of Contemporary History.* 1971. № 6 (1). P. 87–107. DOI: https://doi.org/10.1177/002200947100600105

19. Diane E. King. Kurdistan: Crafting of National Selves by Christopher Houston. *American Ethnologist*. 2010. Vol. 37, Issue 4. P. 832-833. DOI:10.1111/j.1548-1425.2010.01287_4.x

20. Goran M. Muhamad, Nabaz T. Khayyat. Integrated Approaches for Strategic Development in the Kurdistan Region: Perspectives on Resources, Strategies, Infrastructure, and Agriculture, 2024. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978-981-97-7725-9_1

21. Jongerden, J., Akkaya A.H. The Kurdistan Workers Party and a New Left in Turkey: Analysis of the Revolutionary Movement in Turkey through the PKK's Memorial Text on Haki Karer. *European Journal of Turkish Studies.* 2012. № 14. DOI: https://doi.org/10.4000/ejts.4613

22. Jongerden J. Reverse Discourse, Queering of Self-Determination, and Sexual Ruptures: Abdullah Öcalan, the Kurdistan Workers Party, and the Problem of the Nation-State. *Geopolitics.* 2022. № 28(12). P. 1–22. DOI: https://doi.org/10.1080/14650045.2022.2088363

23. Käser I. «Mountain life is beautifull!» The Gendered Process of Becoming «Free» in PKK Education. *Kurds in Turkey: Ethnographies of Heterogeneous Experiences*, ed. L. Drechselová and A. Çelik. Lanham: Lexington Books. 2019. P. 11–30.

24. Marcus A. Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence. N. Y.: New York University Press, 2007. 305 p.

25. Matin K. Democratic Confederalism and Societal Multiplicity: A Sympathetic Critique of Abdullah Öcalan's State Theory. *Geopolitics.* 2021. № 26 (4). P. 1075–1094. DOI: https://doi.org/10.1080/14650045.2019.1688785

26. Moumdjian G. The Kurds in Turkey EU Accession and Human Rights, Kerim Yildiz. URL: https://www.academia.edu/34257722/The_Kurds_in_Turkey_EU_Accession_and_Human_Rights_Kerim_Yildiz

27. Omerkhali (Usoyan) Kh. R. On the Question of the Genesis of Yezidism in Connection with the Initiation Ceremony in Vedic Religion, Zoroastrianism and Yezidism. *International Conference on Kurdish Studies*, 2004, May 17-19. Cracow: Polish Academy of Sciences Press. Vol. 1. P. 145–151.

28. Orhan M. Research Methodology in Kurdish Studies. *Anthropology of the Middle East.* 2020. Vol. 15. Issue 1. DOI: http://dx.doi.org/10.3167/ame.2020.150102

29. Öcalan A. War and Peace in Kurdistan: Perspectives for a Political Solution for the Kurdish Question. Cologne: International Initiative «Freedom for Abdullah Ocalan – Peace in Kurdistan», 2009. 48 p.

30. Özcan A.K. Turkey's Kurds. A Theoretical Analysis of the PKK and Abdullah Öcalan. L. – N. Y.: Taylor and Francis Group, 2006. 256 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203019597

Novikov I.A., Yampolska L.M. THE ROLE OF ABDULLA OCALAN – LEADER OF THE KURDISTAN WORKERS' PARTY IN THE ANTI-TURKISH RESISTANCE (1970s–1980s)

The article is devoted to the participation of the leader of the Kurdish national movement, Abdullah Öcalan, in the anti-Turkish resistance movement of the 1970s–1980s. The main task is to clarify the ideological and political principles of A. Öcalan's activities to analyze the prerequisite stages of the formation and evolution of the Kurdistan Workers' Party (PKK); to investigate the influence of the Kurdish issue on the political system of the Republic of Turkey in the specified period; to assess the activities of the Kurdish leader in the context of the struggle of the Kurdish community for political autonomy/independence of Turkish Kurdistan.

The authors used general scientific and special historical research methods.

The causes and general context of the emergence and development of the Turkish-Kurdish conflict in the 70s – 80s of the XX century are analyzed. Particular attention is paid to the ideologists of Turkish Kurdism (Abdullah Öcalan, Haki Karer, Baki Karer, Fehmi Yilmaz, Ali Hayder Keitan). This group of Kurdish and Turkish left-wing radical intellectuals became the founders of one of the most radical parties in the political structure of the Republic of Turkey – the Kurdistan Workers' Party (PKK). The main stages of the development of the PKK, the transformation of its strategy from armed struggle to political participation and the use of diplomatic means, are identified, which allows us to rethink the dynamics of Turkish-Kurdish relations and predict scenarios for the development of the situation.

The conclusions are drawn that the 1970s–1980s were a key stage in the development of Turkish Kurdism, as well as the ideological positions and political activities of A. Öcalan had a decisive influence on the formation of the PKK's strategy in the context of the struggle for the rights of the Kurds in Turkey and other countries of the Middle East. The Kurdish issue became central in the relations between the Turkish government and Kurdish communities, complicated the domestic political situation and created tension in international relations.

The period of the 1970s – 1980s is important for understanding the current situation in Turkey and the Middle East region, as well as the prospects for the development of Turkish Kurdism with an emphasis on particularistic tendencies, which limits the prospects for its own state formation.

Key words: *Middle East, Republic of Turkey, Turkish Kurdistan, Kurdish national movement (Kurdism), Kurdish issue, Abdullah Öcalan, Kurdistan Workers' Party, particularism.*

УДК 94(48)»1939/1945»:341.232
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.34

Пєстова Д.О.
Запорізький національний університет

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН)

У статті основна увага приділена питанню дослідження гуманітарних практик на прикладі скандинавських країн. В ході дослідження автор прийшов до наступних висновків: політика націської Німеччини по відношенню до Швеції, Данії та Норвегії була кардинально різною. Швеція дотримувалась позиції нейтралітету й це дозволило їй урятувати не лише своїх євреїв, але й біженців з інших країн. По відношенню до Данії політика носила м'який характер, що дало можливість врятувати більшу частину єврейського населення. Норвегія з усіх трьох країн зазнала найбільше утисків з боку окупаційної влади й мала найбільші масштаби Голокосту в регіоні.

Щодо гуманітарних практик скандинавських країн, то можна виділити кілька напрямків допомоги. По-перше, це переховування та евакуація єврейського населення, по-друге, надання економічної допомоги жертвам Голокосту, по-третє, створення міжнародних організацій для допомоги євреям. Також варто підкреслити важливість підписання міжнародних договорів щодо даного питання.

Різний вектор окупаційної влади по відношенню до скандинавських країн дає можливість говорити про різні виміри Голокосту та гуманітарних практик. Важливо наголосити, що цей регіон має свою специфіку. З одного боку, ми говоримо про Скандинавію в цілому. З іншого боку, ми говоримо про три різні країни. Для кожної з них були характерні специфічні гуманітарні практики. Для Данії це була евакуація євреїв, для Норвегії – допомога жертвам Голокосту, а для Швеції – позиція двох стільців.

Сьогодні питання надання гуманітарних практик є досить важливим. Особливо гостро воно стоїть в контексті сучасної ситуації в Україні, адже країна потребує важливої підтримки з боку союзників.

Ключові слова: *євреї, практики гуманітарної допомоги, Голокост, Стокгольмська декларація 2000 року, Швеція, Данія, Норвегія, європейські країни, Друга світова війна.*

Постановка проблеми. Конфлікти, військові вторгнення, терористичні акти – це є проблемами, які потребують вирішення не лише з позиції держави, але й громадськості. Наслідками будь якої війни завжди є зміни – політичні, економічні, соціальні тощо. Руйнація інфраструктури, економічні збитки, міграція людей, які змушені покидати свої дома, серйозні людські втрати. На даний момент ці проблеми є актуальними для реалій українського життя.

Жертвами таких подій стають найбільш незахищені верстви населення. Для подолання наслідків військових вторгнень є практики гуманітарної допомоги, які вже напрацюванні країнами Європи, враховуючи досвід світових війн та регіональних війн XX початку XXI ст.

Яскравим прикладом прояв подібної практики ми можемо назвати активну допомогу євреям, які постраждали від дискримінації в часи Другої світової війни. Показовими є такі факти: переховування євреїв, навіть під страхом смерті; намагання урятувати єврейське населення країни від знищення шляхом переправи його до сусідньої нейтральної країни (така політика була характерна для Норвегії та Данії, які переправляли своїх євреїв до Швеції); створення для євреїв фальшивих документів, які допомагали їм урятувати їх життя.

За визначенням євростату до скандинавських країн належать Данія, Швеція та Норвегія [10], хоча варто відзначити, що деякі дослідники включають до цього списку ще й Фінляндію та Ірландію. Проте в даному дослідженні ми притримуємося позиції, щодо приналежності до регіону лише трьох країн. Всі три скандинавські країни мали свої особливості в часи Другої світової війни. Перш за все Швеція була нейтральною

країною й змогла прихистити досить багато єврейських біженців тим самим урятувати їм життя. По відношенню до Данії гітлерівська Німеччина проводила досить лояльну політику й «дозволила» евакуювати зі своєї країни більшу частину євреїв. Говорячи про Норвегію, то варто підкреслити, що для цієї країни найбільш характерним був загальноєвропейський сценарій розвитку подій щодо вирішення єврейського питання – конфіскація майна, арешти, розстріли й депортації до таборів смерті.

В даній статті основна увага приділена питанню гуманітарним практикам Скандинавії в період Другої світової війни: порівняльний аналіз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографію даного питання ми умовно можемо розділити на 2 групи: перша – це дослідження присвячені питанню євреїв в скандинавських країнах, а друга – основні гуманітарні практики в часи Другої світової війни.

До першої групи історіографічних праць ми можемо віднести наступні: Б Райзеля та Б. Бруланда «Історичне та моральне врегулювання щодо єврейської меншини під час Другої світової війни» [3]. Дане дослідження було опубліковане у 1997 році й висвітлює в основному економічний аспект даного питання. Лоне Рюніц «Данія та єврейські біженці 1933–1940», яка висвітлює основну політику країни щодо євреїв в даний період. Йохана Остінга «Зліт і падіння реалізму малих держав: Швеція і Друга світова війна» [12].

До другої групи ми можемо віднести наступні дослідження: Луїза Сковхольм Бог «Єврейська акція та евакуація данських євреїв у жовтні 1943 року» [14], Расмус Крет та Міхаель Могенсен «Політ до Швеції. Акція проти данських євреїв, жовтень 1943», Ганс Соде-Мадсена «Водій наказав! Єврейська акція, жовтень 1943» [4], Ганс Кірхгофа «Людина без паспорта не є особою – Данія в міжнародній політиці щодо біженців 1933–1939 рр.» [6]. Дані історіографічні дослідження висвітлюють лише політичний або економічний бік питання гуманітарних практик в окремій країні, проте не розкривають спільне та особливе для кожної зі скандинавських країн.

Джерелознавча база представлена такими джерела як усноісторичні джерела – фільм «Втеча до Швеції» [9], який створено зі спогадів очевидців тих подій, що представлені на сайті данського інституту міжнародних досліджень. Даний сайт розкриває питання геноциду в різних країнах й Голокосту зокрема; статистичні дані, а саме наведеними сайтом Яд Вашем щодо кількості праведників світу [15]; документи, що є актами міжнародної співпраці та звіти – Стокгольмська декларація з питань Голокосту від 2000 року [17] та звіт щодо Голокосту в Норвегії, представлений на офіційному сайті державного департаменту США [20]; Пасторський лист данських єпископів під назвою «Позиція данської церкви щодо єврейського питання» створений 29 вересня 1943 року [7]. Даний документ висвітлює позицію єпископів країни щодо непогодження з дискримінаційним ставленням до єврейського населення.

Отже виходячи з історіографічних та джерелознавчих даних перед автором постає завдання висвітлити не розкриті питання.

Постановка завдання. Метою нашої наукової розвідки є аналіз європейських практик гуманітарної допомоги під час Другої світової війни (на прикладі скандинавських країн).

Виклад основного матеріалу. Данія, Швеція та Норвегія – три країни з кардинально різною політикою з боку націської Німеччини. В період Другої світової війни, кожна з цих країн мала свої особливості. Для однієї країни була характерна максимальна відкритість до допомоги євреях, тоді як для іншої – Голокост став частиною тогочасного політичного та повсякденного життя. Розглянемо більш детально європейські практики гуманітарної допомоги в цих трьох країнах.

Першою країною для розгляду буде Норвегія. Норвегія була окупована у квітні 1940 року. Саме з моменту окупації почалися обвали та репресії проти єврейського населення. На момент приходу окупаційної влади в Норвегії проживало 2100 євреїв (за даними Яд Вашем проживало близько 1400) [16], у відсотковому співвідношенні це було лише 0,8% від загальної кількості населення. В питанні Голокосту досить вагому роль зіграла місцева влада та колаборанти [19]. Саме вони в спробах догодити Націській Німеччині активно сприяли знищенню євреїв в країні. Варто підкреслити, що близько третини від усіх євреїв країни потрапили до Аушвіцу. Також влада здійснювала конфіскацію єврейського майна, проте як зазначено в статті Б. Бруланда конфісковане майно переходило у власність держави [3]. Варто підкреслити, що основний масив населення не погоджувався з подібною дискримінаційною політикою нової окупаційної влади. Населення країни проводило мітинги та протести проти даної політики, а також завдяки руху опору частину євреїв вдалось переправити до Швеції й відповідно урятувати їх. За свідченнями М. Мішле рух опору був попереджений про майбутні єврейські арешти та

депортації за три місяці й відповідно було достатньо часу для того, аби переправити населення до нейтральної Швеції. Проте авторка задає в даному контексті досить логічне питання, чому не всіх євреїв вдалось перевести? Й відповідь була досить простою – розбіжності всередині самого руху опору, адже не всі його учасники вважали за потрібне евакуйовувати євреїв з власної землі.

Варто наголосити, що досить довгий час Норвегія не вбачала своєї провини в Голокості. Лише в 2012 році прем'єр-міністр країни вибачився за злочини, які вчинила Норвегія в часи Другої світової війни, а у 2015 році свої вибачення принесли залізничні компанії країни [21].

Проте повернемось до гуманітарної допомоги. Варто підкреслити, що вона проявлялася не лише в спробі врятувати єврейське населення шляхом переправи його до Швеції, але й в економічній допомозі. Економічну допомогу уряд країни почав надавати вже по завершенню війни. За даними наведеними у дослідженні Б. Бруланда та Б. Райзеля Міністерство юстиції запланувало виділити на відшкодування євреям (як к компенсація за втрату майна, яке було конфісковане в часи війни) 250 млн. норвезьких крон це колективна компенсація та 200000 індивідуальної компенсації. Ця допомога мала бути поділена наступним чином:

– індивідуальна допомога тим, хто постраждав (загалом уряд витратив приблизно від 100 до 200 млн норвезьких крон);

– допомога еврейским общинам країни (150 млн норвежских крон);

– допомога для створення центру Голокосту в Норвегії (40 млн норвежских крон);

– внесок на користь міжнародної єврейської спільноти (60 млн норвежских крон) [3].

Говорячи про Данію в даному контексті, то варто підкреслити, що вона була окупована, так само як й Норвегія, у квітні 1940 року. На початок Другої світової війни кількість євреїв в Данії складала 7,5 тисяч осіб, з яких більша частина була громадянами країни й лише незначний відсоток становили біженці (для порівняння в Норвегії проживало набагато меньше єврейського населення). Третій Рейх не проводив заходів щодо знищення єврейського населення в країні до 1943 року. Досить показовим є той факт, що євреїв не змушували носити жовту зірку на одязі. Також за міською легендою король Данії Кристиан X нашив собі на одяг жовту зірку в знак підтримки євреїв (до слова, це був дідусь нині правлячої королеви Маргрете II, яка вже була народжена під час нацискої окупації) [11].

1943 рік вносить радикальні зміни в положенні євреїв країни (це було пов'язано із поразками Гітлерівської Німеччини на фронтах та посиленням руху опору). Саме в цей період часу влада країни й власне населення почали активно протистояти проти знищення єврейського населення. Були зроблені наступні кроки: по-перше, населення країни долучилися до мітингів й протестів проти утисків їх громадян, адже данці вважали, що євреї є частиною данського суспільства й їх власним народом (яскравим прикладом є лист данських пасторів з протестом проти політики гноблення євреїв [7]); по-друге, завдяки добре організованому руху опору практично всіх євреїв вдалось переправити до Швеції, хоча варто наголосити що переправа коштувала величезних коштів й не завжди проходила успішно, та й лодки не рідко тонули у морі; по-третє, Данія активно намагалась врятувати, тих євреїв, яких Німеччина відправила до концентраційного табору. Євреїв Данії близько 500 осіб було відправлено до Терезієнштадт [8], проте жоден з них не потрапив до найстрашніших таборів смерті. Як згадували свідки тих подій, ставлення німців в концентраційному таборі до них було досить «лояльним» (наскільки це можна уявити). Також відповідно до свідчень ми можемо говорити, що данським євреям було дозволено отримувати продуктові набори, саме завдяки яким євреям й вдалось вижити [9]. Власне факт постачання продуктових наборів до концентраційного табору є свого роду виключенням й розумінням, того що влада Третього рейху з повагою ставилися до громадян Данії, включаючи євреїв. В історіографії в цілому прийнято називати дані події як «данське диво». Воно скоріш за все було обумовлено не скільки ідеальною арійською зовнішністю данців (варто підкрести, що й норвежці мали світле волосся та блакитні очі, проте до них було інше ставлення), скільки власне прихильним ставленням Гітлера власне до самої Данії.

Не дивлячись на свою «бездоганну» репутацію по відношенню до єврейського населення Данія також мусила принести свої офіційні вибачення у 2005 року. Справа в тому, що Данія відмовила частині біженців з Німеччині у наданні прихистку. Цих євреїв було відправлено назад до Німеччини [5].

Тепер варто звернути нашу увагу на Швецію. Як зазначалось вище Швеція дотримувалася позиції нейтралітету. Проте варто підкреслити, що в цей період історії країна мала активні торговельні зв'язки з Німеччиною. Вона поставляла залізну руду (для прикладу в 1944 році Швеція допра-

вила до Німеччини 7,5 млн тонн залізної руди), а також через неї пролягали залізничні сполучення для переправлення німецької армії до Норвегії та Фінляндії [1]. Ще одним фактором «нейтралітету» є підтримка й вдячність уряду країни за розгром Третім Рейхом більшовизму (лист з подякою направив король Густав V 28 жовтня 1941 року). Проте з іншого боку, Швеція активно надавала допомогу Фінляндії у 1939–1940 роках: як фінансосов так й надавала прихисток для фінських дітей [13].

Щодо власне допомоги євреям, то першими кроками було створено у 1938 році відповідного Комітету (від був створений швецькими євреями), який займався вивезенням людей з Німеччини. Проте варто підкреслити, що дана організація діяла дость обережно, адже побоювалася негативної реакції Гітлера й можливої окупації країни. В країні також прокотилась ціла хвиля засудження політики Гітлера по відношенню до євреїв, хоча таку позицію досить різко критикував король Густав V. Вірогідніше за все позиція правителя країни була зумовлена страхом окупації та підривом політики «нейтралітету» [13].

Посилення позицій на фонтах Англії та США починаючи з 1942 року сприяло тому, що Швеція змінила своє ставлення до євреїв. Перш за все, коли Націська Німеччина почала проводити арешти та знищення норвезьких євреїв країна виступила проти подібної політики й згодом надала притулок приблизно 1200 євреям [2], які тікали з Норвегії. Так само відбулося й по відношенню щодо данських євреїв, яких охоче прийняла у себе Швеція. Тобто як ми можемо побачити, що за період 1942–1943 років країна прийняла більше 8000 євреїв (це враховуючи євреїв Данії та Норвегії) [2]. Також варто наголосити, що країна участь у порятурну євреїв з концентраційних таборів за програмою «Білі автобуси» [18].

В 2000 році в Стокгольмі була підписана декларація про Голокост. Дана декларація була сформована на основі Стокгольмського міжнародного форуму з питань Голокосту. В даному форумі прийняло участь 46 представників різних країн. Декларація стала своєрідною спробою протистояння проти заперечення Голокосту [17].

Висновки. Отже ми можемо зробити висновки, що основними векторами надання гуманітарної допомоги євреям в Данії, Швеції та Норвегії були:

- переховування та евакуація єврейського населення до нейтральної Швеції;
- створення фальшивих паспортів для євреїв;
- економічна допомога жертвам Голокосту;
- направлення гуманітарних посилок до Терезієнштадт та вивезення спеціалізованими автобусами бранців концентраційного табору;
- створення різноманітних організацій, з метою евакуації євреїв з гітлерівської Німеччини.

Також варто наголосити, що всі три скандинавські країни мали досить різну політику по відношенню окупаційної влади (якщо ми говоримо про Данію та Норвегію) по відношенню до євреїв, з одного боку, й спільну політику щодо гуманітарних практик, з іншого. Варто підкреслити, що за даними наведеними Яд Вашем в Норвегії було 68 праведників світу, в Данії – 22, а у Швеції – 10 [15]. Ці дані свідчать про те що, населення країн активно намагалось протистояти антисемітськими діям націської Німеччини. Ми можемо чітко простежити, що в більшості своїй політика даних країн була направлена на порятунок євреїв від знищення. Швеція проявила себе досить гостинною країною, яка загалом за час війни й в перші повоєнні роки прийняла більше 10000 біженців, яким вона надала притулок. Для Данії було характерне так зване диво, відповідно до якого країна змогла врятувати більше 90% своїх євреїв від Голокосту. Для Норвегії був досить притаманний «загальноєвропейський сценарій», щодо єврейського питання, хоча навіть в таких умовах країні вдалось евакуювати частину свого єврейського населення.

Для науковців, які зацікавлені даною тематикою є актуальною, бо має багато недосліджених фактів. В першу чергу це стосується питання щодо гуманітарних практик по відношенню до України на сучасному етапі (як спосіб порівняння в історичній ретроспективі).

Список літератури:

1. Нейтралітет Швеції в Другій світовій війні. URL: http://surl.li/qatxs.
2. Allied Relations and Negotiations With Sweden. URL: http://surl.li/qaudf.
3. Berit Reisel, Bjarte Bruland. Historical and moral settlement of the Jewish minority during World War II. URL: http://surl.li/qatwu.
4. Brian B. M. Larsen. Danske jøders skæbne. URL: http://surl.li/qatvi.
5. Cecilia Felicia Stockholm Banke. The Legacies of the Holocaust and European Identity after 1989. URL: http://surl.li/qatxp.

6. Dansk flygtningepolitik 1933–1938 – medmenneskelighed eller egne interesser? URL: http://surl.li/qatvn.
7. De danske biskoppers hyrdebrev af 29. september 1943: «Den danske kirkes stilling til jødespørgsmålet» URL: http://surl.li/qatwd.
8. Denmark URL: http://surl.li/qauda.
9. Film om flugten til Sverige URL: http://surl.li/lmoxx.
10. Glossary: Scandinavian countries. URL: http://surl.li/qaucl.
11. Jewish Population of Denmark. URL: http://surl.li/lmoyr.
12. Johan Östling. The Rise and Fall of Small-State Realism Sweden and the Second World War. URL: http://surl.li/qaucg.
13. King Gustav V of Sweden: Nazi Sympathiser? URL: http://surl.li/qatxv.
14. Louise S. Jødeaktionen og evakueringen af danske jøder i oktober 1943. URL: http://surl.li/qatux.
15. Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country and Ethnic Origin, as of January 1, 2022. URL: http://surl.li/hhnuo
16. Norway URL: http://surl.li/qaucy.
17. Stockholm Declaration. URL: http://surl.li/qatyc.
18. SWEDEN URL: http://surl.li/qaudk.
19. The Holocaust in Norway URL: http://surl.li/lmoxa.
20. The JUST Act Report: Norway. URL: http://surl.li/qaubl.
21. The Long Legacy of the Shoah in Scandinavia URL: http://surl.li/qauvt.

Piestova D.O. EUROPEAN PRACTICES OF HUMANITARIAN AID DURING THE SECOND WORLD WAR (ON THE EXAMPLE OF SCANDINAVIAN COUNTRIES)

The article focuses on the study of humanitarian practices on the example of the Scandinavian countries. In the course of the study, the author came to the following conclusions: the policy of Nazi Germany towards Sweden, Denmark and Norway was radically different. Sweden maintained a position of neutrality, which allowed it to save not only its own Jews but also refugees from other countries. In relation to Denmark, the policy was lenient, which made it possible to save most of the Jewish population. Of the three countries, Norway suffered the most oppression from the occupying authorities and had the largest scale of the Holocaust in the region.

As for the humanitarian practices of the Scandinavian countries, there are several areas of assistance. Firstly, it is the hiding and evacuation of the Jewish population, secondly, the provision of economic assistance to Holocaust victims, and thirdly, the creation of international organizations to help Jews. It is also worth emphasizing the importance of signing international agreements on this issue.

The different vector of the occupation authorities in relation to the Scandinavian countries makes it possible to talk about different dimensions of the Holocaust and humanitarian practices. It is important to emphasize that this region has its own specifics. On the one hand, we are talking about Scandinavia as a whole. On the other hand, we are talking about three different countries. Each of them was characterized by specific humanitarian practices. For Denmark it was the evacuation of Jews, for Norway it was assistance to Holocaust victims, and for Sweden it was the position of two chairs.

Today, the issue of providing humanitarian practices is quite important. It is especially acute in the context of the current situation in Ukraine, as the country needs important support from its allies.

Key words: *Jews, humanitarian aid practices, Holocaust, Stockholm Declaration of 2000, Sweden, Denmark, Norway, European countries, World War II.*

УДК 94(4) «1938»:327.56
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.35

Рамазанов Ш.Ш.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Левітас Ф.Л.
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938 РОКУ: ПОГЛЯД З XXI СТОЛІТТЯ

Наближення 80-ї річниці завершення Другої світової війни, військові виклики XXI століття спричинили підвищенний інтерес до історії минулої трагедії. В цьому сенсі авторами досліджено передісторію початку Другої світової війни, таємну дипломатію, пов'язану з Мюнхенською угодою. У статті розкриті реальні плани нацистської Німеччини щодо агресії в центральній та східній Європі, проаналізовано політику умиротворення А. Гітлера, наголошено на трагічних наслідках цієї політики для безпекової архітектури Європи і світу.

В статті розглянуто позицію основних світових гравців: Великої Британії, Франції, США, СРСР, Німеччини навколо Чехословацької кризи. В статті з'ясовано чому назва німецького міста Мюнхен стала ганебним символом капітуляції перед зухвалим агресором і зради своїх союзників. Авторами статті розкриті політичні та дипломатичні практики нацистів, які будувались на принципах шантажу, обману, залякуванні, різноманітних ідеологічних облудах, що ґрунтувалися на гаслах «повернення історичної справедливості» чи визнання власного «славного історичного минулого Німеччини».

В публікації детально розглянуті передтечії Мюнхенської угоди, політичні,міжнародні та ідеологічні передумови, які сприяли реалізації загарбницьких планів нацистів. За допомогою реконструкції історичних подій автори намагалися пояснити причини чому попри наближення світової війни не вдалося створити систему колективної безпеки в Європі, яка б протистояла фашистським силам.

Представлена стаття розширює розуміння необхідності використання колективних політичних, дипломатичних та військових заходів запобігання війнам і насильству.

Історичний матеріал, який висвітлений в публікації, допомагає краще зрозуміти, чому привід Мюнхену блукає в кабінетах сучасних політиків і дипломатів в умовах теперішніх військових викликів. Стаття спонукає до роздумів над політичними і моральними уроками XX століття.

Ключові слова: *Мюнхенська угода, нацизм, агресія, колективна безпека, міжнародна політика.*

Постановка проблеми. Трагічна 80-річниця завершення Другої світової війни і військові виклики XXI століття спонукають науковців до ретрооцінок вагомих історичних подій, повернення до переосмислення драматичних сторінок минулого XX століття. Міжнародну передісторію подій, саму Другу світову війну і наступне насильство, відомий американський і британський історик Тоні Джадт порівнює з швидкісним потягом, який зупиняється тільки на крупних позначках історії, першу з яких він називає «Мюнхен» [10, с. 11].

Відомий український і канадський історик С. Єкельчик справедливо підкреслює, що для багатьох західних істориків ця тема і через вісім десятків років після завершення Другої світової залишається незручною [11, с. 49]. Значно радикальнішими щодо Мюнхенських подій виглядають висновки відомого українського і канадського історика Т. Гунчака, який аргументовано стверджує, що західні демократії «продали» в Мюнхені Чехословаччину Гітлеру за надію на довгий мир в Європі, але надії виявились марними [8, с. 13]. В сучасних експертних проекціях Мюнхенська угода виглядає в міркуваннях спеціалістів як мир, що мав послужити витоком для майбутньої війни. Це по-перше. А по-друге, мир на зразок Мюнхенської угоди, несе в собі завжди невиправдані ризики, які підштовхують агресора на наступні радикальні дії [12, с. 117]. Шукати точні аналогії з подіями Другої світової війни в теперішній час доволі складно. Але коло міжнародних, вій-

ськових, політичних питань, які виникли за час 2014–2025 років, доволі дзеркально відображають минуле і реальність. На думку польського історика П. Маєвського в той час, коли український народ, підтриманий демократичними країнами Заходу, веде героїчну боротьбу за своє майбутнє, привид Мюнхена досі блукає кабінетами політиків і дипломатів. В цьому історичному контексті автори зазначають актуальність проблеми, яка досліджується. Включення до наукового обігу маловідомих і до теперішнього часу мало прочитаних джерел, якими наповнена західноєвропейська література, а також їх неупереджена інтерпретація – формують наукову новизну і інтерес до історичних подій.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблемам міжнародних відносин і політичній кризі навколо Чехословаччини присвячені розвідки більшості науковців, які досліджували історію Другої світової війни. Найбільш вагомими для написання нашої роботи виявились праці В. Черчилля, М. Олбрайт, У. Ширера, Лоренса Ріса, Д. Маккіна, С. Гаффнера, М. Гейстінгса, Д. Гарта, Е. Бівора, Д. Стайла, Тоні Джадта та ін. Праця польського історика П. Маєвського є найбільш повною і об'єктивною версією мюнхенських подій. Книга цього автора наочно суголосна теперішнім військовим викликам в світі. Розв'язавши агресію проти Чехословаччини, Гітлер спирався на чотири політичні та ідеологічні кліше:

1. Чехословаччина знаходиться на історичних землях Рейху.
2. Історично такої країни, як Чехословаччина, ніколи не існувало.
3. В Чехословаччині знущаються над німцями.
4. Чехословаччина несе загрозу для існування німецької держави.

Концептуальні відповіді на питання, які досліджуються в публікації, зазначені в роботах українських науковців М. Поповича, Т. Гунчака, С. Плохія, А. Галушко, Є. Брайляна, О. Борисенка, Я. Грицака та ін.

Постановка завдання. Метою цієї публікації є спроба реконструювати трагічні історичні події, які стали передтечіями Другої світової війни. Використовуючи різноманітний науковий матеріал, автори намагалися довести, щоб будь які спроби «замирення» чи «умиротворення» агресора завжди спонукають диктаторів і тиранів на нові злочини проти людства. А запорукою від нових війн і насильства – є формування сильної діючої міжнародної системи колективної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Американська політикиня та науковиця Мадлен Олбрайт точно сповіщає як і коли Гітлер почав свій переможний «бліцкриг». «Все починалось з дипломатичних перемог. Вражаючи співрозмовників приємними манерами і компетентністю, фюрер закликав до щирості в політиці, а насправді, безсоромно брехав про єдине бажання – миру і справедливості. Його першим кроком до «справедливості» стало фактичне легальне переозброєння Німеччини. Роками фюрер наполягав, що його наміри мирні, і він лише намагається компенсувати несправедливе ставлення, яке зазнала Німеччина. Наступний крок Гітлер зробив 1936 року, відновленням мілітаризації Рейнського регіону, одразу оголосивши, що його дії локально обмежені і він не планує йти далі» [15, с. 70–72].

Констатацію важливих історичних фактів, яку переконливо запропонувала М. Олбрайт, продовжує її британський колега і науковець Джон Гарт. Він, історик – розслідувач, сповіщає, що 21 травня 1936 року в гучному зверненні фюрера до світової громадськості і німецького народу зазначалося: «Німеччина не має ні наміру, ні бажання втручатися у внутрішні справи Австрії чи здійснювати аншлюс». Але це була його звична хитра заява – констатує Гарт – для заспокоєння опонентів. Так було завжди, коли Гітлер приховував свої справжні наміри. Насправді «аншлюс» Австрії був його пріоритетом [3, с. 37].

Після тріумфальної анексії Австрії нацисти не знижують темпи своєї політичної і дипломатичної активності. Тепер у фокусі інтересів ІІІ Рейху Судетська область і Богемія, які були передані Антантою до складу Чехословаччини після Першої світової війни. Німецьке населення дійсно жило на цих землях сотні років і в деяких районах складало під 90% мешканців. У березні 1938 року, тобто одразу через кілька днів після окупації Австрії, Гітлер заявив: «Я не допущу приниження 3,5 млн. німців, які живуть біля воріт Рейху!... Це населення має перебувати в межах «німецького світогляду» [1, с. 147]. На випадок міжнародних конфліктів Гітлер зухвало не тільки погрожував чеським очільникам, а і їх союзникам – Англії і Франції. Політика Берліну включала в себе цинічний дипломатичний шантаж, військово-політичний тиск і погрози. І все ж таки Гітлер знову лукавив. Протистояти можливій коаліції держав, а саме: Чехословаччині, Англії, Франції та СРСР, який мав договір з Чехословацькою республікою від 1935, року було просто самовбивством. І тому Гітлер знову вдався до політичних облуд. В цьому

сенсі важливими є джерельні матеріали, зібрані відомим американським журналістом В. Ширером. Він стверджував, що під час Чехословацької кризи Гітлер не змінював своєї риторики, як це і було під час вступу Вермахту в Рейнську зону чи під час аншлюсу Австрії. Фюрер намагався бути переконливим перед Заходом: Чехословаччина йому не потрібна, він навіть готовий надати цій країні будь-які гарантії. Головне повернути Судети з німецьким населенням і відновити історичну справедливість, порушену Версальською угодою. Свою «миролюбну» риторику Гітлер навмисно поєднував з мілітарним галасом і відкритими військовими приготуваннями для вторгнення в Чехословаччину. В провідних західних столицях все більше виявляли своє бажання до компромісів з нацистським диктатором: «Власне, ніщо не загрожує Чехословаччині, якщо вона передасть Гітлеру Судети. Для чого втягувати Європу в нову світову війну?» [21, с. 425–427]. Немає сумнівів, що нацисти діяли за точно визначеним планом поєднуючи дипломатичну псевдориторику з військовими залякуваннями. Після аншлюсу Австрії на великому стадіоні в Нюрнбергзі А. Гітлер дав наказ провести десятий з'їзд нацистської партії, як з'їзд перемоги і відновлення нового Рейху. Все «дійство» відбувалось за затвердженим ідеологічним відомством методичками. Як мінімум, 20 000 нацистських прапорів, барабанний бій, «нуртуюче море» свастик. 150 потужних прожекторів, що відсвітлювали стадіон і тисячі людей охоплених псевдопартіотичною істерією, реагуючи «зігуванням» на кожне нове звернення, що його промовляв Гітлер. Після огляду позицій відновленого Рейху, Гітлер перейшов до міжнародної політики. Він переконливо дав зрозуміти, що Німеччина більше не буде терпіти неповагу і нахабство європейських сусідів, які з усіх боків оточують Німеччину і несуть загрозу німецькому народові. Власне, умова одна, чи Судети з німецьким населенням, над яким знущається уряд Чехословаччини, повертаються до Рейху, чи війна. Через чисельну пропагандистську агентуру і агентів впливу розповсюджували думки, що Німеччина готова зруйнувати Лондон, Париж і Прагу, якщо вона цього тільки захоче. Уряди Англії і Франції німецькі дипломати попередили про позицію А. Гітлера: «Якщо чехословацький уряд не виконає умов Берліну, то Чехословаччина буде розтрощена в результаті «військової операції» [13, с. 207–212]. Відверто гримаючи зброєю і погрожуючи війною Європі, Гітлер, начебто знущаючись над світовою думкою, запевнював німців і європейців, що ніхто так не хоче гарантованого миру, як Німеччина [13, с. 210].

Спираючись на значний джерельний матеріал, польський історик П. Маєвський дає розгорнуту картину Нюрнберзького античешського шабашу. Гітлер, як головний режисер і сценарист нацистського збіговиська, постійно вдавався до демагогічної риторики, намагаючись підбурювати багатотисячний натовп до нетерпимості до Чехословацької держави. Відносини в цій державі, як відомо, нестерпні – заявив фюрер – «У 3,5 млн. людей було вкрадене їхнє право на самовизначення. Економічно цих людей планомірно розорюють і поволі знищують… Злидні судетських німців невимовні. Їх хочуть згубити. По людські їх нестерпно гноблять і ганьблять». Після коротких акцентованих пауз, Гітлер знову висував звинувачення на адресу чехів: «Коли 3,5 млн. представників майже 80 млн. нації не дозволяють співати пісню, яка їм до вподоби, лише тому, що вона не подобається чехам, або коли їх б'ють до крові, лише за те, що вони носять білі підколінники, які чехи просто не хочуть бачити…або коли їх тероризують і знущаються з них за те, що вони вітають одне одного неприємним для чехів привітанням…». Збуджений натовп диктатор запевняв, що Німеччина готова піти на будь які жертви, щоб відмовитись від конфліктів і, перш за все, з Францією, Великою Британією та Польщею і, що жодна держава не зробила для справи миру більше, ніж Німеччина [14, с. 340–341]. Насправді, німецьким генеральним штабом, за дорученням Гітлера, вже було оперативно розроблено план «Грюн» – план військової окупації і ліквідації Чехословацької республіки. Варто зазначити, що чимало далеких від політики пересічних громадян Європи наївно вірили в політичну риторику Гітлера і щиро співчували «стражданням» судетських німців. «Його фальшивки, переказані нацистами, мали успіх», – згадувала М. Олбрайт, – «Багато європейців почали симпатизувати заявам Гітлера про образи й вважали резонним його бажання втрутитися від імені етнічних братів його країни… У вересні 1938 року зіткнення між нацистською брехнею і верховенством права закінчилося: брехня перемогла» [15, с. 93].

В міжнародних подіях середини 30-х років існують вагомі історичні обставини, які вартують того, щоб на них звернули увагу. Перемога народних фронтів на демократичних виборах у Франції та Іспанії, зростання страйкового руху в країнах Європи в умовах економічної стагнації підвели деяких західних політиків до невірної оцінки

подій. Європейський континент в найближчий час може очікувати комуністична революція за радянським зразком, а Гітлер знищив в Німеччині одну із найбільших компартій Європи, і тому видався рятівником від комунізму. В Європейських політичних кабінетах і військових аналітичних центрах, звісно, прорахувались далекі і ближні перспективи руху А. Гітлера на Схід. Майбутнє виглядало доволі цікавим – неминуче зіткнення двох диктаторів, криваві справи яких у нормальної людини викликала огиду.

В провідних європейських столицях існувало відверте занепокоєння спробою американських очильників проводити політику ізоляції від європейських справ. До того ж, не існувало ніякої сенсації в тому, що серед окремих вищих американських урядовців були відверті симпатики політики А. Гітлера. Надалі все відбувалось за відомим історикам міжнародним сценарієм. У вересні 1938 року під час переговорів у Мюнхені британський прем'єр Чемберлен та його французький колега Е. Даладьє погодилися віддати Судетську область Німеччині в обмін на збереження миру. Із текстом мюнхенської угоди Чемберлен повернувся до Лондона, як здавалося, героєм. А тих, хто застерігав від будь-яких угод з нацистами, такі як В. Черчилль, просто називали «паліями війни» [2, с. 25]. Але, не звертаючи серйозної уваги на своїх голосливих опонентів, В. Черчилль приклав максимум зусиль, щоб попередити британців і світове співтовариство про трагічні наслідки угоди з нацистами. За тиждень до підписання мюнхенського протоколу він передав в ЗМІ заяву про своє бачення наслідків мюнхенської кризи: піти на поступки Гітлеру означає визнати поразку демократії і перемогу агресора. Ця угода не принесе безпеки ні Англії, ні Франції. Адже Гітлер обов'язково піде далі, загрожуючи не тільки Чехословаччині, а і свободі і демократії всіх країн Європи [22, с. 139]. Коли, все ж таки, Мюнхенська угода біла підписана, Черчилль не стримував власних емоцій. Виступаючи в парламенті він заявив: «Ми зазнали повної і безперечної поразки. Доля нашої країни цілком залежить від доброї волі чи капризу Німеччини… У нас був вибір між війною і ганьбою. Ми обрали ганьбу і одержимо війну» [4, с. 154–155]. Але серед загальної мюнхенської ейфорії було чутно тільки голос Чемберлена, який запевнив громадськість, що уклав мир на ціле покоління. Коментуючи ситуацію, яка склалася після Мюнхену, американський науковець і дипломат Д. Маккін підкреслює, що британський прем'єр жорстоко поквапився з фінальними висновками. Через оптимістичну оцінку Мюнхенської угоди він назавжди залишиться в історії безнадійно наївним політиком, адже намагався в такий спосіб умиротворювати одного із найжорстокіших та найжахливіших тиранів і диктаторів XX століття [13, с. 215].

Розмірковуючи над розвідкою одного із біографів нацистського фюрера німецького журналіста Себастіана Гаффнера, автори звернули увагу на важливий інтерпретований аспект в політичній біографії А. Гітлера. Диктатор дійсно радів Мюнхенському «бліцкригу», але в той же час з огидою ставився до західних політиків, які завадили йому розпочати велику війну ще в 1938 році. Сам Гітлер аргументував це тим, що Рейн, Австрія і Чехословаччина були тільки прелюдією до майбутніх планів агресії. Він марив власними амбіціями і світовим пануванням, яке Німеччина мала досягти за відведений йому біологічний час. І тому він навмисно провокував війну окупацією і подальшим поділом Чехословаччини у березні 1939 року [6, с. 113–115]. 14 березня Президент Чехословаччини Гаха прибув до Берліну на переговори з Гітлером. Керманичу Чехії було поставлено ультиматум: чи капітуляція чи ранком німецька авіація знищить Прагу. Завдяки жорсткому залякуванню Гітлер одержав те, що хотів. Наступного дня німецькі війська перетнули кордони Чехословаччини без жодного пострілу. Цей день Гітлер назвав найщасливішим днем свого життя, коли безкровно приєднав чешські землі до Рейху [18, с. 43]. Звертаючи увагу на залякування, як інструмент непрямих дій у військових конфліктах, британський військовий дослідник Л. Фрідман додає, що вони були типовим успішним інструментом нацистських агресорів у Другій світовій війні [20, с. 195]. До речі, Гітлер обіцяв нанести найстрашнішого удару по третій стороні, яка б наважилась втрутитись в його агресивні плани проти Чехословаччини, що викликало певний психологічний шок в країнах Західної Європи. Анексія Чехословаччини мала потужний європейський ефект – масове громадське обурення проти умиротворців. Це примусило, перш за все, Чемберлена вдатися до активної дипломатії – спочатку пригрозити Гітлеру економічними санкціями, а з іншої сторони – продовжити почате умиротворення – Німеччині зробили дуже вигідну інвестиційну пропозицію за належну поведінку. Фюрер поставився до цих сигналів Заходу скептично. Тоді Англія, до якої приєдналась Франція, оголосили про свої гарантії Польщі та іншим країнам Європи. Наступну ситуацію коментує відомий дослідник історії Другої

світової війни М. Гейстінгс: в разі німецької агресії проти Польщі, Франція обіцяла військовому командуванню у Варшаві атакувати гітлерівську лінію Зігфріда протягом тридцяти днів. Британія обіцяла бомбардувати Німеччину. Від запевнення обох держав віяло цинізмом, бо ніхто з них не мав ані найменшого наміру використати свої обіцянки. Ці гарантії мали на меті радже стримати Гітлера, ніж дати Польщі справжню військову допомогу [9, с. 27].

Є неабиякий сенс звернути увагу на події, які відбувалися за лаштунками чехословацької кризи. До того часу Франція, Чехословаччина та СРСР були вже зв'язані військово-політичним договором 1935 року, який був направлений проти будь-якої агресії в Європі з боку Німеччини. Власне, Мюнхенська угода та подальше поглинання решток Чехословаччини юридично і фактично нівелювали цей трьохсторонній документ, до якого могла долучитися і Велика Британія. В цьому форматі можливої коаліції Гітлер не мав би жодних шансів на успіх. Ситуацію і можливі варіанти розвитку подій аналізують українські науковці Галушка А. та Брайлян Є. Напрочуд західні лідери діяли доволі мляво, з недовірою один до одного, пропонуючи дискусії навколо політичних подій без конкретного розуміння реальних військово-політичних дій. Коли СРСР зажадав від Британії і Франції дозволу на прохід Радянської Армії через території Румунії і Польщі в разі війни з Німеччиною, західні демократії не могли надати такого дозволу, не отримавши дозволу Бухаресту та Варшави, які не бажали бачити у себе більшовиків, слушно підозрюючи, що, раз їх впустивши, виставити буде непросто [4, с. 34–35].

В умовах загальної військової кризи в Європі важко не погодитись з думкою вже згаданого нами британського дослідника Е. Бівора про те, що всі вище названі події спонукали сталінське керівництво до пошуку варіантів іншого розвитку ситуації, якщо радянське керівництво було відсторонене від Мюнхенської конференції. Адже в Кремлі з відвертим роздратуванням поставилися до подій в Мюнхені. Вони реально підштовхували СРСР до зближення з нацистською Німеччиною [2, с. 25].

На XVIII з'їзді ВКП(б) Сталін відверто засудив «мюнхенців» і наголосив на те, що «умиротворення» Гітлера створює умови подальшого просування Німеччини на Схід. В такому випадку СРСР може піти на зближення з державами, з якими на теперішній час дружніх відносин не мало. Фактично це був сигнал для Лондону і Парижу: якщо західні очільники будуть продовжувати гальмувати створення системи колективної безпеки, СРСР може змінити свій дипломатичний вектор і надати сигнал Гітлеру про готовність СРСР до радянсько-німецького зближення. Більшість тогочасних європейських політиків розглядали таке зближення неможливим. Пакт Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року розвіяв всі тогочасні ілюзії. По теперішній час продовжується гостра дискусія навколо цього документу між західними науковцями та російськими офіційними істориками. При всіх аргументах і фактах, які висуваються з різних сторін, зрозумілим і беззаперечним видається найважливіший факт: пакт про ненапад між сталінським СРСР та нацистською Німеччиною був спільним планом нападу на Польщу і ліквідацією польської держави. У цьому контексті важливими видаються зауваги знаного українського науковця М. Поповича. Відомий дослідник підкреслював, що історія провальних переговорів про колективну безпеку між англо-французами та СРСР добре відома. Саме тоді відбувся стратегічний поворот в радянській міжнародній політиці. Сталін серйозно обрав союз з Гітлером проти європейських демократій, як засіб досягнення власних стратегічних цілей [16, с. 435].

Серед загальної мюнхенської ганьби політики «умиротворення» і нейтралітету виглядав виключенням із загальних міжнародних тенденцій героїчний спротив українців Карпатської України в збройній нерівній боротьбі з фашистською агресією. В той час, як 8 млн. чехів підкорилися німецькому насильству, – зазначає відомий український та канадський історик С. Плохій, – 2 тис. бійців «Карпатської Січі» виступили проти багаточисельної угорської армії, захищаючи проголошену державу – Карпатську Україну. І хоча сили були нерівні і опір тривав кілька днів, ця подія перетворилась на один із національних символів України [17, с. 334].

Важливі думки з цього приводу висловлює і сучасний український історик Я. Грицак «Автономія і коротка незалежність України дали хибну надію, що цей край стане новим українським П'ємонтом, тобто територією з якої почнеться відродження всієї незалежної України… Дозвіл Гітлера на окупацію Карпатської України Угорщиною, спростували ці припущення, і, по суті, відкрили дорогу до зближення нацистської Німеччини та СРСР» [7, с. 261].

До всіх вище зазначених подій є вагоме доповнення. Довгі післявоєнні роки в політичній і історичній науці за дужками тривалого політичного і наукового дискурсу залишилась не мало важлива

деталь, на яку наголошує американський і британський дослідник Бенн Стайл. До і під час Чехословацької кризи на політичну позицію Великої Британії і Франції мали неабиякий вплив рішення політичних і фінансових кіл США. Побоюючись нової війни в Європі, вони відверто попередили європейських союзників, що не будуть підтримувати жодну з воюючих країн, а також, що на кредити і фінансову допомогу годі буде і сподіватися на випадок військового конфлікту [19, с. 14].

Після захоплення Чехословаччини у квітні 1939 року Німеччина скасувала договір з Польщею про мирне розв'язання конфліктних питань між двома країнами. Крім того, було анульовано британсько-німецьку морську угоду і Берлін висунув до Великої Британії вимоги повернути свої колишні колонії. Світ опинився біля прірви нової світової війни.

Висновки. Історичний досвід Мюнхенської угоди країн заходу з Гітлером показав абсолютну безперспективність «умиротворення» агресора, який налаштований на війну і агресію.

Політика «Мюнхену 1938» стала безперечною капітуляцією західних демократій перед нацистами, що привело до порушення стратегічної і військово-політичної рівноваги в Європі і Світі.

Політика нейтралітету великих держав в умовах світової військової кризи завжди працює на агресора, допомагає йому тиснути на своїх опонентів, здобувати політичні та моральні дивіденди.

Тільки колективне протистояння агресору, міжнародні коаліції і колаборації, союзи всіх противників війни, їх рішучість в боротьбі за мир проти насильства, здатні зупинити в будь-який спосіб підпалювачів війни.

Список літератури:

1. Борисенко О. Гітлер. Невивчений урок історії. Київ: Гамазин, 2022. 396 с.
2. Бівор Е. Друга світова війна. Київ: Вид-тво група КМ-БУКС, 2024. 848 с.
3. Гарт Д. Як Черчилль врятував цивілізацію: Епічна історія тринадцяти років, які ледь не знищили цивілізований світ. Харків: Вид-тво «Ранок»: Фабула, 2023. 316 с.
4. Галушка А. Черчилль. Великие личности в истории. Харьков: Клуб семейного досуга, 2019. 340 с.
5. Галушка А., Брайлян Є. Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939–1941 рр. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 368 с.
6. Гаффнер С. Гітлер. Примітки до біографії. Київ: Вид-тво Жупанського, 2022. 176 с.
7. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2022. 432 с.
8. Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни. Київ: УВС ім. Ю. Липи, 2011. 225 с.
9. Гейстінгс М. І розверзлося пекло… Світ у війні 1939–1945 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2024. 752 с.
10. Джадт Т. Переосмислення забутого XX століття. Київ: Наш формат, 2024. 384 с.
11. Єкельчик С. Український досвід Другої світової війни. Київ: Медуза, 2020. 268 с.
12. Люттвак Е. Стратегія: логіка війни і миру.Київ: Вид-тво КНТ, 2024. 523 с.
13. Маккін Д. І сталася тьма. Рузвельт, Гітлер і західна дипломатія напередодні війни. Київ: Лабораторія, 2023. 400 с.
14. Маєвський Пйотр М. Коли спалахне війна? Аналіз кризи. Львів: Локальна історія, 2024. 600 с.
15. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. Київ:Форс Україна, 2019. 352 с.
16. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 887 с.
17. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
18. Ріс Л. Гітлер і Сталін. Тирани і Друга світова війна. Київ: Лабораторія, 2023. 544 с.
19. Стайл Б. План Маршалла. Світанок холодної війни. Київ: Дух і літера, 2024. 608 с.
20. Фрідман Л. Стратегія: Історія. Харків: Фоліо, 2024. 848 с.
21. Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха. Москва: Эксмо, 2004. 1168 с.
22. Черчилль У. Вторая мировая война. Москва: Воениздат, 1991. Книга первая. Т. 1–2. 592 с.

Ramazanov Sh.Sh., Levitas F.L. THE MUNICH AGREEMENT OF 1938: A VIEW FROM THE 21ST CENTURY

The approaching 80th anniversary of the end of World War II, the military challenges of the 21st century have caused increased interest in the history of the past tragedy. In this sense, the authors have studied the prehistory of the beginning of World War II, the secret diplomacy associated with the Munich Agreement. The article reveals the real plans of Nazi Germany for aggression in Central and Eastern Europe, analyzes the policy of appeasement of A. Hitler, and emphasizes the tragic consequences of this policy for the security architecture of Europe and the world.

The article examines the position of the main world players: Great Britain, France, the USA, the USSR, Germany around the Czechoslovak crisis. The article explains why the name of the German city of Munich became a shameful symbol of surrender to the audacious aggressor and betrayal of its allies. The authors of the article reveal the political and diplomatic practices of the Nazis, which were built on the principles of blackmail, deception, intimidation, various ideological deceptions, based on the slogans of «returning historical justice» or recognizing Germany's own «glorious historical past».

The publication examines in detail the precursors of the Munich Agreement, the political, international and ideological preconditions that facilitated the implementation of the Nazis' aggressive plans. Using the reconstruction of historical events, the authors tried to explain the reasons why, despite the approach of world war, it was not possible to create a system of collective security in Europe that woul resist the fascist forces.

The presented article expands the understanding of the need to use collective political, diplomatic and military measures to prevent wars and violence.

The historical material covered in the publication helps to better understand why the Munich issue lingers in the offices of modern politicians and diplomats in the face of current military challenges. The article encourages reflection on the political and moral lessons of the 20th century.

Key words: *Munich agreement, nazism, aggression, collective security, international politics.*

УДК 94 (430+439)«1920/1927»:327
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.36

Ронай Л.М.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Катона Б.О.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СТАНОВЛЕННЯ УГОРСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ПІДПИСАННЯ ТРІАНОНСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ ДО 1927 РОКУ

У статті висвітлено основні аспекти становлення дипломатичних зв'язків між Угорщиною та Німеччиною у період після підписання Тріанонського мирного договору до 1927 року. Розглянуто наслідки спричинені необхідністю виконання Угорщиною умов Тріанонського мирного договору, які призвели до прийняття тих, чи інших рішень щодо напрямів зовнішньої політики держави.

Розкрито характерні риси та першочергові завдання у зовнішньополітичній діяльності уряду І. Бетлена, оскільки головною метою І. Бетлена була зміна статус-кво, зафіксоване Тріанонським мирним договором, перегляд кордонів і прорив міжнародної ізоляції, а також пошук партнерів на міжнародній арені для реалізації своїх ревізіоністських планів.

У статті викладені основні та найважливіші складові зовнішньополітичної програми уряду І. Бетлена, яка передбачала зближення з Німеччиною, спираючись на спільній історичній, культурній складовій та гострій економічній необхідності. Здійснено аналіз політичного та економічного становища Угорщини у період 1926–1927 рр. зокрема і зовнішньої угорської політики, яка для іноземної громадськості прийняла форму «мирної ревізії». Автори дослідили та висвітили стратегічні дипломатичні кроки угорської дипломатії у налагоджені стосунків та здійсненні перемовин з Б. Муссоліні, метою яких був пошук потужного союзника задля зближення з Німеччиною.

Автори у статті здійснюють аналіз зовнішньої політики повоєнної Німеччини, яка у своїй політиці щодо Балкан і Сходу могла прагнути виключно на досягнення суто економічних цілей мирними засобами. Автором вказані основні причини тогочасного несприйняття та відкидання Німеччиною можливостей щодо спільних інтересів, точок дотику в контексті угорських ревізіоністських цілей і політики.

У досліджені висвітлені зовнішньополітичні тактичні намагання уряду І. Бетлена виступити у ролі дипломатичного посередника між Німеччиною та Італією, і таким чином зблизитися з Німеччиною, а в майбутньому, утворити німецько-угорсько-італійське політичне співробітництво.

Авторами охарактеризовані головні політичні мотиви Німеччини у питаннях зближення з Італією, які у першу чергу полягали у дискусіях стосовно вирішення питання Південного Тіролю та Аншлюсу. У статті також здійснено узагальнення стосовно результатів посередницьких зусиль І. Бетлена щодо зближення Німеччини та Італії у світлі реалізації прагнення І. Бетлена до співпраці з Німеччиною задля втілення у життя головної мети – ревізії (перегляду) умов Тріанонського мирного договору.

Ключові слова: *Угорщина, Німеччина, зовнішня політика, дипломатичні відносини, держава, міжвоєнний період, політика, консолідація.*

Постановка проблеми. Після Першої світової війни, відбувся розпад Австро-Угорської монархії та у Центрально-Східній Європі були утворені нові держави в наслідок чого виникла нова система міжнародних відносин. Відповідно до умов Тріанонського мирного договору, територія Угорської держави, склала менше 30% володінь угорської та хорватської корони у складі Габсбурзької монархії, з 325 тис. кв. км. вона скоротилась до 93 тис. кв. км. Чисельність населення зменшилася з 18 млн до 7,6 млн чоловік. Така ситуація в країні спонукала угорський уряд на вироблення принципово нових напрямків у зовнішній політичній діяльності.

У період діяльності уряду І. Бетлена, до кінця 1920-х років відбулася практично загальна політична консолідація угорської нації. Вдалося досягнути певного росту економіки й вирватися із зовнішньополітичної ізоляції. В Угорщині з'явилася надія на можливість хоча б часткової ревізії Версальської системи мирним шляхом. У зовнішній політиці основний акцент ставився на забезпечення потужного союзника з числа західних держав, який міг би лобіювати перегляд кордонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку зовнішньої політики Угорщини після Тріанонського мирного договору, до 1927 року, зокрема діяльність уряду І. Бетлена досліджували чимало угорські дослідники. Угорський історик Ігнац Ромшіч у своїх працях детально і ґрунтовно описує та характеризує Історію Угорщини у XX столітті [13] та надає нам повний аналіз Тріанонського мирного договору [12]. Окремої уваги заслуговує угорський історик Пал Пріц який змістовно описує угорську дипломатію між двома світовими війнами [10]. Німецькі дослідники також активно займалися дослідженням зовнішньої політики Німеччини у міжвоєнний період. Німецький історик Гаґен Шульце у своїй роботі «Історія Німеччини» [2, с. 145–160] зазначає які особливості були зовнішньої політики Німеччини у зазначений вищий період. Американський дипломат та політик Генрі Кіссінджер також у своїй праці «Дипломатія» [1, с. 264–288] описав та зазначив стан Німеччини після першої світової війни та діяльнісь німецького політика Ґустава Штреземана.

Постановка завдання. Простежити, як угорська зовнішня політика шукала підтримки Німеччини для реалізації своїх цілей, після підписання Тріанонського мирного договору до 1927 року, коли вимоги ревізії вже відкрито звучали, і як поступово спліталися зв'язки між двома країнами, які в 1930-х роках уможливили створення тісного політичного союзу.

Виклад основного матеріалу. Зовнішня політика Угорщини після Першої світової війни, зокрема дипломатичні можливості та довгострокові її цілі визначалися у першу чергу міжнародним становищем країни та зобов'язаннями, що були передбачені Тріанонським мирним договором, з одного боку, а з другого, політикою тих сил, які прийшли до влади та системою, яка була побудована та консолідована ними.

За Тріанонським мирним договором Угорщина втратила майже дві третини своєї території, а порівняно до кількості населення 1910 року, залишилося лише 41,6% її населення. Нові державні кордони та міжнародна ізоляція були закріплені сусідніми країнами в договорах Осі за підтримки Франції [12, с. 158; 9, с. 136].

Однак, всупереч цьому, зовнішня політика прем'єр-міністра Іштвана Бетлена з самого початку ставила за основну мету зміну статус-кво, зафіксоване Тріанонським мирним договором, перегляд кордонів і прорив міжнародної ізоляції. Основним напрямком його дипломатичної діяльності був пошук можливостей і партнерів для поступової реалізації своїх ревізіоністських ідей в умовах мінливої міжнародної кон'юнктури [6, с. 336].

Слід зауважити, що необхідність співпраці з Німеччиною в контексті ревізії була однією з найважливіших складових угорської зовнішньополітичної програми від самого початку існування контрреволюційного режиму. Окрім реальних можливостей і потреб, зближення з Німеччиною виправдовували і спільні традиції. Політичний союз і спільність інтересів з Німеччиною в рамках Монархії мали довгу (тривалу) історію. Спільна участь у війні не зменшила, а навпаки, посилила ідею спільності інтересів в угорському політичному керівництві. Було б помилкою недооцінювати пропагандистський вплив посилань на «дружбу по зброї» і «солідарність у лавах» на громадську думку. Той факт, що Німеччина по закінченню війни, втратила свою великодержавницьку позицію та економічну міць, поглибив відчуття «співдружності» і наштовхував угорське політичне керівництво на думку, що слід шукати вихід із ситуації за допомогою Німеччини. Також, слід зазначити, що важливу роль у німецькій орієнтації відіграла економічна необхідність, оскільки для Угорщини гостро постала потреба у розміщенні своєї сільськогосподарської продукції на потенційно широкому німецькому ринку і це означало, що у другій половині 1920-х років Угорщина вела дипломатичну боротьбу за реалізацію цієї можливості.

Не слід також ігнорувати той факт, що лідери угорського політичного життя у період між двома світовими війнами, як правило, мали німецьке виховання, німецьку освіту, що означало доволі тісний зв'язок з німецькою культурою – нехай і на різних рівнях, і це характеризувало не лише політичну еліту у вузькому сенсі, а й більш освічену громадськість, угорський середній клас загалом, який становив основу системи та формував політичну громадську думку. Зазначимо, що у загаль-

них рисах, ідеї ревізіонізму та німецької орієнтації були сформульовані в Угорщині ще до кінця двадцятих років, але їхнє узагальнення та об'єднання в єдину політичну концепцію відбулося завдяки І. Бетлену. Практичну сторону реалізації своїх ревізіоністських намірів І. Бетлен уявляв шляхом створення союзу між Італією та Німеччиною, що надало би йому можливість заручитися підтримкою цього альянсу. Політичні документи свідчать, що з другої половини 1920-х років І. Бетлен досить послідовно працював над тим, щоб отримати підтримку Німеччини та Італії у реалізації угорської ревізіоністської зовнішньої політики [8, с. 49].

Таким чином, ідея ревізіонізму, а точніше створення італійсько-угорського та німецько-угорського стратегічного партнерства, була постійною і фундаментальною метою угорської зовнішньої політики, яку І. Бетлен сформулював і зробив перші кроки на шляху до її реалізації. Угорські правлячі класи ніколи не відмовлялися від інтегрального ревізіонізму, у першій половині 1920-х років повна міжнародна ізоляція країни і той факт, що внутрішня політична та економічна стабілізація була можлива лише за політичної і, не в останню чергу, фінансової підтримки держав Антанти, відсунули вимогу будь якої ревізії на задній план, і поставили таким чином угорську зовнішню політику у доволі скрутне становище.

Економічне відновлення країни, яке стало можливим завдяки кредиту Ліги Націй, створило підґрунтя для виходу із скрутного становища, а сам факт отримання кредиту можна було вважати зовнішньополітичним успіхом [3, с. 138].

Стабілізаційні процеси в країні, новий успіх і новий результат дозволили висунути нові вимоги: Угорщина, яка представляла картину внутрішньої політичної та економічної консолідації, успішно виступила за скасування фінансового та військового контролю. Це було зроблено фактично і формально протягом 1926–1927 років і створило можливість для більш ширших політичних дій. Іштван Бетлен скористався цією можливістю, і таким чином угорська зовнішня політика з 1926 року перейшла до кулуарної, а з 1927 року – до відкритої політики в усіх сферах.

У 1926 році стало зрозуміло, що час пасивного стану у зовнішній політиці країни закінчився, і Бетленовське питання перед громадськістю «Що і як далі?» звучало наступним чином: «Що з нами буде? Будемо нацією рабів, яка залежить від інших потужних, впливових націй, нацією, яка силоміць приречена жити у якомусь державному федеральному устрої, як у шлюбі, в оточенні і разом з маленькими націями, які нас ненавидять і не спроможні співіснувати у мирі, але і не можуть розірвати стосунки між собою? Або, будемо спроможні, об'єднатися і з останніх сил встати на ноги і перетворити Угорщину знову на потужну, вшановану всіма державу. Одне ми відчуваємо твердо, що те, що є сьогодні, навряд чи коли-небудь буде постійним, не тільки тому, що так жити неможливо, не тільки тому, що сьогоднішнє життя не є життям, а скоріше повільною смертю, повільною атрофією і руйнуванням, не тільки для нас, але й для всіх, а і тому, що на багряному горизонті нових часів ми бачимо ознаки нових буревіїв, які можуть легко змести те, що є сьогодні, як картковий будиночок, побудований людьми, а отже, який ніколи не може бути постійним» [15, с. 38].

У порівнянні з ефективно сформульованим риторичним запитанням і досить розмитою, але чіткою відповіддю, що відкидає статус-кво, Бетлен у своїй промові в Дебрецені у листопаді 1926 року розкрив мету угорської зовнішньої політики набагато конкретніше і відкритіше: « ... Не може бути ніякої різниці між угорцями і угорцями, коли йдеться про наші зовнішньополітичні цілі, оскільки наша мета полягає в тому, щоб відновити рівні права і незалежність нашої нації, забезпечити, щоб ніхто не міг втручатися у наші внутрішні справи, звільнити нас від будь-якого контролю, забезпечити, щоб право на самовизначення трьох з половиною мільйонів етнічних угорців, наших братів і сестер, які опинилися під іноземним пануванням, було по-справжньому визнано, і, врешті-решт, домогтися перегляду мирних договорів відповідно до 19-ї частини Акту Ліги Націй. Це наші кінцеві цілі» [15, с. 39].

Ревізія, як мета не лише зустріла схвалення і підтримку значної частини угорської політичної громадської думки, але й стала частиною її політичної свідомості. Для покоління, чиїм життєвим досвідом і природнім середовищем була «історична Угорщина», розпад Угорщини здавався неприроднім та непрощенним, і з того часу вони ототожнювали себе з політикою ревізії. Ось чому І. Бетлен міг свідомо і розраховано закликати, і закликав у своїх промовах, починаючи з 1926 року, до національної згуртованості, національної єдності, яка включала в себе «соціальний (класовий) мир», «міжконфесійний мир», «національний мир», щоб досягти зовнішньополітичної мети ревізії. Той факт, що угорська зовнішня політика могла бути стратегічно орієнтована лише на ревізію, був природнім як для політиків, так і, як ми вже згадували, для широкої громадськості.

Однак, для іноземної громадськості необхідно було представити вимоги щодо ревізії у найбільш прийнятній та функціональній формі. Так, з тактичних міркувань, народилася формула «мирної ревізії». Про необхідність вдаватися до мирних засобів І. Бетлен говорив і раніше, але лише з 1927–1928 років «мирна ревізія» стала стереотипним зворотом, частиною політичного жаргону.

Однак, у 1927 році проголошення мирного здійснення ревізії було не лише формою політичної демагогії, але й реалістичним міркуванням, оскільки Угорщина, неозброєна і без союзників, не могла і думати про початок збройного конфлікту та й не могла вийти з таким гаслом на міжнародну політичну арену Європи, яка демонструвала перспективи консолідованого, мирного розвитку [8, с. 15].

Насправді, І. Бетлен, якраз від зміни європейської політичної ситуації, руйнування цього консолідованого, мирного розвитку чекав можливість здійснення своїх ревізіоністських планів, намагався створити таку систему стратегічного партнерства, яка би успішно діяла заради створення конфлікту міжнародного значення. Восени 1926 року він передбачав, що цей конфлікт, який створив би можливість змінити умови Тріанонського договору, має відбутися через 4–5 років. Він очікував, що реальний початок і активізація зовнішньополітичної діяльності розпочнеться у 1927 році. Таким чином, 5 квітня 1927 року перемовини між Бетленом і Муссоліні поклали початок реалізації описаних вище зовнішньополітичних цілей [4, с. 81].

Перемовини у Римі цікавлять нас насамперед тому, що вони дали І. Бетлену і Б. Муссоліні нагоду і можливість для ознайомлення та узгодження своїх планів. І. Бетлен, у першу чергу, окреслив можливості та цілі угорської зовнішньої політики, посилаючись на необхідність італійсько-німецько-угорської співпраці. Окреслюючи питання спільних інтересів італійської та угорської зовнішньої політики, Бетлен виходив з того, що «ситуація в Центральній Європі не є остаточною». Він одразу ж пішов на крок далі: «питання полягає в тому, що під впливом яких потужних держав відбудеться врегулювання». Впродовж перемовин, він пояснив Муссоліні, що, на його думку, Франція, яка досі мала сферу впливу в Дунайському басейні, не буде спроможна відігравати цю роль у найближчі роки. З іншого боку, він дав зрозуміти, що для Угорщини співпраця з Францією немислима і що вона не може прийняти французькі плани регіонального врегулювання (Дунайська конфедерація, австро-угорсько-чеський блок), оскільки подальше існування французького впливу в Південно-Східній Європі унеможливить зміну статус-кво для Угорщини. Продовжуючи свою думку, І. Бетлен припустив, що «у випадку, якщо не Франція буде регулювати нову констеляцію Центральної Європи, то можна передбачити, що зі зміцненням Німеччини та Радянського Союзу саме ці дві держави будуть впливати на це врегулювання. Це, звичайно, не є нинішньою можливістю, але її не можна виключати у майбутньому». На цьому етапі Бетлен виклав мету свого візиту. Зокрема йшлося про італійсько-німецько-угорську співпрацю, в якій підкреслювалося, що для Угорщини «слов'янська загроза», Мала Антанта, є найбільш серйозною і загрозливою проблемою. І. Бетлен, також повторно посилався на вже викладені ним аргументи про спільні німецько-італійсько-угорські інтереси [10, с. 234].

Слід підкреслити, що повоєнну зовнішню політику Німеччини було сформовано Версальським мирним договором, який, окрім визначення місця Німеччини в європейській владній структурі, мав значний безпосередній вплив на економічну та внутрішню політику країни, особливо у період 1918–1924 років. Згідно мирного договору, Німеччина втратила 13% своєї території та 10% населення. Лівий берег Рейну був окупований військами союзників. Німеччина була зобов'язана здати все своє озброєння, чисельність її армії була обмежена до 100 000 чоловік, а військово-морського флоту – до 15 000. Відокремлення цих територій завдало серйозної шкоди престижу Німеччини як великої держави, а втрата Ельзасу-Лотарингії, зокрема, також вдарила по економіці країни; якщо взяти лише дві важливі цифри, було втрачено 75% видобутку залізної руди і 20% видобутку вугілля. Економічну вразливість країни посилював ще і той факт, що стаття 231 мирного договору покладала на Німеччину, як на розпалювача війни, відповідальність за воєнну шкоду і збитки та зобов'язувала її виплатити за це репарації, які згодом були узгоджені.

Умови Версальського мирного договору були продиктовані державами – переможницями, насамперед Францією, з метою знищення великодержавницької позиції Німеччини. Для тогочасної німецької нації вплив цього трагічного факту, підсилений низкою подій та суб'єктивних вражень став фундаментом та основою для формування ревізіоністської зовнішньої політики: дипломатична та економічна боротьба за ліквідацію економічного та військового контролю, за рівність

Німеччини у питаннях озброєння, за вивільнення Рейнської області і, як більш віддалена мета, за зміну кордонів та відновлення ваги і значення Німеччини як великої держави [2, с. 153].

Версальський мирний договір мав інтегруючий вплив на німецьку громадську думку щодо зовнішньої політики: він був зустрінутий в цілому неприйняттям, що, звичайно, не виключало можливості того, що різні політичні партії займали відмінні позиції з конкретних зовнішньополітичних питань і, відповідно, протистояли одна одній. Однак можна відмітити, що впродовж 1920-х років німецька зовнішня політика йшла шляхом, який до певної міри не залежав від співвідношення сил у парламенті та партійної приналежності. Незважаючи на часту зміну урядів, протягом двадцятих років не відбулося значних кадрових змін у зовнішньополітичному керівництві або у виконавчому апараті зовнішньополітичного відомства. З 1923 по 1929 рік Ґустав Штреземан відповідав за зовнішню політику Німеччини, і в цей період наступним за рангом посадовцем, державним секретарем, завжди був Карл Шуберт. Якщо підґрунтям для ревізіоністської зовнішньої політики був сам Версальський мирний договір, то подвійна природа веймарської демократії значною мірою сприяла її живленню (плеканню): демократична конституція, парламентська демократія, живилася традиціями Другого Рейху і приховувала міністерську бюрократію та військове керівництво, які були опозиційними до демократичних інститутів. Цивільний і військовий бюрократичний апарат, а також переплетені з ним за своїм кадровим складом, а ще більше – за інтересами організації, які лобіювали інтереси великих магнатів та землевласників, і також на – пів воєнізовані об'єднання, керовані виконавчою владою, завжди відігравали значну роль у внутрішньополітичному житті Веймарського періоду і проводили незалежну від правил парламентської демократії політику, спрямовану на її послаблення. Однак, жодним чином, ми не можемо стверджувати, що демократичний характер веймарської системи та й той факт, що демократичні принципи і парламентська практика ґрунтувалися на базі впливу політичних сил, які знаходилися «лівіше від центру» не мали впливу на політичне керівництво [5, с. 463].

Ґустав Штреземан та його зовнішня політика, у контексті можливостей, продиктованих тогочасним розподілом/балансом міжнародних сил та їх впливів, відрізнялася від німецької зовнішньополітичної практики пізніших років (епохи президентства і нацистського режиму) тим, що в рамках буржуазно-демократичної республіки через контроль лівих партій і потужних лівих політичних сил та організацій, що стояли за ними, було б неможливо проводити зовнішню політику з відверто ревізіоністськими гаслами. Тут ми лише згадаємо, наприклад, про те, що однією з перешкод на шляху угорсько-німецького зовнішньополітичного зближення в період зовнішньої політики Ґустава Штреземана було те, що за визначенням німецької сторони – Гортистська Угорщина відносилася до найбільш реакційних (ультраправих, ревізіоністських) режимів у Європі. Таким чином, навіть якщо прослідковується певний зв'язок між основними цілями зовнішньої політики Ґустава Штреземана і президентською епохою та періодом після приходу до влади нацистського режиму, зовнішньополітичні практики цих трьох періодів, у жодному випадку не можна ототожнювати. Відправною точкою зовнішньої політики Штреземана було прийняття умов Версальського договору, і його головною метою було використання цих умов, як основи для врегулювання відносин Німеччини з іншими великими державами, насамперед Францією, з метою уникнення політичних конфліктів задля досягнення економічної та внутрішньо політичної консолідації, що було першочерговою передумовою піднесення Німеччини.

Однак це був «лише» тактичний елемент зовнішньої політики Штреземана, а подальша мета полягала у тому, що він ніколи не відкидав та не втрачав з поля зору можливість відновлення позицій Німеччини як великої держави, у всіх своїх дипломатичних діях він шукав шлях до втілення цієї мети. Нам слід серйозно поставитися до його мирної стратегії та тактики досягнення компромісних рішень, (політики примирення), оскільки це було характерно для всієї його зовнішньополітичної діяльності, і він підходив до всіх зовнішньополітичних питань з цієї базової позиції. Неодноразово він чітко наголошував, що Німеччина військовими засобами не може змінити свою ситуацію, просто тому, що вона не має таких засобів у своєму розпорядженні. Єдиним можливим засобом змінити політичну ситуацію в країні Штреземанн вважав дипломатію, як потужний арсенал зовнішньої політики. У Штреземана також прослідковується намагання використовувати свою зовнішню політику для створення внутрішньої інтеграції, але необхідність підкреслювати, що його політика виражає інтереси всього німецького народу і потребує об'єднаної підтримки для її реалізації, значною мірою була зумовлена нападками та критикою його політики. Офіційна зовнішня

політика Німеччини в цей період була далека від тієї маніпулятивної функції у внутрішній політиці, яку вона мала у президентську епоху, а тим більше в нацистську. Штреземан прагнув захистити зовнішню політику, а отже, і власну свободу дій, від внутрішньополітичної боротьби і забезпечити свою відносну незалежність [1, с. 266–267].

Версальський договір позбавив Німеччину позиції великої держави, але не позбавив її можливості повернути її, так само і у зовнішньополітичному плані. Її міжнародне становище, якщо взяти до уваги можливості, змінилося не на шкоду, а навіть на користь, оскільки відносини між її супротивниками після Першої світової війни, наддержавами-переможницями, були переформатовані, і в міжнародній політиці з'явилися, утворилися нові силові напрями. Зі створенням Радянського Союзу було ліквідовано закриту, ворожу союзницьку систему, з якою Німеччині доводилося рахуватися перед Першою світовою війною. Вихід Російської імперії з блоку імперіалістичних наддержав призвів до того, що радянсько-британський антагонізм постав головною лінією міжнародної ситуації, а також створив можливість для Німеччини використати і тим самим поглибити цей антагонізм шляхом створення (побудови) союзницьких відносин між Німеччиною та Радянським Союзом.

Після Першої світової війни слід було рахуватися з політичним впливом США в Європі, який завдяки економічній могутності та ролі кредитора ставав дедалі більш безпосереднім. Той факт, що Сполученим Штатам боргувала не лише Німеччина, але й Франція та Англія, розширив дипломатичне поле для німецької зовнішньої політики [1, с. 267].

На початку 1920-х років, особливо у зв'язку з Рурською кризою, стало зрозуміло, що між французькою та британською зовнішньою політикою існують серйозні суперечності, які Німеччина може використати як основу своєї західноєвропейської політики. Таким чином, міжнародна ситуація, описана вище, пропонувала Німеччині підстави для відновлення своєї позиції суверенної наддержави, але пункти Версальського мирного договору, особливо економічні та військові обмеження і повний контроль, а також окупація, робили ці підстави небезпечно нестабільними.

На нашу думку, зовнішня політика Штреземана характеризувалася двома фундаментальними протиріччями, зумовленими внутрішньою та міжнародною ситуацією: а) його політика базувалася на визнанні та прийнятті Версальського мирного договору, на співпраці із західними державами, особливо з Францією, але загалом, насправді, головною його метою на перспективу, був перегляд Версальського мирного договору і відновлення провідної позиції Німеччини. Перш за все, Штреземан прагнув зняти обмеження, що випливали із зобов'язань щодо репарацій та військового контролю, включаючи, звичайно, вивільнення Рейнської області ще до встановленого мирним договором терміну та отримання області Саар. Також, наступним кроком він претендував на повернення регіону Ейпен-Мальмеді, внесення коректив німецько-польського кордону, Аншлюз, територію регіону Мемель, тобто на всі колишні колоніальні території Німеччини, все те, що могло би знову перетворити Німеччину на активну європейську, а то і світову наддержаву; б) Штреземан хотів досягти цих цілей, перш за все, використовуючи ключове економічне становище Німеччини, за допомогою економічної політики та розширення економічних можливостей, в той час як міцне економічне становище Німеччини, економічне піднесення 1920-х років, було крихким і нестабільним, оскільки ґрунтувалося на кредитах і боргах.

Однак, одним з найважливіших тактичних елементів і можливостей політики Штреземана була свідоме та послідовне використання боргової позиції Німеччини. На момент підписання Плану Доза (Дауеса) та Локарнського договору, Німеччина, у рамках репараційного врегулювання, отримала доступ до великої кількості кредитів, а країни-кредитори після здійснення своїх інвестицій, хотіли врегулювати свої політичні відносини з Німеччиною. Саме в цьому, у тісному зв'язку економічних і політичних відносин, заснованих на складному переплетінні економічних відносин після Першої світової війни, Штреземан вбачав можливість для Німеччини змінити свою політичну позицію. Але, незабаром після зустрічі в Туарі стало очевидно, що ця тактика не спрацювала, що зброї, викуваної з боргів і кредитів, недостатньо для отримання більш ефективної політичної переваги. Саме тому, в 1927–1928 роках на перший план вийшла потреба змінити План Доза (Дауеса), врегулювати репарації таким чином, щоб забезпечити економічну незалежність Німеччини, усунувши фінансовий контроль держав-переможниць. Економічна незалежність у зовнішньополітичному сенсі означала більшу свободу дій, і тому дипломатія Штреземана в останні роки його життя була зосереджена на досягненні цієї мети. Локарнський договір політично підготував дорогу до повного економічного та політичного зрівняння,

а саме, залишивши можливість Німеччині проводити більш активну політику на Сході, вирішення питань щодо своїх кордонів, цим самим визнаючи Німеччину наддержавою [11, с. 378].

Регулювання політичних питань у такий спосіб у середині 1920-х років підкреслило не лише суперечливий характер політики Штреземана, але й висвітлило спробу двоетапного вирішення питання. Штреземанн надав гарантії Франції й основа його політики полягала у співпраці з Францією, з метою отримання більшої свободи дій у Східній Європі та для уможливлення зміни статус-кво. Бажання змінити статус-кво однаково означало і намагання розірвання Версальського договору. Водночас, відповідно до угоди з Францією, найближчі політичні цілі включали вивільнення Рейнської області, проблему роззброєння та питання про Ельзас-Лотарингію. На той час політика щодо сходу, перегляд східних кордонів, були лише віддаленими можливостями, але такими, що були гарантованими договором [11, с. 379].

У другій половині 1920-х років увага Німеччини була зосереджена насамперед на Парижі та інших гравцях європейської політики. У великій грі, яку Німеччина вела з Францією, Південно-Східна Європа, зокрема Угорщина, відігравала лише підпорядковану роль. І ця роль була підпорядкованою не лише в тому сенсі, що німецька зовнішня політика була здебільшого орієнтована на Париж, але й у тому сенсі, що політика щодо Південно-Східної Європи загалом і в розробці окремих кроків дійсно була підпорядкована франко-німецькому статус-кво.

Німецьке зовнішньополітичне керівництво усвідомлювало той факт, що країни Східної та Південно-Східної Європи консолідувалися під впливом Франції, і ні політичні та економічні можливості, ні безпосередні інтереси не дозволяли їм спробувати змінити баланс сил на свою користь, визнаючи слабкість ситуації в Південно-Східній Європі. У німецькій зовнішній політиці в ці роки було проведено розмежувальну лінію між західною та східною політикою, і німецька дипломатія прагнула поширити всю свою владу і вплив на Західну Європу. Таке сприйняття також відображається у зовнішній політиці щодо Угорщини, напрямок якої тривалий час визначався дописом, підготовленим міністерським директором Кьопке для Штреземана. Документ виходить з того, що політика Німеччини в довгостроковій перспективі може бути спрямована лише на підтримання миру в Європі. А Угорська зовнішня політика, як стверджується у документі, напроти, може сподіватися на повернення своїх територій і на прорив крізь коло ворожості сусідніх держав лише шляхом військового конфлікту. У німецькому міністерстві закордонних справ очікували, що Угорщина шукатиме зближення з Німеччиною і намагатиметься знайти точки дотику з німецькою зовнішньою політикою, оскільки Угорщина для досягнення ревізіоністських цілей потребувала союзників і таким єдиним своїм серйозним і потенційним союзником угорська політика вважала Німеччину, через бойову, військову дружбу за часів війни, спільно пережиту важку поразку і мирні умови, які болісно вплинули на обидві країни [7, с. 104–106].

Важливо підкреслити, що намагання зближення та пошук союзницьких відносин був виключно угорським інтересом. З огляду на ослаблені позиції повоєнної Німеччини, однією з її найважливішою та найціннішою метою було те, що в майбутньому у своїй політиці щодо Балкан і Сходу вона може прагнути виключно на досягнення «суто економічних цілей мирними засобами». Таким чином, Угорщина втратила для німецької політики своє колишнє значення як частина Австро-Угорської монархії, як бастіон німецьких інтересів серед південнослов'янських народів, що боролися за своє національне існування, і яка захищала та протидіяла цим антинімецьким прагненням. Німеччина, як би вона не співчувала німецькій громадській думці та втраті Угорщиною її територій, навряд чи може мати прямого інтересу у здійсненні угорських ревізіоністських прагнень.

Німецька офіційна зовнішня політика, враховуючи, що в німецьких правих колах існують симпатії до «старого товариша по зброї», які підживлювалися угорськими ревізіоністськими цілями і політикою, вважала, що у короткостроковій перспективі майбутня зовнішня політика Угорщини не є реалістичною і здійсненною. Німеччина відкинула та охарактеризувала як «марні спекуляції» ідею про можливе спровокування збройного конфлікту, так і ідею про створення з цією метою угорсько-німецько-італійського альянсу.

Таким чином, у 1925 році, в період Локарнської політики, німецьке офіційне зовнішньополітичне керівництво не шукало між німецькою та угорською політикою жодних точок дотику, а навпаки, провело лінії розмежування у політиці двох країн.

Насправді, однак, між зовнішньою політикою двох країн не було такої різкої лінії розмежування, на рівні повсякденної політики, дипломатичні контакти були значною мірою затушовані або

суттєво притуплені тактичними міркуваннями. З боку Німеччини було б тактичною помилкою відштовхнути від себе Угорщину, яка мала до неї союзницькі почуття, а угорський політикум, оскільки його головною метою був перехід від емоцій і красномов'я до конкретної співпраці, що проявився би в політичних та економічних діях з німецького боку, намагався формулювати свої зовнішньополітичні цілі у «презентабельному/загальноприйнятому» вигляді, тим самим випереджаючи німецьку позицію в оцінці політичних питань [14, с. 329–330].

Протягом 1926–1927 років, лідери угорської зовнішньої політики діяли, виходячи з необхідності посередництва між Німеччиною та Італією, і таким чином зближувалися з Німеччиною. З тактичної точки зору І. Бетлена і з точки зору угорсько-німецьких відносин, посередництво було приводом для встановлення контактів і початку дипломатичних переговорів. На задньому плані угорська сторона роками намагалася нормалізувати економічні відносини між двома країнами, замінити тимчасову угоду 1920 року новим торговельним договором відповідно до митного законодавства, яке було запроваджено за цей час. Спроби Угорщини у 1926–1927 роках, як ми побачимо, були не дуже успішними. Політичну позицію Угорщини на переговорах погіршував той факт, що їй довелося взяти на себе ініціативу щодо укладення торговельного договору, що давало зрозуміти, що регулювання торговельних процесів було в першу чергу в інтересах Угорщини. Саме тому, Бетлен шукав привід для політичного контакту, притому, що побудова італійсько-угорського союзу була одним з основних елементів його зовнішньополітичної концепції. Саме тому він спочатку намагався представити угорсько-німецький контакт як такий, що насамперед відповідає інтересам Німеччини, а точніше – німецько-італійському зближенню. Перший натяк на угорську готовність до посередництва І. Бетлен зробив у грудні 1926 року німецькому послу в Будапешті у дуже обережній формі. Менш обережно і завуальовано, граф Куно Клебельсберг, міністр релігії та народної освіти, висловив потребу в угорсько-німецько-італійському зближенні у Мюнхені навесні 1927 року.

Вперше міністр закордонних справ Лайош Валько офіційно представив намір Угорщини виступити посередником в італійсько-німецько-угорському політичному співробітництві під час переговорів з державним секретарем закордонних справ Шубертом у Женеві 8 вересня 1927 року. Німецька відповідь на пропозицію Валько відносно довго не надходила, оскільки держсекретар Шуберт відповів лише ввічливою зацікавленістю та обіцянкою, що питання потребуватиме більш ретельного розгляду. Восени 1927 року, під час угорської пропозиції, Штреземан намагався уникати як питання підтримки угорської зовнішньої політики, так і надання будь якої відповіді. У своїх інструкціях німецькому послу він дотримувався думки, що для Німеччини, у нинішній політичній ситуації, не може бути й мови про італійсько-угорську комбінацію, оскільки це погіршило б політичні відносини Німеччини як із Францією, так і з Югославією. Між іншим, з угорської сторони також не був наданий жодний коментар відносно цього питання, тому, Штреземан аргументував послу Німеччини в Будапешті відхід від питання тим, що не зрозуміло як і стосовно чого необхідне угорське посередництво між Італією та Німеччиною [13, с. 237].

Того ж дня (3 листопада), коли інструкції Ґ. Штреземана були надіслані німецькому послу в Будапешті, відбулася зустріч між послом Угорщини в Берліні Каня Кальманом і міністерським директором Кьопке на цю ж тему. Зустріч також була ініційована угорським послом. К. Каня підняв проблему італійсько-німецьких відносин так, ніби робив це на прохання Італії. Кьопке заявив, що перешкоджає зближенню давній тягар італійсько-німецьких відносин – питання Південного Тіролю і також згадав італійську економічну політику, як один з подібних факторів, але не приховував того, що німецькій стороні просто бракує бажання до зближення. Так само як і Ґ. Штреземан, він обґрунтував відмову міжнародним становищем Німеччини, пояснивши, що Німеччина не може дозволити собі кроки, які навряд чи принесуть їй якусь відчутну користь, але можуть викликати підозру і відчуження з боку Франції. На цій зустрічі порушувалося і Австрійське питання, за чим, як відомо з телеграми Ґ. Штреземана, німецька політика дуже уважно слідкувала та дуже болісно реагувала. Провідні німецькі політики були стурбовані тим, що Італія та Угорщина можуть вплинути на внутрішньополітичну ситуацію в Австрії та опосередковано на Аншлюс, підтримуючи австрійські праві сили. Угорський посол, однак, категорично заперечував, що італійські та угорські політики активно діють у цьому напрямку. Питання зближення між Угорщиною та Італією висвітлює звіт німецького посла Шене. Шене не бачив заперечення Аншлюсу ні з італійського, ні з угорського боку, але вважав, що обидві країни хотіли змусити Німеччину заплатити за свої

поступливості. Так, Італія хотіла отримати гарантії італійсько-німецького кордону та остаточну відмову від Південного Тіролю в рамках надання Південному Тіролю культурної автономії, тоді як Угорщина сподівалася на вирішення питання Бургенланду на свою користь в обмін на посередництво. Він посилався на справді гарячу атмосферу того часу, яка була результатом постійних розмов про ревізію, налаштування громадської думки в цьому напрямку та очікувань, що супроводжували внутрішньополітичну кризу в Австрії, та з якими угорське політичне життя підтримувало питання Бургенланду на плаву. Зустріч між І. Бетленом і Ґ. Штреземаном у Женеві 6 грудня змогла відбутися лише після описаної вище підготовки, після того, як Бетлен через посередника переконався, що Штреземан не уникне зустрічі [1, с. 272; 15, с. 34].

Згідно зі свідченнями Ґ. Штреземана, І. Бетлен висунув свій намір посередництва як такий, що був озвучений під час переговорів з Муссоліні, і як такий, що був санкціонований Б. Муссоліні. У своєму звіті про зустріч, І. Бетлен підкреслює угорський інтерес, пояснюючи своє втручання в італійсько-німецькі відносини тим, що Угорщина прагне підтримувати добрі відносини як з Італією, так і з Німеччиною. Італійсько-німецька позиція в першу чергу полягала у дискусіях стосовно вирішення питання Південного Тіролю та Аншлюсу.

Питання Аншлюсу у німецькій політиці було само собою зрозумілим незалежно від позиції Італії, але в грудні 1927 року воно ще було не на часі. Тому Ґ. Штреземан стверджував, що було б помилкою з боку Німеччини заздалегідь йти на поступки в обмін на Аншлюс, особливо в питанні кордону. Штреземан не міг офіційно визнати кордон Бреннера, оскільки це створило б прецедент для східних кордонів Німеччини. Водночас, він не міг публічно відмовитися від Південного Тіролю, який німецька громадськість завжди вважала німецькою територією, в той час, коли він потребував суспільної підтримки для досягнення більш важливих зовнішньополітичних цілей: вивільнення Рейнської області та врегулювання питання репарацій.

Ґ. Штреземан, однак, не ухилявся від перемовин з італійцями і домовився з І. Бетленом про час і спосіб контакту. Єдиним результатом посередницьких зусиль Бетлена стала повільна готовність до переговорів з боку Італії та Німеччини, та, й хоч і в дуже розмитих контурах, але вимальовувалася можливість взаємних гарантій, які означали би основу подальшої співпраці. З німецької реакції на італійсько-німецьке зближення і посередництво Угорщини стало зрозуміло, що незважаючи на те, що Німеччині ця співпраця на той момент не є важливою і не є необхідною, однак, якщо інша сторона виявить бажання співпрацювати, і Німеччина не буде змушена йти на поступки, які можуть віддалити її від Франції, тоді, і тільки тоді, вона буде готова повільно йти до переговорів, провістивши ймовірний результат спроб зближення угорської та німецької політики. І. Бетлен на женевській зустрічі підсумував угорські економічні побажання, які незабаром були викладені в письмовій формі, і він отримав обіцянку розпочати угорсько-німецькі економічні переговори [13, с. 236–238].

Висновки. Після завершення Першої світової війни та підписання Тріанонського мирного договору, зовнішня політика Угорщини, зокрема уряду І. Бетлена, була спрямована на зміну статус-кво зафіксоване Тріанонським мирним договором, це насамперед перегляд кордонів і прорив міжнародної ізоляції, а також пошук потужних союзників на міжнародній арені для реалізації своїх ревізіоністських планів. Потенційні потужні союзники, такі як Німеччина та Італія у своїх зовнішньополітичних амбіційних планах намагалися досягти як найкращих результатів у вирішенні питання Південного Тіролю та Аншлюсу.

Список літератури:

1. Кіссинджер Г. Дипломатія. Київ: КМ-Букс, 2020. 864 с.
2. Шульце Г. Історія Німеччини. Київ: Наука, 2010. 280 с.
3. Balogh S., Gergely J., Izsák L., Jakab S., Pritz P., Romsics I. Magyarország a XX. században. Második kiadás. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986. 534 old.
4. Gergely J., Pritz P. A trianoni Magyarország 1918–1945. Budapest: Vince Kiadó, 1998. 207 old.
5. Gordon A. C. Germany 1866–1945. Oxford: Claredon Press. 1999. 825 p.
6. Herczegh G. Magyarország külpolitikája 896-1919. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987. 385 old.
7. Juhász Gy. Magyarország külpolitikája 1919-1945. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988. 485 old.
8. Nemes D. A Bethlen- kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1964. 420 old.
9. Ormos M. Padovától- Trianonig 1918–1920. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1984. 450 old.
10. Pritz P. A magyar diplomácia a két háború között. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1995. 356 old.

11. Raymond J. S. Europen Diplomatic History 1871-1932. New York: Appleton – Century – Crofts, 1933. 425 p.
12. Romsics I. A Trianoni békeszerződés. Budapest: Osiris Kiadó, 2007. 207 old.
13. Romsics I. Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris Kiadó, 2010. 688 old.
14. Steiner Z. The Lights that Failed: European International History 1919–1933. Oxford: Oxford University Press, 2005. 938 p.
15. Zeidler M. Revíziós törekvések és külpolitika. A könyvben: Gróf Bethlen István és kora. Budapest: Országház Könyvkiadó, 2021. 211 old.

Ronai L.M., Katona B.O. THE FORMATION OF THE HUNGARIAN-GERMAN DIPLOMATIC RELATIONS AFTER THE SIGNING OF THE TRIANON PEACE TREATY UNTIL 1927

The article highlights the main aspects of the formation of diplomatic relations between Hungary and Germany in the period after the signing of the Treaty of Trianon until 1927. The author analyses the consequences of Hungary's need to fulfil the terms of the Treaty of Trianon, which led to certain decisions regarding the direction of the state's foreign policy.

The authors reveal the characteristics and priorities in the foreign policy activities of the government of I. Bethlen, since the main goal of I. Bethlen was to change the status quo, fixed by the Trianon Peace Treaty, to revise the borders and break through international isolation, as well as to find partners in the international arena to implement his revisionist plans.

The article outlines the main and most important components of the foreign policy program of I. Betlen's government, which provided for rapprochement with Germany, based on the common historical and cultural component and acute economic need. The author analyses the political and economic situation of Hungary in 1926–1927, including the foreign policy of Hungary, which for the foreign community took the form of a "peaceful revision". The author examined and highlighted the strategic diplomatic steps of Hungarian diplomacy in establishing relations and negotiations with B. Mussolini, which aimed to find a powerful ally for rapprochement with Germany.

The authors analyse the foreign policy of postwar Germany, which in its policy towards the Balkans and the East could only seek to achieve purely economic goals by peaceful means. The author identifies the main reasons for Germany's rejection of opportunities for common interests and points of contact in the context of Hungarian revisionist goals and policies.

The study highlights the foreign policy tactical attempts of I. Bethlen's government to act as a diplomatic mediator between Germany and Italy, and thus to bring closer to Germany, and in the future, to form German-Hungarian-Italian political cooperation.

The authors characterize the main political motives of Germany in rapprochement with Italy, which primarily consisted of discussions on the resolution of the South Tyrol and Anschluss issues. The article also summarizes the results of I. Bethlen's mediation efforts to bring Germany and Italy closer together in the light of I. Bethlen's desire to cooperate with Germany in order to realize the main goal – revision of the terms of the Trianon Peace Treaty.

Key words: *Hungary, Germany, foreign policy, diplomatic relations, state, interwar period, politics, consolidation.*

УДК 796:03:378.4(474.2)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.37

Соколова Н.Д.
Національний університет фізичного виховання і спорту України

Олексин І.Я.
Національний університет фізичного виховання і спорту України

СТУДЕНТСЬКІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА В ДЕРТПСЬКОМУ (ЮР'ЄВСЬКОМУ) УНІВЕРСИТЕТІ (1802–1917 РР.)

У статті досліджується процес становлення гурткової наукової роботи студентів впродовж XIX – початку XX ст. в Дерптському, згодом Юр'євському університеті. Встановлено, що всі спроби науково-педагогічного складу університету організувати перші студентські наукові гуртки зустріли супротив із боку університетської адміністрації, яка прагнула поставити під свій контроль весь навчальний процес. Декілька гуртків, організованих в 20–30-х рр. XIX ст., діяли виключно на ентузіазмі окремих професорів та студентів. Включення параграфу про дозвіл на функціонування студентських товариств наукового спрямування до «Правил для навчання в Дерптському університеті» дещо активізували гурткову роботу в закладі. Однак, проблеми із фінансуванням, пасивність університетського керівництва, антисемітські закони призвели до ліквідації частини товариств. Визначено, що роботі студентських наукових гуртків заважала політика уряду Російської імперії, яка вбачала в процесі самоорганізації студентства загрозу для політичної стабільності країни. Зазначено, що революційні події на початку XX ст. в Російській імперії змусили владу йти на поступки і дозволити діяльність студентських гуртків, в тому числі і наукового спрямування. Завдяки зусиллям студентської молоді в Дерптському (Юр'євському) університеті виникає ціла низка студентських наукових гуртків із метою активізації наукового життя. Студенти отримали можливість додатково слухати лекції, готувати реферати, брати участь у диспутах, публікувати наукові твори на сторінках університетських періодичних видань. Слід зазначити, що саме завдяки зусиллям співробітників університету, вперше на теренах Російської імперії, організовано студентську екскурсію до Німеччину, де частину фінансування поїздки взяв на себе навчальний заклад. Деякі наукові товариства (Вчене естонське товариство), засновані в першій половині XIX ст. продовжують функціонувати і до тепер.

Ключові слова: *науковий гурток, товариство, студент, професорсько-викладацький склад, університет, статут.*

Постановка проблеми. Важливу роль у підвищенні рівня наукової підготовки студентів відіграє гурткова робота. Гуртки та товариства сприяють залученню талановитої молоді до наукової роботи, спрямованої на розширення їх потенціалу та професійних навичок. В XIX ст. на теренах Російської імперії, яка змогла окупувати і землі нинішньої Естонії, відбувається становлення системи вищої освіти, направленої на виховання спеціалістів, відданих царському режиму. Постійний контроль влади над роботою університетів, запровадження жорсткого контролю над навчальним процесом та побутом студентства, сприяли появі протестної поведінки молоді. Однією з обраних форм протесту є самоорганізація студентів в корпорації, товариства, гуртки, в тому числі і наукового спрямування. Незважаючи на важливу роль гурткової роботи у фаховій підготовці спеціалістів, імперський уряд намагався гальмувати процес відкриття нових товариств, навіть наукового спрямування, з метою уникнення участі молоді в будь-яких політичних процесах. Проте, активна боротьба студентства за свої права сприяла активізації наукової діяльності здобувачів вищої освіти в новостворених гуртках та товариствах. Історичний досвід Дерптського (Юр'євського, нині Тартуського) університету доводить, що найкращим варіантом розвитку професійної підготовки майбутніх фахівців є органічне поєднання лекційних і практичних занять із активною гурткової роботою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика функціонування студентських наукових товариств в Дерптському університеті залишається маловивченою в українській історіографії. Дослідники О. Головко, В. Гречко

займались вивченням історії Дерптської історико-правової школи [4]. Окремі моменти діяльності української студентської громади в зазначеному вище висвітлюються в статтях О. Купчика та С. Ісакова [8; 6]. Деякі аспекти фахової підготовки дерптських студентів відображені в роботах Н. Соколової [20; 21].

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні особливостей становлення та розвитку студентських наукових гуртків і товариств в Дерптському, згодом Юр'євському університеті впродовж XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Дерптський університет розпочинає історію свого існування з 1632 р. як шведський вищий навчальний заклад – Академія Густавіана. В 1710 р. установа припиняє роботу через окупацію територій Московським царством. Приєднання Ліфляндії до Російської імперії негативно відобразились на освітній сфері регіону. Впродовж майже століття в Ліфляндській губернії університетське життя завмерло. Лише в 1802 р. заклад відновив діяльність з метою підготовки чиновників з остзейської шляхти, вірної імперському режиму.

Згідно Статуту 1803 р. Дерптський університет отримав ширшу автономію, ніж інші виші Російської імперії. Спроба влади змусити представників молодої німецькомовної еліти надавати перевагу навчанню на теренах імперії, а не за кордоном, сприяли поширенню певної академічної свободи в Дерптському університеті. Заклад залишався єдиною освітньою установою, де викладання велось німецькою мовою спеціалістами із університетів німецьких держав, згодом Німецького союзу. Згідно 4 статті Статуту 1803 р. Дерптський університет отримав право на самостійне вирішення внутрішніх справ без зовнішнього втручання. За умови введення певних змін, керівництво закладу зобов'язувалось лише повідомити про це Міністерство просвіти [17, с. 125]. Університет мав власні цензуру, адміністрацію та суд, юрисдикція якого поширювалась на всіх підлеглих та їх родини (статті 6–7) [17, с. 125–126].

В студентському середовищі активно розвивались наукові гуртки, які функціонували під керівництвом викладачів. Перша спроба організувати медичний гурток із метою залучення викладацького складу та студентства до читання доповідей, обговорення літератури та проведення наукових бесід із подальшою публікацією найцікавіших матеріалів, належить німецькому анатому та фізіологу К.Ф. Бурдаху. Професор розробив Статут гуртка і звернувся з проханням про його затвердження до ректора Д. Грінделя та попечителя учбового округу Ф. Клінгера, які наголосили на необхідності отримання дозволу щодо організації гуртка представниками Ради університету. Члени Ради дозволили організувати «диспутаторій» та «конверсаторій» із медичних питань у позалекційний час за умови присутності ректора для здійснення контролю над характером бесід. Це рішення обурило К.Ф. Бурдаха і змусило його відмовитись від ідеї організації медичного гуртка в Дерптському університеті [12, с. 287–289].

3 липня 1814 р. з метою залучення викладачів, студентів та освіченої частини дерптського суспільства (чиновників, проповідників, вчителів) до приємного проведення часу (бесід, вивчення літератури та мистецтва), за ініціативи професорсько-викладацького складу закладу створено «Академічну Муссу» [3, с. 5–6]. Перші спроби організувати подібне товариство в 1802 р. наштовхнулися на негативну реакцію з боку генерал-губернатора С. Голіцина [12, с. 290].

Керівники Мусси (9 директорів) обирались професорсько-викладацьким закладом університету, вчителями освітніх установ, проповідниками (6 осіб) та іншими представниками освіченої частини містян (3 особи). Студенти отримали право обирати серед свого середовища 9 представників, які на рівні з директорами слідкують за порядком [3, с. 11]. Згідно параграфів 14 та 17 Статуту товариства, чітко визначаються заняття членів, а саме: бесіди, читання газет і журналів, проведення неазартних ігор, проведення художніх виставок, оголошення доповідей на наукові теми, організація бальних вечорів та концертів [3, с. 12–13]. Члени товариства збирались в будинку Крюднера. Університетське керівництво надавало допомогу «Муссі» в матеріальному плані – дозволяло користуватись меблями з актової зали закладу. Також, надало дозвіл організувати на території Домберзької гори кегельбан [12, с. 292]. В 1839 р. керівництво університету викупило будинок Левенштерна, де і збирались члени товариства. В 40-х рр. XIX ст. через непорозуміння з керівництвом навчального закладу та передачі її приміщень університетській клініці і ветеринарному училищу, Мусса на 12 років припиняє своє існування. Лише в лютому 1857 р. за ініціативи студентства Дерптського університету, клопотання попечителя учбового округу перед Міністром народної просвіти, прийнято рішення відновити роботу «Академічної Мусси» та затвердити правила її діяльності [9, с. 13–14]. Згідно оновленого Статуту товариства, метою діяльності

Мусси були: суспільні бесіди, читання новітньої літератури, лекції з обраних наук та мистецтв. Всі гуртківці зобов'язувались робити членські внески в розмірі 3 карбованців в семестр.

Професор Є. Пєтухов наголошував, що «Академічна Мусса» виконувала роль академічного клубу, де студенти проводили свій час у бесідах, влаштовували публічні лекції, бали, концерти [12, с. 573]. Однак, серед членів товариства, студентів та містян, виникали непорозуміння, що сприяли появі рекомендацій попечителя учбового округу Є. фон Брадке щодо закриття Мусси [12, с. 573]. Незважаючи на реакцію влади із приводу конфліктних ситуацій, що виникали між членами Мусси, і рекомендації щодо закриття товариства, воно проіснувало до 10 березня 1891 р.

На базі бібліотеки «Академічної Мусси», після її закриття, організовано «Гурток членів академічної читальні». Фонди бібліотеки постійно оновлювались, адже щорічно виписувалось до 100 періодичних видань на російській, німецькій, французькій та естонській мовах. Членство в гуртку могли набути виключно студенти університету терміном не менше ніж на півроку, сплативши членський внесок у розмірі 3 карбованців за семестр. В середньому членами гуртка ставали близько 150–250 студентів [16, с. 103].

Студентська громада також робила спроби організувати гуртки, однак їх Статути не були затверджені університетським керівництвом. Так, 12 жовтня 1812 р. за ініціативи студента богословського факультету Л. К. Кольбе організовано літературний гурток для читання та обговорення творів як відомих авторів так і власних [5, с. 12]. Членами гуртка стали 18 осіб, які щотижня збиралися на квартирі одного з юнаків [5, с. 7–13]. Товариство проіснувало до 1816 р., моменту, коли всі його члени закінчили навчання в університеті. Слід відмітити, що серед учасників гуртка були майбутній викладач німецької та італійської мов в Дерптському університеті К. Е. Раупах, естонський фольклорист, історик, публіцист і педагог А. Г. Нейс.

11 вересня 1814 р. член попереднього студентського гуртка Г. Трей організував ще один студентських гурток літературного спрямування [5, с. 20]. Членами гуртка могли бути не лише представники студентства. На відміну від попередників, члени гуртка більш серйозно займались літературною критикою та філософією. Серед 16 його членів слід відзначити досить відомих в подальшому балтійських літераторів К. Бурзі, К. К. Крауклінга, К. Ф. фон-дер-Борга [5, с. 21–24].

В 1837 р. під керівництвом професора римського та німецького права К. Е. Отто розпочинає роботу гурток студентів-юристів. Членами гуртка готувалися невеликі роботи (максимум 1 аркуш) на обрану тему. Один екземпляр роботи передавався опоненту, обраного самим студентом чи секретарем гуртка, інший – залишався в юридичній аудиторії для ознайомлення з твором усіма бажаючими. У визначений день, здебільшого в суботу ввечері, члени гуртка збирались в юридичній аудиторії для обговорення студентських робіт. Присутні вели активний диспут і в разі непорозумінь, суперечку вирішував професор. К. Е. Отто обов'язково наприкінці зустрічі підводив підсумки і надавав оцінки доповідям у дуже коректній формі [1, с. 74]. Близько 40 студентів юридичного факультету Дерптського університету отримали в гуртку теоретичний досвід, необхідний для подальшої професійної діяльності. Діяло товариство до 1853 р.

Професор Є. Петухов згадує про діяльність на юридичному факультеті ще одного студентського гуртка під керівництвом професора кримінального права фон-Мадаі. За спогадами викладача, цей гурток діяв не так регулярно, як гурток на чолі з професором К. Е. Отто [12, с. 525].

Діяльність студентських наукових товариств значно активізувалась з 1838 р., коли в «Правилах для навчання в Дерптському університеті» з'явився 5 розділ «Про студентські товариства». Студенти отримали право на організацію товариств наукового характеру з дозволу ректора та попечителя учбового округу. Ці гуртки очолювались професорами університету (параграф 61) [15, с. 19].

7 січня 1839 р. Міністром народної просвіти затверджено Статут «Вченого естонського товариства». Ідея організації гуртка виникла ще в січні 1838 р. в середовищі викладачів (професори Ф. Бунге, А. Гук, Ф. Крузе, Ф. Фельман, Д. Юргенсон) та студентів (всього 19 осіб), які прагнули вивчати історію, етнографію, побут, літературу естонського народу. В 1 параграфі Статуту товариства чітко зазначається мета його діяльності, а саме: вивчення давнього і сучасного стану естонського народу, його мови, літератури та культури [18, с. 360–363]. Гуртківці зобов'язувались збиратися щомісяця в першу середу. Наукова діяльність членів зводилась до підготовки доповідей та збору матеріальних і письмових пам'яток з історії естонського народу. Кращі роботи планувалось друкувати в окремих зошитах «Праці вченого естонського товариства в Дерпті» [18, с. 361]. Слід

зазначити, що ці зошити швидко перетворились на науковий журнал, де впродовж 1857–1861 рр. публікувалась створена естонським письменником і лікарем Ф. Фельманом та відредагована поетом, письменником, фольклористом, лікарем Ф. Крейцвальдом версія епосу «Калевіпоег». Взагалі, видавнича діяльність товариства була активною. Окрім, власного друкованого органу «Праці вченого естонського товариства в Дерпті», гуртківці організують видавництво трьох періодичних журналів «Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Borpat» (1840 р.) та «Sitzungsherichte der G. E. G. zu Borpat» (1861 р.), «Schriften der G. E. G. zu Borpat» (1869 р.). Для населення постійно друкуються брошури, календарі та букварі. Також, видано естонський словник.

При гуртку розпочала роботу бібліотека, фонди якої складались в переважній більшості з творів на естонській мові або з історії та етнографії естонського народу. Планувалось організувати музей із залишками матеріальної культури естонців [18, с. 262]. Впродовж 12 років свого існування товариство не мало власного приміщення. Спочатку зібрання проходили в квартирах гуртківців, згодом почали орендувати приміщення «Академічної Мусси», повітового училища. В 1860 р. товариству виділили окреме приміщення в Музеї вітчизняних старожитностей. Після злиття колекцій Музею з зібраннями товариства, в 1870 р. місце дислокації членів змінилось, переїхав із центрального корпусу університету до старої будівлі закладу [12, с. 562]. За часів активної русифікації університету, коли заклад перейменовано з «Дерптського» в «Юр'євський» (1893 р.), а кількість російських професорів переважала над німецькими, робота гуртка уповільнилась. Засідання проводились вкрай рідко, а кількість членів постійно зменшувалась. «Вчене естонське товариство» проіснувало до 1950 р., коли радянська окупаційна влада заборонила діяльність гуртківців, а архів та експонати колекцій розподілили між різними установами. В 1988 р. не задовго до розпаду СРСР і поверненням незалежності Естонії, з ініціативи професора Тартуського університету (сучасна назва Дерптського університету) Г. Лігі, товариство відновило свою діяльність.

Нові правила для студентів, запроваджені в 1868 р. куратором Дерптського університету герцогом А. Кейсерлінгом дозволяли організацію науково-літературних товариств. Для реєстрації їх статутів достатньо було отримати дозвіл ректора [14, с. 4]. Нововведення сприяли появі в навчальному закладі у 1880–1890-х рр. цілої низки студентських наукових гуртків.

В 1883 та 1884 р. виникають три єврейські товариства «Літературне і музичне товариство», «Академічне товариство єврейської історії та літератури», «Наукове товариство історії та літератури».

«Літературне і музичне товариство» та «Наукове товариство історії та літератури» об'єднували відповідно 170 та 143 членів єврейської громади Ліфляндської губернії [23]. Зустрічі гуртківців відбувались двічі на тиждень, де обговорювались плани діяльності товариства, готувались доповіді та музичні виступи. Обидва товариства мали у своєму розпорядженні власні бібліотеки. Антисемітська політика царської влади призвела до скорочення кількості студентів-іудеїв в університеті, а відповідно й у товаристві, що призвело до об'єднання в 1907 р. двох гуртків у «Літературно-музичне товариство». Членство в товаристві було доступне всім студентам, що призвело до максимального скорочення частки євреїв. Лише в 1917 р. в новому Статуті організації чітко прописано правило про належність гуртківців до іудейської віри. В документі вказана і нова назва товариства – «Літературно-музичне і наукове товариство студентів-євреїв» [23].

В 1883 р. через спробу запровадити квоту на членство в наукових товариствах Дерптського університету молоді іудейського віросповідання, організовано «Академічне товариство вивчення єврейської історії і культури». Активна фаза діяльності товариства припала на кінець XIX ст. Упереджене ставлення російської імперської влади до іудеїв вплинуло і на роботу гуртка. Незначна присутність студентів-євреїв в Дерптському (Юр'євському) університеті фактично призупинила роботу гуртківців, кількість яких скоротилась до 4 осіб. Зростанню кількості членів товариства сприяли революція 1905 р. та події І світової війни, що спричинили міграцію іудейського населення до Балтійського регіону, коли членські квитки отримали 114 осіб. З 1916 р. до товариства приймались виключно іудеї, в тому числі і представниці жіночої статі [23].

В 1886 р. виникло «Історичне товариство», що проіснувало рік і згорнуло свою діяльність за власним бажанням. Роботу гурток відновив в 1890 р. Основною формою його роботи залишалась підготовка та обговорення рефератів на обрану тему. Брак коштів (товариство існувало лише за рахунок членських внесків) і необхідність оренди приміщень для проведення засідань, змусила професо-

рів та студентів прийняти рішення про закриття товариства в 1893 р. [13, с. 196–197].

Коротка історія існування у «Філологічного товариства», яке функціонувало в період із 1888 до 1895 рр. В 1888 р. затверджено Статут «Товариства студентів для вивчення природи», членами якого були в переважній більшості студенти польського походження.

В 1896 р. за ініціативи професорсько-викладацького складу історико-філологічного факультету розроблено Статут «Вчено-Літературного товариства при Юр'євському університеті», затверджений Міністерством народної просвіти 4 березня 1897 р. Документ чітко окреслює мету діяльності товариства, а саме: сприяти розробці й розповсюдженню знань в галузі археології, історії, літератури та права й взаємному обміну думок із питань, що відносяться до згаданих наук, а також розділам біології, які межують із гуманітарними і суспільними науками [22]. Товариство складалось з 3 відділень: історико-філологічних наук, юридичних та суспільних наук, педагогічного. Членами гуртка могли стати студенти та викладачі університету за поданням письмової заявки Голові та усі бажаючі, які мають відношення до науки, через процедуру обрання на загальних зборах. Робота гуртка зводилась до обговорення рефератів і доповідей, видавництві наукових робіт, купівлі вітчизняної та зарубіжної літератури [22].

Фінансування роботи товариства здійснювалось на основі членських внесків, грошових дотацій від університету (від 300 до 500 карбованців) й Міністерства народної просвіти (500 карбованців). Кошти витрачались на закупівлю книжок та видавничу діяльність. Щорічно видавався мінімум один випуск «Збірника Вчено-літературного товариства при Імператорському Юр'євському університеті».

Слід підкреслити, що до складу товариства входили в переважній більшості російськомовні представники професорсько-викладацького складу. Тематика наукових робіт обмежувалась російською тематикою [19, с. 8–20]. Можливо, ці фактори вплинули на спробу реально об'єднати представників наукової корпорації, готових до активної наукової діяльності, яка виявилась провальною [13, с. 176].

Активізації студентського наукового гурткового життя сприяли студентські протести 1899 р. Як наслідок, 21 липня 1899 р. Міністром народної просвіти М. Боголєповим видано Циркуляр, який мав сприяти встановленню спілкування між студентами, викладачами й університетським керівництвом для поліпшення освітнього процесу та упорядкування студентського побуту. З цією метою рекомендувалось створювати наукові й літературні гуртки для обговорення студентських рефератів. Разом з тим, документ містив положення щодо їх невеликої кількості та заборони студентського самоврядування [7, с. 65]. На базі даного документу 22 грудня 1901 р. прийнято «Тимчасові правила організації студентських установ у вищих навчальних закладах відомствах Міністерства народної просвіти», що дозволяли відкриття студентських науково-літературних, мистецьких й спортивних гуртків, їдальнь, бібліотек і читальнь [2, с. 172]. Остаточна крапка у вирішенні проблеми організації студентських гуртків у вищих навчальних закладах на теренах Російської імперії поставив міністерський циркуляр для попечителів навчальних округів згідно нових «Правил для студентів». Він дозволяв створювати студентські наукові гуртки, Статути для яких розробляли професори-засновники [24, с. 89–91].

В результаті цих подій в Дерптському (Юр'євському) університеті з'явилась ціла низка студентських наукових гуртків: «Гурток польських богословів» (1902 р.), «Товариство слухачів фармації» (1903 р.), «Товариство студентів-медиків» (1903 р.), «Студентський педагогічний гурток» (1904 р.), «Клінічний гурток студентів-медиків» (1904 р.), «Товариство студентів-юристів» (1904 р.), «Гурток студентів фізико-математичного факультету» (1904 р.), «Товариство студентів історико-філологічного факультету» (1908 р.) [10, с. 191–193].

Нажаль, нам не вдалось віднайти інформацію про більшість перерахованих гуртків, окрім «Товариства студентів-медиків». Згідно установчих документів товариства, до його складу приймаються студенти всіх факультетів. Під час засідань гуртківці могли послухати лекції на медичну тему та обговорити тексти рефератів. Цікаво, що діяльність товариства не обмежувалась профільною сферою. Юнаки мали змогу займатись музикою та іншими розвагами [16. С. 103–104]. За ініціативи гуртківців з 13 грудня 1910 р. до 17 січня 1911 р. організовано екскурсію студентів-медиків до Німеччини. Це перший подібний досвід в історії вищих навчальних закладів Російської імперії. Вартість поїздки – 60–80 карбованців, що досить дешево для подібної мандрівки. Науковим керівником призначено приват-доцента медичного факультету О. Пальдрока. Мета екскурсій – ознайомлення з видатними медичними закладами Німеччини, в першу чергу клініками [11, с. 12].

Планувалось відвідати відомі лікувальні заклади Берліну (Шеріте) та Гамбургу (Еппендорф та лікарню святого Георгія). В Дрездені планувалось відвідати санаторій лікаря Ламана, де використовувались прогресивні методи фізикотерапії. Окрім медичний установ, планувалось оглянути водокачку, каналізацію та систему очистки стічних вод Берліну, відвідати його центральний ринок. В Гамбурзі студенти мали ознайомитись із сучасними методами дезінфекції кораблів. В Дармштадті та Касселі групу цікавили хімічний завод та фабрика з виробництва медичних інструментів. Через низький курортний сезон до програми відвідувань включили Ахен та Вісбаден. Програма екскурсії включала огляд місцевих визначних пам'яток, музеїв та художніх галерей Берліна, Гамбурга, Лейпціга та Дрездена. У Франкфурті на Майні студентам випала нагода відвідати німецького лікаря, імунолога, бактеріолога, засновника хіміотерапії, лауреата нобелівської премії П. Ерліха [11, с. 12–14].

Завдяки зусиллям університетської адміністрації вдалось отримати знижку в 50% на проїзд німецькою залізницею і 75% – імперською. Університет виділив 300 карбованців на потреби групи [11, с. 15]. Дану екскурсію відвідало 30 студентів. Молодь залишилась під враженням від просторих аудиторій німецьких університетів; світлих, з новітньою системою вентиляції та дезінфекції, операційних; гігієнічних умов палат та лікарняних їдальнь [11, с. 148–152].

Висновки. Таким чином, впродовж XIX – початку XX ст. в Дерптському (Юр'євському) університеті за ініціативи професорсько-викладацького складу та студентства створюються та діють студентські наукові гуртки. На засіданнях яких, молодь мала можливість отримувати додаткові знання й вдосконалювати свої професійні навички. Імперська влада з метою уникнення активної участі студентів у політичному житті країни, намагалась тримати жорсткий контроль над освітнім процесом у вищих навчальних закладів. Така реакційна політика негативно відобразилась на гуртковому житті Дерптського університету. Спроби організації товариств зустрічали супротив із боку університетської адміністрації та чиновників. Частина гуртків мала дуже коротку історію існування через тотальний контроль їх діяльності. Лише на початку XX ст. революційні настрої суспільства змусили владу піти на поступки та офіційно дозволити організацію наукових студентських товариств. В Дерптському (Ю'рєвському) університеті впродовж 1902–1917 рр. функціонує ціла низка наукових гуртків, організованих студентською молоддю.

Список літератури:

1. Варадинов Н. Об условиях университетского образования. *Русское слово*. 1859. № 4. С. 69–94.

2. Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1902. Ч. CCCXXXIX.

3. Verfassung und Vorschriften der akademischen Musse zu Dorpat. Dorpat, 1815, gedruckt bei J. C. Schünmann. 52 p.

4. Головко О. М. Дерптська історико-правова школа (перша третина XIX ст.). *Право і Безпека*. 2013. № 4. С. 6–14.

5. Dorpater Sängerbünde 1812–1816 : Lieder aus der Jugendzeit der alma mater Dorpatensis. Reval, 1896. 134.p.

6. Ісаков С. Г. Українські студенти в Тартуському університеті XIX – початок XX ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 70–82.

7. Краткий обзор деятельности Министерства народного просвещения за время управления покойного министра Н. П. Боголепова (12 февраля 1898 г. – 14 февраля 1901 г.). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1901. Июль. С. 3–82.

8. Купчик О. Діяльність студентів-українців у Дерптському університеті на початку XX ст. (за матеріалами газети «Рада»). *Європейські історичні студії.* 2023. № 25. С. 38–48.

9. Об утверждении правил для академической муссы при Дерптском университете. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1857. Апрель. С. 13–14.

10. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Юрьевского университета за 1912 год. Юрьев, 1913. 201 с.

11. Пальдрок А.К. Первая экскурсия студентов медиков Императорского Юрьевского университета в Германию. Юрьев, 1911. 154 с.

12. Петухов Е.В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802–1902): исторический очерк. Юрьев, 1902. Т. 1. 620 с.

13. Петухов Е.В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802–1902): исторический очерк. Юрьев, 1902. Т. 2. 211 с.

14. Правила для студентов императорского Дерптского университета. Дерпт, 1869. 73 с.

15. Правила для учащихся в Дерптском университете. Дерпт, 1838. 43 с.

16. Путеводитель и справочная книжка по Юрьеву и Юрьевскому университету. Юрьев, 1904. 274 с.

17. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 1. Царствование императора Александра I. СПб.: Тип. им. Академии наук, 1864. С. 125–186.

18. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. 1835–1849. Спб., 1866. Т. II. С. 360–363.

19. Сведения о составе и деятельности Учебно-литературного общества при Императорском Юрьевском университете за второй (1898–1899) год его существования. Юрьев, 1899. 33 с.

20. Соколова Н. Медальні роботи студентів історико-філологічного факультету імператорського Дерптського університету (1803–1917 рр.). *Часопис української історії*. 2017. Вип. 36. С. 105–112.

21. Соколова Н. Фахова підготовка студентів у Дерптському університеті (1803–1917 рр.). *Часопис української історії.* 2018. Вип. 37. С. 102–109.

22. Устав учебно-литературного общества при Императорском Юрьевском университете [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dspace.ut.ee/items/53a430e6-35be-476a-97fb-a32bcf097441

23. Хиио Т. Еврейские студенты и еврейские студенческие организации в Тартуском университете [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://surl.li/ilhdwa

24. Циркулярное предложение попечителям учебных округов о правилах для студентов университетов. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1902. Ч. 343. С. 89–91.

Sokolova N.D., Oleksyn I.Ya. STUDENT SCIENTIFIC SOCIETIES AT DUTCH (JURIEV) UNIVERSITY (1802–1917)

The article examines the process of formation of student research clubs in the nineteenth and early twentieth centuries at Derpta, later Yurievsky University. It is established that all attempts by the university's academic staff to organise the first student research clubs were met with resistance from the university administration, which sought to control the entire educational process. Several clubs organised in the 20s and 30s of the nineteenth century operated solely on the enthusiasm of individual professors and students. The inclusion of a paragraph on the permission to operate student societies of scientific orientation in the 'Rules for studying at the University of Derpent' somewhat intensified the work of clubs at the institution. However, problems with funding, the passivity of the university administration, and anti-Semitic laws led to the liquidation of some of the societies. It is determined that the work of student scientific societies was hampered by the policy of the government of the Russian Empire, which saw the process of student self-organisation as a threat to the political stability of the country. It is noted that the revolutionary events in the early twentieth century in the Russian Empire forced the authorities to make concessions and allow the activities of student groups, including those of scientific orientation. Thanks to the efforts of student youth, a number of student scientific clubs were established at Derpta (Yuriev) University to intensify scientific life. Students have been given the opportunity to attend additional lectures, prepare abstracts, participate in debates, and publish scientific works in university periodicals. It is worth noting that it was thanks to the efforts of the university staff that a student excursion to Germany was organised for the first time in the Russian Empire, with the university covering part of the cost of the trip. Some scientific societies (the Learned Estonian Society), founded in the first half of the nineteenth century, continue to function to this day.

Key words: *scientific club, society, student, faculty, university, charter.*

UDC 94
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.38

Khalilzade A.
Baku State University

FROM THE DATE OF LAUNCH OF ARTIFICIAL SATELLITES IN AZERBAIJAN

The purpose of this article is to consider the history of launching artificial satellites in Azerbaijan. The study shows that in Soviet times, certain practical steps were taken in Azerbaijan to develop the space industry. During the years of the national leader Heydar Aliyev's rule, important work was carried out to create and develop the Azerbaijani national space industry, the necessary scientific and material and technical bases were created. It is noted that in the 1970s, significant advances were made in the field of cosmonautics, the first generation of cosmonauts was formed, and numerous studies were conducted to study the Earth and near-Earth space. It is emphasized that at that time, the priority was to study the Earth's natural resources and the state of the environment more effectively and globally using space vehicles. The task of developing the space industry and launching artificial satellites in independent Azerbaijan began to be implemented in the 2000s and continues to this day.

Methodology and methods. The study used several research and information methods of historical science, such as induction, historicity, comparative analysis and analogy. For this purpose, scientific works were used, especially the works of Azerbaijani scientists.

The novelty of the article lies in the fact that for the first time the adopted state program for an artificial Earth satellite of Azerbaijan in modern times has been comprehensively analyzed, the main aspects of the implementation of this program have been classified. It is noted that the strategic position of Azerbaijan and its location in the center of the information hub is due to its keeping up with international cooperation in this direction. All this has led to the need to launch its own artificial satellites into orbit.

Results: It is noted that Azerbaijan has rapidly mastered international experience in the field of creating a space industry and launching artificial satellites into orbit. It is emphasized that practical activities in this direction have been carried out since the 1970s. At present, Azerbaijan has taken a broad strategic line regarding the development of the space industry, defined the main goals, formulated a theoretical concept and achieved success in creating mechanisms for implementing activities in this direction.

Key words: *Azerbaijan, artificial satellite, space, technology, industry, device, designer.*

Problem statement. After Azerbaijan regained its independence, the political processes taking place in Azerbaijan in the early 1990s had a negative impact on the space industry, and specialized personnel in this field were forced to leave the country, and the acquired knowledge, experience and traditions were lost.

The modern space industry of Azerbaijan developed significantly during the years of President Ilham Aliyev's rule. A strategic line was defined for the development of this field. On November 4, 2008, the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On the establishment of the space industry in the Republic of Azerbaijan and the launch of telecommunications satellites into orbit" was signed in order to give impetus to the application of high technologies and the creation of the space industry in Azerbaijan [1]. The decree was of great importance. Thus, state programs and practical measures implemented in connection with the development of the non-oil sector opened up wide opportunities for the diversification of the economy and the development of new industries, and Azerbaijan's strategically favorable geographical location necessitated the preparation and launch of telecommunications satellites, which are the main components of economic and information security [1]. According to the order, the necessity of establishing a space industry in the country is indicated by the favorable geographical and economic location of Azerbaijan between the European and Asian continents, the preparation and launch of telecommunication satellites, which are the main components of economic and information security. In other words, space-related plans are not only commercial projects, but also an information security issue for Azerbaijan, which is located in

a rather complex region. This gives grounds to say that the political decision made on the development of the space industry is also a strategic issue for the future [2].

The study shows that in 2008–2009, approximately 270 satellites were operating in the world, with a total number of transponders of more than 5,000, and more than 30 countries had telecommunications satellites. Revenue from satellite communications also continued to grow. In 1996, this figure was 16 billion US dollars, in 2002 it reached 50 billion US dollars, and in 2008–2009 it reached 100 billion US dollars [3].

Since those years, a state institution has been operating in Azerbaijan, the National Aerospace Agency, under the Ministry of Defense Industry of the Republic of Azerbaijan (MSN), which is directly involved in the creation of space equipment and technologies and the use of aerospace data to solve various applied problems. One of the most important achievements of the MAKA was the construction of space equipment, the creation of sub-satellite systems and complexes, and the implementation of various projects.

MAKA was also expanding its international relations in the field of space industry. Thus, since the beginning of 2007, the UNISCAN-24 Space Data Receiving Complex was installed and operated at MAKA under the agreement concluded between the Special Design Bureau of Space Instrumentation of MAKA and the Russian Scientific Research Institute of Space Instrumentation within the framework of the "Economic Cooperation Agreement" between the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation [3].

During these years, Azerbaijan achieved significant achievements in the field of information and communication technologies. The most priority direction in the field of information and communication technologies was the development of the space industry. In this field, the 10-year National Strategy for the Development of ICT, which was adopted for the first time in the region by the Decree signed by the National Leader Heydar Aliyev in February 2003, was of great importance. After this strategy was completed in 2012, for the faster development of ICT, Orders and Decrees of the President of the Republic of Azerbaijan were signed in 2012 regarding the establishment of the State Fund for ICT Development, High Technologies Park, Information Security Center and State Agency for Information Security. On January 15, 2013, President Ilham Aliyev, speaking at the meeting of the Cabinet of Ministers dedicated to the results of socio-economic development in 2012 and the tasks ahead in 2013, declared 2013 the "Year of Information and Communication Technologies" taking into account the attention paid to the ICT sector and the successes achieved in this field [2].

Thus, the strategic line of state policy in the field of information and communication technologies was determined.

The commissioning of an optical observation satellite in Azerbaijan was set as the main goal. This issue was reflected in the "State Program on the Creation and Development of the Space Industry in the Republic of Azerbaijan" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated August 17, 2009, in the Development Concept "Azerbaijan 2020: A Look into the Future" approved by the Decree No. 800 of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 29, 2012, and in other conceptual documents [4].

The State Program adopted in 2009 was supposed to initiate the establishment and strengthening of coordination between state, scientific and relevant business organizations in the field of space activities, study of international experience, establish relations with international organizations, and create infrastructure. Establishing relations with international organizations of Europe in this field is one of the priority directions for Azerbaijan. The smallest countries that are members of these organizations actively participate in the implementation of a number of global space projects. One of the most important and necessary issues in this area should be considered sending local personnel to gain experience in international satellite companies, etc. [5].

The study shows that in 2008–2009, the technological equipment of the space industry in Azerbaijan was not sufficiently developed, the existing space industry complex, technology for receiving and processing space information was outdated and out of order. There was a serious need to create new production and processing technologies in factories, other production and experimental sites operating in this area, and to apply ICT in management [3]. The "State Program on the Creation and Development of the Space Industry in the Republic of Azerbaijan" adopted by the President of the Republic of Azerbaijan on August 17, 2009, envisaged the reconstruction of the space industry, the adoption of the latest technologies and the organization of local production as important directions. The state program envisaged the following strategic goals in the field of space industry development: ensuring and strengthening national and information security; expanding integration into the global information space; satellite

systems, their management and operation, as well as improving the regulatory legal framework for the creation and development of the space industry; creating conditions for attracting investments in the space industry; conducting research on environmental monitoring and forecasting and studying man-made emergencies in the territory of the republic, assessing the scale of oil spills at sea and on land; creating conditions for the republic's participation in international space programs; training specialists in the field of space industry and satellite systems, creating and developing the space industry, etc. [1].

The state program envisaged the implementation of important works related to the creation and development of the space industry – first of all, the purchase and widespread application of ready-made systems for the purpose of creating a space industry, studying their effectiveness and preparing proposals for their production in the country, organizing the assembly and production of various equipment in the republic by purchasing the main parts of space equipment from abroad, creating a local base of the main profiles of the production of space industry equipment, studying the possibilities of creating technological potential for the preparation and launch of small satellites into orbit, organizing the reception and processing of space information [1].

The location of the Republic of Azerbaijan at the intersection of favorable geoeconomic, geographical, as well as information highways between Europe and Asia is of great importance in terms of eliminating the dependence of information exchange on foreign countries, and the preparation and launch of telecommunication satellites, which are the main components of economic and information security, into orbit, making Azerbaijan a leading country in the field of information transmission in the region [3]. It should be noted that in order to launch a satellite into orbit, it was first necessary to obtain an orbital position. Since its legal successor passed to Russia after the collapse of the USSR, Azerbaijan, like the former Soviet states, did not have its own orbital position. However, after negotiations with the International Telecommunication Union (ITU), this organization transferred 3 orbital sectors to Azerbaijan [2].

In the years under study, there were factors in Azerbaijan that necessitated the creation and development of the space industry, as well as artificial satellites. In the first decade of the 21st century, the rapidly developing and spreading information and communication technologies, and the associated new globalization processes, seriously affected the socio-economic life of countries, including Azerbaijan. Global factors penetrated the processes taking place in almost all areas of the country's life – economic, social, political, humanitarian-cultural, etc. As in every country, in Azerbaijan, due to their origin and sphere of influence, there are regional or domestic factors, the consideration of which in the management of various areas of the country's public life is important in terms of the formation of an effective policy. With the qualitative expansion of innovation activity in the era of globalization, the pace of change of economic and economic processes throughout the world, the spread of innovative innovations, and their application in the field of production are accelerating at an unprecedented pace. In such circumstances, the main issue facing Azerbaijan was not to lag behind the development rate of world countries [6].

First of all, in connection with the development of the non-oil sector in Azerbaijan, wide opportunities were opened for the diversification of the economy and the development of new industries. The field of information and communication technologies was declared a priority area in Azerbaijan. The field of communications and information technologies was expected to become the most developed sector of the Azerbaijani economy after the oil industry. The widespread application of information and communication technologies was also of particular importance in terms of ensuring national security in the information field.

While satellites launched into orbit in the 60s–70s of the 20th century were mainly used for communication and television and radio broadcasting, the emergence of new VSAT (small-scale satellite terminal) technology in the 80s gave a great impetus to the development of local, intercity and international communications in wider areas. Since the late 90s of the 20th century, the application of satellite systems has created the opportunity to create higher-quality and reliable communication systems in the world and to establish digital television and radio broadcasting systems and networks. Since 2000, the demand for satellite resources has further accelerated the application of new technologies in this field [1]. Azerbaijan has not been left out of these processes taking place in the world, and practical steps have been taken to develop this sector of the industry.

The "State Program on the Creation and Development of the Space Industry in the Republic of Azerbaijan" adopted on August 17, 2009, determined the factors influencing the development of this space industry and strategic goals in this area. The main goal was to create and develop the space industry in Azerbaijan, meet the needs of state structures for

satellite communications, increase the country's international communication channels, and develop economic, social, scientific, cultural, security, etc. areas through the effective use of space. The state program indicated that the launch of an Azerbaijani satellite into a geostationary orbit is of particular importance in order to organize satellite communication services more widely and qualitatively. For this purpose, it is planned to launch a telecommunications satellite into orbit. It was planned that the Azerbaijani telecommunications satellite, operating in the C and Ku band frequency range, would cover the entire territory of Europe and a large part of Asia [1].

According to the State Program for the Creation and Development of the Space Industry in the Republic of Azerbaijan, important strategic goals were defined. These strategic goals included ensuring and strengthening national and information security, integration into the global information space, improving the regulatory legal framework for the creation and development of the space industry, creating conditions for attracting investments in the space industry, providing the territory of the republic with satellite communications, radio and television broadcasting, meeting the needs of state structures for special communications, conducting research on environmental monitoring and forecasting and studying man-made emergencies, assessing the scale of oil spills at sea and on land, stimulating local production and supporting its export potential, training specialists in the field of the space industry and satellite systems, etc. The document indicated the importance of carrying out related work on the creation and development of the space industry [1]. The study shows that although a number of state structures, private companies, and joint commercial organizations in the Republic of Azerbaijan deal with the use of satellite information, these have not been of a permanent application and commercial nature, and fundamental scientific research has been a minority. The Aerospace Agency, established in Azerbaijan at the initiative of the national leader Heydar Aliyev and operating since 1975, has been engaged in fundamental scientific research and the development of devices for space vehicles for a long time during the Soviet Union and the years of independence, and work in this direction has been successfully carried out. Thus, several devices developed by Azerbaijani scientists and specialists have been installed on the Mir orbital station, candidate and doctoral dissertations have been defended in this direction, and scientific works and monographs have been published [7].

In the years under study, practical work related to the development of the space field continued. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 17, 2017, the Council for Space Issues of the Republic of Azerbaijan was established by the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan [8].

The main functions of the Council of the Republic of Azerbaijan on Space Issues, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated September 23, 2020, are specified in the Regulations on the Council of the Republic of Azerbaijan on Space Issues. The functions of the Council included monitoring the implementation of tasks arising from state programs in the field of space activities by relevant agencies, organizing systematic research in the direction of conducting work on the study and use of space space, including deep space, considering proposals and making recommendations on solving complex problems of forming a scientific and technical, production, user, educational and innovation structure for the use of the results of space activities in the Republic of Azerbaijan and abroad, conducting space research, including research in space, preparing proposals on the use of such research and the space industry, etc. [9]. The State Program for the Development of Remote Earth Observation Services by Satellite in the Republic of Azerbaijan for 2019–2022 had a number of goals and tasks arising from this. The main goal was to support the socio-economic and technological development of the country by using satellite observation services in various fields. To achieve this goal, a number of tasks were envisaged – optimal use of the resources of «Azersky» and other high-resolution remote Earth observation satellites, formation of an economic and technological environment for creating economic value and obtaining commercial benefits in various fields, support for increasing the efficiency of the activities of state bodies, increasing the efficiency of scientific research, and expanding export potential in the field of processing and sale of satellite images [4].

The development of the space industry remains a priority. By the Decree of President Ilham Aliyev dated April 27, 2021, the Space Agency of the Republic of Azerbaijan (Azercosmos) was established under the Ministry of Transport, Communications and High Technologies (MTCHT). The Agency was established on the basis of "Azercosmos" OJSC in order to continue the successes and development achieved in the field of space activities, to further benefit Azerbaijan from the rapid technological progress taking place in the world, and to improve

the management, regulation, coordination and control mechanisms in the field of space activities [10].

The Space Agency of the Republic of Azerbaijan is a public legal entity that participates in the formation and implementation of state policy in the field of space activities, performs regulation and control in this field, carries out functions of state and public importance in the field of launching, managing and operating telecommunications, Earth observation and other satellites into orbit, participating in international space projects, and cooperating with relevant international organizations and relevant state agencies of foreign states in the field of peaceful use of space [10]. "Azercosmos" has entered a new stage with its Agency function. The transformation of "Azercosmos" OJSC into the Space Agency of the Republic of Azerbaijan and its operation under the Ministry of Transport, Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan would serve to further benefit Azerbaijan from the rapid technological progress taking place in the world and to improve the management of space activities in Azerbaijan [11].

Conclusions. Thus, Azerbaijan has mastered international experience in the field of creating a space industry and launching artificial satellites into orbit, and has been carrying out practical activities in this direction since the 1970s. Azerbaijan has taken a broad strategic line regarding the development of the space industry, determined the main goals, formulated a theoretical concept and succeeded in creating mechanisms for implementing activities in this direction. The study shows that Azerbaijan's strategic position and location in the center of the information hub have made it necessary to launch artificial satellites into orbit in order to not lag behind international cooperation in this direction and to obtain reliable, accurate, and operational information.

Bibliography:

1. Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. 17 avqust 2009-cu ildə qəbul edilmişdir/ Bakı, [Elektron resurs] URL: http://www.e-qanun.az/framework/18269. (дата звернення: 20.12.2024).

2. İlk telekommunikasiya peykinin orbitə buraxılması Azərbaycanın inkişafının zirvəsidir: Bakı, [Elektron resurs]. URL: https://yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e11208_az.html13.02.2013. (дата звернення: 18.11.2024).

3. Qorxmaz A. Azərbaycanın 160 milyon dollarlıq ilk milli peyki: Bakı, [Elektron resurs] URL: https://modern.az/az/news/1624. 30 Noyabr 2009, 12:53 (дата звернення: 24.11.2024).

4. Azərbaycan Respublikasında peyk vasitəsilə Yerin məsafədən müşahidəsi xidmətlərinin inkişafına dair 2019–2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı / 15 noyabr 2018-i ildə təsdiq edilmişdir: Bakı, [Elektron resurs] URL: http://www.e-qanun.az/framework/40724. (дата звернення: 24.12.2024).

5. Əziz, A. Görəsən öz milli peykini orbitə çıxaran Azərbaycan bundan nə qazanacaq?: Bakı, Exo qəzeti. 02.05.2009.

6. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası / 29 dekabr 2012-ci ildə təsdiq edilmişdir: Bakı, [Elektron resurs] URL: https://e-qanun.az/framework/ 25029. (дата звернення: 2.01.2025).

7. Hacızadə, F. Azərbaycan dünya kosmik klubunun tamhüquqlu üzvüdür: [Elektron resurs] / Bakı, 25.01.2019 [14:51] URL: https://surl.li/cpfjee (дата звернення: 20.12.2024).

8. Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının yaradılması, "Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının Əsasnaməsi"nin və "Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının tərkibi"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin qərarı / 23 sentyabr 2020-ci ildə qəbul edilmişdir: Bakı, [Elektron resurs] URL: http://www.e-qanun.az/framework/46033. (дата звернення: 20.12.2024).

9. Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurası haqqında Əsasnamə // 23 sentyabr 2020-ci ildə qəbul edilmişdir: Bakı, [Elektron resurs] URL: http://www.e-qanun.az/framework/46033. (дата звернення: 24.12.2024).

10. "Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos)" publik hüquqi şəxs: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin rəsmi saytı. Bakı, 20 fevral 2024-ci il. URL: https://mincom.gov.az/az/view/organization/29/ (дата звернення: 24.12.2024).

11. Azərbaycan dünyanın azsaylı kosmik ölkələrindəndir: Bakı, [Elektron resurs] URL: https://xalqqazeti.com/az/news/76685 (дата звернення: 02.12.2024).

Халілзаде А. З МОМЕНТУ ЗАПУСКУ ШТУЧНИХ СУПУТНИКІВ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

Метою цієї статті є розгляд історії запуску штучних супутників Землі в Азербайджані. У дослідженні показано, що за радянських часів в Азербайджані було здійснено певні практичні кроки щодо розвитку космічної промисловості. У роки правління загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва було проведено важливу роботу зі створення та розвитку національної космічної промисловості Азербайджану, створено необхідні наукові та матеріально-технічні бази. Зазначається, що у 1970-х роках було досягнуто значних успіхів у галузі космонавтики, сформовано перше покоління космонавтів, проведено численні дослідження з вивчення Землі та навколоземного простору. Наголошується, що на той час пріоритетним було вивчення природних ресурсів Землі та стану навколишнього середовища більш ефективно та глобально з використанням космічних апаратів. Завдання розвитку космічної промисловості та запуску штучних супутників Землі в незалежному Азербайджані почало реалізовуватись у 2000-х роках і триває до сьогодні.

Методологія та методи. У дослідженні використовувалися кілька дослідницьких та інформаційних методів історичної науки, таких як індукція, історичність, порівняльний аналіз та аналогія. Для цього були використані наукові праці, особливо праці азербайджанських учених.

Новизна статті полягає в тому, що вперше всебічно проаналізовано прийняту державну програму зі штучного супутника Землі Азербайджану в новітній час, класифіковано основні аспекти реалізації цієї програми. Зазначено, що стратегічне становище Азербайджану та його перебування у центрі інформаційного хаба обумовлено його не відставанням від міжнародного співробітництва у цьому напрямі. Усе це призвело до необхідності виведення орбіту своїх штучних супутників.

Основні результати: Відзначено, що Азербайджан стрімко освоїв міжнародний досвід у галузі створення космічної промисловості та виведення на орбіту штучних супутників. Наголошується, що практична діяльність у цьому напрямі ведеться із 1970-х років. В даний час Азербайджан взяв широку стратегічну лінію щодо розвитку космічної промисловості, визначив основні цілі, сформулював теоретичну концепцію та досяг успіхів у створенні механізмів реалізації діяльності в цьому напрямку.

Ключові слова: *Азербайджан, штучний супутник, космос, технологія, промисловість, пристрій, конструктор.*

АРХЕОЛОГІЯ

УДК [930.85:902]:94-054.7(100)«03/06»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.39

Озимчук О.Б.
Рівненський державний гуманітарний університет

Візітів Ю.М.
Рівненський державний гуманітарний університет

Коцюбайло В.П.
КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей»

ФІБУЛИ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК МАРКЕР МІГРАЦІЇ ГОТІВ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

У даній статті здійснено спробу вивчення проблеми з'ясування ролі фібул вельбарської археологічної культури у процесі реконструкції та маркування шляхів міграції готських племінних союзів періоду Великого переселення народів. Метою дослідження є аналіз та представлення широкій громадськості колекції вельбарських фібул, що перебуває на зберіганні в КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР, та вивчення їх з точки зору маркерів міграційних процесів. Теоретико-методологічні основи дослідження окреслені загально-науковими методами формальної логіки, аналізу, синтезу, типологізації та класифікації. Актуальність дослідження полягає у необхідності поєднання аналізу археологічних знахідок як міграційних маркерів із оцінкою писемних та іконографічних джерел. Під час міграцій відбувається переміщення не лише груп населення, але й створення ними культури, відтак, кожен окремий археологічний артефакт, як типовий продукт діяльності певної групи людей або цілого етносу, вказує на конкретні території їх перебування та зміну просторів розселення виробників і носіїв характерних пам'яток. Зважаючи на це, своєрідним маркером міграції готів можуть слугувати фібули вельбарської археологічної культури, що були функціональною частиною чоловічого і жіночого одягу та підкреслювали соціальний статус у суспільстві германців раннього середньовіччя. На території України вельбарська археологічна культура локалізована між річками Західний Буг, Случ і Тетерев (сучасні Волинська, Рівненська, Житомирська області). Хронологічні межі перебування готів на цих землях датовані I – початком V століть. Констатуючи факт поширення арбалетоподібних фібул двочленної конструкції підв'язного типу характерних для вельбарської археологічної культури на значних європейських просторах (Польща, Україна, Італія, Франція, Іспанія тощо) слід припустити, що подібні деталі традиційного одягу можуть бути надійним маркером позначення шляхів міграції готів в період Великого переселення народів раннього середньовіччя.

Ключові слова: *вельбарська археологічна культура, маркер, міграції, готи, Велике переселення народів, фібула.*

Постановка проблеми. Період Великого переселення народів у III–VII століттях ознаменував завершення доби Античності та початок Середньовіччя. Міграції супроводжувалися політичними, економічними, культурними та релігійними трансформаціями, не остання роль у цих процесах належала племінному союзу готів. Маршрут переміщення готів та їх союзників протягом II–V століть можна реконструювати завдяки писемним римським та грецьким джерелам цього періоду та прочитанню іконографії пізнього античного часу. Дана джерельна база є врешті-решт ненадійною та претензійною, оскільки створена тогочасними ворогами готів. Відтак, саме археологічним

пам'яткам та знахідкам належить ключова роль у відтворенні/реконструкції історичної дійсності, точної локалізації готів від Скандинавії до Атлантичного узбережжя західної Європи.

Українська дослідниця О. Михайлова трактує поняття міграції як територіальні переміщення груп населення і створення ними характерної культури [10, с. 64]. Таким чином, кожен окремий археологічний артефакт, як продукт діяльності певної групи людей/етносу, вказує на конкретні території перебування та зміну районів розселення їх носіїв та виробників. Це дає можливість простежити міграцію та культурний розвиток готського союзу в просторі та часі.

З метою достовірної реконструкції шляхів переміщення готів, важливо розрізняти археологічні риси окремих знахідок, які протягом часу як еволюціонували у внутрішньому культурному середовищі, так і піддавалися зовнішнім впливам. Подібними речовими маркерами можуть слугувати предмети масового і регулярного вжитку, наприклад, елементи одягу та прикраси. Писемні, іконографічні та археологічні джерела свідчать про стійку незмінність характерного одягу готів навіть під час часткової романізації на землях підкорених Західною Римською імперією. Вірогідно, дотримання такого дрес-коду було відображенням прагнення готів до збереження/демонстрації своєї ідентичності/різності. Фасон одягу готів досить проблематично реконструювати за доволі спрощеною схематичною пізньоантичною іконографією. Відповідно, ключову роль у процесі аналізу перебирають на себе металеві предмети фіксації елементів готського традиційного костюму – фібули (з лат. fibula – «скобка»). Звідси випливає очевидна цінність колекції фібул вельбарської культури, яка перебуває на збереженні у Рівненському обласному краєзнавчому музеї та виступає актуальним джерелом вивчення/дослідження готських міграцій Україною.

Важливим моментом формування міграційного маркеру є той факт, що металічні застібки-фібули були функціональною частиною як чоловічого, так і жіночого готського костюму. Також вони підкреслювали статусну роль у суспільстві давніх германців майже до кінця раннього середньовіччя [1, с. 170]. Протягом всього часу переміщення європейськими землями у II–V століттях готи виготовляли і використовували однотипні фібули із невеликими модифікаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню вельбарської археологічної культури у різні роки увагу присвячували знані українські археологи М. Кучинко, Г. Охріменко, О. Златогорський, Я. Онищук, Н. Скляренко, С. Локайчук, О. Панікарський, Я. Володарець-Урбанович, Б. Магомєдов, О. Петрауская [9; 13–14], Д. Козак, Б. Прищепа, В. Шкоропад [5–8], О. Озимчук [12]; дослідженням міграційних потоків та міграцій як феномену через призму археології займається О. Михайлова [10]; археології Центральної і Східної Європи пізньоримського часу та епохи Великого переселення народів свої дослідження присвячують Л. Вакуленко [2], Є. Гороховський, О. Гопкало [3], К. Мизгін [11], Р. Рейда [15], Ф. Андрощук [1]; безпосередньо проблемою вивчення готського костюма займаються М. Казанський [4] та В. Хардаєв [36].

Постановка завдання. Метою статті є необхідність опрацювання та представлення широкій громадськості такого речового маркеру міграційних процесів готів як вельбарські фібули. Реконструкція міграцій археологією – дуже складний і необхідний процес. Археологічні критерії міграцій хиткі, а маркери – нестійкі та різноманітні. Відповідно аналіз колекції фібул вельбарської археологічної культури, яка зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, дозволить підтвердити факти точних шляхів міграцій та реконструювати/маркувати міграційні маршрути готів територією України.

Виклад основного матеріалу. Результатом просування готів на південний захід стало зіткнення інтересів з Римською імперією та античними містами-державами Надчорномор'я і Криму, що в II–III століттях набули статусу римських федератів (союзників) [12, с. 340]. Римські гарнізони дислокувалися в Ольвії, Тірі, Херсонесі, містах-фортецях гірського Криму вже на початку III століття [15, с. 260]. Ймовірно, що гарнізони забезпечували оборону союзників, а не здійснювали окупацію. Оборона союзників була спрямована проти військового натиску готів. Археологічний матеріал підтверджує «воєнну» і «мирну» стадії контактів між ними та планомірне переселення готів у згадані регіони, включно з обома берегами Керченської протоки.

Масове переселення носіїв вельбарської та черняхівської культури в межі Римської імперії та подальше розселення в Західній Європі було, в тому числі, і результатом їхнього розгрому східними кочівниками гунами. У 376 році вестготи і частина остготів покинули територію України, перебралися через Дунайський лімес і поселилися в межах Римської імперії як федерати. Частина

остготів визнала владу гунів і в якості їхніх союзників залишилася на території України.

Писемні джерела дають можливість поетапно прослідкувати напрямки переселення обох готських народів з території України на Балкани, в Італію, Галлію та Іспанію. Проте вони не дозволяють відтворити точний шлях міграцій готів. Цьому можуть посприяти археологічні маркери, наприклад, вельбарські фібули.

Війни з готами в III столітті та міграція вестготського союзу на Балкани відображена в римській іконографії, завдяки якій ми можемо відтворити зовнішній вигляд гота/готки, реконструювати одяг та прикраси. Виходячи з іконографічних джерел, можемо говорити про те, що дрібні та доволі схематичні орнаментальні деталі одягу, особливо на правому плечі, можуть бути зображенням фібул. Однак слід зазначити, що подібні елементи можуть також бути традиційними для готського одягу нашивними прикрасами-аплікаціями – парагаудами [3, с. 241].

На користь металевих прикрас свідчать археологічні знахідки різних років у різних частинах Європи. Так, під час археологічних досліджень могильника Сен-Шерон на околицях м. Шартр (Франція) у 1989–1990 роках французькими науковцями було виявлене дитяче поховання. Серед знахідок на особливу увагу заслуговують дві арбалетоподібні, двочленні фібули з підв'язною ніжкою, що належать до групи 16/4, серія III за типологією А.Амброза [4, с. 39]. Подібного типу застібки виявлені на всьому шляху міграції готів: в Скандинавії, на території Польщі та України, на Балканському, Апеннінському, Піренейському півостровах і в Галлії (Франції). Ідентичні згаданим фібули у достатній кількості представлені на археологічних пам'ятках вельбарської та черняхівської культури, особливо в українських землях між Західним Бугом та Дністром – територіях заселених вестготами у II–IV століттях. Археологічні знахідки також можна віднести до культури германського народу тайфалів, який на цих просторах ймовірно був асимільований готами, увійшов до складу вестготської спільноти та брав участь в переселенні в кінці IV – на початку V століть у Галлію [2, с. 223–224].

Арбалетні фібули з ромбічною підв'язною ніжкою, подібні сен-шеронським, виявлені на найбільшому західноготському поселенні вельбарської культури II–IV століть в урочищі Шанків Яр поблизу с. Хрінники Дубенського району [21, 32, 33], у районах готського розселення в Південно-Західному Криму [36, с. 88], на просторах між Кримом і гирлом Дунаю, на Балканах, у Північній Італії.

Свого часу італійські археологи зафіксували фібули, характерні для вельбарської та черняхівської культури, в трьох похованнях у долині р. По поблизу м. Мантуя в некрополі Сакка ді Ґойто (Італія). Іспанські науковці зафіксували готські застібки подібного типу у вестготському поселенні Дуратон в історичній області Стара Кастилія (Іспанія) [4, с. 45]. Тобто фібули згаданого дизайну зустрічаються на всьому шляху переміщення готів від районів формування вельбарської та черняхівської культури до середземноморських регіонів утворення ранньофеодальних держав – Вестготського та Остготського королівств.

Свідченнями початкового етапу міграції готів із Скандинавії у Східну Європу є пам'ятки вельбарської археологічної культури. На території України вона локалізована між річками Західний Буг, Случ і Тетерев (сучасні Волинська, Рівненська, Житомирська області). Хронологічні межі перебування готів на цих землях датовані I – початком V століть. Розселення готів на схід України на початку III століття призвело до набуття ними деяких нових культурних рис, що сформувало родинну вельбарській культурі – черняхівську.

Слід наголосити, що рух германців територіями Східної Європи не мав кочового характеру. Ймовірною причиною виходу із Скандинавії такої чисельної групи стало перенаселення та відсутність земель придатних для обробки. Відтак, переселенці осідали на нових територіях у якості землеробів та скотарів. Отже, рух готів на схід України став розселенням, а не переселенням усього масиву готського племінного союзу. Значна частина германців продовжувала проживати на раніше зайнятих землях. Готські археологічні пам'ятки II–V століть на північному заході України продовжували зберігати характерні риси скандинавських традицій вельбарської спільноти.

Сучасні наукові дослідження свідчать про продовження міграційних процесів із Північної Європи на територію України протягом II–V століть, які проходили північно-західною Україною, де місцеве населення й надалі зберігало вельбарські риси. Територіальна локалізація на Волині та відмінності з хронологічно синхронними вельбарськими пам'ятками на території Польщі призвели до появи у сучасному науковому обігу терміну «волинська група вельбарської культури» [9, с. 9]. Можна констатувати, що контакти (торгівля і війни) вельбарців Волині з Римською імперією суттєво вплинули на формування від-

мінностей вельбарських пам'яток України та Польщі.

Загалом, на даний час на території Волині виявлено 450 вельбарських і черняхівських пам'яток, найбільше на Рівненщині – 182 об'єкти, на теренах Волинської області – 107, Житомирської – 161 [9, с. 9]. У Рівненській та Волинській областях переважають вельбарські пам'ятки, які маркують територіальну зону початкової осілості готів, перед поступовим просуванням на схід України та на південь до кордонів Римської імперії. Така концентрація поселень давніх германців може свідчити про факт існування на цих землях центрів, які могли впливати на політичне, культурне та релігійне життя готського союзу в II–IV століттях.

Під час науково-дослідної роботи Волинської археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Д. Козака у 1992–2014 роках на території Рівненської та Волинської областей було виявлено значну кількість вельбарських поселень. Найкраще дослідженим є поселення готів в урочищі Шанків Яр поблизу с. Хрінники Дубенського району на березі однойменного водосховища. Поселення існувало ще з IV тис. до н.е., проте пік заселеності припав на II–IV століття – період готської присутності. Наявність типових скандинавських артефактів (деякі з рунічними написами) [14, с. 164], вказує на етнічне походження населення вельбарської культури та на постійні контакти з батьківщиною. Основний фонд вельбарських речових знахідок перебуває на збереженні в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Серед них є декілька десятків фібул, вивчення яких лягло в основу нашого дослідження.

Більшість готських вельбарських фібул представлені двома типами: гакоподібні підв'язні з розширеною ніжкою (підгрупа 4 за А. Амброзом) і арбалетоподібні фібули. Подібні застібки були деталями чоловічого і жіночого одягу давніх германців та виготовлялись із різних металів. Під час дослідження вельбарського поселення Хрінники 1 (Шанків Яр) у 1993–2002 роках в культурному шарі, житлах та поряд з ними було виявлено низку залізних, бронзових та срібних застібок. На поселенні в одній із будівель була виявлена залізна фібула довжиною – 5,5 см, яка належить до підв'язних застібок з розширеною ніжкою (підгрупа 4 за А. Амброзом) [17]. Вона датована IV століттям і є характерною для черняхівської культури. На тому ж об'єкті віднайдені фрагменти ще однієї фібули, що також належить до черняхівської культури. Це Т-подібна застібка з кнопкою на голівці 17-ї групи, підгрупи I за А. Амброзом. В європейській археології такі фібули отримали назву «Bugelknopffibeln» (з нім. «застібка з бантом») або «воїнські фібули» [7, с. 106]. Вони позиціонуються як статусні речі, що належали вищому військовому стану стародавніх германців раннього середньовіччя. Подібні знахідки виявлені на всіх територіях міграції і розселення готського союзу в II–VI століттях.

Разом з тим під час розкопок 1993–2002 років на вельбарському поселенні Хрінники 1 (Шанків Яр) були виявленні фібули, що мали характерні риси для цієї археологічної культури на теренах України в II–IV століттях. Це гакоподібна застібка з гладкою наполовину округлою спинкою (варіант А-2 за Є. Гороховським) [16] (фото 1).

Фібула гакоподібної форми з ромбоподібною спинкою та виразними гранями спинки [17] (фото 2).

Фото 1. Фібула, вельбарське поселення, урочище Шанків Яр с. Хрінники Дубенського району. РОКМ. КН № 23416/1//II АК 3882

Фото 2. Фібула, вельбарське поселення, урочище Шанків Яр с. Хрінники Дубенського району. РОКМ. КН № 23416/3//II АК 3883

Гакоподібна фібула з розширеною ніжкою, що належить до підгрупи 4 підв'язних застібок за А. Амброзом [17] та подібна до неї фібула з гладкою ромбоподібною у перерізі спинкою [18] (фото 3).

У тому ж культурному шарі було виявлено три залізні прогнуті двочленні фібули, що належать до групи 16, серії 2 за А. Амброзом. Всі три залізні застібки за шириною і формою перетину спинки входять до групи 17 за класифікацією Є. Гороховського. Знахідки цієї групи об'єднує відсутність гранованих площадок на корпусі. Схема відносної хронології Є.Гороховського дала можливість точнішого датування виявленої фібули з округлою гладкою спинкою – близько 230–270 рр. Її довжина – 4,5 см, ширина спинки – 3 см, згадана фібула належить до варіанту А-2 за класифікацією Є. Гороховського.

До подібного типу германських прикрас можна віднести виявлені в тому ж культурному шарі фібули з ромбоподібними у перерізі спинками: застібка довжиною – 5 см, шириною спинки – 5 см, з виразними гранями на спинці, варіант Б-1 за Є. Гороховським; фібула із стертими гранями на ромбоподібній гладкій спинці, довжиною – 5.5 см із шириною спинки – 5 см [7, с. 105–106]. Науковий аналіз свідчить, що більшість готських фібул мають поширення не тільки у вельбарському, але й у черняхівському ареалі археологічної культури.

Протягом роботи Волинської експедиції на чолі з Д. Козаком у 2003–2014 роках на вельбарському поселенні Хрінники 1 (Шанків Яр) було значно поповнено колекцію фібул. Найбільша концентрація застібок була зосереджена в житлах, навколо будівлі млина та помешкання ремісника-косторіза. Залізні, бронзові та срібні застібки характерні для вельбарської культури мають підв'язну структуру та колінчасту і арбалетоподібну форму дужок.

Фото 3. Фібула, вельбарське поселення, урочище Шанків Яр с. Хрінники Дубенського району. РОКМ. КН № 23416/3//II АК 3884

Ці невеликі – 3–6 см фібули мають характерний приймач сформований із загнутої до верху розчленованої ніжки, кінець якої заплітався навколо основи дужки. За класифікацією А. Амброза такі фібули належать до середньоєвропейської серії прогнутих двочленних варіантів групи 6, підгрупи 2, типів 161–162.

Деталізований аналіз таких знахідок дає можливість здійснити класифікація Є. Гороховського, який розділив подібні фібули на дві серії за шириною дужки спинки та формою її перерізу (варіант А і варіант Б) [6, с. 125–126]. Прикладом може слугувати арбалетоподібна фібула III–IV століть, що складається з двох частин: стержня з намотаною дротяною пружиною, яка закінчувалася загостреною частиною (голка втрачена) [20] і повністю збережена двочленна, щиткова фібула III–V століть [21].

Притаманною ознакою арбалетоподібних фібул виявлених на вельбарському поселенні Хрінники 1 (Шанків Яр) є специфічна конструкція кріплення. Основу пружини таких застібок формує стержень, всаджений в отвір на розклепаному кінці голівки. На стержень фібули намотувався залізний або бронзовий дріт, загострена кромка якого фіксувалася у приймачі. Найбільш вразливою частиною такого виробу була голка і приймач, тому у певних знахідках вони пошкоджені або втрачені. Наприклад, у вельбарських житлах археологами були виявлені арбалетоподібна фібула III–VI століть із втраченою голкою [22] та підв'язна фібула II–IV століть із сегментною у перетині рамкою без голки [23]. Подібні пошкодження є і в інших вельбарських застібках із поселення Хрінники 1 (Шанків Яр): у підв'язної арбалетоподібної фібули з високим тримачем втрачений пружинний механізм і голка [26]; у підв'язної арбалетоподібної фібули II–IV століття з тримачем – зламана голка [28]; у подібної арбалетоподібної застібки пошкоджений низький тримач [29]; у підв'язної фібули арбалетоподібної форми з низьким тримачем, втрачені голка і пружинний механізм [31].

За класифікацією Є. Гороховського, виявлені археологами фібули відносяться до варіанту А (переріз спинки округлий, ширина спинки 3–4 мм) і варіанту Б (ділиться у свою чергу на три варіанти за шириною спинки фібули та формою перерізу спинки фібули). Фібули Б-1: напівкругла, ромбоподібна або трикутна у перерізі спинка 3–4 мм. Фібули Б-2: середні та широкі спинки з чітко виділеними площадками та гранями, ширина спинок фібул 4–5 мм.

Класифікації А. Амброза та Є. Гороховського дають можливість точнішого датування фібул, часу їх виготовлення і використання. Більшість вельбарських фібул знайдених на поселенні Хрінники 1 (Шанків Яр) були поширені в II–VI століттях по всьому ареалу міграції готів та інших германських народів: від Балтики до Чорного моря та від України до Галлії.

З основної маси фібул можна виокремити групу статусних застібок. Наприклад, знайдена археологами в житлі 85 арбалетоподібна застібка двочленної конструкції підв'язного типу, виготовлена з бронзового листа та бронзового дроту [32]. Довжина фібули – 5,5 см, ширина спинки біля пружини – 1 см, біля ніжки спинка звужується до – 0,7 см, ширина ніжки – 0,4 см. Арбалетоподібна спинка розширюється до пружини, ніжка звужена. У точці переходу спинки в ніжку розміщена площадка з двома поперечними жолобками. Спинка фібули прикрашена дрібною насічкою. Отвір в кінці голівки фібули фіксує штатив і пружинний механізм. Археолог Д. Козак, виходячи з поєднання ознак різних типів фібул, припустив місцеве походження знахідки [6, с. 126]. Дана застібка має двочленну конструкцію, хоча форма спинки звужується до ніжки і спосіб підв'язки приводить до подібності зі середньоєвропейською серією одночленних прогнутих підв'язних фібул за класифікацією А. Амброза.

Статусною, з приналежністю воїну вищого рангу, могла бути і фібула виявлена у житлі 86 у Хрінниках 1 (Шанків Яр). Це лита бронзова фібула (довжина – 4 см, довжина приймача – 1 см, ширина – 3 см) з характерним високим приймачем [33]. Спинка цієї вельбарської застібки ледь помітно розширена до пружини і слабо вигнута. На переході ніжки у спинку, на кінці ніжки та в основі приймача зафіксовані рубчасті кільця. Голівка фібули прикрашена кнопкою у формі гриба. Знахідка належить до групи VII за класифікацією О. Алмгрена (двочленні арбалетні фібули з високим приймачем). Проте за класифікацією українських археологів Є. Гороховського та О. Гопкала вельбарська фібула з житла 86 належить до серії А і відповідно відноситься до групи пам'яток чиє походження та використання не виходить за межі III століття. Територія поширення подібних фібул простягається від Західного Бугу до Дністра [6, с. 126]. Такі археологічні знахідки є маркерами-вказівниками південно-західного шляху просування готів в II–IV століттях у напрямку Надчорномор'я і Криму та до римського укріпленого кордону-лімесу на Дунаї.

Водночас інші досліджені райони Волині надають достатню кількість матеріальної джерельної інформації, яка свідчить про існування на її території початкового осередку просування готів на південний захід. Виявлені в західних районах волинських земель фібули з Ласківського (с. Ласки поблизу м. Володимир) та Качинського (с. Качино поблизу м. Камінь-Каширський) археологічних скарбів мають аналогії з германськими застібками кінця IV століття знайденими в Паннонії (історична область на заході сучасної Угорщини) та в Нормандії (історична область на північному заході сучасної Франції). А виявлені на північному заході України в Качино типові жіночі германські двочленні прикраси-фібули ідентичні присутнім на готських археологічних пам'ятках V–VI століть на півдні України в Криму, в Італії та Іспанії [8, с. 58]. Отже, ці артефакти є своєрідними точними маркерами міграції готів на південь і захід Європи. Разом з тим, добре прослідковується за археологічним матеріалом, у тому числі за характерними для вельбарської та черняхівської культури під'язними фібулами [13, с. 189], заселення германцями східних районів України, переселення їх на лівий берег Дніпра.

Висновки. Для виявлення шляхів переселення готів в II–IV століттях на територію України і їх осілості в Західній Європі, поряд з оцінкою писемних та іконографічних джерел, важливо застосовувати аналіз археологічних знахідок. Кожен окремий археологічний артефакт, як типовий продукт діяльності певної групи людей або цілого етносу, вказує на конкретні території їх перебування та зміну просторів розселення виробників і носіїв характерних пам'яток. Зважаючи на це, своєрідним маркером міграції готів можуть слугувати фібули вельбарської археологічної культури, що були функціональною частиною чоловічого і жіночого одягу та підкреслювали соціальний статус у суспільстві германців раннього середньовіччя. Упродовж всього часу міграції готи виготовляли та використовували однотипні фібули з незначними модифікаціями. Таким чином, констатуючи факт поширення арбалетоподібних фібул двочленної конструкції підв'язного типу характерних для вельбарської та черняхівської археологічної культури на значних європейських просторах (Польща, Україна, Італія, Франція, Іспанія тощо) слід припустити, що подібні деталі традиційного одягу можуть бути надійним маркером позначення шляхів міграції готів в період Великого переселення народів раннього середньовіччя.

Список літератури:

1. Андрощук Ф.О. Поховальні пам'ятки епохи вікінгів в світлі нових археологічних досліджень в Данії. *Археологія*. 2001. № 2. С. 169–171.

2. Вакуленко Л.В. Народ тайфалів та археологічна культура. *Ostrogothica. Археологія Центральної та Східної Європи пізньоримського часу та Епохи Великого переселення народів*. Харків : Тимченко, 2009. С. 222–231.

3. Гороховський Є.Л., Гопкало О.В. Варвари на медальйоні Валентиніана I в Сербії. *Ostrogothica. Археологія Центральної та Східної Європи пізньоримського часу та Епохи Великого переселення народів.* Харків : Тимченко, 2009. С. 237–251.

4. Казанський М.М. Фібули східногерманської традиції з могильника Сен-Шерон у Північній Галлії. *Археологія.* 2022. № 1. С. 39–54.

5. Козак Д.Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. Київ : Інститут археології НАН України, 2016. 118 с.

6. Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян і германців на Стирі. Київ : Інститут археології НАН України, 2012. 264 с.

7. Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ : Інститут археології НАН України, 2004. 235 с.

8. Козак Д.Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V століть. *Археологія.* 1995. № 4. С. 50–56.

9. Магомедов Б.В., Петраускас О.В. Пам'ятки черняхівської та вельбарської культур Волинської, Житомирської та Рівненської областей. Київ : Інститут археології НАН України, 2024. 168 с.

10. Михайлова О.В. Археологічні ознаки міграційних процесів. *Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія*. 2013. Том 140. С. 64–70.

11. Мизгін К.В. Знахідки римських монет на Волині: основні категорії та особливості розповсюдження. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 1 (30). С. 30–43.

12. Озимчук О.Б. Ранок Середньовіччя. Історія Західної Європи V–XI століть в термінах, іменах та назвах. Рівне : О. Зень, 2019. 383 с.

13. Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України). *Ostrogthica. Археологія Центральної і Східної Європи пізньоримського часу та Епохи Великого переселення народів*. Харків : Тимченко, 2009. С. 186–215.

14. Петраускас О.В., Панікарський А.В., Милашевський О.С., Діденко С.В., Сергеєва М.С. Матеріали археологічних досліджень об'єкту з вельбарської культури на поселенні Хрінники 1. *Археологічні дослідження в Україні 2015.* Київ : Стародавній Світ, 2016. С. 160–164.

15. Рейда Р.М. Античні центри Північного Надчорномор'я та «готські війни». *Ostrogothica. Археологія Центральної і Східної Європи пізньоримського часу та Епохи Великого переселення народів*. Харків : Тимченко, 2009. С. 258–263.

16. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ). КН № 23416/1//II АК 3882.

17. РОКМ. КН № 23416/3//II АК 3883.

18. РОКМ. КН № 23416/3//II АК 3884.

19. РОКМ. КН № 23416/4//II АК 3885.

20. РОКМ. КН № 24988/1//II АК 4803.

21. РОКМ. КН № 25172/3//II АК 4816.

22. РОКМ. КН № 25172/4//II АК 4817.

23. РОКМ. КН № 25341/10//II АК 4955.

24. РОКМ. КН № 25346/5//II АК 4996.

25. РОКМ. КН № 25346/6//II АК 4997.

26. РОКМ. КН № 25349/19//II АК 5036.

27. РОКМ. КН № 25349/28//II АК 5045.

28. РОКМ. КН № 25349/29//II АК 5046.

29. РОКМ. КН № 25349/43//II АК 5058.

30. РОКМ. КН № 25349/44//II АК 5059.

31. РОКМ. КН № 25349/57//II АК 5071.

32. РОКМ. КН № 25419/16//II АК 5238.

33. РОКМ. КН № 25419/23//II АК 5245.

34. РОКМ. КН № 28017/16//II АК 6058.

35. РОКМ. КН № 28017/17//II АК 6059.

36. Хардаєв В.М. Прикраси готського жіночого костюма VI–VII ст. (невідомі артефакти). *Археологія.* 2016. № 4. С. 87–100.

Ozimchuk O.B., Vizitiv Yu.M., Kotsyubaylo V.P. FIBULAES-CLOSURES OF THE VELBAR ARCHAEOLOGICAL CULTURE AS A MARKER GOTH'S MIGRATION PERIOD

This article attempts to study the problem of clarifying the role of fibulaes of the Velbar archaeological culture in the process of reconstructing and marking the migration routes of the Gothic tribal unions of the Great Migration period. The aim of the study is to analyse and present to the general public the collection of Velbar fibulaes kept at the Rivne Regional Museum of Local Lore, and to study them from the point of view of markers of migration processes. The theoretical and methodological foundations of the study are outlined by the general scientific methods of formal logic, analysis, synthesis, typology and classification. The relevance of the study lies in the need to combine the analysis of archaeological finds as migration markers with the assessment of written and iconographic sources. During migrations, not only population groups move, but also the creation of culture by them, therefore, each individual archaeological artefact, as a typical product of the activities of a certain group of people or an entire ethnic group, indicates the specific territories of their stay and the change in the settlement areas of producers and bearers of characteristic monuments. In view of this, the fibulae of the Velbar archaeological culture, which were a functional part of men's and women's clothing and emphasised social status in the society of the early medieval Germans, can serve as a kind of marker of Gothic migration. On the territory of Ukraine, the Velbar archaeological culture is localised between the rivers Western Bug, Sluch and Teterev (modern Volyn, Rivne, Zhytomyr regions). The chronological boundaries of the Goths' stay in these lands date back to the first – early fifth centuries. Stating the fact of the spread of cross-bow-like fibulae of a two-member garter-type construction characteristic of the Velbar archaeological culture in large European areas (Poland, Ukraine, Italy, France, Spain, etc.), it should be assumed that such details of traditional clothing can be a reliable marker of the Gothic migration routes during the Great Migration of Peoples of the early Middle Ages.

Key words: *Welsh archaeological culture, migration marker, Goths, Great Migration, fibula.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 392.3:392.4:392.5:348:347.624 (477.83/.86)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.40

Войтович Н.М.
Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Ґжицького

Денис І.З.
Національний лісотехнічний університет України

ЯК ОДРУЖУВАЛИСЯ ТА РОЗЛУЧАЛИСЯ УКРАЇНЦІ НА ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД XX СТОЛІТТЯ

Анотація. Мета дослідження *– проаналізувати основні причини/мотиви одружень (зокрема й повторних), ранніх шлюбів, розлучень між українцями галицького села у 20–30-их роках XX ст., спробувати порівняти їх із попереднім історичним періодом (XIX ст.).*

Методологія дослідження *базується на застосуванні принципу історизму, а також на використанні як загальних, так і спеціальних наукових методів, зокрема на компаративно-історичному. Ключову роль надано аналізу архівних матеріалів, а також етнографічних джерел, що дало можливість порівняти дані, які стосуються шлюбно-сімейної сфери початку XX ст. із попереднім періодом (XIX ст.).* ***Науковою новизною є*** *аналіз мотивів та причин вибору подружньої пари, одруження, раннього шлюбу, розлучення, властивих для тогочасного сільського суспільства Галичини.*

Висновки*. При одруженні та розлученні сільський соціум Галичини послуговувався різними мотивами та причинами, що ґрунтувалися на канонічних вимогах церкви та звичаєвого права. Основними причинами ранніх шлюбів, одруження (зокрема й повторного), а також розладу в сім'ї чи визнання шлюбу недійсним у міжвоєнний період були економічні (майнові), канонічні – примус до шлюбу батьками, шлюб між «кровними», бігамія, формальне уневажнення шлюбу для узаконення давно існуючого «дикого супружа». Інші поширені причини розлучень – аморальна поведінка, наявність психічної чи фізичної хвороби, неспроможність народити дітей, жорстокість, погрози шлюбного партнера, застосування фізичного насильства у сім'ї, пияцтво чи марнотратність чоловіка. Цікаво, що сільське середовище Галичини не вважало подружню зраду вагомим аргументом для припинення чинності подружжя. Всі ці причини, мотиви особливо гостро артикулюють в умовах еміграції за океан та військових часів, коли довга розлука чоловіків та дружин тривала роками.*

Ключові слова: *Галичина, українці, одруження, розлучення, шлюбно-сімейні відносини, сім'я, повсякдення.*

Постановка проблеми. У 20–30-их роках минулого століття західноукраїнські землі, зокрема Галичини, перебували у складі Другої Речі Посполитої. Проте на шлюбно-сімейні відносини загалом і причини одружень й розлучень між українцями польські закони майже не впливали. Адже переважна більшість населення Галичини була українцями, які проживали у сільській місцевості; українці дотримувалися переважно принципу територіальної, національної та релігійної ендогамії. Тогочасне українське сільське суспільство залишалося консервативним і традиційним, таким, що у сфері сімейних відносин ґрунтувалося на звичаєвому праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для того, щоб зрозуміти як соціально-економічні та культурні реалії, що «оточували» суспільство Галичини міжвоєнного періоду, впливали на шлюбно-сімейні відносини, потрібно передусім проаналізувати дисертацію Оксани Пасіцької, де авторка детально зупиняється на характеристиці етнодемографічних процесів та соціальної структури місцевого населення [15, с. 68–76]. Про Галичину того періоду пише й Петро Чор-

ній. Автор трактує галицькі терени як межову територію-прикордоння, де функціонують, дисонують, взаємодіють різноманітні етнічні культури. Один із аспектів дослідження присвячений проблемі міжетнічних шлюбів між міщанами-українцями та міщанами-поляками [19, с. 207]. Галицька сім'я початку ХХ ст., поширеність подружніх зрад у міських сім'ях української інтелігенції тощо є сферою зацікавлень львівської дослідниці Іванни Черчович [17]. Науковиця Ірина Петренко спробувала реконструювати шлюбні відносини, які були властиві для сімей у православних українців Російської імперії другої половини XVIII ст. До слова, авторка показала, який вплив на ці відносини мало звичаєве, церковне і світське право, з'ясувала причини розлучень та деталізувала процеси розірвання шлюбу [16]. Все ж у науковій літературі шлюбно-сімейні відносини українського сільського населення Галичини міжвоєнного періоду, зокрема і причини одружень та розлучень не були предметом окремої уваги та розвідок.

Постановка завдання. Мета статті – показати, якими мотивами керувалися українці галицького села при виборі пари, тобто при одруженні, при розлученні у 20–30-их роках ХХ ст., спробувати порівняти їх із попереднім історичним періодом.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнний період частими були повторні шлюби, що пов'язано із подіями Першої світової війни, загибеллю чоловіків на фронті та бажанням знайти щастя вдруге й економічно вижити. Саме економічна необхідність та тиск громади й церкви спонукали селян Галичини одружуватися вдруге. Думка представників сільської громади та священника була авторитетною, адже вона «направляла на шлях істини», виправляла девіантну поведінку селян, а відтак змушувала їх просити дозволу церковного суду припинити шлюб, наприклад, із чоловіком, який пропав безвісти на війні, і зрештою мати можливість узаконити нелегальні стосунки, тобто цивільний шлюб «на віру».

Здебільшого такі повторні шлюби були позбавлені будь-яких емоційних почуттів, ґрунтувалися на примушуванні зі сторони батьків. Більше того, щоб зберегти родинне майно в межах попередньої сім'ї такий шлюб заключався із неодруженим братом/сестрою колишнього чоловіка/дружини: «Суд визнав Івана померлим у польсько-українській війні, а його жінка, яка мешкає під одним дахом з матір'ю і братом покійного, допустилися гріха – мають дитину – хочуть мати можливість законно повінчатися» [8, с. 26].

Застосовуючи примус, батьки виправдовували його благородною метою – вони буцімто намагалися втримати відповідний економічний та соціальний рівень життя родини у сільському середовищі. Останнє, до слова, не перешкоджало процесу примушування до шлюбу, ба більше – підтримувало авторитетний чи авторитарний статус батьків у цьому питанні, вважаючи, що: «… батьки змушують дитину, а потім житє якось склеїться» [1, с. 10]. Архівні матеріали рясніють даними про примушування батьками до шлюбу сільської молоді міжвоєнного ХХ століття: «Обі сторони…діяли під примусом родичів, котрі погрожували, що не дадуть жадного майна» [6, с. 2]; молода жінка згадувала: «Мене вдома б'ють, гонять за него і мушу робити як кажуть» [5, с. 1].

Часто прагматичні батьки чинили психологічний тиск на своїх неповнолітніх (навіть чотирнадцятилітніх) доньок. Тому й поширеними серед селян Галичини у першій половині ХХ століття були ранні шлюби з економічних мотивів. Батьки чи опікуни навіть писали звернення до церковного суду, у якому просили надати дозвіл на церковний шлюб для їх неповнолітніх дітей. Доходило до того, що у випадку відмови суду, батьки підробляли офіційні документи, метрики: «Батько навіть підробив свідоцтво народження доньки, якій на час вінчання було не 16, а 15 років» [1, с. 46].

У подібній ситуації були сироти, позашлюбні діти (адже вони не мали право на батьківське прізвище та спадщину рідного батька), неодружені матері (покритки) та дівчата з бідної багатодітної родини. Страждання цих вразливих категорій дівчат не надто цікавило родину, сусідів, священника, який: «…при передшлюбнім протоколі казав: «Шкода вашої дитини», але звінчав» [5, с. 2].

Архівні матеріали чітко підтверджують, що при укладанні шлюбів між сільською молоддю Галичини романтичні почуття переважно були відсутніми, а примушування до них було характерною ознакою сільського повсякдення у сімейній сфері. На останнє вказують поведінка наречених, їх настрій і моральне налаштування перед шлюбом. Та найбільше вражає брутальна зневажлива поведінка нареченого, який, як написано в одному з судових протоколів, «під час самого весіля єю (наречену. – *Авт.*) побив, грозив, що єї повісить» [1, с. 5]. На іншому весіллі наречений Гарасим «…єї (наречену. – *Авт.*) перед вінчанєм друлив (*штовхнув. – Авт.*) до стіни так, що дівки клали єї воду на голову» [3, с. 31].

Очевидно, що примушування до шлюбу та фізичне й сексуальне насильство чоловіка над дружиною в галицькому сільському середовищі 20–30-их рр. XX століття було нормою, адже як вважали самі священники «…Людність місцевости має кров дуже остру, має натуру підпалену і тому грубість поведеня в родинах єсть на порядку дневнім – но помимо того в купі жиють» – так написано в архівному протоколі [2, с. 6].

До 30-их рр. XX століття сільське населення на Галичині залишалося консервативним, закритим, тому сім'ї створювали у межах своєї релігійної громади. Водночас не заборонялися шлюби римо-католиків із греко-католиками. Так, дівчата-католички часто просили дозволу одружитися із чоловіком греко-католицького стану [4, с. 19], а багатодітні вдівці-євангелісти натомість брали шлюб із вдовицями греко-католичками [7, с. 1].

До укладення шлюбу молодь мала можливість спілкуватися лише в межах свого села, що зрештою впливало на вибір пари. Така локально-територіальна обмеженість була характерною і для XIX століття. Це призводило до суперечностей і проблем, бо створити сім'ю і знайти пару було складно. Нестача чоловіків у селах стала причиною одруження між кровними, а потім – частого клопотання про розлучення.

Розлучення як історичне явище на українських землях уперше зафіксовано у другій половині XI – на початку XII ст. у законах князя Ярослава. Щоправда, тогочасне законодавство дозволяло розлучення лише в одному випадку – через подружню зраду з боку жінки [12, с. 256]. Із запровадженням християнства Церква намагалася взяти під свій контроль сферу шлюбно-сімейних відносин. Так, за церковним правом можна було розлучитися у випадках: порушення подружніх обов'язків, нездатності до інтимного життя протягом трьох років, захворюваності одного з членів подружньої пари заразною хворобою тощо [12, с. 257]. Але церковні закони здебільшого не діяли. Коли один із членів подружжя мав намір розлучитися, то зазвичай утікав із села, а його батьки сплачували на користь іншої сторони «розвідне» або «вихідне» [12, с. 260].

Як засвідчують документи, упродовж XVI–XVIII ст. шлюб по-суті був громадянською угодою, яку укладали, розривали чи скасовували. Відповідно розлучення здійснювалося після внесення певної суми старості через цивільний суд, без участі церковної влади. Про факт укладення чи розірвання шлюбу повідомляли до старостинського уряду, а відтак сплачували при цьому мито – «поємщину», «розводи», «куницю» [13].

У XIX ст. розлучення було великою рідкістю серед галичан. Однак потрібно уточнити, що стосувалося це міського населення, яке здебільшого було польським. Католики могли вимагати лише сепарації, припинення майнових відносин та інтимних стосунків, але розлучитися повноцінно не могли, тому і права вступати у новий шлюб не мали [10, с. 91].

Як зазначає дослідниця І. Черчович, на рубежі XIX–XX ст. ініціаторами розірвання чи скасування шлюбу серед міського населення Галичини частіше були жінки, аніж чоловіки, хоча це траплялося украй рідко. Головною причиною тогочасних розлучень була подружня зрада з боку чоловіка. Статус розлученої жінки залишав бажати кращого: вона мала повернутися до батьківської оселі. Сільська громада до факту розлучення ставилася негативно. Відповідно на розлучену жінку сипалися «насмішки, яких ані уникнути, ані заглушити не можна» було [17].

За статистикою початку XX ст., серед сільських жителів України розлучених було лише 0,6 осіб на 100 тис. населення [18, с. 70]. Сільська громада визнавала розлучення у випадку неспроможності народити дітей, пияцтва чи марнотратності чоловіка [12, с. 260]. Сільські уряди на Бойківщині та Гуцульщині з метою уникнення чи зменшення розлучень прикріплювали за марнотратними чоловіками авторитетних господарів, які контролювали їх витрати і розгульний спосіб життя [11, с. 70]. На початку XX ст. на Галичині та Закарпатті Українська Греко-Католицька Церква та громада практикували превентивні «шлюби тверезості», при укладенні яких молоді присягали на Біблії про відмову від алкоголю [18, с. 101]. Після Першої світової війни однак роль громади знецінюється, нівелюється, а сімейні конфлікти вже регулюються повітовими судами [11, с. 71].

Вважаємо, що існування до кінця XIX ст. у деяких народів Європи так званого звичаю пробного шлюбу теж превентивно регулювало та зменшувало кількість розлучень у майбутньому. Зокрема у чехів, відповідно до цього звичаю дівчина після змовин і до церковного вінчання жила в хаті нареченого, але якщо вони не уживалися, то вона поверталася до оселі своїх батьків. Подібний пробний шлюб для перевірки здатності до народження дітей побутував і серед ірландців. Полягав він у з'єднанні рук парубка і дівчини на ярмарковій площі. Через рік молоді, які «не підійшли один одному», знову приходили на площу, ставали спиною один до одного і розходилися.

Українська галицька сім'я у 20–30-их роках XX ст. функціонувала в умовах польської окупації. Асиміляція поляків поєднувалася із проблемою аграрного перенаселення [14, с. 37], що призвело до масової еміграції українських селян до Канади, США та інших країн і негативно вплинуло на особисту долю кожного емігранта, на його родинне та сімейне життя й призводило до розлучень.

На функціонування сім'ї, на розлучення впливали війни – Велика війна, війна з поляками (1918–1919). На війну були мобілізовані до війська десятки тисяч чоловіків, які помирали від епідемій, гинули на полях військових боїв, пропадали безвісти тощо. Тимчасова розлука у сім'ях затягувалася на роки чекання та страждання. Ці фактори мали негативний вплив і на сім'ю як на малу соціальну групу (адже вони руйнували внутрішні сімейні зв'язки, емоційне та сексуальне життя членів подружжя, їхній побут тощо), і на соціальну рівновагу та звичний повсякденний триб усього села.

У часі міжвоєння церковні власті по селах превентивно регулювали, контролювали та не допускали розлучень між молодим подружжям. Відповідно до такої місії, священникам доручалося «не допускати до…таких супружеств, о котрих нема що…надії, що супруже будуть жити з собов по законах Божих і церковних» [9, с. 3]. Проте реальне повсякдення у сфері сімейного життя було зовсім іншим. Так, розлучення селяни сприймали як соціальну драму, проте його факт ставав щораз звичнішим явищем сільських буднів на фоні еміграції та війни.

Жінки частіше, ніж чоловіки ставали жертвами примушування до шлюбу, оскільки ні сільська громада, ні родина не зважали на кохання та особисте щастя молодих; для них майновий стан, земля, худоба, загалом добробут були набагато важливішими. Часто такий примус ставав головною причиною для розлучення і супроводжувався, так би мовити, рядом додаткових причин: неморальністю чоловіка, застосування ним фізичного насильства, наявністю родинного зв'язку між молодою парою. Власне примус до шлюбу вважався істотною канонічною причиною, через яку клопоталися до суду про його скасування. Потішно, що суд таки завжди його скасовував.

Законом недійсними визнавалися шлюби, при яких застосовувалося примушування до їх укладення; шлюби між кровними родичами; у яких один із членів подружжя на той час вже перебував у шлюбі. Остання причина вважалася бігамією. Подружня зрада натомість не вважалася селянами вагомою причиною для розладу в сім'ї. На ній більше артикулювало міське населення Галичини, причому подружньою невірністю «грішили» здебільшого чоловіки. Ще за австрійських часів у сімейному законодавстві було прописано, що жінка має розумно ставитись до нетривалої зради свого благовірного, бо «стислий зв'язок чоловіка з третьою особою не дорівнює перелюбству і якщо такий зв'язок тривав короткий час, не можна вважати це за непорядне поводження» [17].

Сфера сімейних відносин сільського українського населення Галичини гостро «відчувала» на собі вплив політичних подій та процесів в умовах боротьби за державність та її втрату. Під час розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 р. західні українці воюють із поляками за право жити у своїй незалежній державі. Завершилася ця боротьба, як відомо, поразкою. На мікрорівні для кожної окремої сім'ї глобальні військові конфлікти стають часом, коли поширеними стають арешти, доноси, випробування на вірність і зрештою розлучення.

Висновки. При одруженні та розлученні сільський соціум Галичини послуговувався різними мотивами та причинами, що ґрунтувалися на канонічних вимогах церкви та звичаєвого права. Якщо до кінця XIX ст. при одруженнях та розлученнях переважали норми останнього, то з початку XX ст. – превалювали впливи церкви. Серед основних причин одруження (зокрема й повторного), ранніх шлюбів, розладу в сім'ї чи визнання шлюбу недійсним у 20–30-их рр. минулого століття були економічні (майнові), канонічні – примус до шлюбу, шлюб між близькими родичами, бігамія, неправильність у церемонії вінчання, формальне уневажнення шлюбу для узаконення давно існуючого «дикого супружа». Інші поширені причини розлучень – аморальна поведінка, наявність психічної чи фізичної хвороби, жорстокість, погрози шлюбного партнера, побої. Цікаво, що сільське середовище не вважало подружню зраду вагомим аргументом для припинення чинності подружжя. Всі ці причини особливо гостро артикулюють в умовах еміграції та військових часів, коли довга розлука чоловіків та дружин тривала роками. Атмосфера невизначеності, матеріальної та емоційної нестабільності впливала не лише на сім'ю як на малу соціальну групу, але й на соціальну рівновагу й повсякдення всього села, що ставало причиною масових звернень селян до церковного суду з метою припинення чинності шлюбу через загибель чоловіків на війні та узаконення повторних цивільних шлюбів.

Список літератури:

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 211. 54 с.
2. ЦДІА України у Львові. Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 223. 55 с.
3. ЦДІА України у Львові. Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 258. 68 с.
4. ЦДІА України у Львові. Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 316. 19 с.
5. ЦДІА України у Львові. Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 360. 11 с.
6. ЦДІА України у Львові. Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 394. 29 с.
7. ЦДІА України у Львові. Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 420. 17 с.
8. ЦДІА України у Львові. Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 451. 27 с.
9. ЦДІА України у Львові. Ф. 201. Оп. 2 а. Спр. 558. 30 с.
10. Воробель У. Б. Інститут окремого проживання (сепарація): історико-правові аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: серія юридична*. 2017. № 2. С. 90–103.
11. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ: Наукова думка, 1993. 199 с.
12. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. 336 с.
13. Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки. URL: http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm (дата звернення: 25.05.2023).
14. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 415 с.
15. Пасіцька О. І. Соціально-економічна діяльність українців Галичини (1919–1939): (дис. … докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України, 07.00.02 – Всесвітня історія). Львів, 2019. 599 с.
16. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. Монографія. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. 119 с.
17. Черчович І. Подружні зради в галицьких сім'ях кінця XIX – початку XX століття. URL: http://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adulteryI (дата звернення: 15.06.2024).
18. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. 142 с.
19. Чорній П. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду: міжетнічне (спів)життя та соціокультурні трансформації: монографія. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2018. 316 с.

Voitovych N.M., Denys I.Z. THE MARRIAGE AND THE DIVORCE OF THE UKRAINIANS IN GALICIA IN THE 1920–30s

The purpose of the study *is to uncover the main reasons/motives for marriage and divorce among the Ukrainians in Galicia in the 20–30 s of the 20th century.* ***The research methodology*** *is based on the principle of historicism, as well as on general scientific and specific scientific methods, primarily the comparative-historical method. Priority was given to the study of archival documents and ethnographic literature which made it possible to analyze and compare data related to marriage and family dating back to the early 20th century with the data of the 19th century.* ***The scientific novelty*** *of the study lies in the fact that the motives and reasons for the Ukrainians marriage and divorce in Galicia in the 1920–30 s have been analyzed on the basis of elaborated archival court cases for the first time in the Ukrainian historical science. The factual materials and theoretical generalizations presented in the article are important for understanding the socio-economic and socio-political realities inherent in the then Galician rural society.* ***Conclusions.*** *Going through the marriage and divorce, the Ukrainian peasants of Galicia were guided by various motives and reasons, relying mainly on the canonical requirements of the Ukrainian Greek Catholic Church and the law of custom. Among the main reasons for the marriage, family discord or marriage annulment in the interwar period were economical (property), canonical ones, i.e. forced marriage, marriage between close relatives, bigamy, formal termination of marriage to legitimize the long-standing «wild spouse». Other common reasons included immoral behavior, mental or physical illness, abuse, threats from a spouse, assault and battery. At the same time, adultery was not considered in rural areas a good reason to terminate the marriage. All these reasons were brought to the foreground in the context of emigration and wartime, when the separation of husbands and wives had lasted for years.*

Key words: *Galicia, the Ukrainians, marriage, divorce, marital and family relations, family, daily life.*

УДК 94:801.81:908(477.41)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.41

Дунайна І.Г.
Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Бондаренко М.І.
Музей декоративно-ужиткового мистецтва Київщини
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

УСНА ІСТОРІЯ СЕЛА ГРЕЧАНИКИ: ПОЛЬОВІ РОЗВІДКИ

В основу даної статті увійшли польові матеріали авторів, що були записані в 2015 році від мешканців села Гречаники Переяслав-Хмельницького району Київської області (нині Бориспільського району). Джерельною базою дослідження стали відомості від респондентів з вивчення українських народних жіночих прикрас, українського народного одягу, які є основними науковими темами авторів. Крім того, під час розвідки були почерпнуті етнографічні джерела з календарної та сімейної обрядовості, традиційного харчування, світоглядних уявлень та вірувань. Велику цінність становлять експедиційні фотофіксації та зібраний народознавчий матеріал про різні ділянки традиційної культури та побуту місцевого населення: бджільництво, ткацтво, харчування, одяг, прикраси, календарна, сімейна обрядовість, народна медицина, вірування, традиції дошлюбного спілкування молоді.

Результатами експедиційного етнографічного дослідження є і надалі обстеження різних ділянок матеріальної та духовної культури українців. Даний матеріал презентує факти, які не знайшли відображення в офіційних документах, але вони мають значення як матеріали особового походження. У них відображений фактичний матеріал «дух часу», насичений спостереженнями та роздумами респондента про описуванні події, подробиці життя людей та їхні настрої. Дослідження специфіки культурних явищ як минулих, так і сучасних поколінь українців базується на «живому» зв'язку записувача й опитуваного. Метод «опитування» є одним з основних методів збору первинної інформації про окремі структурні компоненти традиційно-побутової культури українців і їх функціонування, як певної системи і застосування до осіб які мають безпосередній досвід або знання предмету чи події. Сучасний дослідник ще має можливість спостерігати збережені в сучасному побутуванні елементи традиційного обряду та записати спогади про реліктові явища від старшого покоління. Також це дає змогу зафіксувати масив унікальних спогадів, традицій, звичаїв, особливості побутового і господарського життя, що підлягають неодмінній передачі з покоління в покоління.

Ключові слова: *Гречаники, респонденти, одяг, прикраси, весілля, харчування, обрядовість.*

Постановка проблеми. Під час експедиційної розвідки в село Гречаники (Переяславщина) 2015 році було охоплено п'ять дослідницьких ділянок: етносоціальні відомості про респондентів, етнографічні аспекти трудового життя, сімейно-побутову сферу життєдіяльності, матеріальну культуру (одяг, житло), духовну культуру (народні вірування, свята, обряди). Переважна частина респондентів – це сільські мешканці 1930, 1934, рр. народження. Шляхом польового інтерв'ювання була зібрана інформація про селянський побут, звичаї, обряди, календарну обрядовість, відомість про рідне село з погляду дитячих та юнацьких спостережень. Автори статті накопичили цінний польовий матеріал з культури і побуту, а саме, провели етнолінгвістичний аудіозапис, зібрали наративи з усної історії, зафіксували дані про весільну обрядовість, фіксації стану матеріальної культури по традиційному вбранні українців, видів господарської діяльності. До статті увійшли безцінні спогади жителів обстеженої місцевості, які побудовані у вигляді розповідей-сюжетів зі збереженням стилю мовлення. Наші тільки підрозділи та деякі уточнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою дослідження даної теми стали матеріали польових досліджень (усні спогади від мешканців села Гречаники Переяслав-Хмельницького району), зібрані в 2015 році. Вони містять безцінну інформацію про селянський побут,

звичаї, обряди, відомості про рідне село з погляду дитячих та юнацьких спостережень.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження українського народного жіночого одягу та українських народних жіночих прикрас на Переяславщині.

Виклад основного матеріалу. Автобіографічні оповіді респондентів.

Ярема (уроджена Перепелиця) Параска Іванівна 1930 р. н., народилася в Чирському, мешканка с. Гречаники. Моя мати 1910 р. н. Мені було один год, як мій батько умер. Я осталася сиротою, а матері був двадцять один год, мати осталася вдовою. Вона познайомилася із хлопцем з Гречаників. У 1936 році, коли мені було шість год, він забрав нас з матір'ю до Гречаників. І так ми тут і проживали. Я була сама старша в сім'ї, дивилась за меншими. Брат був з 1938 року, у три роки помер, а другий народився у 1940 році, а сестра 1942-му. Кидала мати на мене менших, а я посаджу їх під хатою на мішечок, а дівчата в «класа» грають, і я з ними. У школу в Стовп'яги ходила, два класи кончила. Як мені пішов той год у школу в перший клас, то мене до школи в Гречаниках не здали, бо саме хлопець родився, то мені треба було за няньку буть. Мене на другий год із трьома дітьми 1931 р. н. віддали в Стовп'яги до школи. Потім зайшов німець, батька забрали, а я сама старша, вже було не до учоби, треба глядіть було менших. Виходила заміж я вже по сучасному, у двадцять чотири роки, вже розумна була. У нас свадьби не було, ми зійшлися з чоловіком у 1956 році, дай і все. За придане мати телицю дала.

Адаменко (уроджена Бова) Лідія Антонівна 1934 р. н., мешканка с. Гречаники. Народилася в Стовп'ягах на вулиці Соснова. Мати Бова (уроджена Адаменко) Марія Ілліївна 1911 р. н. Закінчила п'ять класів і пішла працювати в столову. Ми з чоловіком рідні у третіх. Ми з роду не вийшли. Мене взяв троюрідний брат. Заміж вийшла у дев'ятнадцять років.

Весілля.

Усний спогад жительки села Гречаники Яреми (уроджена Перепелиця) Параски Іванівни 1930 р. н.: *Мене звали на весілля пекти коровай. У коровай клали парні копійки по 20, 10. Два пекли короваї, один з голубами, другий з бочечками. Посередині два голуби, між ними горошинки винограду з тіста. Коли молода іде, дак коровай з голубами забирає із собою, а з бочечками остаються. Тоді в перезві ріжуть цей коровай. Пекли велику шишку з якою молода ходить, і шишки менші. Для молодого не великі пекли шишки, а якщо для весільної матері молодої (нареченої) дак борону пекли, до платка дарували і борону. Лежень не пекли. Коли вже молода вечором закінчила ходить, то звався дівич вечір, за столом дружки сидять, молода розломила ту шишку подала на тарілці. Дружки по кусочку взяли тієї шишки, а те, що осталось роздали людям які в хаті були. Молода сама ламала шишку об голову. Як ходить запрошувать, то одна дружка була, а в кого більше родні, то дві дружки ходять. Одна ходить з ціпком, а друга шишки носить у платку. Ціпок лєнтою був вгорі зав'язаний бантом. Коли заходили до родні, молода кладе на стіл свою шишку (перепієць), а з вузла бере і дає меншу шишку, кланяється й каже: «Просили батько, просили мати і я прошу приходьте до мене на весілля». Робили гільце. Ставили невеличку ріденьку сосну, вішали на неї лєнти і канфети.*

Якщо в дівчини батьки померли і вона сирота, дак вона вінка не одівала, а надівала лєнту і дві роблені квітки, а якщо й вінок то білі, зелені лєнти, пісненькі такі, а такого радісного не було. Даже вбрання просте таке одягала, не розкішне, бідняцьке. Вінок не високий був. Робили вінки ті, що спеціалісти були, заказували вінки у бабок у Переяславі [1].

Усний спогад жительки села Гречаники Адаменко (уроджена Бова) Лідії Антонівни 1934 р. н.: *У суботу на молоду одівали сорочку, карсет, вінок, підв'язували рушником і йшли просить на свадьбу. Під вінок запинали платок шовковий. Вив'язували, шоб кінчики з переду були, як рожки, їх не видно було за вінком. Вінок із самого переду був. А тоді була стрічка, на якій було дві квіточки одна й друга на лобі. Стрічки були підшиті ззаду на лєнточці до платка. Оце такий платок був. Квіточки самі робили із стрічок. Збирали в оборочку, а осередок чи жовтенький був, хто яку умів той і плів. На платок казали шовковий рогатий, запинали його на коси. Як молоді були сплітали у дві коски, складали обично ззаду, шоб не вісили вони. Під хусткою треба, шоб були.*

Якщо дівка була покритка, тоді одівали білий вінок із стружок, куплений, тільки білий. Таких стрічок, і вінків кольорових не одівали. Квіток роблених на лєнті не було. Не вив'язана вона була і рушником не підв'язана. Дівка-покритка вважалася, коли в неї дитина померла при народженні. Вдова нічого не вдівала, сходилися дак й жили. Фата появилася в 50-х годах.

На весіллі із-за столу молоду виводили і садовили на підводу, де запряжено було двоє коней. На другій підводі скриню везли. У скрині була кохта,

кожух, були рядна, ліжник, килим (килим не в каждої дівки й був).

На весіллі старша дружка ходила із ціпком. Як молода молодіє, за нею ходить п'ять-шість дружок. Молода ходила із шишкою під рукою, у старшої дружки у вузлі менші шишки. Тоді молода приходить ввечері, становиться задом до хати і ламає до коліна ціпок, і кидає через хату. Якщо перекине, то це на добро, а якщо ні то вже на огорченіє. Бгали короваї гарні, убирали калинами, становили на столі, обв'язували одним червоним рушником. Обмотували два короваї рушником у вигляді восьмьорки. Прикрашали калинами, барвінком, голуби ліпили. На одному короваї бочечки невеличкі, а на другому два голуби один на одного дивилися. Насіннячко встромляли в очки. Робили маленькі шишечки, тісто різали по краю зубчиками, ставили біля голубів. Казали, якщо та шишка з якою молода ходить, чи лопне, чи западе, то це не на добро. Як гарна шишка, казали ловка шишка, то значить добре будуть жить. Ліпили дві шишки, застраховували самі себе. Шишок, що роздавали була різна кількість, щитали скільки роду, стільки й шишок. Шишку наречена носила у ситцевій хустці і цю хусточку молода повинна зносити. Цю шишку ламала молода як повинна їхати до свекрухи. На посад молодого заводив дружко, він був із його рідні. Вони приїжджають, мати молодої в'яже рушниками дружків на вулиці. Молода із молодим беруться за платочок і заводять їх до хати. Молода заходить до столу від подушок, а молодий з боярами з іншої сторони. Як молодий зайшов співають дружки:

«Що то за сорока, що то за ворона

Стоїть у порога, крила розпустила, рота роззявила,

Хоче залетіти, на посаді сісти».

У мене не було батька, то мені співали таку пісню:

«Войди, войди на чужині батичко, у чужому світечку

Да встань, поглянь, подивися на цю бідну сиротинь,

Сирота плаче, ще й гірко ридає, що у цій хаті порядочку немає.

Вся родина позбиралась, а батичка немає рідненького

Да пошлю соловейка, да пошлю скоренько

по свого батечка рідненького».

Молода сиділа скромно, молодий заходить поцілує молоду. Як молодий зайшов за стіл, зразу по ослону, по лаві йде сестричка і пришиває молодому квітку до грудей. На столі стояла колосівка в графині, дві свічки разом, гільце не ставили. Дві свічки запалювали і дивились як котра горить. Потім співають:

«Та засвіти ж, мати, свічку, й постав на столі,

А я й буду дивитися чи пара ж мені.

Та й засвітила мати свічку, неясно горить,

З ким любилась – розлучилась, серденько болить

З ким не зналась – повінчалась, треба в світі жить».

Молода забирала свічки, ікони під руку і коровай до свекрухи. Свічки не зберігали. Мати сама для весілля свічки сукала. Свічки високі і товсті були. Вони повільно горіли. Обв'язували їх лєнточкою. Як молода виїжджає вже до молодого, то колосівку всім роздає, хто у хаті був. Підходять до столу старша дружка і наливає. Тоді дружко торгується. Коня продавали вже як вийшли із хати. Молоді заїхали в двір кіньми, мати вийшла із хлібом, батька в нього не було, замість нього хрещений. Поклонились. Я приїхала у квітках. Розбирали приданки від мого роду в хатинкі. Ніхто не провіряв чи чесна, чи ні. Коли вийшли з хатини, тоді обдаровували подарками. Пов'язали хусточку під бороду, у тій же сорочці, карсеті, тільки сподницю іншу наділа. На другий день ходили вокруг хати, сіяли отим зерном в якому стояли свічки. Тільки я не сіяла, і прожили із свекрухою 15 годочків, і одна на одну брешеш не сказали. У людей прапор на хаті на бовдурі ставили і тряпку червону чіпляли, що чесна, хто достав, тоді могорич ставили. У нас не ставили прапор і все було добре. У молодого колосівки не було. Були теж короваї, у перезві розрізали. Перезва іде увечері до молодого, коли молоду привезуть і обвішували хату її рушниками. Тоді сходиться перезва. Перезва гуляє у молодої, а перезва нареченого гуляє у нього. У понеділок з обіду посходилися, і дружки несуть снідать молодим. Дружки і бояри гуляють не в тій хаті де перезва гуляє, а в сусідів, на дворі тоді не гуляли, тільки в хаті. А молодий кличе перезву до молодої, а та перезва іде до молодого. Переодягали молоду і загадували матері впізнати чи це її дочка, чи ні. Перезва убиралися у циган, у ковалів да в кози. Одівали вивернутий кожух, казали козу будуть доїть, приставали до батька, а циганка одно казала: «Дай я погадаю! Ти щаслива, уродлива і на лихо не жадна, ти живеш між ворогами в тебе чорно між ногами!». Через тиждень перезва молодого іде до свахи [2].

Ткання.

Усний спогад жительки села Гречаники Адаменко (уроджена Бова) Лідії Антонівни 1934 р. н.:

Мати держала овечок, то і ліжник був гарний. Ліжником укривалися, тоді рідко в кого був ліжник. Килими купляли. Килимом на Роздво, Великдень стіл застеляли, рушники нові вішали. У будень одні вішали, а на празник до Роздва і до Крещенія вішали рушники на ікони, які вряд стояли на полиці. В будні стіл вже накривали скатертю тканою. Ткали їх і в кружку, карти, гречечку. Узор карти це прямокутник, а кружки – ромбики.

Пряли на полотно, мати вал валила на веретено. Те клоччя яке залишалося від пряжи, його треба гарно перебирать, треба мати таку цівку і прядку, щоб брала вал. Прядка товщу нитку не потягне. Клоччя ішло на рядна. У людей робили кодрі з кострищі, воно кучеряве да колюче, самі огризки всякі, краще ішло на вал. У нас по сусідству була бідна сім'я, дак вони кодрю ту плели, да діти спали на полу на ній.

Було мати лугу спустить з гречаної соломи та попелу, воно було замість мила. Цідили курячий помет для жлукта. Було жлукто довбане. Весь одяг був тоді полотняний його за три тижня назбирували. Сорочки-сухопірки – це як я скинула сьогодні сорочку, то треба її попрать. Складали в жлукто, засипали курячим пометом, тоді діставали гарячу воду із печі і лили в жлукто, накривали якоюсь тряпкою. Це вранці таке робили і воно стоїть до вечора. Вечором витягали одяг і йшли до річки прати зимою. Замість лугу брали помет, він відбілював краще сорочки. Спочатку в ночвах у лузі оджимала особливо де грязніше було [2].

Одяг.

Усний спогад жительки села Гречаники Яреми (уроджена Перепелиця) Параски Іванівни 1930 р. н.: *Маленькою носила сорочку полотняну, ніякої спідниці. Мати пошила з нового полотна сорочку, внизу зарубила. Хлопці теж ходили в сорочках, поки стидно не стане. Сорочку сама вишивала хрестиком, і уставку, рукава з пухликами. Полотно було домоткане, конопляне. До церкви ходили в святковому одязі, вінках, вив'язувалися. До вінка прив'язували лєнти скільки в кого їх було, обично десять, п'ятнадцять. Кольори лєнт були різні: жовті, зелені, білі і всякі. Стали білі прив'язувати, як дівчата з Германії поприходили Плахти в селі вже не носили. Сподниці у три-чотири поли були люстрові і рипсові. Це як чотири поли, то дуже багата. Зимою сачок носила з матерії обикновенної. У кого достаток той вати купив, а ми на клочках підшивали. Скубли клочки ті, що з конопель, те що осталось від пряжи, так скубли, щоб не було вузлика ніякого, бо як шиє на машинці кравець, то голка може поламаться як попаде в той вузлик. Дак той сачок такий важкий, що його підняти не можна, а мусили надівать, такий як куфайка. Кожушини в нас не було. Очіпок мати моя не носила. Кобеняк із капішоном був. Іще окремо башлики були, одівався на голову, чоловіки носили. Обично як їхали десь у дорогу одівали башлик. У хлопців піджаки були* [1].

Усний спогад жительки села Гречаники Адаменко (уроджена Бова) Лідії Антонівни 1934 р. н.: *Сорочки шили з конопляного полотна, вишиті чорним і червоним, уставки були гладдю пошиті, у подолі (поли) хрестиком. Коли йшла замуж були у мене сорочки вишивані, калінкорові. Заполоч купляли на базарі куколками. Сорочок до підточки не було. На сорочку одівали карсет. Сорочки дитячі були полотняні, польки звалися. Як ішла заміж, то треба було чоловіку вишить сорочку. Був у мене пояс вовняний і ватяний. Мати вміла в'язати пояси. Коло сволока прив'язувала дві мички і переплутувала. Там де китиці треба тугенько в'язати, а там далі звичайно як кручком тільки руками.*

Свити у мене не було. Сачки почали носити у войну. Гарні були сачки суконні, до каракулевого воротніка, приталені. Юпки були до трьох і до п'яти вусів. Люстрова була із плисом. Карсети в селі жінка шила. Кожушину мати перешила на кожух. Кожушина була рясна як юпка. Чоловіки носили кожух, а жінки кожушину. Кохта ще була материнська на ваті сатінова, красива. Юпки носили вже пожиліші та молодиці, а дівки їх не носили. Юпку одівали як ішли заміж. Я була і не багата, і не бідна [2].

Прикраси.

Усний спогад жительки села Гречаники Яреми (уроджена Перепелиця) Параски Іванівни 1930 р. н.: *У мене були сережки золоті «плесковаті» із зображенням колосків. Носили і «дуті» сережки. Було колишнє намисто, що називалось «добре» в 15 і у 10 разочків, усяке було. Дукачів не було у нас, але я знаю, що такі були. «Лінтар» називалось таке велике янтарне намисто. Одягали цепку, «лінтар», хрестики. Скляного намиста у мене не було і в моїх подруг, але взагалі його носили. Вже було сучасне намисто різне, дуже довге, яке можна було перекрутити у декілька разів* [1].

Усний спогад жительки села Гречаники Адаменко (уроджена Бова) Лідії Антонівни 1934 р. н.: *Намисто було добре, був лінтар, цепка срібна з материним хрестиком золотим. Цепка зав'язувалась на три кінці. Намисто з 10 разків,*

чисте, срібних не було в намисті. Називалось добре червоне. Не рублене, а кругленьке. Носили один пониз, потім другий пониз намиста, а далі треба перекривать янтарним, його називали лінтар. Цепка і намисто у каждої дівки було. Материнське намисто переходило з покоління в покоління. Старші жінки не носили намисто. Я змалку була в сережках. Дід поїхав на заробітки в Америку із заробіток привіз сережки. Мати їх носила, потім віддала їх мені. Дуті були сережки, а на базарі мати мені купила сережки «пугвички». Дуже хотіла собі «плесковаті» сережки іще на них називали «биті». Знаю ходили до якоїсь баби і вона голкою пробивала вухо, мабуть до гребінки [2].

Календарні свята.

Усний спогад жительки села Гречаники Яреми (уроджена Перепелиця) Параски Іванівни 1930 р. н.: *На Андрія гадали, колодязь робили: внесе мати хмизу, я мовчки обчухрала гілячки, зробила колодязь, туди стакан з водою поставила. Ставили в голови його, де спиш. Загадували сон, хто мене через місток переведе з тим я буду жить. Іще на Андрія жито сіяли, сім'я з конопель, зернечко таке. Дак ото вокруг хати ходили і казали: «З ким я буду ці коноплі рвать з тим я буду віку доживать». На Катерини вносили гілочку з вишні, ставили в пляшку з водою. Отак ворожили.*

Дітьми ходили колядувать, шоб дали канфети. Якщо хто млинець, чи коржика дав, дак за нами зграя собак ходила. Ходили в першу чергу на Роздво до діда Андрея колядувать. Він по такому червивому яблучку дасть, то нам уже радісно було, приносили до дому й кажемо: «Мамо дивіться!». А дід той багатий був. Пани померли, а він так і залишився жити на тому дворі. Вже як підросли то не ходили колядувати. Кутю два раза на год варили. На Меланку, проти Нового году, ми до того хату не вимітали, од самого Роздва. До Роздва поприбірали, помазали. Відмітали тільки від стовпів, від стєнок. Тоді на Меланки, рано вранці до схід сонця хазяйка змете оте сміття і попід дерева попідтрушує, щоб дерева родили рясно. Був такий обичай, щоб сміття збирать до Меланки і підтрусить під дерева. Тиждень піч не мазали, а на Меланки підмазували, щоб рябенькі телятка родились. Кажуть не можна в понеділок і в п'ятницю сажу трусить, бо весь тиждень сажа буде падать. Кутю варили з ячменю. У ступах товкли ячмень. Мати накришить сахарних буряків чугунчик, наварить. Тією юшкою кутю полила. Далеко до меду було, тільки чули про мед. Дерев у нас сильно не було, тільки сливи, то сокирою не лякали їх. На Голодну кутю до церкви ходили по воду. Вода більшу силу має чим на Крещеніє. На Іордань батюшка ходив по хатах і писав, або на комені або на стіні «Іордань». У чистий четвер ішли на страсть. Старалися із церкви донести отой огонь до хати. Робили кульок із бомаги, накривали свічку, бувало, що бумага зайнялася. А пізніше брали із світла склянку і не гасне, і приносили вогонь. У хаті тим вогнем хрести писали на сволоках. Хто приніс, той і писав. Я принесла із церкви вогонь, пописала на сволоці хрести і по вікнах вгорі од грому. Зберігали таку свічку в шухляді столу. На Стрітення ходили по воду, а свічку не палили.

Зелену неділю обязатєльно відмічали. Казали Тройця і Зелена неділя. Ставили віху, зверху хрест збили і вкрутили. Просили лісників, або крали хлопці дерево на віху, як найвищу вільху чи сосну. У нас одна віха була, бо село невелике. Три дні вона стояла, бо вона Тройця. Тоді хто строївся купляли ту віху, бо деревина велика то на связь казали, на верх на хату її брали. На Зелену неділю, або будь коли, хлопців приймали до парубочої громади за могорич. Клечання треба як годиться, щоб було з осики, а так з берези. І в хаті клечання з осики. Чула від людей, що ото осику всю не викидати, а одну гілочку оставить. Як вигонять перший раз корову на пашу, то та гілочка осики від відьми, від поганого ока. Клечання ставили біля порога, три чи чотири закопували голячки з берези. На Зелену неділю, у клечальну суботу, люди несли панахиди до церкви, поминали вішальників і утопленіків.

У Гречаниках церкви не було, а була в Стовп'ягах, ми взагалі відносились до їхнього приходу. У нас храми були 19 грудня на зимнього Миколая і 22 травня на весняного Миколая. Був храм іще на Петра, дак той уже вивели. Раньше на храм готовили капусту (капусняк), картоплю, кисіль червоний, ряжанку в кого корова є, пиріжки пекли з калинами, бо у нас п'ятнадцять кущів калини було. Мати прийде з роботи наламає калини поки видно, отаку купу. Дівчата під двором співають, а ти Параско сідай дай калину нижи у парки. Іще треба нитками в'язати, листя обривать, щоб самі дрючечки, бо зелень пріє. У капусту (капусняк) кидали капусту, пшоно, курочку як хто заріже. На Зелену неділю пиріжки пекли з гречкою і печінкою.

На досвідки ходила по сусідські, через дорогу, до товаришки. В неї батько рано помер, вона з матір'ю жила. Карасіну не було, ото такі досвідки були. Вишивали на досвідках, хто уставки до сорочок, хто рушники. Сідали на піл,

посередині діжа, на ній світло із патрона, він невеликий був, гніт із шенель димів. Приходили хлопці. Не за нашої битності разом лягали спать, це ще наші баби казали, що дівчата прядуть на досвідках у вишитих сорочках, у намисті, а тоді лягають спать з хлопцями. П'ять чи чотири приходили дівчат, ті що дружили, карасіл приносили, коли мати дасть, коли треба і вкрасти. Куток «веселий» називався. Зібралась нас компанія ті, що гарно співали. В одного хлопця бубинець був і балалайка. Співи було на все село. Казали ото хутор веселий, так і назвали куток [1].

Усний спогад жительки села Гречаники Адаменко (уроджена Бова) Лідії Антонівни 1934 р. н.: *Це 1947–48 рр. Обично перед Роздвом піст. Перед святом кололи свиняку один раз у год. Варили холодці, робили ковбаси, були кишки. До свята ніхто ні кусочка не їв. Сало і м'ясо солили. Сало в ящик складали в коморі. Кров'янку робили з крупи гречаної. Капусняк обізатєльно варили. А на Святвечір була кутя, узвар, пиріжки або вареники з капустою. Пиріг пекли, як хлібинку. Хлопчик на покуть клав сінце в угол і клали той пиріг, ставили кутю і узвар. Пиріг той лежить поки святки. Потім з тим пирогом бігають дівки по вулиці і кого зустрінуть, ото буде її жених. Я взяла той пиріг і біжу з ним, аж до Соснови, дивлюся якийсь чоловік іде, та й питаю: «Дядько, як Вас звать?». Він мені: «А ти Лідо куди?». Я впізнала, що то Артем. Значить буде у мене чоловік на таке ім'я. Буває на святки рубають дрова, залишаються від них оті одрубанці. Я набрала оберемок тих одрубанців і давай їх щитать, чи буду в парі, чи не в парі. Пощитала, що в парі. Бувало пояси ховали в дерев'яних ночовках, де затірку затирають. Ото поскидали ми ті пояси, скручували їх і вкидали в ночовки, нас було п'ятеро дівчат. Чий пояс випаде та і заміж вийде. Я вже ходила колядувати як пішла заміж. Хлопці ходили посипати, дівчата ні, то гріх. Ходили дівчата щедрувати. Колядували на вулиці, в хату не заходили:*

«Ой видить Бог видить Творець, що у вечір мир погибає,

Архангела Гавриїла в Назарет посилає,

Зряжем, зряжем в Назареті славу славлять.

У вертепі звізда ясна розсіяла, троїм царям путь вказала.

А ж три царі приходили, Христу дари приносили.

Як принесли Христу дари на колінцях йому припадали,

На колінцях припадали, Христа діток божих і шукали,

А не знайшли Христа вбитим, а знайшли малих діток,

Малих діток синів сорок тисяч ще й чотири,

На камені розбивали, християнську кров проливали.

Мати Сина породила у садочку положила

Васильками прикриває, Син до неньки промовляє,

Син до неньки промовляє з святим Рождеством поздоровляє».

Кутю варили перед Різдвом і була Голодна кутя перед Хрещенієм. Макітерка була на картоплю, один горщок на узвар і горщок був на борщ, і була діжа. Мати любила робити квашу. У чавуні стояла кваша на печі, грала сутки. Було одварить буряків сахарних, туди вкине груш дрібненьких, да запарить борошном, треба щоб трохи було і гречаного борошна. Калину не добавляли. Із слив мати робила сливник. Узвар із грушок гниличок і сахарного буряка. Почистить буряк, покида дольками, груши накладуть зверху, крутеник соломи, у печі варилося, бо воно ж до огню топиться. Варяться груші, як огонь горить, треба щоб упріло, ото тоді треба соломи положити, щоб груші не пригоряли зверху, щоб вони втопилися, бо так вони піднімаються на верх. Кутю заправляли маком. Маку багато пахали і по відру маку було. До куті добавляли сахар. Були вже буряки. Воду освячували коло колодязя. На Стрітення воду святили у церкві.

На Пущення збирались – це заговини на піст. Постували і в м'ясниці. Печений гарбуз, печений буряк. Весь час раньше був піст. На Масляну, на Петрів піст капусняк їли. Вареники мати не тільки на масляну робила. Тільки неділя, мати вже, щось добреньке готовила. Ряжанку робила, або млинчика якогось спече, або вареничка зварить. Мати літом складала сир, підсолювала, а тоді утворювались великі грудки масла всередині. Діжечка була дерев'яна, не довбанка, у коморі стояла. Надовбували сир зимою на вареники із неї. Цілий тиждень на Масляну їли. Пекла мати і млинці гречані. Намелемо гречки, мати підчиняла на тісті, розводила тістечко і підчиняє, з вечора підчинить воно підійде, а вранці встає і в печі пече млинці до сала. Він був на всю сковороду, млинець жирний такий був, ноздратий, добрий.

На масляну хлопчаки тягали ту колодку, хустками її перев'язували. Вулицею хлопці тягали колодку до дівчат. Коли текло з гори, аж гуркотіло, ото вже прийшла весна. Тоді казали старі люди до 15 чи до 14 березня прийде Явдоха буде корінь оживать.

Паску пекли у суботу або в п'ятницю. На Зелену неділю гарно гуляли. На кожній вулиці була віха, по всьому селу. На Ковзанівському одна, на Карпиловці друга, на Баранівському третя віха. Деревину привозили, а тоді її продавали тому хто хату строїть, треба, щоб підвалина хати була із віхи. Обично брали сосну 8–10 метрів. Стараються утрамбувать, щоб стояла. На верх прив'язували ікону Матір Божу чи Спасителя. На схід ставили, хрест робили як перекладинку і встановлювали туди іконку. Звалить було вже легше чим ставить. Розбирали на третій день. Бо казали якщо довго віха стоїть, то може пожар бути. В суботу поминають вішальників і утопленників.

На досвідках я вже пряла і ткала. Коли я дівувала на каждому кутку села була ялинка. Де досвідки були там і ялинка. Нас п'ятеро дівчат було, ми у двох пряли, а ті сиділи на полу, діжа була, свічка горіла і вишивали. А ми на прядках пряли. Ялинку прикрашали свіжими яблучками, стрічками до яких вішали бублик чи канфету. Із стружечок робили квіточки, всяке різне, а зверху стрічку бантом зв'язували. Хлопці вранці ідуть посипать, принесуть отаканні куски сала, да ковбаси, да горілки із малясу, ще хтось дав і меду, то із медом її колотили. Кулик Ганна Яківна була не одружена, жила із батьком, у них збирались на досвідки, ми прядемо, хлопці коло печі хто в карти грає, хто в сракача. Я вдень, увечері попряду, прядку оставлю і йду додому. Вранці поснідала і бігом до діда. Тоді дівки не вкладалися спать. Досвідки починалися вже в жовтні, коли викопають буряки колгоспні. Приходили з роботи, попорались і йшли на досвідки. Вони закінчувались перед паскою. Прясти тоді годі, нитки мотаємо. У піст на досвідки ходили, тільки не кожний день. В суботу і в неділю гулять ходили [2].

Народні промисли.

Усний спогад жительки села Гречаники Яреми (уроджена Перепелиця) Параски Іванівни 1930 р. н.: *Пасіки в селі були. За моєї битності пасіки стояли біля хат. Дід Андрей Тулуб був пасічником. Він при пану був наймитом, так і залишився на панському дворі жить. Там був двір великий і сад великий, дак вона не вивозилась та пасіка, бджолам хватало дома, що їсти. Меду ніхто не давав, хліба тоді не наїдалися. Меду не було за що купувати.*

Я сама сукала свічки, віск купувала. Готовили свічки в церкву, як іти на всеношну, проти Паски, чи в чистий четвер.

У селі був один млин між Дівичками і Гречаниками, ще і я клунок носила туди. Став колгоспним, коли колективізація була, а так був там хазяїн дід Крепель Петро. Вже і дворища того нема. Він багатий був. Пам'ятаю як вітру нема, то і млин не меле, ждали вітру, щоб повіяв. Землю при мені вже обробляли плугом з волами, кіньми. Не нашими, а колгоспними. Були там стайні. Конюх порав коней, а воловик волів доглядав. У нас як корова приведе бичка не маєш права продать, треба здавать у колгосп. За нього мало давав колгосп грошей. Називалось воно законтрактувати, після того не маєш права не де діти теляти, тільки в колгосп. Та підгодовують його потім одягають на нього ярмо, обучають його ходити в ярмі. Тоді по дві корови дома не було, бо не було за що їх держать, мали право теличку продати. При мені ярмарків вже не було, був базар у Переяславі [1].

Усний спогад жительки села Гречаники Адаменко (уроджена Бова) Лідії Антонівни 1934 р. н.: *Пасіки рідко в кого були. Мати сама держала пасіку без батька, після войни вже. Вулики були обичні дерев'яні, квадратні ящики, на п'ять, шість рамок, не більше. Дома були пасіки, ніхто нікуди їх не вивозив. Мед у прикус не їли, як мати піде на роботу, то вкрадемо, ото там подовбимося. Була ручна медогонка, вона була на все село. Медогонка була як кулька з ручкою, вставлялась сама вощина туди. Була пшакалка димова викурювати бджіл. То мати була біля вуликів почухкає і заглядає туди, тай каже, що матка є – це главна у бджіл, вона більшенька за бджоли. Як рій повилітає мати тоді ловить його і знов посиляє туди у вулик. На зиму вулики заносили в погріб. Був земляний погріб, обставлений очеретом, яма така викопана. Там були самі бджоли, більш нічого. Накривали вулики рядном, обставляли очеретом. На зиму рамку із медом ставили, щоб бджолам було, що їсти. Виносили вулики обично на теплого Олексія 30 березня. Мати виносила і становила проти сонечка під хатою. Знаю, що була липовка така дерев'яна, довбанка і ми дітьми довбалися в ній. Липовка стояла у коморі без кришки накривали ряднинкою. Тоді не продавали мед, могли тільки на кутю купувати. З воску мати свічки сукала. Здавала мати на переробку віск, тоді віддавали ті пластиночки вставляти в рамку. Прополіс настоювали в горілці на витирання* [2].

Гігієна.

Усний спогад жительки села Гречаники Яреми (уроджена Перепелиця) Параски Іванівни 1930 р. н.: *Голову мили квасом буряковим, тоді коси дуже м'якенькі, а літом качани в печі варили, мати прийшла з роботи витягла качани, зцідила,*

то до тієї води іще звичайну воду добавляли, волосся було гладеньке. Намилювались простим милом, тай того не дуже було [1].

Усний спогад жительки села Гречаники Адаменко (уроджена Бова) Лідії Антонівни 1934 р. н.: *На місячні мати рвала тряпки і підв'язувалась мотузком. Нам вона нічого не розказувала, а я тільки бачила, що мати окровавлена була. А я вже одівала братові підштаники, коли в мене таке було. Появилися труса в 50-х роках* [2].

Висновки. Подані етнографічні матеріали можуть бути використанні для ґрунтовного вивчення свого краю, свого історичного регіону, своєї держави та подальших досліджень різних ділянок матеріальної і духовної культури українців.

Список літератури:

1. Польові матеріали авторів. Записано 20.10.2015 р. від Яреми (уроджена Перепелиця) Параски Іванівни 1930 р. н., мешканки села Гречаники Переяслав – Хмельницького району Київської області.
2. Польові матеріали авторів. Записано 03.11. 2015 р. від Адаменко (уроджена Бова) Лідії Антонівни 1934 р. н., мешканки села Гречаники Переяслав – Хмельницького району Київської області.

Dunaina I.G., Bondarenko M.I. ORAL HISTORY OF HRECHANYKY VILLAGE: FIELD RECONNAISSANCE

This article is shows the authors' field materials recorded in 2015 from residents of the Hrechanyky village, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region (now Boryspil district). The source base of research is information from respondents about Ukrainian folk women's jewellery and Ukrainian folk clothing, which are the main scientific topics of the authors. Besides, the intelligence shows ethnographic sources about calendar and family rituals, traditional food, worldview and beliefs. Expedition photographs and collected folklore material about different areas of traditional culture and life of the local population are of great value: beekeeping, weaving, food, clothing, jewellery, calendar and family rituals, folk medicine, beliefs, traditions of premarital communication of young people.

The results of the expeditionary ethnographic research are the examination of different areas of the material and spiritual culture of Ukrainians. This material presents facts that are not reflected in official documents, but they are important as materials of personal origin. They show the factual material of the «spirit of the times», full of observations and reflections of the respondent about the events, details of people's lives and their moods. The study of the specifics of cultural phenomena of past and present generations of Ukrainians is based on a «live» connection between the recorder and the interviewee. The method of 'interview' is one of the main methods of collecting primary information about separate structural components of the traditional everyday culture of Ukrainians and their functioning as a certain system and application to persons who have direct experience or knowledge of a subject or event. A modern researcher still has the opportunity to watch elements of traditional ritual in our modern life and to record memories of relic phenomena from the older generation. This also makes it possible to record unique memories, traditions, customs, and features of everyday and economic life that need to be passed down from generation to generation.

This ethnographic materials can be used for a thorough study of land, historical region, state and for further research into different areas of the material and spiritual culture of Ukrainians.

Key words: *Hrechanyky, respondents, clothes, jewellery, wedding, food, rituals.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 61:27-725-051](477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.42

Бистрицька Е.В.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Костюк Л.В.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Прийдун С.В.
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДУШПАСТИРСЬКОЇ ОПІКИ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

*У статті проаналізовано еволюцію та сучасний стан нормативно-правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я, акцентовано увагу на проблемних аспектах та суперечностях чинних нормативно-правових актів у цій сфері. Обґрунтовано доцільність законодавчого закріплення медичного капеланства шляхом ухвалення спеціального закону. Огляд історіографії свідчить, що проблема медичного капеланства не достатньо досліджена. Значна частина українських науковців зосереджують свою увагу на аналізі стану капеланства в ЗСУ та пенітенціарних установах. Відтак питання медичного капеланства, у різних сферах життєдіяльності суспільства вимагає подальшого осмислення. **Методологія дослідження**. Для реалізації окресленої мети використано загальнонаукові методи та комплекс методів історичного дослідження. Зокрема застосовано, проблемно-хронологічний, історико-компаративний методи. Використання структурно-функціонального методу уможливлює аналіз організаційних і правових засад функціонування медичного капеланства. **Наукова новизна** полягає у системності аналізу законодавчої бази із упровадження медичного капеланства в Україні та виявлення гальмівних факторів, котрі перешкоджають ефективній діяльності капеланів у медичних закладах. **Висновки.** Після широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України відбулися суттєві зміни правового поля діяльності медичного капеланства. Саме медичні капелани надають духовну та психологічну підтримку цивільному населенню в кризових ситуаціях, які пов'язані із військовим психотравмами. Український уряд, ряд церковних організацій та громадських рухів передбачили низку важливих заходів для розвитку цієї сфери. Так, розроблено програми підготовки медичних капеланів, створено рекомендації та нормативно-правові акти, які спрощують запровадження цього роду фахівців у систему охорони здоров'я. Такі заходи дозволяють забезпечити кращу інтеграцію капеланів у медичні установи та суспільство загалом.*

Ключові слова: *релігійні організації, душпастирська опіка, медичне капеланство, законодавство, капелан у сфері охорони здоров'я.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії в Україну, окупація українських територій, безпрецедентні військові злочини та злочини проти людяності, вчинені російськими військами, актуалізували роль релігійних організацій у суспільно-політичному житті загалом та недопущенні гуманітарної катастрофи зокрема. Питання взаємодії релігійних організацій з орга-

нами державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства є досить важливим в умовах воєнного стану та нейтралізації злочинних дій держави-агресора. Саме релігійні організації дуже часто не лише сприяють виконанню функції органів державної влади й місцевого самоврядування щодо допомоги населенню, яке страждає від воєнних дій, але й забезпечують психологічною та матеріальною допомогою усіх, хто її потребує. Очевидно, що заклади охорони здоров'я є саме тими інституціями, які найчастіше допомагають постраждалим від війни, дуже часто ця допомога не обмежується лише медичними послугами, але й психологічними. Саме в лікарнях чи інших медичних установах люди потребують фахової психологічної і соціальної підтримки. Окрім кваліфікованих лікарів, психологів чи соціальних працівників, дуже часто люди потребують присутності духівника, спілкування на релігійну тематику, які можуть забезпечити представники релігійних організацій. Очевидно, що важливість душпастирської опіки релігійних організацій у закладах охорони здоров'я України була актуальною і до повномасштабної війни, однак саме після 24 лютого 2022 р. ця співпраця потребує істотної активізації, систематизації, а головне – належного нормативно-правового забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями проблематики правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я (медичного капеланства) активно займаються такі українські науковці: М. Васін [3, 4], Н. Росул [17] та ін. У цьому контексті актуальними є відстеження процесів інституалізації медичного капеланства в Україні (ця проблематика стала об'єктом наукових праць Е. Бистрицької та Л. Костюк [2]). Водночас варто зазначити, що порівняно зі студіюванням історії становлення, діяльності та соціального значення сфер військового чи пенітенціарного капеланства, проблематика душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я є найменш дослідженою та потребує переосмислення й узагальнення.

Постановка завдання. На основі комплексного й об'єктивного аналізу прослідковано еволюцію сучасного стану правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я, з'ясовано проблемні аспекти та суперечності в чинних нормативно-правових актах та законодавчих ініціативах.

Виклад основного матеріалу. Правові засади діяльності релігійних організацій в Україні, а відтак і їхньої душпастирської опіки, є доволі консервативними, а в окремих аспекти законодавства у цій сфері досьогодні відчутні радянські впливи. Варто зазначити, що базовий чинний Закон України, який регламентує діяльність релігійних організацій України («Про свободу совісті та релігійні організації»), ухвалений ще до проголошення незалежності України, а саме: 23 квітня 1991 р. Цей документ досить лаконічний, а його візія не зовсім відповідає сучасним релігійно-конфесійним і політичним реаліям, особливо в контексті активної участі релігійних організацій у суспільно-політичному житті [8]. Яскравим свідченням цього є питання військового капеланства, правова та інституційна легалізація якого розпочинається лише після початку російської агресії у 2014 р. Зокрема, 2 липня 2014 р. Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням № 677-р «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» надав капеланам право працювати у складі військових формувань з укладенням відповідних трудових договорів [15]. Незважаючи на часткову мобілізацію в Україні з 2014 р. та ведення бойових дій у форматі АТО/ООС з метою відсічі збройної агресії рф проти України, до 2021 р. військове капеланство не мало законодавчого забезпечення, а ґрунтувалось на урядових нормативно-правових актах, які не могли належним чином забезпечити вирішення усіх питань статусу військових капеланів та задоволення світоглядних потреб військовослужбовців. Відповідний Закон «Про Службу військового капеланства» було ухвалено лише 30 листопада 2021 р. [9]. Очевидно, що і цей закон потребує удосконалення, адже його апробація відбувається в умовах активних бойових дій, однак цілком зрозумілим є те, що закріплення військового капеланства на законодавчому рівні дозволило вирішити безліч питань: від статусу комбатанта до визначення квот конфесійного представництва військового духовенства.

Що стосується правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я, то станом на 2025 р. не існує чинного нормативно-правового акту, який регламентує цей аспект цілісно, натомість діяльність представників релігійних організацій у медичних закладах базується на окремих законах та підзаконних актах у сфері свободи совісті та охорони здоров'я.

Стаття 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає проведення богослужінь та релігійних обрядів у лікарнях і госпіталях на прохання громадян, які лікуються, або за ініціативою релігійних організацій. На адміністрацію цих установ покладається сприяння цьому, а також участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії [8].

У Цивільному кодексі України також передбачено гарантії забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій для фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні в медичному закладі, зокрема ч. 2 ст. 287 викладена у такій редакції: «Фізична особа, яка перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, має право на допуск до неї священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду» [19].

Відповідне право пацієнтів на допуск священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду передбачено і Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», хоча варто зазначити, що цим пунктом відповідний закон було доповнено лише у 2007 р. [6; 7].

Очевидним є те, що ці законодавчі акти не регламентують детально і системно душпастирську опіку релігійних організацій в закладах охорони здоров'я, як і не надають чіткого визначення поняттю «душпастирська опіка в закладах охорони здоров'я» чи «медичне капеланство».

Більшість дослідників цієї проблематики акцентують увагу на необхідності врегулювання питання функцій священнослужителів, які здійснюють душпастирську опіку в закладах охорони здоров'я, визначення порядку їхньої підготовки, професійних вимог й етичних стандартів [17, с. 223].

Не менш актуальним є питання правового регулювання порядку доступу релігійних організацій до закладів охорони здоров'я з метою здійснення душпастирської опіки. М. Васін обґрунтовує доцільність законодавчого закріплення не лише права пацієнтів на душпастирську опіку, але й персоналу закладів охорони здоров'я, які також потребують духовної підтримки й дуже часто перебувають у стресових ситуаціях [3, с. 19].

Відсутність законодавчого регламентування зазначених питань призводить до різноманітних проблем та труднощів здійснення душпастирської опіки релігійних організацій в закладах охорони здоров'я: поширеними є випадки перешкоджання адміністрації медичних установ душпастирській опіці представників релігійних організацій. Натомість функції медичних капеланів зазвичай виконують священнослужителі місцевих релігійних громад на волонтерських засадах без належної спеціальної підготовки. У такій ситуації правової невизначеності ключовим чинником налагодження співпраці релігійних організацій та закладів охорони здоров'я є особисті відносини та усні домовленості між адміністрацією медичних установ та релігійними організаціями.

У 2016 р. законодавцем було здійснено спробу закріпити душпастирську опіку в сфері охорони здоров'я на законодавчому рівні. Зокрема, 14 липня 2016 р. у Верховні Раді України було зареєстровано законопроєкт № 4987 «Про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо запровадження душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я). Одним з авторів цього проекту був Віктор Єленський – один із кращих фахівців в галузі державно-церковних відносин, з 19 грудня 2022 р. – голова Державної служби з питань етнополітики та свободи совісті [16].

Цей законопроєкт визначав поняття душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я, яке законодавець трактував, як «діяльність у закладах охорони здоров'я священнослужителів (капеланів), уповноважених релігійними організаціями, статути (положення) яких зареєстровані у встановленому законом порядку, спрямована на забезпечення релігійних та духовних потреб пацієнтів, членів їхніх сімей, а також працівників закладів охорони здоров'я» [16].

Було запропоновано доповнити чинний закон «Основи законодавства України про охорону здоров'я» новою статтею «Стаття 24^2. Душпастирська опіка у сфері охорони здоров'я», яка декларувала зобов'язання держави сприяти забезпеченню свободи совісті і віросповідання, координації міжконфесійної співпраці та розвитку душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я, що спрямована на забезпечення релігійних та духовних потреб пацієнтів, членів їхніх сімей, а також працівників закладів охорони здоров'я. Варто зазначити, що реалізація душпастирської опіки передбачалась в усіх закладах охорони здоров'я, незалежно від форми власності й підпорядкування [16].

Функція координування заходів душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я покладалась на дорадчий орган – Душпастирську раду, яка повинна була бути сформована МОЗ із представників релігійних управлінь і центрів, статути

(положення) яких зареєстровані у встановленому законом порядку.

Що стосується статусу священнослужителів, які здійснюватимуть душпастирську опіку, то їхня діяльність повинна реалізовуватись на волонтерських чи громадських засадах, натомість заклади охорони здоров'я отримували право приймати на роботу капеланів, які пройшли відповідну спеціальну підготовку й делеговані уповноваженими релігійними організаціями. Такі особи отримували право входити до складу комісій з питань біоетики, що функціонують при закладах охорони здоров'я [16].

Питання регламентування спеціальної підготовки й діяльності, прав та обов'язків медичних капеланів було покладено на Міністерство охорони здоров'я, яке, власне, мало розробити й затвердити відповідне положення про душпастирську опіку у сфері свого підпорядкування.

Узагальнений висновок Головного науково-експертного Апарату Верховної Ради України управління щодо законопроєкту від 26 вересня 2016 р. аргументував доцільність відхилення цього документа, проте обґрунтування досить узагальнене: що чинне законодавство вже «повною мірою вирішує питання реалізації релігійних потреб пацієнтів у відповідності із Конституцією України (ст. 35), Цивільним кодексом України, Основами законодавства України про охорону здоров'я, Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації». Критиковано також поняття «душпастирська опіка», запропоноване проєктом, а також ідея введення до штату працівників закладів охорони здоров'я священнослужителів, які одночасно є служителями релігійних культів, що, на думку експертів, суперечить конституційному принципу відокремленості церкви від держави [16].

Хоча основним аргументом, на нашу думку, було питання фінансування, адже у висновку Головного науково-експертного управління щодо цього законопроєкту йдеться про ненадання «фінансово-економічного обґрунтування (у зв'язку зі збільшенням чисельності працівників закладів охорони здоров'я, які перебувають у державній та комунальній власності), що є порушенням вимог частини 3 статті 91 Регламенту Верховної Ради України».

Незважаючи на рекомендацію парламентського комітету з питань охорони здоров'я прийняти за основу цей законопроєкт у першому читанні, під час голосування, яке відбулось 2 листопада 2016 р., лише 183 народні обранці підтримали законодавче закріплення душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я.

Однак істотним недоліком законопроекту № 4987, на нашу думку, було не те, що чинне законодавство вже повною мірою вирішує питання реалізації релігійних потреб пацієнтів, як це зазначено у висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України, а відсутність регламентування базових принципів душпастирської опіки в медичних закладах.

У цьому контексті підтримуємо ідею М. Васіна щодо необхідності норм про «обов'язок медичних капеланів дотримуватися санітарних норм і правил, внутрішнього розпорядку закладів охорони здоров'я, узгоджувати свої візити до пацієнтів з їхніми лікарями, а зустрічі з персоналом та проведення богослужінь у закладах охорони здоров'я – з їхньою адміністрацією». Не менш актуальним є законодавче закріплення права на відмову пацієнтів чи працівників медичних закладів від зустрічі із священнослужителями [3, с. 21].

Неготовність народних депутатів вирішувати питання медичного капеланства активізувало діяльність громадськості в цьому напрямку. Зокрема у 2018 р. Громадська Рада Церков і релігійних організацій при Міністерстві охорони здоров'я затвердила за основу проєкт Положення про капеланство у сфері охорони здоров'я України. Опрацювання проєкту цього Положення було покладено на Робочу групу з питань впровадження капеланства у сфері охорони здоров'я України, створену відповідно до наказу МОЗ № 1321 від 07.06.2019 р. [5].

Станом на початок 2025 р. текст проєкту Положення про капеланство у сфері охорони здоров'я відсутній у вільному доступі, однак із аналізу М. Васіна робимо висновки, що більшість ідей цього положення були запозичені із законопроєкту № 4987. Діяльність медичних капеланів, відповідно до проєкту Положення, реалізувалась на професійній чи волонтерській / громадській основі. Заклади охорони здоров'я здобули право включати відповідні посади медичних капеланів до штатного розпису в межах фонду оплати праці та тарифних розрядів, визначених законодавством. Досить прогресивною є норма про те, що наявність у закладах охорони здоров'я штатних посад капеланів не може бути підставою для перешкоджання душпастирської опіки у цьому закладі священнослужителів інших релігійних організацій чи конфесій. У проєкті також визначено вимоги до медичних капеланів й порядок підготовки та підвищення кваліфікації священнослужителів, що

здійснюватимуть душпастирську опіку в медичних установах [3, с. 21–22].

Розширенню нормативно-правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я сприяло затвердження наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України № 677 від 13.12.2019 р. національного класифікатора НК 026:2019 «Класифікатор медичних інтервенцій». Цей класифікатор визначив такі нові медичні втручання, як «Духовна підтримка» (код 96187-00) та «Духовний ритуал» (код 96240-00). Відповідно до чинного законодавства України Класифікатор медичних інтервенцій визначає список медичних втручань, які можуть здійснюватись пацієнту в закладах охорони здоров'я будь-якої форми власності [14].

У 2020 р. мультидисциплінарна Робоча група МОЗ з питань впровадження капеланства у сфері охорони здоров'я презентувала навчальну програму підготовки помічників медичних капеланів. Також розроблено навчальний план й уніфіковану навчальну програму зі спеціалізації «Клінічна душпастирська опіка першого (базового) рівня», спрямовану на підготовку медичних капеланів [4, с. 27].

Очевидно, що в умовах пандемії COVID-19 актуальність душпастирської опіки в релігійних організацій істотно посилилась – це зумовило активізацію громадського сектору щодо розширення нормативно-правового забезпечення медичного капеланства. Вже 14 квітня 2020 р. було офіційно зареєстровано ГО «Асоціація капеланів в охороні здоров'я» (АКОЗУ). Громадська організація була створена представниками трьох конфесій: Сергій Дмитрієв – в. о. голови Синодального управління медичного капеланства Православної Церкви України, Андрій Нагірняк – заступник голови Відділу соціального служіння Української греко-католицької церкви, Сергій Убогов – старший пастор громади християн віри євангельської та співробітник Національної медичної академії післядипломної освіти ім. П. Л. Щупика [1].

Відповідно до статуту АКОЗУ основною метою її діяльності є «… сприяння впровадженню, ефективному функціонуванню й розвитку інституту капеланства у сфері охорони здоров'я та соціального захисту України» [18]. Членство в Асоціації необмежене приналежністю до жодної конфесії. Члени Асоціації є активними учасниками розробки нормативно-правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я. Наказом МОЗ № 1308 від 04.06.2020 р., який затвердив Порядок надання паліативної допомоги, духовну опіку було визнано невід'ємною складовою мультидисциплінарної допомоги паліативним пацієнтам [10].

Наступним етапом розвитку нормативно-правового забезпечення медичного капеланства стало затвердження Національного класифікатор НК 026:2021 «Класифікатор медичних інтервенцій», який істотно розширював «духовні» інтервенції, зокрема тут йдеться про «духовну оцінку», «духовне консультування, наставництво або навчання», «духовну підтримку», «духовний ритуал» [13].

Повномасштабне вторгнення росії в Україну також істотно актуалізувало залучення представників релігійних організацій до духовної опіки і підтримки священнослужителями пацієнтів закладів охорони здоров'я. Цілком очевидним є те, що в умовах повномасштабної війни така діяльність має бути систематичною й гармонійно поєднуватись з іншими видами медичних інтервенцій. Для посилення систематичності душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я МОЗ відповідним наказом №1782 від 30 вересня 2022 р. доповнило перелік посад фахівців з вищою немедичної освітою новими: клінічний психолог, психотерапевт, капелан в охороні здоров'я [12].

Істотно посилено правовий статус медичних капеланів наказом Міністерства охорони здоров'я України № 138 від 25 січня 2023 р. «Про затвердження змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я». Саме у цьому нормативно-правовому акті найбільш систематично і детально окреслено сферу діяльності медичних капеланів, основні завдання, які стоять перед ними, види їхньої діяльності, обов'язки й кваліфікаційні вимоги. Передбачено II, I і вищу кваліфікаційну категорію капеланства, необхідною умовою для отримання яких є відповідний досвід та здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю «Богослов'я», спеціалізація рівня за фахом «Клінічне душпастирство» відповідного рівня й наявністю сертифіката капелана в охороні здоров'я та посвідчення про присвоєння (підтвердження) кваліфікаційної категорії. Для посади капелана без категорії необхідною умовою є здобуття вищої освіти не нижче першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю Богослов'я та спеціалізації базового рівня за фахом «Клінічне душпастирство» [11].

Незважаючи на детальне визначення кваліфікаційної характеристики професії «Капелан в охо-

роні здоров'я», правове забезпечення інституту медичного капеланства потребує подальшого удосконалення. У цьому контексті актуальними, на нашу думку, є зауваження Н. Росул, яка акцентує увагу на тому, що цей нормативно-правовий акт обмежує діяльність медичних капеланів лише в закладах, які мають статус юридичної особи і не передбачають душпастирської опіки в медичних центрах, що створені фізичними особами-підприємцями. Не менш важливим є зауваження щодо необхідності зобов'язання капелана в охороні здоров'я зберігати конфіденційність інформації, отриманої в процесі виконання своїх посадових обов'язків. Вважаємо доцільним закріпити правовий захист конфіденційності у сфері медичного капеланства за аналогією до військового капеланства [17, с. 223].

Залишається не врегульованим питання громадянства капелана в охороні здоров'я, а відтак і необхідність отримання від керівного центру (управління) відповідної релігійної організації мандату на право здійснення душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я [17, с. 223].

Очевидно, що вирішення цих питань можливе лише шляхом законодавчого закріплення інституту медичного капеланства, що дозволило б гармонізувати українське законодавство та внести актуальні зміни у підзаконні нормативно-правові акти. Доцільність ухвалення спеціального закону у сфері душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я підтверджується досвідом розвитку військового капеланства, інститут якого розпочав ефективне повноцінне функціонування лише після ухвалення відповідного закону. Уведення посади «капелан у сфері охорони здоров'я» у Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників є важливим етапом розвитку медичного капеланства України, але у жодному випадку такий поступ не може замінити відповідний закон.

Удосконаленню правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я сприяло затвердження професійних стандартів «Капелан в охороні здоров'я» і «Помічник капелана в охороні здоров'я». Зокрема 10 березня 2023 р. Національне агентство кваліфікацій зареєструвало АКОЗУ на розроблення проєктів цих професійних стандартів, які були затверджені на початку квітня 2024 р. відповідно до вимог Кодексу законів про працю України [2, с. 11].

Очевидно, що удосконалення нормативно-правових основ душпастирської опіки релігійних організацій сприяє подальшій інституалізації медичного капеланства. Найактивніше душпастирську опіку в закладах охорони здоров'я здійснює Українська греко-католицька церква, дослідники акцентують увагу на тому, що саме в західних областях України є найбільше сертифікованих медичних капеланів [2, с. 11].

Першість цієї конфесії у душпастирській опіці у закладах охорони здоров'я зумовлюється тим, що УГКЦ системно опікується цим питаннями уже понад 20 років, зокрема ще у 2004 р. кардинал Любомир Гузар створив Комісію народного здоров'я Києво-Галицької митрополії УГКЦ, яка у 2011 р. була трансформована в Комісію УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я. У березні 2021 р. у Львові створено регіональну Асоціацію Західного регіону, яка об'єднала капеланів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. Важливим чинником розвитку медичного капеланства УГКЦ є досвід закордонних громад цієї конфесії [2, с. 10–11].

Незважаючи на лідерство УГКЦ у цьому контексті, ця кількість сертифікованих медичних капеланів є недостатньою. Зокрема на теренах Тернопільсько-Зборівської єпархії УГКЦ до штатного розпису закладів охорони здоров'я введено лише 2 медичних капелани, усі інші представники релігійних організацій здійснюють душпастирську опіку в закладах охорони здоров'я на волонтерських засадах [2, с. 11].

Висновки. Таким чином законодавчі засади щодо душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я України прописано у базових законах, зокрема «Про свободу совісті та релігійні організації», Цивільного кодексу, «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та підзаконних нормативно-правових актах. Спроби ухвалення спеціального закону були провалені у зв'язку із відсутністю чіткого усвідомлення місії та завдань медичного капеланства, а відтак і неготовністю фінансувати інституалізацію душпастирської опіки релігійних організацій у закладах охорони здоров'я. Це призвело до активізації громадського сектору щодо розроблення проєктів відповідних нормативно-правових актів щодо розширення правових засад душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я. Очевидно, що пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення рф в Україну істотно актуалізувало питання розширення правового забезпечення медичного капеланства, зокрема МОЗ внесло у перелік фахівців

із вищою немедичною освітою посади «капелан в охороні здоров'я», а у 2023 р. чітко визначено обов'язки та кваліфікаційні вимоги до медичних капеланів у відповідному Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я».

Незважаючи на істотне вдосконалення і розширення правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я, вважаємо, що повноцінне функціонування медичного капеланства можливе лише після ухвалення спеціального закону.

Список літератури:

1. Асоціація капеланів в охороні здоров'я України. URL: https://medkapelan.com.ua/pro-asotsiatsiiu/ (дата звернення: 12.02.2024).
2. Бистрицька Е. Костюк Л. Процеси інституалізації медичного капеланства в Україні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 35 (74) №4. 2024. С. 8–13. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.2 (дата звернення: 10.02.2024).
3. Васін М. С. Актуальність законодавчого впровадження медичного капеланства в Україні. *Соціологія права.* 2018. № 3–4 (26–27). С. 18–24.
4. Васін М. Твоє право на свободу віросповідання. Посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади. Інститут релігійної свободи, 2020. 40 с.
5. Громадська рада при МОЗ впроваджуватиме медичне капеланство в Україні. URL: https://info.adventist.ua/gromadska-rada-pry-moz-vprovadzhuvatyme-medychne-kapelanstvo-v-ukrayini/?print=pdf (дата звернення: 12.02.2024).
6. Закон України Основи законодавства України про охорону здоров'я. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 4, ст.19. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 13.02.2024).
7. Закон України Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прий'яттям Цивільного кодексу України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, № 33, ст. 440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-16#Text (дата звернення: 12.02.2024).
8. Закон України Про свободу совісті та релігійні організацій. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст. 283. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 11.02.2024).
9. Закон України Про службу військового капеланства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text (дата звернення: 11.02.2024).
10. Наказ Міністерства охорони здоров'я України №1308 від 04.06.2020 Про удосконалення організації надання паліативної допомоги в Україні. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0609-20#Text (дата звернення: 12.02.2024).
11. Наказ Міністерства охорони здоров'я України №138 від 25.01.2023 Про затвердження змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0138282-23#Text (дата звернення: 12.02.2024).
12. Наказ Міністерства охорони здоров'я України №1782 від 30.09.2022 Про внесення змін до Переліку посад професіоналів з вищою немедичною освітою. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1303-22#Text (дата звернення: 13.02.2024).
13. Національний класифікатор НК 026:2021 – «Класифікатор медичних інтервенцій». URL: https://meddata.pp.ua/classifications/nk-026-2021/(дата звернення: 13.02.2024).
14. Про затвердження національних класифікаторів. Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства №677 від 13.12.2019.URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0677915-19#Text (дата звернення: 13.02.2024).
15. Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-%D1%80#Text (дата звернення: 13.02.2024).
16. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59751(дата звернення: 13.02.2024).
17. Росул Н. О. Актуальні питання нормативно-правового регулювання медичного капеланства в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право.* Ужгород, 2023. Т. 1. Вип. 78. С. 221–226.
18. Статут громадської організації «Асоціація капеланів в охороні здоров'я України». URL: https://drive.google.com/file/d/1B8llR4VBUinCJcc_0mPJnaW8Wkk9VgBu/view?pli=1 (дата звернення: 13.02.2024).
19. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 13.02.2024).

Bystrytska E.V., Kostyuk L.V., Pryidun S.V. LEGAL PRINCIPLES OF PASTORAL CARE OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN THE SPHERE OF HEALTH CARE

The article analyzes the evolution and current state of the regulatory and legal support for the pastoral care of religious organizations in the field of health care, focusing on problematic aspects and contradictions of current regulatory and legal acts in this area. The expediency of legislative consolidation of medical chaplaincy by adopting a special law is substantiated. A review of historiography shows that the problem of medical chaplaincy has not been sufficiently studied. A significant part of Ukrainian scientists focus their attention on analyzing the state of chaplaincy in the Armed Forces of Ukraine and penitentiary institutions. Therefore, the issue of medical chaplaincy in various spheres of society requires further understanding. ***Research methodology****. To achieve the outlined goal, general scientific methods and a complex of historical research methods were used. In particular, problem-chronological, historical-comparative methods were applied. The use of the structural-functional method makes it possible to analyze the organizational and legal foundations of the functioning of medical chaplaincy.* ***The scientific novelty*** *lies in the systematic analysis of the legislative framework for the implementation of medical chaplaincy in Ukraine and the identification of inhibiting factors that hinder the effective activity of chaplains in medical institutions.* ***Conclusions.*** *After the large-scale invasion of Russian troops into the territory of Ukraine, significant changes occurred in the legal field of medical chaplaincy. It is medical chaplains who provide spiritual and psychological support to the civilian population in crisis situations associated with military trauma. The Ukrainian government, a number of church organizations and public movements have provided a number of important measures for the development of this area. Thus, training programs for medical chaplains have been developed, recommendations and regulatory legal acts have been created that simplify the introduction of this type of specialist into the healthcare system. Such measures allow for better integration of chaplains into medical institutions and society as a whole.*

Key words: *religious organizations, pastoral care, medical chaplaincy, legislation, healthcare chaplain.*

УДК 025.32:002.2](477):32-051Гру]:[015:061](477.411)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.43

Дояр Л.В.
Державний архів друку
Книжкової палати України імені Івана Федорова

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ В КАРТКОВИХ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ОПИСАХ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ (1917–2007 РР.): НА ВШАНУВАННЯ 90-Х РОКОВИН ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА

Представлена стаття порушує проблему книгознавчих досліджень, проведених за допомогою записів у бібліографічних описах до друкованої продукції та контент-аналізу змісту книгодруків. Предметом дослідження у даній розвідці стала добірка каталожних карток з позиції «Михайло Сергійович Грушевський», що була укладена і дотепер зберігається в «Алфавітному каталозі» та «Каталозі книг спецзберігання» Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова». Джерельною базою дослідження стала друкована спадщина видатного державного діяча, науковця, публіциста, письменника М.С. Грушевського (1866–1934), опрацьована та збережена у фондах Державного архіву друку Книжкової палати України. Хронологічними межами дослідження є період 1917–2007 рр., що є представленим у карткових каталогах названої установи. Приводом для написання статті стали меморатні заходи по вшануванню фундатора української державності у зв'язку з датою його 90-тих роковин. Наукова новизна дослідження полягає в опрацюванні та узагальненні каталожного картkового репертуару Книжкової палати України, пов'язаного з постаттю М.С. Грушевського: вивченню було піддано його публічні виступи, авторські наукові студії, редаговані ним монографії та збірники статей, публіцистичні праці, мемуари, епістолярій, художні твори, а також книги, що були написані про нього. До висновкової частини представленої роботи потрапили констатації стосовно періодів вітчизняного грушевськознавства та характеристик, що були їм притаманні. Дана розвідка написана відповідно до вимог наукової методології, спирається на принципи історизму, всебічності та об'єктивності, застосовує загальні (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи наукового дослідження. Практична значущість проведеного дослідження полягає у можливості застосування його результатів у подальших наукових студіях.

Ключові слова: *бібліографічний опис, каталожна картка, наклад видання, видавництво, вітчизняне грушевськознавство, друкована спадщина М.С. Грушевського.*

Постановка проблеми. В історії України чимало визначних постатей, однак, М.С. Грушевський (1866–1934) займає у ній особливе місце. Фундатор вітчизняної історичної науки та засновник дотепер актуальних історичних концепцій він стояв у витоків створення української національної держави, заснування українського парламентаризму та організації громадсько-політичного і культурного життя своїх співвітчизників. Виходячи з цього, порушена нами проблема завжди, а наразі тим більше, є актуальною і затребуваною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грушевськознавство України накопичило велику історіографію. До вшанування сакрального імені у різних іпостасях (як автори передмов, вступних слів, коментарів, як укладачі і упорядники праць М.С. Грушевського, як голови редакційних колегій тощо) приєдналися не лише письменники (О.Т. Гончар [2]) та історики (В.А. Смолій [15], П.С. Сохань [15], Л.І. Винар [11], О.Л. Копиленко [31], В.Г. Сарбей [12], А.Ф. Трубайчук [13, 20], П.П. Толочко [29] та ін.), але й видатні діячі розбудови української незалежності, як-от, Л.М. Кравчук [2], І.Р. Юхновський [19]. Доктринального значення набув змістовний розділ 5-го номера «Українського історичного журналу» за 1996 р., що був підготовлений до 130-річчя від дня народження М.С. Грушевського [42, с. 3–153]. Останній містив перспективні для подальших досліджень розвідки Р.Я. Пирога [42, с. 71–83], С.І. Білоконя [42, с. 106–131], В.Ф. Солдатенка [42, с. 3–27], О.С. Рубльова [42, с. 50–71], І.В. Верби [42, с. 131–149], Ю.І. Шаповала [42, с. 83–89] та ін. Того ж таки року науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

було порушено проблему епістолярної спадщини історика [35], що згодом знайшло відображення в публікації його «Щоденника 1888–1894 рр.» [32] та «Листування М. Грушевського 1890–1920-х рр.» [37]. Складанням життєпису та визначенням ролі М. Грушевського в українському націєтворенні з середини 1990-х рр. займалися В.Ф. Верстюк [3], Р.Я. Пиріг [3], Л.І. Винар [4]. Різноманітним аспектам наукової діяльності М.С. Грушевського, зокрема, його історичним концепціям, місцю його школи в історичній науці, термінології його праць присвячені монографії В.В. Гоцуляка (Черкаси, 1996 р.) [5], В.В. Масненка (Київ, 2000 р.) [39], О.С. Масликової (Сімферополь, 2002 р.) [38]. У розвідці В.В. Тельвака (Київ-Дрогобич, 2008 р.) розглянуто творчу спадщину Михайла Грушевського в оцінках його сучасників [41], а недавня співавторська праця В.В. Тельвака і Р.Я. Пирога (Київ, 2016 р.) присвячена біографії М.С. Грушевського [40]. Активним дослідником грушевськознавства в останні роки є Д.Б. Яневський. Його праці «Проект «Україна» або Таємниця Михайла Грушевського» (Харків, 2010 р.) [45], «Грушевський, Скоропадський, Петлюра» (Харків, 2022 р.) [43], «Михайло Грушевський. Портрет на тлі епохи» (Харків, 2023 р.) [44], що побачили світ у видавництві «Фоліо», написані у виразному політологічному ключі. Активний розвиток українського грушевськознавства, безумовно, триватиме і надалі.

Постановка завдання. Тож, спираючись на здобутки попередників, авторка поставила за мету дослідити карткові бібліографічні описи Книжкової палати України, складені до друкованої спадщини М.С. Грушевського та видань, що йому присвячені, та здійснити їх контентно-видавничий аналіз відповідно до окремих періодів вітчизняної історії, а саме: 1) М.С. Грушевський – лідер Української національно-демократичної революції 1917 р., Голова Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.); 2) М.С. Грушевський і Радянська Україна: академік Всеукраїнської Академії Наук УСРР (1923–1934 рр.); грушевськовмісні книгодруки на етапі розвалу СРСР, становлення та розбудови незалежної України (1990–2007 рр.).

Виклад основного матеріалу. Вивчення каталожних карток з позиції «Михайло Сергійович Грушевський» було здійснено в «Алфавітному каталозі» Книжкової палати України [1]. Загалом, у зазначеному каталозі зберігається 118 карток по даній персоналії: 89 з них описують праці самого М.С. Грушевського (його авторські студії, редаговані ним наукові збірники, передмови до розвідок його учнів та колег) та 29 описів книг, присвячених його постаті. Слід наголосити на тому, що картковий каталог установи завершується 2007 роком, адже відтоді було розпочато створення електронних баз даних. Власне тому, хронологічними межами нашого дослідження є 1917–2007 рр. Враховуючи наявність інших каталогів, зокрема, «Каталогу книг спецзберігання (1917–1921 рр.)» [36], де на ім'я «М.С. Грушевський» заведено 43 картки, кількість досліджених нами описів зросла до 161-єї одиниці.

Опрацювання найдавніших зі збережених у Книжковій палаті України бібліографічних описів, присвячених М.С. Грушевському, дало нам підстави говорити про те, що у буремному 1917 році виходило чимало його авторських праць (монографій, підручників, статей, промов, текстів політичних виступів тощо). Проблем з пошуком видавців у Михайла Сергійовича на той момент, вочевидь, не було. В столиці УНР його розвідки оперативно потрапляли у друкарню Української Центральної Ради, що розташовувалася у будинку № 18 по вулиці Михайлівській та у друкарню акціонерного товариства «Петро Барський у Києві», що знаходилася у будинку № 40 на тодішньому Хрещатику. Деякі зі збережених у Книжковій палаті України праць Грушевського вийшли у друкарні «Слов'янська», що діяла за адресою вул. Велика-Володимирська, будинок № 30.

Історико-значущим книгодруком Голови УЦР, що вийшов у 1917 р., став його нарис «Українська Центральна Рада і її універсали перший и другий» [28]. Автор наводить оригінальні тексти Першого [28, с. 11–13] та Другого [28, с. 15–16] універсалів УЦР та подає власний коментар до них. Цікаво, що М.С. Грушевський не згадує В.К. Винниченка як автора цих документів. Особлива цінність даної розвідки полягає у тому, що у ній Грушевський наводить високу оцінку спірного і за тих часів і, тим більше, засудженого у сучасній Україні Другого універсалу, прийнятого 3 липня 1917 р. По суті, він пояснює мотивацію прийняття документу, відкидаючи такі викривальні констатації, як ганебний і зрадницький. Оскільки сучасні підручники з історії України рясніють негативними оцінками Другого універсалу, вважаємо за необхідне навести цитатні пояснення Голови УЦР [стилістику і орфографію оригіналу збережено – Л.Д.]: «…сей великий акт, котрим закладаються вже не якісь приготовчі підстави, а сама автономія України. Українську Центральну Раду, поповнену представниками національних меншостей, Росій-

ський Центральний уряд визнав верховним представницьким органом української землі і виконавчому органові її Генеральному Секретаріатові передає верховну краєву владу на всю українську землю. Се вже фактична автономія України, котрій тільки правну форму має дати автономний статут, що з участю представників нацменшин вироблятиме УЦР» [28, с. 16]. Як бачимо, у стосунках, що склалися між УЦР і Тимчасовим урядом Росії, Грушевський, в першу чергу, шукав прагматизму, а тогочасні історичні умови надиктовували йому алгоритм не різкого, а поступового позбавлення від імперського центру.

У своїй монографії «Студії з економічної історії України» [26], що вийшла в 1917 р., М.С. Грушевський досліджує економічний і соціальний злами XV–XVII ст., аналізує розвиток фільваркового господарства на Задніпров'ї напередодні Хмельниччини. Дана розвідка поглиблює багатотомну «Історію України-Руси», є її своєрідним продовженням і аспектним доповненням.

У 1917 році було видано працю М.С. Грушевського «Про старі часи на Україні» [24]. Книжка є науковим нарисом з історії України, що призначався широким верствам населення у якості посібника для історичної самоосвіти. Підручник, вочевидь, користувався великим попитом, бо неодноразово перевидавався. Збережений у Книжковій палаті примірник є четвертим виданням цієї праці історика. Розвідка уміщує 30 розділів і охоплює період від походження українців до революції 1917 р. Варто зазначити, що читачам столітньої давнини видатний історик пропонував усвідомити зовсім нетипові і навіть неприйнятні в контексті сьогоднішньої історичної науки констатації. Особливо показовою є позиція історика щодо гетьмана Івана Мазепи. Грушевський писав, що «народ на Вкраїні не рушився» на його підтримку: по-перше, через те, що «взагалі Мазепу не любив і йому не вірив», а, по-друге, тому що «зробив се все Мазепа занадто несподіванно: ще вчора Москві вислужувався, а тепер її покинув». Як наслідок, «московське військо зруйнувало Батурин, Січ, і ті, хто з Мазепою пішли, почали повертатися до Петра... Побачив Мазепа, що помилився, та вже не можна було поправити» [24, с. 104]. Позакомплементарною була і його оцінка більшовицького перевороту у Петрограді: жовтневі події 1917 року Грушевський називає «новою бурякою», через яку не можна відкладати проголошення Української Народної Республіки [24, с. 160]. Історик пише, що після Жовтневої революції в Росії запанує анархія, тож, треба негайно проголошувати УНР. Разом з тим, у даній розвідці голова УЦР не пояснив ні тогочасним, ні сучасним читачам, чому ця УНР проголошувалася автономною частиною Росії.

Багатоаспектними і тому надзвичайно цікавими є березнево-квітневі 1917 року статті М.С. Грушевського, що вийшли під загальною назвою «Вільна Україна» [7]. Книжка складається з кількох авторських розвідок: «Велика хвиля» – повертає читачів до подій Емського указу 1876 р. і закликає зреалізувати волю українського народу на здобуття власної самоідентичності [7, с. 1–3]; «Повороту нема» – порушує питання автономії України у складі Російської федеративної республіки [7, с. 3–6]. У зазначеній статті Грушевський пригадує учасників Кирило-Мефодіївського братства (Шевченка, Костомарова, Куліша, Гулака, Білозерського), які закликали до всеслов'янської федерації. Ідея всеслов'янської єдності, вочевидь, є близькою автору, але знаковість позиції голови УЦР передає наступний вислів: «Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він, коли всеросійські централісти захочуть вирвати стяг української автономії?» [7, с. 6]. Тож, бачимо, що автономний статус України у складі Російської федерації розглядався Грушевським як тактичний історичний здобуток, як гарантія зреалізованих на той момент прагнень українського народу. Проголошення автономії не було для нього актом конформізму і, тим більше, актом зради, про що говорили його опоненти-самостійники на чолі з М. Міхновським. То була виважена позиція далекоглядного державного діяча. Продовжуючи дану тему у статті «Від слів до діла», Грушевський ще раз констатує необхідність автономії України у складі демократичної (не більшовицької!) Російської федерації [7, с. 6–9]. Важливе місце у вищеназваному збірнику статей займає національне питання. У статті «Народностям України» голова УЦР гарантує, що права національних меншин в Україні будуть забезпечені [7, с. 9–12], а у статті «Чи Україна тільки для українців?» Грушевський переконує читачів у тому, що Україна є рідною не лише для українців, а для усіх, хто живе у ній, «а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і людності, служити їй, не обирати, не експлуатувати для себе» [7, с. 12–14]. У статті «По з'їзді» історик розповідає читачам про квітневий 1917 р. Всеукраїнський конгрес, де серед інших обговорювалося питання про організацію територіального управління «за реальними зв'язками» – голова УЦР пропонує провести новий адміністративно-територіальний поділ українських земель [7, с. 14–16].

Питання автономії та ставлення до національних меншин Грушевський порушує й у тогорічних статтях «Хто такі українці і чого вони хочуть» [30], «Якої ми хочемо автономії і федерації» [34]. У першій з названих розвідок історик пояснює термін «Україна», зазначає, що Україною «прозивалося Подніпров'я, бо це крайні землі, а далі степи з татарами», пише, що Україна – це територія, де затвердилося «українське письменство» [30, с. 3]. Малоросами Грушевський називає тих людей, яким байдуже до України і українського життя, він підкреслює, що українці – це люди, які «добро українського народу ставлять метою свого життя» [30, с. 4]. Грушевський зазначає, що українці «не відпихають від себе нікого», що всі, хто працюють «на благо України» належать до «українського народу» [30, с. 6–7]. Історик підкреслює, що не обов'язково бути українцем за походженням, щоб належати до українського народу. У зазначених статтях Грушевський наполягає на тому, що українці хочуть «демократичного устрою з загальним, рівним, прямим, таємним вибором», а Україні потрібна автономія у складі федеративної Російської республіки [30, с. 11; 34, с. 3]. Інакше кажучи, очільник першого українського парламенту відстоював ідею політично-, а не етнічно-складеної нації і був поборником автономної державності України у складі демократичної Росії.

У полемічній розвідці «Звідки пішло Українство і до чого воно йде» [9] М.С. Грушевський поглиблює свої міркування стосовно автономного статусу України у складі Росії, виводячи дану тематику на рівень ідей загальноєвропейської інтеграції. Історик зазначає, що українці «не мають бажання від когось відділюватися – вони тільки хочуть, щоб їм була змога порядкувати краєві справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань» [9, с. 14–15]. Голова УЦР зазначає, що Росія отримає лише користь, якщо зрозуміє, що «не треба гальмувати революційну енергію» українців. Адже і кирило-мефодіївці свого часу вірили, що на Київ може спертися «уся Слов'янщина».

Великовартісними, з огляду на сьогодення, є висловлювання Грушевського стосовно того, що український народ «може відіграти велику роль у будучій організації Європи». «Я твердо вірю, – писав голова УЦР, – що велика революція в Росії вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію.... от чому я ні трохи не журюся з повної політичної незалежності України, не надаю їй ніякої ваги. Для близького часу зовсім досить широкої української автономії у федеративній Російській республіці. А в майбутньому ся республіка увійде до складу федерації Європейської і в ній Україна стане однією з найбільш сильних, міцних і певних складових частин, однією з підстав Європейської федерації» [9, с. 14–15]. Як бачимо, М.С. Грушевський прогнозував не тільки утворення Європейського Союзу, але й вагоме місце у ньому України. Виходячи з цих, безсумнівно, переконливих і по-державницькому далекоглядних міркувань, Грушевський зазначає, що «нам, українцям, треба дбати про політичну організацію українського народу і підтримувати Російську республіку від занепаду і замішань. Її керманичі скоро зрозуміють, що в сім напрямі українство може дати дуже багато, тож, залишать свої підозрілі, невірні відносини до нього». Не полишаючи поза увагою і так званий «крайній випадок», фундатор української державності прозорливо передбачає, що, за будь-яких обставин, «постояти за себе ми зможемо».

У великій за обсягом розвідці «Про українську мову і українську школу» [25] науковець виступає як теоретик і практик кампанії українізації, вважаючи останню ключовим змістом гуманітарного розвитку України. Цікаво, що Грушевський неодноразово наголошує на необхідності вивчення російської мови: «треба, щоб вчили в школі і руської мови, і добре вчили, але щоб навчали рідною мовою» [25, с. 7], «щоб руську учили обов'язково, щоб читали руські книжки до потреб українського життя» [25, с. 8–9]. Автор з вдячністю пригадує законопроект 37-ох депутатів з України, що діяли у Державній Думі Росії, які у березні 1908 р. домоглися затвердження рішення про навчання дітей українською мовою [25, с. 8–9]. Грушевський високо поціновує діяльність Російської академії наук, яка публічно визнавала науковий факт існування української мови як окремішньої і виступала за навчання дітей рідною мовою [25, с. 41–44].

Отже, палатній колекції друків М.С. Грушевського періоду існування УЦР (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) притаманні гостра полемічність, резонансність та контраверсійні оціночні судження.

Період боротьби за встановлення та збереження української державності, подальша еміграція політика стали завершальними в кар'єрі М.С. Грушевського як «виробника» власного інтелектуального продукту. Усі фундаментальні праці історика («Історія України-Руси», «Історія української літератури» та ін.) були написані ним до початку радянського періоду в його біографії. Перебуваючи в УСРР і маючи звання академіка ВУАН, М.С. Грушевський перетворився на очіль-

ника наукових періодичних видань (збірників, оглядів, журналів тощо), що було не менш важливо для розвитку української історичної науки. Окрім того, радянський етап діяльності науковця позначився виходом накопиченого ним за довгі роки спадку.

Слід зазначити, що палатна колекція друків М.С. Грушевського 1920–1930-х рр. уміщує виключно наукову (позбавлену будь-якої публіцистики) продукцію. Найвагомішим здобутком того часу став вихід у 1936 р. (вже після смерті М.С. Грушевського) однотомної праці «Історія України-Руси» [14]. Розвідка, що уміщувала 393 сторінки, була видана Академією Наук УСРР у київській друкарні «Пролетарська правда». Наклад книги сягнув 1,5 тис., а вартість одного примірника становила 8 радянських карбованців. Слід зазначити, що названа праця виходила і за життя історика. Так, в «Алфавітному каталозі» Книжкової палати зберігається бібліографічний опис присвяченого подіям Хмельниччини 9-го тому, що був надрукований Держвидавом України в Харкові в 1928 р. [1]. Наклад книги сягав 3 тис., а вартість примірника становила 7 крб.

Безумовно значущим було видання багатотомної розвідки «Історія української літератури». В «Алфавітному каталозі» Книжкової палати України [1] уміщено картки з бібліографічними описами до 4-го та 5-го томів названої праці. Останні були видані в 1927 р. столичним (на той час, харківським) Держвидавом України, мали невеликий (4 тис. і 3 тис. відповідно) наклад і продавалися за ціною 6 крб. за 4-й том та 4 крб. за 5-й том. Важливо нагадати, що, досліджуючи українську літературу XV–XVII ст., М.С. Грушевський виокремив перше культурне відродження в Україні, датуючи його 1580–1610 рр. [17].

На 1920–1930-ті рр. припадає більшість літератури, де М.С. Грушевський виступає у ролі редактора чи автора передмов. Як свідчать бібліографічні описи Книжкової палати України, в 1924 р. історик написав вступне слово до монографії своєї доньки Катерини «З примітивної культури»; в 1925 р. академік редагував краєзнавчі розвідки Д. Щербаківського «Реліквії старого київського самоврядування» та «Перший театральний будинок в Києві і його садиба»; в 1926 р. – написав передмову до краєзнавчої студії В.І. Щербини «Нові студії з історії Києва» та редагував збірник «Київ та його околиця в історії і пам'ятках»; в 1927 р. був редактором збірника «науково-дослідної кафедри історії України в Києві»; в 1928 р. редагував «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», 2-й том «Українського археографічного збірника», огляди, розвідки, матеріали під загальною назвою «Чернігів і Північне Лівобережжя», «науково-публіцистичні та полемічні писання Миколи Костомарова», що на той момент готувались до виходу; в 1930 р. М.С. Грушевський написав передмову до праці Івана Джиджори «Україна в першій половині XVIII віку» [1].

«Алфавітний каталог» Книжкової палати України зберігає картки академічних наукових збірників 1924 р., 1926 р., 1927 р., що їх редагував М.С. Грушевський, а також картки редагованих ним збірників історичної секції ВУАН про громадське і літературне життя України XIX – початку XX ст., що виходили під назвою «За сто літ» і видавалися в Харкові впродовж 1927–1929 рр. [1]. До 60-річчя з дня народження М.С. Грушевського було видано ювілейний науковий збірник, бібліографічний опис якого також представлено у каталозі Книжкової палати України [1].

Раритетами міжвоєнного періоду можна вважати 30-тисторінкову «Автобіографію М.С. Грушевського» [6], яка вийшла в 1926 р. у Києві невеликим (2 тис. примірників) накладом та збірку художніх творів науковця (оповідань, начерків, заміток, історичних образів), виданих в 1928 р. під назвою «Під зорями» [21] харківським видавництвом «Рух». Остання мала переконливий обсяг (578 сторінок), типовий для того часу наклад (4 тис. примірників) і коштувала 2 крб. 30 коп. Підзаголовком книги стала ностальгічна сентенція історика «Як я був колись белетристом...».

Колекція друків М.С. Грушевського, датована роками розвалу СРСР та початком розбудови незалежної України (1990–1992 рр.), перш за все, вражає своїми величезними накладами. Вочевидь, давала взнаки інерція радянської гігантоманії в питаннях поширення політично значущих друків. Цільовою аудиторією для популяризації імені творця української державності, вельми очікувано, були діти. Тож, не дивно, що найбільшими накладами у виданні праць М.С. Грушевського може похвалитися видавництво дитячої літератури «Веселка». Так, белетристичний твір Михайла Грушевського «Предок» [22], що вийшов у ньому в 1990 р., мав наклад 200 тис. (!), а науково-популярне видання для середнього та старшого шкільного віку «Як жив український народ» [33], надруковане видавництвом «Веселка» в 1992 р., вийшло накладом 100 тис. примірників (надалі відбулося різке скорочення накладів і названа праця у веселківському ж виконанні 1999 р. мала наклад усього 5 тис. [1]).

В 1992 р. столичне видавництво «Либідь» видало працю М.С. Грушевського «Новий період історії України за роки від 1914 до 1919» [20], наклад якої також становив 100 тис. Один із перших авторських підручників М.С. Грушевського з історії України, упорядкований В.Г. Сарбеєм і випущений київським видавництвом «Освіта» в 1992 р. [12], також мав незвичний натепер наклад 70 тис. примірників. Того ж таки року, 17-тисячним накладом «Освіта» видала монографію М.С. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» [10]. Не відставати від колег намагалося й видавництво українського товариства «Знання», яке в 1991 р. 50-титисячним накладом перевидало вищецитовану нами публіцистичну працю М.С. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть» [1]. Потужним столичним видавництвам намагалися відповідати й регіональні установи: в 1991 р. львівський осередок товариства «Меморіал» 10-титисячним накладом видав монографію М.С. Грушевського «Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII ст.» [18], написану ним у співавторстві з істориком та етнографом О.І. Левицьким (1848–1922). Аналогічними (10-титисячними) були обсяги друків багатотомної «Історії України-Руси», що видавалися в 1991 р. до 125-ої річниці з дня народження М.С. Грушевського академічним видавництвом «Наукова думка» [15].

Корисною новацією доби незалежності став вітчизняний друк іноземних праць, присвячених видатному українському історикові: в 1991 р. у Києві вийшла книга директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Омеляна Пріцака «Історіософія і історіографія М.С. Грушевського» [1].

Вагомим здобутком стала поява різноманітних академічних серій, як-от, «Літературні пам'ятки України», де в 1993 р. було видано 6-титомну працю М.С. Грушевського «Історія української літератури» в 9-ти книгах [16], «Епістолярні джерела грушевськознавства», де в 2001 р. було оприлюднено «Листування Михайла Грушевського від 90-х років XIX ст. до 20-х років XX ст.» [37]. Під рубрикою «Бібліотека журналу «Пам'ятки України»» в 1996 р. у київському видавництві «Українознавство» в 6-ти частинах вийшла «Всесвітня історія в короткому огляді» М.С. Грушевського [8]. З 2002 р. у серії «Історичні студії та розвідки» почало виходити повне зібрання творів М.С. Грушевського у 50-ти томах [27]. Відповідальну справу щодо цього друку взяло на себе львівське видавництво «Світ».

Мусимо підкреслити, що наклади спадщини М.С. Грушевського, починаючи з другої половини 1990-х рр., не перевищують позначки 10 тис. примірників. Навіть томи Повного зібрання творів виходять накладом 5–7 тис., а видана у 2000 р. Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України збірка «Із літературної спадщини М.С. Грушевського (поезія, щоденникові записи, проза, сценарій)» [11], взагалі, мала неприпустимо тендітний (1 тис.) наклад.

Ще меншими обсягами в зазначений період виходила література, присвячена М.С. Грушевському. Накладом у 500 примірників вийшли монографії вищезгадуваних нами В.В. Гоцуляка [5], В.В. Масненка [39], О.С. Масликової [38].

Звичайно, з огляду на велику кількість фігурантів у справі видання праць М.С. Грушевського, його не можна віднести до малодрукованих. Так, судячи з бібліографічних описів Книжкової палати України, лише одна науково-популярна книга «Ілюстрована історія України» впродовж 1990–2004 рр. перевидавалася 6(!) разів (тричі в Києві та тричі в Донецьку) [1], а його шкільний підручник «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» майже одночасно був перевиданий у трьох столичних видавництвах («Либідь» 1991 р. та 1992 р.; «Варта», 1993 р., Видавничий дім «КМАcademia» 1994 р.). Окрім того, за доби незалежності в Україні з'явилися праці, видані М.С. Грушевським в часи еміграції за кордоном. Так, дніпропетровське видавництво «Січ» в 1993 р. випустило в світ його розвідку «Про батька козацького Богдана Хмельницького» [23], яка в 1919 р. вийшла в Джерсі-Сіті (США).

Висновки. Опрацювавши картковий репертуар з позиції «Михайло Сергійович Грушевський», авторка дійшла до кількох аргументованих висновків, а саме: 1) видатний державний діяч України, фундатор концепції її історичного розвитку, організатор української академічної науки, публіцист та письменник залишив по собі велику друковану спадщину; 2) в хронологічному сенсі, грушевськовмісні друки, представлені в карткових (1917–2007 рр.) каталогах Книжкової палати України, поділяються на три розірвані у часі тематичні колекції, як-от: друки доби Української національно-демократичної революції 1917 р.; видання ВУАН УСРР, де фігурує прізвище М.С. Грушевського (1924–1936 рр.); видання доби розвалу СРСР, становлення та розбудови незалежної України (1990–2007 рр.); 3) очікувано найбільшим є науковий масив М.С. Грушевського,

створений ним, за одиничними виключеннями, без співавторів; 4) у кількісному вимірі публіцистична, епістолярна і белетристична спадщина М.С. Грушевського вдало конкурує з його науковими працями; 5) інформація про місця розташування видавництв, де виходили праці М.С. Грушевського, свідчить про те, що він завжди був столичним автором (Київ-Харків-Київ), адже його регіональні видання, не дивлячись на значущість, є поодинокими; 6) за характеристикою «наклад» у виданнях М.С. Грушевського спостерігається кілька тенденцій, а саме: поширена відсутність даного параметру в друкованій продукції і відповідно в бібліографічних описах, особливо, щодо видань доби УЦР; сталі, але невеликі (1,5–4 тис.) обсяги видань міжвоєнного (1920–1930-ті рр.) періоду; захмарні (до 200 тис. примірників) наклади на зорі незалежності (1990–1992 рр.) та їх різке скорочення до 0,5–7 тис. примірників у 2000-ні роки. Своєрідним «Рубіконом» цього падіння став 1996 рік, в якому зазначений показник ще зберігався на переконливому 15-титисячному рівні.

Отже, дослідження інтелектуальної спадщини М.С. Грушевського на показниках бібліографічних описів Книжкової палати України породжує нові дискурси та розширює обрії вивчення не тільки окремо взятої персоналії, але й сукупного історичного тла, що на сучасному етапі є вельми актуальною і затребуваною справою.

Список літератури:

1. Алфавітний каталог Книжкової палати України. – Скр. 124.

2. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського/ [Редкол. О.Т. Гончар; вст. слово Л.М. Кравчука]. – Київ: Веселка, 1992. – 549 с.

3. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. Коротка хроніка життя та діяльності М.С. Грушевського/ В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг. – Київ: Либідь, 1996. – 141 с.

4. Винар Л. Історик і будівничий нації/ Л. Винар. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. – 302 с.

5. Гоцуляк В.В. Історіографічна думка про М.С. Грушевського і українську історичну науку його доби/ В.В. Гоцуляк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 181 с.

6. Грушевський М.С. Автобіографія/ М.С. Грушевський. – Київ: Київ-Друк, 1926. – 30 с.

7. Грушевський М.С. Вільна Україна. Статті останніх днів (березень-квітень 1917 р.)/ М.С. Грушевський. – Київ: Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський у Києві», 1917. – 16 с.

8. Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткому огляді. В 6-ти ч./ М.С. Грушевський. – Київ: Видавництво «Українознавство», 1996.

9. Грушевський М.С. Звідки пішло Українство і до чого воно йде/ М.С. Грушевський. – Київ: Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський у Києві», 1917. – 16 с.

10. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні/ М.С. Грушевський. – Київ: Освіта, 1992. – 191 с.

11. Грушевський М.С. Із літературної спадщини/ М.С. Грушевський; [Ред. Л. Винар]. – Київ: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, АТ «Книга», 2000. – 411 с.

12. Грушевський М.С. Історія України/ [упор. В.Г. Сарбей]. – Київ: Освіта, 1992. – 270 с.

13. Грушевський М.С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх/ [упор. А.Ф. Трубайчук]. – Київ: Видавничий дім «КИ Academia», 1994. – 249 с.

14. Грушевський М.С. Історія України-Руси/ М.С. Грушевський. – Київ: Видавництво АН УСРР, 1936. – 393 с.

15. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн./ М.С. Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1991.

16. Грушевський М.С. Історія української літератури. В 6-ти т., 9-ти кн./ М.С. Грушевський. – Київ: Либідь, 1993.

17. Грушевський М.С. Історія української літератури. Т. 5: Культурні і літературні течії на Україні в XIV–XVI ст. і перше відродження 1580–1610 рр. / М.С. Грушевський. – Харків: Держвидав України, 1927. – 516 с.

18. Грушевський М.С., Левицький О.І. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII ст./ М.С. Грушевський, О.І. Левицький. – Львів: Меморіал, 1991. – 154 с.

19. Грушевський М.С. На порозі Нової України. Гадки і мрії/ [передм. І.Р. Юхновського]. – Київ: Наукова думка, 1991. – 120 с.

20. Грушевський М.С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919/ [упор. А.Ф. Трубайчук]. – Київ: Либідь, 1992. – 42 с.

21. Грушевський М.С. Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи/ М.С. Грушевський. – Харків: Рух, 1928. – 578 с.

22. Грушевський М.С. Предок: із белетристичної спадщини/ М.С. Грушевський. – Київ: Веселка, 1990. – 245 с.

23. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького/ М.С. Грушевський. – Дніпропетровськ: Січ, 1993. – 53 с.

24. Грушевський М.С. Про старі часи на Україні: коротка історія України (для першого початку)/ М.С. Грушевський. – Київ: Друкарня УЦР, 1917. – 162 с.

25. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу/ М.С. Грушевський. – Київ: Друкарня «Слов'янська», 1917. – 66 с.

26. Грушевський М. Студії з економічної історії України/ М. Грушевський. – Київ: Друкарня Української Центральної Ради, 1917. – 96 с.

27. Грушевський М.С. Твори у 50-ти т./ М.С. Грушевський. – Львів: Світ, 2002-....

28. Грушевський М.С. Українська Центральна Рада і її універсали перший і другий / М.С. Грушевський. – Київ: Друкарня «Петро Барський», 1917. – 16 с.

29. Грушевський М.С. Хотинська війна 1621 р. / [передм. П.П. Толочка]. – Київ: Центр пам'яткознавства АН України, 1991. – 238 с.

30. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть/ М.С. Грушевський. – Київ: Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський», 1917. – 16 с.

31. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть/ М.С. Грушевський. – Київ: Товариство «Знання» України, 1991. – 240 с.

32. Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894)/ М.С. Грушевський. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. – 260 с.

33. Грушевський М.С. Як жив український народ: для середнього та старшого шкільного віку/ М.С. Грушевський. – Київ: Веселка, 1992. – 110 с.

34. Грушевський М.С. Якої ми хочемо автономії і федерації/ М.С. Грушевський. – Київ: Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський», 1917. – 16 с.

35. Епістолярна спадщина М. Грушевського: покажчик до фонду № 1235 ЦДІА в м. Києві. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1996. – 107 с.

36. Каталог книг спецзберігання Книжкової палати України. – Скр. 1.

37. Листування Михайла Грушевського від 90-х рр. XIX ст. до 20-х рр. XX ст. / [упор. Р. Майборода]. – Київ: Українське історичне товариство, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2001. – 410 с.

38. Масликова О.С. Словник філологічної термінології та номенклатури творів М.С. Грушевського/ О.С. Масликова. – Сімферополь: Крымнавчпеддержвидав, 2002. – 255 с.

39. Масненко В.В. Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського/ В.В. Масненко. – Київ-Черкаси: Брама ІСУЄП, 2000. – 283 с.

40. Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. М. Грушевський: біографічний нарис/ Р.Я. Пиріг, В.В. Тельвак. – Київ: Либіль, 2016. – 576 с.

41. Тельвак В.В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.)/ В.В. Тельвак. – Київ-Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с.

42. Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – 161 с.

43. Яневський Д.Б. Грушевський, Скоропадський, Петлюра/ Д.Б. Яневський. – Харків: Фоліо, 2022. – 795 с.

44. Яневський Д.Б. Михайло Грушевський. Портрет на тлі епохи/ Д.Б. Яневський. – Харків: Фоліо, 2023. – 288 с.

45. Яневський Д.Б. Проект «Україна» або Таємниця Михайла Грушевського/ Д.Б. Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 315 с.

Doiar L.V. M.S. HRUSHEVSKY IN CARD BIBLIOGRAPHIC DESCRIPTIONS BOOK CHAMBER OF UKRAINE (1917–2007): IN HONOR OF THE 90'S OUTSTANDING UKRAINIAN HISTORIAN

The presented article raises the problem of bibliographic research conducted with the help of entries in bibliographic descriptions of printed products and content analysis of the content of book prints. The subject of research in this investigation was a selection of catalog cards from the position «Mykhailo Serhiyovych Hrushevskyi», which was compiled and is still kept in the «Alphabetical Catalog» and «Catalog of Books of Special Storage» of the State Scientific Institution «Book Chamber of Ukraine named after Ivan Fedorov». The source base of the research was the printed legacy of the outstanding statesman, scientist, publicist, writer M.S. Hrushevskyi (1866–1934), processed and preserved in the funds of the State Print Archive of the Book Chamber of Ukraine. The chronological boundaries of the study are the period 1917–2007, which is presented in the card catalogs of the named institution. The reason for writing the article was the solemn events commemorating the founder of Ukrainian statehood in connection with the date of his 90th anniversary. The scientific novelty of the study consists in processing and summarizing the catalog card repertoire of the Book Chamber of Ukraine, related to the figure of M.S. Hrushevsky: his public speeches, author's scientific studies, monographs and collections of articles edited by him, journalistic works, memoirs, epistolary, artistic works, as well as books written about him were studied. The concluding part of the presented work included statements about the periods of domestic pear studies and their characteristics. This intelligence is written in accordance with the requirements of scientific methodology, is based on the principles of historicism, comprehensiveness and objectivity, applies general (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) methods of scientific research. The practical significance of the conducted research lies in the possibility of applying its results in further scientific studies.

Key words: *bibliographic description, catalog card, publication edition, publishing house, national pear studies, printed heritage of M.S. Hrushevskyi.*

УДК 94(477)(092)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.44

Левенець О.М.
Національний транспортний університет

ПЕТРО СМІЯН: ЖИТТЄПИС, НАУКОВО-ІСТОРИЧНА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1918–2011 РОКИ)

Стаття відображає результати науково-історичного (просопографічного) дослідження, об'єктом якого є життєвий шлях і професійна кар'єра радянського (згодом українського) історика-науковця українського походження Петра Сміяна (1918–2011 рр.), який у 1938–1950 рр., 1955–2001 рр. працював на різних викладацьких посадах у різних закладах вищої освіти Радянського Союзу, а згодом України. Впродовж 1950–1955 рр. був репресований радянським тоталітарним режимом за використання в науковій роботі праць із переліку так званої «забороненої літератури». Понад пів століття вчений прожив у місті Луцьку (Волинська область) й впродовж 1955–2001 рр. працював викладачем в Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки (з 1993 р. Волинський державний університет імені Лесі Українки). В статті висвітлено біографію вченого: дитячі та юнацькі роки, його участь в партизанському русі під час Німецько-радянської війні 1941–1945 рр., здобуття освіти й професійне становлення, факти з особистого життя. Професійна кар'єра П. Сміяна була досить багатогранною й передбачала декілька складових елементів, які були між собою тісно пов'язані: педагогічна діяльність і наукова. Усі ці складові аспекти відображені в публікації. В процесі дослідження автор ставив завдання – об'єктивне та всебічне науково-історичне дослідження життєвого та професійного шляху П. Сміяна. Досягнення цього завдання зумовило використання широкого асортименту історичних джерел та історіографії. Відтак, джерельну базу дослідження становлять: архівні документи (з чотирьох архівних установ України), публікації П. Сміяна, свідчення осіб, які були особисто знайомими з вченим. Зважаючи на результати дослідження, автор зробив висновок, що професійна діяльність вченого є особистим вагомим внеском у розвиток історичної освіти і науки у Волинській області в радянський час.

Стаття є цікавою для істориків та усіх, хто цікавиться історією української освіти і науки, історіографією історії України, історією України радянського часу та історією Волині.

Ключові слова: *Петро Сміян, історична наука, історіографія, дослідження, викладання, історія України, історія Волині, історія Закарпаття.*

Постановка проблеми. Петро Кіндратович Сміян (1918–2011 рр.) – відомий радянський і український історик, науковець, педагог. В радянській і українській історіографії знаний дослідник, фахівець з історії України XIX – початку XX ст., історії Волині і Закарпаття. Постать П. Сміяна відома, передовсім, в українській історіографії радянського часу, а також у науково-історичних (академічних) колах Закарпаття і Волині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії є декілька робіт науково-популярного і краєзнавчого жанру, які висвітлюють лише окремі факти із життєпису та науково-дослідної діяльності П. Сміяна. До таких слід віднести: «Історія Луцька» (1991 р.) [22]; «Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки (Нарис історії)» (1992 р.) [20]; «Сторінки історії Волинського державного університету імені Лесі Українки» (1998 р.) [35]; «Професори Волинського національного університету імені Лесі Українки» (2010 р.) [25]. Також постать вченого неодноразово висвітлювалася на сторінках газет [29; 36; 37; 3], в краєзнавчих виданнях, автором однієї з публікацій є Г. Бондаренко [17], в електронних ресурсах Волині [40]. Згадують П. Сміяна в своїх публікаціях й закарпатські дослідники М. Олашин [24] і В. Міщанин [23]. Проте комплексної роботи, яка б стосувалася цієї постаті – немає, таким чином, це зумовлює актуальність дослідження окресленої тематики й врахування здобутків і недоліків української історіографії радянського часу задля розвитку сучасної української історичної науки.

Постановка завдання. Мета статті полягає у тому, аби представити науково-історичній громад-

ськості України публікацію просопографічного та історіографічного характеру.

Виклад основного матеріалу. Народився П. Сміян 13 січня 1918 р. на околиці невеликого містечка Борзна, що на Чернігівщині у звичайній селянській багатодітній незаможній родині. Згодом сім'я Сміянів складалася з сімох осіб: окрім П. Сміяна, батько – Кіндрат Лаврентійович, мати – Юхимія Кузьмівна, троє старших братів Костянтин (1912 р. н.), Дмитро, Михайло і сестра Марія (1921 р. н.) [29, с. 2]. Сім'я мала півтори га орної землі і одного коня. У своїй автобіографії П. Сміян писав, що будучи ще зовсім юним він обробляв землю разом зі своїм старшим братом Костянтином: обоє ходили за плугом, орали і сіяли. Згодом батьки віддали хлопця на навчання до місцевої семилітньої школи. Навчання юнакові дуже подобалося, проте він багато часу пропускав, особливо осінню і весною, коли доводилося багато працювати на полі, тож потім самостійно надолужував навчальний матеріал. У травні 1932 р., коли П. Сміян навчався у сьомому класі, його зарахували до ЛКСМУ. Це дало юнакові можливість поринути у цікаву роботу, і він отримував громадські доручення: малював, редагував і клеїв стінгазети, готував виступи, доповіді тощо. Комсомольські збори, зазвичай, відбувалися в місцевому будинку культури, який знаходився за п'ять кілометрів від дому, проте юнак намагався регулярно їх відвідувати.

Восени 1932 р., як відомо, радянська влада розпочала штучний голодомор в Україні і за її межами. Цього лиха зазнала й родина Сміянів. Радянські функціонери запроваджували високі хлібозаготівлі, різноманітні податки, а згодом почали агресивними методами вилучати всю сільськогосподарську продукцію. Взимку 1932–1933 рр. родина Сміянів харчувалася вареною половою і корою з дерев, перетертим корінням з бур'янів. Бувало й таке, що малолітній П. Сміян з сестрою Марією закрадалися на колгоспне поле і крадькома збирали в пазуху мерзлу картоплю, колоски з пшениці, жита, ячменю, потім приносили додому, вдома обмолочували, перетирали в ступі і мати готувала кашу на воді. Згодом П. Сміян, пригадуючи, називав такі дні «справжнім святом», бо їли замість полови товчене зерно. У своїй автобіографії він описує один інцидент з тих часів: *«Так одного разу я з сестрою назбирали сумку колосків і поверталися додому, але по дорозі нас перестрів сталінський опричник, який їхав на коні. Він забрав сумку з колосками і набив нас канчуком (нагайкою) і попередив, що коли він ще раз зустріне нас з колосками, то зіб'є ще більше і подасть на суд. Ми намагалися оправдуватися, говорили, що колоски все рівно пропадають, вони все рівно гниють, чому їх не підібрати? ... Після такої зустрічі з «властями», ми більше ніколи не ходили збирати пропадаючі на стерні колоски після жнив»*. Відомо, що в родині по материнській лінії були жертви голодомору 1932–1933 рр. [12, арк. 14].

Рис. 1. Петро Сміян (фото 1970-х рр.)

У червні 1933 р. П. Сміян закінчив Борзнянську неповну середню школу й вступив на ІІІ курс робітничого факультету при Артемівському учительському інституті (сучасний Бахмут). В цьому ж інституті викладачем математики працював його старший брат – Дмитро. Навчався П. Сміян тут досить добре, оскільки отримав посвідчення «Ударника навчання». Після закінчення робітничого факультету у 1934 р., поїхав у Київ, де вступив на історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Тут також навчався добре, а ще був керівником студентського літературного гуртка, завдяки чому впродовж років навчання в інституті познайомився з багатьма тогочасними літературними діячами: І. Микитенком, І. Кириленком, А. Шияном, Ю. Збанацьким, а також з В. Сосюрою. У березні 1944 р. в Києві під час одного із літературних вечорів в педагогічному інституті, В. Сосюра

подарував П. Сміяну рукопис своєї поеми «Мій син» [12, арк. 14]. Роки навчання у Київському педінституті припали на роки Великого терору 1936–1938 рр. Цікаві факти про своє студентське життя пригадував П. Сміян згодом: *«Навчання в інституті також було зв'язане з великими труднощами. Особливо трудними були 1936–1937 рр. і 1938 р. Кожного вечора, а здебільшого вночі приходили в гуртожиток енкаведисти і забирали того чи іншого студента, або декількох відразу. Назад в гуртожиток вже більше ніхто з них не повертався. Де вони дівалися – ніхто не знав. Напружена обстановка наштовхувала студентів на нічні перельоти: наніч вони таємно мінялися кімнатами, а на ранок знову поверталися у свої. І так щоденно, а багато з них не ночували в гуртожитках. Це приводило енкаведистів в оману. Як наслідок, вони ще більше бісилися і все частіше приходили в гуртожиток»* [34, с. 6].

У 1938 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького й отримав кваліфікацію викладача історії середньої школи. Після цього молодого спеціаліста було направлено в Чернігівський державний педагогічний інститут на посаду асистента кафедри історії СРСР, де й працював впродовж 1 вересня 1938 р. – 1 вересня 1939 р. В цей час П. Сміян обрав собі тему кандидатської дисертації та розпочав науково-історичне дослідження. Наступного 1939 р. вступив до аспірантури Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка на заочну форму навчання і паралельно з 1 вересня 1939 р. працював на посаді старшого викладача в Чернігівському державному педагогічному інституті до 1940 р. У 1940 р. у зв'язку з появою вільної вакансії старшого викладача, – перевівся в Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького. У Києві був доступ до бібліотек, архівів і музеїв, тож результат дослідження не забарився. У травні 1941 р. П. Сміян подав закінчену дисертацію на вичитування завідувачу кафедри історії народів СРСР, професору А. Введенському, який був членом Вченої ради Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Формулювання теми дисертації звучало так: «Партизансько-селянський рух в роки вітчизняної війни 1812 року». Після здачі дисертації, він поїхав у Борзну до батьків. Проте по дорозі, неподалік Борзни автомобіль потрапив в аварію, що призвело до важкого травмування декількох пасажирів, у тому числі й П. Сміяна, отож потрапив до місцевої лікарні. Таким чином, на момент початку Німецько-радянської війни 1941–1945 рр., П. Сміян перебував у Борзні в лікарні, а з осені 1941 р. опинився в окупованій німецькими загарбниками, території (в німецькому тилу). Як тільки стан здоров'я покращився – з кінця листопада 1941 р., П. Сміян записався в лави підпільної комсомольської організації на Борзнянщені. Згодом юнаки таємно в клуні встановили і налагодили радіоприймача, що дозволило періодично слухати радянське інформбюро. Потім писали і розмальовували від руки інформаційні листівки і таємно розповсюджували їх серед місцевого населення.

Часи німецької окупації для родини Сміянів, як і для тисяч інших українських родин, виявилися трагічними. У 1942 р. сестру Марію окупанти силоміць відправили до Німеччини на примусові роботи, як остарбайтера. За декілька місяців до того брат Михайло долучився до місцевого партизанського підпілля, яке дислокувалося в Борзнянських лісах. Одного разу, коли Михайло навідувався до батьківського обійстя, його схопили гітлерівці й арештували. Від керівника Ніжинського партизанського підпілля Я. Батюка П. Сміян дізнався, що брата відвезли до Ніжина, куди він і вирушив. Проте прибувши до Ніжина, довідався, що гітлерівці стратили брата шляхом повішання. Така новина приголомшила П. Сміяна й гнітюче вплинула на його психологічний стан, через що той захворів. Декілька тижнів проживав у Ніжині в квартирі Я. Батюка, згодом повернувся в Борзну до батьків. На початку вересня 1943 р. до Борзни, внаслідок радянського контрнаступу, наблизилася лінія фронту. Разом з тим члени місцевого підпілля потрапили в поле зору радянських спецслужб, а потім відбулися їх ретельні перевірки співробітниками НКВС. Згодом декого з місцевих підпільників долучили до підрозділів Червоної армії, а з іншої частини підпільників радянська комендатура утворила винищувальні батальйони. Уже 8 вересня 1943 р. П. Сміяна було призначено начальником одного із таких батальйонів. У жовтні того ж 1943 р. керівництво Чернігівського обласного комісаріату ЛКСМУ викликало П. Сміяна до Чернігова, де його було призначили завідувачем відділу літератури. Наприкінці жовтня 1943 р. отримав призначення на посаду завідувача кафедри історії і старшого викладача цієї ж кафедри в Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя, який, на той час, тільки повернувся з евакуації з Уфи (Башкирська АРСР). На початку грудня 1943 р. у боях за визволення Житомира загинув старший брат Костянтин [34, с. 6].

В жовтні 1944 р. П. Сміян поїхав у Київ задля того, аби довідатися інформацію щодо своєї дисертації і її захисту. Проте в Києві йому повідомили, що його переводять на роботу у Київ на посаду старшого викладача історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Дисертація ж була загублена в хаосі війни та евакуації. Тоді ж виконувач обов'язків професора кафедри Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, доцент К. Гуслистий рекомендував П. Сміяну змінити тему кандидатської дисертації й розпочати заново роботу над нею. Отож, у 1944 р. було вдруге затверджено тему кандидатської дисертації: «Україна у вітчизняній війні 1812 року». Оскільки тема «другої» дисертації була майже ідентичною з темою «першої», то дисертант уже наприкінці 1945 р. закінчив роботу над нею. У січні 1946 р. в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся успішний захист дисертації П. Сміяна на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. У тому ж році в Києві вийшла перша монографія вченого – «Україна у вітчизняній війні 1812 року», по факту це була опублікована його дисертація [26, с. 37].

У травні 1946 р. розпочався черговий етап в життєписі П. Сміяна – ужгородський [8, арк. 8]. Його направили в Ужгород у нещодавно відкритий університет, де впродовж 1 травня 1946 р. – 10 вересня 1947 р. вчений працював на посаді завідувача кафедри історії СРСР і УРСР, доцента цієї ж кафедр і на посаді декана історико-філологічного факультету Ужгородського державного університету. Працюючи в Ужгороді, П. Сміян багато часу проводив не лише в університетських аудиторіях, а й в місцевих бібліотеках і архівах, де виявив, невідомі до того, історичні документи. Це сприяло поступовому зацікавленню минулим Закарпаття. Згодом виникла ідея розпочати роботу над докторською дисертацією, яка б стосувалася історії Закарпаття. Окрім того, публікував й окремі публікації з історії України, Росії. Відтак, у березні 1946 р. в газеті «Молодь Закарпаття» опублікував замітку-некролог «Видатний російський адмірал. (До дня смерті П. С. Нахімова» [11, арк. 1], у червні того року в газеті «Закарпатська правда» вийшла стаття «Брусиловський прорив», а в липні того ж 1946 р. – стаття «Розгром шведів під Полтавою» [33, с. 3].

Під час роботи в Ужгороді, – 17 травня 1947 р. йому було присвоєно вчене звання доцента [9, арк. 19]. Проте працювати над науково-історичними дослідженнями у той час було дуже складно через тотальний ідеологічний контроль і критику зі сторони партійно-державних цензорів і місцевої компартійної номенклатури [23, с. 105–106]. Відтак, у поданні секретаря Закарпатського обкому КП(б)У із пропаганди О. Карпенка адресоване секретареві ЦК КП(б)У в червні 1947 р. «Про деякі факти прояву ворожої ідеології в Закарпатській області» П. Сміян потрапив у немилість. Його критикували за статтю «Українські націоналісти – вороги українського народу», опубліковану в місцевій газеті «Молодь Закарпаття». Партійні цензори звинуватили автора в тому, що він «підспівує українсько-німецьким націоналістам» і викривляє правду про те, що у 1918 р. українські націоналісти були фактичними господарями України. Бюро обкому КП(б)У «вказало» П. Сміяну на його «помилкові твердження»: «…в жовтні 1917 р. український народ повів боротьбу проти царизму за встановлення пролетарської влади», що «український народ вигнав в 1918 р. німців з України». Як зазначалося в поданні: «В останньому випадку тов. Сміян припускається подвійної помилки – стає на позиції школи Грушевського про безбуржуазність українського народу й ігнорує вирішальну роль братської допомоги великого російського народу і роль В.І. Леніна та Й.В. Сталіна у визволенні України від німецьких окупантів у 1918 р.» [14, арк. 14]. Закарпатський обком КП(б)У звернувся до ЦК КП(б)У з проханням відмінити призначення П. Сміяна на посаді завідувача кафедрою в Ужгородському державному університеті [15, арк. 17]. Петро Кіндратович, щоб уникнути подальшої критики і репресій, наприкінці літа 1947 р. перевівся з Ужгорода на науково-педагогічну роботу у Львів. Отож, впродовж 8 вересня 1947 р. – 25 серпня 1948 р. він працював на посаді завідувача кафедри історії і доцента цієї ж кафедри в Львівському державному педагогічному інституті. Проте в серпні 1948 р. звільнився у зв'язку з сімейними обставинами і переїхав на Чернігівщину, де з 23 вересня 1948 р. по 12 травня 1949 р. працював на посаді доцента кафедри історії СРСР в Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя [7, арк. 4–5].

Після численних переїздів, змін місця роботи і проживання, повернення на рідну Чернігівщину і після другого працевлаштування в Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя, здавалася, що трудовий шлях молодого вченого надалі буде пов'язаний з рідним краєм. Працюючи в Ніжині в педагогічному інституті, дослідник продовжив працювати над докторською дисертацією, остаточно сформував

тему дисертації – «Революційний і національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX – на початку XX ст.». Тоді ж П. Сміян поїхав в Москву в Інститут історії АН СРСР задля затвердження теми дисертації й призначення наукового керівника. Бюрократичні справи в Інститут історії АН СРСР вирішилися, на подив, досить швидко і успішно: тему затвердили, а науковим керівником призначили академіка В. Пічету. Саме він порекомендував дисертанту придбати, або віднайти деяку наукову літературу по темі дослідження, а саме: В. Антонович «Триста років українського театру. 1619–1919»; І. Чижевського «Нарис української філософії»; Є. Шмурло «Ведение в русскую историю», які й П. Сміян привіз з Москви, а в українських книгозбірнях віднайшов праці М. Грушевського [34. с. 6]. Одного разу на початку травня 1949 р. П. Сміян запросив до себе додому свого колегу по роботі з інституту – Л. Олійника, під час гостини за чаркою горілки, принагідно показав йому свою домашню бібліотеку наукової і художньої літератури, а той попросив позичити на декілька днів декілька книг В. Антоновича, М. Грушевського, І. Чижевського [34, с. 6; 19 с. 21–22]. Як згодом з'ясувалося, Л. Олійник був завербованим агентом радянських спецслужб, тож дуже швидко видання із переліку так званої «забороненої літератури» опинилися у місцевому відділі органів державної безпеки. Після цього не забарився обшук помешкання П. Сміяна співробітниками МВС СРСР і його арешт. Тоді ж посипалися звинувачення в «буржуазному націоналізмі», контрреволюційній діяльності, зберіганні «забороненої літератури» тощо [34, с. 6; 2, арк. 77]. В ході слідства, з'ясування обставин, П. Сміяна звільнили з роботи у Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя й заборонили займатися педагогічною і науковою діяльністю на території України. Тоді ж П. Сміян порекомендували працевлаштуватися на території РСФРР, подалі від України в надії, що це допоможе розвіяти обвинувачення і уникнути репресій. Таким чином, вчений подав свою кандидатуру на посаду доцента кафедри історії СРСР в Красноярський державний педагогічний інститут (РСФРР). Відповідно до наказу по цьому інституті № 119 від 8 вересня 1949 р. його було призначено доцентом кафедри історії СРСР з посадовим окладом у розмірі 3840 крб, проте пропрацював у ньому не довго: з 1 вересня 1949 р. по 27 травня 1950 р. Паралельно з тим тривало «слідство». Неодноразово під час допитів, зазнавав фізичних знущань і побиття, результатом чого стали вибиті зуби і переламані ребра. Незабаром, інкримінували йому статтю 58, частину 10 – «зберігання контрреволюційної літератури». Під час судового засідання І. Білозор з Борзни додатково, окрім Л. Олійника, звинуватив П. Сміяна в «буржуазному націоналізмі» і зв'язках з націоналістичними групами. Звісно, що радянській владі і партійно-державним органам, українські історики-науковці становили ідеологічну загрозу, а результати їхніх досліджень, суспільно-історична думка, громадська позиція йшла врозріз по відношенню до офіційних партійно-державних ідеологем. Отож, суд виніс вирок – заслання в Сибір на 10 років. Не завадило такому вироку й особисте знайомство П. Сміяна з С. Ковпаком (один із керівників так званого «червоного партизанського руху» в роки війни). Після цього П. Сміяна звільнили з інституту і відправили в табір для ув'язнених, через трохи часу – в інший табір, де він й пробув з кінця травня 1950 р. до 9 червня 1955 р. У таборах в Оренбурзькому краї, як і інші засуджені, жив у бараках, а працював на лісоповалі. Там же неодноразово зазнавав обмороження ніг, переохолодження тіла, що й підірвало здоров'я. У червні 1955 р. звільнений від відбування покарання в контексті хрущовської «відлиги» на основі ст. 20 кримінально-процесуального кодексу РСФРР із таким формулюванням: «у зв'язку із завершенням справи як необґрунтовано притягнутий до карної відповідальності», згодом був повністю реабілітований, а термін перебування у таборах для в'язнів зарахований як стаж на посаді доцента кафедри історії СРСР Красноярського державного педагогічного інституту.

Влітку 1955 р., після звільнення з сибірських таборів, в житті П. Сміяна розпочався черговий період – волинський, який тривав наступні майже 56 років. Рішенням Міністерства вищої освіти УРСР П. Сміяна було направлено в Луцьк, на посаду доцента кафедри історії Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, де з 26 серпня 1955 р. розпочався його професійний шлях. В Луцьку йому виділили кімнату в старенькому гуртожитку, житлово-побутові умови якого були дуже незручними: кімната з пічним опаленням, тож потрібно було вугіллям і дровами носити з вулиці, воду також носити з вулиці, а під підлогою бігали миші [18, с. 24].

Після переїзду в Луцьк вчений продовжив науково-дослідну діяльність, тематика якої охоплювала як загальні теми з історії України, так і теми з історії Волині, історичного краєзнавства, і звісно

ж продовжив роботу над докторською дисертацією, яка стосувалася суспільних рухів на Закарпатті кінця XIX – на початку XX ст. [38, арк. 10].

П. Сміян також є автором декількох методичних посібників для вчителів історії. Так, у 1959 р. в Луцьку у Волинському обласному інституті удосконалення кваліфікації вчителів вийшли друком два посібники: «Встановлення феодального ладу в Західній Європі. (Методична розробка на допомогу вчителю історії)» і другий – «Визвольні походи Богдана Хмельницького на Волині. (Методична розробка на допомогу вчителю по використанню місцевого матеріалу)» [26, с. 37–39; 4, арк. 22].

Впродовж 1958–1978 рр. вчений опублікував 17 статей в різних журналах і збірниках, зокрема в журналі «Жовтень» за 1958, 1959, 1963, 1967, 1968, 1970, 1972 і 1977 рр., в журналі «Народна творчість та етнографія» (1959, 1961, 1963, 1964 рр.), в журналі «Комуніст України» за 1961 р., в журналі «Радянська школа» у 1961 р., в журналі «Бюлетень агітатора» (1962 р.), в журналі «Економіка Радянської України» (1977 р.), а також у 1961 р. по одній статті в збірниках: «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР» і «Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки». Також брав участь в укладанні й написанні статей і заміток для енциклопедичних видань, зокрема: для видання «Українська Радянська енциклопедія» впродовж 1960–1963 рр. написав дев'ять статей, а для видання «Радянська енциклопедія історії України» за 1969–1970 рр. – сім статей. У 1968 р. у Львові вийшла друком брошура П. Сміяна – «Ковель: історико-краєзнавчий нарис», у якій було вміщено короткі історичні відомості про місто Ковель та його минуле. По суті, це була перша публікація, яка стосувалася історії міста Ковеля.

Впродовж другої половини 1960-х рр. авторський колектив, який складався з викладачів кафедри історії Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, а також вчителі з різних куточків Волинської області працював над відомою працею – «Історія міст і сіл УРСР. Волинська область», яка вийшла у світ у 1970 р. Для цієї праці П. Сміян написав сім статей і заміток про населені пункти області: Колодяжне, Ковель, Поворськ, Ратне, Заболоття, Сераховичі, Турійськ. Впродовж 1955–1979 рр. в газеті «Радянська Волинь» дослідник опублікував понад 40 науково-популярних публікацій, які стосувалися як загальних тем з історії України, Росії, так і тем з історичного краєзнавства, історії Волині і Закарпаття [26, с. 37–39].

Паралельно з згаданими науковими проєктами, педагогічною діяльністю, П. Сміян впродовж 1960-х рр. працював над докторською дисертацію, що потребувало відвідування архівних установ і бібліотек Ужгорода, Мукачева, Виноградова, Берегова, Хуста, а також Києва, Львова і Луцька. У 1968 р. у Львові вийшла друком друга його монографія (апробація докторської дисертації) – «Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX – початку XX ст.» [39, арк. 17]. У наступному 1969 р. троє колег-викладачів з Луцька: І. Гайдай, О. Михайлюк, Р. Оксенюк опублікували позитивну рецензію на цю монографію в «Українському історичному журналі» [1, с. 140–141]. 25 травня 1970 р. в Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся успішний захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Опонентами на захисті були два професори з Інституту історії АН УРСР (Київ): Ф. Лось та І. Компанієць, а також професор з Інституту історії АН СРСР (Москва) – А. Пушкаш. В лютому 1972 р. під час урочистого засідання Вченої ради Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки диплом доктора історичних наук П. Сміяну вручав проректор інституту – С. Церковницький. Таким чином, в історію науки Волинської області, П. Сміян увійшов тим, що перший з викладачів Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки отримав диплом доктора наук, попри те, що перед ним докторські дисертації захистили О. Михайлюк (1968 р.) і Л. Гіттік (1970 р.), але на той момент ще не було рішення ВАКу Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР щодо двох попередніх докторантів. 7 грудня 1973 р. П. Сміяну було присуджено вчене звання професора.

Окрім викладацьких посад, П. Сміян у різні роки займав ще й адміністративні: у 1965 р. – заступник декана історико-філологічного факультету, а впродовж 1973–1985 рр. – займав посаду завідувача кафедри історії СРСР і УРСР [6, арк. 6].

У 1972 р. у Львові вийшла третя монографія вченого, яка також стосується минулого Закарпаття – «Жовтнева революція і Закарпаття (1917–1919 рр.)» [30].

В середині 1980-х рр. П. Сміян входив в авторський колектив з написання відомої праці «Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів», яка була видана у 1988 р. у Львові. Відомо, що у тому ж році П. Сміян входив до організаційного комітету і редакційної колегії Другої Волинської істо-

рико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині». 13 січня 1988 р. в Луцькому державному педагогічному інституті ім. Лесі Українки відбувалися пишні урочистості з нагоди сімдесятиліття професора П. Сміяна, на яких звучали вітання на його адресу не лише з уст науковців з Луцька, а й з різних куточків України.

Вчений дуже добре розумів і усвідомлював ідеологічні та ідейно-політичні особливості і специфіку радянської історичної науки, її політичну заангажованість і наукову вадливість. Про це він відкрито почав говорити наприкінці 1980-х рр. – в епоху горбачовської перебудови і гласності. З проголошенням незалежності України, уже немолодий професор почав публікувати тези доповідей на науково-історичних конференціях на такі теми, на які в радянський час заборонено було навіть говорити – тематика українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни, діяльність ОУН і УПА [31, с. 122].

Одним із аспектів професійної діяльності П. Сміяна була педагогічна діяльність. До ув'язнення й перебування в сибірських таборах він викладав великі нормативні курси: «Історія СРСР», «Історія УРСР», але у перші роки після звільнення викладав курси: «Історія середніх віків», «Археологія», «Допоміжні історичні дисципліни» [5, арк. 9]. Як професор сам зазначав, що спочатку йому не довіряли викладання історії СРСР, оскільки він на собі відчув, що таке радянська влада, щоб не розповідав студентам про голодомор 1932–1933 рр., сибірське увезення, табори і діяльність радянських спецслужб. Проте з початком 1970-х рр. йому знову дозволили викладання історії СРСР. Після проголошення незалежності України, він викладав курси: «Історія України», «Історія України нового часу», «Історіографія історії України» тощо. За роки своєї професійної діяльності П. Сміян був двічі удостоєний звання «Відмінник народної освіти», нагороджений медаллю «Ветеран праці». У 1988 р., у зв'язку з сімдесятиліттям вченого, у Державному архіві Волинської області розпочалося комплектування особового фонду документів, який стосується постаті П. Сміяна. У 1999 р. його було обрано академіком Української академії історичних наук.

Як викладач, П. Сміян був майстром своєї справи, начитаний, ерудований, людина енциклопедичних знань з історії України та всесвітньої історії. Петро Кіндратович любив студентів, жартома називаючи їх: «босяками» [27, 28]. Студенти його дуже поважали за високі морально-людські якості, доброту, простоту у спілкуванні, скромність і професіоналізм. Ось як пригадує П. Сміяна його студентка, випускниця інституту 1987 р., а нині кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та археології Волинського національного університету ім. Лесі Українки В. Приймак: *«Петро Кіндратович Сміян викладав у мене на першому курсі історію СРСР. Дуже великий курс по сто двадцять годин у першому і другому семестрі. Пар, ми в нього, не пропускали, бо з папірця він їх ніколи не читав, а вільно володів предметом. Розповідав багато цікавого, у нього було чудове почуття гумору. Дуже не любив російської імператриці Катерини II, яка понищила гетьманську Україну. Він сидів у тюрмі за Радянського Союзу, бо у своїй дисертації написав неугодне тій владі. Отримати «відмінно» у професора Сміяна – ми мали за честь. Ще він носив взуття на два розміри більше, бо мав обморожені ноги. І ми ніколи з цього не сміялися. Ми поважали Петра Кіндратовича, він – чудово співав, мав дзвінкий високий голос. І багатьом нашим викладачам з історичного факультету він допомагав фаховими консультаціями при захисті дисертацій. Петро Кіндратович Сміян – то людина-епоха»* [40].

Нелегким було й сімейне життя Петра Кіндратовича. Зразу ж після війни одружився з дівчиною Мілентиною (родом з Чернігівщини), яка за освітою була вчителем німецької мови. До 1950 р. в подружжя народилося двоє дітей (син і донька). Проте коли у 1950 р. П. Сміяна запроторили до сибірського табору, співробітники органів державної безпеки СРСР почали всіляко тиснути на дружину, змушуючи її подати заяву на розірвання шлюбу, залякували її, мовляв, що дружина «ворога народу» є неблагонадійною й не може будувати педагогічну кар'єру в радянському суспільстві. Зрештою, у 1951 р. Мілентина Юхимівна змушена була офіційно розлучитися з Петром Кіндратовичем. У 1949 р. в Борзні помер батько – Кіндрат Лаврентійович. Після переїзду на Волинь, П. Сміян придбав невеличкий будинок з обійстям в містечку Ківерці (неподалік Луцька) і перевіз туди маму (Юхимію Кузьмівну), щоб була ближче, проте вона трагічно загинула у 1961 р. [28].

Сестра П. Сміяна – Марія після повернення з Німеччини у 1945 р. вийшла заміж і постійно проживала в Ужгороді, за освітою також була вчителем історії, багато років працювала в Ужгородській середній школі № 1, отримала звання «Заслужений вчитель УРСР». Після переїзду в Луцьк,

П. Сміян дуже часто відвідував Ужгород і інші міста Закарпаття – збирав матеріали для докторської дисертації, тож часто зупинявся й гостював у сестри. Одного разу в січні 1962 р. на залізничному вокзалі в містечку Виноградів (Закарпаття) П. Сміян познайомився, з молодшою від нього на 23 роки, дівчиною – Євою, яка працювала швачкою. Родом вона була з села Королеве Закарпатської області, згодом вона стала другою дружиною П. Сміяна. Під кінець того ж 1962 р., Петро Кіндратович перевіз дружину Єву Михайлівну до Луцька, спочатку проживали в гуртожитку, а згодом отримали простору трьохкімнатну квартиру, одна з кімнат якої була відведена вченим під особистий кабінет і домашню бібліотеку, у якій налічувалося тисячі книг. У 1963 р. в подружжя народився син, але він прожив лише один рік. У 1965 р. народився другий син від цього шлюбу – Костянтин. Єва Михайлівна через декілька років після переїзду в Луцьк закінчила Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки й спочатку працювала друкаркою в товаристві «Знання», а потім багато років (до виходу на пенсію у 2002 р.) – друкаркою на заочному відділенні в цьому ж інституті. У 1987 р. син Костянтин також закінчив історичний факультет Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, а в 1997 р. захистив кандидатську дисертацію в Ужгородському державному університеті, згодом деякий час працював на викладацьких посадах в Ужгородському державному університеті і у Волинському державному університеті ім. Лесі Українки. Петро Кіндратович багато допомагав сину науковими і методичними консультаціями, коли той працював над дисертацією, щиро ділився своїм досвідом і знаннями [28; 3, с. 16].

Поза університетом, в сімейному житті П. Сміян був досить скромною людиною, проживав з дружиною та сином. У 2000/2001 навчальному році викладав паралельно ще й в Луцькому державному технічному університеті. В липні 2001 р. вийшов на пенсію, але й після цього цікавився історією та суспільно-політичними подіями тогочасної України, області і міста, часто відвідував наукову бібліотеку. Пристрастю Петра Кіндратовича було садівництво: дуже любив бувати на дачі, садити молоді дерева, збирати плоди (виші, сливи, яблука і груші) [36, с. 2]. Скільки дозволяло здоров'я – займався садівничими справами. Проте згодом почав підводити зір та й стан здоров'я загалом. Відійшов у засвіти П. Сміян 12 травня 2011 р. у віці 93 років. Більшість нинішніх викладачів-істориків Волинського національного університету ім. Лесі Українки – це колишні студенти і колеги П. Сміяна, які добре його пам'ятають і висловлюються про свого викладача, колегу з вдячністю і шаною [21, с. 4; 40].

Висновки. Отож, відомий український історик (доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук) П. Сміян прожив довге життя – тривалістю у 93 роки. На життєвому шляху йому довелося зазнати голодомору 1932–1933 рр. влаштованого радянською владою, на власні очі бачити Великий терор 1936–1938 рр., сповна відчути гіркоти Німецько-радянської війни 1941–1945 рр., а в першій

Рис. 2. Петро Сміян з дружиною Євою Михайлівною та сином Костянтином

половині 1950-х рр. – ще й репресії і сибірське заслання за намагання бути об'єктивним в процесі науково-історичних досліджень. Проте це не зломило особистість П. Сміяна, його прагнення до науково-дослідної та педагогічної діяльності, тож він, попри складні суспільно-політичні та ідеологічні умови все ж зумів реалізувати себе як вченого та блискучого педагога. Звісно що більшість його праць і наукових текстів містять ідеологічні штампи, перекручування і специфічне трактування минулого. Проте слід пам'ятати, що більшість років його науково-дослідної діяльності припали на радянський час, тож П. Сміян є сином своєї епохи, а його праці є пам'яткою української історіографії радянського і пострадянського часу.

Список літератури:

1. Гайдай І. С., Михайлюк О. Г., Оксенюк Р. Н. Сміян П. К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX – початку XX ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. *Український історичний журнал*. Київ, 1969. № 4. С. 140–141.
2. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 77.
3. Гуменюк Н. Вокзал для двох. *Віче*. 11.11.2004. С. 16.
4. Державний архів Волинської області. Ф. Р-376. Оп. 6. Спр. 124. Арк. 22.
5. Державний архів Волинської області. Ф. Р-376. Оп. 7. Спр. 327. Арк. 9.
6. Державний архів Волинської області. Ф. Р-376, Оп. 7. Спр. 805. Арк. 6.
7. Державний архів Волинської області. Ф. Р-3211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4–5.
8. Державний архів Волинської області. Ф. Р-3211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.
9. Державний архів Волинської області. Ф. Р-3211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19.
10. Державний архів Волинської області. Ф. Р-3211. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 22.
11. Державний архів Волинської області. Ф. Р-3211. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.
12. Державний архів Волинської області. Ф. Р-3211. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 14.
13. Державний архів Волинської області: Путівник. Луцьк: Надстир'я, 2011. 952 с.
14. Державний архів Закарпатської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 14.
15. Державний архів Закарпатської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 17.
16. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів. Львів: Вища школа. 1988. 238 с.
17. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2008 рік. / Ред. упоряд. Є. І. Ковальчук, Е. С. Ксендзук. Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2007. 208 с.
18. Левенець О. М. Житлово-комунальні та соціальні умови, побут і дозвілля сільських учителів Волинської області в середині 60-х рр. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Київ, 2018. Том 29 (68). № 3. С. 24–29.
19. Левенець О. М. Явище сексотства в закладах освіти Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х років XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Історія. Філософія. Політологія»*. Одеса, 2020, № 19. С. 21–25.
20. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки (Нарис історії). Львів: Світ, 1992. 88 с.
21. Мартинюк А. Пам'яті Петра Сміяна. *Волинь нова*. 14.05.2011. С. 4.
22. Михайлюк О. Г., Кічий І. В. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. 192 с.
23. Міщанин В. Ідеологічне втручання комуністичної партії в діяльність творчої інтелігенції Закарпаття (1946–1950 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Ужгород, 2011. Вип. 25. С. 105–110.
24. Олашин М. В. Сміян Петро Кіндратович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/article-882531 (дата звернення: 19.03.2025).
25. Професори Волинського національного університету імені Лесі Українки. / упоряд. А. В. Цьось, Н. М. Сірук, С. В. Турчик; за заг. ред. І. Я. Коцана. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 110 с.
26. Публікації науково-педагогічних працівників Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки. Бібліографічний покажчик / Уклад. О. Михайлюк, В. Левчук. Луцьк, 1980. 143 с.
27. Свідчення Левчук Раїси Павлівни від 19.03.2021 р., прож. м. Луцьк, Волинська область.
28. Свідчення Сміяна Костянтина Петровича від 17.03.2025 р., прож. м. Луцьк, Волинська область.
29. Сичкарчук А. Дороги доктора Смияна. *Учительская газета*. 02.03.1972. С. 2.
30. Сміян П. К. Жовтнева революція і Закарпаття (1917–1919 рр.). Львів: вид-во ЛДУ, 1972. 166 с.
31. Сміян П. К. Оцінка ОУН-УПА в історичних джерелах. *Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства: тези доповідей і повідомленьVII історико-краєзнавчої конференції.* Луцьк, 1994. С. 122–124.

32. Сміян П. К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX – початку XX ст. Львів: вид-во ЛДУ, 1968. 208 с.
33. Сміян П. К. Розгром шведів під Полтавою. *Закарпатська правда*. 09.07.1946. С. 3.
34. Сміян П. К. Усім смертям наперекір. *Молодий ленінець*. 05.08.1989. С. 6.
35. Сторінки історії Волинського державного університету імені Лесі Українки. Луцьк: Ред.-вид. відд. ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. 108 с.
36. Філатенко А. До нашої історії він ішов через сибірські табори. *Волинь*. 13.01.1998. С. 2.
37. Філатенко А. Петро Сміян: «Історія не терпить фальші. *Радянська Волинь*. 30 січня 1990. С. 2.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4655. Арк. 10.
39. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4683. Арк. 17.
40. Яцечко-Блаженко Т. Петро Сміян – легенда історичного факультету. *Хроніки Любарта*. URL: https://www.hroniky.com/news/view/10651-petro-smiian-lehenda-istorychnoho- (дата звернення: 15.03.2025).

Levenets O.M. PETRO SMIYAN: BIOGRAPHY, SCIENTIFIC-HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES (1918–2011)

The article reflects the results of a scientific and historical (prosopographical) study, the object of which is the life path and professional career of the Soviet (later Ukrainian) historian-scientist of Ukrainian origin Petro Smiyan (1918–2011), who in 1938–1950, 1955–2001 worked in various teaching positions in various institutions of higher education of the Soviet Union, and later Ukraine. During 1950–1955 he was repressed by the Soviet totalitarian regime for using works from the list of so-called «forbidden literature» in his scientific work. For more than half a century, the scientist lived in the city of Lutsk (Volyn region) and during 1955–2001 he worked as a lecturer at the Lutsk State Pedagogical Institute named after Lesya Ukrainka (since 1993, Volyn State University named after Lesya Ukrainka). The article highlights the biography of the scientist: his childhood and youth, his participation in the partisan movement during the German-Soviet War of 1941–1945, his education and professional development, and facts from his personal life. P. Smiyan professional career was quite multifaceted and included several components that were closely related: pedagogical and scientific activities. All these components are reflected in the publication. In the process of the research, the author set the task of an objective and comprehensive scientific and historical study of the life and professional path of P. Smiyan. Achieving this task necessitated the use of a wide range of historical sources and historiography. Thus, the source base of the study consists of: archival documents (from four archival institutions of Ukraine), publications by P. Smiyan, testimonies of persons who were personally acquainted with the scientist. Considering the results of the study, the author concluded that the professional activity of the scientist is a personal significant contribution to the development of historical education and science in the Volyn region in Soviet times.

The article is interesting for historians and all those who are interested in the history of Ukrainian education and science, the historiography of the history of Ukraine, the history of Ukraine in the Soviet era and the history of Volyn.

Key words: *Petro Smiyan, historical science, historiography, research, teaching, history of Ukraine, history of Volhynia, history of Transcarpathia.*

УДК94(430+44):911.375«04/10»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.45

Налівайко А.О.
Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова

РИСИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ ІМПЕРАТОРА ЮЛІАНА ВІДСТУПНИКА В ВІЗІЇ ПРОФЕСОРА М. М. РОЗЕНТАЛЯ

Стаття присвячена науковій та творчій діяльності історика – медієвіста М. М. Розенталя (1892–1960), який досліджував життя та релігійну діяльність імператора Юліана Відступника. Охарактеризована епоха, в якій мусив жити, пристосовуватися та працювати історик-медієвіст. Показано методологію, яку він застосовував у вивченні теми, та його відношення до християнської церкві й релігії взагалі. Дана критична оцінка його творів. На основі розгляду біографічних моментів життя М. М. Розенталя й наукового доробку історика вперше зроблено спробу виявити зв'язок між релігійною трагедією імператора Юліана та духовною трансформацією самого вченого.

В статті також, підтверджено внесок вченого у вивченні релігійної боротьби в епоху пізньої античності. Погляди М. Розенталя достатньо відрізняються від оцінок імператора Юліана Відступника зробленими науковцями у XIX–XX ст. Завдяки глибокому вивченню особистості імператора Юліана, та його психологічного портрету, на відміну від християнських істориків, не зображує його ворогом і гонителем християнства, хоча і мусить погодитися, що справа відновлення язичництва була пов'язана з віджилим минулим.

М. Розенталь, кваліфікує політику Юліана проти християн, як боротьбу з могутньою і схильною до супротиву організацією. Історик вбачає невдачу язичницької реакції Юліана і реставрацію язичництва у внутрішніх суперечностях політики Юліана і вважає її закономірним результатом цих суперечностей. Його прихід до влади відбився на його психології новим потужним піднесенням релігійного почуття. Саме під впливом релігійного рабства Юліан втратив критичне ставлення до власних спроможностей і об'єктивної оцінки речей, що в свою чергу штовхнуло його на необережні вчинки та безумовно, прискорило його загибель.

Автор статті, приходить до висновку що, на прикладі саме релігійної трагедії імператора Юліана М. М. Розенталь розкрив причини своєї духовної трансформації, які і визначили майбутню його творчість та життя.

Ключові слова: *Релігія, Микола Розенталь, церква, марксизм, Римська імперія, методологія, трансформація, Юліан Відступник.*

Постановка проблеми. Хоча сьогодні про М. М. Розенталя не написано жодної монографії, але його творчий та наукових шлях добре реконструйовано в працях багатьох дослідників, що є свідченням підвищеної уваги до постаті вченого-медієвіста, завідувача кафедри історії середніх віків Ленінградського та Одеського університетів.

На нашу думку, така зацікавленість постаттю науковця зумовлена багатьма факторами: загальним інтересом до історико-біографічних досліджень, які стали можливі завдяки отриманню доступу до архівних джерел, та усуненню цензурних утисків, вивченням життя та наукової творчості історика – медієвіста, а також головною тематикою його досліджень – релігійної діяльності імператора Флавія Клавдія Юліана та релігійної боротьби в Римської імперії пізньої античності. Проте, у всьому історіографічному матеріалі, присвяченому проф. М. Розенталю, залишається так і не з'ясованим найцікавіше, на наш погляд, питання зв'язку вченого з об'єктом його дослідження. А тому, видається доцільним більш детально проаналізувати процес становлення М. Розенталя як вченого, його методологічні установи, які властиві історичному періоду, в якому жив і творив науковець, а також виявити зв'язок між об'єктом дослідження релігійної діяльності імператора Юліана та духовною трансформацією самого М. Розенталя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одними з перших досліджень творчості та наукового життя М. М. Розенталя в Україні стали розвідки науковців тих університетів, де працював історик-медієвіст. Це праці викладачів історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова: І. В. Зав'ялової (колишньої учениці М. Розенталя) та З. В. Першиної [8]. Досліджуючи матеріали анкетування, вченим вдалось відтворити розши-

рену біографію професора. Більш детальнішою виявилася праця П. Майбороди [12], де автор окрім введення в науковий обіг нового архівного матеріалу намагається дати оцінку творам М. М. Розенталя. З описом життя та творчого спадку проф. М. Розенталя можна ознайомитися в монографії А. В. Свешнікова [9], та науковій статті Г. Е. Лебедьової й А. В. Якубського [10]. Ще одним дослідником, який звернув увагу на історію життя М. Розенталя, є В. Брачев – науковець Санкт-Петербурзького університету, де свого часу працював історик [4]. В. Брачев на основі матеріалу, архівно-слідчої справи М. Розенталя з архіву ФСБ, намагається заповнити історіографічну лакуну маловідомих періодів життя професора. Науковій діяльності проф. М. Розенталя, а саме його дослідженням релігійної політики імператора Юліана присвячена стаття М. Маркович [11]. Питанням відносин християнства й язичництва в образі Юліана Відступника присвятив своє дослідження О. Вишняков [6]. Роботи репрезентують широку палітру як фактологічного, так і бібліографічного матеріалу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз життя та творчості проф. Розенталя. З'ясування його наукового внеску в дослідження релігійних процесів у Римській імперії IV ст. Визначення причин духовної трансформації, які вплинули на подальшу творчість вченого.

Виклад основного матеріалу. Взагалі, варто відзначити, що релігійна тематика, історія виникнення християнства та його подальший розвиток були одними з пріоритетних напрямків наукових студій вченого, принаймні про це свідчить досить широка низка його публікацій: «Римская империя и христианская церковь после Константина» [19], «Томас Мюнцер» [22], «Христианство, его происхождение и сущность» [23], «Из истории православия, католицизма и протестантизма» [14], «Критика идеологии современного православия» [16]. Всі ці роботи написані в руслі радянської атеїстичної пропаганди, а сам автор є прибічником марксистсько- ленінської теорії, яка вчить, що «*... всяка релігія є неправильним, спотвореним відображенням дійсності. Основною передумовою виникнення християнства, як і інших релігійних систем класового суспільства, став такий розвиток соціально-економічних протиріч, при якому пригнічені нижчі верстви населення намагалися у вірі полегшити свою долю*». Марксистська схема історії, «теорії класової боротьби», [23, с. 3] притаманна багатьом працям М. Розенталя, і саме її він з успіхом застосовуватиме в дослідженні важливої теми свого життя – діяльності імператора Юліана та релігійно-соціально-політичної боротьби в Римській імперії IV ст.

Дуже часто вчені-дослідники виправдовують таку позицію свого роду маскуванням з метою вижити і вціліти в умовах терору, що розгорнувся проти науковців, інтелігенції та церкви. Будь-яка помилка, будь-який невірний крок могли привезти не лише до дострокового завершення наукової та педагогічної кар'єри, а й до арешту з найгіршими наслідками. До речі, сам вчений неодноразово був арештований: вперше в 1918 р. як колишній член кадетської партії, вже наступного дня його звільнили, другий раз в 1919 р., цього разу він просидів близько 7 тижнів у камері Петроградської одиночної в'язниці, в 1935р. заслання в Іргиз, де пробув близько року, а в 1949 р. був звинувачений у «космополітизмі», вченому пощастило, до арешту справа не дійшла [4, с. 146–147].

Але враховуючи тематику наукових розвідок, методологію роботи, безпосередньо самі роботи та власні висловлювання різних років його наукової діяльності на кшталт: «*…я суб'єктивно почував себе революційним марксистом набагато більш ніж у 1924–1924*», «*у боротьбі, що відбувається у нас на історичному фронті, я рішуче виступив проти ідеологічних ворогів марксизму..*», «*Гасло «вперед за Марксом» ще стоїть перед нами нерозв'язним завданням*», «*дитячі спогади про те, як батьки ставили мене в церкві на коліна молитися «боженьці*» [12, с. 112–114; 4, с. 146], дає нам підстави стверджувати, що проф. Розенталь був ідейним марксистом та критиком християнства. Глибоке знання предмету дослідження дозволяли М. М. Розенталю писати не примітивні агітаційні брошури в дусі «релігія опіум для народу», а наукові твори, в яких він, спираючись на джерела, відмовляв в історичності образу Христа. У цьому сенсі проф. Розенталя можна вважати професіоналом, що вмів вести антирелігійну пропаганду на найвищому рівні.

Що спонукало людину, хрещену за православним обрядом, з дворянської родини, випускника елітного Тенішевського училища та Санкт-Петербурзького університету, у виборі саме такого наукового поля та методологічного концепту? На наш погляд, відповідь на це питання криється безпосередньо в самій «суперечливій» особистості М. М. Розенталя. Напевно, багато хто зауважить, що його життя було суперечливим настільки, наскільки була суперечлива та епоха, в якій жив та працював вчений. І з цим неможливо не погодитися. Зміна політичних та соціальних пара-

дигм, війни, державна антилюдська тоталітарна система – все, звичайно, накладало свій суттєвий відбиток. І саме через це, вважаємо, постать головного героя обрано не випадково. Звернемо увагу на одну важливу деталь, а саме як розуміє і малює портрет імператора Юліана в своїх наукових роботах М. Розенталь. Імператор Юліан, який згодом отримає прізвисько «Відступник», для нього ідеалістичний образ. Це постать глибокої релігійності (важливо, що не християнської), яка переживає тяжку епоху зламу та кризи в імперії. Безумовно, це людина щирих почуттів та трагічної долі, своєрідний рицар еллінської культури, який вірний своїм поглядам та ідеалам до останнього моменту життя. І відразу напрошується висновок, чи не є ідеалізований образ імператора Юліана ілюстрацією образу, а частково і трагічної долі самого проф. М. Розенталя? Про ранній період свого життя майбутній професор напише наступне: «*За своїм світоглядом я був у цей час прекрасним ліберальним ідеалістом, висловлював своїм учням вільнолюбні думки і ходив до Державної Думи слухати промови Мілюкова*» [4, с. 146]. У 1917 р. М. Розенталь вступає до популярної тоді серед університетської професури Партії народної свободи – кадетів, сам складає та опубліковує короткий нарис історії цієї партії. Він навіть був обраний від цієї партії посланцем Різдвяної районної думи м. Петрограда. Звичайно, що такий «ідеалізм» обійшовся вченому, як і його головному герою, дуже дорого. Майже через рік М.Розенталь був вперше заарештований.

Доля Юліана склалася таким чином, що в його особистому житті відбувся корінний злам, зробивши майбутнього імператора антагоністом християнства. В дитинстві він був хрещений, отримав початкову освіту від аріанського епископа Євсевія і навіть брав участь у богослужіннях як анагност (читач) [3]. Але згодом відбулася метаморфоза, у якої, звичайно, були свої причини: насильницька смерть сім'ї, постійне життя у страху, колосальний вплив неоплатонічної філософії, віра у своє призначення як рятівника еллінізму. Чи був подібний творчий злам у житті М. М. Розенталя? Вважаємо, що був. У 1915 році, як відомо, М. Розенталь вступив до Релігійно-філософського товариства як кореспондент петроградської газети. Видатними представниками товариства були філософи, релігійні діячі, політики, журналісти, літератори: В. Розанов, Д. Мережковський, Н. Бердяєв, С. Франк, А. Карташев, А. Керенський, П. Струве та інші. Одними з багатьох проблем, що підіймалися цим товариством, були релігійні питання: реставрація церкви, її взаємини з державою, роль церви в у новому суспільстві. Максималізм М. Розенталя, участь у дебатах, палке бажання соціокультурних змін, полеміка з видатним представником суспільства Д. Мережковським стосовно ролі імператора Юліана в реставрації язичницької культури в імперії, критична позиція до подвійних стандартів В. Розанова – все це відіграло свою роль у духовній реформації та у виборі подальших тем наукових досліджень. Вважаємо, що саме ідейні мотиви, а не політичний конформізм, стали фундаментом внутрішнього перелому та духовної трансформації історика-медієвіста [4, с. 146–148; 12, с. 111–114; 11, 200].

Сповнений натхнення, у 1921 р. М. Розенталь завершує свою магістерську дисертацію на тему: «Юліан Відступник (Трагедія релігійної особистості)» [24]. Через два роки вийшла його монографія. Відзначимо, що за цю роботу М. Розенталь був підданий нещадній критиці, її називали «дуже ідеалістичною і реакційною», історику довелося визнати свою провину і навіть писати покаянного листа. Звичайно, що така жорстка позиція радянських критиків була однобокою й тенденційною. Але навіть якщо поверхово аналізувати роботу, то неозброєним оком читач побачить саме ідеалістично-дуалістичні риси портрета Юліана Відступника, який для Розенталя є водночас чесною, сильною, талановитою і в то й же час нещасною людиною. А нещасним його роблять релігійні переконання. У вступі М. Розенталь зазначає: «… трагедія віруючого, що знемагає під тягарем своєї віри, настільки несхожою на те легке ярмо, про яке говорив Христос (християнству дістається завжди більше критики), [24, с. 7–9] може бути пережита окремою особою, і цілим суспільством незалежно від форм релігії, яку вони сповідують». І тут, звичайно, напрошується риторичне питання: про яку особу, яка пережила релігійну трагедію, говорить М. Розенталь…?

В 1945 р. разом із університетом, повертаючись з евакуації до Одеси, М. Розенталь привозить й готову докторською дисертацію «Соціальні засади язичницької реакції імператора Юліана» [17], переглянувши деякі минулі положення своєї монографії, розширивши науковий апарат та об'єкт дослідження. Захист відбувся не без проблем, важко було знайти спеціалістів, які б відповідали вимогам, але опоненти були знайдені і захист відбувся 18 липня 1945 року в Московському університеті [1, л. 5]. В 1946 р. рішенням атестаційною комісії Розенталю М. М. було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

На превеликий жаль, дослідження так і не було опубліковано, але з авторефератом дисертації, який розкриває суть дослідження, можна ознайомитися в журналі «Известия Академии Наук СССР» за 1945 р. [20, с. 387].

Звичайно, що М. Розенталь не був першопрохідником у вивченні вказаної теми. Життя та політична діяльність Юліана досить добре представлена в західноєвропейській та російській історіографії XIX та поч. XX ст. Це роботи метрів історичної науки: Т. Моммзена [13], Е. Гіббона [7], А. Неандера [25], Дж. Негрі [26], Г. Буасьє, [5] Г. Шиллэра [20, 387], Р. Браунінга та багато інш... Для російської наукової думки дослідженням діяльності Юліана були присвячені роботи Я. Алфіонова [3] та А. Вишнякова [6]. Цікаво, що перед виданням першої монографії М. Розенталя «Юліан Відступник (Трагедія релігійної особистості)», тема вже була фундаментально розроблена західноєвропейськими вченими Полем Олларом «Юліан Відступник» [2] та Йоганном Гефкеном «Імператор Юліан» (1914) [20, с. 387]. З Полем Олларом на сторінках своєї дисертації М. Розенталь буде полемізувати стосовно того, чи міг би перемогти в битві Юліан свого двоюрідного брата Констанція II.

Взагалі, коли підкреслюють внесок М. Розенталя у вивченні епохи та особистості Юліана, відзначають те, що «…історик подолав клерикальний погляд на релігійну боротьбу в пізньоантичний період, що раніше панував у російськомовній історіографії» [11, с. 198]. Проте, це і було основним мотивуючим завданням дослідження М. Розенталя: *Зрозуміти історичну закономірність діяльності Юліана у всій її цілісній єдності може лише марксистська, діалектико-матеріалістична думка*» [20, с. 388]. Історик зауважує, що критично підійшов до вивчення джерел та науково-історичної літератури, але критично і упереджено М. Розенталь оцінює всі повідомлення, як він сам це підкреслює у християнських істориків: Єрмія Созомена, Сократа Схоластика, Феодорита Кірського, Григоря Богослова та інших. Для нього вони упереджені, фальшиві та малоінформативні, професор практично полемізує з ними. А головний акцент М. Розенталь робить на Амміана Марцеліна, Лібанія та Зосима. Хоча щодо останнього, то М. Розенталь змушений був неохоче визнати, що і Зосим все-таки скований традиційним релігійним уявленням, проте його «Історія» все одно більш правдива за християнських авторів [18].

Аналізуючи автореферат докторської дисертації М. Розенталя, можна не напружуючись побачити явні протиріччя. Ідеалізуючи портрет Юліана, автор намагається перевести читача в поле дихотомії. Є панівна соціальна верхівка, це військово-бюрократична деспотія – імператор Костянтин та його сини, які уклали тісний союз із офіційною християнською церквою. Вони експлуатують рабів та колонів, пригнічують поборами дрібних та середніх власників, знищують провінційних декуріонів, а також полісну систему, абсолютизують владу. І є Юліан з однодумцями, рішучий противник жадібних багатіїв, що співчуває біднякам. Юліана називають «реакціонером», пише Розенталь, оскільки він прагнув відновити минуле, свідомо дивився не вперед, а назад [20, с. 387–391]. У минуле дивилися і Амміан і Лібаній. Звичайно, в такому ракурсі вони чудово вміщуються в історичну канву Розенталя, бо, як і Юліан, співчували верствам населення, які збанкрутували, негативно ставилися до сенаторської влади і християнського духовенства. Перше протиріччя зустрічається в тому, що сам М. Розенталь в свої іншій роботі «Социально-политические воззрения языческой интеллигенции поздней Римской империи (Либаний и Аммиан Марцелин) в останньому абзаці вкрай обережно зазначає: «Лібаний і Амміан не приховували своєї антипатії до нижчого класу суспільства – рабів та незаможній бідноті» [21, с. 110]. Друге в тому, що професор мусить констатувати, хоча з застереженнями: «При Юліані тривала характерна для епохи домінату закріпачення куріалів». Все ж закріпачення йшло своєю чергою, і власне тяжку долю «народних мас» ніхто не збирався скасовувати…

В образі Юліана М. Розенталь вбачає риси геніального полководця: «*Видатний полководець, він розгромив германців і організував безприкладний за грандіозністю з часів Траяна завойовницький похід проти персів*» [20, с. 389]. Однак така думка швидше виглядає гіперболою, ніж реальністю. Хоча Юліан дійсно розгромив франків і алеманів, однак військова компанія в Персію була повністю провальною: вірменські союзники не з'явилися, спалений флот, «*видатний полководець*», довірився провіднику-зраднику, який завів військо в пустелю, все це явно не дотягує до військових тріумфів імператора Трояна.

Не був Юліан і улюбленцем народної публіки, наприклад, він був змушений швидко покинути спочатку Константинополь, а потім і Антіохію, яка, до речі, в той час була більш язичницькою, ніж християнською. І таких полемічних моментів в дослідженнях М. Розенталя стосовно персони імператора Юліана досить багато…

Як зауважує проф. В. С. Брачев, «подією в радянській історіографії дисертація М. М. Розенталя через специфічність теми не стала, проте його становище в Одеському університеті після її захисту безперечно, зміцнилося. З'явилися в нього і перші учні: 1947 р. під керівництвом М. М. Розенталя на тему: «Зовнішня політика Англії наприкінці XV і на початку XVI ст.» захистила кандидатську дисертацію І. В. Зав'ялова», із цим твердженням історика важко не погодитися [4, с. 155–156].

Але головним ключем до розуміння життя та правління імператора Юліана для Розенталя є релігія. Про це він пише досить щиро: «історична наука майже не ставила за мету зрозуміти Юліана просто як релігійну особистість, з боку якої він подібний до багатьох релігійних людей» [24, с. 8]. Постійно занурений у хворобливу атмосферу містичної екзальтації, Юліан не зміг зберегти міцні нерви, сон та ясність думки. Для М. Розенталя Юліан програв битву не через погану стратегію чи необдумані рішення, а через те, що став рабом релігії: «Сила самонавіювання перемагає почуття життя», – пише він [24, с. 108]. Трагедію Юліана вчений вбачає в трагедії людини, позбавленої творчої свободи, «в епоху кризи перемагає той, хто творить». Але що саме хтів сказати цією фразою М. Розенталь? Який сенс цієї творчої свободи? Адже сам головний герой був переповнений цією творчою енергією: він був містиком, практиком, богословом, талановитим письменним, залишивши після себе велику філософсько-літературну спадщину. Юліан в розумінні Розенталя хоча й був творчою людиною, але не зміг реалізувати свій потенціал, тому що все середовище релігії становить відсталість, пасивність та нездатність до відродження. Він став незрозумілим для своїх і ворожим для інших. Своєю діяльністю Юліан, за Розенталем, намагався зробити неможливе людині – «оживити труп» [24, с. 108–110].

Однак, цими міркуваннями трагедія релігійного зламу Юліана не закінчується. Історик хоче провести паралелі й сказати саме головне. Наприкінці своєї першої монографії Розенталь починає цитувати доповідь А. В. Карташева, прочитану в 1916 р. на засіданні Релігійно-філософського товариства: «Про необхідність свободи творчого Духу в християнській церкві» [24, с. 111]. І якщо раніше Розенталь мовою натяків і жестів в образі Юліана писав про свій духовний злам, то тепер висловленнями А. В. Карташова розкриває глибини своєї душі, пояснює основні причини свого виходу з Церкви: «Все нерухоме, що не творить історії, ще підвладно, за інерцією, церкви; але все творчо-живе, передове, що носить на собі печатку молодості і що таїть у собі заставу майбутнього, не може поміститися в церкву і виходити з неї». Перебуваючи в церкві, М. Розенталь не міг творити. Релігійна трагедія Юліана – це трагедія його власного життя.

Висновки. В якості висновку зауважимо наступне: Дослідження, присвячені імператору Юліану Відступнику, займають значне місце у наукових студіях проф. М. М. Розенталя. До згаданої теми професор підходить дуже творчо, головною метою його роботи є аналіз психологічного портрету імператора Юліана та спроба пояснити головну трагедію його життя.

Маючи чудову освіту, М. М. Розенталь глибоко вивчив марксизм і прийняв його. Особливо це стосувалося теорії класової боротьби. Саме її він з успіхом застосовуватиме, розглядаючи історію розвитку християнської церкви в Римській імперії II–V ст., а також при дослідженні життя та діяльності імператора Юліана. Роботи М. М. Розенталя, присвячені даній тематиці, носять полемічний характер. В них він затято таврує християнські джерела та релігійну історіографію, звинувачуючи їх у різного роду «фальсифікаціях». Все в дусі того часу, в якому він жив. Вважаємо, що на прикладі релігійної трагедії імператора Юліана М. М. Розенталь показав причини своєї духовної трансформації, які визначили подальшу творчість вченого.

Список літератури:

1. Архів ОНУ ім. І. І. Мечникова (Личное дело Розенталь Николай Николаевич 1944–1953) Л. 43.

2. Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия: Пер. с фр. Соч. Поля Аллара. СПб.: Синод. тип., 1898. С. 191–233.

3. Алфионов Я.И. Император Юлиан и его отношение к христианству. М.: Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. 470 с.

4. Брачев В.С. Судьба профессора Н.Н. Розенталя (1892–1960) . НИР. 2013. № 3 (8). С. 145–160.

5. Буасье Г. Падение язычества: Исследование последней религиозной борьбы на Западе в 4 веке: Перевод с французского под. ред., с предисл. М. С. Корелин. М.: К. Т. Солдатенков, 1892. 584 с.

6. Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск: Губернская Типография, 1908. 246 с.

7. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи: В 7 т. Т. 2. Пер. с англ. М.: Книжный клуб, 2008. 576 с.

8. Завьялова И. В., Першина З. В. Николай Николаевич Розенталь. Видные ученые Одессы. Одесса, 1992. Вып. 2. С. 82–85.

9. Свешников А. В. Петербургская школа медиевистов начала XX века. Попытка антропологического анализа научного сообщества. Омск, 2010. 406 с.

10. Лебедева Г. Е., Якубский А. В. Первый заведующий кафедрой истории средних веков Н. Н. Розенталь. Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего времени. СПб., 2006. Вып. 5. С. 3–22.

11. Маркович М. М. Микола Розенталь як дослідник релігійної політики імператора Юліана. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петречко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 40. С. 197–209.

12. Майборода П. А. Жизнь и творчество Н. Н. Розенталя. Curriculum vitae. Одесса, 2010. Вып. 2. С. 100–114.

13. Моммзен Т. История римских императоров. Пер. Т. А. Орестовой. СПб.: Ювента, 2002. 628 с.

14. Розенталь Н. Н. Из истории православия, католицизма и протестантизма. Москва: Знание, 1957. 40 с.

15. Розенталь Н. Н. Из Петербурга в Москву. Воспоминания русского интеллигента и гражданина СССР [Электронный ресурс]. Н.Н. Розенталь. Режим доступа: http://samlib.ru/s/smekalin_d_o/izpeterburgawmoskwu.shtml.

16. Розенталь Н. Н. Критика идеологии современного православия (Текст лекции, прочит. на Всесоюз. семинаре-совещании по вопросам пропаганды науч. атеизма). Москва: Знание, 1960. 32.

17. Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана: дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.03. М., 1945. 630 с.

18. Розенталь Н. Н. Религиозно-политическая идеология Зосима. «Древний мир: сборник статей в честь академика В.В. Струве». М.: Издательство восточной литературы, 1962. С. 611–617.

19. Розенталь Н. Н. Римская империя и христианская церковь после Константина. Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського. Т. VIII. Одеса, 1947. С. 107–144.

20. Розенталь Н. Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана. Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. 1945. № 5. С. 387–391.

21. Розенталь Н. Н. Социально-политические воззрения языческой интеллигенции поздней римской империи (Либаний и Аммиан Марцеллин). Труды Одесского у-та им. И. И. Мечникова вып. 49, Т. 2. Одеса, 1947. С. 89–114.

22. Розенталь Н. Н. Томас Мюнцер. Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1925. с. 90.

23. Розенталь Н. Н. Христианство, его происхождение и сущность. М.: Знание, 1955. 40 с.

24. Розенталь Н. Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности) Н.Н. Розенталь. Петроград: Гос. учебно-практ. школатип. им. тов. Алексеева, 1923. 111 с.

25. Neander A. The emperor Julian and his generation. An historical picture. Translated by G.V. Cox. London: J.W. Parker, 1850. P. 127.

26. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess LittaVisconti-Arese. Vol. I. New York: Scribner, 1905. P. 1.

Nalivayko A.O. THE IMAGE OF THE EMPEROR JULIAN THE APOSTATE IN PROFESSOR M.M. ROSENTHAL'S VISION

The article is devoted to the scientific and creative activity of the historian and medievalist M. Rosenthal (1892–1960), who analysed the life and religious activities of Emperor Julian the Apostate. The time period during which the historian – medievalist had to live, work and adapt was characterised here. The methodology is shown which he used in the study of the topic and relationship to the Christian church and religion in general. His works was criticized. Based on a consideration of the biographical moments M. Rosenthal's life and the scientific heritage of the historian, and attempt was made for the first time to identify the connection between the religion tragedy of Emperor Julian and spiritual transformation of the scientist himself.

The article also confirms the contribution of the scientist to the study of religious struggle in the late antiquity. M. Rosenthal's views differ sufficiently from the assessments of Emperor Julian the Apostate made by scholars in the nineteenth and twentieth centuries. Thanks to a deep study of the personality of Emperor Julian and his psychological portrait, unlike Christian historians, he does not portray him as an enemy and persecutor of Christianity, although he must agree that the cause of restoring paganism was associated with the obsolete past.

M. Rosenthal, qualifies Julian's policy against Christians as a struggle against a powerful and resistant organisation. The historian sees the failure of Julian's pagan reaction and the restoration of paganism in the internal contradictions of Julian's policy and considers it a natural result of these contradictions. His accession to power affected his psychology with a new powerful rise of religious feeling. It was under the influence of religious slavery that Julian lost his critical attitude to his own abilities and objective assessment of things, which in turn pushed him to careless actions and certainly hastened his death.

The author of the article concludes that, on the example of the religious tragedy of Emperor Julian, M. M. Rosenthal revealed the reasons for his spiritual transformation, which determined the future of his work and life.

Key words: *religion, Nikolai Rosenthal, church, Marxism, Roman Empire, methodology, transformation, Julian the Apostate.*

UDC 930.1(477)–058.243«1946–1965»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.46

Nefodov D.V.
Admiral Makarov National University of Shipbuilding

CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY NATIONAL HISTORIOGRAPHY ON THE INDUSTRIAL WORKFORCE IN POSTWAR UKRAINIAN SSR (1946–1965)

The article examines the characteristics of contemporary national historiography concerning the industrial workforce of the Ukrainian SSR during 1946–1965. Contemporary Ukrainian historians have proved that the postwar recovery of Soviet Ukraine's industry was predominantly based on extensive development. Over 90% of industrial workers are found to have relied primarily on manual labor to meet production targets, while inadequate safety measures frequently resulted in the significant injuries of workers. Despite official rhetoric emphasizing the leading role of the workforce, it had limited actual influence over enterprise management. The regime's continuous mobilization and propaganda efforts – promoting "socialist competition" and various movements of "advanced workers and production innovators" – further reinforced this contradiction. The genuine enthusiasm and self-sacrifice of the workforce, motivated by aspirations for a better future, is stated to have often been entangled with the formalism and ideological demagoguery characteristic of the communist system.

The prevailing view among contemporary Ukrainian scholars is that, while individuals sought to rebuild the economy as a means of restoring normalcy for themselves and their families, the Soviet leadership appropriated these efforts under the guise of serving the "higher interests of the homeland of October." Although workers endured harsh living and labor conditions, their belief in a brighter future was reinforced by visible progress in overcoming economic devastation. However, J. Stalin and his inner circle intending to consolidate the totalitarian system rejected democratic reforms. The interests of those benefiting from the command economy and rigid ideological structures further obstructed the change. Additionally, historians emphasize that the absence of prior democratic traditions within mass consciousness hindered the recognition of the need for systemic political transformation.

Key words: *industry, historiography, enterprise, postwar reconstruction, industry, workforce, Ukrainian SSR.*

Problem Statement. Contemporary national historical scholarship critically reassesses the overall state of Soviet historiography, with particular attention to the historiographical portrayal of the workforce in the Ukrainian SSR. However, there is a noticeable decline in scholarly interest in synthesizing historiographical findings within specific historical periods.

Analysis of recent research and publications. The research papers of V. Pavlenko, Yu. Nikolaiets, and historiographical analysis by O. Dodonov, O. Surhai, and Ya. Hrytsak feature various characteristics that, while not directly associated, share similarities with the topic of our study.

The purpose of the article. The author aims to study the characteristics of the contemporary national historiography on the industrial workforce in postwar Ukrainian SSR (1946–1965).

Presentation of the basic material. Soviet historians largely overlooked the topic concerning the employment of prisoners of war, internees, repatriated individuals, and Ostarbeiters. However, M. Loboda [24; 25], A. Chaikovskyi [34], D. Alieksieieva-Protsiuk [2; 3], O. Potylchak [27], and N. Kalkutina [20] have paid significant attention to this issue.

D. Alieksieieva-Protsiuk has thoroughly studied the prerequisites, causes, practical tasks, characteristics, forms and methods of organization, development and functioning of the system of placement, maintenance, provision and labor exploitation of the guarded contingents on the territory of Ukraine. The researcher emphasizes the specifics that distinguished the territory of the Ukrainian SSR in the placement, maintenance, and provision of prisoners of war and internees. The enormous destruction created problems with the organization and arrangement of camps and the provision of prisoners with the most necessary things. At the same time, the scale of reconstruction work determined the density of deployment of significant

special contingents, primarily in the industrialized East and South of Ukraine [3, p. 185]. The researcher describes the typical problems that affected the state of the labor resources of prisoners of war and internees, the efficiency of their labor, which remained in the postwar period, among which she primarily mentions the lack of housing for workers, unsatisfactory food, household and logistical conditions, violations of safety organization, misuse of specialists, distraction by minor secondary work, poor organization of work, lack of work clothes, tools and equipmentб etc. Describing the contribution of prisoners of war and internees to postwar reconstruction as significant, the researcher draws attention to the fact that the key burden during the reconstruction period was carried by the citizens of the Soviet state [3, p. 194–195].

The participation of prisoners of war of Germany and its allies in the postwar reconstruction of southern Ukraine has been researched in N. Kalkutina's dissertation [20]. Having given this issue due consideration, the author found out that the main form of labor organization for prisoners of war was the brigade form with partial self-management, which, according to N. Kalkutina's view, was ineffective due to the lack of interest of the captured brigadiers in increasing labor productivity, who, taking advantage of the lack of control by the camp administrations and state authorities, did not encourage their subordinates to do so. The historian supports the idea that the state authorities using the special contingent violated almost all forms of labor organization. In the course of the study, the scholar found out that the scale of reconstruction work in southern Ukraine determined the priority of concentrating significant special contingents in this region. The analysis of the sectors employing this labor force showed that prisoners of war were mainly employed in shipbuilding and metallurgical industries.

O. Potylchak's findings indicate that the involuntary deportation of numerous foreigners, chiefly ethnic Germans, to the Ukrainian SSR was executed to ensure a workforce at low cost for the reconstruction of vital sectors of the economy. Interned foreigners were used mainly in labor-intensive industries, such as the coal industry and ferrous metallurgy of the Ukrainian SSR. The government considered the territory of the republic to be the most important resource and industrial base for the deployment of the "labor pool" of internees. The scientist found out that in 1945–1949, 180 separate working battalions (WB) were created in 9 eastern, southern and central regions of the Ukrainian SSR to accommodate and exploit mobilized and interned foreign citizens [27, p. 22]. M. Loboda proved the fact that the spread of "free" forced labor created the illusion of its cheapness. The historian came to the conclusion that the costs of maintaining paramilitary guards, camp administration, inefficiency of exhausted people who worked, as a rule, not in their specialty, without appropriate tools and equipment, and without material incentives made the cost of finished products higher than at enterprises civilian workers were employed [24, p. 89].

A thorough doctoral study by S. Halchak [12] is devoted to such a complex and poorly researched issue as the situation of civilian forced laborers of the Reich in Ukraine. The Soviet government considered millions of repatriates as an important reserve of labor to rebuild the country's destroyed economy. The historian convincingly proved that despite the rights and freedoms of repatriates declared by the Soviet state, in real life the political status of a person returning to the USSR from abroad was in fact not much different from a criminal: the same conversations with NKVD and NKGB officers, the opening of a special "case", and a ban on living in capital cities. At the same time, the scholar notes that during the filtration process, the issue of using each repatriate to the maximum benefit of the USSR was being resolved, and a large number of them were sent to labor battalions that were used in the reconstruction and operation of Donbas mines, industrial centers of the republic and the USSR as a whole [12, p. 19]. S. Halchak notes that all those who arrived in their homeland needed financial assistance from both the state and local economic authorities. The historian's research indicates that, even with the allocation of financial assistance in local budgets, repatriates did not benefit from these funds [12, p. 22]. Comparing the situation of repatriates in the Khrushchev era, the researcher notes that it changed for the better due to the easing of the passport regime, the implementation of a number of social programs, and improved living conditions. However, the Ostarbeiters never felt like "full-fledged members of the glorious big family of socialist builders" [12, p. 26].

Numerous topics concerning the workforce are featured in H. Kasianov's [21], M. Shytiuk's [35], V. Ivanenko's [19], and B. Zakharov's [18] monographs representing repressions and activities associated with the dissident movement. In a number of works on the opposition movement (in particular those by O. Bazhan and Yu. Danyliuk [4; 5; 14], I. Stasiuk [33], A. Rusnachenko [29], V. Kononenko [22], M. Mozhovsky [26], and O. Rabenchuk [28]), themes devoted to the participation of workers in the dissident movement can be seen. S. Vasylenko's dis-

sertation is devoted to the oppressive measures taken by the authorities against different groups of workers. This primarily includes individuals who during the war, either betrayed their homeland, stayed in occupied areas, or were compelled to work in Germany. It also addresses those who breached labor discipline, threatened the execution of plans, expressed dissatisfaction with the system or even to a minor degree was disliked by the authorities. In the first postwar years, a large number of repatriates were especially subjected to repression. According to the researcher's findings, 1,334,425 repatriates passed through regional assembly and transfer points from July 1, 1945, to January 1, 1946, including 1,128,561 civilians (85%). Most often, the labour army members were sent to rebuild and operate the mines of Donbas or to harvest timber [6, p. 10].

An attempt to comprehensively analyze the national liberation movement in Ukraine in the mid-50s and early 90s was made by A. Rusnachenko [29], who emphasizes that it was the labor movement that showed significant resistance to the authorities during this period. Later workers' sporadic and unorganized strikes in the postwar period developed into a powerful labor movement opposing totalitarianism and the power of the Communist Party. The paper first examines the documented origins of workers' resistance, and later of the movement, after the completion of the industrial workforce on its own base [29, p. 10].

The study conducted by O. Dodonov aimed to examine the distinctive aspects of workers' involvement in the socio-political landscape of the USSR during the postwar era. His research focused on revealing the trends in both the numerical and qualitative growth of the CPSU, the representation of workers within the party and its leadership, and their level of involvement in formulating and implementing party policies. Furthermore, he sought to uncover the reasons behind the distortions in these relationships, demonstrate workers' participation in state management through the Councils and the Komsomol, and highlight efforts to boost the activity of worker-deputies in tackling socio-political, economic, and cultural issues, while also identifying related challenges. According to the scholar, workers were not the majority within the CPSU membership, lacked a significant role in its governing structures, and did not have a substantial impact on the party's activities or its political strategies. By its very nature, the CPSU did not become a political party of the workforce. The CPSU did not represent the interests of the entire Soviet populace, nor could it achieve this status amid increasing economic disparities and the stark division of both the population and party members into affluent and impoverished groups, alongside the entanglement of some leaders with organized crime. The historian states that the CPSU consisted of two parties: "the party of the top" and "the party of the bottom", which had far from common interests and goals [16, p. 17]. O. Dodonov's key claim is that the degree of impact that the workforce had on socio-political processes in the USSR during the postwar period is not reflective of the important historical role it was intended to play in industrial, socio-political, spiritual, and cultural contexts, as well as in addressing the needs and trends of society.

The dynamic events of the current era have inspired a wave of publications concerning the historical context of southeastern Ukraine, primarily Donbass and Crimea. First of all, these are the works by Ya. Vermenych [7–11], L. Yakubova [36], V. Ablitsov [1], I. Dziuba [15], V. Golovka [13] and a number of collective monographs. The researchers tried to find answers to the contemporary questions in history, made an attempt to find the causes of the tragic events of modern times, including in the post-war history of the region. As the authors of the study "Donbas and Crimea: a place in the modern national project (analytical note)" aptly noted, understanding the features of regional communities, without exaggeration, can be a key factor in an adequate interpretation of the situation and overcoming the crisis. Consequently, the scientific relevance of studying the historical circumstances of the formation and characteristic features of the phenomenon of Donbass and Crimea regional communities is undeniable [31, p. 7]. Contemporary scientists have found that organized migrations became the main source of replenishment of the labor force for the reconstruction of the industrial complex of Donbas, the creation of a stable working class, and eventually became an important factor in the population of the region. This played a fatal role in the history of Donbass, causing distortion, deformation of the processes of natural reproduction of society in all its components: socio-economic, socio-political and ethno-cultural [23, p. 637].

Ya. Vermenych has properly acknowledged that the disharmonious development of urbanization processes was manifested primarily in the hypertrophied development of industrial centers in Southern Ukraine, while in other regions the pace of urbanization was much lower. The development of social, engineering, and transport infrastructure noticeably lagged behind the pace of industrial construction. The fact that the urbanization process was unfinished, defective, and one-sided is considered by the scientist

as a result of industrialization that was not designed to meet people's needs [9, p. 368]. The historian suggests that while the notions of modernization and urbanization are associated with positive outcomes, the processes of urbanization do not, by themselves, guarantee social development. Unlike urbanization of an intensive, civilized type, which forms a developed urban environment, Soviet urbanization was purely extensive and provided only one-sided, military-industrial or fuel-raw material growth. This direction of urbanization led to the emergence of settlements that were called cities, but in fact became giant workers' villages [8, p. 50].

Conclusions. Contemporary national historians have proved that the industrial recovery of Soviet Ukraine in the postwar period was mainly based on extensive development. More than 90% of industrial workers relied on manual labor to achieve production targets, and the lack of sufficient safety measures frequently resulted in serious injuries in the workplace. Although official statements highlight the prominent position of the workforce, in reality, workers possessed minimal power in the management of enterprises. The regime's ongoing mobilization and propaganda initiatives, advocating for "socialist competition" and various movements aimed at "advanced workers and production innovators", served to deepen this inconsistency. The people's sincere enthusiasm and their readiness to make further sacrifices in pursuit of a more promising future, were intricately woven into the formalism and demagoguery that characterized the communist ideology. A significant number of contemporary Ukrainian historians assert that the primary motivation behind the economic reconstruction was the people's desire to restore a normal life for themselves and their families. The authorities framed this endeavor as being aligned with the "highest interests of the October homeland." Despite the challenging living and working conditions, people hoped for a better future. This optimism was further reinforced by the workers' recognition that their diligent efforts were enabling the nation to gradually surmount substantial challenges and address the complex issues associated with revitalizing the devastated economy. Nevertheless, J. Stalin and his inner circle, in their efforts to consolidate the totalitarian regime, rejected any notion of democratic development for the country. Likewise, those who favored the preservation of the command economy and simplistic ideological interpretations were resistant to such changes. Furthermore, researchers point out that the mass consciousness was devoid of experience in a society evolving under democratic principles, which impeded the understanding of the urgent need for a radical transformation of the political system.

Bibliography:

1. Абліцов В. Донбас: європейська Україна чи азійське дикопілля? К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 97 с.

2. Алєксєєва-Процюк Д. О. Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953): нормативно-правові та організаційні засади. К.: Просвіт, 2011. 240 с.

3. Алєксєєва-Процюк Д. О. Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953 рр.) : дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01. К., 2008. 250 с.

4. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2011. С. 156–234.

5. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. 232 с.

6. Василенко С. М. Повоєнні репресії проти населення України (1944–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2011. 20 с.

7. Верменич Я. В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. *Український історичний журнал.* 2015. № 1. С. 108–134.

8. Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 69 с.

9. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 482 с.

10. Верменич Я. В. Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі. Аналітична записка. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 81 с.

11. Верменич Я. В. Пошук моделей консолідації української нації на рубежі XIX і XX століть: погляд з понад сторічної відстані. Аналітична доповідь. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 99 с.

12. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2012. 40 с.

13. Головко В. «Тягар пострадянської людини»: історіографічний образ донецької ідентичності. *Історіографічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць.* Вип. 24. К., 2014. С. 38–50.

14. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.

15. Дзюба І. М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 78 с.

16. Додонов О. Ф. Участь робітників у політичному житті СРСР. 1961–1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Дніпропетровськ, 2001. 38 с.

17. Донбас в етнополітичному вимірі. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

18. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Х.: Фоліо, 2003. 144 с.

19. Іваненко В. В. Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2003. 332 с.

20. Калкутіна Н. В. Участь військовополонених Німеччини та її союзників у повоєнній відбудові Південної України (1944–1950 рр.): дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2015. 265 с.

21. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с.

22. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01. Вінниця, 2004. 231 с.

23. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 813 с.

24. Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01. К., 2007. 234 с.

25. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с.

26. Мозговський М. В. Боротьба тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повоєнний період (1946–1953 рр.): дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01. Харків, 2005. 223 с.

27. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2005. 32 с.

28. Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* К., 2007. Вип. 12. С. 324–339.

29. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1999. 57 с.

30. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 616 с.

31. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 66 с.

32. Смолій В. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті. Аналітична доповідь. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. 62 с.

33. Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01. Львів, 2002. 218 с.

34. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). К: Парламентское изд-во, 2005. 972 с.

35. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття. К.: ТЕТРА, 2000. 550 с.

36. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 109 с.

Нефьодов Д.В. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ РОБІТНИЦТВА ПОВОЄННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1965 РР.)

Стаття присвячена дослідженню особливостей сучасної вітчизняної історіографії робітництва повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.). Встановлено, що сучасні вітчизняні дослідники довели, що повоєнне відновлення української радянської промисловості здійснювалось на переважно екстенсивній основі. З'ясовано, що понад 90% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Відсутність належної техніки безпеки часто призводила до значного травматизму. Багато йшлось про провідну роль робітничого класу в суспільстві, але мало робилося, щоб робітники реально господарювали на підприємствах. Певною мірою всьому цьому сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній режим, інспіруючи «соціалістичне змагання» та різного роду «рух передовиків і новаторів виробництва». Розкрито, що реальний, повсякденний ентузіазм людей, їх готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбуття – все це тісно переплітало з іманентно притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією.

Встановлено, що переважна більшість сучасних вітчизняних істориків підтримують позицію відносно того, що відбудовуючи господарство, люди відроджували, в першу чергу, нормальне життя для себе і своїх дітей, а система списувала все, насамперед, на «найвищі інтереси батьківщини Жовтня». Важкими були умови, в яких працювали і жили люди, але їх підтримувала віра в краще життя. Це почуття зміцнювалося ще й тому, що трудящі бачили, як завдяки їх звитяжній праці країна поступово долала величезні труднощі, розв'язувала надзвичайно складні завдання відродження зруйнованого господарства. Однак Й. Сталін та його оточення, намагаючись зміцнити тоталітарний режим, відкидали можливість розвитку країни в демократичному напрямку. Цього не хотіли й ті сили, які зацікавлені в збереженні командної економіки і вульгаризованих форм ідеології. Водночас на думку дослідників, принципове значення мало і те, що в масовій свідомості не було досвіду життя в суспільстві, що розвивається на принципах демократизму, що само по собі перешкоджало розумінню необхідності радикального оновлення всієї політичної системи.

Ключові слова: *індустрія, історіографія, історіописання, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, УРСР.*

УДК 92:531.1:37.013.42
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.47

Полонський Л.Г.
Державний університет «Житомирська політехніка»

Танович Л.
Бєлградський університет

Бердниченко Є.О.
Державний університет інфраструктури та технологій

ПЕРШИЙ РЕКТОР ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ АНТОН ДМИТРОВИЧ БІЛІМОВИЧ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Стаття розкриває життєвий шлях, наукову та педагогічну діяльність Антона Дмитровича Білімовича – видатного українського математика, доктора фізико-математичних наук, професора. У статті розглянуті його основні наукові здобутки, внесок у розвиток математичної науки та освітньої діяльності, а також його вплив на формування наукових шкіл.

Антон Дмитрович Білімович відіграв значну роль у становленні математичної культури в Україні та за її межами. Його наукові праці охоплюють широкий спектр математичних досліджень, зокрема в галузях диференціальних рівнянь, математичного аналізу та механіки. Стаття розкриває особливості його досліджень, що сприяли розвитку нових напрямів у математиці.

Окрему увагу приділено педагогічній діяльності Білімовича. Будучи професором провідних університетів, він здійснив вагомий вплив на становлення молодих науковців, які згодом стали відомими фахівцями у своїх галузях. У статті розглянуті його методологічні підходи до викладання, спрямовані на розвиток аналітичного мислення студентів.

Крім того, висвітлюється роль Білімовича у наукових товариствах, його участь у міжнародних конференціях та співпраця з видатними вченими того часу. Стаття розглядає його внесок у розвиток математичної освіти, зокрема через публікацію підручників та науково-популярних статей, що сприяли поширенню математичних знань серед широкої аудиторії.

Таким чином, стаття розкриває значущість наукової спадщини Антона Дмитровича Білімовича та її вплив на подальший розвиток математичної науки. Його діяльність є невід'ємною частиною історії української та світової математики, а його внесок залишається актуальним і сьогодні.

Стаття також розглядає соціокультурний контекст, у якому працював Антон Дмитрович Білімович, зокрема вплив історичних подій на його наукову та викладацьку діяльність. Окремо висвітлено його зв'язки з науковими установами Європи та внесок у міжнародну математичну спільноту.

Значну увагу приділено аналізу наукової спадщини Білімовича, яка залишається актуальною й сьогодні. Його роботи продовжують використовуватися у сучасних математичних дослідженнях та викладанні. Таким чином, стаття підкреслює значення його наукової та освітньої діяльності для подальшого розвитку математики.

Ключові слова: *Антон Білімович, Одеський університет, механіка, педагогіка, еміграція.*

Постановка проблеми. Наукові праці Білімовича охоплюють широкий спектр питань: від теоретичних основ механіки до практичних аспектів інженерної справи. Його роботи, такі як «Рівняння руху для консервативних систем і їх застосування», стали основою для подальшого вивчення неголономної механіки. Іноземні джерела, зокрема сербські наукові видання, висвітлюють його діяльність у Белградському університеті, а також вплив, який він мав на розвиток місцевої наукової школи механіки.

Проте, незважаючи на значну кількість досліджень, його внесок у світову науку залишається недостатньо висвітленим у сучасній українській науці, що створює додаткову актуальність для подальшого аналізу його наукового спадку.

Антон Дмитрович Білімович – визначний український науковець і педагог, який зробив вагомий

внесок у розвиток теоретичної та прикладної механіки, а також педагогіки. Його наукова діяльність охоплює період значних суспільно-історичних змін, які вплинули на формування української науки та освіти. Білімович був не лише блискучим дослідником, а й реформатором, що впроваджував демократичні принципи управління вищими навчальними закладами. Його призначення першим ректором Одеського університету на демократичній основі стало важливою віхою в історії української освіти. Дослідження життя та діяльності Білімовича дозволяє не лише висвітлити його внесок у науку, але й зрозуміти вплив історичних подій на долю видатних науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження життя і наукового доробку Антона Білімовича базується на різноманітних джерелах, включаючи архівні документи, наукові праці самого вченого, а також дослідження сучасних науковців. Основні джерела інформації знаходяться в державному архіві Хмельницької області, де зберігаються особисті документи вченого. Значний внесок у вивчення спадщини Білімовича зробили дослідники, які аналізували його діяльність як у контексті української історії, так і в період еміграції до Сербії.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз наукової та педагогічної діяльності Антона Дмитровича Білімовича, визначення його внеску в розвиток математики та механіки, а також оцінка впливу його досліджень на подальший розвиток науки. Для досягнення цієї мети стаття розглядає основні напрями його наукових праць, методологічні підходи та значення його викладацької діяльності.

Виклад основного матеріалу. А.Д. Білімович народився 20 червня 1879 р. в Житомирі у сім'ї військового лікаря. Потім було навчання у Київському кадетському корпусі, який він закінчив з відзнакою. Логічним був і наступний крок. Розмірковуючи про майбутню військову кар'єру (очевидно, за прикладом батька), Антон продовжив навчання у Миколаївській військовій академії. І раптом, причин, на жаль, ми не знаємо, різко змінивши свої наміри, залишив академію, та, здавши відповідні іспити, продовжив навчання на фізико-математичному факультеті Київського університету Святого Володимира.

Перебування його у Києві завершилося на позитивній ноті у 1912 р., коли було захищено магістерську дисертацію на тему «Рівняння руху для консервативних систем і їх застосування». В університеті Білімович отримав диплом і деякий час попрацював на посадах позаштатного асистента і приват-доцента кафедри теоретичної і прикладної механіки. З цього часу у колі його інтересів безповоротно починає домінувати теоретична і прикладна механіка, яка стала справою всього життя.

У 1915 р. Антону Дмитровичу запропонували посаду ординарного професора (тобто, професора, обов'язки якого окремо прописувались у контракті) кафедри прикладної механіки фізико-математичного факультету Імператорського Новоросійського університету в Одесі (нині – Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова), на яку він погодився (зміна місця проживання вченого була викликана, очевидно, змінами в його особистому житті). Згідно контракту на Білімовича додатково покладалися обов'язки керівника механічного відділення університету, завідувача кабінетом механіки та керівника студентського математичного гуртка. Про талант вченого, яким, безсумнівно, володів молодий фахівець, про організаційні та комунікаційні здібності свідчить хоча б те, що вже через 2 роки роботи на новому місці 11 березня 1918 р. його обирають ректором університету [1]

Заслуговує на увагу, і на цьому треба зробити наголос, що А.Д. Білімович став першим ректором Одеського університету, обраним на демократичній основі шляхом голосування співробітників навчального закладу, а не призначеним безпосередньо, як було до цього. Звичайно, йому необхідно було на той час вже мати, насамперед, стійкий авторитет у колективі, щоб заслужити довіру на лідерство. 19 липня 1918 р. нового ректора на посаді затвердила Вища освітянська колегія Міністерства освіти і мистецтв Української Народної Республіки (УНР) при уряді гетьмана П.П. Скоропадського. Перебував Антон Дмитрович на своїй новій посаді до квітня та з вересня по листопад 1919 р. [1].

Чим пояснити літню перерву у перебуванні Білімовича у кріслі ректора? Причина, очевидно, ховається у наступному. З жовтня 1917 р. Одеса політично входила до новоутвореної Української держави, але юридично такий факт аж до більшовицької окупації у 1920 р. не було чітко підтверджено. Фактично 3 роки місто перебувало у стані невизначеності, частої зміни влади, боротьбу за яку вели різні політичні угрупування (зовсім не випадково, що вихідцями саме з Одеси були такі одіозні історичні особи того часу з далеко неоднозначною репутацією, як, наприклад, широко відомі М.-Я.В. Вінницький і Г.І. Котовський, менш відомий – актор німого кіно Володимир Кучеренко,

виконавець ролі Нестора Махно у фільмі режисера-новатора І.М. Перестіані «Червоні дияволенята» (1923 р.)). І саме влітку 1919 р. верх у місті взяли більшовицькі терористи. Білімович, симпатії якого належали більш поміркованим і консервативним політичним силам, співпрацювати з «совєтами» відмовився і був відсторонений від університету. Невдовзі, ще до початку осені, місто в черговий раз де-факто пережило зміну влади – його захопили денікінці.

Вже у листопаді 1919 р. згідно наказу, підписаного А.І. Денікіним, головнокомандувачем залишками білогвардійських військ на півдні, А.Д. Білімович обіймає посаду попечителя Одеського навчального округу [1]. Ситуація, як загальна по країні, так і локальна в Одесі, залишалася далекою від нормальної. Дивом видається той факт, що й у таких умовах Антону Дмитровичу вдалося підготувати і подати Вченій раді університету на розгляд свою чергову наукову працю. Життя, на перший погляд, почало налагоджуватися.

Але… У січні 1920 р. до Одеси підійшли війська Червоної армії і сім'я Білімовичів (Антон Дмитрович, дружина – учениця І.М. Рєпіна, відома згодом художниця О.А. Кисельова-Білімович і син Арсеній), не чекаючи «червоних» і передбачаючи, чим обернеться після приходу «визволителів» для жителів перебування у місті за часів уряду УНР і при денікінцях, покинула українську землю. Як виявилося, назавжди.

Прихистком Білімович обрав Королівство сербів, хорватів і словенців (таку назву тоді мала країна, що з 1929 р. почала називатися Югославією) і перебрався до Бєлграда. Одночасно з ним до цієї балканської країни емігрував і його старший брат Олександр, відомий у майбутньому американський економіст [2].

З перебуванням на посаді ректора Антона Дмитровича пов'язана одна з найяскравіших сторінок існування Одеського університету. Йому вдалося, – хоча майже всі професори, наслухані у своєму середовищі про надзвичайно важкий, замкнутий характер видатного математика, заперечували таку можливість, – залучити до складу професорсько-викладацького складу фізико-математичного факультету академіка О.М. Ляпунова – творця сучасної теорії стійкості руху механічних систем. Цьому посприяло багато збігів обставин і випадковостей. Але головну роль відіграли толерантність, кмітливість, настирний і врівноважений характер Білімовича, який, так сталося, давно мріяв познайомитися з видатним математиком. Доленосним виявилося те, що іще у Кадетському корпусі Антон потоваришував зі своїм земляком Миколою Криловим – двоюрідним братом геніального механіка О.М. Крилова, який завдяки тому, що виховувався в родичів у с. Ковганівка нинішньої Брусилівської об'єднаної селищної громади Житомирського району Житомирської області, освіту здобував не в Санкт-Петербурзі, де мешкали його батьки, а у Києві. Сім'ї Ляпунових і Крилових мали родинні зв'язки і, до того ж, брат Ляпунова-математика Михайло, відомий славіст, працював в Одеському університеті. Вирішальним в цій історії став стрімкий розвиток подій в Росії. Оскільки перервався будь-який зв'язок між північними і південними частинами країни, О.М. Ляпунов, який перебував в Одесі на відпочинку, не зміг виїхати додому і залишився без засобів існування. Внаслідок таких обставин його і було зараховано до складу Одеського університету на посаду ординарного професора. На жаль, працював він недовго і 3 листопада 1918 р. помер за надзвичайно трагічних обставин. Завдяки зусиллям А.Д. Білімовича вдалося зберегти накопичені в Одесі наукові матеріали академіка, у т. ч., і одну монографію, що посприяло їх подальшій публікації [3–4].

Пошуки роботи в еміграції продовжувалися недовго. Вже 20 квітня 1920 р. вчений обійняв посаду завідувача кафедри теоретичної механіки філософського (пізніше перейменованому в математико-природничий) факультету Бєлградського університету.

З цього дня пішов відлік 35 наступних років життя Антона Дмитровича, які він присвятив самовідданій праці на благо Бєлградського університету. Йому прийшлося довгий час переборювати свої звички, оскільки європейське університетське і наукове середовище суттєво відрізнялося від київського та одеського, у першу чергу, через відмінності менталітету. Але й у далекому закордонні він працював з подвійним натхненням, як до цього в Україні, завдяки чому швидко завоював прихильність і визнання сербської громадськості.

У 1926 р. Антона Білімовича було зараховано штатним ординарним професором прикладної математики на філософському факультеті. Тоді ж його клопотаннями вдалося структурно сформувати Клуб математиків Бєлградського університету (сам учений став його директором), було засновано журнал «Publications Mathématiques de l'Université de Belgrade». Завдяки зусиллям, у т. ч., і Білімовича, розпочала діяльність Югославська спілка механіків, у якій протягом 1964–1970 рр. він обіймав посаду почесного голови.

Наукові досягнення Білімовича були гідно оцінені у Сербії. 18 лютого 1925 р. його обирають членом-кореспондентом, а 17 лютого 1936 р. – академіком Сербської академії наук [5].

Організаційний внесок А.Д. Білімовича у діяльність Сербської академії наук і мистецтв полягає у наступному:

– засновник журналу «Publications de l'institute mathematique de l'Academie Serbe des Sciences» Сербської королівської академії наук (1932 р.);

– секретар Відділення математичних і природничих наук Сербської королівської академії наук (1939–1940 рр.);

– директор Математичного інституту Сербської королівської академії наук (1947–1949 рр.);

– співзасновник відділення технічних наук Сербської академії наук (1947 р.);

– ініціатор відновлення випуску журналу «Publications de l'institute mathematique de l'Academie Serbe des Sciences» Сербської академії наук (1949 р.).

У 1952 р., запозичивши досвід Математичного інституту, в якому дослідницькі роботи у галузі математики під керівництвом Білімовича проводила група вчених, до складу якої, в основному, входили його учні, проф. Я. Глічієв також розпочав дослідження, пов'язані з математикою, на математичному факультеті Бєлградського університету [6–7].

Як педагог, Антон Дмитрович у трьох університетах – Київському, Одеському та Бєлградському – читав базовий курс теоретичної механіки, окремі розділи динаміки твердого тіла, теорію пружності, а також спецкурси з математичних рівнянь механіки і з теорії повітроплавання. До нього з повагою відносилися студенти, а це вимагало у відповідь постійної підготовки до лекцій, не дозволяло розслабитись і вимагало постійного самовдосконалення. Він поважав студентів, любив свою професію, довго зберігав працездатність сам і вимагав цього від студентів, не любив студентів, які лише механічно зазубрювали викладений матеріал, на чільне місце завжди ставив дисципліну, мав розвинуте почуття гумору. Свого часу видатний українець В.О. Сухомлинський зауважив, що за таких умов праця любого педагога не буде йому мукою [8].

У стінах Бєлградського університету довго згадували, як перший і останній раз, запізнившись на лекцію, він вибачився і, щоб якось вийти з неприємної для себе ситуації, жартома сформулював присутнім студентам теорему: «Навіть, коли професор запізнюється, завжди знайдеться студент, який прийде пізніше». І тут відчинилися двері і до аудиторії зайшов студент, який запізнився. Лектор, вже розпочавши викладення матеріалу, знаючи, що всі присутні, крім винуватця події, його зрозуміють, мимохіть тихо зауважив: «Як бачите, теорема доведена» [6–7].

На початок 1930-х рр. сформувалася Бєлградська наукова школа механіки А.Д. Білімовича, визнана світовою науковою спільнотою, в рамках якої протягом наступних майже 40 років йому поталанило підготувати цілу плеяду фахівців-механіків найвищого рівня, першими серед яких у Бєлградському університеті були докторанти Татомір Анджелич, Константін Вороньєц (син київського професора П.В. Воронця – вчителя Антона Білімовича в Університеті Святого Володимира) [9], Васіл Демченко, Вячеслав Жардецький, згодом – В. Вуічич, Б. Мушицький, Р. Стоянович та багато ін. [6]. Більшість з них успішно проявили себе на посадах професорів закладів вищої освіти Югославії та, зокрема, Сербії, на інших високих посадах, а мінімум двоє – Татомір Анджелич (1903–1993) і Константін Вороньєц (1902–1974) – стали академіками. Перший пройшов шлях від асистента викладача Бєлградського університету (звичайно ж, цим викладачем був професор, а з 1936 р. – академік, А.Д. Білімович, науковий керівник його дисертації) до академіка і директора Математичного інституту Сербської академії наук і мистецтв, а другий свою трудову діяльність розпочинав викладачем Машинобудівного факультету Бєлградського університету.

У роки другої світової війни після окупації Югославії Антон Білімович відмовився співпрацювати з німцями і залишив університет. Повернувся він до улюбленої роботи лише після звільнення Бєлграда.

Перед виходом на пенсію за вагомий внесок у виховання молодого покоління Югославії академіка Білімовича у 1955 р. було нагороджено медаллю Праці I ступеня [10].

А.Д. Білімовичем опубліковано 138 науково-дослідницьких і 28 наукових праць, 35 монографій та підручників, 9 науково-популярних розробок, 15 рецензій та 15 доповідей. Його роботи охоплюють широке коло теоретичних проблем основ механіки, неголономної механіки, окремих розділів аналітичної механіки, досліджень механіки твердого тіла, вивчення руху твердого тіла навколо нерухомої точки, динаміки пружних тіл, рівнянь руху тощо [6–7]. Якщо узагальнити внесок Антона Дмитровича у світову науку, то необхідно відзначити, що його наукові ідеї дали почa-

Рис. 1. Справа наліво: академіки Константін Вороньєц, Антон Білімович, Татомір Анджеліч і професор Даніло Рашкович – члени спеціалізованої вченої ради під час захисту докторської дисертації на природничо-математичному факультеті Бєлградського університету (квітень 1961 р.). Фото з [8, с. 4]

ток вивченню додатків негологемної механіки у техніці, зокрема, у теорії рахунково-лічильних пристроїв у машинобудуванні [11–12].

Перебуваючи на пенсії, А.Д. Білімович продовжував займатися науковою діяльністю, брав участь у роботі спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій і публікував у провідних європейських наукових виданнях результати досліджень майже до останніх днів свого життя [6]. Помер у Бєлграді 17 вересня 1970 р.

Висновки. Антон Дмитрович Білімович – яскравий приклад науковця, чия діяльність формувалася на перетині національних і міжнародних традицій. Його науковий внесок охоплює фундаментальні аспекти механіки, а також новаторські дослідження в галузі неголономних систем. Демократичні принципи управління освітою, які він запроваджував, стали прикладом для наступних поколінь освітян.

Його діяльність у Белградському університеті, де він створив школу механіки, має значення не лише для сербської науки, але й для міжнародної наукової спільноти. Білімович не лише зберігав наукову спадщину у складних історичних умовах, але й забезпечував її розвиток, формуючи нові наукові підходи та виховуючи покоління вчених.

Його життя і кар'єра демонструють важливість збереження наукової спадщини навіть у часи суспільних катаклізмів. Вивчення його доробку дозволяє розширити розуміння процесів, які формували українську і світову науку першої половини XX століття.

Список літератури:

1. Rikun I. E. Anton Dmitrievich Bilimovich, an outstanding scientist of mechanics. Journal of theoretical and applied mechanics. Series: Special Issue dedicated to memory of Anton Dimitrija Bilimovič (1879–1970). Belgrade, 2014. Vol. 41 (S1). Pp. 7–9.

2. Куриленко Т. В. Білімович Олександр Дмитрович (25 травня 1876 – 21 грудня 1963) – економіст, представник Київської політико-економічної школи кінця XIX–початку XX ст. URL: http://wiki.kneu.edu.ua/EcoOpinionOfUkr/index.php (дата звернення: 21.01.2025).

3. Новосад В. Югославські сторінки в історії еміграції українських науковців. Вісник історії науки і техніки. 1998. № 3. С. 12–18.

4. Митропольський Ю. А. Микола Митрофанович Крилов: (до сторіччя з дня народження). Український математичний журнал. 1979. Т. 31. № 6. С. 731–734.

5. Нові безсмертні. Панове Велько Петрович і Антон Білімович, академіки. Політика (Югославія). Вип. 9966 від 18 лютого 1936 р. С. 8.

6. Đukić Đ. Anton Dimitrija Bilimovič. Publications de l'institut mathématique. Nouvelle série. 2012. Tome 91(105). P. 3–17.

7. Katica R. (Stevanovič) Hedrih, Dragoslav Šumarac. Journal of theoretical and applied mechanics. Series: Special Issue dedicated to memory of Anton Dimitrija Bilimovič (1879–1970). Belgrade, 2014. Vol. 41 (S1). P. 3–6.

8. Bilimovic Anton – natenuticar. Enc. Jugosl. Zagreb, 1955. Enj. 1. P. 565–566.

9. Салніков В., Борджевич В. Костянтин Петрович Вороньєць: (1902–1974). Життя та діяльність сербських вчених. Кн. 7. Белград: Сербська академія наук і мистецтв, 2001. С. 441–445.

10. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. Т.1: Ректори / Відп. Редактор В.А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2005. С. 66–69.

11. Фрадлін Б. Н. Розвиток негологемної механіки. Історія механіки в Росії. Київ: Наукова думка, 1987. С. 297–392.

12. Коваленко О. Б. Українська наука в умовах еміграції (1920–1940-ті рр.). Київ: Наукова думка, 2000. 305 с.

Polonsky L.G., Tanovych L., Berdnychenko Ye.O. THE FIRST RECTOR OF ODESSA UNIVERSITY, ANTON DMYTROVYCH BILIMOVYCH: LIFE AND ACTIVITY

The article explores the life, scientific, and pedagogical activities of Anton Dmytrovych Bilimovych, an outstanding Ukrainian mathematician, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, and professor. The article examines his key scientific achievements, contributions to the development of mathematical science and education, as well as his influence on the formation of scientific schools.

Anton Dmytrovych Bilimovych played a significant role in shaping mathematical culture in Ukraine and beyond. His scientific works cover a wide range of mathematical research, particularly in the fields of differential equations, mathematical analysis, and mechanics. The article reveals the specific features of his research that contributed to the development of new directions in mathematics.

Special attention is given to Bilimovych's pedagogical activities. As a professor at leading universities, he had a significant impact on the formation of young scientists who later became renowned experts in their respective fields. The article examines his methodological approaches to teaching, aimed at developing students' analytical thinking.

Additionally, the article highlights Bilimovych's role in scientific societies, his participation in international conferences, and his collaboration with prominent scholars of his time. His contribution to the development of mathematical education is also considered, particularly through the publication of textbooks and popular science articles that helped spread mathematical knowledge to a wider audience.

Thus, the article reveals the significance of Anton Dmytrovych Bilimovych's scientific legacy and its impact on the further development of mathematical science. His work is an integral part of the history of both Ukrainian and global mathematics, and his contributions remain relevant today.

The article also examines the sociocultural context in which Anton Dmytrovych Bilimovych worked, including the influence of historical events on his scientific and teaching activities. Particular attention is given to his connections with European scientific institutions and his contributions to the international mathematical community.

A thorough analysis of Bilimovych's scientific heritage is provided, demonstrating its continued relevance. His works remain influential in contemporary mathematical research and education. Thus, the article emphasizes the importance of his scientific and educational activities for the further advancement of mathematics.

Key words: *Anton Bilimovych, Odessa University, mechanics, pedagogy, emigration.*

UDC 930.25
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.48

Soloviova A.B.
European University Institute

RIGHT TO REMEMBER: ENSURING PUBLIC ACCESS TO ARCHIVES DURING UKRAINE'S ONGOING WAR

The article discusses the issues of ensuring public access to archives during Ukraine's ongoing war. The author claims that despite many advancements in ensuring public access to the archival information, many objectives are currently extremely difficult to achieve due to the ongoing Russian full-scale invasion of Ukraine. The conflict has caused numerous issues related to providing public access and preserving archival information, including threats to national security and the destruction of cultural objects. In conditions of armed conflict, physical damage of archival buildings and documents stored there resulted in the loss of the Ukrainian archival fund. In this context, preserving archival information through digitization of sources has become a critical priority for Ukraine. However, one of the main challenges in this regard include lack of the necessary equipment and adequate training for archive's personnel. To address these issues, Ukrainian archives should prioritize cooperating with foreign organizations, establishing ties with archives in other countries, and participating in state and international grants. Overall, Ukraine has created a comprehensive framework to ensure compliance with Recommendation No. R (2000) 13 of the Committee of Ministers to member states on a European policy on access to archives. The article highlights another keys milestone ensuring broader access to the archival materials which was achieved in 2015 with the adoption of a law providing public access to the archives of the repressive bodies of the communist totalitarian regime of 1917–1991. The author concluded that in order to improve access to archival information, it is crucial to launch an initiative for a single archive user account. This initiative would simplify user registration, facilitate the procedure of ordering documents for the reading room and enable the effective booking of reading room places.

Key words: *Ukraine, archives, public access, archival policy, digitization, archival preservation.*

Problem Statement. ***Recommendation No. R (2000) 13 of the Committee of Ministers to member states on a European policy on access to archives*** emphasized the importance of adopting the legislation on access to archives [34]. It highlighted that such measures could foster a better understanding of recent European history and contribute to the prevention of conflicts. Since one of Ukraine's priorities today is integration into the European Union, implementing EU recommendations and harmonizing Ukrainian legislation, including in the field of access to archives, is of utmost importance.

Analysis of Recent Research and Publications. The accessibility of archives in Ukraine has been widely studied by scholars. One of the first to analyze the problem of ensuring access to archival information resources was Hennadii Boriak, particularly focusing on the development of archival legislation of Ukraine in the context of ensuring user access to archival information [1]. Konstantin Novokhatsky also researched the organization of intellectual and physical access to documents of the National Archival Fund [18]. Several studies have explored the development of the archives in the digital era, including the online accessibility of the materials and the implementation of modern technological solutions [15; 17; 27; 30]. Additionally, Nataliia Zaletok and Yevheniia Chornomorets have devoted many works to the study of archival science, including those related to the adaptation of Ukrainian legislation to EU standards and the practice of EU countries in the field of its implementation [12]. Over the past two years, a significant number of studies addressed the challenges of access to archival information, its preservation, and digitization in connection with the full-scale war in Ukraine [16].

The full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation has elevated the significance of archival accessibility, making it a matter of national priority. National archival information resources represent one of the most valuable assets of the state, an important component of Ukrainian and world historical and cultural heritage. As Maryna Paliyenko notes, this information could serve as a powerful information weapon in the protection of Ukrainian statehood and national interests, which could be

actively used in political, ideological, and information warfare [19, p. 33].

Formulation of the Article's Objectives. Despite many advancements in ensuring access to Ukraine's archival materials, the ongoing war and its ramifications raised various challenges that often hinder the fulfillment of the right to access the archives. This article examines legislative and practical measures adopted to secure effective access to archives, as well as the steps taken in response to the danger of losing valuable archival information.

Main Findings. Ukraine has made significant progress in developing a legal framework that ensures public access to the archival resources. Article 34 of the Constitution of Ukraine stipulates that everyone has the right to freely collect, store, use and disseminate information orally, in writing or in any other way of their choice. Key provisions are enshrined in various legal acts, including the laws of Ukraine "On Culture", "On Information", "On the National Archival Fund and Archival Institutions". According to Part 4 of Article 8 of the law *On Culture*, citizens have the right to access cultural values by using documents of the National Archival Fund of Ukraine or their copies [9]. This guarantee is further enshrined in the Law *On Information*. The Law provides that the right to information is ensured by creating opportunities for free access to statistical data, archives, libraries, and museum collections [10]. Everyone has the right to unlimited access to information that concerns them personally, as specified in Article 11 "Information about a person".

Furthermore, Article 15 of the law *On the National Archival Fund and Archival Institutions* affirms that citizens of Ukraine have the right to use documents of the National Archival Fund or their copies upon submitting a personal application and an identity document [11]. In addition, this law ensures that foreigners and stateless persons who are legally residing in Ukraine enjoy the same rights of access to documents of the National Archival Fund as citizens of Ukraine. This norm provides equitable access for researchers from other countries, allowing them to study archive materials without requiring any additional documents, such as an official letter from the research institution.

Documents of the National Archival Fund are made available for use in archival institutions from the time of their receipt for storage, while private archival collections – in accordance with the decision of their owners. In case the document is held privately, the state at the legislative level encourages owners of private archival collections to expand access to documents of the National Archival Fund and promotes the publication and exhibition of these documents.

Ukrainian legislation identifies several cases in which access to information may be restricted. These include interests of national security, territorial integrity, or public order; the prevention of disorder or criminal offenses; the protection of public health and the reputation or rights of others; the prevention of the disclosure of information received in confidence; or maintaining the authority and impartiality of the judiciary.

Certain restrictions arise from the need of archival institutions for scientific and technical processing, verification of the availability and condition or restoration of documents. Article 16 of the *Law of Ukraine on the National Archival Fund and Archival Institutions* determines that in such cases archival institutions have the right to restrict access to documents of the National Archival Fund belonging to the state, territorial communities, for a period of up to one year. If the scope of work is substantial, the restriction period may be extended with the permission of the central executive body responsible for state policy in the field of archival affairs and record keeping. This period, however, should not exceed more than for one year.

The law also provides that if archival documents contain confidential information about a person, as well as pose a threat to the life or inviolability of the home of citizens, access to such documents may be restricted for 75 years from the time of creation of these documents [11]. These provisions aim at providing balance between safeguarding individual rights and ensuring free access to the archival materials. Archival institutions have the right to deny access to documents of the National Archival Fund to minors, persons deemed incompetent by a court, and persons who have grossly violated the procedure for using archival documents. The procedure for using documents of the National Archival Fund explicitly defines "gross violations". These include damage, destruction, forgery, theft of the documents, as well as failure to comply with the deadlines for returning the documents provided for temporary use outside the archive, regardless of which archive this violation was committed. A unique innovation in Ukrainian legislation is the classification of distortion or falsification of information contained in the documents as a "gross violation" [22]. This provision applies to cases involving the organization and conduct of political events, information activities in cooperation with the aggressor state, its occupation administration; when these activities are aimed at supporting the aggressor state, its occupation administration or armed forma-

tions, its avoidance of responsibility for armed aggression against Ukraine, including active participation in such events. This norm, on the one hand, arises from the challenges of the full-scale war, which includes information attacks and the dissemination of disinformation. However, it is also important to determine more specific criteria to define the specified violations of the use of documents, as well as to legislatively clarify the mechanism for controlling and addressing such violations.

Since the law stipulates that archives must notify users of the denial of access to documents of the National Archival Fund, indicating the exhaustive reasons for the denial, the validity of such refusals will be assessed on a case-by-case basis.

In general, Ukraine legal framework reflect the country's commitment to transparency. However, as outlined in the *Recommendation No. R (2000)13 of the Committee of Ministers to member states* ***on a European policy on access to archives,*** the term "access" could be understood as the function of archives to make available to users their holdings and as the fulfilment of this function. Therefore, while the regulatory framework provides the basis for ensuring access, it is the organization of the work of archives that allows users to exercise their right to access archival information.

Enhancing online accessibility and quality of archival services. In 2020, the State Archives Service, the central body responsible for implementing state policy in the field of archival affairs and record keeping, presented a draft Strategy for the Development of Archives for the period until 2025. This strategy was developed in alignment with several international laws and recommendations, including the *Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on a European policy of access to archives N° R (2000) 13*, *the Council of Europe Convention on Access to Official Documents*, approved in Tromsø (Norway) on June 18, 2009, and *the Principles of Access to Archives*, approved by the International Council on Archives on August 24, 2012 [28]. The Strategy was collaboratively developed by a working group, which included representatives of the State Archives Service of Ukraine, central state archives, sectoral state archives and state archives of regions of Ukraine. Among the strategic goals outlined, a key goal of the Strategy is to ensure the information needs of society and equal access to information, knowledge, and services. To achieve this, the authors identified three operational objectives: providing online access to archival information resources, retroactive digitizing of archival documents, and improving the quality and accessibility of archival services. The implementation of this strategy has been reflected in the priorities of the State Archival Service of Ukraine. For example, one of its primary tasks for 2024 is s to simplify the procedure for accessing archival information resources [26]. The importance of developing online access to archival materials became particularly obvious during the pandemic COVID-19 and the full-scale war in Ukraine.

Efforts to provide online access to archives, however, are not new. In the conditions of the rapid development of information technologies, which began in Ukraine in the 2000s and became widespread throughout the country in the 2010s, Ukrainian archives had to quickly adapt to the new requirements of the times, taking care of improving the technical base of institutions, providing employee training in computer skills and searching for new forms and means of disseminating information in society [27, p. 56]. Between 1993 and 2004, Ukrainian archivists began to actively create modern types of archival tools, including annotated registers of descriptions, electronic databases and electronic versions of fund registers, supplementing traditional archival resources, such as descriptions, catalogs, guides, fund reviews, indexes, etc. [32, p. 43].

Most Ukrainian archives now include a special "Electronic Archive" section on their official website, providing remote access to archival documents. This feature has increased the informative openness of the official websites of archival institutions and has also contributed to a significant increase in the number of digitized archival documents and reference materials, such as case descriptions, on the archives' web resources [24]. The website of the Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine, for example, features 600,000 scanned copies of archival documents, which makes up 21 archival funds, as well as some portions of the scientific and reference apparatus of the archive, such as guides and descriptions of funds [33]. In 2023, more than 3.6 million documents from the 20th century from fourteen state archives were digitized as part of a project with the charitable organization *Charitable Foundation Holocaust Memorial "Babyn Yar."* These documents include digital copies of archival materials related to the Babyn Yar tragedy, the period of the occupation of Kyiv from 1941 to 1943, registry office act books, reference files, and district administration funds [25].

For 2024, the State Archival Service of Ukraine identified specific performance indicators in improving the implementation of online access to

archival information. One of these indicators is the expansion of the database for the archival and search project *Ukrainian Martyrology of the 20th Century*. This project, presented by the Head of the State Archival Service of Ukraine, Anatoly Khromov, on November 6, 2020, contains information about victims of repressions from the 1920s to the 1950s [36]. The database includes photos (if available), names, brief description of occupations, dates of life, information about rehabilitation, links to the archives housing investigative files, and other relevant materials. The key advantage of this database is its public accessibility, providing centralized access to archival documents about political repressions. This constantly updated database provides centralized public access to archival documents about political repression.

The success of these initiatives strongly depends on the digitization of documents. The development of electronic archival science dictates new challenges to researchers related to the in-depth development of modern computer technology, methods of using digital technologies in scientific activities and the educational process [15, p. 56]. Therefore, providing online accessibility of the documents requires archival workers to acquire new skills, including in the field of digitization.

Ukrainian archives have been actively digitizing their materials. The State Archives Service reports that during 2023, state archives digitized 571,754 units of collections and regional units of the National Archives of Ukraine as well as 27,488 case descriptions of the National Archives of Ukraine. Compared to 2018 [23], the volume of digitization of National Archives of Ukraine documents increased by 15 times in 2023, and compared to the previous year, 2022, by almost 2.5 times [25].

Despite these efforts, improving the quality of archival services is another crucial aspect that contributes to the accessibility of archival services. In this regard, one of the key initiatives is the possibility of simplified ordering of documents and use of the reading room. The first steps in this direction were the initiatives of individual state archives to reserve visiting times and pre-order cases for reading rooms online [8]. Currently, the majority of the Ukrainian archives require users to book reading room spaces by phone or email. Inquiries about the closest date available and documents pre-order are also processed in the same way. However, the Strategy for the Development of Archival Affairs until 2025 outlines the necessity to create a single online resource featuring users "personal accounts". This initiative would consolidate the process, allowing users to register for the reading room, order documents, pay for different archival services, and maintain an operational dialogue with the archive using online messengers on the unified platform.

Public Access to Soviet Repressive Archives. Another crucial step in ensuring broader access to the archival materials was achieved in 2015 with the adoption of a law providing public access to the archives of the repressive bodies of the communist totalitarian regime of 1917–1991. This period is a significant chapter of Ukraine's history, during which a large number of classified documents was generated and remained inaccessible to the public for decades. The preamble of the law states its accordance with the Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on a European policy of access to archives No. R (2000) 13. In addition, legislator highlighted the importance of access to archives, stating that the closure of archives became one of the prerequisites for the annexation of the Crimean Peninsula and the military conflict in the Donetsk and Luhansk regions. Article 2 of the law defines archival information of repressive bodies as any data recorded on any media that was created, received or held in the repressive bodies. It provides a comprehensive list of the repressive bodies, including, for example, the People's Commissariat of Internal Affairs, the People's Commissariat of State Security, and the People's Commissariat of Justice. Repressive bodies also include their territorial, functional, or structural divisions, officials whose activities were incompatible with the fundamental rights and freedoms of man and citizen.

The activities of these bodies, according to the definition of the law, were characterized by massive violations of human rights in the form of individual and mass murders, executions, deaths, deportations, torture, the use of forced labor, or other forms of physical terror. Repression also entailed persecution on ethnic, national, religious, political, class, social, or other grounds. In addition, repressive activities involved inflicting moral and physical suffering through the misuse of psychiatric drugs for political purposes, violations of freedom of conscience, thought, expression, freedom of the press, and the lack of political pluralism. Regarding the practical side of ensuring access to archival information of repressive bodies, Article 5 of this law mandates that managers of archival information must provide and publish archival information of repressive bodies, as well as to simplify the procedure for obtaining such information as much as possible.

In connection with the adoption of the law, on July 6, 2015, the Ministry of Justice of Ukraine issued an order *On Amendments to the Procedure for Using Documents of the National Archival Fund of Ukraine Belonging to the State and Territorial Communities* [21]. This document introduced new obligation for the archives to improve accessibility and transparency. Since 2015, Ukrainian archives must post on their official websites information about employees responsible for ensuring access to archival information of repressive bodies, including their contact details, job titles, surnames, first names and patronymics. In addition, official archives websites are required to include information about existing restrictions on archival information of repressive bodies, the duration of such restrictions, as well as other information necessary for the exercise of an individual's right to access archival information of repressive bodies. Additionally, the websites of state archives provide a list of declassified funds which further facilitates access to the archives of the repressive bodies of the communist totalitarian regime of 1917–1991 [20].

Currently, access to archival information of repressive bodies is provided on a general basis, i.e., upon presentation of an identity document and a completed application. The law prohibits requiring a person to provide any other documents. The law also stipulates that one of the guarantees for ensuring access to archival information is the prohibition on classifying archival information of repressive bodies as secret, confidential or official information.

However, to ensure the protection of sensitive personal information, victims of repressive bodies – those who suffered any persecution, repression, or violation of fundamental rights – has the right to restrict access to archival information of repressive bodies about them. These restrictions may be applied for a period of no more than 25 years and only to the specific about the person imposing the restrictions, not to the document as a whole.

The enactment of this law allowed not only to conduct significant research work on materials that were previously unavailable, but also gave opportunity to relatives of repressed persons to investigate their family history and study the biographies of their ancestors. Having granted public access to this archival information, the law also opened opportunities to dispel enduring "Soviet myths" and explore "blank spots" in the history of Ukraine.

An important tool in improving access to the archives of repressive bodies are guides for researchers, and, most importantly, for citizens whose relatives were repressed and who do not have prior experience working in archives. One of these initiatives was prepared by the Center for Research on the Liberation Movement, within the framework of the project "Access to Archives as a Right to Public Memory". This practical guide provides detailed instruction on how to correctly make a request to the archive, where to start the search and gives practical advice on how to exercise the right to access information contained in the archives of repressive bodies [2].

Ukraine has made significant progress in providing access to documents of Soviet authorities, but there are still some challenges to be addressed. As of 2022, Ukraine ranked 5th overall in the assessment of access to the KGB archives among the countries of the former Soviet Union. According to the Institute for the Development of Freedom of Information (IDFI), the top five countries in this ranking included Lithuania (86.81%), Estonia (85%), Latvia (83.23%), Bulgaria (81.25%), Ukraine (80.8%) [35].

IDFI specialists assessed the homogeneity of the legislative framework for state archives, general archival legislation, other laws related to archives, archival services, websites (archival, remote, online services) and the reading room (services and procedures for researchers) in the rating of openness of state archives of post-Soviet countries.

According to the IDFI data, Ukraine has shown significant progress in providing a legislative framework for access to KGB archives (93.06%) and related legal provisions (90.625%). In addition, the development of the archival service also received a high score of 90.48%, indicating that Ukraine has effective archive management and a well-developed infrastructure. However, Ukraine's digital accessibility remains a weak point, with a website score of only 49.29%, which is significantly lower in comparison with the rating leaders such as Estonia (100%) and Lithuania (95.715%).

The evaluators assessed the Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine and the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine and both archives showed low reading room availability. For instance, the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine the Archive had only 9 places in the reading room and could not host s large number of visitors. The situation has further worsened due to the full-scale invasion of Ukraine as the archive of the Security Service of Ukraine, have been temporarily closed [4]. However, the archive retains the opportunity to send requests for archival information to an email or postal address.

Preserving Access During Wartime. These access limitations correlate with the broader chal-

lenges Ukrainian archival institution face during the wartime. Despite many advancements in ensuring public access to the archival information, many objectives are currently extremely difficult to achieve due to the ongoing Russian full-scale invasion of Ukraine. The conflict has caused numerous issues related to providing public access and preserving archival information, including threats to national security and the destruction of cultural objects. One of the first archival losses after the beginning of full-scale aggression on February 24 was the archival department of the Security Service of Ukraine Department in Chernihiv region, where more than 12 thousand files of the former KGB were stored [31]. These documents contained archival information related to the repressive policy of the Soviet authorities towards the Ukrainian population, including orders, correspondence, personal and agent files of the Soviet special services.

As of 2024 document losses due to a full-scale invasion in Ukraine amount to 0.3% of the total volume of the National Archival Fund [29]. According to Anatoly Khromov, the greatest losses and damage to cultural values were suffered by state archives located in temporarily occupied, deoccupied territories and territories of active hostilities and adjacent territories [4]. In 2023, hostile shelling greatly damaged the buildings of state archival institutions in Dnipropetrovsk, Mykolaiv, Sumy, Kharkiv, and Kherson regions. In this context, preserving archival information through digitization of sources has become a critical priority for Ukraine. In conditions of armed conflict, physical damage of archival buildings and documents stored there resulted in the loss of the Ukrainian archival fund. As Lyubov Dubrovina, Director General of Vernadsky National Library of Ukraine, noted in her report at the online Conference of European National Libraries in Ankara in June 2022: "the lack of powerful modern equipment for digitizing our collections is a direct threat to cultural heritage during wartime [7].

Under these challenging conditions, the creation of the information resource "Interarchival Search Portal" on the ARCHIUM platform represent an extremely positive and significant development. This website brings together the electronic resources of state archives, and thematic digital collections in a single search space. To date, this resource includes 10 million scanned copies of archival documents from the funds of the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, the Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, the state archives of Kirovohrad, Lviv, Poltava regions, the archive of the ZUNR and other archival repositories of Ukraine [3].

Several central archives have already joined or are in the process of joining the ARCHIUM platform. However, the implementation of electronic services in state archival institutions is still uneven, especially at the regional level. The greatest difficulties arise in regional archival institutions, since their development, material and technical condition directly depend on the policy of regional state administrations [13, p. 37]. In 2022, specialists from the Department of Archival Studies of the Ukrainian Research Institute of Archival and Document Studies (ARCHIUM) conducted a survey of central and regional archival institutions on the experience of implementing electronic archival services as part of the research work "*Research on the Theoretical and Practical Principles of Implementing Electronic Services in Archival Institutions of Ukraine*". The survey revealed that 7 archives reported plans to join the resource, although 2 of them will join only if funds are available to purchase software. Natalia Zaletok and Yevhenia Chornomorets note that for the regional archives, the main obstacle for joining "ARCHIUM" is the lack of funds for purchasing a license, equipment, hiring qualified specialists, as well as lack of detailed information about the comprehensive informatization system [13, p. 33]. However, the fact that the project was launched in 2022 and continues to develop during the war demonstrates Ukraine's strong commitment to improving the accessibility of its archival resources even in wartime. Today, most Ukrainian archives continue their activities despite the significant challenges, including air raids, bombings, power outages, lasting up to eight hours daily, as well as a lack of personnel. In addition, the digitization of archives requires significant financial resources, both for the digitization and online storage. Lidia Yaremenko observes that due to the lack of necessary equipment, almost all archival departments experience difficulties in creating digital copies of documents [33]. Under such conditions, establishing cooperation with foreign partners becomes of utmost importance. As Yaroslav Kalakura rightly observes, approaching the standards of Western archival practice and archival science, cooperation with foreign partners remains a priority task for Ukrainian archivists, taking into account Ukraine's acquisition of candidate status for EU membership [14, p. 40]. It is unsurprising that one of the key tasks of the State Archival Service of Ukraine for 2024 is securing international humanitarian aid and financial resources from the donor community to support the activities of state archival institu-

tions under martial law. This initiative is identified as one of the main tasks for ensuring open and universal access to the national archival heritage.

On June 2, 2020, the Head of the Ukrainian State Archives, Anatoliy Khromov, signed a Memorandum of Cooperation between the State Archival Service of Ukraine and the FamilySearch International Corporation (USA), the purpose of which is to digitize documents of the National Archival Fund of Ukraine of a genealogical nature and create a user fund for such documents. As part of this cooperation, several state archives of Ukraine have signed agreements to facilitate the digitization of genealogical archival records [5]. For example, as part of cooperation with FamilySearch, the State Archives of Poltava Region digitized and exhibited 304,309 files from its holdings [6].

However, even with such initiatives, archives in regions close to the front line, for objective reasons, cannot fully continue digitization work. Due to the full-scale war, in 2022, Mykolaiv region state archive had to suspend its activities of digitizing the genealogical documents in cooperation with the FamilySearch International, with the equipment relocated outside the region. After conducting restoration work in the digitization laboratory, in May 2023 the archive resumed work on the project, equipping one workplace [16, p. 28].

Conclusions. Despite the extensive legal framework that theoretically ensures users' access to archival information, Ukraine experiences difficulties in the practical implementation of the right to access archives. In modern conditions, the digitization of archives and their storage on online platforms has become an absolute priority. By taking active steps in digitization, the state would be able to preserve online copies of documents in the event of the destruction of physical archives. Additionally, resources like ARCHIUM could optimize archival digitization, particularly at the regional level. Including more regional archival data as well as data from central archives will not only safeguard the documents, but also optimize the search for records and facilitate access to archival information. However, today Ukraine still lacks funding to purchase the necessary equipment and provide adequate training for its personnel. To address these issues, Ukrainian archives should prioritize cooperating with foreign organizations, establishing ties with archives in other countries, and participating in state and international grants.

To improve access to archival information, it is also crucial to launch an initiative for a single archive user account. This system would facilitate user registration, simplify the procedure of ordering documents for the reading room and enable the effective booking of reading room places. Implementing these measures would support effective time management for both users and archival staff as well as ensure broader access to Ukrainian historical archives.

Bibliography:

1. Боряк Г.В., Новохатський К. Модерне архівне законодавство України. Архіви України. 2004. № 3(254). С. 4–10.

2. В'ятрович В. М., Кулик І. М., Лошак В. В., Шпак А. В. Право на правду. Практичний порадник із доступу до архівів. Видання друге, доповнене. Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2016. 192 с.

3. В інформаційному ресурсі «Міжархівний пошуковий портал» для перегляду відтепер доступно понад 10 млн сканкопій архівних документів. Львівська районна державна адміністрація. URL: https://surl.li/ crurtt (дата звернення: 20.12.2024).

4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Служба безпеки України. URL: https://ssu.gov.ua/haluzevyi-derzhavnyi-arkhiv (дата звернення: 22.12.2024).

5. Двадцять державних архівів підписали угоди про масоване оцифрування. Державна архівна служба України. Опубліковано 23 жовтня 2023 року о 17:46. URL: https://surl.li/bjmylo (дата звернення: 15.12.2024).

6. Державний архів Полтавської області. Державний архів Полтавської області. URL: https://surl.li/uvjody (дата звернення: 18.12.2024).

7. Дубровіна Л. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у стані війни. Конференція європейських національних бібліотек (CENL). Анкара, 19–21 червня 2022 р. URL: http://www.nbuv.gov.ua/node/5926.

8. Ємельянова Т. Віртуальний вимір присутності державних архівів у публічному просторі. Архіви України. 2021. № 1. С. 22–28.

9. Закон України «Про культуру». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text (дата звернення: 31.12.2024).

10. Закон України «Про інформацію». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 31.12.2024).

11. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text (дата звернення: 31.12.2024).

12. Залєток Н., Чорноморець Є. Осмислення ролі архівів у Європейському Союзі (за документами ЄС). Архіви України. 2023. Вип. 3 (336). URL: https://doi.org/10.47315/archives2023.336.007 (дата звернення: 12.12.2024).

13. Залєток Н., Чорноморець Є. Сучасний стан упровадження електронних послуг центральними та обласними державними архівними установами України. Архіви України. 2023. Вип. 1 (334). URL: https://doi.org/10.47315/archives2023.334.027 (дата звернення: 15.12.2024).

14. Калакура Я. Українська архівна наука у викликах війни та цифровізації інформаційних ресурсів архівів. Архіви України. 2022. № 4. С. 19–45.

15. Калакура Я., Палієнко М. Концептуалізація електронного архівознавства в контексті цифровізації українського суспільства. Архіви України. 2021. № 3 (328). С. 36–65.

16. Колесник Н., Картузов К. Оцифрування архівних документів під час війни: досвід Державного архіву Миколаївської області. Архіви України. 2024. № 340. С. 22–32.

17. Коржик Н. Цифрові архіви України: стан, проблеми, перспективи. Вісник Книжкової Палати. 2022. № 4. С. 35–39.

18. Новохатський К. Організація доступу до документів Національного архівного фонду України та використання архівної інформації. Архіви України. 2008. № 3–4. С. 75–83.

19. Палієнко М. Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності. Архіви України. 2022. № 1. С. 12–38.

20. Перелік фондів, розсекречених у Державному архіві Тернопільської області з 2003 року. URL: https://archives.te.gov.ua/dostup-do-arhivu/rozsekrecheni-fondi/; http://archives.kh.gov.ua/?page_id=10033 (дата звернення: 30.12.2024).

21. Про внесення змін до Порядку користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0791-15#Text (дата звернення: 30.12.2024).

22. Про затвердження Порядку користування документами Національного архівного фонду, що належать державі, територіальним громадам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1983-13#Text (дата звернення: 30.12.2024).

23. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2017 році та пріоритети Укрдержархіву на 2018 рік. Архіви України. 2018. № 1. С. 13–63.

24. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2021 році та пріоритети на 2022 рік. Державна архівна служба України. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2021/zvit2021-arhiv.pdf (дата звернення: 31.12.2024).

25. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2023 році та пріоритети на 2024 рік. Київ, 2024. URL: https://surl.li/iyqidx (дата звернення: 31.12.2024).

26. Пріоритети Державної архівної служби України. URL: https://archives.gov.ua/ua/пріоритети-державної-архівної-служби/ (дата звернення: 30.12.2024).

27. Резнік І. Роль і функції архіву в добу інформаційного суспільства: нові тенденції і підходи (з досвіду ЦДАМЛМ України 2012–2022 рр.). Архіви України. 2023. Вип. 3 (336). С. 55–73.

28. Стратегія розвитку архівної справи до 2025 року. URL: https://archives.gov.ua/ua/2020/09/21/стратегія-розвитку-архівної-справи-д/ (дата звернення: 30.12.2024).

29. Україна під час війни втратила 0,3% документів Національного архівного фонду. Укрінформ. URL: https://surl.li/wipnop (дата звернення: 25.12.2024)

30. Чередник Л., Панченко І. Упровадження новітніх інформаційних технологій у Державному архіві Полтавської області. Архіви України. 2023. № 3 (336). С. 74–86.

31. Через обстріл у будівлі архіву СБУ в Чернігові згоріли 13 тисяч історичних документів. Україна молода. URL: https://umoloda.kyiv.ua/number/0/196/16526 (дата звернення: 27.12.2024).

32. Чиркова, М.Ю. Доступ до архівної інформації як механізм формування суспільної свідомості. Архіви України. 2011. № 2–3. С. 37–45.

33. 27 січня 2022 року ЦДАВО України надав онлайн-доступ у режимі 24/7 до понад пів мільйона скан-копій документів 21 архівного фонду. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. URL: https://surl.li/grwdin (дата звернення: 21.12.2024).

34. Council of Europe and Committee of Ministers. 'Recommendation No. R (2000) 13 of the Committee of Ministers to Member States on a European Policy on Access to Archives', 2000. URL: https://rm.coe.int/16804cea4f

35. Open Archives Portal. URL: http://open-archives.org/
36. Ukrainskyi martyroloh XX st. [Ukrainian Martyrology of the 20th Century]. URL: https://archives.gov.ua/um.php

Соловйова А.Б. ПРАВО ПАМ'ЯТАТИ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ДОСТУПУ ДО АРХІВІВ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання забезпечення доступу громадян до архівів під час війни в Україні. Автор стверджує, що незважаючи на численні досягнення в забезпеченні доступу громадськості до архівної інформації, багато цілей наразі надзвичайно важко досягти через повномасштабне вторгнення росії в Україну. Війна спричинила численні виклики щодо забезпечення публічного доступу до архівної інформації та її збереження, зокрема загрози національній безпеці та руйнування культурної спадщини. В умовах збройного конфлікту фізичне пошкодження архівних приміщень і документів призвело до втрат Національного архівного фонду України. У цьому контексті оцифрування архівних джерел стало пріоритетним завданням для України. Однак ключовими проблемами залишаються нестача необхідного обладнання та недостатня підготовка архівного персоналу. Для подолання цих викликів першочерговими завданнями українських архівів є співпраця з міжнародними організаціями, зміцнення зв'язків з архівними установами інших країн і залучення державних та міжнародних грантів. Загалом Україна створила комплексну правову основу для забезпечення дотримання Рекомендації № R (2000) 13 Комітету міністрів держав-членів щодо європейської політики доступу до архівів. У статті також висвітлюється ще одна ключова віху у розширенні доступу до архівних матеріалів – ухвалення у 2015 році закону про забезпечення публічного доступу до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років. Авторка дійшла висновку, що для покращення доступу до архівної інформації вкрай важливо впровадити ініціативу єдиного облікового запису користувача архіву. Ця ініціатива сприятиме спрощенню реєстрації користувачів, полегшенню процедури замовлення документів до читального залу та ефективному бронюванню місць у читальному залі.

Ключові слова: *Україна, архіви, публічний доступ, архівна політика, оцифрування, архівне збереження.*

УДК 930.1:94(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.49

Чекаленко Л.Д.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

У статті доведено актуальність поданої теми, що посилюється й сучасною війною, яку російський загарбник веде на нашій українській землі. При цьому виявлено збіг мотивації агресорів, засобів ведення війни, недотримання міжнародних гуманітарних засад в її реалізації, а також доведено брутальне ставлення до полонених і місцевих жителів на тимчасово загарбаних землях. Простежено, що всі зазначені прояви ведення війни Росією збігаються з гітлерівськими підходами і діями часів Другої світової війни.

Зазначимо, що дослідження історіографії історичної пам'яті про Другу світову війну не виявилось легкою справою. Виявлено, що складнощів розкриттю багатьох проблем, зокрема й питань історичної пам'яті Другої світової війни додає низка факторів, серед яких і сама контроверсійна історія тієї війни в українському вимірі й українській історіографії, і нестача відповідних джерел, більшість з яких перебуває під сімома замками в російських архівах у м. Подольську, і диференційне трактування існуючих документів сучасними українськими істориками, переважна більшість яких вихована радянською владою і освітою, хоча й на українській землі. Підтверджено, що нерідко одним і тим самим подіям у науковій літературі даються діаметрально протилежні оцінки [1; 2].

Авторкою виявлено також і те, що сама назва війни є предметом довготривалих наукових дискусій і політичних суперечок. І зроблено висновок, що радянський концепт «Велика Вітчизняна війна» може ще надовго залишитися в історичній пам'яті українського народу.

Проаналізувавши широкий масив історичної літератури, присвячений Другій світовій війні, авторка дійшла висновку про неможливість охопити всі публікації на згадану тематику. Оскільки поза книжками, збірками статей, публікаціями спогадів учасників тієї війни, сотень і сотень статей на військову тематику, розкриті і опубліковані багаточисельні матеріали архівів спецслужб. І над тими матеріалами працюють низка інституцій, що поступово виводять із забуття нові пласти історичної пам'яті щодо війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, історія пам'яті, вектори досліджень, заангажованість.*

Постановка проблеми. Дослідження українських учених історичної пам'яті про Другу світову війну періоду незалежності переважно охоплюють наступні проблеми:

– Героїзм українського народу, зокрема українських фронтовиків і мирного населення під час Другої світової війни.

– Злочини фашистсько-німецьких загарбників на українській землі.

– Національний спротив українського населення радянському і фашистському режимам на окупованих територіях.

– Героїка і герої Української повстанської армії і Організації українських націоналістів.

– Голокост єврейського народу і геноцид українського населення під час світових гуманітарних катаклізмів середини XX століття.

З огляду на оновлення концепції історичних оцінок, а також великий хронологічний період – понад тридцять років міжнародної суб'єктності України – приділимо першочергову увагу науковим розвідкам і публікаціям періоду незалежності. Однак, це не виключає і звернення до попереднього історичного відрізку часу, який не позбавлений цікавих робіт і напрацювань.

Перш ніж перейти до обговорюваної проблематики, необхідно подати невеличкий глосарій основних термінів і визначень, прийнятих як вітчизняною, так і закордонною науковою спільнотою із зазначених питань.

Поняття «пам'ять» у даному випадку означає історичну пам'ять або колективну пам'ять, яка використовується в публікаціях на задану тематику. Історична пам'ять є одним із засобів, за допомогою якого люди створюють та ідентифікують конкретні факти про історичні періоди або події, іноді на основі поточних обставин. Історична пам'ять передбачає сукупність пам'яті

родинної, пам'яті релігійної та пам'яті національної. Пам'ять визначається і як розповідь очевидців про подію. Водночас історія є інтерпретацією цієї пам'яті. Історики вивчають пам'ять, оскільки вона була і є важливим інструментом влади у всі часи існування суспільств.

Водночас, історичну пам'ять (memory studies) можна трактувати і як спрощене колективне сприйняття фактів свого минулого учасниками національної спільноти. Цим вона відрізняється від історичної науки, яка має спиратися на наукові дослідження. Термінологічний апарат української memory studies сформувався у 1960–80-ті роки у межах історичної науки. Тепер ця термінологія вважається традиційною: історіографічне джерело, історіографічний факт, історіографічний процес тощо. Пізніше понятійний апарат історіографії поповнився модерними термінами: стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація. Також і постмодерними: дискурс, деконструкція, наратологія тощо [3]. Втім, деякі вчені висловлюють суттєві застереження стосовно формування оновленої частини термінології, яка не завжди відповідає сутності явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливістю сучасного етапу розвитку української історіографії memory studies є те, що події Другої світової війни і пам'ять про неї нині викликали небачену активізацію історичних досліджень, радикальне оновлення, урізноманітнення і розширення проблематики. Серед істориків, праці яких пов'язані з вивченням даної тематики в площині історичної та національної пам'яті, назвемо Д. Вєдєнєєва, В. Гриневича, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, І. Іллюшина, М. Коваля, В. Коваля, В. Кучера, О. Лисенка, І. Наумову, І. Патриляка та ін.

Інноваційний підхід до вивчення проблем історії пам'яті про Другу світову війну переважної більшості представників нового покоління українських істориків полягає у спробі виокремити її український вимір, акцентувати українські чинники, які нівелювалися у свій час радянською, а сьогодні ворожою московською історіографією.

Важливим етапом формування державності України було звернення істориків поза іншим до неоднозначності оцінок результатів Другої світової війни. Значні фундаментальні розробки з цих питань підготував колектив фахівців Інституту історії України НАН України. З середини 1990-х – початку 2000-х років у творчому доробку Інституту з'явилася низка новаторських праць, серед них – навчальний посібник за редакцією В. Смолія «Історія України: нове бачення» (1995–1996; у доопрацьованому варіанті виходив у 1997, 2000, 2002); колективні монографії: «Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001» (2001); «Нариси з історії дипломатії України» (2001); «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси» (2002); «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки» (2003) та ін. Важливими узагальнюючими роботами стали 15-томне видання «Україна крізь віки» (відп. редактор В. Смолій) і 3-томне видання «Давня історія України».

На особливу увагу заслуговують археографічні праці, що опубліковані в Україні з кінця 1980-х рр. Зокрема, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України перевидав класичну спадщину національної історіографії кінця XIX – початку XX ст., а також багато праць істориків, створених за межами України.

Чимало публікацій з найбільш дискусійних проблем історичної науки на рахунку Інституту історії України НАН України, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Фундаментальні збірники документів нині видані майже з усіх питань, що донедавна були маловивченими.

У роботах характеризуються як позитивні, так і негативні моменти історичної пам'яті часів війни. До позитивних зараховується остаточне об'єднання етнічних українських земель:; встановлення і закріплення західного кордону України; поліпшення геополітичного розташування нашої країни у Європі. Незважаючи на справжні наміри комуністичного керівництва Радянського Союзу, у 1945 році Україна стала засновницею і повноправною учасницею ООН. З вивільненням української території від фашистських загарбників 1943 р. українській республіці московським центром було надано право започаткувати власний Наркомат (міністерство) у закордонних справах, а також хоча й короткотерміново – Республіканський наркомат оборони на чолі з С. Ковпаком. Під час війни було затверджено військову відзнаку з ім'ям національного героя – орден Богдана Хмельницького тощо.

Негативні ж полягають у знищенні мирного населення і економічної інфраструктури республіки, перекручуванням історичних фактів, замовчування українських героїв, «гра» із статис-

тичними даними щодо учасників і втрат війни, післявоєнний терор радянської влади тощо [2].

Науково-дослідна робота, пов'язана з теоретичним переосмисленням вітчизняної історії, дослідженням «білих плям» історичної пам'яті, опрацюванням нової періодизації історичного процесу, виявленням належного місця української історії в історії людства, розгорнулась в Україні ще наприкінці 1980-х рр. Плідна робота істориків упродовж останніх десятиліть створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів і міфологем радянської доби. У зв'язку з цим виникла ідея підсумувати новітні здобутки національної історіографії і зробити їх загальнодоступними у вигляді енциклопедичного видання з історії України. У червні 1997 р. Президія Національної академії наук України ухвалила постанову про підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України» (ЕІУ) [4].

Зрозуміло, що праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 р., містять значний обсяг важливої інформації і, без сумніву, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу різних епох та періодів. Спотворювалися науково обґрунтовані докази з висвітлення історичних епох, і більше половини усіх статей Радянської енциклопедії історії України (1969–1972) присвячувались періодові після 1917 р., тобто етапу «соціалістичного будівництва».

Під час роботи над ЕІУ було визначено вагомість подій, персоналій, окремих фактів, ретельно відібрано гасла, створено «дерево гасел», яке допомогло орієнтуватися щодо обсягу статей, їх логічної підпорядкованості та взаємопов'язаності.

Висловлюючи глибоку повагу українським історикам, що працюють у різних наукових установах і досліджують зазначену тематику, звернімо увагу на те, що незрівнянним за масштабами пошуків і публікацій є доробок працівників двох провідних історичних установ України: Інституту історії України НАН України під керівництвом академіка Валерія Андрійовича Смолія [5–11] і Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» під орудою члена-кореспондента Андрія Івановича Кудряченка [12–17].

Поза київськими центральними установами вагомі наукові розробки отримала українська історична наука також з інших наукових центрів [18; 19].

Отже, серед значущих доробків українських істориків у першу чергу назвемо «Енциклопедію історії України», яка значима за насиченістю, професійно підготовленим інформаційним матеріалом, широтою охопленої тематики та високоякісним викладом. Безпосередньо Другій світовій війні присвячено другий том Енциклопедії історії України – «Друга світова війна 1939–1945» [20]. Втім, виклад матеріалу про війну, а отже і про історичну пам'ять не обмежується рамками тільки другого тому Енциклопедії, багато посилань на терміни, назви, показники тощо читач знайде в інших томах цього багатотомного видання.

Постановка завдання. Враховуючи зазначене вище, в поданому огляді ми намагалися вмістити основні положення і оцінки щодо особливостей переміни векторів дослідження історичної пам'яті тієї доби. Наступна мета полягає у зверненні уваги на найважливіші проблемні питання, що не потрапили до уваги дослідників Другої світової**.** Третє завдання полягає у виокремленні пріоритетів української історичної науки на перших етапах української незалежності – розробка оновленої концепції історії та історіографії Другої світової війни тощо. Четверте покликання: розкрити усю глибину, складності і багатогранності українського військово-політичного і економічного факторів; і п'яте – спроба визначення ролі і місця у війні України і українців.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з метою поданого матеріалу, віддамо належну пошану пам'яті першопрохідцям в цій площині, хто ще за радянських часів доводив необхідність створення нової історіографії історичної пам'яті, яка має відповідати нормам і запитам демократичного суспільства. Серед них авторитетний дослідник воєнної історії Віктор Коваль, до кола наукових інтересів якого входили також питання національно-визвольної боротьби Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Учений відстоював нетрадиційні для радянської історіографії погляди й судження. Йому належить низка змістовних і гостреполемічних праць, в яких по новому формулюється чимало актуальних наукових проблем, зокрема і з історичної пам'яті про війну, без розв'язання яких неможливо уявити розвиток вітчизняної історіографії [21–24].

У роботах В. Коваля міститься чимало конструктивних роздумів щодо аналізу і пояснення сутності складних суспільних процесів історичного буття України в роки Другої світової війни, а також необхідності їх персоніфікації. Новаторськими підходами відрізняються висновки з таких кардинальних аспектів теми, як роль народних

мас у війні і життя людей за воєнних часів; соціальне становище і побут, господарська, громадсько-політична і міжнаціональна сфери життєдіяльності українського суспільства в умовах війни; реакція на вторгнення нацистських загарбників в Україну; армія фашистського агресора і обличчя ворога; окупаційна політика в Україні нацистів та їх союзників і рабсько-кріпосницький окупаційний режим; людські втрати України, ціна і джерела Перемоги; стан української культури в 1939–1945 рр. тощо [21–24].

Сучасні українські історики задля протистояння російським «фейкам» поза зазначеними напрямами дослідження історії пам'яті про Другу світову війну змушені активно реагувати і викривати неправдиву інформацію щодо подій тієї доби і участі в ній українців. Боротьба з фальшивою «історією» Московщини і сьогодні ведеться з тих питань, які є складовою історичної пам'яті про війну [25].

По-перше. Визначення винуватців розв'язання Другої світової війни. Розкриття об'єктивної інформації про політику вождів СРСР напередодні і під час війни.

По-друге. Спростування статистичних даних про війну: про участь українців у війні і вагомості військового та економічного потенціалу УРСР у здобутті перемоги над фашизмом. «Досі поширеним стереотипом є переконання, що за перемогу в Другій світовій війні потрібно дякувати Росії, тоді як саме українці зіграли визначальну роль у визволенні цих країн», – говорить в інтерв'ю Радіо Свобода посол України *Євген Перебийніс*. – Недаремно 1-й, 2-й і 4-й Українські фронти Червоної армії, які визволяли тодішню Чехословаччину і чиї солдати полягли на її теренах, були названі українськими, адже 60–80% їхнього особового складу були етнічні українці. Участь українців у звільненні Європи від нацизму була вирішальною» [26].

По-третє. Втрати українців у Другій світовій війні. У своїх фронтових щоденниках *Олександр Довженко* писав про 13 мільйонів загиблих [27]. Ця цифра зустрічається й у спогадах тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова. У «Книзі пам'яті України», де ретельно зібрані дані про загиблих, йдеться про понад 10 мільйонів загиблих українських громадян загалом, із них 6 мільйонів – у боях. Проте, пише дослідник Сергій Грабовський, – викликає сумнів методологія підрахунку: чому до числа жертв Другої світової зараховують тих, хто загинув у таборі смерті Освенцім, і не рахують тих, хто загинув у ПечорЛАГу? [25].

По-четверте. Радянська повоєнна політика в країнах так званого соціалістичного табору.

По-п'яте. Героїка УПА і ОУН. Розкриття героїки Української повстанської армії. Дослідження історії Організації українських націоналістів.

Наш народ долучився до спільноти націй, які боролися і перемогли нацизм. І цю заслугу разом з воїнами радянської армії поділяють вояки УПА. І хоч їх збройна боротьба не привела Україну до незалежності, але ці події закарбувалися у національній пам'яті і стали однією з рушійних сил наступних націотворчих процесів.

По-шосте. Питання Голокосту на українських землях під час Другої світової війни: знищення єврейського етносу в концентраційних таборах, розташованих на українській території. Водночас Голодомору – ліквідація українського населення штучно створеним голодом – голодною смертю.

Цікаві думки щодо взаємодії історії і пам'яті зустрічаємо в роботах зарубіжних дослідників, ознайомлення з якими стало можливим тільки з новою ерою вільного історичного пошуку. Як підкреслює *Девід В. Блайт* у статті «Історики і пам'ять»: «Пам'яттю часто володіють, історію інтерпретують. Пам'ять передається через покоління, історія переглядається». Пам'ять часто зливається в єдине явище в об'єктах, місцях і пам'ятниках, а історія напрочуд прагне зрозуміти деталі окремих явищ та їх контексти в усій їх складності. При цьому історія підтверджує авторитет академічної підготовки, а пам'ять несе безпосередній авторитет особи та її досвід [28]. Американський історик *Бернард Бейлін* (*англ. Bernard Bailyn)* влучно визначив привабливість пам'яті: «Її зв'язок із минулим – це обійми. Зрештою емоційні, а не інтелектуальні. Це фіксований наратив, призначений для передачі в незмінному вигляді від одного покоління до іншого» [29].

Науковці, які досліджують історичну пам'ять, не менше віддані традиційним джерелам, ніж ті, хто займається будь-якою іншою тематикою. Але головне, що їх хвилює, – проблема колективної пам'яті – способи, за допомогою яких групи, народи чи нації створюють версії минулого та використовують їх для самоствердження та завоювання влади сьогодні, в сучасному вимірі часу. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства [30].

Для порівняння, американське суспільство звернуло прискіпливу увагу на історію та істориків тільки з економічною кризою 1970-х років. Цьому сприяла жорстка дискусія в США щодо стандартів

національної освіти і, зокрема, історії, внаслідок якої американський уряд, шукаючи додаткові матеріальні надходження до збіднілого бюджету, закрив кілька гуманітарних освітніх напрямів, у тому числі допоміжні історичні дисципліни, а посади університетських викладачів і шкільних вчителів гуманітарних наук було скорочено. Освітянське т. зв. «реформування» було не лише демонстрацією американських «культурних війн», але й наочним уроком політики влади щодо ставлення до історії і колективної пам'яті, як зазначає проф. *Чекаленко Людмила Д.* в монографії «Публічна історія: виклики XXI століття» [17, с. 17].

Зазначимо, що звернення до пам'яті спостерігається в кризові періоди, коли перед суспільством постають екзистенційні виклики та загострюються питання ідентичності. Американський історик *Девід Вільям Блайт* вважає, що дослідження історичної пам'яті після Голокосту та холодної війни частково підживлюються потребою оцінити історії тих, хто зазнав травми, пережив геноцид чи тоталітарний контроль над історичною свідомістю. «Хоча з іншого боку, світ занадто захопився роллю пам'яті і ця одержимість може задушити принципи демократизації та універсалізації, саме тому учені покликані вивчати історичну пам'ять. Ми повинні знати механізм її використання та ризики, її цінності та темні тенденції» [31]. Отже, вище наведені приклади-застороги, висловлені дослідниками щодо гіпер захоплення або історією, або пам'яттю, що не сприяє злагодженості суспільства та його демократизації.

Українські історики актуалізували дослідження пам'яті та історії вже в часи незалежності України. Серед провідних дослідників зазначеної тематики, перелік яких з кожним роком зростає, назвемо таких як Л. Зашкільняк, Н. Яковенко, Я. Грицак та ін. У публікаціях за даною тематикою йдеться про роботи проф. *Леоніда Зашкільняка* [32–34], який досліджує роль історичної пам'яті у формуванні національної свідомості. Учений вважає, що історична пам'ять служить ідейним засобом легітимації, а історіографія завжди виступала одним із провідних чинників формування історичної пам'яті, оскільки остання неможлива без тих чи інших уявлень про загальне минуле. За таких умов історичну пам'ять треба вважати соціально-культурним феноменом, який містить у собі не тільки особистісні образи власного досвіду, а й відповідні пласти культурних уявлень епохи і соціального середовища.

Дещо відмінною є думка проф. *Наталії Яковенко*, яка зазначає, що історична пам'ять – красива метафора й не більше: «Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне колективне переживання, яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі – історична пам'ять, по суті, тотожна міфу, бо вибирає з хаотичного плину сущого лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини» [35, с. 34]. Проф. *Ярослав Грицак* звертає увагу на особливості історичної пам'яті українського народу та її неможливість бути єдиною і спільною для всіх українців через тривалий період перебування українських земель у складі різних держав [36].

Дещо відмінний погляд на феномен історичної пам'яті пропонує доцент СумДУ *В'ячеслав Артюх*, який розглядає загальнонаціональну історичну пам'ять як угоду (культурну, ідеологічну) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють. Наявність спільної історичної пам'яті є, на думку автора, матрицею, на основі якої формується нація [37]. Проф. *Алла Киридон* розробляє нові підходи щодо співвідношення професійної історіографії та колективної пам'яті. Авторка трактує історичну пам'ять як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому та індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів [38, с. 113].

На недостатній рівень спрацьованості проблематики історичної пам'яті в Україні вказує проф. *Сергій Стельмах*. У цьому питанні, пише дослідник, «загалом можна погодитися з П. Толочком, який твердить, що "міфологізація історичного мислення притаманна суспільствам, які ще не пережили свого критичного самоусвідомлення", і відносить до них сучасну Україну». На його думку, проблема полягає не тільки в небажанні…, а й загалом в «провінційності» української історичної науки і відразою до теоретичних проблем історії. «В українській історичній науці початку 90-х років, – підкреслює дослідник, – "нові проблеми" *(доби незалежності)* не призвели до переосмислення теоретичної спадщини вітчизняної історіографії, усвідомлення магістральних тенденцій розвитку світової історичної думки XX ст. і розробки на цій основі нових підходів до вивчення власної історії. Замість цього з'явилася величезна кількість публіцистичних, науково-популярних "есе" і наукових досліджень з української історії,

характерною ознакою яких стала політична заангажованість, "етноцентричність", упередженість, орієнтація на застарілі концепції тощо. Зрозуміло, що це призводить лише до міфологізації історичної свідомості й не має нічого спільного з науковістю» [39].

Представники нової генерації істориків, що працюють над відповідною тематикою, також звертають увагу на владну заангажованість багатьох публікацій вже періоду незалежності. «Зловживання історією відбуваються не тільки в авторитарних режимах, зазначає дослідник *В. Бондар*, а й у відкритих суспільствах завдяки особливій системі регламентації, яка включає приховані механізми обмежень і заохочень визначених концепцій. Конструюванням прийнятних версій історичної пам'яті займається не тільки офіційна влада, але й опозиційні сили і різні суспільні рухи. При цьому боротьба за політичне лідерство нерідко проявляється як суперництво різних версій історичної пам'яті і різних символів її величі або як суперечка з приводу того, якими епізодами історії нація повинна пишатися, а якими ні. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства [30].

Наступний пласт питань, що пов'язаний з дослідженням історичної пам'яті в Україні, є її періодизація. Можна констатувати, що хронологія розвитку української історіографії чітко відповідає хронології українського політикуму, а обрані вподобання історичних напрямів дослідження – черговим етапам зміни політичних еліт. Отже, питання періодизації української історіографії й до сьогодні залишається предметом численних наукових дискусій, як пише проф. *Олексій Ясь* [40].

Історичну політику, головним елементом якої є державна політика історичної пам'яті, здійснюють її суб'єкти. В Україні це, зокрема, президент, парламент, уряд, Національна академія наук та інші державні інституції. При цьому політичні партії фінансують «правильні» «замовлені» історичні дослідження, для фінансування яких використовуються гроші державного бюджету, які контролює політична сила, що перебуває при владі.

Набуття виразно національного українського обличчя вітчизняною історичною наукою відбувалося у важкому протиборстві з офіційною – «єдиноподільною» схемою історичного розвитку як у суто науковій сфері, так і з її втіленням у масову свідомість. У той час зростала вага національного історичного знання, а сама історична пам'ять перетворювалась у могутній засіб формування національної свідомості [41].

Після 1991 р. в Україні склалась ситуація, коли потрібно було створювати нову основу національної єдності, а також ліквідувати розломи в суспільстві, спираючись на ідею української ідентичності, яка б об'єднала націю. У 1990-ті новий національний наратив був впроваджений в офіційний дискурс і до підручників з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних наук, була створена система державних нагород, пов'язана з історичною тематикою, введена національна валюта із зображенням видатних постатей, встановлені пам'ятники видатним національним діячам. Середня школа і частково вищі навчальні заклади стали головними засобами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Цьому сприяло й введення до шкільних навчальних програм предмету «Історія України» в 5, 7–11 класах. Важливу роль відіграли саме шкільні підручники і посібники. Розпочався науковий рух, спрямований на відкриття і дослідження колись заборонених владою тем.

Відправною точкою для перегляду всієї історії стало ставлення до радянської (комуністичної) історичної спадщини. Ішлося про заміну радянського варіанту історії національним варіантом. В Україні була легітимована державна символіка, яка використовувалася у 1918–1920 рр.; «Золотим віком» української історії стала козацька епоха [42].

Значну роль у відновленні історичної пам'яті про історію і про Другу світову війну відіграв рух за відродження українсько-польського порозуміння. Зокрема, у 1993 р. за ініціативи урядів України та Республіки Польща була утворена українсько-польська комісія експертів з удосконалення підручників з історії та географії. Покликання комісій полягало у забезпеченні відповідної подачі історії українсько-польських відносин, яка б унеможливлювала формування образу сусіднього народу як ворога [43].

Серед «білих плям», пов'язаних з історією Другої світової війни, увагу науковців було привернуто до дослідження історії ОУН та УПА. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. була утворена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН-УПА. Впродовж семи років (1998–2004) робоча група випустила в світ 28 книг. Наступним кроком стала тема голодоморів в Україні. Указ Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. встановлював День пам'яті жертв голо-

доморів та політичних репресій у кожну четверту суботу листопада. У травні 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду. Польська сторона виступила також їх заявою про волинську трагедію. У відповідь пролунала відповідна Постанова Верховної Ради України Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв'язку з 60-ю річницею волинської трагедії [44].

Наступний напрям досліджень зосередився на питаннях геноциду українського народу. Генеральна Асамблея ООН 2003 р. поширила заяву, у якій визнала голодомор 1932–1933 рр. «національною трагедією українського народу». Всі ці та інші внутрішні і зовнішні політичні кроки держави необхідно було підкріпити історичними описами, документами, обґрунтовувати, іміджувати тощо.

Якщо політика президента Леоніда Кучми була поміркованою щодо контраверсійних історичних героїв та історичних подій, оскільки на практиці адміністрація і сам президент балансували між потребами України і російськими інтересами, то за часів президентства В. Ющенка спостерігаємо інтенсивне використання історії пам'яті в політичних цілях. Особлива увага зверталась на героїзм (через діяльність УПА) і страждання українського народу – голодомор (як геноцид). Указ Президента В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» установив в Україні День пам'яті жертв політичних репресій – щорічний національний пам'ятний день в Україні, що припадає на третю неділю травня. День пам'яті жертв голодоморів залишився четвертої суботи листопада [45].

Важливою віхою президентської діяльності з патріотичного виховання також стало завершення робіт зі створення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», який отримав статус національного. У червні 2007 р. було офіційно відзначено сторіччя з дня народження Романа Шухевича. В. Ющенко посмертно присвоїв Р. Шухевичу звання Героя України. І незадовго до закінчення свого президентства на початку 2010 р. він присвоїв звання Героя України Степану Бандері. Однак, ставлення до постатей С. Бандери і Р. Шухевича в Україні і за її межами є неоднозначним. Негативу в обговорення додали проросійські ЗМІ, які ще існували в ефірному просторі України. Водночас ця справа не була схвально зустрінута польським парламентом, який доклав рук до рішення Європарламенту, і той 22 лютого 2010 р. прийняв резолюцію з висловлюванням жалю з приводу указу В. Ющенка і надії, що нове керівництво перегляне ці рішення й збереже свою прихильність європейським цінностям [46].

Наступною складовою історичної політики президента стала робота Служби Безпеки України із розсекречування та оприлюднення архівних матеріалів, які висвітлюють діяльність радянської карально-репресивної системи [47]. Це мало колосальний вплив на зростання позитивного іміджу президента, оскільки значна кількість ще живих мешканців України змогли віднайти документи своїх замордованих в радянських катівнях родичів, які радянською владою були оголошені ворогами народу або безвісти пропалими.

У результаті напруженої роботи дослідників, архівістів, істориків і юристів у рамках реалізації програми «Реабілітовані історією» підготовлено 85 книг. Всього планується опублікувати понад 100 томів. За архівно-слідчими справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Створюється електронна Національна база жертв політичних репресій. Видано 37 чисел журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» [48].

Значний міжнародний розголос мала кампанія за визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу. Як відзначив італійський дослідник *А. Граціозі*: «Україна потребує повернути собі свою історію у всій її повноті, і вихідною точкою може бути лише Голодомор. Сподіваюсь, що українське суспільство вибудує на основі правди, врівноваженості і справедливості таку «пам'ять», яка допоможе йому зцілити давні рани і швидше простувати до кращого майбутнього» [49, с. 128].

Як бачимо, президент Віктор Ющенко зробив велику справу – державними рішеннями повернув українцям гідність і гордість за себе, свій народ. Зазначимо, що всі ці постанови, розпорядження й укази не могли б реалізуватись без копіткої роботи істориків, які змогли відновити історичну пам'ять, віднайти і зібрати відповідні документи, що підтверджують заподіяне зло проти людяності, вчинене радянсько-російською машиною нищення українства.

У зв'язку з агресією Росії проти України, жорстока війна із значною кількість жертв, руйнувань, горя і безпорадності, поступово витісняє історичну пам'ять про попередню Другу світову війну.

Таким чином змістилася парадигма пам'ятей про війни. Якщо перша пам'ять, пов'язана з історією попередньої війни, йде у небуття, оскільки не стало живих носіїв пам'ятного явища. На противагу попередній сьогоднішня війна – перед очима всіх живих поколінь, і в цій війні гине цвіт нашого суспільства. І чим довше триватиме теперішня війна, тим більш віддаленою ставатиме пам'ять про Другу світову, оскільки вона вже була і відбулася.

Водночас, незважаючи на такий несподіваний для українського суспільства збіг обставин і подій, історична пам'ять про Другу світову війну залишатиметься важливою складовою історичної свідомості українського народу, оскільки пам'ять здатна вмістити все. У зв'язку з цим, Фелікс Левітас зазначає: «Спотворена і деформована пам'ять про війну порушує наслідування поколінь і зв'язок часів. Крім юридичних оцінок нацизму залишаються мільйони людей, спогади мільйонів учасників у пам'яті всіх цих людей політика і практика гітлеризму є абсолютним злом» [50].

Зазначені складові формуватимуть і вже формують історіографію нової війни: живої в сьогоденні, і повертаються для порівняння до бувшої понад 80 років тому. В нових умовах війни перед істориками і історіографією з'явилися не тільки нові загрозливі виклики, але й нові завдання. Найпершим є боротьба з російськими фейками. Сьогодні Московія знову повернулась до спотворення історичної правди і пам'яті вже сучасної модерної війни проти України. Про сучасні історичні фейки від Росії йдеться у монографії проф. Людмили Д. Чекаленко «Публічна історія: виклики XXI століття» [17].

Висновки. В українській історіографії історичної пам'яті про Другу світову війну й до сьогодні, як і загалом в українській науковій спільноті, спостерігаємо певне протистояння прорадянської й проукраїнської моделей розгляду питань історії пам'яті про події тих часів.

Насправді Друга світова війна назавжди залишилася в історії та культурі українського суспільства. Принципово важливо утверджувати серед європейської спільноти сприйняття України як повноправного суб'єкта антигітлерівської коаліції. Адже у свідомості громадян Європи східними союзниками продовжують залишатися, як і за часів війни, росіяни, Москва, Сталін. Проте трагічний стан, у якому була українська нація під час Другої світової війни, дозволяє нам не тільки повністю приєднатися до загальноєвропейського процесу інтернаціоналізації пам'яті, а й безболісно уникнути конфлікту між пам'яттю та метапам'яттю. Цей конфлікт притаманний навіть Німеччині, коли історична пам'ять не може позбутися тягаря протистоянь між переможцями і переможеними, рятівниками і врятованими, злочинцями і жертвами.

Отже, робота зі створення у суспільному сприйнятті україноцентричного погляду на Другу світову війну має певні успіхи. Проте цей процес ще далекий від завершення і постійно наражається на перепони, коріння яких криється у внутрішніх і зовнішніх чинниках. Відбуваються відчутні позитивні зміни щодо самої назви війни, її хронологічних меж, ставлення до учасників антигітлерівської коаліції.

Однак і досі Українська повстанська армія остаточно не сприймається більшістю населення рівною воюючою стороною. День перемоги продовжує ототожнюватися виключно з перемогою комуністичного СРСР над нацистською Німеччиною. Зовнішні та внутрішні політичні чинники, національні проблеми, суто військові питання – все це та багато інших компонентів не дозволяє підвести історичну пам'ять про минулу війну до одного знаменника, побудувати новий патріотичний міф, який би поділявся усіма групами населення. Така амбівалентність цієї пам'яті притаманна не лише нашому народу. Проте зовнішньо об'єктивована побудова «чистої» історії Другої світової війни також не придатна для визначення національного історичного наративу. Лише чітко сформована ідеологічна концепція слугуватиме консолідації нашого суспільства.

Отже, настав час для створення загальнонаціонального офіційного канону Другої світової війни з погляду сучасних реалій і перспектив гуманітарного та політичного розвитку України.

Більшість вітчизняних досліджень і публікацій, які стосуються подій Другої світової війни, мають негативний, викривальний характер. До цієї тенденції, яка розпочалася з кінця 1980-х рр., додається національна – україноцентрична теза про безперспективність, марність людських і матеріальних втрат, яких зазнала Україна. Така тенденція призводить до конфронтаційних процесів у суспільстві і перешкоджає національним виховним завданням. Повномасштабна реанімація сталого радянського міфу «Великої вітчизняної війни», яка нині здійснюється російської владою, приносить певні результати – сприяє активному відродженню імперських патріотичних традицій.

Україні також варто більш поглиблено використовувати у патріотичному вихованні тему

Другої світової війни як символу з безумовно позитивним моральним забарвленням – як важливий етап національної боротьби за незалежність.

Український народ, який хоча і зазнав чи не найбільших втрат у роки Другої світової війни, так і залишився під тінню СРСР «невідомим» учасником війни, а історична пам'ять українців про війну все активніше б'є на сполох. Тому саме не військові здобутки, а людська пам'ять цієї глобальної трагедії зближує нас з європейським соціумом і вимагає подальших пошуків.

Список літератури:

1. Див.: Литвин В. М. Україна у війнах і революціях XX століття, 1914–1945 роки. Київ, 2012. 397 с.
2. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.).У 2 ч. Київ, 2014. Ч. 1. 587 с., Ч. 2. 650 с.
3. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ, 2012. 592 с.
4. Енциклопедія історії України. Томи: 1–5. Інститут історії України. 1939–1945. Київ. Наукова думка, 2019.
5. Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.), Г. В. Боряк (заст. голови), О. С. Рубльов (відп. секр.) та ін. НАН України. Київ. 2019. 842 с.
6. Бібліографічний покажчик «Історія України» (видається з 1968 року). Див. електронний ресурс НІБУ «Історична спадщина України», колекція: Бібліографічний покажчик «Історія України».
7. Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.) / керівник автор. кол. чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І. Київ, 2021. 312 с.
8. Чекаленко Л.Д. Публічна історія: виклики XXI століття: монографія. Київ, 2021.272 с.
9. К. Кондратюк. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. Львів. 2012. 254 с.
10. Друга світова війна 1939–1945. Енциклопедія історії України: Т.2: Г-Д. Київ. Наукова думка, 2004. 688 с.
11. Україна в Другій Світовій війні: погляд з XXI ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. – Ч. 1. Київ. 2020.
12. М. Коваль. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941–1945 рр. Київ, 1967; М Коваль. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. Київ, 1999.
13. В. Коваль. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. Київ, 1982; видання 2-е. Київ. 1989.
14. С. Грабовський. Україна на війні: 63 роки по тому (Точка зору). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/1115457.html
15. Марія Щур. Як у Чехії переосмислюють Другу світову? 09 травня 2021. URL: https://surl.gd/ekcmhi
16. КАЛЕНДАР. 6 ЛИСТОПАДА 1943. *Історична правда*. «Це не німці знищили Київ, а наші дурники». Зі щоденників О. Довженка. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/6/99103/
17. ІСТОРИКИ І «ПАМ'ЯТЬ». URL: https://commonplace.online/article/historians-and-memory/
18. Bernard Bailyn. Considering the Slave Trade. *History and Memory. The William and Mary Quarterly*. Vol. 58, No. 1. New Perspectives on the Transatlantic Slave Trade (Jan., 2001), pp. 245–252.
19. Вадим Бондар. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. 23. С. 377–400.
20. Чекаленко Людмила Д. Публічна історія: виклики XXI століття. Київ, 272 с.
21. David W. Blight. The Civil War in American Memory. Cambridge, Mass., 2001.
22. Зашкільняк Л. Радянські міфи в сучасній українській історіографії: час змін і замін. Історія та історіографія в Європі. Київ. 2016. Випуск 5: Україна в XX–XXI століттях: на шляху гідності і свободи. С. 103–117.
23. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ. Критика, 2007. (375 с.). С. 34.
24. Грицак Я. Парадокси національної ідентичності. URL: http://www.day.kiev.ua/189810.
25. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті. URL: http://www.pravoslavya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11.
26. Киридон А. Концепт – історична пам'ять: варіативність дефініювання. Україна – Європа – Світ. Вип. 3. Тернопіль. 2009. С. 112–116.
27. Сергій Стельмах. Парадигми історичної думки XX століття. Політична думка. 1997. № 4*;* Стельмах Сергій, Хаусманн Гуідо. Українська історіографія в міжнародному порівнянні (спільний українсько-німецький проект). Соціум. 2002. 1. С. 245–247.
28. Вадим Бондар Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. 23. С. 377–400.

29. Олексій Ясь. Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 600 с.

30. І. М. Тимків. Історична пам'ять: історіографічний аспект феномену. Домашня сторінка № 42. URL: http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/2100

31. Гірич І. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль. Навчальна книга. Богдан, 2011. 224 с.

32. Серчик В. «Іноді навіть кордони не можуть розділити людей так, як це робить відповідне виховання». Історія в школах України. 2003. № 2. С. 9–10.

33. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: http://www.historians.in.ua/index.php

34. Нагадаємо, що Львівські орлята вважаються національними героями Польщі.

35. Указ Президента України № 431/2007 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років. URL: http://www.president.gov.ua/documents/6153.html.

36. Резолюція Європейського парламенту про ситуацію в Україні 22.2.2010 RC-B7 – 0116/2010. URL: http://www.europarl.europa.eu

37. Указ Президента України № 75/2010 Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті. URL: http://www.president.gov.ua/documents/10379.html

38. Про галузевий державний архів СБУ. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk

39. Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». URL: http://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/

40. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. /Упорядник Андреа Граціозі. Харків. Фоліо, 2007.

41. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної. Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0013100-08

42. Фелікс Левітас. Бабий Яр. Судьбы и пам'ять. URL: https://jewishbook.com.ua › babiy-yar-sudbyi-i-pamyat

43. Марк Эпельзафт. Бандера, УПА, ОУН и евреи. Мифы из тех, на которых держится власть лубянцев. URL: jews.3195.html

44. С. Кульчицький: «Білих плям» щодо діяльності УПА вже не існує. Дата обращения: 19 мая 2013. Микола Хмеленок. Петр Толочко: Историю пытаются подменить мифами: narodnapravda.com.ua (22 ноября 2009).

45. П. Толочко. З виступу на засіданні 22 собору. URL: https://surl.li/xbskhm

46. Станіслав Кульчицький. Чому відбувся Голодомор. 27 листопада 2020 р. URL: https://surl.li/tuzsah

Chekalenko L.D. UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF STUDIES OF HISTORICAL MEMORY ABOUT THE SECOND WORLD WAR

The author proves the relevance of the presented topic, which is also intensified by the modern war that the Russian invader is waging on our Ukrainian land. At the same time, the coincidence of the motivation of the aggressors, the means of waging war, the failure to comply with international humanitarian principles in its implementation, and the brutal treatment of prisoners and local residents in temporarily occupied lands are also proven. It is traced that all the above-mentioned manifestations of waging war by Russia coincide with Hitler's approaches and actions during the Second World War.

It should be noted that the study of the historiography of historical memory about the Second World War was not an easy task. It was found that the difficulties in revealing many problems, including the issues of historical memory of the Second World War, are added by a number of factors, including the very controversial history of that war in the Ukrainian dimension and Ukrainian historiography, and the lack of relevant sources, most of which are under seven locks in the Russian archives in the city of Podolsk, and the differential interpretation of existing documents by modern Ukrainian historians, the vast majority of whom were raised by the Soviet government and education, albeit on Ukrainian soil. It was confirmed that often the same events are given diametrically opposite assessments in the scientific literature [1; 2].

The author also founded that the very name of the war is the subject of long-term scientific discussions and political disputes. So, the next author's conclusion was made: the Soviet concept of the «Great Patriotic War» would be existed in the historical memory of the Ukrainian people for a long time.

Having analyzed the wide array of historical literature devoted to the Second World War, the author came to the conclusion that there was impossible to cover all publications on the mentioned topic. Since the numerous materials from the archives of special services had been discovered and published. And a number of institutions are working on these materials, gradually bringing new layers of historical memory about the war out of oblivion.

Key words: *World War II, history of memory, vectors of research, engagement.*

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 94(477)»18»:614/616+930.2:61(477-25)»1847»(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.50

Жовта І.І.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

УЯВЛЕННЯ МЕДИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА ПРО ХОЛЕРУ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «МЕДИЧНОГО ЗВІТУ ПРО ХОЛЕРНУ ЕПІДЕМІЮ В КИЄВІ 1847 Р.»)

У дослідженні висвітлено уявлення медиків Університету Св. Володимира про холеру у першій половині XIX ст. за матеріалами «Медичного звіту про холерну епідемію в Києві 1847 р.», які базувалися на розвідках європейських та медиків із різних частин російської імперії. Простежено, як лікарі, підтримуючи «міазматичну теорію», спиралися на природно-кліматичний фактор, який спричиняв появу і розгортання хвороби у місті. Зокрема, йшлося про наслідки від повені Дніпра, підвищення вологості та похолодання. Також медики відмітили вплив туману на розвиток холери у місті. Ними були виявлені як типові симптоми холери як біль у животі, рвота, пронос, так і інші – посмикування м'язів, тривожний сон, запаморочення голови. Лікарі Університету відмітили вплив на появу і перебіг хвороби географічного фактору, який полягав у тому, що в наближених частинах міста до ріки Дніпра тривалість холери і смертність хворих була вищою, а ніж у віддалених районах. Крім того, вчені, аналізуючи кількість хворих за статевою і віковими ознаками дійшли висновку, що хворію на холеру однаково як жінки, так і чоловіки, на відміну від зарубіжних досліджень, і різного віку. Спостерігали меншу кількість інфікованих серед дітей до 5 років. Вчені заперечили можливість передавання холери від хворого до інших через контактування, базуючись на власних спостереженнях. Також вони вирахували тих осіб-робітників, яким ймовірніше було заразитися холерою, бо вони перебували на свіжому повітрі чи працювали біля ріки. Для профілактики холери рекомендувалося медиками обмеження у сирих овочів та фруктів, дотримуватися дієтичного харчування, випивати деякі настійки. Однак вважали, що нема універсального засобу для захисту від недуги, так само як і у лікуванні хворих. Відповідно до того, який вид холери був у пацієнта, пропонувалося медиками лікування, яке ґрунтувалося на тогочасних досягненнях науки.

Ключові слова: *медик, професор, холера, епідемія, історія хвороб, Університет Св. Володимира, Київ XIX ст.*

Постановка проблеми. Холера була однією із важких інфекційних захворювань, яка вражала населення в різних частинах світу. На території України у складі Російської імперії у перш. пол. XIX ст. зафіксовано декілька спалахів холери – епідемії були у 1831–1832 рр. та у 1847–1848 рр. В обох випадках хвороба прийшла зі Сходу й охопила кілька ґуберній, зокрема і Київську [12, с. 39,40]. У 1831–1832 рр. у Києві для дослідження інфекції були залучені іноземні медики, які, майже, не залишили точної інформації про захворювання [10, с. 1].

Коли відбувся спалах холери в імперії у 1847 р., то у Києві розпочалася активна підготовка для боротьби з хворобою. За рішенням генерал губернатора Д. Г. Бібікова було створено мережу тимчасових лікарень у шести частинах Києва, яку віддали під управління лікарям Медичного факультету Університету Св. Володимира, та спеціальний комітет для вивчення холери [10, с. 1].

Після завершення епідемії члени цього комітету – лікарі і за сумісництвом професори Університету Св. Володимира Ф. Козлов, Ф. Цицурін і О. фон Вальтер написали медичний звіт

про холеру в 1847 р. у Києві, який опублікували наступного року. Звіт складався з декількох частин: як відбувалася епідемія холери в Києві у 1847 р. і досліджень про холеру як хворобу (зміни в тканинах під час ураження інфекцією; хімічні дослідження крові; анатомічні зміни під час зараження в різний період часу) [10, с. 2]. У звіті подано різноманітні думки медиків Університету Св. Володимира, які спиралися на дослідження їхніх зарубіжних колег, зокрема європейських, про хворобу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші розвідки до вивченні епідемій, зокрема холери, відносимо ще до XIX ст. [1]. Історія хвороб як напрям історичних розвідок почав стрімко розвиватися саме у XXI ст. в українській історіографії. Доробки науковців присвячені як медичним лікарям, і окремим хворобам [9, 11], реакціям віруючих на епідемії хвороб [5], так і загальному огляду захворювань і подолання недуг [12]. Особлива увага науковців була направлена на дослідження епідемій холери у різні періоди XIX ст., зокрема, протікання, основні характеристики [4, 12], боротьби проти холери в різних установах, в тому числі на підприємствах [13] та навчальних закладах [3]. В зарубіжній історіографії присутні дослідження епідемій холери на території російської імперії, і пізнішому часі [14]. Про медиків Університету Св. Володимира написано декілька доробків [2, 7]. Уявленням лікарів про холеру не присутнє дослідження, тому ми робимо першу спробу у розкритті цієї теми.

Постановка завдання. Тому метою є характеристика уявлень медиків Університету Св. Володимира про холеру у першій половині XIX ст. за матеріалами медичного звіту. Фактично ми розглянемо, що знали науковці Університету про холеру станом на кінець перш. пол. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що у перш. пол. XIX ст. ще не існувало правдивої теорії щодо походження інфекційного захворювання. Як ми переконаємося нижче, більшість науковців вважали, що холеру спричиняє незвична зміна погоди, і передається інфекція через повітря («міазматична теорія») [12, с. 40], а не через збудник – холерний вібріон. Вперше бактерію було описано у 1849 р. Пуше, а у 1853 р. – Пачіні, і в 1874 р. – Є. Недзведським. Лише після того, як у 1883 р. Р. Кохом було виділено холерний вібріон у чистій культурі і визначено його властивості [6, с. 5], було доведено: зараження відбувається через забруднену воду. Після її пиття люди стають аґентами холери [12, с. 40].

Тому в медичному звіті 1847 р. ми не знаходимо інформацію про холерний вібріон, який ще не було відкрито. У цьому джерелі подано дані про епідеміологічні та природно-кліматичні чинники, які спричинювали і впливали на хворобу. Зокрема, про недуги, які передували появі і поширенню холери у Києві. Медики звертали увагу на те, що ще у літку зазначеного року відбувалося розповсюдження інфекційних захворювань (тиф з висипом, рожа і гарячка, що давали ускладнення подекуди і на мозок), що пов'язувалося з великою повінню Дніпра. Ріка вийшла з берегів і затопила прибережні вулиці. Клімат міста характеризувався похмурою погодою з дощем, зменшенням температури, тобто похолоданням [10, с. 8, 11]. Тобто, на думку медиків і за сумісництвом професорів Університету, фактор погоди, зокрема, вологість після повені і дощів, а також похолодання, сприяли розгортанню будь-яких інфекцій. Ми зауважимо, що за сучасними дослідженнями, максимальне поширення холери припадає на теплу пору року через швидке розмноження збудника у сприятливих теплих умовах [6, с. 7].

Від 23 вересня 1847 р. медики розпочали фіксувати прояви холери у місті: біль у животі, рвота, пронос із жовчею, рідше – посмикування кінцівок, та швидка втрата ваги [10, с. 9–10]. Крім того, лікарі відмічали й інші особливості захворювання – посмикування мускулів обличчя (помічено у людей із вищих прошарків суспільства), запаморочення голови (простежено у тих, хто довго перебував на вулиці чи спав на вогкій землі), а також тривожний сон. Про ці симптоми інфекції писали Лодер з Москви і Кнольц з Відня, коли спостерігали епідемію холери у 1831 р. у цих містах [10, с. 10–11]. Тому університетські лікарі, як їх колеги по фаху, пов'язували запаморочення, тривожний сон і посмикування кінцівок з інфікуванням холерою. Ці побічні прояви хвороби присутні й у сучасних дослідженнях Підручник [6, с. 10].

У жовтні 1847 р. холера швидко поширювалася у Києві і досягла рівня епідемії [10, с. 13]. Лікарі фіксували швидке розповсюдження хвороби, яке пов'язували з накриттям міста туманом, особливо його нижніх частин. Вплив туману на розвиток холери було зроблено на тій підставі того, що у Європі існували певні гіпотези. У 1831 році один з німецьких лікарів зауважив постійну появу туманів біля Данцига і безсумнівний вплив їх на збільшення числа хворих. Теж помічено було в Кенігсберзі і багатьох містах Франції та Австрії [10, с. 14]. Тому київські медики Університету Св. Володимира, орієнтуючись на дослідження

європейських колег, спостерігали, як діяв туман на розвиток захворювання, і як проявлялися ознаки хвороби, що не відповідає сучасним теоріям про патогенез холери.

Від початку жовтня до 13 жовтня 1847 р. кількість хворих, яких приймали медики, щоденно збільшувалася від 18 на день до 46 осіб, а з 14 до 25 жовтня число хворих коливалося від 75-ти до 90 чоловік на день. З 25 жовтня кількість інфікованих почала зменшуватися до 11. Хоча через зміни у кліматі на 1 листопада прибуло до лікарень 28 людей. Медики вказували: зростання заражених містян залежало безпосередньо від погіршення природно-кліматичних умов, зокрема, вологості повітря і землі, що було помічено під час холерних епідемій у Санкт-Петербурзі, Берліні, Відні, Парижі та багатьох інших місцях у 30-тих рр. XIX ст. [10, с. 18]. Ми знову спостерігаємо, вагомість природно-кліматичних чинників у теоретичному обґрунтуванні лікарями посилення і поширення холери, що спиралося на імперські та європейські розвідки.

У медичному звіті було показано, що розвиток інфекційних захворювань і зростання кількості хворих у місті було різним через географічне розташування деяких районів Києва. Медики звітували, що нижні частини міста, зокрема, Поділ, Плоска частина з передмістями Куренівкою та Пріоркою, які були найближчими до Дніпра, підлягали затопленню під час повеней, були з південної сторони відкриті вітру, а навколишні болота не висихали влітку, тому інфекційні захворювання зазвичай залишалися там довше і розвивалися сильніше, ніж в інших [10, с. 19]. Райони міста, такі як Старокиївська, Палацова, Либідська та Печерська, були більше віддалені від Дніпра. Хоча в останній частині і у Звіринецькому кварталі, що прилягав до Печерська, низка будинків мешканців розташовувалися на схилах на відстані 170 м від ріки, тому, за твердженням медиків, прояви хвороби там були теж довшими й інтенсивними [10, с. 20–21]. Географічний чинник, на думку лікарів, який проявлявся у близькому розташуванні до ріки, був визначальним у розгортанні холери.

Твердження про важливість географічного чиннику у тривалості хвороби простежується медиками під час порівняння розвитку хвороби у різних частинах міста. Найдовше тривала епідемія холери 56 днів на Подолі і Плоскій частині. У кварталі Звіринецькому та частині Печерської – 44 дні. Однак в будинках цих районів, наближених до Дніпра, через тиждень після припинення епідемії виявилося кілька холерних випадків, що закінчилися смертю. Для берегового краю цієї частини міста тривалість холерної епідемії була практично такою ж, як на березі Дніпра. У Старокиївській частині епідемія тривала 40 днів, у Палацовій – 31 день, а в Либідській – найбільш віддаленій від річки, лише 28 днів [10, с. 22–23]. Отож, на думку вчених, на тривалість холери в Києві впливало географічна віддаленість частин міста від Дніпра. Довше протікала епідемії у тих районах, які розташовувалися поблизу ріки, і була меншою за часом – у віддалених від неї місцях.

Від 23 вересня до 22 листопада 1847 р. у Києві було хворих на холеру 1680 осіб. Зокрема, 334 військових, що лікувалися в Київському військовому госпіталі, решта – 1346 хворих з цивільного та духовного відомства [10, с. 22–23]. На 38 мешканців Києва припадав один хворий, це був середній показник по російській імперії, порівнюючи з холерою 1830 р. [10, с. 23]. Медики зазначили, що не всі хворі хотіли проходити лікування. Із 1000 випадків, які лікувалися у цивільних медиків, видужало 543, а померло – 467 осіб. Велика смертність від холери була в частинах міста, що межували з Дніпром, а найменша у віддалених від ріки місцях. В інших частинах Києва смертність була майже однакова [10, с. 27]. Тобто, за твердженням лікарів, фактор проживання біля ріки і віддаленості від неї був одним з ключових у питанні смертності населення, що ми спостерігали і на прикладі тривалості епідемії.

Тому на основі цих фактів медики узагальнили, що сприйнятливість до холери в Києві знаходилася в прямому відношенні до екстенсивного або інтенсивного ступеня міазматичного впливу ріки [10, с. 25]. Фактично, дослідники підтверджували міазматичну теорію, і виокремлювали фактор ріки як один з основних чинників у розвитку холери як хвороби саме у місті Києві. Ми припускаємо, що фактор ріки скоріше відігравав важливу роль, тому що містяни набирали воду з Дніпра і це впливало на зараження хворобою, збудник якої був у неочищеній воді. Нам видається теж логічним, що у віддалених районах міста деякі мешканці користувалися з власної свердловини, бо було далеко возити воду з ріки, тому кількість хворих була меншою.

На відміну від європейських лікарів, медики Університету Св. Володимира, не знайшли переваги захворювань між статями. Якщо у країнах Європи на холери хворіло більше чоловіків, то у Києва практично не було відмінностей. Кількість інфікованих чоловіків було 493, а жінок – 450, і дітей віком до 12 років – 57 [10, с. 28]. Тобто, вчені

дійшли до висновку, що холера впливала однаково на будь-який організм, незважаючи на стать.

Спираючись на дослідження зарубіжних лікарів, зокрема Брауна і паризьких ескулапів, медики порівнювали кількість хворих серед дорослого населення і дітей. Переважно хворіли особи між 20 і 40 роками. Вони дійшли до висновку, що рідше траплялася хвороба між дітьми до 5 років. Кількість хворих співвідносилася до загальної кількості як 1:64, що було вдвічі менше, ніж зазвичай в Індії, і втричі, ніж у останню епідемію в Парижі [10, с. 28–29]. Сучасні дослідження показують, що саме діти і похилі люди найтяжче хворіють на холеру, але чисельність інфікованих не залежить від віку [6, с. 12–13], тобто що й показали університетські професори-лікарі, коли вираховували вік інфікованих.

Крім того, медики заперечували контагіозного походження холери [10, с. 30], тобто здатність інфекційного захворювання розповсюджуватися внаслідок передачі збудника при безпосередньому контакті хворих і здорових людей і тварин або через проміжні об'єкти (агенти) [8]. Вони аргументували свою думку тим, що не відбувалося поширення хвороби від приїзду чужих осіб у місто; одночасно спостерігали у різних частинах міста інфікованих; в одному домі не відбувалося передачі хвороби; серед лікарів і медперсоналу, які тісно контактували з хворими, захворіло лише 3 особи з 47; та відкриті рани не сприяли зараженню. Тому вчені дійшли висновку про те, що холера є не «заразною» хворобою [10, с. 30–31].

Причинами холери, на думку лікарів Університету Св. Володимира, були у професійному занятті, харчуванні та заняттях бідного класу людей. Зокрема, слідуючи за дослідженням німецького колеги, було названо ряд професій, які були пов'язані з роботою на вулиці, і поблизу ріки – теслярі, муляри, кучери, двірники, рибалки, торговці, ямники і тощо [10, с. 33]. Отож дослідники слідували міазматичній теорії, і називали групи ризику, які могли найшвидше заразитися хворобою.

Вчені-медики говорили, що холера досить різко відрізняється від багатьох інших епідемічних хвороб, у якій є характерна нестабільність: то розвивається швидко, а в іншому випадку повільно і дозволяє простежити деяку послідовність і залежність одного явища [10, с. 40]. На основі симптомів було виділено декілька різновидів холер, що спиралося на попередні розвідки Ромберга: ентеричну, куди належить консестивна холера Кромбгольца, Cholera biliosa Скота, Cholera convulsiva; та асфіктична холера, у якій особливостями були зміна обличчя, втрата пульсу, зниження температури, апатія, зменшення кровообігу [10, с. 42–43]. Лікарі детально зупинялися на всіх класичних симптомах холери (рвота, пронос) із їх медичним аналізом, спираючись на розвідки колег по фаху [10, с. 44–76]. Медиками проводилися анатомічні розтини тіл. Як стверджували лікарі-професори, що їхні дослідження не суперечили описам їхніх колег, однак вони зібрали усі спостереження в одному дослідженні, що на нашу думку, було важливим для наступних спостережень [10, с. 77]. Також лікарі звернули увагу на згущення крові під час холери, і як фізичні, так і хімічні, ознаки холерної крові змінюються відповідно до різних періодів захворювання [10, с. 96, 98]. Детальне вивчення хвороби допомагало зрозуміти суть лікування, що ми простежимо нижче, а також зібрати усі попередні думки наукових розвідок у медичній сфері про холеру.

Для запобігання холери медики Університету Св. Володимира вказували на суворе дотримання усіх дієтетичних правил, зокрема помірність в їжі і у питті. Одним з найголовніших під час епідемії профілактичних заходів, на їх думку, було утримання від холодних і вогких випарів у болотистих і низьких частинах міста. Також забороняли їсти різні види сирих плодів і овочів, до яких відносили огірки, дині, кавуни, салат і тощо. Для профілактики можна було пити різні краплі і настоянки від холери Брауна, що мали на меті укріплення травлення. Деякі з них містили генціану, мускус, камфору, опіум та інші сильнодіючі і нешкідливі речовини, які не завжди допомагали усім. Тому лікарі не визнавали жодного універсального, специфічного засобу профілактики холери [10, с. 139, 140], але притримувалися дотримання ряду правил, які змогли б уберегти людини від хвороби.

Для зменшення інфекції у крові лікарі рекомендували кровопускання, вживання солодкої ртуті у невеликих кількостях, солей та опіуму, сечогінних засобів, подразнення живота будь-якими способами у загальних випадках. При асфіктичній холері, щоб пришвидшити кровообіг, рекомендувалося вживання ефірних олій або прийом ванної з ними. Додатково ставилися кровососні банки або п'явки. Ліки випасувались такі: Aqua oxymuriatica, Moschus, Valeriana, Camphora, Arnica [10, с. 142–143]. Отож для кожного виду холери, за рекомендаціями лікарів, були різноманітні заходи, пов'язані з лікуванням, але не було універсальної методики подолання хвороби. В основному лікарі дотримувалися

тогочасних методів лікування, які не практикуються у сьогоденні.

Висновки. Уявлення медиків Університету Св. Володимира про холеру у першій половині XIX ст. було широко висвітлено у «Медичному звіті про холерну епідемію в Києві 1847 р.». Орієнтуючись на попередні дослідження зарубіжних вчених, лікарі-професори спиралися на міазматичну теорію, і головними причинами виникнення і поширення холери вбачали у природно-кліматичних змінах, і особливо у географічному розташуванні частин міста від Дніпра. Саме фактор ріки, на їх думку, був вирішальним у тривалості епідемії і смертності хворих у різних районах міста Києва. Медики довели, що холера не була контагіозною хворобою, однаково впливала на різні статі і різні категорії населення за віковою ознакою, однак вражала найбільше представників деяких професій з нижчого класу, робота яких була пов'язана з рікою чи роботою на повітрі. Лікарі, слідуючи за розробками зарубіжних колег, виділяли різновиди холери, вивчали хімічні та фізичні властивості крові, робили анатомічні дослідження тіла мертвих, що узагальнило попередні напрацювання і впливало на лікування. Щодо профілактики холери медики визначали дотримання дієт у харчуванні і питті, обмеження перебування біля ріки. Лікування було різним, і залежало від типу холери, що полягало як у прийомі медикаментів, так у кровопусканні.

Список літератури:

1. Архангельский Г.Ф. Холерные эпидемии в Европейской России за 50-летний период 1823–1872 гг. Санкт-Петербург, 1874. 342 с.
2. Дземан М.І. Цицурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя *(дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначальника Київської школи терапевтів)*. Київ: Медкнига, 2015. 228 с.
3. Жовта І. І. Досвід боротьби з холерою в Київському інституті шляхетних дівчат у 1871 і у 1872 роках. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи (актуальні питання нового та новітнього періодів).* Матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2020 р. Київ: Арт Економі, 2020. С. 9–12.
4. Жуковський Л. З історії епідемії холери в Києві 1847 року. *Агапіт.* 1996. № 4. С. 70–71.
5. Кізлова А.А. Молебні та хресні ходи з мощами святих і чудотворними іконами під час епідемій у Києві XVIII–XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* 2012. Вип. 590–591. С. 240–244.
6. Козько В.М., Бєлкіна Е.О. та ін. Особливо небезпечні інфекції: Навчальний посібник / Харків: ХДМУ, 2008. 92 с.
7. Коляденко В.Г., Цехмістер Я.В. та ін. Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О. О. Богомольця). 1841–1919: Біографічні нариси та бібліографія/ за ред. академіка НАМН України, проф. Москаленка В.Ф. Київ: «Авіцена», 2011. 152 с.
8. Контагіозність. *Словник UA.* Режим доступу: http://surl.li/losdpr
9. Маркевич О.В. Медична служба у волинській губернії: особливості кадрової політики. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2021. Том 32 (71). № 4. С. 59–63.
10. Медицинский отчет о холерной эпидемии в Киеве 1847 года, составленный ординарными профессорами Университета Св. Владимира Н. Казловым, Ф. Цицуриным и А. Фон Вальтером. Киев, 1848 г. 146 с.
11. Розчаклування недуги. Локальна традиція, «старі» хвороби та «нова» медицина в Україні XVIII–XIX ст. / Колективна монографія за ред. В. Маслійчука та І. Сердюка. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. 352 с.
12. Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–54.
13. Шандра І. Заходи боротьби з холерною епідемією на промислових підприємствах українських земель (90-і рр. XIX ст.). *Українські історичні студії. Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія.* 2021. № 6/48. С. 130–140. https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228475
14. Davis J. P. Russia in the Time of Cholera: Disease under Romanovs and Soviets. London. NewYork, 2018. 336 p.

Zhovta I.I. THE PERCEPTION OF DOCTORS OF ST. VOLODYMYR'S UNIVERSITY ABOUT CHOLERA IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE "MEDICAL REPORT ON THE CHOLERA EPIDEMIC IN KYIV IN 1847")

The study highlights the views of St. Volodymyr's University doctors on cholera in the first half of the 19th century which were based on the materials of the "Medical Report on the Cholera Epidemic in Kyiv in 1847", and include opinions of Europeans physicians and doctors from different parts of the Russian Empire. It is traced how doctors, supporting the "miasmatic theory", relied on the natural and climatic factor that caused the appearance and spread of the disease in the city. In particular, there were about the consequences of the Dnieper flood, high level of humidity and cooling. The physicians also noted the influence of fog on the development of cholera in the city. They identified typical symptoms of cholera such as abdominal pain, vomiting, diarrhea, and others were muscle twitching, restless sleep, dizziness. The University doctors noted the influence of the geographical factor on the appearance and course of the disease, which consisted in the fact that in the parts of the city close to the Dnipro River, the duration of cholera and the mortality of patients were higher than in remote areas. In addition, scientists, analyzing the number of patients by gender and age, came to the conclusion that both women and men are equally susceptible to cholera, unlike foreign studies, and of different ages. They observed a smaller number of infected people among children under 5 years of age. Scientists denied the possibility of transmitting cholera from a patient to others through contact, based on their own observations. They also counted those workers who were more likely to contract cholera because they worked outdoors or near the river. For the prevention of cholera, doctors recommended limiting raw vegetables and fruits, following a diet, and drinking some tinctures. However, the there was no universal remedy for protection against the disease, as well as in the treatment of patients. Depending on what type of cholera the patient had, doctors offered treatment based on the achievements of science at that time.

Key words: *doctor, professor, cholera, epidemic, history of diseases, St. Volodymyr's University, Kyiv of 19th century.*

УДК 004.056.5+6(09)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.51

Кондратьєв В.Ю.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

РОЗВИТОК КІБЕРБЕЗПЕКИ У СВІТІ: ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ

Стаття розкриває еволюцію засобів захисту інформації, що відбулася в другій половині XX століття та продовжує формуватися й досі. Особливу увагу приділено ключовим подіям, інноваціям і технологіям, які суттєво вплинули на розвиток кібербезпеки. Відкриття у 1969 році ARPANET, який служив основою для сучасного Інтернету, започаткувало новий етап обробки, зберігання та передачі даних. Це спричинило потребу у створенні спеціальних механізмів захисту, таких як криптографічні алгоритми, зокрема DES та RSA, що стали переломними рішеннями в боротьбі з кіберзлочинністю й забезпеченні конфіденційності інформації. Розвиток персональних комп'ютерів у 1980-х роках і одночасне виникнення комп'ютерних вірусів підкреслили необхідність створення антивірусних програм і систем багаторівневого захисту, таких як Norton Antivirus і McAfee. Водночас фундаментальну роль почав відігравати людський фактор – виникла потреба у навчанні навичкам цифрової гігієни та кібербезпеки серед користувачів. У 1990-х роках масове поширення Інтернету привело до появи нових викликів у сфері кібербезпеки, адже загрози не обмежувалися локальними системами й стали глобальними. Це обумовило необхідність розробки та впровадження міжнародних стандартів, правових актів і механізмів співпраці. Значним кроком у цьому напрямі стало прийняття США Закону про комп'ютерне шахрайство та зловживання (CFAA), який встановив правові норми боротьби з кіберзлочинами. Розглянуто взаємозв'язок між глобалізацією, розвитком інформаційних технологій і збільшенням масштабів та складності загроз у новому тисячолітті. Відзначено важливість безперервного прогресу в технологіях, підвищення кваліфікації персоналу та міжнародної співпраці як необхідних складових успішної стратегії кібербезпеки. Таким чином, еволюція засобів інформаційного захисту демонструє важливість комплексного підходу, який передбачає використання технічних, організаційних і правових механізмів. Це особливо актуально в умовах сучасного інформаційного суспільства, де кібербезпека стає ключовою умовою ефективного функціонування економіки, бізнесу та соціальних інститутів.

Ключові слова: *кібербезпека, історія науки і техніки, Інтернет, інформаційні технології, захист даних, комп'ютерні віруси, підготовка кадрів.*

Постановка проблеми. Друга половина XX століття стала періодом, коли технологічний прогрес перевершив найсміливіші очікування. Поява перших цифрових обчислювальних машин, подальше впровадження персональних комп'ютерів і створення глобальних мереж, таких як ARPANET, назавжди змінили уявлення про обробку, зберігання і розповсюдження інформації. Проте цей поступ у технологічному розвитку супроводжувався виникненням нових загроз, які раніше не існували поза межами фізичного середовища [1, с. 14]. Інформація, що поступово ставала найціннішим ресурсом суспільства, перетворилася на ціль для зловмисників. Так виникло поняття кібербезпеки – цілісної системи методів і засобів, спрямованої на захист інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу, викрадення та знищення.

На початку 1950-х рр. інформаційні технології ще перебували на стадії становлення. Відсутність уніфікованого підходу до забезпечення безпеки робила інформаційні системи вразливими. Перші електронні обчислювальні машини, такі як ENIAC, були настільки громіздкими й обмеженими у використанні, що мали переважно спеціалізоване застосування. Однак завдяки впровадженню транзисторної технології вже з другої половини XX ст. комп'ютери стали компактнішими й ефективнішими, що зробило їх привабливим інструментом для автоматизації процесів. На цій стадії захист інформації базувався переважно на фізичному контролі доступу до обладнання. Питання безпеки ставали на перший план лише тоді, коли інформація почала передаватися між пристроями і мережами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку кібербезпеки у світі є темою, що заслуговує на більш глибоке висвітлення та аналіз. Існуючі публікації, такі як «Події з історії кібербезпеки за 50 років» [2], «Найгучніші кібератаки в історії» [3] та інші блогові статті наводять важливі події та гучні кібератаки, але здебільшого зосереджені на конкретних інцидентах, а не на глобальному розвиткові кібербезпекових технологій та підходів на довгострокову перспективу. Праця Subramanian R. [4] розглядає ретроспективу кібербезпеки у Індії та наголошує на відкритості та свободі поширення інформації, а також піднімає питання втручання держави у внутрішні справи окремих громадян. Дослідження [5] виокремлює питання кібербезпеки у судовій справі та розглядає історію різних програм, що призвели до шахрайських дій. Автори статті «World of Cyber Security and Cybercrime» [6] надають детальну інформацію щодо кібербезпеки та кіберзлочинності. Вона включає типи кібербезпеки, необхідність кібербезпеки, проблеми кібербезпеки, її переваги та недоліки, історію кіберзлочинності, типи кіберзлочинності. Стаття Венгерської Н.С. та Сулейманова А.Н. [7] розглядають особливості кібербезпеки України в контексті глобальних викликів та міжнародного співробітництва з Великобританією. Автори звернули увагу на необхідність постійного оновлення технологічних засобів і стратегій для ефективного захисту інформації та інфраструктури. Описано основні результати та ефективність стратегій кібербезпеки України з 2016 по 2021 р.

Попри велику кількість публікацій, всі вони обмежені регіоном досліджень чи висвітлюють лише короткий проміжок часу у XXI ст. Таким чином, більш детальне вивчення історії кібербезпеки є актуальним і необхідним.

Постановка завдання. Встановити яким чином забезпечується захист інформації у світі, починаючи з другої половини XX ст.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток комунікаційних систем у 1960-х рр., зокрема створення ARPANET у 1969 р., який вважається основою сучасного Інтернету, вивів обробку та зберігання інформації на новий рівень [8, с. 14]. ARPANET створювався як науково-дослідницька ініціатива, що мала забезпечити стійкість передавання даних навіть у разі пошкодження частини мережі. Цей проект був задуманий як військовий інструмент, здатний забезпечити безперебійний обмін інформацією в умовах надзвичайних ситуацій, таких як збройні конфлікти або техногенні катастрофи. Завдяки унікальній архітектурі, мережа могла забезпечити передачу даних навіть за умови великих структурних ушкоджень, що стало проривом у комунікаційних технологіях. Однак із самого початку з'явилися очевидні виклики щодо безпеки такої відкритої архітектури. Основною проблемою стала відсутність механізмів захисту, що призводило до ризику несанкціонованого доступу до ресурсів мережі. Протоколи, які використовувалися для комунікації, не враховували критично важливих аспектів: ідентифікацію користувачів, контроль доступу, а також шифрування переданих даних. Унаслідок цього ARPANET став об'єктом перших спроб кіберзломів і зловживань, які підкреслили необхідність розробки нових стандартів захисту інформації у мережах. Ці інциденти започаткували роботу над створенням безпечних інтернет-протоколів, а також стимулювали появу концепцій сучасної кібербезпеки

Саме в цей період розпочався перший етап становлення криптографії як засобу захисту інформації. Хоча криптографія здавна використовувалася для захисту секретних даних, перехід від механічних і електромеханічних шифрувальних машин до цифрових алгоритмів став проривом. Алгоритм Data Encryption Standard (DES), який з'явився у 1977 р. [9, с. 38], став першим глобально визнаним стандартом для шифрування даних у цивільних і військових системах. DES дозволяв використовувати 56-бітові ключі для шифрування даних, забезпечуючи захист інформації від випадкових зломів [10, с. 1]. Проте із подальшим розвитком обчислювальної техніки його слабкі сторони стали очевидними, що надихнуло на створення нових, ефективніших систем захисту.

У цьому ж періоді була створена ще одна технологія, яка назавжди змінила уявлення про захист даних: RSA. Представлений у 1978 р., алгоритм RSA базувався на принципах асиметричного шифрування [11, с. 982]. Він працював із двома ключами: один відкритий для шифрування даних і другий закритий для розшифрування. Така система, основана на математичних принципах, зокрема на складності факторизації великих чисел, забезпечувала надзвичайно високий рівень безпеки. Цей підхід забезпечував не тільки конфіденційність передачі інформації, але й її автентичність, дозволяючи ідентифікувати відправника даних і гарантувати, що повідомлення не було змінено під час передачі. Перехід до алгоритмів асиметричного шифрування став важливим етапом у забезпеченні безпеки елек-

тронних комунікацій. Він відкрив шлях до широкого використання цифрових підписів, які стали незамінними в сучасному цифровому світі, особливо для електронного документообігу, онлайн-транзакцій і забезпечення юридичної сили електронних документів.

У той же час питання людського фактора у забезпеченні кібербезпеки також набуло важливого значення. Багато інцидентів виявляли слабкі точки не тільки у самих технологіях, але і в людській поведінці. Цей період показав, що навіть найсучасніші системи можуть бути зламані через необережність, недостатні знання або недбалість користувачів. Як результат, у 1970-х рр. з'явилися перші концепції навчання і обізнаності у сфері кібербезпеки.

Продовженням ранніх експериментів у комунікаціях і захисті даних стало вдосконалення підходів до мережевої взаємодії та впровадження багаторівневих систем захисту. У 1980-х рр. вперше були реалізовані централізовані системи управління доступом, які дозволяли сегментувати права користувачів у корпоративних і державних мережах. Саме цей підхід зародив сучасну концепцію багатофакторної аутентифікації.

Період 1980-х рр. відзначився стрімким розвитком персональних комп'ютерів, завдяки чому інформаційні технології стали доступними не лише для великих організацій та урядів, а й для звичайних користувачів. Однак разом із цим розвитком почали масово виникати нові загрози, які стосувалися не лише крадіжки чи пошкодження даних, а й функціонування систем загалом. Комп'ютерні віруси стали одним із найбільш помітних явищ того часу. Elk Cloner, який з'явився в 1982 р., вважається одним із перших справжніх вірусів. Його створення показало, що системи можуть бути вразливими до програмного коду, розробленого для саботажу або маніпуляцій із програмним забезпеченням. Одночасно це стало стимулом для появи перших програм антивірусного захисту.

Важливим фактором було те, що на той час більшість користувачів володіли дуже низьким рівнем обізнаності про можливі ризики в інформаційному середовищі. Комп'ютерні системи сприймалися як щось надто складне, що не потребує додаткового захисту, окрім фізичного доступу до пристроїв. Разом із зростанням популярності дискет, які використовувалися для перенесення даних, середовище стало сприйнятливим до поширення шкідливих програм. Хакерські угруповання, які лише починали формуватися, використовували ці технології для несанкціонованого втручання в роботу систем.

Однією з ключових подій цього періоду стали широкомасштабні атаки, пов'язані з поширенням вірусів і хробаків. У 1988 р. стався інцидент, пов'язаний із черв'яком Морріса, який вивів із ладу значну частину мереж Інтернет у США [12]. Треба зазначити, що вартість збитків оцінювалася у мільйони доларів, а на відновлення роботи систем були потрібні тижні. Ця подія продемонструвала слабкі місця ранніх обчислювальних мереж і показав, що широкодоступні мережі можуть бути простими цілями для недобросовісної діяльності. Реакцією на такі інциденти стало створення перших центрів реагування на кіберінциденти, одним із яких став CERT (Computer Emergency Response Team). Ці організації стали прототипами сучасних систем управління ризиками, які й досі відіграють важливу роль у захисті критичної інформаційної інфраструктури.

У той самий час кібербезпека почала набувати значення і в корпоративному секторі. Компанії усвідомлювали, що витік конфіденційної інформації може спричинити не лише фінансові збитки, але й втратити репутацію. Це стало поштовхом для розробки систем захисту корпоративних мереж, адже більшість інформації зберігалася локально, без великих централізованих баз даних. У відповідь на зростання загроз, таких як троянські програми і хробаки, розробники почали впроваджувати брандмауери та програми для виявлення аномалій у поведінці систем. Брандмауери, які виникли наприкінці 1980-х, стали ефективним рішенням для фільтрації шкідливого трафіку і контролю доступу до системи. Їхня роль у захисті мереж значно зросла і знаходить застосування навіть сьогодні.

Антивірусні рішення поступово перейшли від простих сканерів до багатофункціональних систем захисту, які могли не лише виявляти відомі віруси на основі сигнатур, але й аналізувати поведінку програмного забезпечення. Це був період, коли компанії Symantec і McAfee стали піонерами у створенні комплексного програмного забезпечення для захисту інформації, прокладаючи шлях до сучасних антивірусних платформ [13].

Активізація хакерських атак та небезпечні програмні загрози сприяли розвитку правового регулювання у сфері інформаційної безпеки. На національному рівні багато країн почали приймати закони, які регулювали питання використання інформаційних систем, а також запроваджували покарання за кібератаки. У Сполучених Штатах

був прийнятий Закон про комп'ютерне шахрайство та зловживання Computer Fraud and Abuse Act (CFAA), який вперше встановив правові норми для запобігання кіберзлочинам і дозволив притягати до відповідальності винних осіб [14, с. 92].

У 1990-х рр. розпочалася ера масового поширення Інтернету, яка принесла нові виклики для кібербезпеки. Якщо раніше більшість загроз мали локальний характер і стосувалися переважно захисту даних на окремих комп'ютерах або в межах закритих мереж, то з появою Інтернету можливості для атак набули глобального масштабу. Хакери отримали доступ до мереж, у яких могли діяти без фізичної присутності, що значно ускладнило завдання виявлення й запобігання кіберзлочинам. Усі ці зміни зробили питання захисту інформації не тільки технічною, але й суспільною проблемою.

Цей період характеризувався появою перших масових атак, які привернули увагу глобальної спільноти на необхідність посилення та стандартизації кібербезпеки. Однією з найбільш відомих атак була так звана DoS-атака (Denial of Service), коли велика кількість запитів перевантажувала сервери, унеможливлюючи їхню нормальну роботу. Вперше такі атаки почали здійснюватися організовано в середині 1990-х рр. Відсутність належних захисних механізмів зробила сервери вразливими, що призвело до значних збитків для компаній і державних установ.

У відповідь на ці виклики було створено багаторівневі системи захисту, які дозволяли знижувати загрози і забезпечувати безперервність роботи систем. Концепція багаторівневого підходу полягала в тому, щоб застосовувати декілька шарів захисту з різними функціями. Один із рівнів зосереджувався на захисті мереж, забезпечуючи безпеку трафіку. Інші рівні охоплювали перевірку кінцевих пристроїв, ідентифікацію користувачів і шифрування даних. Цей період сприяв розвитку брандмауерів із новими функціями, що могли блокувати шкідливий трафік на основі сигнатур і поведінкових аналізів.

Зазначимо, що у 1990-х р. також відбулося активне створення міжнародних стандартів у сфері кіберзахисту. Стандарт ISO/IEC 27001 був впроваджений як глобальний підхід до управління безпекою інформації [15]. Він передбачав не лише технічний захист, але й управління ризиками, контроль доступу, навчання персоналу та регулярні аудити системи. Цей стандарт став обов'язковим для темпів сучасної цифрової економіки, оскільки дозволяв організаціям знижувати ймовірність кібератак і забезпечував довіру клієнтів. Крім цього, стандартизація зробила можливим міжнародне співробітництво, оскільки всі учасники використовували подібні підходи до безпеки.

Розвиток Інтернету також сприяв появі інструментів масового впливу через інформаційні мережі. Хакерські атаки почали застосовуватися не тільки для викрадення даних, але й для політичного та економічного тиску. Один із найбільш відомих прикладів демонстрації кіберзагроз на цей час – атака на інфраструктуру Інтернету Сполучених Штатів у 1997 р., яка продемонструвала, що навіть системи з високим рівнем захисту не можуть бути повністю безпечними. Такий характер атак змусив держави створювати окремі органи, які б відповідали за моніторинг і попередження загроз.

У корпоративному секторі компанії почали усвідомлювати переваги надійної кібербезпеки. Вони активно впроваджували системи платформового управління ризиками, які допомагали компаніям аналізувати вразливості їхніх систем. Такі платформи не тільки ідентифікували загрози, але й надавали рекомендації щодо їх вирішення, допомагаючи організаціям економити ресурси. У багатьох випадках ці технології були розроблені у співпраці між державними структурами та приватними компаніями, що відкрило нову сторінку у взаємодії бізнесу і держави для досягнення спільної мети – забезпечення безпеки цифрового світу.

Одночасно з розвитком систем захисту активізувалися й атаки, спрямовані на користувачів. Електронні листи з прикріпленими файлами стали одним із перших засобів поширення шкідливих програм. Велика частина інцидентів була безпосередньо пов'язана з людськими помилками, коли жертви самостійно відкривали небезпечні вкладення. Це призвело до необхідності запуску програм із навчання кібергігієни та свідомого використання мереж [16, с. 394]. Програми з обізнаності користувачів, які почали запроваджуватися у 1990-х рр., стали важливою складовою сучасних систем кіберзахисту.

Друга половина XX ст. стала періодом, коли кібербезпека почала переростати з вузькоспеціалізованого технічного питання у глобальне завдання, що торкалося кожного аспекту суспільного життя. Вхідна роль інформації та технологій у повсякденну, політичну, економічну й стратегічну діяльність зробила інформаційні системи критично важливими інфраструктурами. Відповідно, будь-які загрози чи втручання у роботу цих

систем стали сприйматися як серйозне порушення національної й приватної безпеки. Кіберпростір став не лише новою ареною для комунікації, але й точкою, де стикалися інтереси різних сторін: урядів, корпорацій, дослідників і злочинців.

Одним із найбільших уроків стало усвідомлення того, що жодна інформаційна система не може бути повністю захищеною. Це була особлива епоха, яка продемонструвала схильність технологій до розвитку не лише як інструментів прогресу, але й як нового типу вразливостей. Хакерські атаки, що проявилися наприкінці ХХ ст., дуже швидко перейшли з розряду одиничних експериментів до глобальних організованих злочинних кампаній. Основними мотивами кіберзлочинців були фінансовий зиск, саботаж і шпигунство, причому останні два аспекти особливо активно використовувалися як засоби політичного та військового тиску.

Одним із вирішальних моментів стало усвідомлення ролі людського фактору у кібербезпеці. Теоретичні ідеї про абсолютний контроль над даними були поставлені під сумнів, коли стало очевидно, що значна кількість інцидентів відбувається через недбалість, недостатню підготовку або помилки користувачів. Це спричинило запуск програм із навчання кібергігієни як на корпоративному, так і на індивідуальному рівнях. Людей почали навчати основам захисту даних, запобігання несанкціонованому доступу та розпізнаванню загроз [17, с. 286].

Важливим висновком цього періоду стало те, що технічні інструменти ефективно працюють лише в комбінації з юридичною та організаційною базою. Наприкінці ХХ століття багато держав ухвалили перші закони, що регулювали питання доступу до даних, покарання за комп'ютерні злочини та нормування цифрової поведінки. Особливо ефективним прикладом стало запровадження Закону про комп'ютерне шахрайство і зловживання у США. Цей закон встановив відповідальність за несанкціоноване використання інформаційних систем, захищаючи інтереси як приватних осіб, так і корпорацій. Подібні ініціативи підготували ґрунт для розвитку міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки.

Висновки. Починаючи з другої половини ХХ ст. разом із розвитком інформаційних технологій почали проявлятися і загрози безпеки передачі інформації. Таким чином, наприкінці ХХ ст. виявилася потреба в розробленні глобальних стандартів, що могли б забезпечити уніфікований підхід до оцінки ризиків і мінімізації загроз. Стандарти ISO/IEC 27001 стали одним із ключових досягнень цього періоду, пропонуючи системний підхід до управління інформаційною безпекою. Вони визначили найкращі практики захисту, які охоплювали всі рівні організації: від технічних засобів до політик і процедур. Цей підхід забезпечував не лише технологічний захист, але й управління ризиками, постійний моніторинг і навчання персоналу.

Крім суто технічних рішень, важливим аспектом розвитку кібербезпеки виявилась міжнародна співпраця. Інтернет став глобальним засобом комунікації, тому жодна країна не могла вирішувати проблеми у сфері кіберзахисту самостійно. З'явилися перші міжнародні домовленості, спрямовані на боротьбу з кіберзлочинністю та підтримку стабільності інформаційних систем. Одночасно уряди різних країн почали працювати над гармонізацією своїх законів задля досягнення спільної мети.

Успіхи цього періоду заклали основу модерної кібербезпеки, забезпечивши фундамент для подальшого розвитку захисту в цифровому середовищі ХХІ ст. Інструменти, методики та стандарти, розроблені у другій половині ХХ століття, залишаються актуальними навіть через десятиліття. Навіть новітні виклики, такі як розвиток штучного інтелекту чи Інтернету речей, базуються на принципах, створених у той час. Отже, основним завданням залишається необхідність балансування між технологічним прогресом і впровадженням ефективних механізмів захисту.

Список літератури:

1. Clarke R. A., Knake R. K. Cyber War: The Next Threat to National Security and What to Do About It. HarperCollins Publishers, 2010.

2. Події з історії кібербезпеки за 50 років. URL: https://datami.ua/podiyi-z-istoriyi-kiberbezpeki-za-50-rokiv (дата звернення: 09.12.2024).

3. Найгучніші кібератаки в історії. URL: https://goit.global/ua/articles/kiberbezpeka-nayhuchnishi-kiberataky-v-istorii (дата звернення: 06.12.2024).

4. Subramanian R. Tracing India's (Cyber) Security History from Colonial Times to the Present: Has Anything Changed. IEEE Annals of the History of Computing, 2020, С. 99, DOI: 10.1109/MAHC.2020.3001215.

5. Zafri F. Ransomware Attacks in History of Cyber World. International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology, 2022, C. 39–43. DOI: 10.22214/ijraset.2022.39758.
6. Rachana Buch, Nirali Borad, Pooja Kalola. World of Cyber Security and Cybercrime. 2018, STM Journals Conference Proceedings.
7. Венгерська Н. С., Сулєйманова А. Н. Cyber Security Of Ukraine In The Context Of International Cooperation With Great Britain And Globalization Challenges. Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки, 2024, DOI: 10.26661/2414-0287-2023-4-60-14.
8. Denning D. E. Information Warfare and Security. Addison-Wesley, 1999.
9. Levy S. Crypto: How the Code Rebels Beat the Government Saving Privacy in the Digital Age. Penguin Books, 2001.
10. FIPS 46-3, Data Encryption Standard (DES). 1999. URL: https://csrc.nist.gov/files/pubs/fips/46-3/final/docs/fips46-3.pdf (дата звернення: 10.11.2024).
11. Kahn D. The Codebreakers: The Comprehensive History of Secret Communication from Ancient Times to the Internet. Scribner, 1967.
12. Fostering Growth in Professional Cyber Incident Management. 2000. URL: https://www.sei.cmu.edu/about/history-of-innovation-at-the-sei/display.cfm?customel_datapageid_40842=41019 (дата звернення: 25.10.2024).
13. The Story of McAfee: How the Security Giant Arrived at a Second IPO. 2020. URL: https://surl.li/fjtots (дата звернення: 08.12.2024).
14. Whitman M. E., Mattord H. J. Principles of Information Security. Cengage Learning, 2012.
15. International Standard ISO/IEC 27001:2022. 2022. URL: https://www.iso.org/standard/27001(дата звернення: 25.10.2024).
16. Медведенко Н. В., Медведенко С. В. Кібербезпека та кібергігієна як засоби запобігання втручанням в діяльність захисника чи представника особи. Юридичний науковий електронний журнал, № 10, 2023.
17. Mitnick K. D., Simon W. L. The Art of Deception: Controlling the Human Element of Security. Wiley, 2002.

Kondratiev V.Yu. THE DEVELOPMENT OF CYBERSECURITY WORLDWIDE: THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The article explores the evolution of information protection tools that took place in the second half of the 20th century and continues to influence progress today. Particular attention is paid to key events, innovations, and technologies that significantly shaped the development of cybersecurity. The creation of ARPANET in 1969, which served as the foundation for the modern Internet, marked the beginning of a new phase in data processing, storage, and transmission. This led to the need for the development of specialized protection mechanisms, such as cryptographic algorithms, particularly DES and RSA, which became groundbreaking solutions in combating cybercrime and ensuring information confidentiality. The development of personal computers in the 1980s, alongside the emergence of computer viruses, highlighted the necessity of antivirus programs and multi-level defense systems, such as Norton Antivirus and McAfee. At the same time, the human factor began to play a fundamental role, creating the need for teaching digital hygiene and cybersecurity skills among users. In the 1990s, the widespread adoption of the Internet brought new challenges in the field of cybersecurity, as threats extended beyond local systems and became global. This underscored the need for the development and introduction of international standards, legal frameworks, and mechanisms of cooperation. A significant milestone in this direction was the adoption of the Computer Fraud and Abuse Act (CFAA) in the United States, which established legal measures to counter cybercrimes. The relationship between globalization, the development of information technologies, and the growing scale and complexity of threats in the new millennium is examined. The importance of continuous technological progress, staff training, and international cooperation forms the basis of a successful cybersecurity strategy. Thus, the evolution of information protection tools demonstrates the necessity of a comprehensive approach that incorporates technical, organizational, and legal mechanisms. This is especially relevant in the context of today's information society, where cybersecurity is a key condition for the effective functioning of the economy, business, and social institutions.

Key words: *cybersecurity, history of science and technology, Internet, information technologies, data protection, computer viruses, personnel training.*

УДК [681.5+621.39]:378.6(477)«18/19»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.52

Кравченко Д.Д.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВНЕСОК НАУКОВОГО КОЛЕКТИВУ ІНСТИТУТУ АВТОМАТИКИ У РОЗВИТОК ГАЛУЗІ АВТОМАТИЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.)

У статті окреслено основні етапи становлення науково-технічного розвитку Інституту автоматики в м. Київ, який пройшов шлях від Київського Інституту автоматики до Науково-виробничого об'єднання «КІА». Досліджено ключові етапи становлення установи, її внесок у розвиток автоматизації виробничих процесів, створення автоматизованих систем управління технологічними процесами та інтегрованих автоматизованих систем управління. Розглянуто використання мікропроцесорної техніки, міні-ЕОМ та мікро-ЕОМ для реалізації широкого спектра завдань у промисловості. Визначено основні напрями наукової діяльності НВО «КІА»: автоматизовані системи управління для дискретних і безперервних виробництв, інформаційні технології та інтегровані автоматизовані системи управління, створення спеціалізованих приладів, автоматизація виробництв підвищеної небезпеки (включно з екологією), а також автоматизовані системи управління для агропромислового комплексу та харчової промисловості. Значна увага приділена ролі інституту у визначенні рівнів та обсягів автоматизації в різних галузях, зокрема в прокатному виробництві та енергетиці. Окремо проаналізовано кадровий потенціал установи, що складався з висококваліфікованих науковців та інженерів, які зробили значний внесок у розробку та впровадження новітніх технологій. Досвід інституту активно використовувався іншими науковими установами та підприємствами, що свідчить про його вплив на розвиток української науки і промисловості. Інститут співпрацював з провідними науковими центрами та підприємствами, сприяючи розвитку новітніх технологій в Україні. Крім того, Інститут брав активну участь у міжнародних дослідницьких проєктах і налагодив партнерські стосунки з провідними організаціями, що спеціалізувались на автоматизації та промислових інноваціях. Така співпраця дозволяла Інституту інтегрувати найновіші наукові досягнення у свої розроблення, тим самим підвищуючи ефективність і конкурентоспроможність української промисловості. Подальший розвиток інституту був пов'язаний із впровадженням штучного інтелекту, цифрової трансформації та розумних автоматизаційних рішень, що забезпечило його сталий внесок у технологічний прогрес.

Ключові слова: *історія науки і техніки, електротехніка, науково-дослідна робота, автоматика, Інститут автоматики, автоматизація промислових процесів, Україна.*

Постановка проблеми. Автоматизація як ключовий елемент науково-технічного прогресу виникла у відповідь на потребу підвищення продуктивності та точності виробничих процесів у промисловості. Ця технологія, яка сформувалася у середині XX століття, стала одним із найважливіших напрямів наукових досліджень у світі. В Україні значний внесок у розвиток автоматизації зробив Інститут автоматики, створений у 1957 р. Він був заснований з метою забезпечення технічного прогресу шляхом розроблення автоматичних систем управління, нових методів контролю та моделювання складних процесів. Діяльність науковців інституту була спрямована на активну співпрацю із промисловими підприємствами, забезпечуючи їх інноваційними рішеннями. Серед ключових напрямів роботи Інституту слід відзначити створення перших у СРСР автоматичних регуляторів для енергетики, систем управління технологічними процесами для важкої промисловості, а також участь у розробці комп'ютеризованих систем для оборонної галузі. Вчені Інституту зробили значний внесок у розвиток кібернетики, а їх розроблення стали основою для багатьох сучасних технологій. Велику кількість досліджень вчених інституту було впроваджено у виробництво в таких галузях, як енергетика, машинобудування та інших, які стали важливими для модернізації економіки. Дослідження історії Інституту автоматики є важливим як з наукової, так і з суспільної

точки зору. Воно допоможе відновити та систематизувати історичні відомості, визначити внесок установи у світову та вітчизняну науку, а також забезпечити збереження історичної спадщини української інженерної школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія історії Інституту автоматики представлена відносно незначною кількістю робіт, що висвітлюють власне історію установи. Це зумовлено як специфікою розвитку науково-дослідних установ в Україні, так і недостатньою увагою істориків науки до цієї теми. Наприклад, ґрунтовна монографія автора О. Є. Тверитникової [13] висвітлює різні напрями розвитку електротехнічної науки у другій половині XX ст., в тому числі торкається й галузі автоматики. Але діяльність Інституту автоматики в монографії не окреслено. Цінність для дослідження представляє праця «Науково-виробнича корпорація КІА «Київський інститут автоматики»: Історія, досягнення, перспективи» під редакцією В. І. Архангельського та інших авторів [1]. У монографії узагальнено відомості про Інститут автоматики, коротко висвітлено основні етапи розвитку інституту, окреслено наукові досягнення, а також внесок колективу у розвиток автоматизації виробництва та приладобудування в Україні. Фрагментарно історію Інституту автоматики можна простежити крізь біографічні праці. Наприклад, у статті А. В. Гези аналізується внесок академіка Бориса Борисовича Тимофєєва, який відіграв визначну роль у розвитку наукової школи та становленні автоматизації як окремого напряму вітчизняної науки [6]. Схожі аспекти розглядає автор Д. Д. Кравченко, акцентуючи увагу на діяльності Б. Б. Тимофєєва на посаді директора Інституту та його участі в організації наукових досліджень [11]. Біографічні дані про провідних учених, пов'язаних з Інститутом автоматики, містяться в Енциклопедії Сучасної України (ЕСУ), але матеріал представлено дуже стисло. Статті про В. Л. Іносова [7] та В. С. Кочо [9] висвітлюють їхній внесок у розвиток автоматизованих систем управління, мікроелектроніки та комп'ютерних технологій. Між тим, історіографія Інституту автоматики залишається фрагментарною, комплексного дослідження діяльності дослідників Інституту автоматики на сьогодні не існує.

Постановка завдання. Метою статті є визначення внеску наукових колективів Інституту автоматики у розвиток теоретичного підґрунтя автоматизації виробничих процесів, створення автоматизованого спеціального устаткування в різних галузях промисловості. Предмет дослідження – діяльність науковців Інституту автоматики.

Джерельною базою дослідження став наступний комплекс джерел: фонд архіву Президії академії наук НАН України та фонд Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, різнопланові нормативні документи, патенти та спеціальна література. У статті були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження. За допомогою методу порівняння та синтезу даних, а також огляду наукових публікацій і архівних матеріалів, пов'язаних з діяльністю Інституту автоматики, вдалось знайти інформацію про історію Інституту автоматики.

Виклад основного матеріалу. Автоматизація технологічних і виробничих процесів є основою сучасного науково-технічного прогресу в усіх сферах матеріального виробництва: промисловості, будівництві, сільському господарстві. З метою створення науково-дослідного центру для розв'язання завдань розроблення та впровадження систем, засобів і спеціальних приладів автоматизації в різних галузях, у системі Держплану України було засновано Київський інститут автоматики. У двох швидко облаштованих кімнатах на другому поверсі недобудованої будівлі на Тверській вулиці Києва в 1957 р. Інститут автоматики розпочав свою діяльність [10]. Першим директором інституту став кандидат технічних наук, доцент, енергетик за фахом та талановитий організатор Павло Матвійович Мельник. Він зробив багато для становлення інституту, який згодом здобув визнання не лише в Україні, а й за кордоном [13, с. 5].

У перші роки діяльності Інституту автоматики до структури входили науково-дослідні відділи та лабораторії, спеціалізовані за галузями виробництв, конструкторське бюро, дослідний завод (ДЗ КІА), експериментальні майстерні, Криворізька та Чернівецька філії. У процесі подальшої діяльності структура Інституту автоматики змінювалась у відповідності з потребами промисловості та розвитку науки, змісту виконаних робіт, співпрацею з іншими установами, зарубіжним досвідом, підвищенням рівня кваліфікації спеціалістів тощо. До структури Інституту автоматики увійшли аспірантура та спеціалізована вчена рада з питань захисту кандидатських дисертацій.

Наприкінці 1950-х рр. Інститут автоматики став одним із ключових центрів у галузі автоматизації технологічних процесів. Його співробітники, здебільшого молоді фахівці, активно працювали над вирішенням завдань автоматизації в

таких галузях, як металургія, енергетика, хімія, гірничорудна та інші промисловості. Одними з перших значущих досягнень були: автоматизація режимів мартенівського виробництва сталі (розроблення під керівництвом М. І. Коробка); автоматизація в енергетиці (ініціатором був П. М. Мельник); розробки для гірничорудної промисловості (Л. А. Шойхет); системи для доменного виробництва (К. А. Шумілов); автоматизація хімічного виробництва (Р. Я. Ладієв) [12]. Р. Я. Ладієв – український вчений, фахівець у сфері автоматизації хімічних процесів, доктор технічних наук, професор. Вищу освіту здобув у Київському політехнічному інституті (КПІ), який закінчив у 1939 р. з відзнакою за спеціальністю інженера-механіка в галузі хімічного машинобудування. З 1946 р. почав наукову діяльність у КПІ, спочатку як лаборант, а згодом – асистент кафедри машин та апаратів хімічних виробництв. З 1957 р. приєднався до Інституту автоматики та керував лабораторією автоматизації хімічних виробництв. Одночасно продовжував викладацьку діяльність у КПІ. Його наукова діяльність була зосереджена на розробці та впровадженні систем автоматизованого управління технологічними процесами в хімічній промисловості. Результати досліджень знайшли практичне застосування в модернізації підприємств галузі.

У 1958 р. заступником директора з наукової роботи був призначений доктор технічних наук, професор В. Л. Іносов. Він був вже досвідчений вчений, мав виробничий досвід та сформувався як науковець. Після закінчення Київського політехнічного інституту (1930 р.) В. Л. Іносов працював у наукових і навчальних установах Києва, зокрема в Інституті електротехніки АН УРСР, Українській сільськогосподарській академії, Інституті автоматики та Київському інженерно-будівельному інституті. Основні дослідження стосувалися електрифікації промислових підприємств, стійкості енергетичних систем та регулювання збудження синхронних генераторів. Важливий для енергетики проєкт, який В. Л. Іносов реалізовував спільно з Л. В. Цукерником, був відзначений державними нагородами. Ними було розроблено високоефективні пристрої для збудження і компаундування синхронних генераторів, зокрема електромагнітний коректор напруги на основі магнітних підсилювачів [8]. Це рішення дозволило впровадити комбінований принцип регулювання, що об'єднав переваги компаундування та корекції напруги, усуваючи їх недоліки. Прилади стали основою автоматики збудження генераторів на електростанціях СРСР і були впроваджені у серійне виробництво [16, с. 80].

Безперечно, призначення В. Л. Іносова ознаменувало новий етап у розвитку інституту, зокрема підвищення рівня наукової діяльності, оптимізацію роботи над темами та успішне завершення багатьох проєктів. Наприкінці 1950-х рр. до команди науковців приєдналися видатні вчені: доктор технічних наук, професор В. С. Кочо, спеціалісти з електричних машин та приладобудування Ю. К. Васильєв і І. М. Богаєнко. В. С. Кочо – український вчений у галузі металургії, доктор технічних наук, професор. Він закінчив Дніпропетровський металургійний інститут у 1937 р. Працював у Київському політехнічному інституті, де заснував кафедру автоматизації теплоенергетичних процесів. Його дослідження стосувалися удосконалення роботи промислових печей та автоматизації теплотехнічних процесів. В. С. Кочо – один із засновників школи автоматизації технологічних процесів в Україні [19]. Він є автором понад 400 наукових і методичних публікацій, серед яких 5 монографій, 11 навчальних посібників, 5 брошур і 70 авторських свідоцтв на винаходи. Під його науковим керівництвом було підготовлено понад 60 кандидатів і докторів наук.

З 1959 р. інститут поповнився такими науковцями, як В. М. Сіньков, Г. О. Спину, А. З. Грищенко, М. О. Ярин і М. М. Рудний, які зробили значний внесок у розвиток окремих наукових напрямів. У наступні роки до роботи долучилися Г. К. Акутін (автоматизація гірничих робіт), В. І. Архангельський і Ф. П. Олефір (автоматизований електропривід, автоматизація прокатного виробництва), А. М. Литвинов (приладобудування) [2].

У 1964 р. Київський інститут автоматики було перепідпорядковано союзному Міністерству приладобудування, засобів автоматизації та систем управління. Установа отримала статус провідного Всесоюзного науково-дослідного інституту з автоматизації технологічних процесів, що розширило сферу його діяльності. Директором інституту став доктор технічних наук, професор Борис Борисович Тимофєєв, який очолював установу протягом 22 років [14, арк. 49]. Під його керівництвом інститут перетворився на багатогалузевий науково-дослідний центр, який досяг значних результатів у галузі автоматизації, що сприяли подальшому розвитку багатьох великих промислових підприємств як в Україні, так і за її межами. У цей період заступниками директора з наукової роботи були доктор технічних наук, професор А. З. Грищенко та

кандидат технічних наук В. І. Кутовий. Їхній внесок став визначальним для координації наукових досліджень і підготовки нових кадрів [18, арк. 84].

Діяльність Б. Б. Тимофєєва стала основою для розвитку нових напрямків у застосуванні обчислювальної техніки для управління виробництвом і технологічними процесами. Б. Б. Тимофєєв ініціював розроблення і впровадження автоматизованих систем управління, що забезпечили ефективність і модернізацію численних об'єктів. Науковець активно займався створенням лабораторій, нових засобів автоматизації, приладів і датчиків для систем управління, а також організовував конструкторські підрозділи для дослідницьких і виробничих цілей. Протягом своєї кар'єри в Інституті автоматики вчений опублікував понад сто наукових праць, присвячених теоретичним питанням автоматизованих систем управління, системотехніці та системному математичному забезпеченню. До числа цих праць належить монографія «Алгоритмізація в автоматизованих системах управління», яка здобула міжнародне визнання та була перекладена на німецьку мову й видана в Німецькій Демократичній Республіці [14, арк. 61]. У 1977 р. він був запрошений до Сполучених Штатів Америки, де прочитав цикл лекцій з автоматизованих систем управління технологічними процесами. Б. Б. Тимофєєв також був удостоєний численних нагород, зокрема Державної премії УРСР за створення пристроїв пам'яті на магнітострикційних лініях затримки, а також орденів Леніна, «Знак Пошани» та шести медалей. Б. Б. Тимофєєв значно вплинув на розвиток та підготовку наукових кадрів у галузі автоматизації. Під його керівництвом було захищено 22 кандидатські та 2 докторські дисертації. Він також активно займався організацією наукових рад, очолював діяльність вченої ради з присудження наукових ступенів у Київському інституті автоматики. Водночас, Б. Б. Тимофєєв був активним учасником науково-організаційної діяльності, працював членом редакційних колегій наукових журналів, таких як «Керуючі системи та машини», «Прилади та автоматизація управління», а також був членом бюро Відділення математики, механіки та кібернетики АН УРСР, де очолював секцію «Промислова кібернетика» [14, арк. 62].

У зв'язку з трансформацією інституту у науково-виробниче об'єднання «КІА» (надалі – НВО «КІА»), що відбулося у 1986 р., структура інституту знов зазнала змін. І до 1992 р. була доповнена науково-технічними відділеннями, в яких безпосередньо виконувались науково-технічні дослідження і розроблення автоматизованих систем управління (надалі – АСУ).

Кожне з п'яти основних відділень працювало за певним напрямом:

I відділення – інформатики та АСУ;

II відділення – автоматизації дискретних і безперервних виробництв;

III відділення – спеціального приладобудування;

IV відділення – АСУ виробництв підвищеної небезпеки;

V відділення – об'єктно-орієнтованих систем автоматизації технологічних процесів [1, с. 11].

У свою чергу, до складу кожного відділення входили окремі відділи із своїми функціями та завданнями.

У 1986 р. НВО «КІА» очолив генеральний директор, кандидат технічних наук В. П. Ніколаєв. Першим заступником генерального директора з наукової роботи було призначено кандидата технічних наук Л. Л. Прядкіна. З 1988 р. керівництво НВО «КІА» перейшло до кандидата технічних наук, доцента, академіка Міжнародної академії комп'ютерних наук і систем Миколи Олександровича Рюмшина. У період переходу економіки України до ринкових відносин його управлінські навички та досвід дозволили забезпечити стабільну роботу підприємства та подолати низку економічних труднощів. Наукове керівництво об'єднання у цей період здійснювали: перший заступник генерального директора з наукової роботи – доктор технічних наук, професор І. М. Богаєнко; заступники: доктор технічних наук, професор Г. А. Козлик; кандидат технічних наук Р. Т. Франко; кандидат технічних наук А. В. Гриненко; кандидат технічних наук Г. Г. Грабовський. Ці фахівці забезпечували координацію наукових досліджень і впровадження новітніх розробок у виробництво, що сприяло збереженню провідної ролі НВО «КІА» у галузі автоматизації технологічних процесів [5].

Основними галузями діяльності НВО «КІА» у сфері розроблення та впровадження автоматизованих систем управління (АСУ) були чорна та кольорова металургія, включно з прокатним виробництвом (36% виконаних робіт), машинобудування (6%), приладобудування (6%), енергетика (13%), газовидобуток і газопромисловість (11%), аграрно-промисловий комплекс (10%), хімічна промисловість (3%) та гумово-технічна промисловість (2,5%). Додатково, у меншому обсязі, здійснювалися роботи для нафтової, скляної та легкої промисловості [17, с. 17].

Основною концепцією в діяльності НВО «КІА» зі створення та розвитку автоматизованих систем управління технологічним процесом (надалі – АСУ ТП) є проведення єдиної науково-технічної політики; забезпечення можливості багаторазового використання розробок, особливо апаратних і програмних модулів; масове впровадження локальних і комплексних АСУ ТП, що проєктуються індустріальними методами. Одними з найважливіших засобів реалізації цієї концепції є стандартизація та уніфікація засобів автоматизації та програмного забезпечення, спеціалізація підрозділів, що беруть участь у створенні систем. Основою для створення індустріальними методами економічних, гнучких і надійних систем керування на базі ієрархічно розподілених структур для різних виробництв є застосування базових комплексів технічних засобів автоматизації з використанням функціонального набору програмованих апаратних загальносистемних засобів, ЕОМ і ПЕОМ, побудованих на єдиній елементній, уніфікованій конструктивно, апаратно і програмно сумісній базі.

З часу створення НВО «КІА» обсяги та номенклатура досліджень і розробок систем і засобів автоматизації приблизно до 1970 р. постійно збільшувалися. Збільшувалась і чисельність співробітників. У подальшому, з 1970-х до 1990-х рр., за практично стабільних обсягів робіт загальна чисельність персоналу перестала зростати і становила 3200–3600 осіб. Однак за галузями обсяги робіт значно не зменшувались і варіювалися за роками. Обсяг наведено у таблиці 1.

Працевлаштування спеціалістів до НВО «КІА» здійснювалось керівництвом на конкурсній основі, яка включала в себе наявність наукового ступеню, певної кількості статей тощо. Але в роботі більшості виявились окремі недоліки: спеціалісти високого рівня в галузі теорії керування та регулювання, що не обізнані із специфікою діяльності НВО «КІА», повільно включались у роботу, багато часу витрачалось на занурення нових спеціалістів у діяльність НВО «КІА» взагалі і в певну тему зокрема. Тому виникла необхідність підготовки безпосередньо в НВО «КІА» груп провідних фахівців і вчених «автоматників-технологів», які володіють глибокими знаннями як у сфері управління та регулювання, так і в галузі технології різних виробництв. І до структури НВО «КІА» увійшли аспірантура під керівництвом учених НВО «КІА» та спеціалізована вчена рада з питань захисту кандидатських дисертацій. Поступово збільшувалася кількість висококваліфікованих фахівців і дипломованих науковців. До 1990 р. у НВО «КІА» працювало 300 кандидатів технічних наук і 15 докторів технічних наук [14, арк. 51].

Багато уваги приділялось керівництвом НВО «КІА» підвищенню кваліфікації спеціалістів, рівню сучасності знань, обізнаності із зарубіжним науково-практичним досвідом. З цією метою організовувались та проводились семінари та консиліуми спільно з провідними зарубіжними фірмами «Сіменс», «АЕГ», «СМС» (Німеччина), «АСЕД» (Швеція), «Хітачі» і «Тошиба» (Японія), «Дейві Маккі» (Англія), «Фест Альпі-Не» (Австрія) і низкою інших [10]. Науковці НВО «КІА» стали ініціаторами проведення на своїй базі систематичних всесоюзних конференцій та семінарів з АСУ ТП за участі фахівців зі створення та експлуатації АСУ, технологів різних підприємств.

Одним із головних напрямів робіт із прискорення науково-технічного прогресу в галузі

Таблиця 1

Динаміка обсягів робіт НВО «КІА» за роками та галузями

№	Галузь	Обсяг робіт за роками, % до загального обсягу					
		1973	1979	1982	1985	1987	1993
1	АСУ в чорній металургії	49,0	49,0	41,0	40,0	46,0	34,0
2	АСУ в енергетиці	6,0	6,0	7,0	8,0	10,0	15,0
3	АСУ в АПК	2,0	3,0	4,0	8,0	8,0	12,0
4	АСУ газопромислів	2,0	1,0	4,0	9,0	8,0	6,0
5	АСУ в машинобудуванні	8,0	4,0	7,0	12,0	8,0	7,0
6	АСУ в хімічній промисловості	6,0	12,0	9,0	5,0	3,0	2,0
7	АСУ в легкій промисловості	–	–	2,0	1,0	–	2,0
8	АСУ в гірничодобувній промисловості	17,0	5,0	7,0	3,0	2,0	1,0
9	АСУ в нафтовій промисловості	–	–	–	–	3,0	0,5
10	Приладобудування	–	2,0	4,0	3,0	2,0	11,0
11	Інше	10,0	18,0	15,0	11,0	10,0	10,0

Взято із джерела: [1, с. 12].

автоматизації технологічних процесів є розвиток індустріальних методів проектування АСУ ТП і насамперед найважливіших складових частин – інформаційного та програмного забезпечень. У НВО «КІА» було сформовано й частково розв'язано завдання автоматизації проєктування програмного забезпечення на таких етапах:

– дослідження об'єкта керування;

– вибір закону керування і синтезу алгоритмів керування;

– розроблення системних специфікацій на програмне забезпечення;

– розроблення модульної структури програмного забезпечення;

– реалізація (програмування, тестування, налагодження програмного забезпечення) [1, с. 16].

Створено програмні системи «САПРУС» (призначена для автоматизованого моделювання систем автоматичного керування і проєктування алгоритмів) і «КОМПАС» (призначена для автоматизованого проєктування керувальних програм для мікропроцесорів, які входять до складу комплексів КТС ЛІУС-2). Ці програмні системи широко впроваджувались в практику роботи НВО «КІА» та інших спеціалізованих підприємств, що займались автоматизацією виробничих процесів [13, арк. 104].

Використання вітчизняними підприємствами накопиченого НВО «КІА» досвіду впровадження систем автоматизованого проєктування (надалі – САПР) сприяло значному збільшенню продуктивності праці, зменшенню трудовитрат проєктувальників програмного забезпечення АСУ ТП в залежності від складності об'єкта в 2–3 рази. Для підвищення конкурентоспроможності створюваних автоматизованих систем управління технологічним процесом та інтегрованих автоматизованих систем управління, доведення до рівня найкращих зарубіжних аналогів керівництво об'єднання особливу увагу приділяло організації полігонів з метою налагодження та випробування АСУ. Було створено декілька локальних полігонів, оснащення яких відбувалось у двох напрямках: 1) завод–полігон, створений у НВО «КІА» і призначений для випробувань складних систем багатосерійного виготовлення, а також комплексних випробувань і комплектування АСУ та програмного забезпечення як товарної продукції перед постачанням на об'єкти; 2) проблемно-орієнтовані спеціалізовані випробувальні стенди-полігони відділень і великих відділів, призначені для налагодження та випробувань систем індивідуального розроблення на різних стадіях проєктування [15, с. 44].

Висновки. Таким чином, встановлено, що на початку своєї діяльності в Інституті автоматики було розроблено та впроваджено локальні системи автоматизації, приладів і засобів технологічного контролю та впровадження АСУ ТП та ІАСУ, систем, що використовують широку номенклатуру мікропроцесорної техніки, міні- та мікро-ЕОМ, персональних ЕОМ для розв'язання широкого кола завдань керування та контролю. Пожвавлення робити відбулось з початком діяльності В. Л. Іносова як заступника з наукової роботи, який зміг збільшити кількість науковців, патентів та винаходів. Тематика робіт НВО «КІА» зі створення АСУ і деяких технічних засобів формувалась за такими п'ятьма науково-технічними напрямами: 1) АСУ для дискретних і безперервних виробництв; 2) інформатика та ІАСУ; 3) створення спеціалізованих приладів; 4) АСУ для виробництв підвищеної небезпеки (включно з екологією); 5) АСУ для АПК і харчопрому. Важливо зазначити, що за низкою виробництв у сфері автоматизації (прокатне виробництво, енергетика тощо) НВО «КІА» було головною установою, яка визначала обґрунтовані рівні та обсяги автоматизації, координувала роботу залучених співвиконавців із проведення досліджень, а також із проєктування та постачання систем.

У НВО «КІА» за роки діяльності сформувався творчий науково-дослідний колектив, який мав висококваліфікований науковий та інженерно-технічний кадровий потенціал. Накопичений значний досвід наукових досліджень і науково-технічних розробок використовувався іншими вітчизняними установами у багатьох галузях народного господарства.

Список літератури:

1. Архангельский В. И., Бычков С. М., Грабовский Г. Г. Автоматизация процесса прокатки на толстолистовом стане 3600. *Сталь*. 1985. № 3. С. 50–53.

2. Архангельський В. І., Богаєнко М. І., Васильєв Ю. В. Науково-виробнича корпорація КІА «Київський інститут автоматики»: Історія, досягнення, перспективи. Київ: Техніка, 1997. 166 с.

3. Архів Інституту кібернетики. Ф. 1К. Оп. 1. Спр. 1775. 1980 р. 164 арк.

4. Бєляков Г. Ф. Київський політехнічний інститут: нарис історії. *Наукова думка*, 1995. С. 320.

5. Гагарін П. П., Козлик Г. О., Лисенков М. Г., Ніколаєнко Ю. Є. Синхронізація в системі енергоощадного керування відцентровими насосами. *Автоматизація виробничих процесів*. 1999. № 2 (9). С. 93–98.

6. Геза А. В. Б. Б. Тимофєєв (100 років від дня народження). *Наука та наукознавство*. 2015. № 3.

7. Григоровський Є. П., Іносов С. В. Іносов Віктор Леонтійович. Енциклопедія Сучасної України НАН України, НТШ. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://esu.com.ua/article-12350

8. Іносов В. Л., Цукерник Л. В. Пристрій для збудження і компаундування синхронних генераторів. База патентів СРСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://surl.gd/yenbgj (дата звернення: 22.06.2024).

9. Ковриго Ю. М. Кочо Валентин Степанович. Енциклопедія Сучасної України НАН України, НТШ. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://esu.com.ua/article-1279

10. Козлик Г. О. Автоматики інститут. Енциклопедія Сучасної України НАН України, НТШ. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001.

11. Кравченко Д. Д. Директор інституту автоматики – академік Борис Борисович Тимофєєв. *XXIX всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, за темою: «Наука для відбудови України»*. Київ, 2024. С. 127–130.

12. Ладиев Р. Я. Система автоматического управления процессом производства сукцинимидных присадок. *Нефтепереработка и нефтехимия*. 1974. Вып. 12.

13. Мельник П. М. Научные направления и результаты работы Института автоматики Госплана УССР. Киев, 1962. 34 с.

14. Особиста справа Тимофєєва Б. Б. Науковий архів Національної академії наук України. Ф. 1. Оп. 632а. Спр. 29. Арк. 84.

15. Синєглазов В. М., Сергеєв І. Ю. Автоматизація технологічних процесів. Навчальний посібник. Київ. 2015. С. 444.

16. Тверитникова О. Є. Електротехнічна галузь України другої половини XX ст.: напрями розвитку і здобутки. Монографія. Харків: НТУ «ХПІ», 2017. 500 с.

17. Тимофєєв Б. Б., Козлик Г. А., Шуваєва В. Д. Автоматизація управління промисловими підприємствами. Київ, 1970. 61 с.

18. Централъний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5134 Оп. 1. Спр. 481. 1978 р. Арк. 84.

19. Яценко А. К., Кочо В. С. Методы оптимального управления сталеплавильными процесами. *Металлургия*, 1990.

Kravchenko D.D. CONTRIBUTION OF THE SCIENTIFIC STAFF OF THE INSTITUTE OF AUTOMATION TO THE DEVELOPMENT OF THE INDUSTRY OF AUTOMATION OF TECHNOLOGICAL PROCESSES IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE XX CENTURY)

The article outlines the main stages of the scientific and technological development of the Institute of Automation in Kyiv, which evolved from the Kyiv Institute of Automation to the Scientific and Production Association «KIA». The key stages of the institution's formation have been studied, along with its contribution to the development of industrial process automation, the creation of automated process control systems, and integrated automated management systems. The use of microprocessor technology, mini-computers, and micro-computers for implementing a wide range of industrial tasks has been examined. The main directions of scientific activity at the «KIA» Scientific and Production Association have been identified: automated control systems for discrete and continuous production processes, information technologies and integrated automated management systems, the development of specialized instruments, automation of high-risk industries (including environmental aspects), as well as automated control systems for the agro-industrial complex and the food industry. Special attention has been given to the institute's role in defining the levels and scopes of automation in various industries, particularly in rolling production and energy sectors. The human resource potential of the institution has been thoroughly analyzed, consisting of highly qualified scientists and engineers who have made significant contributions to the development and implementation of cutting-edge technologies. The experience gained by the institute has been actively utilized by other scientific institutions and enterprises, demonstrating its significant impact on the development of Ukrainian science and industry. The institute has collaborated with leading scientific centers and enterprises, fostering the advancement of innovative technologies in Ukraine. Moreover, the institute has actively participated in international research projects and established partnerships with global organizations specializing in automation and industrial innovation. These collabora-

tions have allowed the institute to integrate the latest scientific achievements into its developments, enhancing the efficiency and competitiveness of Ukrainian industries. The future development of the institute is closely tied to the implementation of artificial intelligence, digital transformation, and smart automation solutions, ensuring its continued contribution to technological progress.

Key words: *history of science and technology, electrical engineering, research work, automation, Institute of Automation, automation of industrial processes, Ukraine.*

УДК 004.896(09)+330.46(09)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.53

Ругаленко С.І.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ДОРОБОК ІНСТИТУТУ КІБЕРНЕТИКИ АН УРСР У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ПРОЄКТУ ЗДАС В.М. ГЛУШКОВА

У статті на основі архівних матеріалів, частиина з яких вперше введено до наукового обігу, актуалізовано інформацію про наукову діяльність Інституту кібернетики АН УРСР під керівництвом акад. В.М. Глушкова, як основної інституційної установи у виникненні, функціонуванні та трансформації проєкту загальнодержавної автоматизованої системи збору й обробки інформації для обліку, планування та управління народним господарством СРСР, загальновідомої, як ЗДАС. Встановлено, що напрями досліджень Інституту кібернетики почали формуватись у 1950-х рр., ще під час перебування його у статусі науково-дослідної установи Обчислювальний центр АН УРСР. Роботи наукового колективу Інституту кібернетики АН УРСР за цими напрямками дозволили В.М. Глушкову розробити проєкт загальнодержавної автоматизованої системи ЗДАС, який мав об'єднати в єдину систему тисячі ОЦ, окремих АСУП та ГАСУ, і в подальшому охопити усі сфери суспільного життя. Доведено, що подальші дослідження у галузі економічної кібернетики уможливили розроблення загальних чисельних методів розв'язання багатоваріантних задач керування, планування та проектування. З'ясовано, що впроваджена система АСУП «Львів» на Львівському заводі телевізорів «Електрон» мала важливе історико-технічне значення. Встановлено, що наукові розробки Інституту кібернетики АН УРСР з автоматизації проєктування нових ЕОМ та їх компонент, розробки та впровадження ефективних систем автоматизації проєктування та програмування були надзвичайно важливим моментом для організації в широких масштабах автоматизованого збору та переробки інформації у народному господарстві країни і однією із самих важливих складових частин виникнення, функціонування та розвитку проєкту ЗДАС. Наведено причини, через які повномасштабне здійснення проєкту ЗДАС виявилось неможливим.

Ключові слова: *програмування, К. Ющенко, обчислювальна техніка, історія науки і техніки, наукова школа, біографістика, наукова спадщина, автоматизація програмування, цифрові технології.*

Постановка проблеми. Швидке становлення на початку 1960-х рр. обчислювальної техніки в Україні пов'язано із тим, що у цей час уже існувала потужна база унікальних розробок у галузі обчислювальної техніки, галузеві та академічні науково-дослідні інститути, спеціалізовані факультети та кафедри у закладах вищої освіти та спеціалізовані школи математики та інформатики. Стрімкого розвитку отримало також теоретичне програмування, що було започатковано у 1952 р. К.Л. Ющенко, яка очолила роботу з математичної експлуатації щойно створеної у Києві, у Лабораторії №1 Інституту електротехніки АН УРСР академіком С.О. Лебедєвим першої в континентальній Європі Малої електронної обчислювальної машини «МЕСМ». Ця лабораторія у 1957 р. стала Обчислювальним центром АН УРСР в статусі науково-дослідного інституту, а з 1962 р. – Інститутом кібернетики АН УРСР. За короткий час Інститут кібернетики під керівництвом академіка В.М. Глушкова став головною установою, дослідження і розробки якої уможливили стрімкий розвиток у галузі автоматизації виробництва, в організації систем обліку та контролю, отримання інформаційних потоків для ефективного планування та управління економікою держави. Інститут кібернетики став науковим центром розроблення абстрактної теорії цифрових автоматів, яка мала велике значення для створення дискретних керуючих систем. Важливу роль у становленні теорії автоматів відіграв профільний семінар, який розпочав роботу у 1959 р. Серед основних його учасників були П.І. Андон, Ю.В. Капітонова, О.А. Летичевський, В.Н. Редько. На концепціях цієї теорії створено і передано у серійне виробництво керуючу машину широкого призначення «Дніпро», створено автоматичну систему проєктування електронно-обчислювальних машин,

ЕОМ для інженерних розрахунків («МІР») та інші обчислювальні машини. Ці потужні напрацювання Інституту кібернетики дозволили акад. В.М. Глушкову розробити проєкт загальнодержавної автоматизованої системи збору та обробки інформації для обліку, планування та управління народним господарством СРСР, загальновідомий, як ЗДАС. Проєкт мав об'єднати в єдину систему тисячі обчислювальних центрів, окремих автоматизованих систем управління підприємствами (АСУП) та автоматизованих систем управління галузями народного господарства (ГАСУ), він мав охопити усі сфери суспільного життя (передбачалась інформатизація медичного обліку населення, комунальних платежів, трудових відносин і навіть повний перехід на безготівкову форму розрахунку громадянами за купівлю товарів та послуг) [1, с. 11–15]. Реалізація такого проєкту в СРСР в умовах монополії на владу з боку КПРС без спільного рішення ЦК КПРС та Уряду СРСР була неможлива. Саме це стало завадою на шляху повномасштабної реалізації проєкту ЗДАС. Актуальним і важливим завданням є дослідження доробку колективу науковців Інституту кібернетики АН УРСР під керівництвом акад. В.М. Глушкова, який дасть можливість прослідкувати історію виникнення, функціонування та трансформації такого феномену, як ЗДАС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що довгий час матеріали, що стосувались проєкту загальнодержавної автоматизованої системи збору та обробки інформації для обліку, планування та управління народним господарством СРСР, у тому числі ескізний проект, були військовою таємницею, тому були засекречені. На початок 1990-х рр. за цією темою серед доступних матеріалів були лише передсмертні записи В.М. Глушкова. Від часу отримання Україною незалежності його наукова спадщина по ЗДАС стала доступною для дослідження. Так, Ю.В. Капітонова та О.А. Летичевський [1], І.В. Сергієнко [14] висвітлюють загальну новаторську діяльність засновника і першого директора Інституту кібернетики АН УРСР акад. В.М. Глушкова і практику застосування її у науці, техніці, та інших сферах суспільного життя, зокрема проєкту ЗДАС. Технічна сторона підходу до проектування керуючих обчислювальних машин для АСУП представлена у публікації Л.Г. Хоменка [10]. Економічні та соціальні аспекти розкрито авторами В.В. Глушковою, С.О. Жабіним та Е.П. Карпецем [8]. Соціальний аспект проєкту досліджується також закордонними науковцями [12]. Аналіз функціонування, розвитку та взаємного впливу наукових розробок Інституту кібернетики АН УРСР та проєкту ЗДАС на основі вивчення архівних матеріалів жодного разу не проводився.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження на основі архівних матеріалів, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше, внеску розробок Інституту кібернетики АН УРСР під керівництвом акад. В.М. Глушкова, як основної інституційної установи, у зародження та розвиток проєкту системи автоматизованого управління економікою країни СРСР у 1960-ті – 1980-ті рр.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із розгортанням масштабної індустріалізації країни на початок 1960-х рр. збільшення наукомісткості виробництв спонукало до системних змін економічного та наукового управління підприємствами. Створення електронних обчислювальних машин із постійно зростаючими технічними можливостями призвело до того, що їх стали використовувати у різних галузях науки, техніки та народного господарства. На той час існувало чимало урядово-партійних документів, що наголошували на вирішальній ролі нових технологій, заснованих на впровадженні обчислювальних машин у державні програми систем управління, виконанням яких радянське керівництво мало на меті побудову комуністичного суспільства. Президія АН УРСР у межах своєї постанови № 99 від 11 травня 1962 р. визначила, що науковими та інженерно-технічними працівниками Інституту кібернетики у складі Академії наук УРСР теоретично розроблено і побудовано ряд унікальних електронних обчислювальних і керуючих машин, розроблено математичні методи розв'язування завдань лінійного і динамічного планування, теорії алгоритмів і машинних мов та загальної теорії систем, що самі організуються. Постановою також зазначено, що дослідження з кібернетики розвиваються у ряді установ Академії наук УРСР, зокрема у Фізико-технічному інституті, Інституті електротехніки, Інституті математики, низці неакадемічних науково-дослідних установ та вищих навчальних закладах України. Президією АН УРСР на Інститут кібернетики покладено завдання об'єднати зусилля вчених різних спеціальностей для подальшого розвитку загальної теорії автоматів, теорії лінійного і динамічного планування, теоретичних основ застосування керуючих обчислювальних машин в системах безпосереднього і дистанційного керування об'єктами та алгоритмізації виробничих процесів [2, с. 72–74].

Напрями наукових досліджень Інституту кібернетики почали формуватись у науково-дослідній установі – Обчислювальний центр АН УРСР. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР у 1957–1958 рр. спільно з НДІ-17 Міністерства автоматичних приладів та ОЦ-3 Міністерства оборони в ОЦ АН УРСР виконувались роботи з розроблення систем автоматичного управління для військового сектору країни, зокрема для автоматичного наведення винищувальної авіації та зенітних керованих ракет [3, с. 42–44]. Починаючи з 1960-х рр. в ОЦ АН УРСР, а потім в Інституті кібернетики АН УРСР проводилися наукові дослідження у галузі економічної кібернетики за напрямами мережевого планування та управління, теорії розкладів та календарного планування, нелінійного та стохастичного програмування, розроблення динамічних моделей економіки. Результати цих досліджень покладались в основу математичного забезпечення автоматизованих систем управління технологічними процесами та підприємствами. Зокрема у відділі економічної кібернетики групою науковців під керівництвом д.ф.-м.н. В.В. Шкурби вирішувались питання планування та оперативного управління на Київському мотоциклетному заводі, заводах «Арсенал» та «Радіоприлад». У 1958 р. під керівництком д.ф.-м.н. В.М. Глушкова, к.т.н. Л.Н. Дашевського та к.ф.-м.н. К.Л. Ющенко побудовано першу радянську машину для наукових та експериментальних робіт, пов'язаних із дослідженнями алгоритмів управління виробничими процесами ЕОМ «Київ». На ній було реалізовано першу вітчизняну систему управління базами даних «Автодиректор». 4 листопада 1960 р. на ЕОМ «Київ» в ОЦ АН УРСР проведено перший у світі експеримент з дистанційного управління технологічним процесом виплавки сталі у бесемерівському конверторі на Дніпродзержинському металургійному заводі, відстань від якого до місця розташування машини перевищувала 500 км [4, с. 8–9]. У 1961 р. науковцями А.О. Стогнієм, А.І. Нікітіним, А.Г. Кухарчуком побудовано першу вітчизняну керуючу машину широкого призначення «Дніпро». На її базі було створено систему комплексної автоматизації проєктування та виготовлення деталей суднових корпусів для Миколаївського суднобудівного заводу, систему управління виплавкою сталі для Дніпровського металургійного заводу. Під час спільного радянсько-американського космічного польоту «Союз-Аполон» дві ЕОМ «Дніпро» керували великим екраном, на якому відображалося стикування космічних кораблів у демонстраційній залі Центру керування [5, с. 13–16].

З метою розширення досліджень у галузі кібернетики постановою Президії АН УРСР від 13 листопада 1959 р. в ОЦ АН УРСР додатково організовано відділ автоматизації статистичного обліку і планування та відділ технічної кібернетики. У межах постанови ухвалено рішення про розгортання досліджень з автоматизації в усіх інститутах Відділу технічних наук АН УРСР, інститутах АН УРСР хімічного профілю та в Інституті фізіології ім. О.О. Богомольця [6, с. 147].

Теоретичні дослідження були завжди пов'язані з прикладними проєктами і розвивалися у взаємозв'язку з ними. Науковцями відділу програмування під керівництвом К.Л. Ющенко розроблено оригінальні алгоритми календарного планування, розрахунку плану виробництва за заданою програмою випуску продукції та лінійного програмування. На їх основі групою науковців (акад. АН УРСР В.М. Глушков, Л.А. Калужнін, З.Л. Рабінович та ін.) було розроблено загальні чисельні методи розв'язання багатоваріантних задач керування, планування та проєктування [7, с. 232–235].

Таким чином, проєкт загальнодержавної автоматизованої системи збору та обробки інформації для обліку, планування та управління народним господарством СРСР (ЗДАС) розгортався на підґрунті значної кількості важливих досягнень в галузі автоматизації управління виробничими процесами та високої наукової активності Інституту кібернетики АН УРСР.

Розвиток автоматизованих систем управління в нашій країні відбувався за існуючим вертикальним галузевим принципом. Академік В.М. Глушков у проєкті ЗДАС доводив, що для підвищення темпів зростання економіки країни необхідно широке використання в'язків між підприємствами різних відомств, різними міністерствами, що знаходяться на одному ієрархічному рівні, але належать різним відомствам, що є горизонтальними зв'язками. Він наголошував, що питання планування, управління та обробки інформації неможливо вирішити якимось одним відомством. Інформація мала збиратися від усіх елементів системи та надходити до центру прийняття управлінських рішень, Чим більше буде зібрано інформації про стан виробництва та інші елементи, тим точнішим і дієвішим буде управлінське рішення. Швидкість збору інформації в цій системі була ключовою. Саме тому реалізація ЗДАС мала початися на підпри-

ємствах-виробниках продукції, а його технічною базою мала стати Державна мережа обчислювальних центрів (близько 200, по кількості адміністративних одиниць СРСР) та автоматизована система зв'язку країни [4, с. 11].

У СРСР на кінець 1950-х рр. існувало декілька проєктів, що мали за мету змережувати весь радянський союз. У проєкті «Економічна автоматизована система управління» інженера-полковника Збройних сил СРСР А.І. Кітова пропонувалось для оптимізації планування та управляння економікою країни використовувати обчислювальну техніку Міністерства оборони. Ще одним був проєкт вченого в галузі електрозв'язку О.О. Харкевича «Єдина система зв'язку», який пропонував побудувати національну комунікаційну мережу для обміну інформацією на існуючих телефонних та телеграфних каналах зв'язку.

У проєкті В.М. Глушкова народне господарство в цілому розглядалося як складна кібернетична система, що поєднувала величезну кількість різних взаємозалежних контурів управління і була змодельована на зразок економіки фабрики, розгорнутої для всієї країни.

Спочатку керівництво країни проєкт ЗДАС підтримало, але з часом підтримка почала слабнути і В.М. Глушков вирішив провести промоцію своєї ідеї на одному локальному підприємстві і потім масштабувати її на інші підприємства для подальшого об'єднання їх у велику мережу [8, с. 6–12].

Ініціатива про початок створення АСУП «Львів» на заводі телевізорів «Електрон» виникла під час зустрічі В.М. Глушкова і директора заводу С.О. Петровського у 1963 р. Львівський завод телевізійної техніки було створено згідно з програмою КПРС денаціоналізації західних регіонів СРСР у 1957 р. на основі заводу вимірювальних приладів. До 1963 р. завод випускав різні марки телевізорів та електронну продукцію космічного та військового призначення. Потреба в телевізорах у СРСР щороку зростала, процес їх виробництва ставав складнішим і для забезпечення його ритмічності необхідні були нові технологічні рішення. Завод «Електрон» був дуже цікавим ще й в тому сенсі, що там працювали спеціалісти з електроніки, було наявне обладнання. Ключовою інституцією по впровадженню комп'ютерних технологій на підприємстві «Електрон» був Інститут кібернетики АН УРСР [9, с. 85].

Роботи розпочалися у 1964 р., у 1967 р. впроваджено першу чергу АСУП «Львів», у 1969 р. система була втілена. Робота системи була організована таким чином, що в головну ЕОМ постійно надходили дані з 5 складів, з кількох конвеєрів та з безлічі датчиків з різних ділянок виробництва. Це дозволило досягти високого рівня синхронізації виконання операцій на різних виробничих ділянках із автоматичним зворотнім зв'язком. Програмне забезпечення для системи готувалось і налаштовувалось під нові ЕОМ «Мінськ-22», «Наірі», ЄС ЕОМ. Програма була написана таким чином, що пристрої системи попеременно використовувались декількома програмами або декількома частинами однієї програми, що дало можливість виключити простої процесорів і збільшити продуктивність. Робота системи АСУП «Львів» дозволила збільшити випуск телевізорів з 1 млн. у 1965 р. до 15 млн. у 1991 р. [10, с. 50–51]. Державна комісія позитивно оцінила систему і рекомендувала її як типову. Систему було впроваджено в кількох галузях машинобудування Москви, Мінську, Києва, на Ленінградському електроламповому заводі, а також закуплено для телевізійного заводу у м. Штасфурт (Німеччина) та заводу у Болгарії. Для виробництва АСУП «Львів» на «Електроні» у 1970-х рр. створено окремий підрозділ СКБ «Системотехніка», який став науково-дослідним інститутом.

Упродовж 1965–1966 рр. згідно постанови № 274 Президії АН УРСР від 28 листопада 1964 р. Інститутом кібернетики спільно з Львівським відділенням Інституту економіки АН УРСР проводився експеримент зі створення комплексної автоматизованої системи планування та оперативного керування промисловістю Львівського економічного району. Експеримент проводився на заводі автонавантажувачів, швейній фірмі «Зоря», взуттєвій фірмі «Прогрес» м. Львова і Великомостівській шахті № 9 комбінату «Укрзахідвугілля». Експеримент показав необхідність масштабування системи на інші підприємства західного економічного регіону, для чого з 1 січня 1965 р. у складі Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР створено відділ прикладної кібернетики [11, с. 23–27]. У 1970 р. АСУП «Львів» нагороджено Державною премією УРСР. АСУП «Львів» мала відображати стан виробництва телевізорів у реальному часі, але це було не доречним керівництву окремих підрозділів, бо виключало «тіньові обліки», тому система не охоплювала всі етапи виробництва і її розповсюдження відбувалося повільно [12, с. 350].

На думку В.М. Глушкова, основою розвитку оптимізації планування та управління економікою за допомогою ЕОМ, переходу до безпаперової технології переробки інформації в народному

господарстві мали стати подальші дослідження у галузі теорії алгоритмів та теорії автоматів, розробка методів автоматизації проєктування ЕОМ та розвиток методів автоматизації програмування [13, с. 247–249]. Ці теми обговорювались на наукових семінарах в Інституті кібернетики, доповідались на тематичних конференціях [14].

Упродовж 1960–1970-х рр. О.А. Летичевським, Ю.В. Капітоновою, Н.М. Грищенко, В.В. Федюрко, О.Д. Феліжанко, Г.К. Шерстобаєвою було розроблено універсальну систему «ПРОЄКТ», що являла собою методику проєктування обчислювальних машин разом з математичним забезпеченням у вигляді мови системного програмування. Її еоретичною основою була теорія дискретних перетворювачів і алгебра алгоритмів. Система дозволяла налаштовуватися на різні методи проектування, класи пристроїв та легко розширювати склад алгоритмів і засобів програмування [15, с. 38], що сприяло швидкості збору інформації. Впродовж 1962–1969 рр. О.О. Бакаєвим, Ю.М Єрмольєвим, І.В. Сергієнком, В.Л. Волковичем, Б.М. Пшеничним, В.В. Шкурбою (наук. керівник В.С. Михалевич) розроблено систему оптимізаційного моделювання для автоматизації розробки програмного забезпечення [16, с. 39]. Л.А. Калужніним, З.Л. Рабіновичем та ін. у 1963 р. розроблено принципи побудови та структуру обчислювальних машин з автопрограмуванням. Ці принципи лягли в основу комплексу досліджень з розробки системи автоматичного управління процесами виробництва на Нижньокамському хімічному комбінаті [16, с. 44]. Упродовж 1966–1968 рр. розроблено та впроваджено у практику методи вирішення завдань планування та розміщення виробництв, оптимального проєктування протяжних об'єктів (залізниць та газопроводів), розподілу вантажоперевезень між різними видами транспорту. На основі цих методів вирішено завдання розподілу вантажоперевезень між залізничним, річковим, морським та автомобільним транспортом у зоні Дніпровського басейну на 1970, 1975 та 1980 рр. (В.С. Михалевич, В.В. Шкурба, А.А. Бакаєв та ін.) [17]. В основу проєктування автоматизованої системи контролю якості води у водоймищах (О.Г. Івахненко) покладено адаптивний метод багатовимірного статистичного контролю об'єктів, що дозволяв враховувати взаємозв'язки між контрольованими параметрами. На основі цього методу у 1970 р. розроблено динамічну модель поточного та перспективного розвитку єдиної газопостачальної мережі СРСР [18, с. 23–25].

Перспективні методи автоматизації програмування знайшли своє втілення і подальший розвиток при побудові автоматизованих систем оброблення даних. Науковцями відділу автоматизації програмування В.Н. Редько, Л.Д. Бабенко, О.Л. Перевозчиковою (наук. керівник К.Л. Ющенко) розроблено нові методи та засоби програмування для різних оптимізаційних завдань. Для різних аспектів оброблення даних розроблено мову великоблочного програмування, вирішено низку завдань цілісного програмування [19, с. 7–17], розроблено основи технології структурного проєктування програм [20, с. 11–50]. Подальшому розширенню існуючих засобів автоматизації програмування сприяли розроблені Ю.В. Капітоновою мови формального опису пристроїв, методи формалізованого проеєктування алгоритмів пристроїв та удосконалення засобів та методів алгоритмічного та логічного моделювання дискретних пристроїв [21, с. 13–15].

У 1980 р. Інститутом кіберентики АН УРСР спільно з Держпланом УРСР та галузевими міністерствами створено та введено в експлуатацію першу чергу РАС УРСР, розроблено автоматизовані системи Міністерства чорної металургії УРСР, Головного управління річковим флотом при Раді Міністрів УРСР, розроблено та впроваджено перші черги територіально-галузевих АСУ міським господарством Києва та Дніпропетровська (В.М. Глушков, В.С. Михалевич, В.І. Скуріхін, В.В. Шкурба, В.І. Гриценко). Впроваджено першу чергу автоматизованої системи оброблення даних Президії АН УРСР для обліку та аналізу наукових кадрів, тематичних планів НДР та планово-фінансової діяльності (В.М. Глушков, В.С. Михалевич, В.В. Шкурба) [22, с. 59]. На початок 1980-х рр. ІК АН УРСР по цілій низці напрямів, що стосувались програми відкриття мережі ОЦ РАС Української РСР був головною установою. Це підтверджено постановами Держкомітету СРСР з науки і техніки, Держплану УРСР та Президії АН УРСР [22, с. 4–6].

Висновки. Таким чином, невелика частина наукових розробок Інституту кібернетики АН УРСР, приведена у цьому дослідженні, дає змогу зробити висновок, що його внесок у створення системи автоматизації проєктування нових ЕОМ, розробку та впровадження ефективних систем автоматизації проєктування та програмування був надзвичайно важливим для організації автоматизованого збору та переробки інформації у народному господарстві країни. Наукові розробки Інституту кібернетики АН УРСР були одними із

самих важливих складових частин виникнення, функціонування та розвитку ЗДАС.

У різні періоди існування проєкту радянське керівництво по-різному ставилось до планів його виконання, проєкт не був ні повністю відхилений, ні схвалений. Найближчим до схвалення проєкт був у 1970 р., коли під час масштабних перегонів зі США за космос та технології з'явилась перша американська цивільна мережа ARPANET (29 жовтня 1969 р.). Державні міністерства Держплан, Держбанк і Держпостач не хотіли позбавитись власного економічного контролю над владою країни. Увага влади до проєкту була частковою через існуючі відносини між галузевими, регіональними та національними інтересами економічного планування країни. Тому, наприкінці 1970-х рр., замість загальнонаціональної мережі було збудовано десятки, а пізніше і сотні локальних обчислювальних центрів та автоматизованих систем управління, але вони так і не були з'єднані між собою. Але впроваджені у народне господарство розробки Інституту кібернетики АН УРСР істотно вплинули на вироблення владою країни поточних та перспективних планів використання засобів обчислювальної техніки та автоматизованих систем управління. Було створено десятки галузевих і регіональних інститутів, отримано нові результати в галузі управління, які увійшли до наукового обігу. Після смерті В.М. Глушкова 28 січня 1982 р., проєкт ще був темою державних дискусій та ЗМІ до появи в країні Інтернету. В роки незалежності України Інститутом кібернетики НАН України, продовжуючи справу В.М. Глушкова, розроблено типові компоненти систем загальнодержавного призначення для Верховного Суду України, Рахункової палати, Державної податкової адміністрації України, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, які забезпечують комплексну автоматизацію діяльності державних структур.

Список літератури:

1. Капитонова Ю.В., Летичевский А.А. Парадигмы и идеи академика В.М.Глушкова. К.: Наукова думка, 2003. 456 с.
2. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 1015а. Арк. 72–74.
3. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4699. Арк. 42–44.
4. Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 8–9.
5. Архів Президії НАН України. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 19.
6. Архів Президії НАН України, Ф. 251. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 127–167.
7. Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Книга 2. Частина 2: 1971–1991/ редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) та ін. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2018. 1136 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002170 (дата звернення: 07.03. 2025).
8. Глушкова В.В., Жабін С.О., Карпець Е.П., Одарич С.В. Кібернетика та демократичне управління економікою / За заг. ред. к.е.н. А.В. Кравчука. К.: Центр соціальних та трудових досліджень, 2017. 98 с.
9. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 1252. Арк. 82–91.
10. Хоменко Л.Г. Застосування системного підходу до створення АСУ та мультипрограмних електронних обчислювальних машин в Україні (1964–1968). *Дослідження з історії техніки*:*Збірник наукових праць.* 2012. Вип. 15. С. 46–57.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2682. Арк. 23–27.
12. Gerovitch S. InterNyet: Why the Soviet Union Did Not Build a Nationwide Computer Network. *History and Technology*. 2008. Vol. 24. P. 335–350.
13. Глушков В.М. Введение в АСУ. К:, Техніка, 1974. 320 с.
14. Ругаленко С.І. Код майбутнього: відкриваючи нові горизонти (Перша всесоюзна конференція з програмування). *Актуальні питання у сучасній науці.* Вип.8 (26). Київ: Наукові перспективи, 2024. С. 1207–1219.
15. Сергієнко І.В. Наукові ідеї академіка В.М. Глушкова та розвиток сучасної інформатики. *Вісник НАН України.* 2008. № 11. С. 35–60.
16. Науковий архів ІК НАН України ім. В.М. Глушкова. Оп. 1. Спр. 1102. Арк.213.
17. Науковий архів ІК НАН України ім. В.М. Глушкова. Оп. 2. Спр. 934. Арк. 157.
18. Науковий архів ІК НАН України ім. В.М. Глушкова. Оп. 2. Спр. 985. Арк. 98.
19. Науковий архів ІК НАН України ім. В.М. Глушкова. Оп. 2. Спр. 5556. Арк. 112.
20. Науковий архів ІК НАН України ім. В.М. Глушкова. Оп. 2. Спр. 5731. Арк. 93.
21. Науковий архів ІК НАН України ім. В.М. Глушкова. Оп. 1. Спр. 1741. Арк. 258.
22. Науковий архів ІК НАН України ім. В.М. Глушкова. Оп. 1. Спр. 1775. Арк. 375.

Ruhalenko S.I. CONTRIBUTION OF THE INSTITUTE OF CYBERNETICS OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE UKRAINIAN SSR TO THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE V.M. GLUSHKOV'S OGAS PROJECT

Based on archival materials, some of which are introduced into scientific circulation for the first time, this article updates information on the scientific activities of the Institute of Cybernetics of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR under the leadership of Academician V.M. Glushkov. The institute played a key institutional role in the emergence, functioning, and transformation of the project for the nationwide automated system for data collection and processing to support accounting, planning, and management of the national economy of the USSR, widely known as OGAS. It has been established that the research directions of the Institute of Cybernetics began to take shape in the 1950s when it was still functioning as the Computing Center of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. The research efforts of the institute's scientific team in these areas enabled V.M. Glushkov to develop the OGAS project, which aimed to integrate thousands of computing centers, individual enterprise management automation systems, and sectoral automated management systems into a unified network. Eventually, the system was envisioned to encompass all spheres of societal life. Further studies in economic cybernetics facilitated the development of general numerical methods for solving multi-variant control, planning, and design problems. It has been determined that the implementation of the ASUP «Lviv» system at the Lviv «Elektron» television plant had significant historical and technological implications. The research also highlights that the scientific advancements of the Institute of Cybernetics in the automation of computer design, the development and implementation of efficient automation systems for design and programming, were crucial for the large-scale organization of automated data collection and processing within the national economy. These advancements constituted one of the most essential components of the emergence, operation, and development of the OGAS project. The article also outlines the reasons why the full-scale implementation of the OGAS project ultimately proved impossible.

Key words: *programming, K. Yushchenko, computing technology, history of science and technology, scientific school, biographistics, scientific heritage, automation of programming, digital technologies.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 069(477.82:438)»1990/20»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.54

Гаврилюк С.В.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Надольська В.В.
Волинський національний університет імені Лесі Українки

СПІВПРАЦЯ МУЗЕЇВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ З МУЗЕЙНИМИ ЗАКЛАДАМИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1990-ТІ РР. – ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI СТ.)

У статті проаналізовано напрями і форми співпраці музеїв Волинської області з музейними установами Республіки Польща упродовж 1990-х рр. – першої чверті XXI ст. Охарактеризовано нормативно-правову базу загальнодержавного і регіонального рівнів, яка заклала основи для розвитку професійної комунікації музейних співробітників двох країн, Волинської області зокрема. Констатовано, що активізації міжмузейних взаємин на початковому етапі українського державотворення сприяли прикордонний статус Волині, створення транскордонного об'єднання Єврорегіон «Буг» (1995 р.), відкриття у Луцьку Генерального Консульства Республіки Польща (2003 р.). Проаналізовано форми співпраці музеїв Волині з Державним музеєм у Майданеку, Окружним музеєм у м. Холмі, Окружним музеєм в м. Замості, Регіональним музеєм у Стальовій Волі. Головними напрямами міжмузейної взаємодії стало проведення спільних археологічних досліджень, архітектурно-етнографічної експедиції; вивчення і документування спільної культурної спадщини на території польсько-української прикордоння, робота з опрацювання музейних фондів та введення у науковий обіг речових пам'яток; організація і проведення тематичних і фондових виставок, присвячених історії та культурі населення українсько-польського порубіжжя, видатним особистостям регіону. Результатом професійної співпраці співробітників українських і польських музеїв стали також міжнародні наукові конференції, тематично орієнтовані на мало досліджувані проблеми, видання наукових праць і презентаційної літератури, спільних музейних збірників («Замосцько-Волинські музейні зошити»). Звернуто увагу на вивчення музейниками Волині новітніх практик роботи польських музеїв з різновіковою аудиторією, людьми з інвалідністю зокрема у межах реалізації програми транскордонного співробітництва «Польща – Білорусь – Україна» (2014–2020 рр.).

Зроблено висновок, що співпраця музеїв Волинської області і Республіки Польща є перспективною задля подальшого поглиблення співробітництва в галузі культури і науки, трансформації вітчизняного музейництва.

Ключові слова: *музей, міжмузейна професійна комунікація, Україна, Волинська область, Республіка Польща, українсько-польське прикордоння, культурна спадщина, міжнародний проєкт, виставка.*

Постановка проблеми. Важливим чинником успішної розбудови незалежної України є міжнародна співпраця, спрямована на дієву інтеграцію до світового співтовариства, утвердження іміджу держави, вивчення і впровадження кращих практик світового досвіду у різних сферах життя. Це стосується й міжнародних зв'язків між музеями, які розвиваються задля поширення світового досвіду вивчення, збереження й актуалізації культурних цінностей, спільного вирішення питань впровадження ефективного музейного менеджменту і маркетингу, посилення привабливості кожної країни та зміцнення її туристичного потенціалу. Вагомий досвід співпраці з музеями Республіки Польща накопичили упродовж 1990-х рр. – першої чверті XXI ст. музейні заклади

Волині. Його дослідження допоможе узагальнити напрацьовані упродовж більше ніж трьох десятиліть практики професійної взаємодії, виокремити концептуальні орієнтири на перспективу, що служитиме утвердженню добросусідських результативних взаємин між обома народами на засадах стабільності і поваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ознайомлення з науковою літературою з проблеми засвідчує недостатню увагу до її дослідження. Наявні публікації здебільшого стосуються загальних питань налагодження добросусідських взаємин із Польщею в період становлення незалежної України [2; 9], історико-культурних ресурсів українсько-польського прикордоння і важливості їх використання у туризмі [12]. Вчені-історики переважно звертаються до питань інституційних складових українсько-польських гуманітарних взаємин та співробітництва [23]. Окремі аспекти українсько-польської взаємодії у галузі культури розкриваються у працях Р. Чмелика [27; 26], за матеріалами Галичини висвітлюються у статті О. Калакури [10]. Власне питанням співпраці музеїв Волині та Польщі присвячена стаття багаторічного директора Волинського краєзнавчого музею А. Силюка [21], а також публікації, вміщені у спільному збірнику Волинського краєзнавчого музею та музею Замойських у Замості (Польща) – «Замосцько-Волинські музейні зошити» [3; 11; 13; 25]. На прикладі музеїв Волині і музеїв прикордонних територій Польщі вони висвітлюють результати співпраці при проведенні археологічних досліджень, піднімають питання участі музеїв України і Польщі у збереженні та документуванні культурної спадщини українсько-польського пограниччя, окреслюють напрями подальшої співпраці. Отже, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження, яке б узагальнювало форми і напрями співпраці музеїв Волинської області і Республіки Польща упродовж 1990-х рр. – першої чверті XXI ст., що актуалізує тему дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити процеси становлення співпраці музеїв Волинської області з музейними закладами Республіки Польща на початковому етапі українського державотворення; охарактеризувати напрями і форми міжмузейної професійної комунікації упродовж 1990-х–2020-х рр., проаналізувати її результати та окреслити подальші перспективи.

Виклад основного матеріалу. Із проголошенням незалежності України у 1991 р. було значно спрощено процедуру взаємин України і Польщі у галузі культури, зокрема, міжмузейної комунікації, відкрито можливості вільного вибору партнерів, форм і шляхів співпраці.

Формування нового підґрунтя українсько-польських взаємин відбувалося шляхом укладання двохсторонніх угод про співпрацю, які декларували прагнення до нормалізації взаємовідносин, включно з культурним співробітництвом. Так, у травні 1992 р. укладено «Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» [7], а також «Попередню Угоду між Урядом України і Урядом Республіки Польща з питань культурного і наукового співробітництва» [17; 18]. Названі документи включали завдання налагодження співпраці у гуманітарній сфері, аргументуючи її виняткове значення для взаємного пізнання і розуміння історії та культури обох народів.

Вагомим кроком розвитку на нових засадах українсько-польських взаємин стало також налагодження «стратегічного партнерства» (1996 р.), яке передбачало дотримання спільної лінії у зовнішніх відносинах [9, с. 70]. Уряди обох країн зобов'язувалися забезпечувати захист пам'яток культури, сприяти виявленню, інвентаризації, реставрації, збереженню, відновленню цілісності музейних колекцій, відкриттю до них вільного доступу. Кожна із сторін зобов'язувалася сприяти популяризації художніх і культурних цінностей іншої, а також передбачався обмін виставками між музеями, галереями, бібліотеками, архівами [22]. Налагодженню співпраці між музеями України і Польщі сприяло також вибудовування «пріоритетного стратегічного партнерства» (1999–2009 рр.), в основу якого покладено вже накопичений досвід українсько-польського культурного співробітництва. Представники галузі культури і науки обох країн розробили спеціальні пропозиції та рекомендації, у яких зазначили про особливий вплив на долю культурних цінностей насамперед співробітників музеїв, бібліотек, архівів, що дало можливість уникнути політизації питання культурних цінностей [9, с. 70].

Новий етап розвитку двосторонніх культурних відносин між обома державами розпочався 30 листопада 2009 р. підписанням «Протоколу про співробітництво між Міністерством культури і туризму України та Міністерством культури і національної спадщини Республіки Польща на 2009–2012 рр.». Документ задекларував наміри щодо реалізації спільного проєкту застосування цифрових технологій у бібліотеках та музеях України, сприяння взаємній співпраці у галузі культури та мистецтва [19]. Усі названі міжнародні документи стали пра-

вовим підґрунтям налагодження й розвитку тісних стосунків між музеями України та Польщі як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, активізували таку співпрацю особливо на українсько-польському прикордонні.

Важливу роль у зміцненні українсько-польських взаємин відіграла транскордонна співпраця, зокрема, угоди, що укладалися на локальному рівні представниками місцевої адміністрації українсько-польського прикордоння. Так, 18 грудня 1991 р. в м. Томашов Любельський (Польща) було підписано «Порозуміння про співпрацю прикордонних воєводств і областей Польщі та України». На основі цього документу укладено угоди про співпрацю між українськими і польськими музеями.

Активізації міжмузейних взаємин у 1990-х рр. сприяла державна підтримка музеїв України та можливості залучення позабюджетних коштів із Фонду малих проєктів програми «Phare», призначеної для розвитку прикордонної співпраці в рамках транскордонного об'єднання Єврорегіон «Буг» (створений 29 вересня 1995 р.; з 1997 р. – повноправний член Об'єднання Регіонів Європи) [11, с. 6]. Позитивно вплинуло на налагодження співпраці між музеями Волинської області і прикордонних територій Польщі відкриття у Луцьку Генерального Консульства Республіки Польща (2003 р.). Усі ці фактори створили сприятливі умови для перегляду взаємних усталених негативних стереотипів у відносинах між українцями й поляками, заклали підвалини для формування нових відносин, побудованих на взаємній повазі до історії та культури обох народів, стали вагомими кроками у розвитку співпраці між музеями, спрямованої на пошук, вивчення і збереження пам'яток історії та культури.

Прикордонний статус Волині (область межує, зокрема, з Люблінським воєводством Республіки Польща) став ще одним важливим чинником розгортання музейними установами обох держав міжнародної культурної співпраці. Ще наприкінці 1980-х рр. почали налагоджуватися взаємозв'язки між Волинським краєзнавчим музеєм та Державним музеєм у Майданеку – місцем пам'яті загиблих у концентраційному таборі періоду Другої світової війни. Ідея започаткування такої співпраці належала тодішньому директору музею у Майданеку, уродженцю Львова Є. Чайці. Курував такі взаємини між обома музеями голова Комітету опіки над Майданеком, професор Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні Й. Маршалек [21]. Співпраця обох музеїв спрямовувалася на донесення до відвідувачів антивоєнних ідей, дослідження історії Майданеку, пошук і налагодження контактів із в'язнями колишнього концтабору, які проживали в Україні і на Волині зокрема. Відбулося кілька обмінів делегаціями музейних співробітників; документальні та художні виставки, підготовлені працівниками Державного музею у Майданеку, демонструвалися у Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, інших тодішніх районних центрах Волинської області [21].

Дієвою формою співпраці музеїв Волинської області і музеїв Польщі у 1990-х – на початку 2000-х рр. стала організація та обмін виставками. Виставки дозволяли підвищувати доступність і суспільну значимість музейних фондів, вводити до наукового і культурного обігу пам'ятки, що знаходилися в приватних збірках, сприяли вдосконаленню методів експозиційної та культурно-освітньої роботи музеїв, суттєво розширювали географію їх діяльності, знайомили з історією та культурою обох народів, будуючи на якісно новому цивілізаційному рівні взаємовідносини між державами. Так, початок виставкових обмінів між музеями м. Луцька і м. Холма був покладений експонуванням виставки старої фотографії «Подорож в минуле» в Холмському окружному музеї у 1990 р.

Особливо тісні й плідні відносини склалися наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. між Волинським краєзнавчим музеєм та Окружним музеєм у м. Замості. Їх започатковано у 1987 р. підписанням договору про прикордонний культурний обмін між Волинською областю та Замостським воєводством [25, с. 5]. На його основі 22 липня 1987 р. Волинський краєзнавчий музей і Окружний музей у Замості уклали першу офіційну угоду про співробітництво на період 1987–1990 рр. У документі передбачено можливість обміну делегаціями співробітників музеїв; знайомства з музейною справою, особливостями діяльності музейних закладів України й Польщі, пам'яткоохоронною роботою; укладання детальної археологічної карти виявлених на українсько-польському прикордонні пам'яток. У результаті домовленості відбулося експонування кількох виставок у Луцьку та Грубешові – повітовому центрі тоді Замостського воєводства [21].

І в наступні роки установи активно здійснювали обмін музейними виставками. Так, у листопаді 1991 р. в Замості відкрито виставку волинського традиційного народного одягу, а у грудні – в Луцьку виставку «Сучасна народна творчість Замойського регіону». На основі фон-

дів обох музеїв була створена виставка «Стара фотографія XIX – початку XX ст.», що відкрилася в Замості у вересні 1993 р. після презентації в червні того ж року ліногравюр з видами Замостя авторства Казимира Лонського [25, с. 5].

Помітним явищем в культурному житті українсько-польського прикордоння кінця XX ст. стала презентація німецько-польсько-української виставки «Скарби східних готів». Унікальні срібні вироби і прикраси готів (початок V ст.), виявлені під час археологічних розкопок в с. Качин Камінь-Каширського району Волинської області, експонувалися в музеях Замостя, Варшави та Ополє, а їх світлини увійшли до німецько- та польськомовних каталогів [5, с. 30]. У 2003 р. Волинський краєзнавчий музей виступив партнером з організації в Холмі виставки сакрального мистецтва, а також наукової конференції «До надприродної краси» [28].

Наприкінці 2005 р. в Замості, а весною 2006 р. у Луцьку відкрилася історико-етнографічна виставка «Буг – річка, яка єднає. Історія землеробства Побужжя». Археологічні та етнографічні музейні предмети, представлені у тимчасовій експозиції, походили із зібрань музеїв Холма, Любліна, Замостя, Грубешова, Томашова Любельського, Кракова, колекцій приватних осіб [3, с. 285]. Волинський краєзнавчий музей представив низку світлин. Зміст виставки пояснювало представлене на ній ілюстроване видання із ґрунтовними статтями польських археологів А. Коковського та М. Покропка. За матеріалами виставки був опублікований ілюстрований альбом [30].

Ще одним напрямом спільної роботи музеїв України і Польщі стало проведення досліджень і документування спільної культурної спадщини на території українсько-польського порубіжжя. Така діяльність поєднувалася із збиранням, вивченням і відкриттям доступу до музейних предметів [11, с. 7–9]. Музейна співпраця та впровадження новітніх інформаційних технологій зробили можливими онлайн-консультації, порівняння матеріалів, пошук аналогів і доступ до відповідної наукової літератури.

Завдяки багаторічній практиці міжмузейної професійної комунікації, підготовки і проведення спільних виставок, прагненню привернути увагу влади і громадськості до зростаючих процесів фізичного повсякденного руйнування малих архітектурних форм у населених пунктах обох держав у 2003–2004 рр. розроблено та реалізовано спільний багатоетапний проєкт «Зникаюча краса» [5, с. 30–31]. Його координатором виступив заступник директора Окружного музею в Замості П. Кондрацюк. У межах проєкту проведено спільну українсько-польську архітектурно-етнографічну експедицію прикордонним Прибужжям. У ході польового обстеження здійснено документування і фотофіксацію малих архітектурних форм сіл і містечок тоді Володимир-Волинського, Любомльського, Турійського, Іваничівського районів Волинської області, Сокальського, Белзьського, Жовківського районів Львівської області України та Холмського, Замостського, Красноставського, Грубешівського повітів Люблінського воєводства Польщі. За підсумками експедиції створено фотодокументальну виставку із виданням каталогу «Ginące piękno: Detal architektoniczny w zabytkach polsko-ukrainskiego pogranicza. Зникаюча краса: Архітектурна деталь у пам'ятках польсько-українського пограниччя» [29].

Проєкт реалізовувався за участі Люблінського осередку охорони культурної спадщини – з польської сторони, та Відділу охорони культурної спадщини Управління культури Волинської облдержадміністрації, Володимир-Волинського, Іваничівського та Нововолинського історичних музеїв – з української. Результати проведеної роботи отримали високу оцінку фахівців як дієвий механізм збереження за допомогою фотофіксації традиційної матеріальної культури населення українсько-польського порубіжжя, яка визначає автентичність регіону, його неповторність та самобутність.

Однією з форм співпраці музеїв Волинської області і польських музейних закладів стали археологічні дослідження. Українські археологи отримали можливість оглянути колекції, які їх цікавили, в Холмі, Любліні, Кракові, Варшаві, Познані. Польські дослідники працювали в музеях і архівах Києва, обстежили археологічні об'єкти Поділля і Волині. Підсумком тривалої роботи стало 9-ти томне видання «Baltic – Pontic Studies», яке презентувало археологію та праісторію польських і українських земель, здобутки вчених цих країн [4].

У 1996 р. Комітет наукових досліджень у Варшаві призначив трьохрічний грант музеєві у Холмі на проведення наукових пошуків у фондах Волинського краєзнавчого музею в Луцьку та дослідницьких робіт на неолітичному поселенні в с. Зимне на Волині. Завдяки міжмузейній угоді про співпрацю це завдання вдалося реалізувати колективу польських дослідників (під керівництвом А. Броніцького) і українським археологам, яких очолив науковий співробітник Волинського

краєзнавчого музею Г. Охріменко. Дослідницька робота увінчалася підготовкою ґрунтовних звітів і чималою кількістю публікацій із спільних польових досліджень [3, с. 284].

Співпраця з польськими археологами активізувалася в межах програми Єврорегіон «Буг». Археологічні експедиції організовувались з метою поквадратного археологічного обстеження територій двох країн та складання детальних археологічних карт. У 1997 р. була проведена перша спільна польсько-українська експедиція в с. Зимне, до складу якої увійшли дослідники-археологи А. Закосцєльна, А. Броніцький та Г. Охріменко. Виявлені під час експедиції археологічні знахідки були передані до фондів Волинського краєзнавчого музею [3, с. 283–284].

Ще однією платформою міжмузейної професійної комунікації у досліджуваний період стали наукові зібрання, на яких співробітники українських і польських музеїв презентували власні дослідження. Так, у вересні 1996 р. Осередком навчання і охорони навколишнього середовища в Любліні та Університетом Марії Кюрі-Склодовської за підтримки місцевої влади Замостського воєводства та Волинської області організована наукова конференція «Спільне коріння – спільне майбутнє»[5, с. 30]. На ній обговорювалися питання охорони культурної спадщини в містах Холмі й Луцьку, особливості туристичного маршруту Холм–Замость–Грубешів–Володимир-Волинський–Луцьк–Колодяжне–Любомль–Шацьк. Висока результативність наукового обговорення стала підставою подальшого планування спільних українсько-польських програм та проєктів.

У 1998 р. Окружний музей у Замості виступив співорганізатором міжнародної наукової конференції «Олександр Цинкаловський і Волинь», яка відбулася у Володимирі-Волинському і була приурочена 100-річчю від дня народження відомого українського та польського археолога, історика та музейника [14]. Завдяки отриманню музеєм в Замості фінансування з Фонду малих проєктів Phare в лютому 2000 р. організовано й проведено конференцію «Замойщина та Волинь в минулому тисячолітті. Історія, культура, мистецтво». На науковому зібранні презентовано найновіші дослідження про різногалузеві зв'язки між населенням цих територій упродовж тисячолітньої історії [25, с. 6].

Результатом тісних багаторічних контактів музеїв стало видання, починаючи з 2003 р., двомовного польсько-українського наукового збірника «Замосцько-Волинські музейні зошити». Його перший том присвячений проблематиці прикордонних територій Польщі та України, зокрема, дослідженням їх історії, мистецтва, етнографії, археологічних пам'яток. У другому томі вміщені матеріали про замки і фортеці в кордонах Першої Речі Посполитої. Третій том присвячений постаті Яна Замойського – мецената, політика, засновника Замостя, громадського і культурного діяча. Четвертий том містить статті, які розкривають діяльність музеїв України і Польщі щодо збереження й документування об'єктів культурної спадщини прикордоння. Публікації 5-го тому «Замосцько-Волинських музейних зошитів», авторами яких є також науковці закладів вищої освіти і музейники, піднімають широке коло питань історії та культури населення українсько-польських прикордонних територій [15]. Восени 2005 р. назване видання було відзначене дипломом переможця конкурсу музейних наукових видань у ході роботи Першого всеукраїнського музейного фестивалю у Дніпропетровську.

У 2000-х рр. до традиційних форм співпраці додалася професійна комунікація, спрямована на вивчення волинськими музейниками новітніх практик взаємодії з цільовою аудиторією у музейних установах Польщі. Платформою для знайомства з польським досвідом розробки і впровадження стратегій доступності до музейних предметів, представлених в експозиціях, усіх категорій населення, включаючи осіб з інклюзією, стали проєкти, реалізовані у межах Програми транскордонного співробітництва «Польща–Білорусь–Україна. 2014–2020» [16]. Їх учасником з українського боку виступив Волинський краєзнавчий музей.

У жовтні 2021 р., зокрема, стартував міжнародний проєкт «Музеї прикордоння – простір для інтеркультурного діалогу». Його упродовж одного року реалізовували Волинська обласна рада, Волинський краєзнавчий музей та Регіональний музей у м. Стальова Воля Підкарпатського воєводства Республіки Польща. Проєкт поставив за мету не лише розвиток культурного туризму у транскордонному регіоні Волинь – Підкарпаття завдяки поглибленню міжмузейного співробітництва, здійснення обміну досвідом збереження і промоції культурного надбання, але й акцентував увагу на практичному вирішенні питань надання музейним об'єктам інклюзивності, розширення доступу до них маломобільних груп населення. Тренінги для волинських музейників відбулися у липні

і жовтні 2022 р. у Музеї Стальової Волі, який комплексно обладнаний з урахуванням потреб людей з інвалідністю (підйомники, звукові маячки, тифлографіка, що дозволяє незрячим на дотик сприймати графічні зображення, а також путівники та презентаційні матеріали шрифтом Брайля) [1]. У ході серії навчань волинські музейники на практиці ознайомилися з особливостями роботи з людьми з інвалідністю, промоцією музейних зібрань, формами залучення різновікової музейної аудиторії. Зокрема, у Музеї центрального промислового округу – структурній одиниці Регіонального музею у Стальовій Волі – відбулися спільний семінар «Доступна промоція в закладах культури» і тренінг з відчуття простору музею незрячими відвідувачами [6]. Корисним для волинських музейників було й спілкування з польськими колегами з питань новітніх форм роботи сучасного музею.

Складовою міжнародного проєкту стала також підготовка й проведення у Волинському краєзнавчому музеї восени 2022 р. за участю польських колег-музейників виставки «Мистецтво для всіх. Порцеляна». Залучення грантових коштів створило можливість для представлення зразків порцеляни в обладнаній за сучасними вимогами музейній залі з використанням новітнього світлового і просторового наповнення, яке дозволило надати особам з інвалідністю необхідний фізичний та інформаційний доступ до музейних предметів [6].

Зміцненню міжмузейної професійної комунікації, розширенню співпраці у напрямку дослідження історії та культури українсько-польського порубіжжя сприяв реалізований впродовж 2021–2023 рр. міжнародний проєкт «Готський шлях: спільна історична реконструкція та віртуальна подорож у минуле», до участі в якому долучилися Володимирський історичний музей імені О. Дверницького та музеї Грубешівського повіту Польщі [20]. Завдяки проєкту співробітники Володимирського музею змогли ознайомитися із діяльністю нової інтерактивної установи – музею-скансену «Село готів», яка функціонує в с. Масломенч з 2014 р. й активно використовує у роботі з відвідувачами комп'ютерні технології [20]. Результатом трьохрічної співпраці стали також вдосконалення інформаційної і матеріальної бази Володимирського історичного музею імені О. Дверницького та Музею імені отця Станіслава Сташиця в Грубешові, розширення різновікової музейної аудиторії, популяризація за допомогою низки заходів історії та культури населення українсько-польських прикордонних територій. Серед них – міжнародна наукова конференція «Готський шлях: спільна історична подорож у минуле» (березень 2023 р.) [8].

На жаль, розв'язана російським агресором у лютому 2022 р. повномасштабна війна проти України не дає можливості у повній мірі реалізовувати міжнародні заходи за участю музеїв. Однак триває обговорення питань співпраці на перспективу. У грудні 2024 р. відбулася зустріч міністра культури та стратегічних комунікацій України М. Точицького і міністра культури та національної спадщини Польщі Г. Врублевської, під час якої досягнуті домовленості про розширення у 2025 р. співпраці у сфері культури, зокрема, реалізацію освітніх програм для молоді, стажування, організацію мистецьких резиденцій, заходів із збереження культурної спадщини, у тому числі музейними засобами [24].

Висновки. Таким чином, співпраця українських і польських музеїв, започаткована на межі 1980-х–1990-х рр. і продовжена у наступні 35 років, виступає вагомим свідченням сформованого якісно нового етапу професійного міжмузейного діалогу держав-сусідів. Вона знайшла вияв у проведенні спільних археологічних досліджень, вивченні й документуванні культурної спадщини українсько-польського прикордоння, в організації архітектурно-етнографічних експедицій, виставок, опрацюванні музейних фондів та введенні до наукового обігу нових речових пам'яток, виданні наукових каталогів, альбомів, буклетів, розробці та втіленні спільних міжнародних грантових проєктів, обміні делегаціями наукових співробітників музеїв обох країн з метою ознайомлення з роботою того чи іншого музею.

Результатом професійної співпраці волинських музеїв і музейників Республіки Польщі стали організовані ними наукові конференції, присвячені мало дослідженим питанням історії, пам'яткознавства, знаним особистостям регіону. Про тісні контакти музеїв Волинської області й Польщі свідчать численні публікації українських і польських музейників у збірниках наукових конференцій, а також видання кількох випусків збірника «Замосцько-Волинські музейні зошити». У музейній співпраці виокремлюється взаємодія щодо обміну досвідом із впровадження новітніх практик роботи музеїв з різновіковою аудиторією, людьми з інвалідністю, використання інтерактивних технологій у музейництві, зокрема, у межах реалізації програми транскордонного співробітництва «Польща – Білорусь – Україна» (2014–2020 рр.).

Така співпраця має чіткі перспективи й зорієнтована на подальший розвиток добросусідських відносин України з Польщею шляхом транскордонної співпраці у гуманітарній сфері, що, безсумнівно, сприятиме актуалізації європейських культурних цінностей, трансформації вітчизняного музейництва відповідно до новітніх викликів XXI ст.

Список літератури:

1. Аби музейний простір став доступнішим: волинські музейники переймали досвід польських колег. 2022 р. URL: https://surl.li/xandya (дата звернення: 08.01.2025).
2. Богуцький Ю. Потенціал міжнародної культурної співпраці в умовах глобалізації: українсько-польські кореляції. *Культурологічна думка*. 2018. № 13. С. 7–13.
3. Броніцький А. Співпраця польських і українських археологів, па прикладі досліджень на території ранньосередньовічного городища в Зимне біля Володимира-Волинського (Україна). Роль Хелмського музею в інтеграції середовища. *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. T. IV Zamoś : Muzeum Zamojskie w Zamosciu, 2006/2007. S. 281–287.
4. Відейко М. Ю. Між Балтикою і Понтом: відкриваючи сторінки праісторії Європи. *Археологія.* 2002. № 4. С. 139–141.
5. Вознюк О., Силюк А. Грані співпраці Михайла Кучинка і Волинського краєзнавчого музею. *Літопис Волині.* 2019. Чис. 21. С. 28–33.
6. Грантовий проєкт «Музеї прикордоння – простір для інтеркультурного діалогу». URL: https://surl.li/ybyxui (дата звернення: 08.01.2025).
7. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. 18.05.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172#Text (дата звернення: 18.01.2025).
8. Знавці готської історії з України та Польщі зустрілися на конференції у Володимирі. 2023. URL: https://surl.li/fgnqlc (дата звернення: 30.01.2025).
9. Євсюкова О. В. Україна та Польща: спільні стратегічні пріоритети в процесі історичних реформацій. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 1. С. 68–73. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2013/18.pdf (дата звернення: 30.01.2025).
10. Калакура О. Цивілізаційний вимір українсько-польської співпраці на тлі євроінтеграційних процесів (досвід Галичини). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2016. Вип. 2. С. 283–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_2_15 (дата звернення: 17.01.2025).
11. Кондрацюк П. Музеї Польщі і України в збереженні та документуванні культурної спадщини пограниччя : вступ до проблематики конференції. *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. T. IV. Zamość : Muzeum Zamojskie w Zamosciu, 2006/2007. S. 5–12.
12. Кузик С., Литвин Д. Історико-культурні ресурси українсько-польського прикордоння та особливості їх використання для туристичних цілей. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. № 21. С. 475–482.
13. Куснєж Є. Археологічні дослідження, ведені музеями на прикордонних територіях південної Люблінщини. *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne.* T. IV. Zamość : Muzeum Zamojskie w Zamosciu, 2006/2007. S. 157–169.
14. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. Луцьк : Надстир'я, 1998. 297 с.
15. Музеї Замостя та Луцька видали спільний 5-й том «Замосцько-Волинських музейних зошитів». URL: http://p-p.com.ua/articles/29680/ (дата звернення: 17.01.2025).
16. Музеї прикордоння – простір для інтеркультурного діалогу. Програма Транскордонного співробітництва «Польща – Білорусь – Україна. 2014–2020». URL: https://www.pbu2020.eu/ua/projects2020/732 (дата звернення: 30.01.2025).
17. Попередня Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польщі з питань культурного і наукового співробітництва. 18.05.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_182 (дата звернення: 30.01.2025).
18. Програма реалізації Попередньої угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща в галузі культурного та наукового співробітництва на 1995–1996 роки. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/616_080 (дата звернення: 30.01.2025).
19. Протокол про співробітництво між Міністерством культури і туризму України та Міністром культури і національної спадщини Республіки Польща на 2009–2012 рр. 30.11.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_140#Text (дата звернення: 30.01.2025).

20. Реалізація проєкту «Готський шлях» на завершальному етапі. URL: https://surli.cc/xhqzfk (дата звернення: 06.02.2025).

21. Силюк А. Співпраця Волинського краєзнавчого музею із музеями Польщі по вивченню та збереженню історико-культурної спадщини українсько-польського пограниччя. *Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі.* (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). Вип. 11. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. 608 с. URL: http://museum.dp.ua/article0161.html (дата звернення: 18.01.2025).

22. Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща. 25.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_088#Text (дата звернення: 18.01.2025).

23. Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин та співробітництва: монографія. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 258 с.

24. Україна поглиблює культурну співпрацю з Польщею. 2024. URL: https://www.kyivpost.com/uk/post/43411 (дата звернення: 06.02.2025).

25. Урбанські А. Вступне слово. *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. T. I. Zamość : Muzeum Zamojskie w Zamosciu, 2003. S. 5–6.

26. Чмелик Р. Культурна спадщина сучасного українсько-польського пограниччя в контексті міжетнічних відносин. *Народознавчі зошити*. 2015. № 1 (121). С. 91–98.

27. Чмелик Р. Українсько-польське пограниччя: зіткнення культур і збереження культурної спадщини. *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. T. IV. Zamość : Muzeum Zamojskie w Zamosciu, 2006/2007. S. 13–18.

28. Do piękna nadprzyrodzonego: sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego / redakcja Krystyna Mart. Chełm : Muzeum Chełmskie w Chełmie, 2003. 63 s.

29. Ginące piękno : Detal architektoniczny w zabytkach polsko-ukrainskiego pogranicza. Зникаюча краса : Архітектурна деталь у пам'ятках польсько-українського пограниччя. Каталог виставки. Zamość : Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2005. 54 s.

30. Kokowski A., Pokropek V. Bug – rzeka, ktora łączy. Dzieje rolnictwa Pobuza. Chelm : Wołyńskie Muzeum Krajoznawcze w Łucku; Chełm Muzeum Chełmskie, 2005. 175 s.

Havryliuk S.V., Nadolska V.V. COOPERATION OF THE MUSEUMS OF VOLYN REGION WITH MUSEUM INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF POLAND (1990s – the first quarter of the 21st century)

The article analyzes the trends and forms of cooperation between museums of the Volyn region and museum institutions of the Republic of Poland during the 1990s – the first quarter of the 21st century. The study highlights normative and legal frameworks of the issue at the national and regional levels, which create the foundations for developing professional communication between museum employees of the two countries, particularly in the Volyn region. The activation of inter-museum relations at the initial stage of Ukrainian statehood was facilitated by the border status of Volyn, the creation of the cross-border association Euroregion «Bug» (1995), the opening of the Consulate General of the Republic of Poland in Lutsk (2003). The forms of cooperation of Volynian museums with the State Museum in Majdanek, the District Museum in Chelm, the District Museum in Zamość, and the Regional Museum in Stalowa Wola are analyzed. The main trends of inter-museum cooperation involve joint archaeological research, architectural and ethnographic expeditions, studying and documenting the common cultural heritage on the territory of the Polish–Ukrainian border, activities on the processing of museum funds and the introduction of tangible monuments into scientific circulation, organizing and holding thematic and fund exhibitions dedicated to the history and culture of the population and activities of prominent personalities of the Ukrainian–Polish border region. Professional cooperation between employees of Ukrainian and Polish museums was elucidated at international scientific conferences, thematically focusing on little-studied problems, in the publications of scientific research findings and presentation literature, and reflected in joint museum collections («Zamość–Volyn Museum Notebooks»). The article discusses the study and borrowing of the latest practices of Polish museums regarding their work with a diverse audience, including people with disabilities, particularly within the framework of cross-border cooperation programs «Poland – Belarus – Ukraine» (2014–2020).

It was concluded that the cooperation between the museums of the Volyn region and the Republic of Poland is promising for further strengthening of ties between the two countries in the sphere of culture and science, and the transformation of domestic museum work.

Key words: *museum, inter-museum professional communication, Ukraine, Volyn region, Republic of Poland, Ukrainian-Polish border region, cultural heritage, international project, exhibition.*

УДК 94/7.011:7.022.8+7.071.1
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.55

Дюкарєв Т.М.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ЕВОЛЮЦІЯ ПРИВАТНОГО КОЛЕКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА: ВІД ПАТРІОТИЧНИХ ЗБІРОК АРИСТОКРАТІЇ ДО СУЧАСНИХ АРТ-КОЛЕКЦІЙ

У статті піднято питання історичного розвитку приватного колекціонування українського мистецтва від кінця XVIII-го століття до сьогодення. Окрему роль приділено регіональним особливостям приватного колекціонування, зокрема внеску колекціонерів із Заходу України та Центрального регіону у розвиток культурного-мистецького середовища. Досліджено еволюцію колекціонерських практик та їх трансформацію від аристократичних збірок патріотичного мистецтва до форматів, які існують у контексті сучасного арт-ринку. Розкрито особливості формування визначних приватних колекцій українського мистецтва представниками відомих шляхетських родин, зокрема Потоцьких, Терещенків та Кочубеїв, які відіграли визначну роль у збереженні національної культурної спадщини. Висвітлено їхній внесок у розвиток меценатства та популяризацію українського мистецтва.

Особливу увагу приділено аналізу мотивації колекціонерів різних історичних періодів: від патріотичного прагнення зберегти національну культуру до сучасного інвестиційного підходу. Досліджено вплив соціально-політичних змін на характер колекціонування та формування арт-ринку в Україні. Розглянуто роль визначних колекціонерів у створенні перших музейних установ та формуванні національних мистецьких збірок.

Проаналізовано сучасний стан приватного колекціонування в Україні, особливості функціонування арт-ринку та діяльність провідних аукціонних будинків, зокрема львівського дому «Меркурій». Висвітлено проблеми оцінки, атрибуції та верифікації творів мистецтва, а також питання правового регулювання колекційної діяльності. Розкрито тенденції розвитку сучасного колекціонування, включаючи появу нових форм взаємодії між колекціонерами, галеристами та митцями.

У дослідженні представлено періодизацію розвитку приватного колекціонування в Україні, коротко охарактеризовано особливості кожного етапу та визначено ключові фактори, що вплинули на формування колекцій. Висвітлено роль приватного колекціонування у збереженні та популяризації українського мистецтва, а також його значення для розвитку національної культури та мистецтвознавчої науки.

Ключові слова: *приватне колекціонування, українське мистецтво, патріотичне мистецтво, аукціонні будинки, арт-ринок.*

Постановка проблеми. Приватне колекціонування відіграє ключову роль у збереженні та розвитку культурної спадщини України. Історична траєкторія цього явища – від аристократичних збірок до сучасних арт-колекцій – відображає не лише еволюцію культурних практик, але й трансформацію суспільно-політичного ландшафту країни. Колекціонування мистецтва на теренах України завжди перебувало під впливом багатьох чинників: економічних, релігійних, політичних тощо. До кінця XVII-го століття основну частину колекцій становили ікони, а родові й династичні колекції портретів, котрі складають значку частину сучасних музейних збірок, почали з'являтися наприкінці XVII – початку XVIII-го століття. Дослідження феномену колекціонування дозволяє краще зрозуміти механізми збереження національного мистецтва та його популяризації, а також виявити тенденції розвитку сучасного арт-ринку в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика приватного колекціонування в Україні досліджувалася багатьма науковцями в різних аспектах. Так, історичні аспекти колекціонування висвітлювалися в працях Н. А. Гаврилишиної, яка детально вивчала меценатську діяльність родини Кочубеїв, О. Корецької, дослідження якої присвячені роду Радзивиллів, Т. М. Ніколаєвої та Н. М. Товстоляк, що приділяли увагу меценатам Тарновським, а також Т. Д. Чубіної, котрій належать роботи про рід Потоцьких. Дослідження В. С. Александровича, В. Г. Луканя, В. Петрашика,

Н. Петрика, І. Родічкіна та О. Родічкіної, М. Сеньківа присвячені колекціям української шляхти XVIII-го, XIX-го століття. Сучасний стан артринку та феномен колекціонування в цілому (як історико-культурного явища) аналізується в роботах Н. Д. Шпитковської. Особливу увагу науковці приділяють також правовим аспектам колекціонування та проблемам атрибуції творів мистецтва.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз еволюції приватного колекціонування українського мистецтва від XVIII-го століття до сучасності, виявлення основних етапів його розвитку та визначення ролі приватних колекцій у збереженні національної культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Історія приватного колекціонування українського мистецтва бере свій початок у XVIII-му столітті, коли представники заможних шляхетських родин почали формувати перші системні збірки. Ще раніше, у XVI–XVII-му століттях, на Правобережній Україні зводилися палаци шляхетної окатоличеної знаті. Українська та польська шляхта запрошувала архітекторів із Італії, Франції, Голландії. Наприклад, для князів Острозьких працював Томазо Кастеллі з Лугано, для Збаразьких і Конецпольських – венеціанець Андреа дель Аква та француз Гійом де Боплан. Проєкт замку в Збаражі створив італієць Вінченцо Скамоцці [13, с. 24]. Це стало основою для подальшої розбудови колекцій.

Серед числа перших колекцій можна виокремити наступні: у Києві – сім'ї Терещенків, Ханенків, Г. П. Шлейфера та Г. І. Квятковського; в Одесі – О. П. Русова, О. В. Ганзена, М. Д. Кузнєцова, М. М. Толстого та М. В. Брайкевича; на Слобожанщині – О. С. Собанського, О. Г. Гансена, родини Харитоненків, Строганових, Щербатових, Репніних-Волконських; у Полтаві – сім'ї Кочубеїв, Галаганів, Капністів; у Чернігові – родини Розумовських, Безбородько, Тарновських; на Заході України – родів Потоцьких, Вишневецьких, Радзивіллів [6], Ю. Осолінського, Г. Любомирського, О. Чоловського, І. Яковича та інших [17, с. 38].

Значне місце в цьому процесі належить родині Потоцьких, чия колекція у Тульчинському палаці (збудованому у 1782-му році) стала одним з найвизначніших зібрань свого часу. Колекція включала не лише твори європейського мистецтва, але й значну кількість українських артефактів, зокрема іконопис XVII–XVIII століть, портретний живопис козацької доби та предмети декоративно-ужиткового мистецтва. Станіслав Щенсний Потоцький та його нащадки створили один з перших прикладів систематичного підходу до колекціонування, зберігаючи детальні описи та каталоги своїх збірок, які включали інформацію про походження творів, їх стан та історичну цінність.

Т. Д. Чубіна у своїй дисертації зокрема описала історію Тульчинського палацу та мистецької колекції Потоцьких – з оркестром, друкарнею, бібліотекою на 17 000 томів та тисячами картин відомих майстрів, таких як Рафаель, Тиціан, Рубенс та Рембрандт. Колекція включала портрети, родинні мініатюри та твори голландської й французької шкіл XVIII-го століття. Видатними експонатами були портрет Щенсного Потоцького пензля Лампі та мармурове погруддя короля Станіслава Августа, нині у Вавелі. Наприкінці XIX-го століття Потоцький переїхав до Умані, де заснував парк «Софіївка» на честь дружини Софії Вітт [16, с. 317].

Софія Потоцька (1760–1822), дружина Станіслава Щенсного, значно розширила колекцію, додавши до неї унікальну збірку французького декоративно-ужиткового мистецтва та колекцію українських народних килимів. За її ініціативи було створено детальний каталог колекції, який включав не лише опис творів, але й історію їх придбання та провенанс. У Тульчинському палаці також була створена спеціальна бібліотека з мистецтвознавчої літератури, що налічувала понад 5000 томів [16, с. 321].

Кристопольська лінія Потоцьких, представлена Альфредом Потоцьким (1786–1862), зосередила свою колекційну діяльність у Львові та околицях. У їхньому палаці в Кристинополі (нині – Червоноград) була зібрана значна колекція українського іконопису XVI–XVIII століть, що включала рідкісні зразки галицької школи іконопису. Особливу цінність становила збірка портретів української козацької старшини та шляхти, яка налічувала понад 200 творів.

У маєтку Потоцьких у Бережанах також була створена унікальна колекція декоративно-ужиткового мистецтва, що включала вироби українських золотарів, зброярів та ливарників XVII–XVIII-го століть. Роман Потоцький (1851–1915) займався розширенням цієї колекції, додавши до неї збірку творів українського модерного мистецтва початку XX-го століття. В цілому, як зазначає В. Петрашик, у багатьох маєтках діячів культури зберігалися унікальні реліквії, нумізматичні колекції, краєзнавчі документи, картини, монастирські записи, універсали гетьманів, листування письменників та культурних діячів [11, с. 72].

Важливим аспектом колекційної діяльності Потоцьких була їхня меценатська підтримка українських художників. Так, у Тульчинському палаці діяла художня майстерня, де працювали місцеві майстри, створюючи копії відомих творів та оригінальні роботи для колекції. Потоцькі також фінансували навчання молодих українських художників за кордоном, зокрема в академіях мистецтв Відня та Кракова [17, с. 77–79].

Особливістю колекцій Потоцьких було поєднання західноєвропейської традиції колекціонування з увагою до місцевого українського мистецтва. У їхніх збірках поряд з творами італійських, французьких та німецьких майстрів завжди були представлені роботи українських митців, що сприяло інтеграції української культури у європейський контекст.

Після 1917-го року більшість колекцій Потоцьких було націоналізовано. Частина творів потрапила до державних музеїв України, зокрема до Національного художнього музею України та Львівської галереї мистецтв. Деякі предмети були вивезені за кордон і нині зберігаються у приватних колекціях та музеях Польщі, Австрії та Франції. Проте документація колекцій, створена Потоцькими, залишається важливим джерелом для дослідження історії українського мистецтва та колекціонування [14].

Тож, особливе місце в історії українського колекціонування посідає Львів, який з кінця XVIII-го століття став важливим центром збирання та збереження мистецтва. Визначну роль у формуванні львівських колекцій відіграла родина Дідушицьких, чий палац на вулиці Курковій (нині Лисенка) містив унікальне зібрання творів мистецтва. Володимир Дідушицький (1825–1899) зібрав колекцію, що включала понад 2000 предметів, серед яких були твори українського сакрального мистецтва XVI–XVIII-го століть, гуцульські та бойківські народні старожитності, а також значна збірка портретного живопису галицької шляхти. У 1880-му році він відкрив свою колекцію для публічного огляду, створивши перший приватний музей у Львові [14].

Не менш важливою була колекційна діяльність родини Любомирських, які в своєму палаці в Перемишлянах (нині Львівська область) зібрали значну колекцію українського іконопису та декоративно-ужиткового мистецтва. Особливу цінність становила їхня збірка гаптованих церковних тканин XVII–XVIII-го століть та колекція творів львівських золотарів. Андрій Любомирський (1862–1953) розвивав родинну колекцію, привнісши до неї твори модерного українського мистецтва, зокрема роботи Олекси Новаківського та Івана Труша [5].

У середовищі львівської інтелігенції кінця XIX – початку XX-го століття сформувалася особлива культура колекціонування. Митрополит Андрій Шептицький створив унікальну збірку українського сакрального мистецтва, яка стала основою Національного музею у Львові (заснований 1905-го року). Його колекція включала понад 10 000 предметів, серед яких були рідкісні ікони XV–XVI-го століть, рукописні книги, стародруки та церковне начиння. Однак, незважаючи на багату наповненість колекцій, на даний момент досі існують проблеми в опрацюванні джерел та інвентаризації цих колекцій [1, с. 533].

Важливий внесок у розвиток львівського колекціонування зробила родина Голуховських, чий палац у Скалі-Подільській містив значну збірку творів західноукраїнських художників. Неабияку цінність становила їхня колекція робіт майстрів львівської художньої школи кінця XIX-го століття, зокрема Корнила Устияновича та Теофіла Копистинського. На початку XX-го століття у Львові сформувалося коло колекціонерів-підприємців, серед яких виділявся Михайло Тимчишин, власник найбільшої у місті збірки гуцульського народного мистецтва. Його колекція, що налічувала понад 3000 предметів, включала вироби з дерева, кераміку, ткацтво та металеві вироби карпатських майстрів. У цей же період активну колекційну діяльність вели представники єврейської громади міста, зокрема родина Бачевських, які зібрали значну колекцію творів єврейського церемоніального мистецтва та роботи художників-модерністів [7, с. 116–139].

Особливістю львівського колекціонування була тісна співпраця між приватними збирачами та науковими інституціями. У 1920–1930-х роках зокрема діяло «Товариство прихильників мистецтва», яке об'єднувало колекціонерів міста та організовувало регулярні виставки приватних збірок. Члени товариства – такі, як, наприклад, Іван Левинський та Олександр Чоловський, створили систему каталогізації та обліку приватних колекцій, яка стала взірцем для інших міст Галичини.

Крім того, не можна оминути військових колекцій. Як підкреслює Н. Петрик, серед пам'яток львівського колекціонування особливу історичну цінність мали предмети зброї та військові артефакти. Одну з найбільших таких колекцій у першій половині XX-го століття мав Національний музей імені короля Яна III у Львові, який засну-

вали у 1908-му році. Формування колекції стало результатом зусиль львівської інтелігенції та меценатів міста [12, с. 93].

Новий етап у розвитку колекціонування на території України пов'язаний з діяльністю родини Терещенків у XIX-му столітті. Їхній внесок у збереження українського мистецтва важко переоцінити. Богдан та Федір Терещенки, починаючи з 1870-х років, створили найбільшу приватну колекцію українського живопису свого часу, яка налічувала понад 350 творів і згодом стала основою для заснування кількох державних музеїв, зокрема Національного музею «Київська картинна галерея». Особливістю їхньої колекційної діяльності було поєднання меценатства з системним підходом до формування збірки. Вони активно підтримували українських художників, купуючи їхні роботи та надаючи стипендії для навчання, зокрема таким митцям як Микола Пимоненко, Сергій Світославський та Михайло Врубель.

Документи з фонду Терещенків у ЦДІАК України висвітлюють збирацьку діяльність Ф. Терещенка, зокрема перелік його мистецької збірки та колекції його брата Н. Терещенка. Колекціонування Терещенків виходило за рамки приватних зібрань. Як відомі меценати, вони разом із Ханенками стали засновниками КХПНМ (нині НХМУ) та підтримували численні благодійні установи Києва. Їхній внесок у мистецьке колекціонування тісно пов'язаний із процесами культурного розвитку міста [17, с. 37].

Рід Кочубеїв також зробив істотний внесок у розвиток українського колекціонування. Їхні збірки, що формувалися протягом кількох поколінь у маєтках на Полтавщині, відрізнялися особливою увагою до національного мистецтва та народної творчості. В маєтку Кочубеїв у Диканьці була зібрана унікальна колекція українського народного мистецтва, що включала понад 500 зразків традиційної вишивки різних регіонів України, керамічні вироби відомих гончарних осередків (особливо опішнянської та косівської шкіл), а також предмети побуту XVII–XIX-го століть. Так, вирізнялася колекція козацьких старожитностей, що включала зброю, документи та особисті речі представників козацької старшини [4, с. 165–178].

Початок XX-го століття ознаменувався появою нового типу колекціонерів-підприємців, таких як Богдан Ханенко, Василь Тарновський та Оскар Гансен, які розглядали мистецтво не лише як спосіб збереження культурної спадщини, але й як інвестицію. Цей період характеризується формуванням перших професійних об'єднань колекціонерів, зокрема «Київського товариства старожитностей і мистецтв» (засноване у 1897-му році), та появою спеціалізованих видань з мистецтвознавства, таких як «Мистецтво та художня промисловість» та «У світі мистецтв» [8; 15].

Радянський період (1917–1991) сильно змінив характер приватного колекціонування. Більшість великих приватних збірок було націоналізовано згідно з декретом 1918-го року «Про конфіскацію майна повалених революцією урядів», а нове колекціонування розвивалося в умовах жорстких обмежень та ідеологічного контролю. Проте саме в цей час сформувалися важливі приватні колекції андеграундного мистецтва, такі як збірка Ігоря Диченка та колекція Олександра Брея у Києві, які зберегли значну частину неофіційного українського мистецтва 1960–1980-х років [17, с. 177]. Олександру Брею зокрема належить колекція з понад 70 робіт таких митців, як Олександр Мурашко, Абрам Маневич, Микола Пимоненко, Костянтин Коровін тощо [10].

У цілому, історія розвитку колекціонування та музейної справи відображає зміну ролі колекціонерів у збереженні, популяризації та поширенні культурної спадщини [18, с. 84]. Сучасний етап розвитку приватного колекціонування в Україні (з 1991-го року) характеризується професіоналізацією галузі та формуванням орієнтованого на Захід арт-ринку. Важливу роль у цьому процесі відіграють аукціонні будинки, які показують гідні результати та слідують міжнародним практикам арт-ринку, – це «Дукат» (заснований у 2008-му році) та «Goldens». Основними напрямами діяльності «Дукату» є мистецтво першої половини XX-го століття, вітчизняне неофіційне мистецтво 1950–1990-х років, а також сучасне мистецтво [2]. «Goldens» (до 2022-го року відомий як «Золотое сечение», «Золотий перетин», «Golden Section») – провідний український аукціонний дім, заснований 19 листопада 2004-го року в Києві. Головний фокус діяльності цього будинку – українське колекційне мистецтво, включно з класичним живописом XIX–XX-го століть, альтернативними напрямами (авангард, нонконформізм, андеґраунд) та сучасним мистецтвом [3]. Також з'являються нові аукціоні, як львівський аукціонний дім «Меркурій» (заснований у 2023-му році). Цей аукціонний не лише організовує регулярні торги творами мистецтва, але й проводить експертизу та атрибуцію робіт, має власну лабораторію технологічних досліджень, сприяючи формуванню прозорого ринку українського мистецтва [9].

Сучасні колекціонери все частіше звертають увагу на систематизацію своїх збірок, створення електронних каталогів та організацію публічних виставок. Важливою тенденцією стає співпраця приватних колекціонерів з музеями та галереями через програми довготермінового депонування творів та спільні виставкові проєкти, що сприяє популяризації українського мистецтва та його інтеграції у світовий культурний простір.

Висновки. Таким чином, історія приватного колекціонування в Україні пройшла шлях від формування аристократичних збірок XVIII-го століття до сучасного арт-ринку, що відображає як зміни в культурному житті, так і соціально-політичні трансформації, які впливали на формування національної ідентичності через збереження культурної спадщини. Можна виділити кілька етапів розвитку колекціонування: зародження у XVI–XVII-му століттях з перших мистецьких збірок у шляхетських палацах, становлення системного колекціонування у XVIII-му столітті, розквіт меценатства в XIX-му столітті, професіоналізація на початку XX-го століття, ідеологічні обмеження радянського періоду та інтеграція у світовий арт-ринок на сучасному етапі. Особливу роль у розвитку колекціонування відіграли регіональні центри, такі як Львів, Київ, Полтава тощо, де сформувалася унікальна культура співпраці між приватними колекціонерами та науковими інституціями. Діяльність родин Дідушицьких, Любомирських та Голуховських сприяла систематизації і каталогізації мистецьких зібрань. Родина Потоцьких зробила визначний внесок у розвиток колекціонування, поєднуючи західноєвропейські традиції з увагою до місцевого мистецтва, підтримуючи українських художників і створюючи спеціалізовані бібліотеки та архіви. Приватне колекціонування зберігало культурну спадщину в періоди суспільних змін, особливо в радянський час, коли колекції захищали твори неофіційного українського мистецтва. Сучасний розвиток галузі включає діяльність аукціонних будинків, використання сучасних методів експертизи, створення електронних баз даних і співпрацю між колекціонерами та музеями. Приватне колекціонування відіграло ключову роль у збереженні та популяризації українського мистецтва, сформувавши основу для національних музейних колекцій і сучасного арт-ринку.

Список літератури:

1. Александрович В. С. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття. Україна у Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.): зб. наук. праць. Київ, 2005. Вип. 5. С. 536–537.
2. Аукціонний будинок «Дукат». URL: https://dukat-art.com/ua/golovna (дата звернення 06.01.2025).
3. Аукціонний будинок «Goldens». URL: https://gs-art.com/about-us/ (дата звернення 06.01.2025).
4. Гаврилишина Н. А. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2014. 255 с.
5. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Відп. ред. В. О. Горбик, НАН України; Ін-т історії України. Київ, 1998. 399 с.
6. Корецька О. Олика та інші маєтки Радзивіллів у фотоджерелах із фондів Волинського краєзнавчого музею. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивіли в історії Волині та України.* Матеріали XVIII Всеукраїнської науковопрактичної історико-краєзнавчої конференції: наук. зб. Луцьк, 2006. С. 91–92.
7. Лукань В. Г. Історія українського мистецтва: конспект курсу лекцій. МОНМС України, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. 192 с.
8. Ніколаєва Т. М. Меценат української культури В. В. Тарновський. Проблеми історії України XIX–XX ст. Київ: 2010. Вип. 17. С. 368–372.
9. Новий гравець на полі артбізнесу: що потрібно знати про Аукціонний дім Меркурій. *Forbes*. URL: https://surl.li/vfmqwf (дата звернення 03.01.2025).
10. Олександр Брей «Нескучное собирательство» – авторська екскурсія. *Chernozem*. URL: https://surl.li/mwvviy (дата звернення 06.01.2025).
11. Петрашик В. Колекціонування в Україні: Короткий історичний екскурс. *Вісник Закарпатського художнього інституту «Ерделівські читання».* Ужгород, 2015. Вип. 6. С. 70–74.
12. Петрик Н. Національний музей імені короля Яна III у Львові та збірка Болеслава Ожеховича: історія формування колекцій військово-історичних пам'яток (1908–1940 рр.). *Емінак.* 2016. № 2(2). С. 93–98.
13. Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України: кн.-альбом. Київ: Мистецтво, 2015. 383 с.
14. Сеньків М. Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку XX ст.: електронні ресурси НБУВ. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/42765/42-Senkiv.pdf?sequence=1 (дата звернення 03.01.2025).
15. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце та роль в історії України XIX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Кривий Ріг, 2006. 16 с.

16. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): Суспільнополітичні та культурологічні аспекти : дис. на здоб. наук. ст. док. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2008. 633 с.

17. Шпитковська Н. Д. Мистецьке колекціонування як історико-культурне явище XVII–XXI століття: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 034 – культурологія. Київ, 2021. 314 с.

18. Шпитковська Н. Д. Роль колекціонерів: від збереження та вивченні предметів колекціонування до їх популяризації шляхом публічного експонування та створення музейних інституцій. Художня культура. Актуальні проблеми. 2018. № 14. URL: http://hudkult.mari.kiev.ua/article/view/151095 (дата звернення: 02.01.2025).

Diukariev T.M. THE EVOLUTION OF PRIVATE COLLECTING OF UKRAINIAN ART: FROM PATRIOTIC COLLECTIONS OF THE ARISTOCRACY TO CONTEMPORARY ART COLLECTIONS

The article addresses the historical development of private collecting of Ukrainian art from the late 18th century to today. Special attention is given to the regional characteristics of private collecting, particularly the contributions of collectors from Western Ukraine and the Central region to developing the cultural and artistic environment. The evolution of collecting practices and their transformation from aristocratic collections of patriotic art to formats in the context of the modern art market are explored. The features of the formation of notable private collections of Ukrainian art by representatives of renowned noble families, such as the Potocki, Tereshchenko, and Kochubey families, who played a significant role in preserving the national cultural heritage, are revealed. Their contributions to the development of patronage and the promotion of Ukrainian art are highlighted.

Particular attention is paid to analyzing the motivations of collectors across different historical periods, from patriotic aspirations to preserve national culture to contemporary investment-driven approaches. The impact of socio-political changes on the nature of collecting and forming the art market in Ukraine is examined. The role of prominent collectors in establishing the first museum institutions, such as the National Art Museum of Ukraine, and shaping national art collections by donating their collections or influencing museum acquisitions is also considered.

The current state of private collecting in Ukraine, the specifics of the art market, and the activities of leading auction houses, including the Lviv-based Mercury house. It highlights challenges related to the evaluation, attribution, and verification of artworks and issues of legal regulation of collecting activities. The article uncovers trends in the development of modern collecting, including the emergence of new forms of interaction between collectors, gallery owners, and artists.

The study periodizes the development of private collecting in Ukraine, briefly characterizes the features of each stage, and identifies the key factors influencing the formation of collections. It emphasizes the role of private collecting in preserving and promoting Ukrainian art and its significance for developing national culture and art history.

Key words: *private collecting, Ukrainian art, patriotic art, auction houses, art market.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бердниченко Є.О. – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій

Бистрицька Е.В. – доктор історичних наук, професор всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Біліченко Л.С. – магістр історії, аспірант кафедри історії (2020–2022 рр.) Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Бондаренко М.І. – науковий співробітник музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Босак В.В. – аспірант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Бураков Ю.В. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу (підготовки військ) Національної академії сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного

Вароді Н.Ф. – габілітований доктор, доцент, доцент кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II

Візітів Ю.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України факультету історії, політології та міжнародних відносин Рівненського державного гуманітарного університету

Войнаровський А.В. – кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Войтович Н.М. – кандидат історичних наук, доцент, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії України та економічної теорії Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького

Гаврилюк С.В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

Гуз А.М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри організації захисту інформації з обмеженим доступом Навчально-наукового інституту інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій Національної академії Служби безпеки України

Дацків І.Б. – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та дипломатії Західноукраїнського національного університету

Демочко Г.Л. – кандидат історичних наук, доцент, директорка Центру медичного краєзнавства імені професора В. Д. Отамановського Харківського національного медичного університету

Демуз І.О. – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору наукової бібліографії та біографістики Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Денис І.З. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін Національного лісотехнічного університету України

Дешко П.П. – психолог в КЗ «Мукачівський професійно-аграрний ліцей імені Михайла Данканича» Закарпатської обласної ради

Добровольська Г.О. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри іноземних мов і гуманітарних дисциплін Академії праці, соціальних відносин і туризму

Доценко В.О. – доктор історичних наук, професор Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Дояр Л.В. – кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова

Драмарецький Б.Б. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дунайна І.Г. – старший науковий співробітник музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Дюкарєв Т.М. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Жмуд Н.В. – кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Жовта І.І. – доктор філософії з історії, викладач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Жолоб М.П. – кандидат історичних наук, доцент Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Захожай З.В. – кандидат історичних наук, доцент Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Іжак С.Т. – магістрант по спеціальності «Історія та археологія» Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II

Катона Б.О. – студентка I курсу магістратури Українсько-угорського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Квятковський Р.В. – ад'юнкт науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного

Кірюхіна М.В. – доктор філософії, завідувач кафедри управління, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін Кременчуцького льотного коледжу Харківського національного університету внутрішніх справ

Кондратьєв В.Ю. – аспірант кафедри історії науки та українознавства Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Костюк Л.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Коцюбайло В.П. – старший науковий співробітник відділу давньої історії та середніх віків КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей»

Кравченко Д.Д. – аспірантка кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету України «Харківський політехнічний інститут»

Лаврут О.О. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Лапченко А.С. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету

Левенець О.М. – доктор філософії за спеціальністю «Історія та археологія», доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету

Левітас Ф.Л. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри громадянської та історичної освіти інституту післядипломної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Малініна А.Ф. – здобувач доктора філософії кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету

Меміш О.М. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Надольська В.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

Налівайко А.О. – доктор філософії Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова

Нефьодов Д.В. – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Новіков І.А. – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності В9 Історія та археологія Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Озимчук О.Б. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Рівненського державного гуманітарного університету

Олексин І.Я. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України

Олійник С.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Петлінська Ю.В. – аспірантка за спеціальністю В9 Історія та археологія Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Петрович В.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

Пєстова Д.О. – аспірантка 3 року навчання факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Погуляєв О.І. – кандидат історичних наук Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Полич М.І. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та дипломатії Західноукраїнського національного університету

Полонський Л.Г. – доктор технічних наук, професор, професор кафедри механічної інженерії Державного університету «Житомирська політехніка»

Поцулко О.А. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теоретичних дисциплін Донецького національного медичного університету

Прийдун С.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Рамазанов Ш.Ш. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Робак І.Ю. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри українознавства, культурології та історії науки Харківського національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Ронай Л.М. – доктор філософії з історії та археології, старший викладач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Ругаленко С.І. – аспірант кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Руснак Ю.І. – кандидат юридичних наук, старший дослідник, заслужений юрист України, заступник начальника центру, начальник науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України

Сарнацький О.П. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Семенов С.В. – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Соколова Н.Д. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України

Соловйова А.Б. – доктор філософії Європейського університетського інституту

Танович Л. – доктор технічних наук, професор, заступник декана машинобудівного факультету Бєлградського університету

Тищук С.В. – аспірант другого курсу Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Халілзаде А. – доцент кафедри джерелознавства, історіографії та методики історичного факультету Бакинського державного університету Баку

Хардель М.І. – ад'юнкт штатного науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Хомяк О.В. – викладач кафедри управління, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін Кременчуцького льотного коледжу Харківського національного університету внутрішніх справ

Чекаленко Л.Д. – доктор політичних наук, професор, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Чирко Б.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Чорний О.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Шишко О.Г. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва та архітектури

Ямпольська Л.М. – кандидат історичних наук, доцент, виконуючий обов'язки завідувача кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Яцюк М.В. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 36 (75) № 1 2025

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 45,29. Ум. друк. арк. 47,02. Зам. № 0525/361
Підписано до друку 19.05.2025. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.